

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы

Отечественная история

History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (3)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отенова Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугааштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Конырбеков Медет Жаугаитиевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)

Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)

Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)

Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)

Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)

Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)

Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)

Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)

Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)

Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)

Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)

Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)

Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)

Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)

Shotanova Galiya Aitghanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 553-562
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 05.11.27

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562

THE HISTORY OF KAZAKH MIGRATION TO IRAN: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES

Ainur Dauletovna Zhuandykova¹, Kuanysh Aldabergenovich Isakov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev Str., 010010, Astana, Republic of Kazakhstan),
PhD student
<https://orcid.org/0000-0002-4571-3202>. E-mail: aikun.10@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev Str., 010010, Astana, Republic of Kazakhstan),
PhD
<https://orcid.org/0000-0003-2409-8068>. E-mail: ika251185@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Zhuandykova A.D., Isakov K.A., 2025

Abstract. *Introduction.* This article explores the history of Kazakh migration to Iran. The migration was closely linked to political changes, military conflicts, economic hardships. The article describes the cultural characteristics of the Kazakhs in Iran, their adaptation to the local society, and efforts to preserve ethnic identity. The research is based on historical data and contemporary academic studies. *Objective.* The objective is to analyze the main causes, stages, and sociocultural consequences of Kazakh migration. *Materials and Methods.* Using a historical-chronological methodology the migration of Kazakhs in Iran, further development, the everyday life were systematized. A culturally-historical comparative method was applied to examine the adaptation. The migration of Kazakhs to Iran was analyzed through comparative analysis based on materials from foreign and domestic sources. *Results.* The analysis clarified the statistical size of the Kazakh diaspora in Iran. It revealed the history of the formation of Kazakhs in Iran within foreign communities. Information on the adaptation of Kazakhs to the socio-cultural environment in Iran was systematized. A range of data on religious beliefs, linguistic environment, and social conditions was also compiled. *Conclusion.* Today, about 5,000 Kazakhs live in Iran (in the cities Gorgan, Bandar Torkaman, and Gonbad-e Kavus). During century Kazakhs in Iran in a Shia-dominated environment have built their own mosques (six in total) and continue to adhere to the Sunni Hanafi madhhab. Although Persian is the official language for the entire population according to the Constitution of Iran, Kazakhs still speak their native language in everyday life. In further research, materials from Iranian and other archives will be analyzed, and data on the preservation of national traditions, national clothing, cuisine and other cultural characteristics of the Kazakhs in Iran will be updated.

Keywords: Diaspora, Kazakh migration, Kazakhs in Iran, resettlement, cultural adaptation, ethnic identity, social consequences

For citation: Zhuandykova A.D., Isakov K.A. The history of Kazakh migration to Iran: causes, stages and consequences // Otan tarih. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 553-562. [In Eng.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ИРАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ТАРИХЫ: СЕБЕПТЕРІ, КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ САЛДАРЫ

Айнур Даулетовна Жуандыкова¹, Куаныш Алдабергенович Искаков²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Қ. Сәтпаев көш., 010010 Астана, Қазақстан Республикасы), PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-4571-3202>. E-mail: aikun.10@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Қ. Сәтпаев көш., 010010 Астана, Қазақстан Республикасы), PhD
<https://orcid.org/0000-0003-2409-8068>. E-mail: ika251185@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жуандыкова А.Д., Искаков К.А., 2025

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл мақалада қазақтардың Иранға қоныс аудару тарихы қарастырылады. Қазақтардың Иранға көшу үдерісі көбіне саяси өзгерістермен, әскери қақтығыстармен және экономикалық қиындықтармен тығыз байланысты болғаны көрсетіледі. Сондай-ақ мақалада Иранға қоныстанған қазақтардың мәдени ерекшеліктері, жергілікті қоғамға бейімделу жолдары және этникалық бірегейлігін сақтап қалу әрекеттері сипатталады. Зерттеу тарихи деректер мен заманауи ғылыми еңбектерге негізделген. *Мақсаты.* Зерттеу барысында қазақ миграциясының негізгі себептері, кезеңдері және оның әлеуметтік-мәдени салдарларын талдау. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланы жазу барысында тарихи-хронологиялық әдіснама көмегімен Иран қазақтарының көшіп қонуы және оның әрі қарай дамуы, халықтардың тұрмыс тіршілігі мен оның даму заңдылықтары жүйеленді. Мәдени, тарихи сипатта, бейімделу процесін салыстыру әдісі қолданылды. Шетелдік және отандық дереккөздердің материалдары негізінде салыстырмалы талдау арқылы көші-қон құбылысы қарастырылды. *Нәтижелер.* Талдау барысында Ирандағы қазақ диаспорасының статистикалық халық саны нақтыланды. Иран қазақтарының қалыптасу тарихы шетелдегі қазақтардың құрған қауымдастықтары туралы мәлімет айқындалды. Ирандағы қазақтардың әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуі жайлы ақпараттар жүйеленді. Мәселен, діни сенімі, тілдік ортасы, әлеуметтік жағдайлары жайлы бірқатар мәліметтер жүйеленіп берілді. *Қорытынды.* Бүгінгі күні Иранда (негізгі бөлігі Горган, Бандар Түріамен, Күмбед Кавус қалаларында) шамамен 5 000 адам тұрады. Иран қазақтары шейіттік ортада бір ғасырға жуық өмір сүрсе де, өздерінің (алты) мешітін салып, әлі күнге дейін сүннеттік мәзһәбты ұстанады. Иранның конституциясына сәйкес тұтас халық үшін ресми тіл парсы тілі болғанымен, өзара және отбасы ішінде қазақ тілінде сөйлеседі. Алдағы зерттеулерімізде Қазақстан мен шетел архивтеріндегі материалдарды саралай отырып, осы мақалада берілген мәліметтерді тереңдете түсу, сондай-ақ Иран қазақтарының ұлттық салт-дәстүрлерінің сақталуы, ұлттық киімдері, тағамдары және басқа да мәдени ерекшеліктері бойынша қазақ диаспорасына қатысты деректерді толықтыруды мақсат етеміз.

Түйін сөздер: Диаспора, қазақ миграциясы, Иран қазақтары, қоныс аудару, мәдени бейімделу, этникалық бірегейлік, әлеуметтік салдар

Дәйексөз үшін: Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. Қазақтардың Иранға қоныс аудару тарихы: себептері, кезеңдері және салдары // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 553-562-бб. [ағыл.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562

ИСТОРИЯ МИГРАЦИИ КАЗАХОВ В ИРАН: ПРИЧИНЫ, ЭТАПЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Айнур Даулетовна Жуандыкова¹, Куаныш Алдабергенович Искаков²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан, 010010, Астана, ул. К. Сатпаева, 2)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0002-4571-3202>. E-mail: aikun.10@mail.ru

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан, 010010 Астана, ул. К. Сатпаева, 2)

PhD

<https://orcid.org/0000-0003-2409-8068>. E-mail: ika251185@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Жуандыкова А.Д., Искаков К.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В этой статье рассматривается история миграции казахов в Иран. Процесс миграции казахов в Иран был тесно связан с политическими изменениями, военными конфликтами и экономическими трудностями. В статье также описаны культурные особенности казахов, поселившихся в Иране, пути адаптации к местному населению и попытки сохранить свою этническую идентичность. Исследование основано на исторических данных и современных научных работах. *Цель.* Цель статьи – анализ основных причин, стадий казахской миграции и ее социокультурных последствий в ходе исследования. *Материалы и методы.* В ходе написания статьи с помощью историко-хронологической методологии были систематизированы миграция иранских казахов и ее дальнейшее развитие, быт народа и закономерности его развития. Применялся метод сравнения культурно-исторического характера, процесса адаптации. Феномен миграции рассматривался путем сравнительного анализа на основе материалов зарубежных и отечественных источников. *Результаты.* В ходе анализа была уточнена статистическая численность населения казахской диаспоры в Иране. Раскрыта история становления иранских казахов в зарубежных сообществах. Систематизирована информация об адаптации казахов к социально-культурной среде Ирана. Был систематизирован ряд сведений о религиозных убеждениях, языковой среде, социальных условиях. *Заключение.* Сегодня в Иране (основная часть – в городах Горган, Бендер Туркман, Кумбед Кавус) проживает около 5 000 человек. Несмотря на то, что почти век иранские казахи проживали в шиитской среде, они построили свои (шесть) мечети и до сих пор придерживаются суннитского мазхаба. Хотя по Конституции Ирана официальным языком для всего народа является персидский, на бытовом уровне они разговаривали на казахском языке. В дальнейших исследованиях будут проанализированы материалы казахстанских и зарубежных архивов, и пополнены данные, касающиеся сохранения национальных традиций, национальной одежды, кухни и других культурных особенностей иранских казахов.

Ключевые слова: Диаспора, миграция казахов, Иранские казахи, переселение, культурная адаптация, этническая идентичность, социальные последствия

Для цитирования: Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. История миграции казахов в Иран: причины, этапы и последствия // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 3. С. 553-562. [на англ.].

DOI:10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562

Introduction. Western scholars, such as D. Armstrong, R. Brubaker, M. Dabag, J. Clifford, W. Conner, R. Cohen, W. Safran, G. Sheffer, M. Esman, Kim D. Butler, and others have different views in the theoretical explanation of the diaspora phenomenon. According to Safran W., a diaspora is an ethnic group that has been forcibly displaced from its historical homeland, preserves a collective historical memory of that homeland, connects its future with it, has not fully assimilated into the host country, and strives to maintain its ethnic identity and sustain ties with its homeland [Safran, 1991]. Sheffer G. writes: “A diaspora is a segment of an ethnic community that lives outside its historical homeland. It maintains its ethnic identity, shows interest in the affairs of its homeland, and continues to develop its own institutions and structures in the host country while sustaining ties with the homeland” [Sheffer, 2003]. Similarly, Cohen R. defines a diaspora as a community that preserves myths and memories of the homeland, supports the idea of eventual return, fosters group solidarity and cohesion, maintains an active cultural life in the host country, and sustains political, economic, and cultural connections with the homeland [Cohen, 2008]. According to Butler K., a diaspora is not limited to mere relocation; it refers to a community that lives permanently away from its historical homeland, preserves cultural distinctiveness and collective memory, and possesses social organization and a shared identity [Butler, 2001].

The Kazakh diaspora was formed in both distant and neighboring foreign countries due to various political circumstances. In terms of population size, the countries with the largest Kazakh communities in Central Asia include China, Uzbekistan, and Russia. Kazakh diasporas also exist in other countries around

the world, including Mongolia, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Turkey, Iran, Tajikistan, and several Western European nations.

The scattered settlement of the Kazakh diaspora across the world is not accidental. The migration of Kazakhs from their homeland was driven by political circumstances and social factors.

The conditions, challenges, and living standards of Kazakhs abroad vary greatly, depending primarily on the country in which they reside. Kazakh communities in different parts of the world differ in their political and economic status, as well as in their social and cultural environment. These differences are often linked to the history of the diaspora's formation and the host country's policy and attitude toward Kazakhs. However, there is a common pressing issue that unites all Kazakhs living abroad — the need to preserve and develop their native language, national culture, traditional customs, and education system.

The example of Kazakh diasporas can be observed to preserve ethnic identity among other ethnic groups. It is a tendency to maintain one's identity, not to assimilate with other peoples. Each country has its own characteristics of the development of the Kazakh diaspora. For example, in the eastern countries the Kazakhs prefer to live close to each other. In Iran and Turkey, the Kazakhs are concentrated in the same area and support each other. And in the countries of Western Europe this trend is not observed, because there is a different policy towards the Kazakh diaspora.

The distinctive feature of the Kazakh diaspora is its ability to successfully adapt to any region of the world, thanks to the genetic traits of nomadic civilization. Nevertheless, they consistently remain ethnic minorities, meaning they do not possess real political influence in the countries where they reside. According to some foreign researchers [Seysen, 2016: 265], the core value of the Kazakhs is an ideology based on ancestral origin and belonging to clan groups. Kazakhs can preserve themselves as an isolated subculture only if they adhere to the concept of belonging to their clans and special clan groups.

The Kazakh diaspora is settled in a number of countries around the world. For example, there is also Kazakh diaspora living in Iran. According to the 1996 census, Kazakhs made up 510 families [Kiai, 2012: 12-14]. According to the state program for the return of compatriots to their historical homeland, many people return to our country and live mainly in the western regions, in the south, in Almaty.

Now, about 5000 Kazakhs live in Iran [Source: Cultural center]. They are mainly concentrated in three cities: Gorgan, Gonved Kavus (Kumbed-Kavus), Bender Turkmen.

Materials and methods. Using a historical-chronological methodology, the migration of Kazakhs in Iran and its subsequent development, the everyday life of the people, and the patterns of its evolution were systematized. Statistical data were provided. A comparative method was applied in the historical and cultural description and the adaptation process. The evolution of a specific population in a foreign country was studied thoroughly through detailed analysis. The migration phenomenon was examined through comparative analysis based on materials from both foreign and domestic sources.

Among the earliest published works on Kazakhs in Iran is the article by doctor of historical sciences, professor Rajabi P. "Getting to know the Kazakhs" published in 1976 (1396 Hijri year) in the journal "Tamasha". In his article, he described the appearance of the Kazakhs, provided information on the population size of Kazakhs in Iran, their occupations, and discussed their role in preserving family ties, traditions, and customs.

The next significant work was the book by Iranian ethnographer Kiay M., "Traditions and Customs of the Kazakhs of Iran", published between 1977 and 1983 as a result of ethnographic research on the Kazakhs [Kiai, 2012].

The scholar Zhemenev I., a former representative of the Kazakh diaspora in Iran, also wrote on this topic. His works include the books "Kazakhs in Iran" [Zhemenev, 2007], "Iran and the Kazakhs in Iran" [Zhemenev, 2012], as well as extensive memoirs titled "Ansau", published in six issues of the journal "Aqiqat" [Zhemenev, 2022a: 78-88; Zhemenev, 2022b: 72-83].

Materials were also taken from the collection of studies on Kazakhs in Iran titled "Kazakhs in Iran... those who suffered from hard times," written by Tobyshev N., a Kazakh who migrated from Iran [Iran qazaqtary..., 2024].

Another important and recent study on the Kazakh diaspora in Iran is the joint article by Mustafa Nouri, Zhenis Zhomart, and Alizade titled "The resettlement of Kazakhs from the Mangistau region to Iran in the 1930s from the time of Reza Shah to the present day [Nouri, 2024]"

The informational basis of the article includes materials from social media, including YouTube videos: "Kazakhs in Iran" by Kanat Beysekeyev; a video on Temirlan Mukashev's channel "Kazakhs in Iran: Are they Shiites? Have they forgotten their language? Kazakhs raised between palm trees and mandarins;" a video on the "Zhalgys zholashy" channel "We gave our daughter for a piece of bread / Kazakh weddings in

Iran;" as well as photo and video materials from Jafar Shadkam's Facebook page and two podcasts by Niyaz Tobysh.

Additionally, materials were collected through interviews with Kazakhs living in Iran and those who relocated to Kazakhstan, along with data from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan and archival documents.

Discussion. Kazakh people who migrated to neighboring countries during the famine of the 1920s-1930s were referred to as "otkochevniki" in Soviet-era documents. However, as S. Cameron pointed out, instead of calling the Kazakhs forced to migrate due to famine between 1929 and 1933 "refugees", the Soviet government used the term "otkochevniki", meaning "nomads who move and settle" [Cameron, 2010].

"Refugees" are people who are forced to move from their own country to another due to their inability to resist or endure pressure from certain forces in society — such as political, economic, or ethnic oppression, war, or natural disasters. The term "otkochevat" (meaning "to move to another place, to leave") was used in the 1920s–1930s by the All-Union Communist Party (Bolsheviks), the OGPU, and other Soviet institutions. To dispel the misconceptions that developed among the population, it is important to emphasize that this migration of Kazakhs — especially the wealthier ones — was forced. Due to the large-scale repressions carried out by the Soviet regime, our ancestors were compelled to relocate in order to save their lives. The history of Kazakhs who migrated from Kazakhstan during the years of famine is today a pressing topic in Kazakhstani historical scholarship. This article focuses on the experiences of Kazakhs who migrated and sought refuge in Iran during those difficult famine years.

Between 1928 and 1933, the Soviet Union aggressively implemented policies of rapid industrialization and forced collectivization of agriculture. As part of this campaign, Kazakhstan saw the confiscation of wealthy households in 1928 and the targeted elimination of prosperous peasants and kulaks as a social class.

In Western Kazakhstan, these policies took on unique characteristics. For example, in 1927, the total livestock population in the Aday district was 731,000, which averaged 78 heads of livestock per household. The livestock composition included: sheep — 69.5%, camels — 12%, goats — 7.5%, horses — 7%, and cattle — 4% [CSA RK. F.30. 248-249].

Unable to endure unjust persecution and increasing taxes, the Aday clans residing in Mangystau migrated from the region between 1928 and 1933, passing through Turkmenistan and along the Caspian Sea coast into the territory of Iran. In his article "Ansau", doctor of philology, professor, and scholar Islam Zhemenev describes the recollections of his close relative Turash, who lives in the village of Kuryk, located in the Karakiya district of Mangystau region. According to these memories, on their way to Karakalpakstan, Turkmenistan, and Iran, the migrants would gather near the Aquys Shozhik spring and well, located not far from the Beket Ata mausoleum in Oghlandy. There, they would rest and decide on their further route. Continuing toward Turkmenistan and Iran, they stopped at the Sümbe Töbel spring, then descended from the mountains to the Myngsu Almas spring. After this, they crossed the border and reached a Turkmen village called Aquy Yerikti. Some of the migrants remained in Turkmenistan. Others continued on to Iran, passing beyond Nebitdag and reaching another water source. From there, they traveled along the Caspian coast and eventually entered Iranian territory, reaching the province of Mazandaran [Zhemenev, 2022a: 80-81].

The Kazakhs who moved to Iran settled in the villages of Gomishan and Sallak, a small town on Iran's northern border. All the residents of Gomishan and Sallak were Turkmens. However, the Kazakhs could not immediately adapt to these new settlements. For some, the climate was a challenge; for others, there was a lack of pastureland for their livestock. Accustomed to a nomadic lifestyle and livestock herding, the Kazakhs were not inclined toward farming or agriculture and found it difficult to embrace a sedentary way of life. As a result, they had to move frequently in search of more suitable and comfortable living conditions. During those years, around five hundred families eventually settled along the banks of the Ziarat River in the city of Gorgan. The Kazakhs survived without begging, relying on their own labor. To earn daily wages, they worked as laborers on the construction of roads and railways between the cities of Behshahar and Bandarshah (known as Bandar Torkaman after the Islamic Revolution of 1979). In this way, the Kazakhs settled in three cities of Iran's Mazandaran Province — Gorgan, Gonbad-e Kavus, and Bandar Torkaman — and in two villages within each city. Today, these three cities have been separated from Mazandaran and now belong to the newly established Golestan province, with Gorgan as its capital [Zhemenev, 2012: 22-24].

According to the 1996 census, the number of Kazakh families living in urban areas of Iran was 510. Currently, according to information from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, the total Kazakh population in Iran is around 5,000 people. The majority of them are concentrated in Golestan Province — 4,550 individuals. Among them, approximately 3,150 reside in Gorgan, 1,000 in Bandar

Torkaman, and 400 in Gonbad-e Kavus. Additionally, some families and individuals have moved to other cities for various reasons, including changes in occupation, education, or other purpose (such as Mashhad, Tehran, Sari, and others – altogether about 450 Kazakhs).

The Kazakhs who settled in Iran initially focused on learning the language and laws of the country, adapting to the local geographical, social, cultural, and linguistic characteristics. Due to the lack of citizenship, the Iranian government did not allow Kazakh children to attend school.

The process of obtaining citizenship for Kazakhs in Iran was significantly aided by a citizen named Korpe Tagan Daribajuly. In 1955, Tagan Daribajuly, who was among the first to attend school, studied in the Persian language. Kazakh boys began receiving education in Iran starting from 1955, and Kazakh girls started attending school from 1970.

At the age of sixteen, Tagan Daribajuly submitted an application for citizenship and sent a letter to the Ministry of Foreign Affairs of Iran. A representative of the Ministry visited the mosque and met with the Kazakh community. During the meeting, Tagan acted as an interpreter between the representative and the Kazakhs. As a result of this meeting, the necessary documents were completed, and in 1958, a decree was issued granting Iranian citizenship to the Kazakhs. By 1961–1962, almost all Kazakhs had received Iranian citizenship [Daribajuly, 2020: 270].

The scholar Islam Zhemenei noted in his memoirs that when obtaining citizenship, in order to preserve their identity, Kazakhs in Iran had to specify their surnames and used clan names such as “Qazaq”, “Aday”, “Zhemenei”, “Kedey”, “Baybishe”, “Kunanorys”, “Eskeldy”, “Korpe”, “Tobysh”, “Babyk”, “Zhary”, “Bali” and others [Zhemenei, 2022a: 82].

In 1968, during the visit of then Shah of Iran Mohammad Reza Pahlavi to Soviet Kazakhstan, a meeting took place in Almaty with the first head of the republic, Dinmukhamed Kunayev. Pleased with the hospitality, the Shah invited Kunayev to visit his country as a guest. However, Kunayev, considering that at that time the authority over visits to Iran was controlled by Moscow, inquired about the condition of the Kazakhs in Iran. The Shah, unaware of any details, promised to find out about their situation. Kunayev sent his greetings and asked the Shah to take care of them. Upon returning to Iran, the Shah immediately ordered to locate the addresses of the Kazakhs. Articles about the meeting between Mohammad Reza Pahlavi and Kunayev were published in the press, and the elders (aksakals) received invitations to the royal palace.

As a result of this meeting, two Kazakh children were granted referrals for free medical treatment. Additionally, the cases of those who had not yet obtained citizenship were expedited. Land was allocated to the Kazakhs, giving them the opportunity to engage in agriculture. In 1970, Turkmen Radio in Gorgan began broadcasting Kazakh melodies for half an hour each day [Zhemenei, 2007: 8-9].

Since the 1980s, Kazakh scholars living in Iran also began working in the fields of culture and literature, forming an informal “Kazakh Cultural Society”. In the same year, Islam Zhemenei was elected as the first chairman of this society. To familiarize people with Kazakh art and customs, many documentary films about Kazakhstan from the former Soviet “Cultural center” located in Tehran were shown, and clubs and classes for learning the Kazakh language were opened. The “Kazakh Cultural Society” was never officially registered. Nevertheless, over four years, with the support of Kazakh scholars and elders, many cultural events were held. One of these was a small phrasebook titled “Let's learn the Kazakh language”, based on Arabic script, Cyrillic, and the Persian language (Fig.1.).

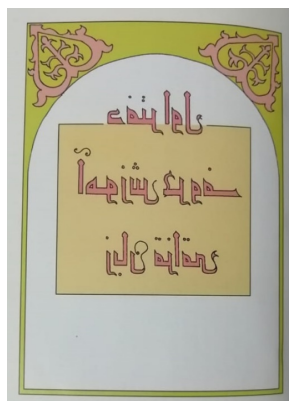

Fig.1. “Let’s learn the Kazakh language” phrasebook.
From Islam Zhemenei's personal archive

The founding members of the society actively contributed to the revival of national consciousness and traditions among the youth at various levels. Later, with the support of local authorities, the society officially continued its work under the name “Islamic Council Society.” Zhemenev I. was elected as its first chairman. From 1980 to 1988, during the Iran-Iraq war, the society’s activities evolved into broader community service efforts [Zhemenev, 2012: 42-43, 89].

Since Iranians followed Shia Islam, Kazakhs in Iran were in need of Sunni mosques of the Hanafi madhhab. Of course, it was not possible to build the first mosque immediately, but over time, Kazakh mosques of the Hanafi school began to open. The first mosque built by Kazakhs in Iran was the Samarkand Akhund Mosque in the South Kazakh village of Bandar-Turkmen. In the following years, it underwent major renovations. The Abu Hanifa Mosque in Gorgan, and the second mosque in the village of Hamatabat – named Khoja Ahmed Yasawi Mosque – remain places of worship not only for Kazakhs but also for Turkmen, Baloch, Kurds, and Arabs.

There are the Imam A'zam and the Muhammad Rasul mosques that are built by Kazakhs in the village of Chay Boyi (also known as Say Boyi) in Gonbad-e Kavus (formerly Kupol-e Kavus). In the city of Bandar-Turkmen, there are the Samarkand Akhund and Muayyad Mosque in the South Kazakh village, and the Baharai and Muayyad Mosques in the North Kazakh village. The Muayyad Mosques share the same name.

Fig. 2. Kazakhs gathered for Eid prayer. Gorgan, 2025.
From Jafar Shadkam's personal Facebook page

Kazakhs have made efforts to preserve their native language. According to Article 15 of Chapter Two of the Constitution of the Islamic Republic of Iran: “Persian is the official and common language of the people of Iran, and the Persian script is the official writing system. Government documents, official texts, administrative correspondence, and educational textbooks must be in this language and script. However, the use of the languages of local ethnic groups, in addition to Persian, is permitted in the press and mass media, and may also be used for teaching their literature in schools”. Despite this, after resettling in Iran, speaking their native language remained a vital priority for Kazakhs. Elders did not allow any Kazakh child to speak another language within their household. This tradition has continued to the present day [Zhemenev, 2022a: 84]. For Kazakhs living abroad, the lack of schools in their native language, as well as the absence of publications, radio, and television programs in Kazakh, posed a significant obstacle to the development of their language. However, this situation did not prevent Kazakhs from preserving their native language in daily and communal life. They used only the Kazakh language in everyday interactions, within their families, and in the community. In such conditions, as the younger generation's level of education increased and their worldview expanded, the vocabulary of the Kazakh language began to seem insufficient. As a result, they were compelled to use vocabulary borrowed from the Persian language when necessary. Over time, this phenomenon became more widespread among the youth, and as their linguistic awareness developed, it created the impression that the Kazakh language lacked cognitive potential. Kazakhs living in the homeland played an important role in maintaining the purity of the native language. This was closely linked to the activities of elders well-versed in national traditions, and of *zhyrshy* – traditional storytellers who continued the *zhynrau* oral tradition. They possessed a rich linguistic repertoire and ensured the stable use of the language within traditional cultural settings [Zhemenev, 2022a: 84].

However, the next generation needed to acquire new concepts influenced by modern education and science. As a result, there arose a necessity to introduce new lexical units into the Kazakh language. The implementation of this task became the responsibility of the intelligentsia and linguistic scholars.

One of the strategically important tasks at the present stage is to adapt the Kazakh language to the modern scientific and intellectual space while preserving its historical layers.

In the early years after the Kazakhs moved to Iran, their social status was very low. They worked as hired laborers. After settling down, they were granted land and engaged in agriculture. By selling surplus produce at the market, they gradually improved their economic well-being.

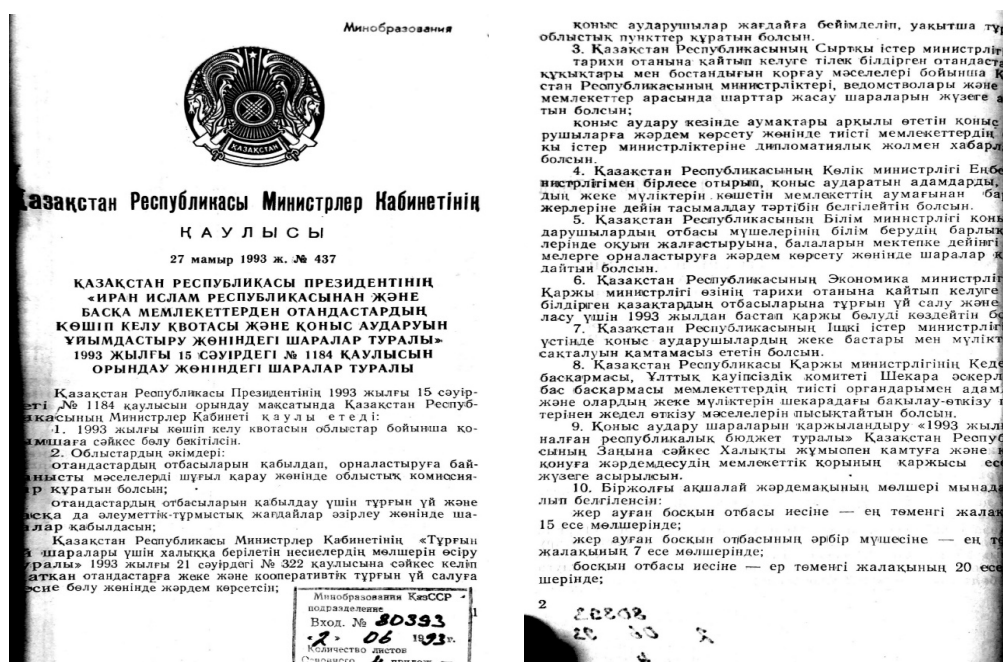
After times changed, young Kazakhs in Iran began purchasing trucks and working in the freight transportation industry. As the number of trucks increased, the first freight transport syndicate (a union of entrepreneurs) was established in Gorgan [Zhemenev, 2022b: 79]. Seeing the profitability of this field, Iranians also began to enter the freight business. A large number of Iranians gradually began to displace Kazakhs from the sector. In addition, the Iran-Iraq War also contributed to the Kazakhs' withdrawal from this line of work.

Khalifa Altay, in his memoirs, writes that Kazakhs in Iran were industrious people. They could drive any type of vehicle, melt metal, install electrical, water, and heating (steam) systems, and carried out various types of construction work. Women were engaged in carpet weaving. [Altay, 2000: 11-12].

The 1980s–1990s marked a new period of growth. In Iran's higher education institutions, hundreds of Kazakh boys and girls began studying various modern specialties, including mathematics, agriculture, economics, pedagogy, social sciences, management, marine engineering, literature, statistics, and technology. One generation rose to leadership positions in various sectors of the state.

After Kazakhstan gained independence in 1991, many of our compatriots in Iran expressed a strong desire to return to their homeland. In 1992, following an agreement between the First President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, and the President of the Islamic Republic of Iran regarding the repatriation of Kazakhs, a campaign began to resettle compatriots from Iran to Kazakhstan.

In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan dated May 27, 1993, No. 437, "On Measures to Implement the Presidential Decree of April 15, 1993, No. 1184 "On the Immigration Quota and Measures for Organizing the Resettlement of Compatriots from the Islamic Republic of Iran and Other Countries", the immigration quota was distributed across regions. Regional commissions were established to promptly address issues related to the reception and settlement of compatriot families, ensuring they could lead a stable life after relocating to Kazakhstan. Regional governors (akims) were instructed to create all necessary conditions to improve their social well-being. This included providing loans for housing construction, ensuring access to continued education in educational institutions, placing children in preschools, granting one-time financial assistance, facilitating employment opportunities, and more.

Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 27 мамырдағы № 437 қаулысымен БЕКІТІЛГЕН

1993 жылы көшіп келу квотасын облыстар бойынша

БӨЛУ

Облыстар	Мам- дан	Иран	Ресей	Тәжік- стан	Өзбек- стан	Түрік- мен
Ақмола	200	—	200	—	—	—
Ақтөбе	250	250	100	—	50	—
Алматы	1000	250	50	50	50	—
Атырау	—	100	50	—	100	—
Батыс Қазақстан	—	200	300	—	—	—
Батыс	—	250	—	200	100	—
Жезқазған	200	—	100	50	50	—
Көкшетау	350	—	350	—	—	—
Қарағанды	400	—	200	—	—	—
Қостанай	200	—	300	—	—	—
Қызылорда	—	150	—	—	50	50
Маңғыстау	—	300	—	—	—	750
Оңтүстік Қазақстан	—	250	—	200	300	—
Павлодар	200	—	400	—	—	—
Семей	200	—	150	—	—	—
Солтүстік Қазақстан	200	—	250	—	—	—
Талдықорған	200	250	50	—	50	—
Торғай	150	—	200	—	—	—
Шығыс Қазақстан	350	—	200	—	—	—
Барлығы	3000	2000	2950	500	750	800

Қазақстан Республикасының Премьер-министрі С. ТЕРЕШЕНКО

Fig. 3-6. The Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan dated May 27, 1993.

"Since the return of Kazakhs from abroad to their historical homeland, the social, cultural, and educational differences between immigrants and the local population have increased [Kalşabaeva, Egizbaeva, 2025]. Kazakhs who returned from Iran to their historical homeland also faced social, economic, and a number of other challenges. We will address the issues of the repatriation of Kazakhs from Iran in more detail in our upcoming research".

Results. During the analysis, the statistical population of the Kazakh diaspora in Iran was clarified. The historical background of the Kazakh community formation in Iran and information about the associations established by Kazakhs abroad were identified. Data on the socio-cultural adaptation of Kazakhs in Iran was systematized. For example, information regarding their religious beliefs, linguistic environment, and social conditions was organized and presented.

Conclusion. Thus, a diaspora is a community that has been forcibly displaced from its historical homeland, preserves a collective historical memory of that homeland, aspires to return to it in the future, maintains political, economic, and cultural ties with it, actively participates in the life of the host country, while also striving to preserve its own language, religion, and culture.

Today, approximately 5,000 Kazakhs live in Iran, mainly in the cities of Gorgan, Bandar Torkaman, and Gonbad-e Kavus.

Although Kazakhs in Iran have lived in a Shia-dominated environment for nearly a century, they have built six of their own mosques and continue to follow the Sunni madhhab. In accordance with Iran's constitution, Persian is the official language for the entire population; however, Kazakhs continue to speak their native language within their families and among themselves.

Initially, due to the language barrier, they faced hardships and could only work as unskilled laborers. However, today many have received higher education and work as professionals in various fields.

In future research, we aim to deepen the information presented in this article by analyzing materials from archives in Kazakhstan and abroad, and to supplement data on the Kazakh diaspora by studying the preservation of national traditions among Kazakhs in Iran, including traditional clothing, cuisine, and other cultural features.

Sources

NA RK – National Archive of the Republic of Kazakhstan

References

- Altay, 2000 – *Altay Kh.* Altaydan augan el ... [People who immigrated from Altai ...] Қауымдастық кітапханасы. İran qazaqtary... zar zamana zarpynan zardap şekkender [Kazakhs of Iran... victims of difficult times]. Developer: Niaz Tobys – Almaty: «Üş Qian» 2000. Pp. 7-12. [In Kaz.]
- Butler, 2001 – *Butler, K.* "Defining Diaspora, Refining a Discourse". *Diaspora: a journal of transnational studies*. 2001. Vol. 10(2). Pp. 189-219. DOI: <https://doi.org/10.1353/dsp.2011.0014>.
- Cohen, 2008 – *Cohen, R.* "Global Diasporas: An Introduction" Seattle, WA: University of Washington Press. London. 2008. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203928943>.
- Däribaiüly, 2020 – *Däribaiüly T.*, 2020: Elge el qosylsa – qüt! [When a country joins a country – kut]. İran qazaqtary... zar zamana zarpynan zardap şekkender [Kazakhs of Iran... victims of difficult times]. Qūrastyrush: Niaz Tobys – Almaty: Üş Qian, 2024. Pp. 268–286. [In Kaz.]

- İran qazaqtary..., 2024 – *İran qazaqtary...* zar zamana zarpynan zardap shekkender [Kazakhs of Iran... victims of difficult times]. Developer: Niaz Tobys – Almaty: «Üş Qian» 2024. 432 p. [In Kaz.]
- Kalşabaeva, Egizbaeva, 2025 – *Kalşabaeva B., Egizbaeva M.* Qazaqstannyñ şyğysyndağy qandastar: köşi-qony men beimdelu мәseleleri [The kandas of Eastern Kazakhstan: migration and adaptation issues]. *Asian Journal «Steppe Panorama»*. 2025. № 12(3). Pp. 900–915. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915. [In Kaz.]
- Kameron, 2010 – *Kameron S.* Golodnyie stepi: sovetskiy Kazakhstan i kazahskiy golod, 1921–1934 gg. [Hungry Steppes: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934: [trans. translated by A. Tereshchenko]. Yel University, 2010. 490 p. [In Rus.]
- Kiai, 2012 – *Kiai M.* İran qazaqtarynyñ salt-dästürleri. Parsy tilinen audarğan [Traditions and customs of the Kazakhs of Iran] – Translated from Persian Niaz Tobys. Almaty, «Orhon» Baspa üii, 2012. 200 p. [In Kaz.]
- Nouri, Zhengis, Alizade, 2024 – *Nouri M., Zhengis Zh., Alizade.* The resettlement of Kazakhs from the Mangistau region to iran in the 1930-s from the time of reza shah to the present day. *Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"*. 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 234–246.
- Safran, 1991 – *Safran, W.* Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 1991. Vol. 1. № 1. Pp. 83–99.
- Seysen, 2016 – *Seysen N.B.* Kazahskie diasporyi: na perekrestke istorii [Kazakh Diasporas: at the crossroads of history]. *Problemyi sovremennoy nauki i obrazovaniya*. 2016. № 05 (47). Pp. 263–266. [In Rus.]
- Sheffer, 2003 – *Sheffer, G.* “Diaspora Politics: At Home Abroad” Cambridge University Press, Cambridge, 2003, XIII+290 pp. DOI: 10.1017/CBO9780511499432.007.
- Zhemenev, 2007 – *Zhemenev I.* İran qazaqtary (tynys-tırşılıgı, salt-dästür) [Kazakhs in Iran (the lifestyle and traditions)]. Almaty: «Zerde» baspasy, 2007. 152 p. [In Kaz.]
- Zhemenev, 2012 – *Zhemenev I.* İran jäne iran qazaqtary: Derekti zertteu [Iran and Kazakhs in Iran: a documentary study]. Almaty: Düniejüzı qazaqtarynyñ qauymdastyğy. 2012. 264 p. [In Kaz.]
- Zhemenev, 2022a – *Zhemenev I.* Añsau [Longing]. «*Aqiqat*» Ұлттық қоғамдық саياسي журнал [National socio-political journal]. 2022. № 6. Pp. 78–88. [In Kaz.]
- Zhemenev, 2022b – *Zhemenev I.* Añsau [Longing]. «*Aqiqat*» Ұлттық қоғамдық саياسي журнал [National socio-political journal]. 2022. № 8. Pp. 72–83. [In Kaz.]

Literature

- Алтай, 2000 – *Алтай Х.* Алтайдан ауған ел ..., 2000 // *Иран қазақтары... зар замана зарпынан зардап шеккендер*. Құраст.: Нияз Тобыш. Алматы: Үш Қиян, 2000. 7–12-бб.
- Butler, 2001 – *Butler K.* “Defining Diaspora, Refining a Discourse” // *Diaspora: a journal of transnational studies*. 2001. Vol. 10(2). Pp. 189–219. URL: <https://doi.org/10.1353/dsp.2011.0014>.
- Дәрібайұлы, 2020 – *Дәрібайұлы Т.* 2020. Елге ел қосылса – құт! // *Иран қазақтары... зар замана зарпынан зардап шеккендер*. Құраст.: Нияз Тобыш. Алматы: Үш Қиян, 2024. 268–286-бб.
- Жеменей 2022a – *Жеменей И.* Аңсау // «*Ақиқат*» Ұлттық қоғамдық саяси журнал. 2022. № 6. 78–88-бб.
- Жеменей, 2007 – *Жеменей И.* *Иран қазақтары (тыныс-тіршілігі, салт-дәстүрі)*. Алматы: «Зерде» баспасы, 2007. 152=16 б.
- Жеменей, 2012 – *Жеменей И.* *Иран және иран қазақтары: Деректі зерттеу*. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. 2012. 264 б. (16 бет түрлі-түсті суреттер).
- Иран қазақтары..., 2024 – *Иран қазақтары... зар замана зарпынан зардап шеккендер*. Құраст.: Нияз Тобыш. Алматы: Үш Қиян, 2024. 432 б.
- Калшабаева, Егизбаева, 2025 – *Калшабаева Б., Егизбаева М.* Қазақстанның шығысындағы қандастар: көші-қоны мен бейімделу мәселелері // *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 12(3). 900–915-бб. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915.
- Камэрон, 2010 – *Камэрон С.* Голодные степи: советский Казахстан и казахский голод, 1921–1934 гг.: [пер. с англ. А. Терещенко]. Университет Йель, 2010. 490 с.
- Киай, 2012 – *Киай М.* *Иран қазақтарының салт-дәстүрлері*. Парсы тілінен аударған Нияз Тобыш. Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2012. 200 б.
- Cohen, 2008 – *Cohen, R.* “Global Diasporas: An Introduction” Seattle, WA: University of Washington Press. London. 2008. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203928943>.
- Nouri, Zhengis, Alizade, 2024 – *Nouri M., Zhengis Zh., Alizade.* The resettlement of Kazakhs from the Mangistau region to iran in the 1930-s from the time of reza shah to the present day. *Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"*. 2024. Vol. 11. No. 1. Pp. 234–246.
- Safran, 1991 – *Safran W.* Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 1991. Vol. 1. № 1. Pp. 83–99.
- Sheffer, 2003 – *Sheffer G.* “Diaspora Politics: At Home Abroad” Cambridge University Press, Cambridge, 2003, XIII+290 p. DOI: 10.1017/CBO9780511499432.007.
- Сейсен, 2016 – *Сейсен Н.Б.* Казахские диаспоры: на перекрестке истории // *Проблемы современной науки и образования*. 2016. № 05 (47). 263–266-бб.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 563-572
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_563-572

ON THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS" BY S.A. KOZIN

Burkitbay Gelmanuly Ayagan¹

¹Doctor of historical sciences, professor, deputy director of the Institute of the History of the State, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Mangilik El Street 8. Astana, Republic of Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Ayagan B.G., 2025

Abstract. *Introduction.* The material accumulated in recent years by the historical science of Kazakhstan allows us to consider the significance of the manuscript of the “Secret History of the Mongols”, translated by S.A. Kozin, from a new perspective. *Objective and Tasks.* To explore the history of S.A. Kozin's translation of this important source, which still contains many mysteries about the history of the empire of Genghis Khan, in particular the demographic composition and political history. *Materials and methods.* To study this topic, the author used the published text of the "Secret History of the Mongols" translated by S.A. Kozin in 1941, as well as materials from the archives of the Institute of Oriental Studies. To provide an objective coverage of the topic, the author used methods of comparative analysis of texts, interpretation and comparison of documents. The method of event reconstruction and the method of comparing existing literature from various authors were also used. *Results.* As an in-depth analysis of the text shows, the manuscript of the «Secret History of the Mongols» was compiled with extensive use of vocabulary not only from the ancient Manchurian (Oirat), Chinese, but also Turkic languages.

Keywords: The Secret History of the Mongols, Chinese, Mongolian, Turkic languages, translations, P. Kafarov, A.N. Samoylovich, S.A. Kozin, Stalinist repressions, new findings

For citation: Ayagan B.G. On the history of the translation of "The secret history of the mongols" by S.A. Kozin // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 563-572. [in Eng.].

DOI: [10.51943/2788-9718_2025_28_3_563-572](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_563-572)

С.А. КОЗИННИҢ «МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІН» АУДАРУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ

Бүркітбай Гелманұлы Аяған¹

¹Т.ғ.д., профессор, ҚР Ғылым және Жоғары білім Министрлігінің Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Мәңгілік Ел, 8. Астана, Қазақстан Республикасы)

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Аяған Б.Г., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Соңғы жылдары Қазақстанның тарих ғылымымен жинақталған материал С.А. Козин аударған «Моңғолдың құпия тарихы» қолжазбасының маңызын жаңа тұрғыдан қарауға мүмкіндік береді. *Мақсаттар мен міндеттер.* С.А. Козиннің Шыңғысхан империясының тарихы, атап айтқанда демографиялық құрамы мен саяси тарихы туралы әлі де көптеген құпияларды сақтайтын осы маңызды дереккөздің аударма тарихын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Осы тақырыпты зерттеу үшін автор С.А. Козиннің 1941 жылғы аудармасында жарияланған «Моңғолдардың құпия ертегісі» мәтінін, сондай-ақ шығыстану институтының мұрағат материалдарын пайдаланған. Тақырыпты объективті жария ету үшін автор мәтіндерді салыстырмалы талдау, құжаттарды түсіндіру және салыстыру әдістерін пайдаланған. Сондай-ақ оқиғаны қайта құру әдісі және түрлі авторлардың қолда бар әдебиеттерін салыстыру әдісі қолданылды. *Қорытындылар.* Дегенмен аударма 1930–1940-жылдары И.В. Сталинмен оның жақтаушыларының тарих пен филология ғылымына саяси ықпалын жасаған кезінде орындалды.

Түйін сөздер: Моңғолдың құпия тарихы, ортағасыр қытай, моңғол, түркі тілдері, аудармалар, П. Кафаров, А.Н. Самойлович, С.А. Козин, сталиндік қуғын-сүргін, жаңа тұжырымдар

Дәйексөз үшін: Аяған Б.Г. С.А. Козиннің «Моңғолдың құпия шежіресін» аудару тарихы туралы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 563-572. [ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_563-572

К ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА «СОКРОВЕННОГО СКАЗАНИЯ МОНГОЛОВ» С.А. КОЗИНА

Буркитбай Гелманулы Аяған¹

¹Д.и.н., профессор, Заместитель Директора Института истории Государства Министерства Науки Высшего образования РК (ул. Мангилик Ел, 8. Астана, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Аяған Б.Г., 2025

Аннотация. *Введение.* Накопленный за последние годы исторической наукой Казахстана материал позволяет с новых позиций рассмотреть значение рукописи «Сокровенного сказания монголов», переведенного С.А. Козиным. *Цели и задачи.* Исследовать историю перевода С.А. Козиным этого важного источника, который хранит в себе еще множество загадок и по истории империи Чингисхана, в частности демографическому составу и политической истории. *Материалы и методы.* Для исследования данной темы автор использовал опубликованный текст «Сокровенного сказания монголов» в переводе С.А. Козина 1941 года, а также материалы архивов института востоковедения. Для объективного освещения темы автором были использованы методы сравнительного анализа текстов, интерпретации и сопоставления документов. Также был применен метод реконструкции событий и метод сопоставления имеющейся литературы различных авторов. *Выводы.* Как показывает углубленный анализ текста, рукопись «ССМ» были составлена с широким использованием словарного запаса не только из древнеманчуржского (ойратского), китайского, но и тюркского языков.

Ключевые слова: Сокровенное сказание монголов, китайский, монгольский, тюркские языки средневековья, переводы, П. Кафаров, А.Н. Самойлович, С.А. Козин, сталинские репрессии, постановления ВКП(б), новые выводы

Для цитирования: Аяған Б.Г. К истории перевода «Сокровенного сказания монголов» С.А. Козина // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 563-572. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_563-572

Introduction. Among the modern translations, the manuscript conventionally referred to as The Secret History of the Mongols is the one closest in time to the history of the empire of Genghis Khan. It was translated into Russian by S.A. Kozin in 1941 [S.A. Kozin, The Secret History, 1941]. According to Kozin, the manuscript of The Secret History, discovered by later authors in the twentieth century, was first published in 1908 under the title Yuan Chao Bi Shi with commentaries by Li Wen-tian (published by Guan Gu Tang on the

basis of a Yuan-period manuscript, with a preface by the publisher Ye Dehui), and in the version preserved by P. Kafarov together with a Chinese text.

S.A. Kozin here in the introduction warns researchers that P. Kafarov himself, who has studied the monument in its Chinese versions to perfection (appendix - abridged translation and interlinear Mongolian-Chinese dictionary), persistently and authoritatively warned Mongolianists about the difficulties in translating the monument according to its Chinese transcription in the mentioned list. [Kozin, 1941: 14]. Kafarov also warned that the available copy itself “abounds in scribal errors made by the translator” [Kozin, 1941: 9].

In total, the preparation of the text, translation, and dictionary by S. A. Kozin took about fifteen years, and, as he himself reports, the work was completed in September 1935, with preparations for publication beginning in February 1936. The preface to the first volume of the newly translated *Secret History of the Mongols* was written by N. Poppe, corresponding member of the USSR Academy of Sciences. The author of the preface quite justly observed that “the appearance of such a work in terms of significance would be no less than the discovery and first publication of the *Iliad* and the *Odyssey*, the *Song of the Nibelungs*, or *The Tale of Igor's Campaign*” [Kozin, 1941: 6].

The preface further notes that “this most valuable monument of ancient Mongolian literature, discovered in the mid-nineteenth century by one of the foremost Russian Orientalists, the sinologist Palladius Kafarov, has repeatedly attracted the attention of scholars. Yet, although nearly one hundred years have passed since its discovery, *The Secret History* still cannot be considered fully researched or studied...” There had also been no translation of this work into Russian or any other language [Kozin, 1941: 6]. In his introduction, P. Kafarov, who had thoroughly studied the monument in its purely Chinese versions (including an abridged translation and a Mongol-Chinese glossary), persistently and authoritatively warned Mongolists about the essentially “insurmountable” obstacles to translating the text at that time from its Chinese transcription in the aforementioned version [Kozin, 1941: 14]. Kafarov also cautioned that the extant copy itself “abounds in the translator's errors” [Kozin, 1941:9].

Overall, the preparation of the text, translation, and dictionary by S.A. Kozin took about fifteen years. As he himself reported, the work was completed in September 1935, and by February 1936 the preparation of *The Secret History* for publication had begun. The preface to the first volume of the newly translated *Secret History of the Mongols* was written by N. Poppe, corresponding member of the USSR Academy of Sciences. The author of the preface quite rightly noted that “the appearance of such a work in terms of significance would be no less than the discovery and first publication of the *Iliad* and the *Odyssey*, the *Song of the Nibelungs*, or *The Tale of Igor's Campaign*” [Kozin, 1941: 6]. He also emphasized that “this most valuable monument of ancient Mongolian literature, discovered in the mid-nineteenth century by one of the foremost Russian Orientalists, the sinologist Palladius Kafarov, has repeatedly attracted scholarly attention. However, although almost one hundred years have passed since its discovery, *The Secret History* still cannot be regarded as thoroughly investigated and studied... Nor had it been translated into Russian or any other language” [Kozin, 1941:6].

Materials and Methods. In this study, the author relied on the published text of *The Secret History of the Mongols* translated by S. A. Kozin in 1941 [Kozin, S. A., *The Secret History*. Moscow; Leningrad, 1941:579], as well as a number of works on this subject by both Kazakhstani and foreign scholars, including medieval authors. Materials from the archives of the Institute of Oriental Studies published in open sources were also used. For an objective examination of the topic, the author employed methods of comparative textual analysis, interpretation, and document comparison. The reconstruction of events was also carried out using internet resources and cross-referencing of the available literature by various authors, including original Party resolutions of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) concerning the history of the formation of the Ulus of Jochi—the Golden Horde. However, it should be noted that the Russian translation of the manuscript was undertaken in the 1930s–1940s, at a time when the interference of Joseph Stalin and his entourage in the humanities—particularly in historical and philological scholarship—had significantly intensified, laying the foundation for the politicization of science.

Discussion. This work has been the subject of close attention of researchers since its creation, as it sheds light on the history of the formation of the largest state of the late Middle Ages, which was the empire created by Genghis Khan. Of the earliest works, the origin, formation and rise of the empire of Genghis Khan in the 13th century was reflected in the work, conventionally called later as “*The Secret History of the Mongols*”, written by unknown medieval authors. Apparently, such a manuscript really existed, since this work was used without reference at the end of the 13th century by the Persian author Ala ad-Din Ata-Melik Juvayni in the fundamental work “*Genghis Khan. History of the Conqueror of the World*” (*Tarikh-i Jahangushay*) and at the beginning of the 14th century by Rashid ad-Din Hamadani.

Both writers were closely connected to the court of Hülegü and his successors, which gave them access to chancery documents as well as to oral traditions concerning the biography of Chinggis Khan, his sons, the state structure, and tribal distinctions. In Juvayni's *History of the World Conqueror*, the first volume is devoted to the history of the "Mongols," focusing primarily on the life of Chinggis Khan, the role of Mongol and Turkic tribes, the ancestry of Chinggis Khan, and the reigns of his immediate successors.

Elements of these narratives can also be observed in Rashid al-Din's *Compendium of Chronicles* (*Jāmi' al-Tawārīkh*), where he provides a more detailed account of Chinggis Khan's early life, his victories and defeats, the abduction of Börte, the division of the khan's empire among his sons, as well as autobiographical details of the great khans of the Ulus. Rashid al-Din also records the capture and destruction of Otrar in considerable detail [Rashid al-Din, vol. II, 2018: 137–138]. More broadly, his works are preceded by extensive prologues on the history of Islam. Much of the specific information could only have been obtained from Chinggis Khan's close associates or from his direct descendants—Hülegü, Ghazan Khan, or Öljeitü. His chronicles include vivid examples from the lives of Chinggis Khan, his commanders, and his descendants, together with descriptions of tribal histories, toponyms, and frequent references to the use of the Tatar or "Turkic language."

At the same time, much of this material does not appear in *The Secret History of the Mongols*, which suggests that Rashid al-Din may have received this information directly from the descendants of Chinggis Khan or members of Hülegü's circle in Iran. Separate episodes and adaptations from the *Secret History* are also encountered in later Turkic and European works, though the accounts of Plano Carpini, William of Rubruck, or Marco Polo do not always correlate with the information presented by Juvayni or Rashid al-Din. For example, Plano Carpini refers to the "Tartars" and mentions that he employed an interpreter ("tolmach"), who likely translated from the Tatar (Qipchaq) language [Journey to the Eastern Lands, 1999: 58, 61].

In the mid-seventeenth century, the Buddhist monk Luvsandanzan published the work *Altan shazhyre* ("Golden Genealogical Tradition"), a text that, in many respects, overlaps with the manuscript under our consideration. In this context, the term "golden" should not be understood literally as a reference to the metal, but rather in the sense of "precious," "highly revered," or "valuable." According to the Mongolist V. Kheisin and later the Russian scholar A. Shchastina, this monument was composed between 1651 and 1675. Although Luvsandanzan borrowed many plotlines from *The Secret History of the Mongols* (SHM), he presented the events in a freer manner, introducing his own interpretations of Buddhist cosmological traditions. Even the episodes concerning the birth of Temirshi-Temüjin and his investiture as Chinggis Khan are framed within the canons of Lamaist belief [Luvsandanzan, 2009: 22–23]. A characteristic feature of the text is the addition of numerous details: expanded dialogues, lists of material gifts absent from the SHM, and so forth. At the same time, the work lacks a table of contents, which was later provided by S.A. Kozin. Translators, moreover, likely introduced inaccuracies in transcribing names, titles, and toponyms, which complicates reconstruction of the original. Thus, what survives are essentially "translations of translations," while the authentic version may still be preserved in archives in the People's Republic of China.

No fragments resembling the SHM have been discovered in the writings of European missionaries of the thirteenth century, such as Plano Carpini and William of Rubruck, which suggests they were unfamiliar with this text. Both authors, particularly Plano Carpini (1250s), gave detailed accounts of Chinggis Khan and his entourage, yet there is no evidence of borrowings or references to the SHM. It is clear that such meticulous observers would have used or at least copied this material had they had access to it [*Travels to the Eastern Countries*, 1993: 33–39]. Marco Polo likewise shows no knowledge of the SHM: his early fourteenth-century account contains references to diplomatic correspondence in "Turkish" (most likely Old Uyghur or Kipchak), as well as information about the descendants of Chinggis Khan – Qubilai, Nayan, Qaidu, Qazan Khan, Arghun, Baidu, Berke, Toqta, and Noghai. However, he erroneously attributed the title of "great khan" to individuals who had never held this position, which indicates that his information was fragmentary and often second-hand [Marco Polo, 2004: 196–222].

In the nineteenth and twentieth centuries, fragments of the SHM were studied by European and Russian scholars. In 1866, Archimandrite Palladius Kafarov published *An Old Mongolian Tale about Chinggis Khan*, a translation of the Chinese version based on fragments in Old Mongolian and, possibly, Old Turkic. Yet Kafarov's translation contained numerous inaccuracies and distortions. In the twentieth century, S. A. Kozin noted that Kafarov often relied on Chinese equivalents for Mongolian words, which distorted their meaning [Kozin, 1941: 11–14]. Moreover, Kozin himself was working with a Mongolian text that had been re-rendered much later than the thirteenth century and was therefore significantly altered. He systematized the SHM into twelve sections, supplementing them with extensive commentaries, dictionaries, and indices [Kozin, 1941: 201].

The motifs of the SHM subsequently spread into later chronicles, and in the twentieth century the text was translated into modern Mongolian and Kazakh, primarily on the basis of Kozin's edition [M. Sultaniiuly, 1998: 221]. Among the Nogais and Kazakhs, the oral traditions of poetic narratives, which scholars often associate with the SHM, also remained well preserved. In the twenty-first century, scholarly interest has persisted, as evidenced by the richly illustrated edition *Mongolyn Nuuts Tovchoo / The Secret History of the Mongols* [Mongolyn Nuuts Tovchoo, 2014], published in both Mongolian and English. The ongoing debate about Kozin's translation is reflected in more recent research, including studies of Oirat-Turkic communities [Ayagan, 2023: 22–36].

Thus, the history of the study and translation of *The Secret History of the Mongols* demonstrates that what we possess today is not the original, but a repeatedly transmitted and reworked version. Although the content has undergone significant transformations, the text nonetheless retains its enduring historical and cultural value.

There are compelling reasons to believe that the Old Mongolian (Oirat) language underwent significant modernization from the thirteenth to the seventeenth-eighteenth centuries, enriched by the vocabulary of neighboring peoples, particularly the Turkic languages. In turn, the Turkic languages absorbed many concepts and terms from Old Mongolian and from other peoples of Eurasia and the East. It is quite possible that the original manuscript of *The Secret History of the Mongols*, composed in the thirteenth century, was written in a mixed Turko-Chinese-Old Mongolian form, similar to the Turko-Slavic monument *The Tale of Igor's Campaign*, though created somewhat earlier.

In 1936, scholars from the Institute of Oriental Studies of the USSR began translating a consolidated text, which was completed by 1939. It is noteworthy that S. A. Kozin, while mentioning many researchers and authors who, as he noted, “linked their names with the Secret History,” made insufficient use of Eastern authors of the thirteenth century. He briefly referred to the work of Rashid al-Din, compiled at the request of the descendants of Chinggis Khan, which contained a vast and relatively objective body of information on the life of Chinggis Khan and his sons, the activities of prominent figures, and the routes of military campaigns. It is clear that Persian authors were familiar with some version of the *Secret History*, and many episodes and fragments of the still-unrecovered original were retold in their works. Examples are plentiful: Rashid al-Din, for instance, described the campaigns of Möngke-Temür and the intrigues and rebellion of Ariq Böke in considerable detail, citing Juvayni [Rashid al-Din. 2018. Vol. 3: 215–217].

For various reasons, Soviet historians, Orientalists, and linguists in the 1930s–1940s had no access to the authentic text of the *Secret History* written in Chinese characters. Since the 1941 publication of Kozin's edition of the SHM, eighty-four years have passed, the Soviet Union has collapsed, yet questions surrounding the translation of the SHM remain unresolved.

In general, numerous translations of the *Secret History* appeared during the twentieth century in English, German, Hungarian, and Turkish. In the USSR and Kazakhstan, however, scholars had access only to fragments and individual episodes of the ancient source, and only in recent years have more complete copies of the work become available. Nevertheless, the importance of *The Secret History of the Mongols* is immense, and the value of its information remains highly relevant today. It was in this work that Palladius Kafarov first attempted to systematize and analyze the discovered versions. As S.A. Kozin himself emphasized, Kafarov “provides no information on the sources that served him for the variants he used, and the text of the History is written in colloquial language and contains many archaisms.” We believe that these “archaisms” could well have included numerous ancient Turkic expressions and terms.

The compositional style of the *Secret History* strongly resembles the models of songs, parables, and epics found in Kazakh, Nogai, and Kalmyk traditions of both the late medieval and modern periods. Consequently, specialists today face the task not only of finding the original but also of producing a new translation with the participation of experts in Chinese, Old Mongolian, Persian, and Turkic languages. Furthermore, the authors of this invaluable work may have used the Oirat language or, for example, Old Uyghur Turkic script. Occasionally, Persian expressions appear in the text, such as *daftari* (“notebooks”).

Researcher N. Poppe, in his preface, directly linked the 1941 publication of the translation of the *Secret History of the Mongols* to the 700th anniversary of the founding of the Mongol state. This association highlights the politicized character of the translation, since the empire itself included numerous tribes speaking Turkic, Chinese, or Persian languages. Moreover, Poppe himself admitted: “*This is not to say, however, that after the publication of S. A. Kozin's work all the questions connected with the monument can be considered finally and definitively resolved*” [Kozin, 1941: 7].

It is striking that both Poppe and Kozin rarely, if ever, used the terms “Turkic” or “Tatar” tribes and clans, although these designations were widely employed in reference to the empire of Chinggis Khan and

his sons in the works of Persian, Arab, European, Slavic, and Russian authors up to the beginning of the twentieth century. By contrast, the eminent scholar V.V. Bartold, who worked from the late nineteenth century into the 1930s, consistently emphasized the Turkic component of the Ulus of Jochi – the Golden Horde – and even prepared his well-known *Twelve Lectures on the History of the Turks*.

At the same time, while Poppe repeatedly referred to Mongolian and Chinese sources, he did not mention that the history of the empire of Chinggis Khan was also closely intertwined with the history of ancient and medieval Turkic-speaking peoples who had long inhabited the regions surrounding Karakorum. Poppe concluded his preface by remarking that the publication of Kozin's translation coincided with the ceremonial celebration by the friendly Mongolian People's Republic of the 700th anniversary of "*this first literary monument in the Mongolian language*," stressing that "*Mongolian historians and linguists received the edition and study of this monument from the hands of Soviet science*" (Kozin, 1941: 7]. It must be emphasized, however, that science should not be politically biased – it ought to remain objective and accurate. By tying Kozin's translation to the jubilee of the Mongolian Republic, this important work was effectively detached from the Turkic heritage of the Old Uyghur, Turko-Tatar, and indeed the broader Central Asian cultural traditions, including those of the Oirat-Kalmyk tribes.

In paragraph 224 of the *Secret History*, Chinggis Khan himself proclaimed: "*Now, when I stand before the Eternal Heavenly Power, being multiplied in my might by the heavens and the earth, having directed the all-speaking state onto the path of truth and united it under a single yoke, you shall establish for me a guard*" [Kozin, 1941: 36]. This statement explicitly acknowledges the multinational composition of his state.

As for the structure of Kozin's translation, the author indicated in his introduction that the work was divided into three equal parts, and that the transcription of the text may have been based on the Uyghur-Mongolian script system (as outlined by Academician B. Ya. Vladimirtsev). It is highly probable that the *Secret History of the Mongols* was completed on the banks of the Kherlen River around the 1240s. Some authors cautiously suggest that the compiler or editor of the work may have been Shigi-Qutuqu, a bright orphan of Tatar origin. In paragraph 203, Chinggis Khan entrusted Shigi-Qutuqu with the administration of the state judiciary and commanded: "*Let them record in the Blue Register – the Kökö Defter-Bichig – binding into books the registers of the division of all-speaking subjects, as well as judicial decisions*" [Kozin, 1941: 160]. In paragraph 252, Chinggis Khan further addressed him directly: "*You hold in your thoughts the Great Yasa – Yeke Yösü. Are you not, Shigi-Qutuqu, the eye of my vision and the ear of my hearing?*" [Kozin, 1941: 182].

The existence of Shigi-Qutuqu and Chinggis Khan's favorable attitude toward him are also confirmed by Rashid al-Din [Rashid al-Din. Vol. 1. 2018: 93].

Chinese scholars, followed by P. Kafarov, argued inconsistently, according to S.A. Kozin, when they insisted on the existence of a "lost version" of the chronicle, while at the same time completely denying the existence of Mongolian literature and even writing during the time of Chinggis Khan. The Turkic-speaking "Tatars" are presented as an extremely hostile tribe, whereas in the second part of the *Secret History of the Mongols. The Great Yasa*, the Tatars are described as a "Mongolic-speaking people, descendants of Tungusic tribes" [Kozin, 1941: 35]. According to Kozin, the author of several episodes may have been the sixty-five-year-old educated court chronicler Koko-Tsos (Kogetai).

From the perspective of methodology, Kozin often applied the works of Marxist-Leninist classics, in particular the strict division of society into classes: feudal lords and serfs, exploiters and the exploited [Kozin, 1941: 54–56, 74]. Remarkably, Jamukha, the most famous opponent of the young Chinggis Khan, is presented by him as a representative of a "democratic party," a conclusion that raises considerable perplexity. In the same *Introduction*, Kozin moves on to Oirat-Dzungar poetic epics such as the *Jangariad* and *Gesseriad*, in which he sought to trace further development of narrative motifs and historical continuity with the SHM. However, in our view, the narrative traditions and motifs of the *Secret History* were more fully continued in the works of Persian- and Turkic-speaking authors (Utemish-Khadzhi, Qadirqali Jalayiri, Abulgazi), as well as in the oral traditions of many Turkic-speaking peoples – Tatars, Kazakhs, Nogais – and in the epics about Tokhtamysh and Edige.

Several provisions and articles of the *Secret History* reappear in the later-discovered manuscript *Altan Tobchi*, published in 1937. The prominent Mongolian scholar Ts. Damdinsüren, whose views were relied upon by translators, argued that the *Secret History of the Mongols* was written after the fall of the Yuan dynasty, during the Ming period, and that it was composed within the framework of Chinese historiography alongside works such as the *Yuan Shi*. He also emphasized that the language of the SHM was very distant from modern Mongolian, and that no original in Old Mongolian had survived – or perhaps never existed – as

more than seven hundred years had already passed. What he likely had in mind was a later adaptation by the Mongolian scholar Tse Gun.

For these reasons, scholars of the nineteenth and twentieth centuries studying the SHM had to rely on the translation of Palladius Kafarov, titled *An Old Mongolian Tale about Chinggis Khan*, and the 1941 translation by S.A. Kozin. The tables of contents for all twelve sections, as noted in the preface, were supplied by Kozin himself. Damdinsüren also pointed out that the base material, or an adaptation of it, was most likely used by the Persian scholar Rashid al-Din, as well as by Abulgazi of the Shibanid line.

Among other things, the translation of Palladius Kafarov's text was carried out during the period of the 1920s–1950s, when there was an active campaign against so-called “Pan-Turkism” and “Pan-Mongolism.” For this reason, the use of other “politically incorrect” sources was most likely subject to strict prohibition. In the *Introduction*, S. A. Kozin himself noted that the base text was colloquial Mongolian containing many “archaisms.” It is possible that under this definition of “archaisms” a whole corpus of Oirat or Turkic words was left untranslated and unused, which Kozin himself mentions in passing. Considering the Altaic language family, the Oirat-Kalmyk and Turkic dialects share many similarities. This has also been emphasized by the Kazakh translator M. Sultaniiauly, a specialist from Mongolia fluent in both Kazakh and modern Mongolian, who produced a direct Kazakh translation of the *Secret History* at the end of the twentieth century [Sultaniiauly, 1998: 221]. The author of the present article also paid particular attention to the role of Oirat-Turkic communities in the text of the *Secret History of the Mongols* in the Russian translation by S. A. Kozin [Ayagan, 2023a: 31–33].

In the early stages of organizing the translation of the *Secret History*, active participation was taken by the well-known Turkologist, Academician A.N. Samoilovich, who had previously discovered and published several monuments of Turkic writing. As a student of V. Radlov, A.N. Samoilovich had collaborated with such Orientalists as G. Potanin and V.V. Bartold, which deepened his knowledge of the history of Eastern peoples, especially those of Central Asia. Professor S.A. Kozin was a Mongolist who had once served in a mission to Mongolia and in the 1930s worked at the Institute of Oriental Studies. He was engaged in the translation of the *Secret History* alongside others as a specialist in the Mongolian language.

The translation and scholarly interpretation of the manuscript were entrusted to the Mongolian Studies Department of the Institute of Oriental Studies. A protocol published in the journal *Petersburg Oriental Studies* [1998: 67] reveals several aspects of the process behind Kozin's translation of the *Secret History*. According to these records, the meetings to discuss the translation took place regularly, and judging by the protocol, were highly contentious. One such meeting evidently occurred in September 1937, since there is a note indicating that the discussion should be resumed three months later.

It was noted in particular that: “While the Department agrees with V.M. Alekseev's positive evaluation, N. N. Poppe nevertheless pointed to a number of shortcomings. First, the reconstructed text did not everywhere conform to historical phonetics, and vowel harmony was not observed. Second, there were many errors in translation.” In the resolutions that followed, the participants proposed directives: “To ‘Mongolize’ the phonetics even further, to conclude an agreement for a transcription, to provide not an interpreted transcription but a literal transliteration of the characters, to conclude an agreement for a philological translation, and to publish the present version as a free adaptation of the latter.”

What is especially troubling is the directive that, for political reasons, scholars were instructed explicitly to “‘Mongolize’ the phonetics of the language of the *Secret History* and to publish it as a ‘free adaptation of the text.’”

In order to achieve these goals, S.A. Kozin was required to conclude two contracts and to revise the submitted text (St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences [PFA: F. 820. Op. 3. D. 647: 1, 2; archival references cited in *Petersburg Oriental Studies*]. Kozin was also advised to consult with V. M. Alekseev and B. I. Pankratov (on transcription), as well as Ts.Zh. Zhamtsarano (on translation). Kozin agreed with most of the remarks and declared that “he regards his work as the product of a collective effort and assumes in advance that he cannot accomplish it alone” [PFA: F. 820. Op. 3. D. 124: 1. 39; AV: F. 152, Op. 1a. D. 532: 1. 40]. Unfortunately, as one expert later noted, the scholarly discussion did not have a purely academic outcome. The protocol of the discussion of the *Secret History* made no mention of Alekseev's review or even of his presence at the first session. Three months later, the secretary of the Department, V. A. Kazakevich, presented Kozin with a re-edited copy of the protocol, possibly altered for unknown reasons. According to this revised version, Kozin was required to discuss all corrections he proposed at cabinet sessions. He considered this procedure insulting and therefore unacceptable. On November 11, 1937 (apparently), Kozin submitted a statement to the Director of the Institute,

A.N. Samoilovich. Alekseev supported Kozin, and the administration permitted publication of the *Secret History* in Kozin's own edition [PFA. F. 820, Op. 3. D. 421: l. 48].

According to Kozin, however, during the directorship of A. N. Samoilovich the work could not be published due to the opposition of B. I. Pankratov and some staff members of the Mongolian Department. It is quite possible that Samoilovich and Pankratov advocated a more scholarly and objective translation of the *Secret History*, including its Turkic fragments. Only after the arrest and isolation of A.N. Samoilovich and several other scholars in 1937–1938, as well as Pankratov's transfer to contract work, did conditions arise – in Kozin's view – that allowed publication of the *Secret History*, but already in another, heavily altered version. Other researchers with independent views on the translation of the SHM were apparently also removed from the staff of the Institute or excluded from the circle of translators.

The situation changed drastically after the arrest and isolation of Director A.N. Samoilovich and his supporters by the NKVD in 1937. In 1938, Academician Samoilovich was executed. It is striking that neither Poppe, in his preface, nor Kozin, in his introduction, mentioned the name of Academician Samoilovich or his colleagues, the Turkologists, who had done so much to organize the translation in the first place. By the time Kozin's translation was published in 1941, Samoilovich was not only isolated but had already perished in Stalin's prisons for some alleged crimes – perhaps even “Pan-Turkism” – to which he had no connection.

Results. Thus, the basis for studying the history of Ulugh Ulus-Ulus Jochi in the Soviet period was deliberately formed on the dogma of the “Secret History” of the Mongols”, which allegedly belonged exclusively to the language and history of the Mongolian tribes, to the detriment of the Turkic-speaking population of the empire of Genghis Khan. The comments also mention fragments from the Chinese language of the text as a source. In the 1920-1940s, a struggle was launched in the USSR against the so-called “pan-Turkism” and, apparently, the leaders of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) everywhere destroyed and erased any mentions and memory of the Turkic heritage in the history of the Ulus Jochi (Golden Horde). It is quite possible that in order to exploit the political situation and conceal reliable information on linguistic symbols, the party committees of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the 1930s and then in the 1950s carried out a number of political measures to control scientific translations, including the process of translating a medieval manuscript that later received the name «The Secret History of the Mongols».

Conclusion. As a result of such party interference, scholarship received a translation of one of the greatest works of the medieval era that was neither entirely reliable nor fully objective, yet it has been used – and continues to be used – by many modern researchers. The measures adopted at that time led to a slowdown in the study of the history of Chinggis Khan, the Ulus of Jochi, and the peoples of Central Asia – above all, the Turkic population and the Oirats themselves. Nevertheless, researchers in many countries still employ the translation by S. A. Kozin as a “classical” and authoritative source, though, in our view, it should only be regarded as such with considerable reservations. By the 1940s, as we have shown, it was not scholarly inquiry but rather ideological directives and instructions from party leaders that determined the directions of research.

The author raises this issue because a number of episodes and translations in the *Secret History of the Mongols* demand a new reading by specialists proficient in Chinese as well as in Old Mongolian–Oirat and Turkic scripts. Another serious obstacle for historical scholarship was the use of the works of Marxist classics, to which the head of the Russian translation project, S. A. Kozin, repeatedly referred. Particularly striking is his constant emphasis on class antagonisms and “feudal struggles” in the text of the *Secret History*. However, we cannot reproach the authors too harshly for their reliance on Marxist methodology; historical scholarship in the Soviet period – especially in the 1930s–1950s – was under the strict control and pressure of party committees and the security organs (OGPU–NKVD).

The direct and heavy-handed management of scholarship in the USSR was most vividly and fully reflected in the Resolution of the Central Committee of the VKP(b) of August 9, 1944, “*On the State and Measures for the Improvement of Mass-Political and Ideological Work in the Tatar Party Organization*”, which criticized “*serious shortcomings and errors of a nationalist character in the interpretation of the history of Tataria (embellishing the Golden Horde, popularizing the khan-feudal epic of Edigei)*”. In line with this directive, a series of similar documents concerning the history of the Ulus of Jochi – the Golden Horde – in Kazakhstan were also adopted, as we have discussed in our earlier research [Ayagan, 2020: 206]. Party interference not only hampered an objective study of the empire of Chinggis Khan but also hindered the proper use of sources that underlay Kozin's translation of the *Secret History*.

It is quite possible, in our view, that the deciphering of certain words, terms, and place names that are difficult to translate from Chinese might be found within Oirat or medieval Turkic languages. Today, modern

scholarly tools and newly available sources make it possible to revisit the text and to produce new, academically sound commentary on the *Secret History of the Mongols*.

Despite the criticisms expressed, we should note that the contribution of scholars such as S.A. Kozin and his colleagues – who published the Russian translation of the *Secret History of the Mongols* in 1941 – was immense. At the same time, for various reasons, researchers have still not clarified, or continue to interpret unilaterally, the names of communities, political unions, and dominant groups within the empire of Chinggis Khan.

Thus, the Russian-language translation of the *Secret History of the Mongols*, compiled, translated, and published in 1941 by a group of specialists led by S.A. Kozin, allows us to revisit many aspects of this monumental work. However, for a deeper and more objective translation of the base material, collaborative efforts are required involving specialists proficient in Classical Chinese, Old Mongolian, and Old Turkic languages, so as to produce a new and accurate reading of this unique text.

Sources

Peterburgski filial arhiva Rosiskoi Akademii nauk [St. Petersburg branch of the archive of the Russian Academy of Sciences]. F. 820. Op. 3. D. 647. P. 2 (Fondy arhivov ukazany v ssylke na jurnal, v nastoiashëe vremä - Sankt-Peterburgski arhiv filiala RAN).

Peterburgski filial arhiva Rosiskoi Akademii nauk [St. Petersburg branch of the archive of the Russian Academy of Sciences]. F. 820, Op. 3. D. 124. P. 39; AV. F. 152. Op. 1a. D. 532. P. 40.

Peterburgski filial arhiva Rosiskoi Akademii nauk [St. Petersburg branch of the archive of the Russian Academy of Sciences]. F. 820. Op. 3. D. 421. P. 48.

References

Aiagan, 2020 – *Aiagan B.G. İstoria Ulug Ulusa-Zolotoi Ordı. Kurs leksi. Almaty, 2020. Aiagan, 2023 – Aiagan B.G. Kochevyie plemena i rody v istorii Ulusa Juchi – Zolotoi Ordı». Kochevaia sivilizatsia: istoricheskie issledovania. 2023. № 3 (1). Pp. 22–36, 36–47.*

Aiagan, 2023a – *Aiagan B.G. Süjety po istorii drevnih oirato-türkских soobšestv v tekste «Sokrovennoe skazanie mongolov» v ruskoiazychnom perevode S.A. Kozina. Nomadic civilization: historical research. 2023. № 4. Pp. 31–33. ISSN 2782–3377.*

Altyn şejire, 2009 – *Altyn şejire: Şyngys han qağanatynyň, köne türk-moňol taipalarynyň tarihy / Almaty: Öner, 2009.*

İstoria Kazahstana, 2006 – *İstoria Kazahstana v persidskih istochnikah. T. 3. Sb.materialov,otnosäsihsä k istorii Zolotoi Ordı. (İzvluchenia). Almaty: Daik-Pres, 2006. Pp. 6, 22–23.*

Juveini Ala-ad-Din, 1997 – *Juveini Ala-ad-Din Ata-Melik. Chigiz-han. İstoria zavoovatelä mira. M.: 1997.*

Kozin, 1941 – *Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie. Mongölskaia hronika 1240 g. Pod nazvaniem MONGOL-UN NIRUGA TOBGIAN. İuän Chao Bi Şi. Mongölski obydenyi izbornik. V 3 tomah. Vvedenie v izuchenie pamätnika perevod, teksty, glosarii. M.: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941. Leningrad. Vvedenie v izuchenie pamätnika.*

Marko Polo, 2004 – *Kniga Marko Polo o raznoobrazii mira, zapisannaia pizanssem Rustikano v 1298 g. Almaty: Mektep, 2004. 605 p.*

Moňgoldyň qūpia, 2009 – *Moňgoldyň qūpia şejiresi (XII–XIII ğ-ğy köşpeliler şejiresi). Almaty: Öner, 2009.*

Mongolyn Nuui, 2014 – *Mongolyn Nuui Tovchoo. The Sekret History Of The Mongols. Ulaatbaatar hot. 2014. 593 p. (na mongölskom i angliskom iazykah). Luvsandanzan, 2009 – Luvsandanzan.*

Putešestvie v vostochnye strany, 1993 – *Putešestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Gilöma de Rubruka. Seria: Putešestvia. Otkrytia. Priklüchenia. Almaty: Gylım, 1993. 248 p.*

Rašid ad-Din, 2018 – *Rašid ad -Din Fazluallah Hamadani. Jamiğ-at-Tauarih (Tarihtar jinağy) / Per. na kazahski iazyk (XIV v.). T. 2. Astana: Foliant, 2018. Pp. 64–65, 110–111, 125–126.*

Strany i narody Vostoka, 1998 – *Strany i narody Vostoka. Vyp. XXIX. Mongolistika. Sinologia. Buddologia // Peterburgskoe Vostokovedenie. SPb., 1998. P. 67.*

Sūltaniaūly, 1998 – *Moňgoldyň qūpia şejiresi (XII–XIII ğ-ğy köşpeliler şejiresi) / Aud. M. Sūltaniaūly. Almaty: Öner, 1998.*

Vert, 1992 – *Vert N. İstoria sovetskogo gosudarstva. 1900–1991 gody. Per. s fr. M.: Progres-akademia, 1992. P. 309.*

Sources

Петербургский филиал архива Российской Академии наук. Ф. 820. Оп. 3. Д. 647. Л. 2 (Фонды архивов указаны в ссылке на журнал, в настоящее время - Санкт-Петербургский архив филиала РАН).

Петербургский филиал архива Российской Академии наук. Ф. 820, Оп. 3. Д. 124. Л. 39; АВ. Ф. 152. Оп. 1а. Д. 532. Л. 40.

Петербургский филиал архива Российской Академии наук. Ф. 820. Оп. 3. Д. 421. Л. 48.

Literature

- Алтын шежіре, 2009 – *Алтын шежіре*: Шыңғыс хан қағанатының, көне түркі-монғол тайпаларының тарихы. Пер. Алматы: Өнер, 2009.
- Аяган, 2020 – *Аяган Б.Г.* История Улуг Улуса-Золотой Орды. Курс лекций. Алматы, 2020.
- Аяган, 2023 – *Аяган Б.Г.* Кочевые племена и роды в истории Улуса Джучи – Золотой Орды» // Кочевая цивилизация: исторические исследования. 2023. № 3 (1). С. 22–36, 36–47.
- Аяган, 2023а – *Аяган Б.Г.* Сюжеты по истории древних ойрато-тюркских сообществ в тексте «Сокровенное сказание монголов» в русскоязычном переводе С.А. Козина // *Nomadic civilization: historical research*. 2023. № 4. С. 31–33. ISSN 2782–3377.
- Верт, 1992 – *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991 годы / Пер. с фр. М.: Прогресс-академия, 1992. С. 309.
- ДжувейниАла-ад-Дин Ата-Мелик, 1997 – *ДжувейниАла-ад-Дин Ата-Мелик.* Чигиз-хан. История завоевателя мира. М.:1997.
- История Казахстана, 2006 – *История Казахстана* в персидских источниках. Т. 3. Сб.материалов,относящийся к истории Золотой Орды. (Извлечения). Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 6, 22–23.
- Марко Поло, 2004 – Книга *Марко Поло* о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустикано в 1298 г. Алматы: Мектеп, 2004. 605 с.
- Козин, 1941 – *Козин С.А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Под названием MONGOL-UN NIRUGA TOBGIAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. В 3 томах. Введение в изучение памятника перевод, тексты, глоссарии. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1941. Ленинград. Введение в изучение памятника.
- Монголын Нууи, 2014 – *Монголын Нууи Товчоо.* The Sekret History Of The Mongols. Улаатбаатар хот. 2014. 593 с. (на монгольском и английском языках).
- Лувсанданзан, 2009 – Лувсанданзан. Моңғолдың құпия, 2009 – *Моңғолдың құпия* шежіресі (XII–XIII ғ-ғы көшпелілер шежіресі). Алматы: Өнер, 2009.
- Путешествие в восточные страны, 1993 – *Путешествие в восточные страны* Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. Алматы: Гылым, 1993. 248 с.
- Рашид ад-Дин, 2018 – *Рашид ад -Дин Фазлуаллах Хамадани.* Жамиғ-ат-Тауарих (Тарихтар жинағы) / Пер. на казахский язык (XIV в.). Т. 2. Астана: Фолиант, 2018. С. 64–65, 110–111, 125–126.
- Страны и народы Востока, 1998 – Страны и народы Востока. Вып. XXIX. Монголистика. Синология. Буддология // Петербургское Востоковедение. СПб., 1998. С. 67.
- Сұлтанияұлы, 1998 – Моңғолдың құпия шежіресі (XII–XIII ғ-ғы көшпелілер шежіресі) / Ауд. М. Сұлтанияұлы. Алматы: Өнер, 1998.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since
1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 573-590.
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_573-590

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF DISENFRANCHISEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S

Makhabbat M. Kozybayeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, (2, Satpayev St., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, associate professor, leading researcher of Institute of culture and spiritual development «Alash»
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kozybayeva M.M., 2025

Abstract. *Introduction.* In the 1920s and 1930s, a system was formed in the Soviet Union, including the territory of Kazakhstan, in which the civil and political rights of the population were regulated not only by law, but also in accordance with the ideological principles of the ruling party. One of the key instruments for the formation of a new social structure of society was the right to vote, or rather, its restriction for certain categories of the population. The practice of deprivation of voting rights acquired a systemic and repressive character, turning into a method of social control and exclusion. *The purpose and objectives of the study:* to identify the socio-legal aspects of the disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s–1930s, its causes, mechanisms and consequences for society based on the study of regulatory legal acts and new archival sources. *Materials and methods.* The work uses archival documents, legislative acts, lists of people and scientific publications, and also applies such methods of processing the material and theory as historical-legal and comparative methods, content analysis and interpretation of sources, based on theories of human rights, social stratification and totalitarianism. *Results.* Based on constitutional and by-laws, a list of "unreliable" groups was formed – representatives of the clergy, merchants, officials, peasants who used hired labor, and other "class alien" elements. For them, disenfranchisement meant not only the inability to participate in elections, but also a whole range of social and legal restrictions: they could not get an education, work in governmental institutions, or get access to the social security system. *Conclusions.* Disenfranchisement based on social origin, religion, nationality, or belonging to certain social strata affected broad groups of the population. The study of the social and legal aspects of this practice in Kazakhstan allows us to understand how the discrimination model was formed, what its legal grounds were, how it was applied in practice, and what consequences it had for a significant part of the population. This contributes to an objective assessment of the socio-political legacy of that time and is important in the context of a modern rethinking of historical memory and the rule of law.

Keywords: Constitution, electoral legislation, electoral rights, disenfranchisement, social discrimination, disenfranchised people in the Kazakh ASSR, rich peasants and kulaks, special settlers, political repression, legal restrictions

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Disenfranchised” in the social structure and everyday life of Kazakhstan society in the early 1920s – first half of the 1930s: social and legal status and problems of adaptation” (IRN: AP26195559).

For citation: Kozybayeva M.M. Social and legal aspects of disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s–1930s // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 573-590. [In Eng.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_573-590

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан Республикасы, 010008 Астана, Сәтбаев көшесі, 2-үй)

PhD, қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қозыбаева М.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920–1930 жылдары Кеңес Одағында, соның ішінде Қазақстан аумағында да, азаматтық және саяси құқықтарды реттеу тек заңнамалық негізде ғана емес, сонымен қатар билеуші партияның идеологиялық ұстанымдарына сәйкес жүзеге асырылды. Қоғамның жаңа әлеуметтік құрылымын қалыптастырудың негізгі тетіктерінің бірі сайлау құқығы болды, дәлірек айтқанда, оның белгілі бір әлеуметтік топтарға жіктелуі. Сайлау құқығынан айыру тәжірибесі жүйелі әрі репрессивті сипат алып, әлеуметтік бақылаудың және қоғамнан шеттету құралына айналды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы сайлау құқығынан айырудың әлеуметтік-құқықтық аспектілерін, оның себептерін, механизмдері мен қоғам үшін салдарын нормативтік құқықтық актілерді және жаңа архивтік дереккөздерді зерттеу негізінде анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысында архивтік құжаттар, заңнамалық актілер, сайлау құқықтарынан айырылғандар тізімдері мен ғылыми жарияланымдар пайдаланылды. Сонымен қатар материалдарды талдау мен теориялық негіздеуде тарихи-құқықтық және салыстырмалы әдістер, контент-талдау мен деректерді интерпретациялау тәсілдері қолданылды. Зерттеу барысында адам құқықтары, әлеуметтік стратификация және тоталитаризм теорияларына сүйенілді. *Нәтижелер.* Конституциялық және қосымша құқықтық актілер негізінде «сенімсіз» деп танылған әлеуметтік топтардың тізімі қалыптастырылды. Олардың қатарында дін қызметкерлері, көпестер, шенеуніктер, жалдамалы еңбекті пайдаланған шаруалар және өзге де «таптық тұрғыдан бөгде» элементтер болды. Сайлау құқығынан айырылу бұл санаттағы азаматтар үшін тек сайлауға қатыса алмауды ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-құқықтық шектеулердің тұтас спектрін білдірді: білім алуға, мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеуге, әлеуметтік қорғау жүйесін пайдалануға мүмкіндік берілмеді. *Қорытынды.* Әлеуметтік шығу тегі, діни сенімі, ұлты немесе қоғамның белгілі бір санатына жататындығы бойынша құқықтардан айыру халықтың кең топтарына әсер етті. Қазақстандағы осы тәжірибенің әлеуметтік-құқықтық қырларын зерттеу кемсітушілік үлгісінің қалай қалыптасқанын, оның құқықтық негіздерін, іс жүзінде қалай қолданылғанын және халықтың елеулі бөлігі үшін қандай салдарлары болғанын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл құбылысты зерттеу сол кезеңнің әлеуметтік-саяси мұрасын объективті бағалауға, сондай-ақ тарихи жад пен құқықтық мемлекет ұғымын қазіргі тұрғыдан қайта пайымдауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: Конституция, сайлау заңнамасы, сайлау құқықтары, құқықтан айыру, әлеуметтік кемсітушілік, ҚазАКСР-дегі «құқығынан айырылғандар», байлар мен кулактар, арнаулы қоныстанушылар, саяси қуғын-сүргін, құқықтық шектеулер

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «1920 жылдардың басы мен 1930 жылдардың бірінші жартысында Қазақстан қоғамының әлеуметтік құрылымы мен күнделікті өміріндегі «айырылғандар»: әлеуметтік-құқықтық мәртебесі және бейімделу мәселелері (ЖТН: АР26195559).

Дәйексөз үшін: Қозыбаева М.М. 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы сайлау құқығынан айырудың әлеуметтік-құқықтық аспектілері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 573-590-бб. [Ағылш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_573-590

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЛИШЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В КАЗАХСТАНЕ В 1920–1930-х гг.

Махаббат Маликовна Козыбаева¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш»

<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Козыбаева М.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1920–1930-х гг. в Советском Союзе, включая территорию Казахстана, сложилась система, в которой гражданские и политические права населения регулировались не только законодательно, но и в соответствии с идеологическими установками правящей партии. Одним из ключевых инструментов формирования новой социальной структуры общества стало избирательное право, точнее – его ограничение для определённых категорий населения. Практика лишения избирательных прав приобрела системный и репрессивный характер, превратившись в способ социального контроля и исключения. *Цель и задачи исследования* – выявить социально-правовые аспекты лишения избирательных прав в Казахстане в 1920–1930-е годы, его причины, механизмы и последствия для общества на основе изучения нормативных правовых актов и новых архивных источников. *Материалы и методы.* В работе используются архивные документы, законодательные акты, списки лишенцев и научные публикации, а также применяются такие методы обработки материала и теории, как историко-правовой и сравнительный, контент-анализ и интерпретация источников, опираясь на теории прав человека, социальной стратификации и тоталитаризма. *Результаты.* На основе конституционных и подзаконных актов был сформирован перечень «неблагонадёжных» групп – представителей духовенства, купечества, чиновничества, крестьян, применявших наёмный труд, и других «классово чуждых» элементов. Лишение избирательных прав для них означало не только невозможность участвовать в выборах, но и целый спектр социально-правовых ограничений: они не могли получать образование, работать в государственных учреждениях, пользоваться системой социальной защиты. *Выводы.* Лишение прав по признакам социального происхождения, вероисповедания, национальности или принадлежности к определённым слоям общества затронуло широкие группы населения. Изучение социально-правовых аспектов этой практики в Казахстане позволяет понять, как формировалась модель дискриминации, какими были её правовые основания, как она применялась на практике и какие имела последствия для значительной части населения. Это способствует объективной оценке социально-политического наследия того времени и важно в контексте современного переосмысления исторической памяти и правового государства.

Ключевые слова: Конституция, избирательное законодательство, избирательные права, лишение прав, социальная дискриминация, лишенцы в КазАССР, байство и кулачество, спецпереселенцы, политические репрессии, правовые ограничения

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Лишенцы» в социальной структуре и повседневной жизни общества Казахстана в начале 1920-х – первой половине 1930-х годов: социально-правовой статус и проблемы адаптации» (ИРН: AP26195559).

Для цитирования: Козыбаева М.М. Социально-правовые аспекты лишения избирательных прав в Казахстане в 1920–1930-х гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 573-590. [На англ.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_573-590

Introduction. The study of the socio-legal aspects of disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s and 1930s is of particular importance in the context of the analysis of the mechanisms of formation of the repressive policy of the Soviet state. The period of the formation of Soviet power was marked by the introduction of a class approach to the regulation of civil rights, which was reflected in the electoral system. Disenfranchisement on the basis of social origin, religion, nationality or belonging to certain social strata

affected large groups of the population, especially in multinational regions such as Kazakhstan. The study of this topic allows for a deeper understanding of the processes of social stratification, the formation of the image of a "politically alien element" and the institutionalization of inequality through legal instruments. In addition, the analysis of the legal framework and the practice of its implementation reveals the contradiction between the proclaimed principles of Soviet democracy and the real mechanisms of exclusion. This contributes to an objective assessment of the socio-political legacy of that time and is important in the context of a modern rethinking of historical memory and the rule of law.

Materials and methods. The sources used in the study were normative legal acts of the Soviet Republic and the Kazakh ASSR, including the Constitutions of 1918, 1925 and 1937, election regulations, as well as resolutions and decrees of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars. Archival materials were of great importance – reports, minutes of meetings, official correspondence and reports of local authorities stored in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan and regional archives. Publications in periodicals from the 1920s and 1930s, memoirs, letters and appeals from people deprived of voting rights were also used. In addition, scientific works of domestic and foreign researchers devoted to issues of social stratification, legal regulation and repressive policy in the USSR were involved.

Working with materials from district archives containing funds on those deprived of voting rights can reveal important aspects of this topic. In addition to lists of "disenfranchised" by district, such archives can include documents reflecting the daily life, fates of these people and the consequences of depriving them of their political rights and dispossession. Of particular value are documents from the lower level - from village councils and district executive committees – which can provide a more complete picture of the scale and mechanisms of repression. These funds have not yet been sufficiently studied by historians, although it is in them that one can find information on the actual practices of dispossession and administrative procedures, which allows one to better understand the inner workings of the repressive policy of those years.

Of particular interest are the personal files of those "disenfranchised" from their electoral rights, discovered by researchers in the country's central and regional archives. These documents contain complaints from citizens about the illegal confiscation of property and deprivation of electoral rights, minutes of meetings of city election commissions on issues of deprivation of rights, as well as historical information characterizing the main types of activity of social groups that were deprived of political rights.

The methodological basis was formed by the historical and legal analysis of regulatory documents, as well as the historical and comparative method, which made it possible to compare the practice of deprivation of rights in Kazakhstan with other regions. Using content analysis, the features of official rhetoric and administrative practice in relation to those deprived of rights were identified. Social analysis made it possible to determine the categorical composition of those deprived of rights and the consequences of this policy for their legal and social status. Discourse analysis was also used to identify the ideological foundations of the policy of social exclusion. The integrated approach provided a deep understanding of the mechanism of legal restrictions and their impact on society.

Discussion. The historiography on the topic of the research covers a wide range of studies related to the history of the repressive policy of the Soviet state, social stratification of society, as well as the formation of the legal system in the context of the formation of a totalitarian regime. In the Soviet period, this topic was practically not considered as an independent scientific object due to the ideological closed nature of the issue and the inadmissibility of criticism of state policy. Research in the field of the history of elections, class struggle and legal restrictions were of a justifying nature and were aimed at the ideological legitimization of the policy of excluding "class alien" elements from political life. Works of the 1920s–1950s covered the issue exclusively from the standpoint of the need to protect the socialist system from "counterrevolutionary" and "hostile" elements.

A significant contribution to the study of socio-legal restrictions in Kazakhstani historiography was made by such researchers as M.K. Kozybayev [Kozybayev, 1997], K.S. Aldazhumanov [Aldazhumanov, 1997], Zh.B. Abylkhozhin [Abylkhozhin, 1997], T.O. Omarbekov [Omarbekov, 1997], M.K. Koigeldiev [Koigeldiev, 2009]. Their works examine the mechanisms of the formation of a repressive system, including the deprivation of civil and electoral rights. Modern research increasingly focuses on the legal aspects of repression on social and class grounds and their consequences for society. The works of S.A. Zhakisheva (Zhakisheva, 2022) study repressions, including deprivation of civil rights, against certain categories of the rural population. Researchers Yu.V. Shapoval (Shapoval, 2022) and G.K. Mukanova (Mukanova, 2025) examine the procedure of deprivation of voting rights in the context of political repressions against the Muslim clergy in the 1920s–1930s in Kazakhstan.

A number of researchers consider the problem of disenfranchisement through the prism of human rights, social memory and the restoration of historical justice. The works of Sh.N. Nagimov, G.Zh. Aidosynova [Nagimov, Aidosynova, 2017] and S.K. Tulbasieva [Tulbasieva, 2023] focus on the regional and national characteristics of discriminatory policies that affected individual social and ethnic groups. However, in Kazakhstani historiography there is still a lack of comprehensive research devoted to the study of the social and legal aspects of the disenfranchisement of voters in Kazakhstan in the 1920s and early 1930s.

The social and legal aspects of the disenfranchisement in the 1920s and 1930s are widely reflected in Russian historiography. The works of V.N. Zemskov [Zemskov, 2003] examine in detail the mechanisms of state social control and repressive measures, including disenfranchisement, applied to various categories of the population, including special settlers. In the works of N.B. Leбина [Lebina, 1999], T.M. Smirnova [Smirnova, 2003], N.A. Fedorova [Fedorova, 2007], V.N. Belonovsky and A.A. Kalgina [Belonovsky, Kalgina, 2014] special attention is paid to the legal status of the disenfranchised, the scale of their political discrimination, and the strategies of survival and social adaptation of these citizens under the restrictions imposed by the Soviet government are analyzed. In the works of M.S. Salamatova [Salamatova, 2007], E.F. Krinko [Krinko, 2011] the features of the electoral legislation of Russia in 1918–1936 are studied in detail in the context of deprivation of voting rights. In the collective work “*Marginally v sociume. Marginally kak socium. Sibir (1920-1930-e gody)*” [Marginally v sociume, 2017], the authors analyze disenfranchisement as part of the policy of marginalizing “unreliable” groups in the 1920–1930s. The authors consider the “disenfranchised” as an excluded category of the population, ousted from social and political life, emphasizing the role of electoral discrimination in the system of Soviet social control.

At the same time, a significant number of studies focus on the regional aspects of election campaigns and the practice of depriving certain categories of rights based on local archival sources. The issues of deprivation of voting rights in various regions of the USSR, their connection with the perception of the degree of threat to Soviet power, as well as restrictions on the disenfranchised in the sphere of education and military service in the 1920s and 1930s were studied in the works of V.I. Tikhonov, V.S. Tyazhenikova, I.F. Yushin [Tikhonov et al., 1998], D.A. Polyakova [Polyakova, 2007], N.M. Morozova [Morozova, 2009], D.V. Valuyev [Valuyev, 2012], T.I. Atayev [Atayev, 2016], A.A. Kozhayeva [Kozhayeva, 2021] within the framework of the analysis of social policy and the system of public relations in the Soviet state. For example, in the collection of documents “*Sotsial'nyy portret lishentsa (na materialakh Urals)*” [Sotsial'nyy portret lishentsa, 1996] and in the works of L.N. Mazur [Mazur, 1997], as well as Yu.A. Rusina [Rusina, 1997], the features of the deprivation of voting rights in the second half of the 1920s – early 1930s in the Urals are analyzed, where former clergy, White Guards, NEPmen and dispossessed persons became disenfranchised.

Today, there is significant interest in the study of Soviet totalitarianism and the Stalin era in Anglo-American and European historiography. Among the most notable works are the studies of S. Fitzpatrick [Fitzpatrick, 1999], N. Baron and P. Gatrell [Baron, Gatrell, 2003], I. Ohayon [Ohayon, 2009], S. Cameron [Cameron, 2018], who, focusing on the history of everyday life and the lives of ordinary people under the Soviet system, link the phenomena of social inequality and marginalization of certain groups with the implementation of harsh totalitarian policies. The level of elaboration of this topic reflects the transition from an ideologically charged view to a scientific and analytical approach based on interdisciplinary methods, the use of archival materials and comparative analysis. At the same time, regional aspects of the application of electoral legislation, in particular in Kazakhstan, remain insufficiently studied, which emphasizes the relevance and potential of further research in this area.

In general, despite the existence of some scientific works, the topic of studying the social and legal aspects of disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s and 1930s remains relevant. Despite the vast literature on this issue, there is a shortage of works devoted to the behavioral strategies of people who find themselves in a marginal position when trying to restore their voting rights. The issue of the adaptation of “disenfranchised” in the conditions of Soviet society and the limits of such adaptation also requires a more in-depth analysis. The scientific novelty of this study lies in the study of the socio-legal status of disenfranchised in the context of the analysis of individual categories of the population in Kazakhstan, as well as the forms and mechanisms of social and class discrimination. It is important to continue work on identifying and introducing into scientific circulation archival materials from district and regional repositories, restoring the nominal lists of disenfranchised by region, which will be a significant contribution to the study of little-studied pages of history and the restoration of historical justice.

Results. One of the key mechanisms of the repressive policy of the Soviet totalitarian regime was the practice of depriving people of civil and political rights based on class, social, national or religious

affiliation. This measure, based on the principle of dividing society by class, began to be applied soon after the October Revolution of 1917. Already in the July Constitution of the RSFSR of 1918, a norm was enshrined depriving representatives of the so-called "exploiting" classes of voting rights. This legal position remained until the mid-1930s.

In the socio-political life of Kazakhstan in the 1920s and early 1930s, an important feature was the formation of a group of "disenfranchised" – citizens deprived of their voting and other civil rights on the basis of their social origins deemed unreliable. These individuals were in a special position: they were prohibited from joining trade unions, working in government bodies, and the restrictions often affected their family members. One of the main instruments for distinguishing between "us" and "them" was the practice of depriving people of voting rights. Archives contain questionnaires that were filled out when applying for a job, where the question was always asked: "Have you been deprived of your right to vote, when and for what?" The terms "disenfranchised" or "socially alien element" were used in relation to such citizens, reflecting their exclusion from the political and public space in accordance with the Constitutions of the RSFSR of 1918 and 1926.

With the adoption of the Constitution of 1936, the right to vote was recognized as universal for all citizens, with the exception of people recognized as incompetent or in prison. Thus, the practice of deprivation of voting rights officially continued for 18 years. This measure turned into an effective instrument for the transformation of the social structure of society and the state system. The exclusion of the right to vote automatically entailed a limitation of political and social status, making such people effectively "second-class" citizens. In many cases, although not in all, deprivation of voting rights became a prerequisite for the subsequent application of repressive measures against these people.

Social origin became a key criterion in the purges of party ranks and the assessment of the "reliability" of citizens. Both party members and the entire population were tested for compliance with the established requirements. In Kazakhstan, the first to fall under restrictive measures were clergymen, former traders, pre-revolutionary officials, as well as a significant portion of peasants who used hired labor, who were classified as *bais*, *kulaks*, semi-feudal lords and middle peasants. Those identified as "socially alien" were often deprived of their rights without judicial procedures – on the basis of denunciations and administrative decisions. In response, citizens deprived of their rights sought to appeal the decisions, turning to party and Soviet bodies with a request to review their cases, collecting documents and certificates, hoping to prove their loyalty or point out a mistake. However, such appeals rarely led to the restoration of rights, turning into a lengthy and ineffective process.

Disenfranchisement itself might not have had a serious impact on everyday life if it had not been accompanied by a wide range of practical restrictions. In fact, these measures affected not only participation in elections, but also significantly limited social and professional opportunities. People deprived of voting rights had no access to higher education, could not hold responsible positions, participate in court proceedings as assessors, defenders, guarantors or guardians. They were denied pensions and unemployment benefits. Participation in trade unions was also closed to them, and outside of trade unions it was impossible to advance in industry and other areas. In addition, disenfranchised people received food cards either in the lowest category or did not receive them at all.

Disenfranchisement became one of the effective tools for transforming the social structure of Soviet society and state administration. Restricting participation in the electoral process automatically entailed a reduction in political and social status, turning those disenfranchised into citizens with curtailed rights. In many cases, this measure became the first step towards subsequent repression. The key criterion for assessing the loyalty of citizens was their social origin, which determined the degree of their "reliability". As a result, large-scale checks were carried out both among party members and among the general population for compliance with the established requirements of the regime.

In the early 1920s, at the stage of establishing policy towards the disenfranchised, local executive bodies often used disenfranchisement as an additional instrument of pressure. Strengthening their positions, the Bolshevik government sought to prevent the possible strengthening of political opponents and maintain control over social processes. The main goal of disenfranchisement was to create a system of social, economic, administrative and psychological pressure on the most independent and economically active groups of the population. Over time, the state expanded the list of restrictions accompanying the loss of voting rights, extending them to various spheres of public life [Dokumenty svidetelstvuyut, 1989: 502].

The legal basis for the implementation of the repressive policy of deprivation of electoral and other civil rights in Kazakhstan in the 1920s and 1930s consisted of about 40 normative legal acts. An analysis of their content shows a systematic violation of the basic rights and freedoms of man and citizen, such as the

right to life, freedom of expression, and participation in elections. From the point of view of modern legal standards, these acts can be considered legally null and void from the moment of their adoption. The main provisions on deprivation of electoral rights were recorded in key constitutional documents - the Constitutions of the RSFSR of 1918 and 1925, as well as the Constitution of the Kazakh ASSR of 1926, while subsequent normative documents only reproduced and specified these provisions.

An analysis of the legal acts on the basis of which citizens were deprived of their voting rights in Kazakhstan in the 1920s and 1930s allows us to conditionally divide them into four main groups. The first group includes the basic legislative acts - the Constitutions of the RSFSR of 1918 and 1925, as well as the Constitution of the Kazakh ASSR of 1926 (approved by the Resolution of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR of February 18, 1926). These documents, at the normative level, enshrined the restriction of political rights, including deprivation of the right to vote on social grounds. The second group includes by-laws that develop the provisions of the constitutions and specify the circle of persons subject to restrictions in rights. The third group consists of instructions regulating the procedure for elections and the organization of congresses of Soviets: "On the re-election of city and village councils..." (1922), "On the elections of city and village councils..." (1925, 1926, 1930, 1934) and others. These documents detailed the procedure for applying the rules on deprivation of voting rights and expanded the list of relevant categories of citizens. The fourth group is regulatory acts aimed at eliminating violations related to electoral rights. Adopted by the Central Executive Committee of the USSR and central government bodies in 1930-1935, they provided for measures to regulate the legal consequences of unlawful decisions and streamline matters related to the restoration of citizens' voting rights [Polityuro i krest'yanstvo, 2005: 125-132].

In analyzing the first group of normative legal acts, it should be emphasized that the Constitution of the RSFSR of 1918, adopted at the V All-Russian Congress of Soviets on July 10, 1918, was a document with a clearly expressed class orientation. It officially proclaimed the dictatorship of the proletariat and the transfer of all power to the Soviets as a centralized system. The Constitution provided for the abolition of private ownership of land and introduced political restrictions for certain social categories, including deprivation of their voting rights. The Constitution of the Kazakh ASSR of 1926 reproduced these provisions. Thus, Article 2 emphasized that there could be no place for exploiting classes in government bodies, and the entire plenitude of legislative, executive and control power should belong exclusively to the workers.

The 1918 Constitution of the RSFSR did not reflect basic democratic principles such as a representative system and separation of powers, which are considered key features of a constitutional state in legal theory (Articles 31, 62). This document did not recognize the people as a whole as the source of state power and sovereignty. Basic rights and freedoms – freedom of speech, press, assembly, and union – were strictly limited to political matters and applied exclusively to the working classes of the population (Articles 14, 15, 16). The Constitution not only legitimized the possibility of using violence by the state, but also enshrined legal inequality, formalizing the division of society into classes and groups. In particular, Article 23 provided for the deprivation of rights for individuals and social groups if their actions were interpreted as harmful to the socialist revolution. This wording provided local authorities with broad scope for arbitrary interpretation and expanded application of the rules on deprivation of voting rights, which subsequently became an instrument of political pressure.

In order to ensure the “purity” of the composition of state authorities, the Constitution clearly defines the list of categories of persons deprived of active and passive electoral rights. In accordance with Article 65, the right to elect and be elected to councils was not granted to the following categories of citizens:

- a) persons using hired labor for the purpose of making a profit;
- b) citizens living on unearned income, such as interest on capital, profits from property, income from enterprises and similar sources;
- c) private traders and intermediaries in trade and commercial activities;
- d) representatives of religious organizations - monks and clergy of various faiths;
- d) former employees of the police, gendarmerie, security forces, as well as members of the imperial family;
- e) persons recognized as incompetent for medical or legal reasons (mentally ill, insane, under guardianship);
- g) citizens convicted of mercenary or dishonorable crimes, for a period established by law or a court decision.

Thus, the category of disenfranchised included those who were considered “socially alien elements” – primarily former representatives of the exploiting classes, the clergy, private traders, and individuals not

involved in collective labor. In Kazakhstan in the 1920s and 1930s, the provisions of the Soviet constitutions were used as a means of ideological and social control. Disenfranchisement was used to push the clergy, representatives of the rich peasantry, and wealthy peasants out of public and economic life, as well as to suppress political opponents. This legal basis legitimized mass practices of exclusion and discrimination, becoming the foundation for broader repressive measures. In the 1920s and 1930s, deprivation of voting rights in Kazakhstan became one of the tools of political repression, directed mainly against the wealthier strata of Kazakh society - the peasants and their families, who were evicted from their native places to remote regions of the country. These groups of the population were deprived of basic civil rights: the right to property, freedom of movement, personal integrity, education and fair trial. According to the data of the researcher S. Zhakishева, the total number of repressed and injured among the rural and suburban population of Kazakhstan exceeded 800 thousand people only in 1928-1938 [Zhakishева, 2024: 2].

The Constitution of the RSFSR of 1925 retained and supplemented the system of restrictions, expanding the list of people subject to deprivation of voting rights, including those who previously held leadership positions in punitive and security structures (Article 69). In turn, the Constitution of the Kazakh ASSR of 1926 in Article 79 enshrined the possibility of deprivation of voting rights not only on social grounds, but also by court decision, strengthening the legal basis for isolating "undesirable" citizens from socio-political life. This norm was in effect until the mid-1930s. According to the Constitution of 1936, all citizens who had reached the age of 18, regardless of race, nationality, gender, religion, level of education, place of residence, social origin, property status and past, had the right to participate in elections, with the exception of persons recognized as incompetent in accordance with the procedure established by law. The Constitution of the Kazakh SSR of 1937 similarly enshrined the principle of equality of all citizens, reflected in the Constitution of the USSR of 1936.

Thus, the previous constitutional provisions limited the electoral rights of the population, introducing political inequality and legitimizing repression against certain social strata. These norms actually freed state power from legal restrictions, allowing the use of any means to achieve political goals. In this context, the Constitution, instead of ensuring legality, consolidated authoritarianism and arbitrariness, having lost its legal and democratic character.

When adopting and implementing the said documents in Kazakhstan, the natural rights of man were violated first and foremost, that is, the rights that belong to a person from birth - freedom of expression and freedom of movement. Political rights were also limited, including the right to vote and be elected. A significant part of the population, for various unfounded reasons, was effectively deprived of the opportunity to participate in the management and resolution of state and public issues. Violation of political rights entailed restrictions on other fundamental freedoms, such as the freedom to choose a place of residence, professional activity and access to education. As a result, people deprived of these rights found themselves isolated from society, becoming a kind of social outcasts and losing a significant set of civil liberties.

An analysis of the second group of normative legal acts showed that the development of constitutional provisions on deprivation of voting rights was enshrined in Article 32 of the Criminal Code of the RSFSR of 1922, where the loss of rights was considered a type of punishment and a measure of social protection. This type of punishment violated the political rights of citizens. In accordance with Article 40 of the Criminal Code of the RSFSR, the loss of rights provided for the deprivation of the following rights for up to five years:

- a) active and passive electoral rights;
- b) participation in elections of professional and other organizations;
- c) the right to hold responsible positions, as well as to be a judge of the people's court, a defense attorney in court, a guarantor or a guardian.

Later, the deprivation of rights as a punishment was enshrined in Article 31 of the Criminal Code of the RSFSR of 1926 in the section "On measures of social protection applied to persons who have committed a crime." During this period, the list of deprivations was expanded, including a ban on holding elective positions in industrial and trade organizations, as well as deprivation of parental rights. Deprivation of rights could be assigned in full - for the entire complex of the specified rights, or selectively for individual categories. The term of punishment did not exceed five years, however, when deprivation of rights was assigned as an additional measure to imprisonment, it was valid for the entire period of imprisonment and was extended for the term established by the sentence.

An analysis of the third group of normative legal acts revealed that constitutional provisions were specified in the Instructions, which regulated in detail the procedure for deprivation of voting rights, and also constantly expanded the list of people subject to this measure. For example, the 1925 Instruction contained a

detailed list of categories of persons subject to deprivation of voting rights, including more than 30 positions held in the pre-revolutionary period, such as "employees and agents of the former police, all employees of the former special corps of gendarmes and security departments, as well as members of the royal house of Russia."

Every year, the Instructions expanded the categories of people deprived of their voting rights, as a result of which more and more people illegally lost these rights. This especially affected the broad strata of the peasantry, who even used seasonal hired labor. Thus, in the Instruction of 1926, in Chapter II "On Deprivation of Electoral Rights", the list of those deprived included farmers and cattle breeders who used hired labor - both seasonal and permanent, owners of mills, oil mills, handicraftsmen and artisans with permanent workers, owners of industrial enterprises, entrepreneurs, contractors and others. These provisions became the basis for subsequent processes of dispossession and debaization in the country. When studying archival materials of regional archives and the practice of deprivation of voting rights in Kazakhstan, it was revealed that in a number of regions, local authorities formed lists of those deprived, including more than 30 subcategories.

The Instructions detailed the procedure for depriving people of their voting rights. Rural and city councils kept a permanent list of names of people deprived of their voting rights in specific settlements. No later than twenty days before the elections of the relevant council, the election commission published lists of those deprived, posting them in accessible places and announcing them at meetings, in the press and other media. The lists included such data as age, gender, nationality, social origin, occupation before the October Revolution and at the time the list was compiled, as well as the reasons for deprivation of voting rights.

Thus, the list of people who were deprived of their voting rights was defined by the Constitutions and specified in the election instructions of the Central Executive Committee of the USSR and the Union republics. These lists were mandatory for all Union republics, while the Central Executive Committees of the republics had the right to make proposals on individual categories of those deprived of their rights, considering the specifics of local conditions, such as a nomadic way of life, cattle breeding and other features. Subsequently, by the resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR of March 1, 1929, the Union republics were sent a directive to bring their election instructions "into strict compliance with the latter" [Politburo and Peasantry, 2005: 125–132].

An analysis of the practice of disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s and 1930s would be incomplete without taking into account the context of the election campaigns in which these processes took place. According to archival documents, from 1923 to 1934, during elections to local Soviets, special lists of citizens disenfranchised at the initiative of the Soviet government were compiled annually. Until the mid-1920s, this accounting was conducted in the form of consolidated lists, which indicated personal data and grounds for disenfranchisement. Most often, such documents were presented in tabular form by category of "disenfranchised" and were accompanied by their requests for restoration of rights, as well as correspondence between government bodies on these issues. Since 1926, registration of voters and those disenfranchised was carried out using survey cards, on the basis of which two separate lists were compiled: those who had the right to vote and those who were deprived of this right.

Lists of those deprived of voting rights were compiled, reviewed and approved by election commissions and executive committees at all levels. They were also compiled by other bodies - courts, administrative departments - within the scope of their competence. The final lists by provinces were approved by the presidiums of the province executive committees after numerous amendments. Basically, they included people who were deprived of voting rights by law automatically and without disputes. The greatest number of disagreements arose with respect to traders and people who used hired labor, since they were often mistakenly included in the lists, which caused a large number of complaints. Therefore, such lists were often accompanied by applications from those deprived of rights for restoration of rights and correspondence between various authorities on these issues.

For example, in September 1924, a list of people deprived of voting rights in the Temir district, compiled based on the results of the 1923 election campaign, was sent to the Aktobe provincial electoral commission. It included 924 people, including traders, mullahs, kulaks, former officers, clergy, preachers and other representatives of "socially alien" categories. [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 40. L. 20–31]. Today, it is difficult to fully understand the scale of the struggle and contradictions that took place at the lowest level – in the village, aul and volost councils and executive committees, where the primary lists of disenfranchised were formed. These lists often became the subject of numerous complaints, discussions and adjustments. The archives contain applications from residents of the Temir district of the Aktobe province with requests for the restoration of electoral rights, as well as accompanying documents. As can be seen from these materials,

the facts stated in the appeals were carefully checked, and some citizens actually returned to participate in the electoral process [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 40. L. 32–39 vol.].

Of particular interest are the lists of persons deprived of their voting rights in 1924–1925, compiled by the Aktobe Provincial Court and the Provincial Administrative Department. In 1925, the Provincial Court prepared lists of those convicted and simultaneously deprived of their voting rights based on the materials of the Kazakh and Russian departments of the criminal collegium for 1924–1925, including information on 80 persons [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 60. L. 53–67]. According to data as of November 1925, the list of persons subject to deprivation of voting rights, compiled by the Aktobe Provincial Administrative Department, included 78 names [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 60. L. 84–85]. The overwhelming majority of this list consisted of administratively exiled persons, as well as several former white officers and convicts. At the same time, the list of persons deprived of voting rights on the basis of Article 65 of the Constitution in Kazakh settlements in 1925 included 630 names, of which 494 belonged to representatives of the clergy - imams, mullahs, khazret-mullahs, muezzins, muhtasibs, etc. [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 60. L. 85 ob.–94 ob.]. In addition, the list included former police officers, gendarmes, as well as representatives of the pre-revolutionary bureaucracy - managers, elders and others. The list of persons deprived of voting rights on the basis of Article 65 of the Constitution in Russian settlements, compiled on November 20, 1925, included 212 names [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 60. L. 95–98]. Clergymen also predominated in this list, but the bulk were kulaks – people using hired labor. Clergymen were subject to deprivation of voting rights only if religious activity was their main source of income. Over time, the scale of deprivation of rights increased significantly. According to researcher U. Ismagilov, in 1926, in Aktyubinsk district alone, the number of people deprived of voting rights reached 1,029 people, and in 1927 – already 4,788. Moreover, about 40% of them were family members of people who had lost their voting rights. Thus, in 1926, a total of 619 disenfranchised persons were registered in the Chelkar district and the city of Chelkar, which constituted 0.75% of the total population [GAAO. F. 3. Op. 2. D. 101. L. 7–22]. The process of disenfranchisement intensified with renewed vigor in 1928–1929. During this period, 8,748 people were disenfranchised in the rural areas of the region. In the cities, the situation was as follows: 1,391 people in Aktobe, 436 in Chelkar, 270 in Temir, a total of 10,845 people. In Kazakh districts, such as Temir and Chelkar, disenfranchisement mainly affected religious figures – ministers of mosques, in Karabutak - Sufis and other representatives of the clergy. In response to these measures, open protests by disenfranchised people were recorded in a number of districts, including Akbulaksky, Yeleksky, Novorossiysk and Akkemersky [Bespravnyaya zhizn, 2023]. Similar practices were used in other regions of Kazakhstan. Thus, according to data for 1923–1925, in the Fyodorovsky district of the Kustanai province, 527 people were included in the lists of persons deprived of the right to vote and be elected to village councils. Among them were traders, speculators, former officers, agitators who spoke out against Soviet power, representatives of the clergy, as well as persons brought to criminal responsibility [GAKO. F. R-72. Op. 1. D. 188, GAKO. F. R-72. Op. 1. D. 362].

In Akmola province, following the results of the 1925–1926 election campaign, 3,240 people were deprived of their voting rights in rural areas, which amounted to 0.6% of the population over 18 years of age. However, already in 1926–1927, this number increased sharply to 21,633 people, or 3.3 % of the adult population. By category: if in 1925–1926, the majority of those deprived were ministers of religious cults – 817 people (25% of the total), then in 1926–1927, the main share began to be made up of people using hired labor – bais, kulaks, semi-feudal bais. There were 10,999 of these people, which amounted to 51.8% of the total number of those deprived of their rights [TsGA RK. F. 5. Op. 8. D. 93. L. 63–65, 88]. In the cities of Akmola province, according to the results of the 1925–1926 election campaign, the number of people deprived of voting rights amounted to only 1,371 people, and in 1926–1927, it was already 3,523 people. Moreover, in 1925–1926, the majority of those deprived of voting rights in the cities were ministers of religious cults–1,246 people, which amounted to 90.9 %. However, in 1926–1927, Along with religious ministers (1,591 people, or 45.1%), a significant portion were members of families of disenfranchised persons aged 18 years and over who were dependent on them – 1,445 people, or 41 % [TsGA RK. F. 5. Op. 8. D. 93. L. 63–65, 88].

The growth in the number of those deprived of rights in one locality is especially noticeable during the period of increased repressive measures by local authorities, who freely interpreted the instructions for elections to city and village councils, expanding and supplementing the categories of those deprived. This contributed to the tightening of repression and a significant increase in the number of citizens with restricted rights. For example, in December 1926, the list of people deprived of voting rights in 9 aul councils of the city of Akmolinsk included 117 people [GAGA. F. 244. Op. 2. D. 15. L. 3–7 ob.]. In December 1930, by resolution of the City Electoral Commission, a list of those deprived of voting rights for 1931 in the city of

Akmolinsk was compiled and published in the newspaper *Novaya Step'*, which already included 1,546 people, divided into 8 main categories. These included: persons using hired labor to make a profit; persons living on unearned income; traders and middlemen; the clergy; former police and gendarmerie employees; the insane and their wards; as well as members of families dependent on those deprived of voting rights and others [Novaya step, 1930: 3].

According to regional archives, local authorities often exceeded their authority by independently expanding the list of categories of citizens subject to deprivation of civil and political rights. As a result of excessive initiative by officials, tens of thousands of people from 30 different categories of the population were deprived of their voting rights in 1927 [GAAtO. F. 2. Op. 4. D. 6. L. 23]. In 1928, deprivation of voting rights affected 5,400 people from such groups as kulaks, atkaminers, bais-exploiters, cattle breeders, people living on labor income, former officers and sergeants, shamans, whisperers, mullahs, people who aroused mistrust, priests, Alash-Orda members and others [GAAtO. F. 2. Op. 4. D. 6. L. 32]. According to the research of Sh. Nagimov, in 1927, 2,307 people were included in the lists of those deprived of voting rights in the Gurevsky district. Among them were 284 mullahs, 329 kulak exploiters, 16 priests, 25 volost managers, 3 mill owners, 22 merchants, 23 shamans, 103 monks, 7 sorcerers and others. Deprivations and humiliations were experienced not only by the deprived themselves, but also by innocent members of their families - in total, 1,801 dependents lost their rights, which amounted to 50.2%. It was similarly hard for the clergy, the exploiting rich bais and the kulaks-atkaminers, who made up 20.4%, 3.6% and 9.5% of the total number of those deprived of voting rights, respectively [Nagimov, 2021].

For example, representatives of the clergy, including muezzins and azanchais, were also deprived of their voting rights. As noted in the secret note of the Eastern Department of the OGPU "On measures to combat the Muslim clergy", it was through them that the influence of the Muslim clergy on local Soviet structures was largely exercised [RGASPI. F. 17. Op. 85 D. 171. L. 82]. According to data from the Aktobe Provincial Electoral Commission, during the 1927 election campaign in the city of Aktobe, 372 representatives of the clergy, including imams, mullahs, muhtasibs and ishans, were included in the list of persons deprived of their voting rights. Thus, in the period 1923-1927, the list of categories of citizens deprived of their voting rights in Kazakhstan was significantly broader and more diverse than in other regions of the Soviet Union. The first to be subject to restrictions were bais, kulaks, participants in popular uprisings and protests, religious figures, former merchants and tsarist officials who had begun their activities before the revolution. As a result, from 1918 to 1936, hundreds of thousands of people in the republic were deprived of their voting rights solely on the basis of class or social affiliation, which was recorded in a separate article of the 1918 Constitution. This process became a kind of prologue to the large-scale terror unleashed by the Soviet regime against its own population.

According to the research of S.K. Tulbasieva, in 1928, more than 3,000 people were included in the lists of those deprived of voting rights in the districts of the city of Alma-Ata. Among them were people who used hired labor for profit, traders and intermediaries, religious ministers and monks, former police and gendarmerie employees, as well as people under 18 who were dependent on those deprived of their rights. In the archives of the city of Almaty, 2,378 personal files of such persons from the city itself and 23 of its districts were found. Most of them had nothing to do with class enemies or political opponents of the Soviet government. Thus, the practice of deprivation of rights mainly affected the wealthier strata of society - traders, clergy, entrepreneurs, former military personnel, as well as their descendants [Tulbasieva, 2023: 1-12].

In 1928, the Kyzyl-Orda City Council presented a list of 205 people deprived of the right to vote and be elected in accordance with the Constitution and election instructions. It included former white officers, administrative exiles, religious ministers, family members dependent on those deprived of their rights, as well as the mentally ill and insane. In the same year, 666 people were deprived of their voting rights in the city of Kazalinsk, including 487 traders and middlemen, 76 convicted and administratively exiled, 49 family members under 18 years of age who were dependent on those deprived of their voting rights, 25 agents of the former police and gendarmes, 13 ministers of religious cults, 11 persons resorting to hired labor, and others [KOGA. F. 2. Op. 2. D. 15. L. 257]. In 1930-1931, 484 people were deprived of their voting rights in the auls of the Kyzyl-Orda region [KOGA. F. 24. Op. 2. D. 125].

The repressive policy and disenfranchisement extended to a wide range of people. Thus, adult family members of a traitor to the Motherland who lived with him or were dependent on him at the time of the crime were also subject to disenfranchisement and exile to remote areas. Disenfranchisement was not just a formality - along with it, a person also lost other rights, as well as access to social benefits. Disenfranchised people were not accepted to work in government institutions, their families were not allowed into

educational institutions, the party and the Komsomol. They could not hold responsible positions, participate in the people's court as assessors, be guarantors or guardians. Children of disenfranchised people were immediately expelled from schools until the Resolution of the Council of People's Commissars of the RSFSR of January 31, 1930, abolished this illegal procedure.

The issue of those disenfranchised and the strengthening of requirements for the restoration of electoral rights was discussed in a report by the Secretary of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR A.S. Yenukidze, sent to I.V. Stalin on March 1, 1930 [Politbyuro i krest'yanstvo, 2005: 125–132]. The report stated that the categories of persons deprived of electoral rights were established in the constitutions of the union republics and the electoral instructions of the Central Executive Committee of the USSR and the Central Executive Committees of the union republics. At the same time, the constitutions contained only a general list of such citizens, and a more detailed definition of the categories was given in the electoral instructions of the Central Executive Committee of the Union and the union republics. Thus, a specific list of those disenfranchised was formed by the electoral instruction of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR. These categories were divided into three main groups. The following were deprived of electoral rights:

- a) people who used hired labor to make a profit;
- b) people who lived on unearned income and were engaged in trade;
- c) people who, due to their class status at the time of the elections or due to their past activities, belonged to the category of people deprived of electoral rights in accordance with the relevant articles of the constitutions of the union republics.

The report also emphasized the need to tighten the procedure for restoring voting rights. Five years of work experience was required to restore rights, and the Resolution of the USSR People's Commissariat of Labor of July 13, 1929 prohibited the registration of persons deprived of voting rights at labor exchanges [Politbyuro i krest'yanstvo, 2005: 125–132]. At the same time, it was practically impossible to find hired work outside of the labor exchange in Soviet conditions. Thus, on the one hand, according to the law, five years of work experience was required to restore voting rights, and on the other hand, departmental decrees deprived those deprived of the opportunity to work. Additional measures were applied to persons deprived of voting rights, which not only prevented them from returning to work, but also put them and their families in a completely hopeless situation.

All these obvious violations of the rights of those disenfranchised, as well as numerous complaints and appeals related to the arbitrariness of local authorities, became the reason for the emergence of normative legal acts aimed at eliminating violations of the electoral legislation. We conditionally classify these documents into the fourth group. It includes such acts as the Resolution of the Central Executive Committee of the USSR of March 22, 1930 "On the Elimination of Violations of Electoral Legislation in the USSR", the Resolution of the Central Executive Committee of the USSR of April 10, 1930 "On Measures to Eliminate Violations of Electoral Legislation and Streamlining the Proceedings of Cases Concerning the Electoral Rights of Citizens", as well as the resolutions of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR of July 3, 1931, March 17, 1933, May 27, 1934 and others.

The adoption of the Resolution of the All-Russian Central Executive Committee of April 10, 1930 "On measures to eliminate violations of the electoral legislation and on streamlining the proceedings concerning the electoral rights of citizens" and subsequent clarifications clearly indicated mass violations and abuses in the implementation of the electoral legislation. Those deprived of their voting rights were given the opportunity to appeal the decision within a week from the moment of its publication. Restoration of rights could occur on a general basis through local executive committees and the Kazakh Central Executive Committee. At the same time, local instructions had priority and further tightened the repressive policy, expanding and supplementing the categories of those deprived, which significantly increased the number of citizens with restricted rights. Particularly repressive was the norm of the Instruction "On elections to the councils and congresses of councils of the RSFSR", approved by the Resolution of the All-Russian Central Executive Committee of October 20, 1930, according to which not only the "deprived" themselves were deprived of voting rights, but also their family members if they were financially dependent on these persons. In essence, this meant that the number of those disenfranchised significantly exceeded the number of those directly accused.

It is important to emphasize that the disenfranchisement was far from a mere formality: along with it, a person also lost other civil and political rights, as well as access to social benefits. The "disenfranchised" were not hired by collective farms, they could not join cooperatives and artels, and they were subject to higher taxes or "fixed assignments". In the 1930s, collective farms were practically the only place for

employment. After the introduction of the rationing system, the "disenfranchised" either received lower-category food cards or lost them altogether and were forced to buy food at commercial prices. They were also denied pensions and unemployment benefits and evicted from communal apartments. Left without shelter and food, many of this group died from cold and hunger [Nagimov, 2021].

Deprivation of voting rights in documents not directly related to electoral legislation was used as a form of punishment. Thus, Article 7 of the Decree of the All-Russian Central Executive Committee "On Administrative Expulsion" of August 10, 1922, stipulated that persons subjected to administrative expulsion lost their active and passive voting rights for the duration of the expulsion, which expanded the range of those deprived of rights. Similarly, Article 21 of the Instructions for the Application of the Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 27, 1928 "On the Confiscation and Eviction of Bai Farms" established that all those deported to a new place of residence, regardless of their economic activity, were to be included in the lists of those deprived of voting rights. After resettlement, such persons were automatically included in the lists of those deprived of voting rights at their new place of residence. Thus, according to data on the bai farms of the Petropavlovsk district for 1930, out of 80 people whose property was confiscated, 53 were deprived of their voting rights [SKGA. F. 1481. Op. 1. D. 3]. According to materials from the Lisakovsky regional archive, the "Book of Registration of Kazakh Kulaks" for 1931 recorded data on 66 people deprived of their voting rights in the period from 1929 to 1930 [LRGA. F. 523. Op. 1. D. 1a.]. According to the same archival materials, the "Book of Registration of Russian Kulak Peasants" for 1931 contains information about 30 individuals, all of whom were deprived of their voting rights between 1928 and 1930 [LRGA. F. 523. Op. 1. D.1a.]. Thus, the authorities considered kulaks and disenfranchised people to be the most dangerous social groups for building a state, for the Sovietization of villages and the creation of collective farms.

During that period, the bais and kulaks were effectively deprived of the opportunity to prove their usefulness through labor, since the loss of voting rights automatically meant a ban on joining collective farms. The disenfranchised were usually equated with kulaks. Such a discriminatory norm was enshrined in the Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of October 21, 1930 "On the non-admission of kulaks and disenfranchised persons to cooperatives", which directly stated that kulaks and persons deprived of voting rights could not be members of collective farms and other agricultural cooperatives. In addition, when expelled from cooperatives, kulaks and disenfranchised people were not refunded their share contributions. Union republics were instructed to make appropriate changes to their legislation [Tragediya sovetskoy derevni, 2000: 690].

The disenfranchisement was in effect until 1936, when the Constitution enshrined the rule on disenfranchisement only for the insane and persons in custody, while all other citizens received equal rights. The implementation of this rule was enshrined in the Resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR of March 14, 1937 "On the termination of proceedings on disenfranchisement of citizens of the USSR on the grounds of social origin, property status and past activities." The process of restoring voting rights was delayed: only the Law of the USSR of December 25, 1958 "On the abolition of disenfranchisement by court order" officially ended the use of disenfranchisement as a measure of criminal punishment.

An analysis of regulatory legal acts and archival materials shows that the deprivation of the right to vote, one of the basic political rights of citizens, became an important instrument of Soviet electoral law. Legislative acts of the 1920s and 1930s laid the legal basis for large-scale state persecution and political repression against the so-called disenfranchised – citizens deprived of the opportunity to participate in elections and elect government bodies in Kazakhstan. In response, the disenfranchised appealed to the party with requests to review their cases, providing certificates of their past activities and hoping for an error. This led to lengthy processes of reviewing complaints and new denunciations, which rarely ended in a positive decision.

Disenfranchisement had serious practical consequences. It concerned not only the loss of the opportunity to participate in elections but also deprived a person of a number of social and civil rights. Those disenfranchised could not enroll in universities, hold responsible positions, be people's assessors, defenders in court, guarantors or guardians. They were denied pensions and unemployment benefits. They did not have the right to join trade unions, and those who were not members of trade unions, in turn, were not allowed to manage enterprises. Those disenfranchised also did not receive food cards or received them at the lowest rate, which forced them to buy food at inflated prices.

People deprived of voting rights were also subject to conscription, but not into the army, but into the rear militia, where they performed exclusively economic work. They were not issued weapons, and their

personal files indicated that they were deprived of the right to defend the USSR with weapons in their hands. Instead of a military ID, they were given a special white certificate, which led to the emergence of the term "white ticket holder", which subsequently acquired a different meaning. In 1937, the rear militia was transformed into construction units of the Red Army - the so-called "construction battalions".

Disenfranchisement had a devastating effect on the entire family. Not only was the head of the family disenfranchised, but also all adult members. Children of disenfranchised people had difficulties entering educational institutions, especially universities, and finding employment. Disenfranchised people were perceived as a "toxic" social group, with whom people preferred not to have anything to do. Upon reaching adulthood, the son of a disenfranchised person automatically became a disenfranchised person. In an effort to get an education and build a career, many children were forced to officially disown their parents, often doing so publicly, through newspaper publications.

Conclusion. The Soviet government formally justified its policy towards the "disenfranchised" by the provisions of the Constitution of the RSFSR of 1918 and the Constitution of the Kazakh ASSR of 1926, which directly enshrined the disenfranchisement of the so-called "exploiting classes" - kulaks, clergy, former landowners, etc. Thus, the regime's actions were considered "legal" within the framework of Soviet legislation. However, from the standpoint of international law and universal human rights, such a practice was extremely controversial, since it contradicted the principles of equality, non-discrimination and participation in governance.

In historiography, the institution of "disenfranchised" is considered a means of social and political isolation aimed at controlling and eliminating "unreliable" segments of the population. Consequently, legal legitimacy existed only within the Soviet legal system, political legitimacy was based primarily on force, and social legitimacy caused an ambiguous reaction in society against the backdrop of repression and injustice.

Between 1918 and 1936, the extrajudicial mechanism of deprivation of political and electoral rights in the Soviet state, including Kazakhstan, effectively excluded a significant part of the population from the legal space. This practice contributed to the political neutralization of part of Kazakh society, consolidated the coercive methods of governance in the region, and paved the way for subsequent mass repression. The presented materials indicate that political purges affected even remote areas of the USSR. The analysis of deprivation of rights as a tool for managing public sentiment and the behavior of various social groups remains an important direction in the study of the history of repressions in Kazakhstan.

Sources

- GAAO – Gosudarstvennyy arkhiv Aktyubinskoy oblasti [State Archive of Aktobe Region]
GAAto – Gosudarstvennyy arkhiv Atyrauskoy oblasti [State Archive of Atyrau Region]
GAGA – Gosudarstvennyy arkhiv goroda Astany [State Archive of Astana]
GAKO – Gosudarstvennyy arkhiv Kostanayskoy oblasti [State Archive of Kostanay Region]
KOGA – Kyzylordinskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv [State Archive of Kyzylorda Region]
LRGA – Lisakovskiy rayonnyy gosudarstvennyy arkhiv [Lisakovsky Regional State Archive]
RGASPI – Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social-Political History]
SKGA – Severo-Kazakhstanskiy gosudarstvennyy arkhiv [North Kazakhstan State Archive]
TsGA RK – Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

Literature

- Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы, 1997. 360 с.
Алдажуманов, 1997 – *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 16 с.
Атаев, 2016 – *Атаев Т.И.* Дискриминационные ограничения лишенцев в военной и образовательной сферах в 1920-1930-е гг. (на материалах Карачаевской Автономной области) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики, 2016. № 2 (64). С. 33–36.
Белоновский, Кальгина, 2014 – *Белоновский В.Н., Кальгина А.А.* Правовое положение лишенцев и степень их угрозы советской власти // Образование. Наука. Научные кадры. 2014. № 3. С. 15–19.
Бесправная жизнь, 2023 – *Бесправная жизнь* // Актыбинский вестник. 2023. 30 мая. URL: <https://avestnik.kz/bespravnaya-zhizn/>
Валуев, 2012 – *Валуев Д.В.* Лишенцы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.) (на материалах Смоленской губернии и Западной области). Смоленск, 2012. 155 с.

Документы свидетельствуют, 1989 – *Документы свидетельствуют*: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. М.: Политиздат, 1989. 526 с.

Жакишева, 2024 – *Жакишева С.А.* Чтобы обрести успешное будущее, необходимо помнить уроки прошлого // *Казахстанская правда*. 2024. 30 мая. URL: <https://kazpravda.kz/n/chtoby-obresti-uspeshnoe-budushchee-neobhodimo-pomnit-uroki-proshlogo/?ysclid=mf4bfa3or5792278768>.

Земсков, 2003 – *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960 гг. М.: Наука, 2003. 306 с.

Кожаяева, 2021 – *Кожаяева А.А.* Отход в города как тактика борьбы лишенцев за восстановление в избирательных правах в 1928–1936 годах (на материалах Маслянинского и Искитимского районов Западной Сибири) // *Исторический курьер*. 2021. № 4 (18). С. 27–37. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-4-03.pdf>

Козыбаев, 1997 – *Козыбаев М.* Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 28 с.

Койгельдиев, 2009 – *Койгельдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.

Кринко, 2011 – *Кринко Е.Ф.* Репрессии «по закону»: лишение избирательных прав советских граждан // *Известия Коми научного центра УрО РАН*. 2011. Вып. 3 (7). С. 81–85.

Лебина, 1999 – *Лебина Н.Б.* Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. СПб, 1999. 382 с.

Мазур, 1997 – *Мазур Л.Н.* Лишение избирательных прав крестьян в 20-е первой половине 30-х годов // *История репрессий на Урале: Идеология, политика, практика (1917-1980-е гг.)*. Ниж. Тагил, 1997. С. 105–118.

Маргиналы в социуме, 2017 – *Маргиналы в социуме. Маргиналы как социум. Сибирь (1920-1930-е годы)* / Ю.И. Голиков, С.А. Красильников, В.И. Пинкин и др.; отв. ред. С.А. Красильников. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 600 с.

Морозова, 2009 – *Морозова Н.М.* Лишение избирательных прав на территории Мордовии в 1918–1936 гг.: монография. Саранск: Изд-во Мордов. университета, 2009. 156 с.

Муканова, 2025 – *Муканова Г.К.* Прерванный намаз. История репрессий мулл, ишанов, хазретов и казиев в рамках «Малого Октября» в Казахстане (1920–1950 гг.) // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 1. С. 76–90. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90

Нагимов, 2021 – *Нагимов Ш.* Лишенцы – изгой тоталитарного прошлого // *Прикаспийская коммуна*. 2021. 28 мая. URL: <https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo.html?ysclid=mf4ul61qjq474813576>.

Нагимов, Айдосынова, 2017 – *Нагимов Ш.Н., Айдосынова Г.Ж.* XX ғасырдың 20-шы жылдары кеңес үкіметінің азаматтардың кейбір санаттарын дауыс беру құқығынан айыруы (Қазақстан Республикасы Атырау облысы бойынша мұрағат материалдары бойынша) // *Актуальные научные исследования в современном мире: XXVI Междунар. научн. конф. Сб. научных трудов. Переяслав-Хмельницкий, 2017. Вып. 6 (26)*. 114–122-бб.

Новая степь, 1930 – *Новая степь*. 1930. № 117 (194), 118. 23 декабря.

Огайон, 2009 – *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / Пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков. Алматы, Санат, 2009. 368 с.

Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Политбюро и крестьянство, 2005 – *Политбюро и крестьянство*: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2-х кн. Кн. 1 / Ин-т истории Обьедин. ин-та истории, филологии и философии Сибир. отд-ния РАН, Ун-т Торонто (Канада), отв. ред. Н.Н. Покровский. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 912 с.

Полякова, 20007 – *Полякова Д.А.* Семья «лишенцев» на Алтае: борьба за избирательные права // *Актуальные вопросы истории Сибири*. Барнаул, 2007. Ч. 2. С. 65–68.

Русина, 1997 – *Русина Ю.А.* Характеристика лишенных избирательных прав за связь с религиозным культом на Урале в 1920–1930-е годы // *История репрессий на Урале: идеология, политика, практика (1917–1980-е гг.)*. Нижний Тагил, 1997. С. 119–129.

Саламатова, 2013 – *Саламатова М.С.* Избирательная система Советской России 1918–1936 гг.: новые интерпретации // *Актуальные проблемы российского права*. 2013. № 12. С. 1535–1542.

Смирнова, 2003 – *Смирнова Т.М.* «Бывшие люди» Советской России: 1917–1936 годы. М., 2003. 296 с.

Социальный портрет лишенца, 1996 – *Социальный портрет лишенца* (на материалах Урала): Сб. док. / М-во общ. и проф. образования РФ. Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького; Сост. Е.В. Байда и др. Екатеринбург: УрГУ, 1996. 255 с.

Тихонов и др., 1999 – *Тихонов В.И., Тяжельникова В.С., Юшин И.Ф.* Лишение избирательных прав в Москве в 1920-1930-е годы. Новые архивные материалы и методы обработки. М.: Мосгорархив, 1999. 255 с.

Трагедия советской деревни, 2000 – *Трагедия советской деревни*. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 927 с.

Тулбасиева, 2023 – *Тулбасиева С.К.* Лишение избирательных прав в Казахстане 1920-30-х гг. XX века (на примере города Алма-Ата) // *Genesis: исторические исследования*. 2023. № 3. С. 1–12.

Федорова, 2007 – *Федорова Н.А.* Лишенцы 1920-х гг.: советское сословие отверженных // *Журнал исследований социальной политики*. 2007. Т. 5. № 4. С. 483–496.

Шаповал, 2022 – *Шаповал Ю.В.* Борьба советской власти с мусульманским духовенством в Северном Казахстане в 20-30-е годы XX века: от статуса «лишенцев» до «участников контрреволюционных организаций» // Аль-Фараби. 2022. № 1 (77). С. 153–168. URL: <https://doi.org/10.48010/2022.1/1999-5911.12>.

Baron, Gatrel, 2003 – *Baron N. Gatrel P.* Population Displacement, State. Building and Social Identity. // *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian and Eurasian History*. Bloomington, Indiana. 2003. Vol. 4. № 1. Pp. 51–100.

Cameron, 2018 – *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Cornell University Press, 2018. 292 p.

Fitzpatrick, 1999 – *Fitzpatrick Sh.* Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p.

Kozybayeva, Kaipbayeva, 2024 – *Kozybayeva M.M., Kaipbayeva A.T.* Political repressions and marginalized people in the cities of Kazakhstan in the 1920–1930s: legal status and problems of adaptation of disenfranchised people // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 411–423. DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_411-423

Zhakisheva, 2022 – *Zhakisheva S.A.* Pro Memoria for those who left irretrievably: Birmukhamed Aibasov // *Otan tarihy*. 2022. Vol. 98. No. 2. Pp. 159–169. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_159

References

Abylkhozhin, 1997 – *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX veka [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan in the twentieth century]. Almaty, 1997. 360 p. [In Russian].

Aldazhumanov, 1997 – *Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov Ye.K.* Deportatsiya narodov – prestupleniye totalitarnogo rezhima. [Deportation of peoples – a crime of the totalitarian regime]. Almaty, 1997. 16 p. [In Russian].

Atayev, 2016 – *Atayev T.I.* Diskriminatsionnyye ogranicheniya lishentsev v voyennoy i obrazovatel'noy sferakh v 1920–1930-ye gg. (na materialakh Karachayevskoy Avtonomnoy oblasti) [Discriminatory restrictions on disenfranchised persons in the military and educational spheres in the 1920-1930s (based on the materials of the Karachay Autonomous Region)]. *Istoricheskiye, filosofskkiye, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*. 2016. № 2 (64). Pp. 33–36. [In Russian].

Baron, Gatrel, 2003 – *Baron N. Gatrel P.* Population Displacement, State. Building and Social Identity. *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian and Eurasian History*. 2003. Vol. 4. № 1. Bloomington, Indiana. Pp. 51–100. [In English].

Belonovsky, Kalgina, 2014 – *Belonovsky V.N., Kalgina A.A.* Pravovoye polozheniye lishentsev i stepen' ikh ugrozy sovetskoy vlasti [Legal status of disenfranchised persons and the degree of their threat to Soviet power]. *Obrazovaniye. Nauka. Nauchnyye kadry*. 2014. № 3. Pp. 15–19. [In Russian].

Bespravnyaya zhizn, 2023 – *Bespravnyaya zhizn* [Disenfranchised life]. *Aktyubinskij vestnik*. 2023. May 30. URL: <https://avestnik.kz/bespravnyaya-zhizn/> [In Russian].

Cameron, 2018 – *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Cornell University Press, 2018. 292 p. [In English].

Dokumenty svidetelstvuyut, 1989 – *Dokumenty svidetelstvuyut: iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizatsii 1927–1932 gg.* [Documents testify: from the history of the village on the eve and during collectivization of 1927-1932]. M.: Politizdat, 1989. 526 p. [In Russian].

Fedorova, 2007 – *Fedorova N.A.* Lishentsy 1920-kh gg.: sovetskoye sosloviye otverzhennykh [Disenfranchised of the 1920s: Soviet Outcast Class]. *Zhurnal issledovaniy sotsial'noy politiki*. 2007. T. 5. № 4. Pp. 483–496. [In Russian].

Fitzpatrick, 1999 – *Fitzpatrick Sh.* Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p. [In English].

Koigeldiev, 2004 – *Koigeldiev M.K.* Ulttig sayasy elita. Qizmeti men tagdiry (XVIII–XX gg.). Zerttewler. [National political elite. Service and fate (XVIII–XX centuries)]. Studies. Almaty, 2004. 400 p. [In Kazakh].

Kozhayeva, 2021 – *Kozhayeva A.A.* Otkhod v goroda kak taktika bor'by lishentsev za vosstanovleniye v izbiratel'nykh pravakh v 1928–1936 godakh (na materialakh Maslyaninskogo i Iskitimskogo rayonov Zapadnoy Sibiri) [Retreat to the cities as a tactic of the disenfranchised to regain their electoral rights in 1928–1936 (based on materials from the Maslyaninsky and Iskitimsky districts of Western Siberia)]. *Istoricheskiy kur'yer*. 2021. № 4 (18). Pp. 27–37. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-4-03.pdf> [In Russian].

Kozybayev, 1997 – *Kozybayev M.* Totalitarnyy sotsializm: real'nost' i posledstviya [Totalitarian Socialism: Reality and Consequences]. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. 28 p. [In Russian].

Kozybayeva, Kaipbayeva, 2024 – *Kozybayeva M.M., Kaipbayeva A.T.* Political repressions and marginalized people in the cities of Kazakhstan in the 1920–1930s: legal status and problems of adaptation of disenfranchised people. *Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"*. 2024. Vol. 11. No. 2. Pp. 411–423. DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_411-423 [In English].

Krinko, 2011 – *Krinko E.F.* Repressii «po zakonu»: lishenie izbiratel'nykh prav sovetskikh grazhdan [Repression “by law”: deprivation of voting rights of Soviet citizens]. *Izvestiya Komi nauchnogo centra UrO RAN*. 2011. Vyp. 3 (7). Pp. 81–85. [In Russian].

Lebina, 1999 – *Lebina N.B.* Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda. Normy i anomalii. 1920–1930-e gody [Everyday life of a Soviet city. Norms and anomalies. 1920–1930s]. St. Petersburg, 1999. 382 p. [In Russian].

Marginally v sociume, 2017 – *Marginally v sociume*. Marginally kak socium. Sibir (1920-1930-e gody) [Marginalized people in society. Marginalized people as a society. Siberia (1920-1930s)] / (Yu.I. Golikov, S.A. Krasilnikov, V.I. Pinkin and others; resp. ed. S.A. Krasilnikov). M.: Political Encyclopedia, 2017. 600 p. [In Russian].

Mazur, 1997 – *Mazur L.N.* Lishenie izbiratel'nykh prav krest'yan v 20-e pervoj polovine 30-h godov [Deprivation of voting rights of peasants in the 20s and the first half of the 30s]. Istoriya repressij na Urale: Ideologiya, politika, praktika (1917-1980-e gg.) Nizh. Tagil, 1997. Pp. 105-118. [In Russian].

Morozova, 2009 – *Morozova N.M.* Lisheniye izbiratel'nykh prav na territorii Mordovii v 1918–1936 gg. [Disenfranchisement in the Territory of Mordovia in 1918–1936]: monografiya. Saransk: Izd-vo Mordov. universiteta, 2009. 156 p. [In Russian].

Mukanova, 2025 – *Mukanova G.K.* Prervannyi namaz. Istoriya repressiy mull, ishanov, khazretov i kaziye v ramkakh «Malogo Oktyabrya» v Kazakhstane (1920–1950 gg.) [Interrupted Prayer. The history of the repression of Mullahs, Ishan, Khazret and Kazi in the framework of the «Small October» in Kazakhstan (1920–1950)]. *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. No. 1. Pp. 76–90. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76—90. [In Russian].

Nagimov, 2021 – *Nagimov Sh.* Lishency – izgoi totalitarnogo proshlogo [Disenfranchised – outcasts of the totalitarian past]. *Prikaspijskaya kommuna*. 2021, May 28 URL: <https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo> [In Russian].

Nagimov, Aidosynova, 2017 – *Nagimov Sh.N., Aidosynova G.Zh.* XX ғасырдың 20-ші жылдары кеңес үкіметінің азаматтардың кейбір санаттарының дауыс беру құқығынан айыруы (Қазақстан Республикасы Атырау облысы бойынша мұрағат материалдары бойынша) [Deprivation of the right to vote of some categories of citizens by the Soviet government in the 1920s (based on archival materials for the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan)]. Aktual'nyye nauchnyye issledovaniya v sovremennom mire: XXV Mezhdunar. nauchn. konf. Sb. nauchnykh trudov. Pereyaslav-Khmelnitskiy, 2017. Vyp. 6 (26). Ch. 6. Pp. 114–122. [In Kazakh].

Novaya step, 1930 – *Novaya step* [New steppe]. № 117 (194), 118. December 23, 1930 [In Russian].

Ohayon, 2009 – *Ohayon I.* Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928–1945)]; (per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B.M. Suzhikov). Almaty, Sanat, 2009. 368 p. [In Russian].

Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T.* 20-30 jildardagi Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [In Kazakh].

Politbyuro i krest'yanstvo, 2005 – *Politbyuro i krest'yanstvo*: vysylka, spetsposeleniye. 1930–1940: [Politburo and the Peasantry: Expulsion, Special Settlement. 1930–1940] V 2 kn. Kn. 1 / In-t istorii Ob'yedin. in-ta istorii, filologii i filosofii Sibir. otd-niya RAN, Un-t Toronto (Kanada), otv. red. N.N. Pokrovskiy. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2005. 912 p. [In Russian].

Polyakova, 2007 – *Polyakova D.A.* Sem'ya «lishentsev» na Altaye: bor'ba za izbiratel'nyye prava [Family of “Disenfranchised” in Altai: Struggle for Electoral Rights]. *Aktual'nyye voprosy istorii Sibiri*. Barnaul, 2007. Ch. 2. Pp. 65–68. [In Russian].

Rusina, 1997 – *Rusina YU.A.* Kharakteristika lishennykh izbiratel'nykh prav za svyaz' s religioznym kul'tom na Urale v 1920–1930-ye gody [Characteristics of those deprived of voting rights for connections with a religious cult in the Urals in the 1920s–1930s]. Istoriya repressiy na Urale: ideologiya, politika, praktika (1917–1980-ye gg.). Nizhniy Tagil, 1997. Pp. 119–129. [In Russian].

Salamatova, 2013 – *Salamatova M.S.* Izbiratel'naya sistema Sovetskoy Rossii 1918–1936 gg.: novye interpretatsii [Electoral system of Soviet Russia 1918–1936: new interpretations]. *Aktualnye problemy rossijskogo prava*. 2013. № 12. Pp. 1535–1542. [In Russian].

Shapoval, 2022 – *Shapoval YU.V.* Bor'ba sovetskoy vlasti s musul'manskim dukhovenstvom v Severnom Kazakhstane v 20-30-ye gody XX veka: ot statusa «lishentsev» do «uchastnikov kontrevolyutsionnykh organizatsiy» [The Struggle of Soviet Power with the Muslim Clergy in Northern Kazakhstan in the 1920s and 1930s: From the Status of “Disenfranchised” to “Members of Counterrevolutionary Organizations”]. *Al-Farabi*. 2022. № 1(77). Pp. 153–168. URL: <https://doi.org/10.48010/2022.1/1999-5911.12> [In Russian].

Smirnova, 2003 – *Smirnova T.M.* «Byvshiye lyudi» Sovetskoy Rossii: 1917–1936 gody. [“Former People” of Soviet Russia: 1917–1936]. M., 2003. 296 p. [In Russian].

Sotsial'nyy portret lishentsa, 1996 – *Sotsial'nyy portret lishentsa* (na materialakh Urala): [Social Portrait of a Disenfranchised Person (based on materials from the Urals)]. Sb. dok. / M-vo obshch. i prof. obrazovaniya RF. Ural. gos. un-t im. A.M. Gor'kogo; Sost. Ye.V. Bayda i dr. Yekaterinburg: UrGU, 1996. 255 p. [In Russian].

Tikhonov, 1999 – *Tikhonov V.I., Tyazhelnikova V.S., Yushin I.F.* Lishenie izbiratel'nykh prav v Moskve v 1920–1930-e gody. Novye arhivnye materialy i metody obrabotki [Deprivation of voting rights in Moscow in the 1920-1930s. New archival materials and processing methods]. M.: Mosgorarchiv, 1999. 255 p. [In Russian].

Tragediya sovetskoy derevni, 2000 – *Tragediya sovetskoy derevni*. Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 1927–1939 [The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dispossession. 1927–1939]. Dokumenty i materialy. V 5 t. / T. 2. Noyabr' 1929 – dekabr' 1930 / Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2000. 927 p.

Tulbasieva, 2023 – *Tulbasieva S.K.* Lishenie izbiratelnykh prav v Kazahstane 1920-30-h gg. XX veka (na primere goroda Alma-Ata) [Deprivation of voting rights in Kazakhstan in the 1920s and 30s. XX century (on the example of the city of Alma-Ata)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya*. 2023. № 3. Pp. 1-12. [In Russian].

Valuyev, 2012 – *Valuyev D.V.* Lishentsy v sisteme sotsial'nykh otnosheniy (1918–1936 gg.) (na materialakh Smolenskoy gubernii i Zapadnoy oblasti) [Disenfranchised in the System of Social Relations (1918–1936) (based on materials from the Smolensk province and Western region)]. Smolensk, 2012. 155 p. [In Russian].

Zemskov, 2003 – *Zemskov V.N.* Spetsposelentsy v SSSR, 1930-1960. [Special settlers in the USSR, 1930-1960]. M.: Nauka. 2003. 306 p. [In Russian].

Zhakisheva, 2024 – *Zhakisheva S.A.* Chtoby obresti uspešnoye budushcheye, neobkhodimo pomnit' uroki proshlogo [To find a successful future, it is necessary to remember the lessons of the past] // *Kazakhstanskaya pravda*. 2024. 30 maya. URL: <https://kazpravda.kz/n/chtoby-obresti-uspešnoe-budushchee-neobhodimo-pomnit-uroki-proshlogo/?ysclid=mf4bfa3or5792278768> [In Russian].

Zhakisheva, 2022 – *Zhakisheva S.A.* Pro Memoria for those who left irretrievably: Birmukhamed Aibasov. *Otan tarihy*. 2022. Vol. 98. No. 2. Pp. 159–169. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_159 [In English].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 591-600
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600

YOUTUBE AS A PLATFORM FOR THE REPRESENTATION OF OTYNSHY ALZHANOV: INTERPRETATIONS AND PUBLIC ENGAGEMENT IN DIGITAL MEDIA

Nazym Amanzholova¹, Aliya Oskembay², Kenzhegul Tergembay³

¹S. Amanzholov East Kazakhstan University, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), doctoral student, <https://orcid.org/0009-0000-2156-8621>. E-mail: nazym_amanzholkyzy@mail.ru

²S. Amanzholov East Kazakhstan University, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), candidate of historical sciences, associate professor of the department of History of Kazakhstan and humanities, <https://orcid.org/0000-0001-8240-5471>. E-mail: azaera@mail.ru

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, (Astana, Kazakhstan), doctor of philosophy (PhD), <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Amanzholova N., Oskembay A., Tergembay K., 2025

Abstract. Introduction. This study elucidates the ways in which the historical legacy of Oтынshy Alzhanov – a prominent figure of the Alash movement – is constructed and interpreted on the YouTube platform. The article explores how digital media creates new forms of collective memory, going beyond traditional academic historiography. **Purpose and objectives.** The main purpose of the article is to analyze how Alzhanov's image is represented in digital space and to assess its impact on public perceptions of national history. The objectives are to identify the dominant interpretive strategies, to study the role of user comments in shaping collective narratives, and to determine the mechanisms through which YouTube algorithms and visual design influence public engagement. **Materials and methods.** The research is based on video content dedicated to Oтынshy Alzhanov on YouTube, user-generated comments, and the patterns of content dissemination on the platform. The methodological framework combines content analysis, discourse analysis, and media representation theory. This approach makes it possible to trace the interaction between traditional historiography and user-driven interpretations. **Results.** The findings reveal that YouTube not only serves as a platform for the dissemination of historical knowledge but also as a space where collective memory is re-negotiated. Regionally specific interpretations are identified, reflecting the diversity of perspectives within Kazakhstani society. The study also highlights the role of digital algorithms, visual rhetoric, and comment-based discourse in shaping perceptions of Alzhanov's political and intellectual legacy. **Conclusion.** The article contributes to the growing field of digital history by offering a framework for analyzing the representation of historical figures in participatory media environments. It emphasizes that Alzhanov's digital image is not a fixed narrative but rather a dynamic construct influenced by social interaction, technological mediation, and cultural context.

Keywords: Oтынshy Alzhanov, Alash movement, historical figure, YouTube platform, representation, interpretation, digital history, historical information, public consciousness

Acknowledgements. The authors express their gratitude to the editors of «Otan Tarihy» for their assistance in preparing the article for publication, as well as to the anonymous reviewers for their attention to and interest in the study.

For citation: Amanzholova N., Oskembay A., Tergembay K. YouTube as a Platform for the Representation of Oтыншы Alzhanov: Interpretations and Public Engagement in Digital Media // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. №3 . Pp. 591-600. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600

YOUTUBE – ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВ ТҮЛҒАСЫН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ АЛАҢЫ РЕТІНДЕ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАР ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ МЕДИАДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҚАТЫСУ

Назым Аманжолова¹, Әлия Өскембай², Кенжегүл Тергембай³

¹Ш. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, (Өскемен, Қазақстан), докторант
<https://orcid.org/0009-0000-2156-8621>. E-mail: nazym_amanzholkyzy@mail.ru

²Ш. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, (Өскемен, Қазақстан)
тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті
<https://orcid.org/0000-0001-8240-5471>. E-mail: azaera@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (Астана, Қазақстан)
философия докторы (PhD)
<https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Аманжолова Н., Өскембай Ә., Тергембай К., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл зерттеу Алаш қозғалысының көрнекті өкілі Отыншы Әлжановтың тарихи мұрасы YouTube платформасында қалай құрастырылып, интерпретацияланатынын қарастырады. Мақалада цифрлық медиа дәстүрлі академиялық тарихнамадан тыс жаңа ұжымдық жады формаларын қалай қалыптастыратынын зерттеледі. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың негізгі мақсаты – Әлжанов бейнесінің цифрлық кеңістікте қалай ұсынылатынын талдау және оның ұлттық тарихқа деген қоғамдық қабылдауға ықпалын бағалау. Міндеттері – негізгі интерпретациялық стратегияларды айқындау, ұжымдық нарративтерді қалыптастырудағы қолданушылар пікірлерінің рөлін зерделеу және YouTube алгоритмдері мен визуалды дизайнның қоғамдық қатысуға қалай әсер ететінін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу негізіне YouTube платформасындағы Отыншы Әлжановқа арналған бейнемазмұн, қолданушылар қалдырған пікірлер және контенттің таралу үлгілері алынды. Әдістемелік негіз ретінде контент-талдау, дискурс-талдау және медиарепрезентация теориясы пайдаланылды. Бұл тәсіл дәстүрлі тарихнама мен қолданушы жасаған интерпретациялар арасындағы өзара байланысты бақылауға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері YouTube-тың тарихи білімді тарату алаңы ғана емес, сонымен қатар ұжымдық жад қайта қаралатын кеңістік екенін көрсетті. Қазақстан қоғамындағы көзқарастар әртүрлілігін бейнелейтін аймақтық ерекшелігі бар интерпретациялар айқындалды. Сонымен бірге зерттеу Әлжановтың саяси және зияткерлік мұрасын қабылдауда цифрлық алгоритмдер, визуалды риторика және пікірге негізделген дискурс маңызды рөл атқаратынын айқындайды. *Қорытынды.* Мақала цифрлық тарих саласына қатысушы медиажүйелерде тарихи тұлғаларды репрезентациялауды талдауға арналған әдістемелік үлгі ұсына отырып үлес қосады. Ол Әлжановтың цифрлық бейнесі біржақты қалыптасқан нарратив емес, әлеуметтік өзара әрекет, технологиялық делдалдық және мәдени контекст ықпалымен өзгеріп отыратын динамикалық құрылым екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Отыншы Әлжанов, Алаш қозғалысы, тарихи тұлға, YouTube платформасы, репрезентация, интерпретация, цифрлық тарих, тарихи ақпарат, қоғамдық сана

Алғыс. Авторлар мақала жариялануға дайындалған кезде көрсеткен көмегі үшін «Otan Tarihy» журналының редакторына, сондай-ақ зерттеуге деген назарлары мен қызығушылықтары үшін анонимді рецензенттерге алғысын білдіреді.

Дәйексөз үшін: Аманжолова Н., Өскембай Ә., Тергембай К. YouTube – Отыншы Әлжанов тұлғасын репрезентациялау алаңы ретінде: интерпретациялар және цифрлық медиадағы қоғамдық қатысу // Отан тарихы. 2025. Т. 28. №. 3. 591-600-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600

YOUTUBE КАК ПЛАТФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ ОТЫНШЫ АЛЪЖАНОВА: ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ОБЩЕСТВЕННОЕ УЧАСТИЕ В ЦИФРОВЫХ МЕДИА

Назым Аманжолова¹, Алия Оскембай², Кенжегүл Тергембай³

¹Восточно-Казахстанский университет им. Ш. Аманжолова, (Усть-Каменогорск, Казахстан), аспирант
<https://orcid.org/0009-0000-2156-8621>. E-mail: nazym_amanzholyky@mail.ru

²Восточно-Казахстанский университет им. Ш. Аманжолова, (Усть-Каменогорск, Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин
<https://orcid.org/0000-0001-8240-5471>. E-mail: azaera@mail.ru

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, (Астана, Казахстан)
Доктор философии (PhD)
<https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Аманжолова Н., Оскембай А., Тергембай К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается, каким образом историческое наследие Отыншы Альжанова – выдающегося деятеля Алашского движения – конструируется и интерпретируется на платформе YouTube. Авторы анализируют, как цифровая среда формирует новые формы коллективной памяти, выходящие за пределы традиционной академической историографии. *Цель и задачи.* Основная цель исследования – проанализировать репрезентацию образа Альжанова в цифровом пространстве и оценить её влияние на общественное восприятие национальной истории. Задачи заключаются в выявлении доминирующих интерпретационных стратегий, исследовании роли пользовательских комментариев в формировании коллективных нарративов, а также в определении механизмов воздействия алгоритмов YouTube и визуального оформления на вовлечение аудитории. *Материалы и методы.* Эмпирическую базу исследования составили видеоматериалы, посвящённые Отыншы Альжанову на YouTube, пользовательские комментарии и закономерности распространения контента на платформе. Методологическая основа включает контент-анализ, дискурс-анализ и теорию медиарепрезентации. Такой подход позволяет проследить взаимодействие между традиционной историографией и пользовательскими интерпретациями. *Результаты.* Исследование показало, что YouTube выступает не только площадкой для распространения исторических знаний, но и пространством, где коллективная память переосмысливается. Выявлены регионально-специфические интерпретации, отражающие многообразие взглядов в казахстанском обществе. Отдельное внимание уделяется влиянию цифровых алгоритмов, визуальной риторики и дискурса комментариев на восприятие политического и интеллектуального наследия Альжанова. *Заключение.* Статья вносит вклад в развитие цифровой истории, предлагая методологическую основу для анализа репрезентации исторических личностей в условиях медиасреды с активным участием пользователей. Подчёркивается, что цифровой образ Альжанова представляет собой не статичный нарратив, а динамическую конструкцию, формируемую под влиянием социальной коммуникации, технологического посредничества и культурного контекста.

Ключевые слова: Отыншы Альжанов, движение Алаш, историческая личность, платформа YouTube, репрезентация, интерпретация, цифровая история, историческая информация, общественное сознание.

Благодарность. Авторы выражают признательность редактору журнала «Отан Тарихы» за помощь в подготовке статьи к публикации, а также анонимным рецензентам за внимание и интерес к исследованию.

Для цитирования: Аманжолова Н., Оскембай А., Тергембай К. YouTube как платформа репрезентации личности Отыншы Альжанова: интерпретации и общественное участие в цифровых медиа // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 591-600. [на англ.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_591-600

Introduction. In the digital era, new media has become a crucial environment for shaping public historical consciousness and reinterpreting national memory [Bex, 2023: 36]. In the digital era, new media has become a crucial environment for shaping public historical consciousness and reinterpreting national memory. Social media platforms, particularly YouTube, now serve as alternative spaces for producing and disseminating historical narratives that go beyond traditional academic and archival formats. Social media platforms are increasingly valued for their potential to expand social connections and improve access to opportunities, resources, and employment [Crowell, 2004: 15]. Particularly, platforms like YouTube now serve as alternative spaces for producing and disseminating historical narratives that go beyond traditional academic and archival formats. The interplay between digital media and historical representation is especially significant in post-Soviet contexts, where national identity and collective memory remain dynamic and contested.

This article explores how the historical image of Oтыншы Alzhanov – an intellectual figure and activist of the Alash movement – is represented on the YouTube platform. Oтыншы Alzhanov (1873–1918) was a prominent figure of the Alash movement, an educator, publicist, and public figure. He played a significant role in awakening the political consciousness of the Kazakh people, advancing national education, and contributing to the struggle for national independence. During the period of the Russian Empire, he was actively involved in creating opportunities for Kazakh youth to receive education, defending the rights of the local population, and fostering the development of the national press. His life and public activities have been variously interpreted within the digital media space, sparking public debate and attracting audience interest. The authors were drawn to his persona as a case for exploring how historical reality is re-narrated in contemporary media and how public perceptions of historical figures are shaped.

The central research questions are as follows:

- How is the historical figure of Oтыншы Alzhanov constructed through video content?
- What rhetorical and visual strategies are employed to shape his image?
- How do viewers engage with such content, and what does this reveal about digital historical consciousness?

Although the representation of Alash figures in traditional historiography has been relatively well documented, their digital portrayal remains underexplored. In particular, YouTube content created by non-academic authors introduces new interpretative layers and potentially influences public opinion in ways that deviate from academic standards. This research situates itself within the emerging field of digital history and aims to contribute to the understanding of historical reinterpretation in digital environments.

A review of articles published in Scopus-indexed journals by Kazakhstani researchers on related topics did not reveal any studies directly focused on Oтыншы Alzhanov. However, numerous scholarly works address the Alash movement and its prominent figures. For instance, Özgecan Kesici [2017: 1135] in her article, «The Alash Movement and the Question of Kazakh Ethnicity», offers a nuanced analysis of how social and intellectual movements reshape notions of belonging within historical contexts and social constraints. Similarly, Hasan Oraltay [1985: 41] investigates the activities of Alash leaders in Turkestan, while D. Amanzholova [1997: 10], in her article «Kazakh Autonomy and Russia: The History of the Alash Movement», examines the sociopolitical foundations of the Alash movement and factors influencing the perspectives of the Kazakh liberal national intelligentsia responsible for it.

To address these objectives, the study applies a mixed-method approach that combines media discourse analysis and content analysis. A sample of three videos from Kazakh-language YouTube channels was selected for comparative analysis. These include documentary, ethnographic, and analytical video formats. The analysis focuses on narrative structure, visual aesthetics, rhetorical techniques, and audience reception (e.g., comments, likes, and engagement metrics). By examining these dimensions, the article seeks to identify how new media reconfigures the representation of historical figures and what implications this has for collective memory in Kazakhstan.

Materials and methods. This study is based on a qualitative content and discourse analysis of selected YouTube videos that present the life and legacy of Oтыншы Alzhanov, a prominent figure in the Alash movement. The aim is to understand how digital media reconstructs historical memory and shapes the public perception of national figures.

Research Object and Data Selection

The core object of the research is a 14-minute video titled “Alaŭstıń aıtılı tұлғasy – Otyńshy Alzhanov” (A Prominent Figure of Alash – Otyńshy Alzhanov), published on YouTube in August 2023 as part of the «History. Personality. Fate» series. To broaden the scope and strengthen the validity of findings, two additional videos were selected for comparative analysis:

- “*Ulttyk tulǵalar turaly*” – a semi-documentary narrative video focusing on national consciousness;
- “*Tarikh soileidi*” project – an analytical video with interviews and archival commentary.

These videos were chosen for their thematic relevance, stylistic variety, and their attempt to engage with public historical consciousness in a digital format.

Methodological Approach

A mixed-method qualitative approach was employed, combining:

Media Discourse Analysis – to explore the rhetorical structure, narrative strategies, and ideological underpinnings embedded in the videos;

Content Analysis – to examine visual elements, narrative style, linguistic features, and audience engagement (likes, comments, sharing patterns).

The analysis included the following parameters:

Narrative structure (chronological, thematic, or symbolic presentation);

Visual imagery (use of archival photos, re-enactments, animations);

Linguistic features (tone, terminology, ideological framing);

Audience response (type and content of user comments, interaction level).

The study treats YouTube videos not merely as informational content but as cultural texts that participate in the construction of collective memory. Therefore, the methodology integrates both textual and contextual dimensions, recognizing the dynamic nature of digital historiography.

Discussion. The results of this study reveal that YouTube-based representations of Otyńshy Alzhanov rely heavily on emotional narratives, visual symbolism, and national-patriotic discourse. These findings align with broader trends in digital history, where the boundaries between academic historiography and public memory are increasingly blurred. On YouTube, historical figures are not merely presented as subjects of critical inquiry but are transformed into icons of cultural identity and national resilience.

From a theoretical standpoint, the videos function as lieux de mémoire in the sense defined by Pierre Nora. They serve as digital memorial spaces where collective memory is not only preserved but also reinterpreted according to contemporary ideological and cultural needs. Aleida Assmann’s concept of cultural memory is also relevant here: the selective reconstruction of Alzhanov’s image demonstrates how digital narratives participate in the construction of identity by reconfiguring the past through present-day values.

The study of historical representation in new media has become an important subfield within digital humanities, cultural memory studies, and media history. Theoretical approaches developed by Pierre Nora and Aleida Assmann offer a foundation for analyzing how digital platforms transform public perceptions of the past and how they mediate the formation of national identity.

Pierre Nora’s concept of lieux de mémoire [1989: 7] describes symbolic spaces – such as monuments, museums, and texts—where collective memory is produced and sustained. In the digital age, these spaces have expanded to include interactive environments such as social media platforms, particularly YouTube, where users can engage with and reinterpret historical content. As such, YouTube can be seen as a digital site of memory that facilitates both individual and collective memory work.

Complementing Nora’s ideas, Aleida Assmann [2011] developed the concept of cultural memory, highlighting the mechanisms through which societies preserve, transmit, and recontextualize shared historical knowledge. Assmann emphasizes the growing role of media technologies in shaping memory practices, noting that digital content enables both the democratization and fragmentation of historical narratives. Within this framework, digital platforms act not only as information sources but as dynamic arenas for memory negotiation and identity construction.

Focusing on the current state of the digital history field, Jones and Piper [2023: 178] note that the digitization of historical data and information still requires significant optimization and refinement. Understanding the essence of digital history, its fundamental principles, and how leading scholars employ digital tools in constructing historical knowledge is essential [Decker, 2020: 7]. For digital history to become an integral component of historical discourse, academic culture must adapt alongside long-term technological changes. Additionally, a broader conceptual framework is necessary to describe the processes of selecting, supplementing, linking, analyzing, and evaluating historical data via digital tools. Recent

research also reflects a shift toward analyzing the interplay between media form, platform logic, and user engagement. Scholars such as Mengyu Luo, Peipei Yang, and Jian Xiao (2025) argue that digital environments like YouTube promote new forms of emotionally charged, visually oriented, and authorially driven historical storytelling. The concept of data scope has been introduced to explain how digital infrastructures and algorithms shape the accessibility, visibility, and interpretive framing of historical materials [Hoekstra & Koolen, 2018: 80].

In the broader domain of postdigital history, researchers like Lee [2023: 90] suggest that new media are not merely tools of communication but agents in the creation of post-truth historical imaginaries. The line between factual accuracy and persuasive storytelling becomes increasingly blurred, raising critical questions about authority, reliability, and the ethics of digital historiography.

Despite the growing international scholarship, these debates have been insufficiently addressed in the context of Kazakhstan, where digital representations of national history are only beginning to be systematically studied. The figure of Otynsy Alzhanov, a prominent Alash intellectual, offers a compelling case for analyzing how national historical memory is mediated through digital formats.

Several Kazakhstani scholars have contributed to the study of Alzhanov's legacy, primarily through historical, literary, and journalistic lenses. For instance, Zhakyp [2007: 163] analyzes Alzhanov's rhetorical style in his publicistic writings for the Kazakh newspaper, emphasizing his role in shaping early nationalist thought through civic appeals and enlightenment-oriented discourse. Muhtarhanqyzy [2013: 12] explores his contribution to national historical consciousness, interpreting his legacy as central to the cultural modernization of early 20th-century Kazakhstan.

Moreover, while some Kazakhstani researchers have touched upon digital media's role in shaping national discourse, few have engaged in comparative, multi-platform analysis, or considered audience reception as part of digital historical production. This gap in the literature reflects a broader absence of digital historiography as a research field within Kazakhstani academic practice.

By combining theoretical insights from international scholarship with a critical review of local literature, this study positions itself at the intersection of media studies, history, and cultural memory. It addresses the lack of research on the digital representation of Otynsy Alzhanov and responds to the need for a more nuanced understanding of how new media platforms contribute to the construction, circulation, and contestation of national historical narratives.

Notably, the analyzed videos diverge in their level of historiographic accuracy. While some emphasize document-based analysis, others favor simplified heroic narratives that romanticize the past. This divergence highlights the dual function of YouTube as both an educational platform and a tool of symbolic representation. It allows for the coexistence of emotional engagement and factual discourse, but also presents risks: the oversimplification or mythologization of complex historical phenomena can distort public understanding and contribute to monolithic, politically convenient versions of history.

In the context of Kazakhstan, these dynamics take on additional significance. The post-Soviet search for national identity has created a fertile ground for the elevation of historical figures such as Alzhanov. However, this process often lacks institutional coordination and scholarly oversight. As the results show, the impact of digital representation remains fragmented: low viewership and engagement metrics limit the societal reach of these narratives, raising concerns about their actual role in collective memory formation.

Furthermore, the dominance of a single interpretive mode – emotional-patriotic glorification – suggests a lack of pluralism in digital memory discourse. While public history may thrive on inspiration and pride, it must also be informed by critical reflection, source transparency, and diversity of viewpoints. Otherwise, the digital sphere risks reproducing historical myths rather than expanding historical consciousness.

Limitations

This study is limited in scope to the YouTube platform and a small sample of video content. Other social media platforms – such as Facebook, Instagram, or TikTok – were not included, even though they may host different styles of representation and audience dynamics. Furthermore, due to the limited number of user comments and interactions, conclusions about audience reception remain preliminary.

Results. This section presents the findings of a comparative analysis of three Kazakh-language YouTube videos that address the life and legacy of Otynsy Alzhanov. The analysis focused on narrative structure, visual style, ideological discourse, and audience reception. Rather than simply describing video content, this section examines how Alzhanov's historical image is constructed, what interpretative strategies are employed, and how these influence public memory in the digital sphere.

1. Narrative and Visual Strategies

Across all three videos, the narrative about Oтыншы Alzhanov follows a *heroic biographical trajectory* that highlights his contributions to education, political activism, and national identity. The primary video under examination – «*Alaṣtyń aıtúly tұлғasy – Oтыншы Alzhanov*» - employs a minimalist visual style, using a combination of archival photographs, historical documents, and off-screen narration. This approach creates a calm, emotionally resonant atmosphere aimed at evoking national pride and reverence (see Figure 1).

Figure 1. Archival photograph associated with the Alash period, reflecting the cultural and historical context of Oтыншы Alzhanov's era (source: voxpopuli.kz).

By contrast, the second video – «*Ultyk tulğalar turaly*» - integrates ethnographic elements and background music, creating a more dramatized and emotive narrative. The third, analytical video – «*Tarikh soileidi*» project – relies more heavily on factual documentation, interviews, and direct citations from historical records. This diversity in visual storytelling reflects the multiplicity of representational modes on YouTube, ranging from educational to commemorative and ideological formats.

2. Discourse and Ideological Framing

A prominent feature of all videos is the use of national-patriotic discourse, wherein Alzhanov is framed as a foundational figure in the development of Kazakh national identity. Common rhetorical strategies include:

- Emphasis on moral virtue and intellectual foresight;
- References to his educational and enlightenment mission;
- Symbolic elevation as a «beacon of Kazakh modernity».

These narratives align with *public history* discourses rather than critical historiography, often simplifying complex socio-political dynamics to create a unifying national image. In particular, the primary video's narrator uses emotionally charged language ("the voice of the nation", "a martyr of truth") that situates Alzhanov within a *mythologized patriotic canon*.

However, the third video offers a more critical and source-based approach, mentioning contradictions in Alzhanov's political stances and contextualizing his role within broader Alash-Orda debates. This contrast illustrates how YouTube hosts both celebratory and analytical forms of memory production, depending on authorial intent.

3. Audience Reception and Engagement Metrics

The selected videos vary significantly in terms of audience interaction. As of June 2025:

- The main video («*Alaṣtyń aıtúly tұлғasy – Oтыншы Alzhanov*») had 436 views, 9 likes, and 7 comments;
- The ethnographic video had 1,200+ views, 34 comments, with many expressing admiration and national pride;
- The analytical video had fewer views but included more substantive comments, reflecting an academically inclined audience.

YouTube users have the opportunity to evaluate videos they watch by using the "like" and "dislike" functions, leave comments under videos, and subscribe to notifications of new releases from channel authors [Aymalova, 2022]. This platform thus directly reflects users' mood markers. As markers of social sentiment, these indicators can reflect satisfaction (or dissatisfaction) with various aspects of life, confidence (or lack

thereof) in the future, concerns about pressing issues, assessments of the importance of economic and political reforms, readiness for new challenges, and attitudes toward government actions [Schwabe et al., 2022: 367]. Based on this functionality, it is possible to gauge the level of public reception and evaluation of a video clip.

Comments were coded according to thematic categories:

- (1) reverence and emotional responses;
- (2) factual engagement or corrections;
- (3) political associations;
- (4) silence or neutrality (low comment activity).

The majority of comments across videos fell into the first category, indicating that emotional connection and identity affirmation were central to public engagement. However, the insufficient advocacy and promotional efforts aimed at fostering national identity among the younger generation, combined with the relatively low audience engagement with these video materials, represent a limitation of this study.

4. Media Format as Memory Vehicle

These findings demonstrate that YouTube functions not only as a distribution tool but also as a memory-making mechanism (Table 1), where visual and emotional modes of narration influence how historical figures are remembered.

№	Channel Name / Video Title	Content Type	Stylistic Features	Main Focus	Nature of Commentary
1	"Otynsy Alzhanov – A Prominent Figure of Alash"	Historical Documentary	Minimalism, Photographs, Narration	Enlightenment	Recognition of the Figure, Historical Justice
2	"About National Intellectuals" (example)	Ethnographic	Enhanced with Music	National Consciousness	Respect, Interest
3	"History Speaks" Project (example)	Documentary-Analytical	Archives, Interviews	Factuality	Discussion

Table 1. Key Characteristics of YouTube Content related to Otynsy Alzhanov

The videos reviewed construct Alzhanov's image as a cultural hero through selective storytelling, symbolic framing, and aesthetic choices that emphasize continuity between past and present. However, the limited viewership and engagement metrics – particularly in the main video – highlight the restricted reach of such content, raising questions about its actual influence on collective memory. While emotionally potent, these videos are not yet central to mainstream historical discourse, suggesting that digital representation remains fragmented and audience-specific.

Conclusion. As revealed in the course of this study, new media play a significant role in promoting national cultural and spiritual values. Among these, YouTube channels, widely used in the media market, hold a special place. YouTube videos serve as an alternative carrier of historical data in a new media format, beyond traditional archives and historiography. Their content participates in the processes of historical representation and the digital reconstruction of national memory. Therefore, analyzing such video content has become a relevant research direction within the fields of digital humanities and media history.

This study revealed the regional specifics of digital history in Kazakhstan through the image of Otynsy Alzhanov in new media. The YouTube platform expanded the public perception of the historical figure and provided an opportunity to reconsider his historical significance. Moreover, the findings highlight the necessity of developing effective tools for promoting and preserving national history through digital media.

However, considering the limitations and critiques, future research is recommended to conduct comparative multi-platform studies, not only analyzing interpretations on YouTube but also on other social media platforms. This will enable a more comprehensive and deeper understanding of the representation of national history in the new media space.

Literature

- Аймалова, 2022 – Аймалова Ю.А. YouTube как канал влияния на общественное мнение // *Вестник науки*. 2022. № 3 (48). Pp. 10–22. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/youtube-kak-kanal-vliyaniya-na-obschestvennoe-mnenie>
- Жақып, 2007 – Жақып Б. Отыншы Әлжановтың публицистикасы. Публицистикалық шығармашылық негіздері. Алматы: Қазақ университеті, 2007. 163–170 б.
- Мұхтарханқызы, 2013 – Мұхтарханқызы З. Осы жұрт Отыншы Әлжановты ұмытып кеткен жоқ па? // *Дидар*. 2013. 19 сәуір. 12–13 б.
- Amanzholova, 1997 – *Amanzholova D.A. Kazakh Autonomy and Russia: The History of the Alash Movement (Excerpts). Anthropology & Archeology of Eurasia*. 1997. № 36(3). Pp. 10–23. URL: <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959360310>
- Assmann, 2011 – *Assmann Aleida. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, 2011. ISBN: 9780521764372
- Bex, 2023 – *Bex G. The ghosts of old readers: social media, representation and gender in the information sector. Archives and Records*. 2023. № 44(1). Pp. 36–52. <https://doi.org/10.1080/23257962.2022.2143333>
- Crowell, 2004 – *Crowell L.F. Weak ties: a mechanism for helping women expand their social networks and increase their capital. The Social Science Journal*. 2004. № 41(1). Pp. 15–28. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2003.10.002>
- Decker, 2020 – *Decker M.J. The finger of God is here! Past, present, and future of digital history. The Historian*. 2020. № 82(1). Pp. 7–21. <https://doi.org/10.1080/00182370.2020.1725720>
- Hoekstra & Koolen, 2018 – *Hoekstra R., & Koolen M. Data scopes for digital history research. Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*. 2018. № 52(2). Pp. 79–94. <https://doi.org/10.1080/01615440.2018.1484676>
- Jones & Piper, 2023 – *Jones M., & Piper A. Digital History. Australian Historical Studies*. 2023. № 55(1). Pp. 178–203. <https://doi.org/10.1080/1031461X.2023.2267586>
- Kesici, 2017 – *Kesici Ö. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity. Nationalities Papers*. 2017. № 45(6). Pp. 1135–1149. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1320541>
- Lee, 2010 – *Lee J.K. Digital History and the Emergence of Digital Historical Literacies. In R. Diem & M. Berson (Eds.). Technology in Retrospect: Social Studies' Place in the Information Age*. 2010. Pp. 75–90.
- Luo, et al., 2025 – *Luo M., Yang P., Xiao J. Shaping old media on new media: vinyl revival and its representation on Chinese social media. Continuum*. 2025. № 39(3). Pp. 486–499. <https://doi.org/10.1080/10304312.2025.2471075>
- Nora, 1989 – *Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*. 1989. № 26. Pp. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Oraltay, 1985 – *Oraltay H. The alash movement in Turkestan. Central Asian Survey*. 1985. № 4(2). Pp. 41–58. <https://doi.org/10.1080/02634938508400502>
- Schwabe, et al., 2022 – *Schwabe A., Kosch L., Boomgaarden H. G., & Stocker G. Book readers in the digital age: Reading practices and media technologies. Mobile Media & Communication*. 2022. № 11(3). Pp. 367–390. <https://doi.org/10.1177/20501579221122208>

References

- Amanzholova, 1997 – *Amanzholova D.A. Kazakh Autonomy and Russia: The History of the Alash Movement (Excerpts). Anthropology & Archeology of Eurasia*. 1997. № 36(3). Pp. 10–23. <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959360310>
- Aymalova, 2022 – *Aymalova Y.A. YouTube kak kanal vliyaniya na obschestvennoe mnenie [YouTube as a channel of influence on public opinion]. Vestnik Nauki*. 2022. № 3(48). Pp. 10–22. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/youtube-kak-kanal-vliyaniya-na-obschestvennoe-mnenie> [in Rus.].
- Assmann, 2011 – *Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press. 2011. ISBN: 9780521764372
- Bex, 2023 – *Bex G. The ghosts of old readers: social media, representation and gender in the information sector. Archives and Records*. 2023. № 44(1). Pp. 36–52. <https://doi.org/10.1080/23257962.2022.2143333>
- Crowell, 2004 – *Crowell L.F. Weak ties: a mechanism for helping women expand their social networks and increase their capital. The Social Science Journal*. 2004. № 41(1). Pp. 15–28. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2003.10.002>
- Decker, 2020 – *Decker M.J. The finger of God is here! Past, present, and future of digital history. The Historian*. 2020. № 82(1). Pp. 7–21. <https://doi.org/10.1080/00182370.2020.1725720>
- Hoekstra & Koolen, 2018 – *Hoekstra R., & Koolen M. Data scopes for digital history research. Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*. 2018. № 52(2). Pp. 79–94. <https://doi.org/10.1080/01615440.2018.1484676>
- Jones & Piper, 2023 – *Jones M., & Piper A. Digital History. Australian Historical Studies*. 2023. № 55(1). Pp. 178–203. <https://doi.org/10.1080/1031461X.2023.2267586>
- Kesici, 2017 – *Kesici Ö. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity. Nationalities Papers*. 2017. № 45(6). Pp. 1135–1149. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1320541>

- Lee, 2010 – *Lee J. K.* Digital History and the Emergence of Digital Historical Literacies. In R. Diem & M. Berson (Eds.). *Technology in Retrospect: Social Studies' Place in the Information Age*. 2010. Pp. 75–90.
- Luo, et al., 2025 – *Luo M., Yang, P., & Xiao, J.* Shaping old media on new media: vinyl revival and its representation on Chinese social media. *Continuum*. 2025. № 39(3). Pp. 486–499. <https://doi.org/10.1080/10304312.2025.2471075>
- Muhtarhanqyzy, 2013 – *Muhtarhanqyzy Z.* Osı jurt Otınşı Äljanovty ümytip ketpen joq pa? [Has this nation really forgotten Otyynshy Alzhanov?]. *Didar*. 2013. 19 säuir. Pp. 12–13 [in Kazakh].
- Nora, 1989 – *Nora P.* Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. № 26. Pp. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Oraltay, 1985 – *Oraltay H.* The alash movement in Turkestan. *Central Asian Survey*. 1985. № 4(2). Pp. 41–58. <https://doi.org/10.1080/02634938508400502>
- Schwabe, et al., 2022 – *Schwabe A., Kosch L., Boomgaarden H. G., & Stocker G.* Book readers in the digital age: Reading practices and media technologies. *Mobile Media & Communication*. 2022. № 11(3). Pp. 367–390. <https://doi.org/10.1177/20501579221122208>
- Zhakyp, 2007 – *Zhakyp B.* Otınşı Äljanovtyñ publitsistikasy [The Publicistic Work of Otyynshy Alzhanov]. In *Publitsistikalyq şığarmaşılyq negizderi (Foundations of Journalistic Creativity)*. Almaty: Qazaq Universiteti, 2007. Pp. 163–170. [in Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 601-616
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_601-616

JAPANESE HISTORIOGRAPHY FROM ANCIENT TIMES TO 1912: EVOLUTION OF HISTORICAL THOUGHT AND SOURCES

Ziyabek E. Kabuldinov¹, Olzhas B. Kuanbay², Ualikhan S. Ibraev³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Research intern at the Tokyo University (TUFS)

PhD doctoral student of the Ankara University, (Sihyie, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Corresponding author

³Candidate of Historical Sciences, Deputy Head of the Department of Public Development of Kyzylorda Region, (1, Sultan Beibarys Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0002-0986-4943>. E-mail: uali_ibraev@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kabuldinov Z.E., Kuanbay O.B., Ibraev U.S., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the development of Japanese historiography from ancient times to 1912, highlighting the evolution of historical thought and sources. The study addresses early mythological and official chronicles, medieval monastic records, scholarly works of the Edo period, and the emergence of modern historical writings during the Meiji era. *Purpose and Objectives.* To identify the universal features of Japanese historiography that can be applied to the analysis of historiographies of other peoples (Central Asia) who developed under conditions of limited external influence. *Materials and Methods.* The study is based on archival documents from the National Archives of Japan (国立公文書館) and other sources. The research employs historical-comparative and critical methods of historiographical analysis, combined with content an interdisciplinary approach, in order to trace the evolution of Japanese historical thought from mythological narratives to modern academic historiography. *Results.* The analysis reveals a gradual evolution in Japanese historiography: ancient period's histories such as Kojiki and Nihon Shoki combined mythology with official chronicles to legitimize imperial authority. In Medieval period monastic records, warrior genealogies, and regional chronicles reflected social and political fragmentation while preserving cultural memory. In the Edo period rise of Kokugaku and Confucian-influenced scholarship emphasized Japan-centric interpretations and critical study of ancient texts. Modern historical methodologies in Meiji period were adopted under the influence of Western historiography, promoting empirical research. *Conclusion.* Japanese historiography demonstrates a dynamic trajectory, reflecting shifts in political authority, social structures, and intellectual currents. Early chronicles and monastic records laid the

foundation for historical consciousness, Edo-period scholarship reinforced cultural identity, and Meiji-era reforms introduced modern methodologies.

Keywords: Japan, historiography, Antiquity and the Middle Ages, Kokugaku School, Kojiki, Nihon Shoki, Marxist historiography, liberal historiography

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled “New sources on the history and geography of Kazakhstan: analysis, translation and introduction into scientific circulation” (registration number: BR28713777).

For citation: Kabuldinov Z.E., Kuanbay O.B., Ibraev U.S. Japanese historiography from ancient times to 1912: evolution of historical thought and sources // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 601-616. [in Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_601-616

ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН 1912 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ЖАПОН ТАРИХНАМАСЫ: ТАРИХИ САНАНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ МЕН ДЕРЕККӨЗДЕР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы¹, Қуанбай Олжас Бекенұлы², Ибраев Уалихан Серікұлы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Токио Университеті (TUFS) ғылыми тағлымдама зерттеушісі

Анкара Университетінің PhD докторанты (Сыхие, Алтындаг. 06100. Анкара, Түркия Республикасы)

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Корреспондент автор

³Тарих ғылымдарының кандидаты, Қызылорда облысының қоғамдық даму басқармасы басшысының орынбасары, (Сұлтан Бейбарыс көшесі, 1-үй, 120000, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы)

<https://orcid.org/0000-0002-0986-4943>. E-mail: uali_ibraev@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қабылдинов З.Е., Қуанбай О.Б., Ибраев У.С., 2025

Аңдатпа. *Kirişne.* Мақала ежелгі дәуірден 1912 жылға дейінгі жапон тарихнамасының дамуын сараптап, тарихи ойдың эволюциясы мен дереккөздерін зерттейді. Ерте мифологиялық және ресми хроникаларды, ортағасырлық монастырлық жазбаларды, Эдо кезеңіндегі зерттеулерді және Мэйджи дәуіріндегі заманауи тарихи жазбаларды қарастырады. *Мақсаты мен міндеттері.* Ұзақ уақыт сыртқы ықпалдан тыс болған халықтардың (Орталық Азия) тарихнамаларын талдауда қолдануға болатын жапон тарихнамасының әмбебап ерекшеліктерін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Жапонияның ұлттық архиві (国立公文書館) дереккөздері мен басқа да материалдарға негізделген. Зерттеуде мифологиялық әңгімелерден қазіргі академиялық тарихнамаға дейінгі жапондық тарихи ойдың эволюциясына шолу жасау үшін мазмұнды пәнаралық тәсілмен үйлестірілген тарихнамалық талдаудың тарихи-салыстырмалы және сыни әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Ғылыми сараптама жапон тарихнамасының эволюциясын көрсетеді: Коджикі және Нихон Щоки сияқты ежелгі дәуірдің тарихи императорлық билікті заңдастыру үшін мифологияны ресми жылнамалармен біріктірді. Орта ғасырлардағы монастырлық жазбалар, жауынгер шежірелері және аймақтық шежірелер мәдени жадты сақтай отырып, әлеуметтік және саяси бөлшектенуді көрсетті. Эдо дәуірінде Кокугаку мен Конфуцийдің ықпалының артуы ежелгі мәтіндерді сыни зерттеуге баса назар аудартты. Мэйджи кезеңіндегі заманауи тарихи әдістемелер эмпирикалық зерттеулерді алға тарта отырып, батыс тарихнамасының әсерімен өрбіді. *Қорытынды.* Жапон тарихнамасы саяси биліктегі, әлеуметтік құрылымдардағы және интеллектуалдық ағымдардағы өзгерістерді көрсететін динамикалық траекторияны көрсетеді. Ерте шежірелер мен монастырлық жазбалар тарихи сананың негізін қалады, Эдо кезеңіндегі жетістіктер мәдени бірегейлікті нығайтты, ал Мэйдзи дәуіріндегі реформалар заманауи әдістемелерді енгізді.

Түйін сөздер: Жапония, тарихнама, Ежелгі дәуір және Ортағасыр, Кокугаку мектебі, Кодзики, Нихон сёки, марксистік тарихнама, либералдық тарихнама

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аудару және ғылыми айналымға енгізу» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28713777).

Дәйексөз үшін: Кабылдинов З.Е., Куанбай О.Б., Ибраев У.С. Ежелгі дәуірден 1912 жылға дейінгі жапон тарихнамасы: тарихи сананың эволюциясы мен дереккөздер // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 601-616-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_601-616

ЯПОНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО 1912 ГОДА: ЭВОЛЮЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ И ИСТОЧНИКОВ

Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Куанбай Олжас Бекенұлы², Ибраев Уалихан Серикович³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Стажер-исследователь в Токийском Университете (TUFS)

PhD докторант Университета Анкара (Сихие, Алтындаг, 06100 Анкара, Турецкая Республика)

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

*Корреспондирующий автор

³Кандидат исторических наук, заместитель руководителя управления общественного развития Кызылординской области, (д. 1, ул. Султан Бейбарыс, 120000, г. Кызылорда, Республика Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0002-0986-4943>. E-mail: uali_ibraev@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кабульдинов З.Е., Куанбай О.Б., Ибраев У.С., 2025

Аннотация. *Введение.* В этой научной статье рассматривается развитие японской историографии с древнейших времён до 1912 года, освещается эволюция исторической мысли и источников. В статье рассматриваются ранние мифологические и официальные хроники, средневековые монастырские записи, научные труды периода Эдо и становление современной исторической письменности в эпоху Мэйдзи. *Цель исследования.* Выявить универсальные черты японской историографии, которые можно применить к анализу историографий других народов (Центральной Азии), развивавшихся в условиях ограниченного внешнего влияния. *Материалы и методы.* Исследование основано на архивных документах Национального архива Японии (国立公文書館) и других источниках. В исследовании используются историко-сравнительный и критический методы историографического анализа в сочетании с междисциплинарным содержательным подходом, чтобы проследить эволюцию японской исторической мысли от мифологических нарративов до современной академической историографии. *Результаты.* Анализ показывает постепенную эволюцию японской историографии: исторические сочинения древнего периода, такие как «Кодзики» и «Нихон сёки» сочетали мифологию с официальными хрониками для легитимации императорской власти. В средневековый период монастырские записи, воинские генеалогии и региональные хроники отражали социальную и политическую раздробленность, сохраняя при этом культурную память. В период Эдо рост Кокугакуха и конфуцианской науки подчеркивал японоцентричные интерпретации и критическое изучение древних текстов. Современные исторические методологии в период Мэйдзи были приняты под влиянием западной историографии, способствовавшей эмпирическим исследованиям. *Заключение.* Японская историография демонстрирует динамичную траекторию развития, отражающую изменения политической власти, социальных структур и интеллектуальных течений. Ранние хроники и монастырские записи заложили основу исторического сознания, научные

достижения периода Эдо укрепили культурную идентичность, а реформы эпохи Мэйдзи ввели современные методологии.

Ключевые слова: Япония, историография, античность и средневековье, школа Кокугаку, Кодзики, Нихон Сёки, марксистская историография, либеральная историография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ института Истории и этнологий имени Ч.Ч. Валиханова «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот» (регистрационный номер: BR28713777).

Для цитирования: Кабульдинов З.Е., Куанбай О.Б., Ибраев У.С. Японское историография с древнейших времен до 1912 года: эволюция исторической мысли и источников // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 601-616. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_601-616

Introduction. The article “Japanese Historiography from Ancient Times to 1912: Evolution of Historical Thought and Sources” directly corresponds to the aims and objectives of the project “New Sources on the History and Geography of Kazakhstan: Analysis, Translation, and Introduction into Scholarly Circulation” (BR28713777) through several key aspects: Generally within the project, particular emphasis is placed on source studies – identifying, translating, and introducing into scholarly circulation previously underexplored documents on the history of Kazakhstan. The article on Japanese historiography demonstrates a comparative approach to sources, employing methods of textual criticism, interdisciplinary analysis, and historiographical interpretation. These methodological approaches can be productively applied to the study of Kazakh historical sources. One of the project’s objectives is to broaden scholarly understanding of how national historiographical traditions were formed. The analysis of the Japanese experience – from mythological chronicles to Meiji academic historiography—reveals universal mechanisms in the construction of historical narratives, ranging from the legitimation of political authority to the modernization of scientific methods. This provides a methodological basis for comparison with the historiographical processes in Kazakhstan. The project envisions not only the study of Kazakh sources but also their contextualization within the broader Eurasian and global historical space. The article’s exploration of Japanese historiography illustrates how national traditions adapted to external cultural and intellectual influences (Chinese, Western). This experience is comparable to the processes in Kazakhstan, where sources and historiography likewise evolved under the combined impact of indigenous traditions and external centers (Russia, the Islamic world, the West). The article broadens the academic agenda of the project by showcasing the participation of Kazakh researchers in the global historiographical discourse. In doing so, it advances one of the project’s central objectives: not only to introduce new sources into scholarly circulation but also to strengthen the position of Kazakhstani historical studies within the international academic context.

The article on Japanese historiography contributes to the project’s aims and objectives by advancing source-critical and historiographical methodology, facilitating comparative analysis of national historical traditions, and reinforcing international scholarly integration.

Materials and Research Methods. The study is based on archival documents from the National Archives of Japan [国立公文書館] such as archival documents: 「国立公文書館。歴史と物語。古事記と六国史・古事記・[請求番号：特 058-0001] National Archives of Japan. History and Stories. Kojiki and the Six National Histories: Kojiki 712. (Inv.N: Toku 058-0001). Original doc.; 国立公文書館。将軍のアーカイブズ・家康の出版事業・古事記（慶長御写本）[請求番号：特 058-0001] 公文 4 枚。National Archives of Japan. Shogun Archives, Ieyasu's Publishing Project, Kojiki [Keicho Manuscript. Inv.N: 058-0001]4 Official doc. 1-2 doc. Original doc.; 国立公文書館。歴史と物語。古事記と六国史・日本書紀 [請求番号：特 055-0010] National Archives of Japan. History and Stories. Kojiki and Six National Histories, Nihon Shoki [Inv. N: Toku 055-0010]. Original doc.; 国立公文書館。江戸幕府・幕末の「文式」二条摂政記。請求番号: 1 6 3 – 0 1 7 7. 慶応 03 年 10 月 - 慶応 03 年 12 月 National Archives of Japan. “Bunshiki” of the Edo Shogunate and the end of the Edo period. Vol. 13. Nijo Regent's Chronicle. Inv.N: 163-0177. October 1868 - December 1868 Original doc.

Medieval sources, including monastic chronicles (Mikagura to Engi), warrior genealogies, and regional records, are examined to trace the diversification of historical writing in response to political decentralization and religious influences. Edo-period scholarship is represented through works of Kokugaku

scholars such as Motoori Norinaga and Confucian historians who critically reinterpreted classical texts. The Meiji era is analyzed through official state histories, government-sponsored historiographical projects, and academic works that reflect the reception of Western methodologies.

The methodological approach employed in this research is interdisciplinary, combining elements of historical criticism, textual analysis, and comparative historiography. Historical criticism is applied to evaluate the authenticity, reliability, and ideological purpose of primary texts, while textual analysis is used to investigate narrative structures, linguistic features, and interpretative strategies within different historiographical traditions. Comparative analysis allows for the examination of the interaction between Japanese, Chinese, and Western historiographical models, particularly in the Meiji period, when Western academic practices were systematically incorporated into Japanese scholarship.

This methodological framework enables the study to trace not only the continuity and transformation of historical thought in Japan but also the ways in which historiography was employed as a tool of political legitimation, cultural identity formation, and intellectual exchange.

Discussion. The state of research on Japanese historiography demonstrates the diversity of interpretative frameworks employed by scholars. Early studies of the [Kojiki 古事記, 712] and [Nihon Shoki 日本書紀, 720] emphasized their dual function as mythological narratives and instruments of imperial legitimation [Matsumoto, 2019], [Kojiki. Keene Ancient, 2013], [Yamaguchi, 2007]. Recent scholarship has advanced this view, highlighting how these texts fused cosmological myth and political ideology to construct a coherent narrative of state origins [Bentley, 2015]. Studies such as “Kojiki no Shinwa to Naritachi” [2013] and analyses by the Sankei Shimbun [2014] further underscore the cultural and regional significance of these chronicles in shaping Japan’s historical consciousness.

Medieval historiography has received significant scholarly attention, particularly in relation to its religious and ideological foundations. Works such as the Gukanshō and Jinnō Shōtōki have been examined as texts embedding Buddhist and Shinto worldviews into historical interpretation [Mehl, 1998]; [Nakamoto, 2011]. These studies demonstrate that medieval Japanese historiography was neither a mere continuation of official chronicles nor a detached scholarly pursuit, but a dynamic interplay of political legitimation, religious cosmology, and social memory.

The Edo period witnessed a methodological transformation of historiography. Neo-Confucian historians institutionalized moralistic approaches to history, emphasizing exemplary lessons for governance [Boot, 1982]; [Haruo, Suzuki, David, 2016]; [Howell, 2023]. At the same time, Kokugaku scholars such as Motoori Norinaga sought to recover the authenticity of Japan’s past through philological exegesis of classical texts Kojikiden [Haruo, 2002]. This dual trajectory – Confucian universalism on the one hand and nativist philology on the other—laid the intellectual groundwork for modern historiographical debates.

The Meiji era marked a decisive shift toward modern academic historiography, strongly influenced by Western methodologies. German-trained scholars such as Ludwig Riess introduced Rankean principles of source criticism, which fundamentally reoriented Japanese historical studies [Dusinberre, Facius, 2021]. At the same time, conflicts between academic freedom and ideological control, exemplified by the Kume Kunitake incident, underscored the political dimensions of Meiji historiography [Brownlee, 1997]. Scholars such as Yoshikawa [2017] have demonstrated how historiography became a tool for constructing imperial ideology and national identity during this transformative period. Comparative perspectives also illuminate broader theoretical concerns. Tanaka [1993] and Tang [2018] emphasize that Japanese historiography cannot be fully understood without situating it within global intellectual currents and East Asian exchanges. Similarly, Nishiyama and Katsuyama [2021] provide comprehensive syntheses of ancient and medieval historiography that highlight both indigenous development and foreign influences.

The state of research reflects a consensus that Japanese historiography evolved through successive stages – mythological, religious, moral-philosophical, and modern empirical – while retaining a continuous function as a medium of political legitimation and cultural identity. The contribution of contemporary scholars lies in uncovering the methodological innovations of each period, contextualizing them within global historiography, and problematizing the tension between historical scholarship and political authority [Reeve & Cribb, 2011] and [Kamachi, 1990]. This study builds upon these contributions by providing an integrated analysis of the evolution of Japanese historiographical traditions from antiquity to the early twentieth century.

Research results. *Ancient and Medieval Historiography (VII–XVI centuries).* Japan's ancient and medieval periods (VII to XVI centuries), from the establishment of the Ritsuryō 律令国家天皇制 state to the turbulent Muromachi and Sengoku periods, saw the formation of diverse historical narratives and

academic perspectives. This section provides an overview from three perspectives: 1) the compilation of ancient national historiography, 2) medieval historical narratives and ideological interpretations, and 3) modern and contemporary reevaluations.

The Six National Histories (Shoku Nihongi, Nihon Koki, Shoku Nihongi, Nihon Montoku Tenno Jitsuroku, Nihon Sandai Jitsuroku, etc.) compiled by the 9th century recorded the political and social conditions under the Ritsuryo system and played a role in reinforcing the view of the nation [Mehl, 1998: 6].

Ancient historiography prominently featured the compilation of historical documents by state institutions. History books of the Yamato dynasty, born in the 8th century: “The Kojiki 古事記 (Records of Ancient Matters), compiled in 712 (Wadō 5), and the Nihon Shoki 日本書紀 (Chronicles of Japan), compiled in 720 (Yōrō 4), are works that chronicle the history of the state created by the Yamato dynasty. What was the background and purpose behind the creation of these national histories? Two historical factors can be cited. One is the changing position of Japan in East Asia (the country was officially named Japan around 700), and the other is a renewal of domestic politics” [Matsumoto, 2019: 1]. Records of Ancient Matters and Chronicles of Japan “were composed primarily of imperial dynasties and lineages, incorporating myths and legends, with the purpose of legitimizing the national system” [Ito, 2014: 15, 17]. While imitating the style of Chinese historiography, these works are notable for recounting Japan's unique mythology and the origins of royal authority. The Nihon Shoki, in particular, was compiled in a style inspired by the official Chinese history, and was intended to demonstrate the legitimacy of the imperial court both domestically and internationally.

The origins of Japanese historiography are deeply rooted in the compilation of early chronicles. These texts, while containing mythological and legendary elements, were political projects of imperial authority and establish a coherent narrative of Japan's origins. The “Kojiki is Japan's oldest surviving historical record, covering history from the creation myths of the Age of the Gods to the reign of Empress Suiko (reigned 592-628). The compilation of the Kojiki began when Emperor Tenmu (673-686), concerned about the many errors in the “Tei-ki” (Imperial family genealogies and traditions) and “Kyoji” (myths, tales, folk songs, etc.) handed down among various clans, commissioned Hieda no Are to recite the correct records. The project was halted with Emperor Tenmu's death, but later, at the command of Emperor Genmei (707-715), Ono Yasumaro transcribed the contents that Hieda no Are had recited. This was presented to the emperor in 712 during the 5th year of the Wadō era” (Yamaguchi, Takamitsu 2007: 3). Comprised of three volumes: “the first volume tells the story of the Age of the Gods, beginning with the creation of the world; the second volume covers the reigns of Emperor Jimmu through Emperor Ojin; and the third volume covers the reigns of Emperor Nintoku through Empress Suiko. The three volumes chronicle the origins of the nation's founding and the events and stories of successive generations” [National Archives of Japan, Kojiki. Inv. N: Toku 058-0001].

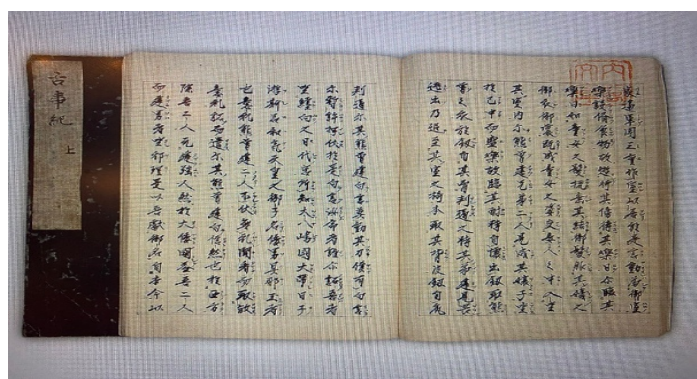

Figure 1. National Archives of Japan. History and Stories. Kojiki and the Six National Histories: Kojiki [Inv. Number: Toku 058-0001]
Kojiki 712

During the medieval period (VII-XVI centuries), historical thought diversified in accordance with the rise of warrior elites, Buddhist institutions, and local chronicles (Kōki, Engi). While official state chronicles declined, historiography shifted toward temple records, genealogical writings, and war tales (Gunki Monogatari), reflecting the decentralization of power and the intellectual dominance of Buddhist thought. These texts often combined didactic moral lessons with records of warfare, placing history within a karmic

and religious framework rather than within a purely political narrative. The exhibited material is a copy from 1614 (Keicho 19). It is one of 32 copies of the so-called “Keicho Manuscripts” (hereafter referred to as “Keicho Manuscripts”), which Tokugawa Ieyasu commissioned monks from the Five Mountains of Kyoto to transcribe ancient books and records held secretly by nobles, temples, and shrines between 1614 and the following year. It is a copy of the Kojiki owned by Shinryuin Bonshun (1553-1632). It was formerly part of the Momijiyama Bunko, the Shogun's library and a repository of valuable documents for the shogunate. There are three volumes in total [National Archives of Japan, Inv.N: Toku 058-0001].

In 710, the capital was moved from Fujiwara-kyo (Kashihara City, Nara Prefecture) to Heijo-kyo in Nara. Two years later, in 712, Oono Yasumaro compiled the Kojiki. This is a record of the history that Hieda no Are had memorized, written down by Oono Yasumaro at the command of Emperor Tenmu in the late 7th century”. It is the oldest surviving written account of Japanese history, and is an indispensable fundamental historical source when discussing Japan's ancient history. The Teiki are the genealogies of successive emperors. The Kyūji are various traditions that were passed down orally to clans in various regions in ancient times. These genealogies and traditions were systematized into a single, large narrative around the second half of the 7th century, after Emperor Tenmu's accession to the throne. This systematic story was recorded in writing as the “history” of Japan and presented to Emperor Genmei in 712. The Kojiki was completed in 712 (Wadō 5) 和銅 5” [“Kojiki” no Shinwa to Naritachi].

The “Kojiki and Ō no Yasumaro” (Yoshikawa Kōbunkan, 206 pages) has been published, offering an examination of Japan's oldest extant historical text, the Kojiki, alongside an exploration of the history and cultural heritage of Tawaramoto Town, the birthplace of Ō no Yasumaro, the compiler of the Kojiki. Produced under the supervision of the Town Chronicles and Man'yō Project Executive Committee, the work provides, in particular, a detailed introduction to Tawaramoto Town, with special emphasis on the Ō no clan and the Ō no Shrine, both closely associated with the origins and legacy of Ō no Yasumaro [The Sankei Shimbun, 2014: 3].

The integration of Chinese historiographical models and Confucian moral frameworks shaped the intellectual foundation of early Japanese historical writing, embedding the past within a cosmological and political order. During the medieval period, historiography diversified as new actors—Buddhist clerics, court aristocrats, and warrior elites – produced chronicles, temple records, and genealogies that reflected the fragmentation of political power and the growing influence of religious institutions. This period witnessed a transition from centralized narratives of legitimacy to pluralized accounts of regional, sectarian, and social memory.

In contrast to the Kojiki, the Nihon Shoki incorporates a considerably broader range of source materials. These include the Teiki and Kuji, in addition to court records, personal memoirs, Chinese historical texts, and, with regard to the Korean peninsula, the Kajara-ki. From Volume 28 (Tenmu-ki and Jitō-ki), the narrative increasingly incorporates descriptions derived from daily court records, thereby enhancing the historical reliability of the text: “The Nihon Shoki, regarded as Japan's first official national history (kokusho), was compiled under imperial commission during the reign of Empress Genshō. The principal compiler was Prince Toneri Shinnō, son of Emperor Tenmu, although contributions were also made by other scholars, including Ki no Kiyohito and Miyake Fujimaro. Comprising thirty volumes, the work is organized chronologically in classical Chinese prose. The first two volumes, collectively termed Kamiyo-ki, are characterized by their mythological content. Volume 3 (Jinmu-ki) through Volume 30 (Jitō-ki) record the reigns of successive emperors and related historical events” [National Archives of Japan, Inv.N: Toku 055-0010].

Research on court Mikagura was first initiated with Ichijō Kaneyoshi's Ryōjinguansha, which included annotations on the lyrics of kagura songs. Concerning the origins of court Mikagura, Orikuchi Shinobu, “in the early Shōwa period, advanced the hypothesis that it derived from a sacred performance of the Azumi clan. According to his view, this ritual later developed into the Hachiman-style kagura, with the kagura of the Iwashimizu Hachiman-gū being integrated into the tradition, eventually forming the basis of court kagura. Orikuchi's argument appears to rest on a simplified interpretation found in sources such as the Hitobata Gudōkun (vol. 1), which recounts those deities performed kagura to summon Azumi no Giryō” [Nakamoto 2011: 78]. Although this proposition remains hypothetical, it has been influential, enjoying wide acceptance among specialists and retaining significant support to the present day. Nonetheless, fundamental research on the kagura of Iwashimizu Hachiman-gū remains limited, and its precise performative details and structural characteristics are still insufficiently understood.

From the mid-Heian period onward, the waning authority of the central government was accompanied by a shift in historical writing toward a more personal and narrative mode of expression. Representative

works of this genre, “commonly referred to as historical tales (*rekishi monogatari*), include the so-called “Four Mirrors” (*Ōkagami*, *Imakagami*, *Mizukagami*, and *Masukagami*), composed between the twelfth and fourteenth centuries. These texts, conveyed through the voices of narrators, depict the rise and decline of aristocratic society and combine historiographical concerns with pronounced literary qualities” [Bentley, 2015: 73].

Furthermore, war tales such as “The Tale of Heiji” and “The Tale of Hogen” depicted the exploits of a new class of warriors, and while the narrator added direction, they were written against the backdrop of decentralized power relations. The most famous epic poem is “The Tale of the Heike” [Bentley, 2015: 74], which speaks of the transience of the fate of warriors from the Buddhist perspective of impermanence.

Moreover, medieval historical interpretation was deeply intertwined with religious and ideological frameworks: “The *Gukanshō* (1220) interprets the course of history through a Buddhist lens, whereas the *Jinnō Shōtōki* (1339) sacralizes the Japanese imperial lineage within a Shinto cosmological framework” [Mehl, 1998: 7]. The latter, in particular, constitutes a seminal work that exerted a profound influence on the development of later nationalist thought.

From the standpoint of religious and intellectual history, Toshio Kuroda’s theory of the “Formation of Shinto in the Middle Ages” represents a seminal contribution: Kuroda contended that, although Shinto emerged as a distinct and institutionalized religion in the modern period, its medieval origins were inseparably connected to Buddhism rather than existing as an independent tradition. This argument significantly reshaped the structural understanding of medieval Japanese religious history [BBC. Shinto, 2009: 10-30].

For the study of Japanese historiography, several major scholarly works provide comprehensive coverage of ancient and medieval history. Among them is Ryōhei Nishiyama and Seiji Katsuyama’s *History of Japan: Ancient and Medieval Japan* (Minerva Shobō), which presents an extensive synthesis of Japan’s history from antiquity through the medieval period, incorporating recent research as well as cultural and intellectual developments [Nishiyama, Katsuyama, 2021:2-3]. In Japan, Yamakawa Publishing serves as a leading academic publisher of historical works and textbooks. An illustrative example is the liberal arts textbook *University History of Japan 2: The Middle Ages – From the Liberal Arts to Reflections on History* (ed. Fumihiko Gomi et al., Yamakawa Publishing), which addresses a broad range of topics from the Insei era to the Kamakura, Muromachi, and Sengoku periods.

From international scholarship, *The Cambridge History of Japan, Volume 3: Medieval Japan* (Cambridge University Press) offers a comprehensive treatment of the period in English, providing expert analysis from the Kamakura shogunate through the Sengoku era. In addition, Marxist historiography has made significant contributions to the reinterpretation of medieval history. Notable works include Yoshihiko Amino’s *Rethinking Japanese History* and Toshio Kuroda’s seminal essay “Shinto in the History of Japanese Religion,” both of which advanced critical perspectives on medieval society and the religious landscape. In particular, Kuroda’s work on the development of Shinto in the Middle Ages marked a turning point in the study of Japanese religious history.

Ancient Japanese historiography was formulated with the primary objective of legitimizing the *ritsuryō* state and consolidating the authority of the imperial institution. The compilation of the *Nihon Shoki* and the *Six National Histories* served as instruments to affirm the legitimacy of the imperial lineage and the national polity, and are thus characterized by their intimate association with political power.

In this period, historical writing frequently combined myth and folklore with historical fact, while interpretive frameworks drew upon both Shinto and Buddhist perspectives. Texts such as the *Kojiki* and *Nihon Shoki* employed mythological narratives not only to record the past but also to convey political authority and moral instruction.

From the mid-Heian period onward, historiography increasingly adopted literary and narrative forms. Works such as the *Four Mirrors* (*Ōkagami*, *Imakagami*, *Mizukagami*, *Masukagami*) and the warrior tales (*Heike monogatari*, *Taiheiki*) depict the rise and decline of aristocrats and samurai. These texts reflect an evolution from annalistic record-keeping toward narrative histories that imbued events with emotional resonance and ethical significance.

Throughout the medieval period, historical interpretation became progressively embedded within ideological frameworks informed by Buddhism, Shinto, and Confucianism. The *Gukanshō* and *Jinnō Shōtōki*, for example, explained historical events in terms of religious cosmologies and moral value judgments, thereby integrating political history with theological worldviews. From the Muromachi period onward, historiographical attention expanded to include the activities of warriors, regional clans, and commoners, in an effort to conceptualize the multilayered structures of society. Modern scholarship, most notably that of

Amino Yoshihiko, has reappraised medieval history not merely as the history of centralized authority, but as a field encompassing the dynamics of diverse social strata and local communities.

Historiography of the Edo period (1603–1868). The Edo period marked a new stage in the professionalization and scholarly reorientation of historiography. Neo-Confucian intellectuals and Kokugaku scholars engaged in critical philological study of ancient texts, seeking to restore an “authentic” understanding of Japan’s past. Historical studies became more systematic, producing works such as Hayashi Razan’s state-centered histories and Motoori Norinaga’s reinterpretations of Shinto myths. Simultaneously, domainal schools and private scholars preserved local records, genealogies, and economic data, broadening the documentary base. Thus, historiography in the Edo era functioned both as a moral-political instrument of Tokugawa rule and as a proto-modern scholarly pursuit emphasizing empirical textual criticism. By the early modern period under the Tokugawa shogunate (1603–1868), historiography became both a scholarly and ideological enterprise. Neo-Confucianism provided a normative framework for historical interpretation, while Kokugaku (National Learning) 国学, 和学, 皇学, 古学 scholars sought to rediscover and reinterpret classical Japanese texts in an effort to construct a distinctive cultural identity independent of Chinese intellectual dominance. Historical writing was not limited to academic circles but extended to domain schools, popular encyclopedias, and local histories, indicating a widening audience for historical knowledge. This diversification of historical discourse reflected broader social and cultural changes, including the rise of an educated urban class and the growing importance of print culture.

In addition to commissioning the publication of significant works, Tokugawa Ieyasu ordered monks from the Five Mountains (Gozan) to transcribe ancient books and records that had been privately preserved by aristocrats, temples, and shrines between 1614 and 1615. These transcriptions were carefully retained in his possession. This initiative not only represented a cultural enterprise aimed at transmitting valuable textual materials to future generations, but also reflected Ieyasu’s political intention to assert authority over traditions and records that had hitherto been monopolized by the imperial court, Buddhist temples, and other established authorities. Kondo Jūzō (1771–1829), who later held the office of Shomotsu Bugyō (magistrate of books), proposed that the manuscripts transcribed under Ieyasu’s direction be classified as “Keichō manuscripts” (Keichō-bon) and accorded the status of valuable works” [National Archives of Japan, Kojiki. Keicho Manuscript. Inv. N: 058-0001].

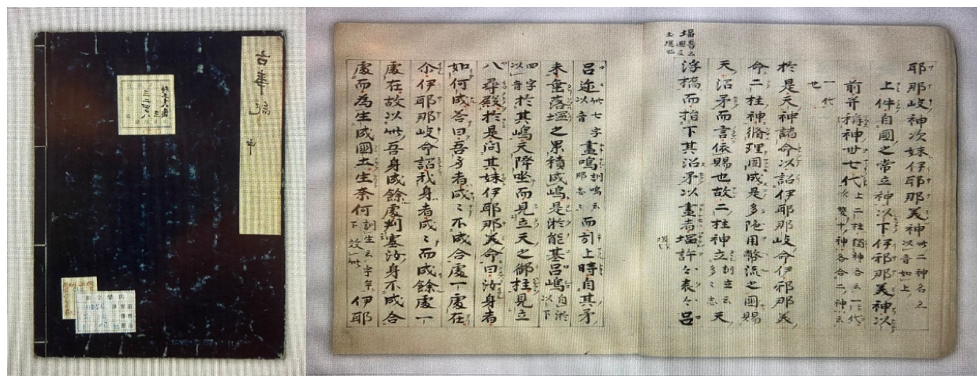

Figure 2. National Archives of Japan. Shogun Archives, Ieyasu's Publishing Project, Kojiki [Keicho Manuscript. Inv.N: 058-0001]- 4 Official doc.1-2 p.

The item on display is one such Keichō manuscript: a copy of the Kojiki originally preserved at Kyoto’s Shinryūin Temple, which was transferred from Sunpu Castle to Edo Castle following Ieyasu’s death. Ieyasu’s collection comprised thirty-two Keichō-era manuscripts, including the Sendai Kujiki and the Shaku Nihongi. Five of these texts were lost in the fire that destroyed part of the Imperial Palace in May 1873 (VIth year of the Meiji period). The three surviving volumes were subsequently incorporated into the holdings of the Momijiyama Bunko Library.

Edo-period historical writing emerged at the intersection of statecraft, philology, and moral philosophy. Early Tokugawa rulers patronized Neo-Confucian scholars who framed history as a guide for orderly governance. Hayashi Razan (1583–1657) helped institutionalize Zhu-Xi learning at shogunal academies and cast past events as exempla for political ethics, a template that linked historical judgment to legitimacy and social hierarchy [Boot, 1982: 25]. His corpus also redeployed anti-Christian polemic in historical argument, situating Japan’s past within a Confucian moral cosmos.

Arai Hakuseki (1657–1725) advanced a more empirical statecraft historiography. In Tokushi yoron (1712–24), he synthesized chronicles and documents to derive lessons on dynastic stability and fiscal reform; his autobiography Oritaku shiba no ki records how policy experience shaped historical evaluation. In particular, the first half touches on the relationship with historical perspective and policy experience [Ackroyd, 1979: 50]. Hakuseki's method combined careful source collation with explicit "use of history" (Keiko) for governance, anticipating later "practical learning" (Jitsugaku). [Ackroyd, 1982: 31]. Modern translations and critical studies have made these works key entry points for Edo historiography. "Tokugawa Philosophy" provides an explanation of early Edo Confucianism and historical understanding, including Razan (Howell, 2023:85). From mid-eighteenth century, Kokugaku (nativist studies) reoriented historical inquiry toward Japan's ancient texts and language. Motoori Norinaga's Kojikiden fused rigorous philology with a theory of historical affect (mono no aware), arguing that authentic antiquity predated Buddhist and Confucian overlays. This agenda reframed history as recovery of a native way (michi) through linguistic exegesis, thereby challenging Confucian universalism and creating a powerful methodological alternative within Edo intellectual life [Haruo, 2002: 879].

In the late Edo, Rai Sanyō (1780–1832) popularized a dramatic, narrative history in Nihon gaishi (1827). Although not official, it reached a broad reading public and supplied a heroic, restorationist arc that later resonated during Bakumatsu politics. Sanyō's blend of classical prose, moral evaluation, and national storytelling exemplifies how Edo historiography crossed scholarly and popular spheres while shaping political imaginaries on the eve of 1868 [Haruo, Suzuki, David, 2016: 508]. Modern annotated edition: The Iwanami Bunko edition (Vol. 1) includes the introduction and early descriptions. Across these currents, Edo historians shared techniques that modern scholarship recognizes as formative: compilation and comparison of chronicles; textual criticism and commentary; ethical evaluation of rulers; and language-centered approaches that treated philology as historical method. Confucian statecraft, Kokugaku philology, and public-oriented narrative thus constituted a plural historiographical ecosystem whose legacies – source criticism, moralized narrative, and linguistic historicism – continued to inform Meiji historical thought [Tang, 2018: 9, 30]. History was not simply an academic discipline; it was positioned as a means of supporting the political justification and governing ideals of the Shogunate and feudal domains. For example, historical documents were collected and compiled to aid in policymaking after Tokugawa Ieyasu.

The characteristics of historiography in the Edo period (1603–1868) can be summarized as follows: Ethical judgment based on Neo-Confucianism was emphasized, and past examples of politics and governance were valued as "models" and "negative examples." Scholars such as Hayashi Razan wrote history with the primary aim of presenting political lessons. Historical narratives incorporating narrative and literary elements, such as the Four Mirrors and the Tale of the Heike, developed. These works also served as educational and entertaining opportunities for samurai and commoners alike, emphasizing not only the critique of historical documents but also the transmission of "lessons and emotions". As with medieval historical interpretation, Buddhist and Shinto perspectives were incorporated into history, and works such as the Jinnō Shōtōki were used to explain the divinity of the imperial lineage and the state. In the late Edo period, historical training was institutionalized through temple schools, domain schools, and schools directly under the shogunate, creating a bridge to modern historiography. Techniques for organizing, annotating, and transcribing historical documents were also systematized.

Meiji and modern historiography (1868–1912). The Meiji era (1868–1912) introduced modern historical science under the influence of Western historiography, particularly German methodologies. History was institutionalized as an academic discipline within universities, with scholars such as Kume Kunitake and Shigeno Yasutsugu pioneering critical, source-based approaches. At the same time, historiography remained politically charged: the state promoted narratives that legitimized the restoration of imperial power, emphasized national unity, and justified Japan's modernization and imperial expansion. The Nihon Shoki and other ancient texts were reinterpreted within the framework of national history (Kokushi), while the compilation of official histories, such as the Dainihonshi, reinforced the ideological centrality of the emperor. The Meiji Restoration of 1868 ushered in a new era in which historiography became closely intertwined with nation-building and modernization. As Japan confronted Western imperialism and embarked on rapid reforms, the study of history acquired unprecedented political and educational significance. The establishment of the Shiryō Hensanjo (Historical Records Compilation Office) and the promotion of Western methodologies introduced critical source analysis, periodization, and professional standards of historical scholarship. Yet, this adoption of Western academic practices did not erase traditional historiographical legacies; rather, it produced a hybrid discourse that combined positivist historical science with enduring ideological imperatives, particularly the sanctification of the imperial institution. By 1912,

Japanese historiography had achieved a complex synthesis of indigenous traditions and modern academic frameworks, laying the foundation for the subsequent development of historical studies in the Taishō and Shōwa periods.

Examining Japanese historiography up to 1912 thus provides valuable insights into the intellectual mechanisms through which Japan conceptualized its past, legitimized authority, and negotiated its cultural position in a rapidly changing world. Moreover, it highlights the ways in which historiography functioned as both a scholarly pursuit and a political instrument, shaped by domestic needs and external pressures alike. The evolution of historical thought in Japan, therefore, cannot be understood solely as an internal intellectual trajectory but must be situated within the broader contexts of East Asian cultural exchange and global historiographical developments.

With the establishment of the Meiji state, modern historiography was restructured as a tool for measuring “National Time”. The first approach to be introduced was Rankeism (rigorous criticism of source materials), a decisive factor being the teaching of historical criticism and practice techniques by German professor Ludwig Riess at Tokyo Imperial University [Dusinberre, Facius, 2021: 220-232]. The establishment of this methodological approach was inextricably linked to the institutionalization of the Dai Nihon Shiryo (Great Japanese Historical Materials) 「大日本史料」・古文書集成事業「収集・編成・刊行」 and the project to compile ancient documents by the Historiographical Institute (later affiliated with Tokyo Imperial University, now the University of Tokyo Historiographical Institute). By the end of the 19th century, a system for the collection, organization, and publication of historical materials on a national scale was in place [Reeve, Cribb, 2011: 5,6]. Meanwhile, the Historical Society of Japan/Shigaku Zasshi 「史学会」・「史学雑誌」 (Society of Historical Studies Journal) provided a forum for academic journals and circulated professional standards through methodologies and book reviews [Reeve, Cribb, 2011: 5, 7].

Methodicism alone, however, did not fully occupy the historical space of modern Japan. The 1891 Kume Kunitake Incident 久米邦武事件, in which Kume was dismissed after asserting that “Shinto is nothing more than an ancient form of nature worship,” revealed the tensions between academic autonomy and the political mobilization of State Shinto [Brownlee, 1997: 106]. By the early twentieth century, the imperial imagination of history expanded in tandem with the growth of the empire. Historians sought to visualize the past through the reconfiguration of “national history” (Kokutai Shikan / Kokoku Shikan) and through their involvement in textbooks, expositions, and commemorative projects [Yoshikawa, 2017: 150-198].

Simultaneously, the reorganization of Asian perspectives and processes of “Orientalization” functioned as intellectual mechanisms that reinforced temporal divisions and regional hierarchies. Japan’s historical trajectory was inscribed on the imperial map as a “civilizing force,” while the histories of East Asian nations were framed primarily as objects of comparison [Tanaka, 1993: 31-67]. In the 1920s and 1930s, Marxist historiography gained considerable momentum in conjunction with the institutional rise of the social sciences. The establishment of the Society for Historical Studies in 1932 and its journal Historical Studies introduced analytical frameworks grounded in concepts of “feudalism” and class structure [Kamachi, 1990: 332].

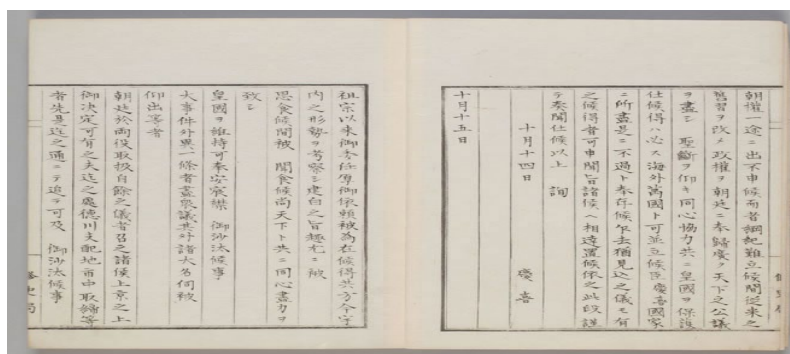

Figure 3. 二条摂政記 Nijo Regent's Chronicle

The diary of Nijō Nariyuki, a nobleman of the late Edo period and head of the Nijō family, a regent family.

It records Tokugawa Yoshinobu's petition for the restoration of imperial rule

[National Archives of Japan, Nijo Regent's Chronicle.

Inv.N: 163-0177. October 1868 - December 1868]

The historiography of the late Edo and early Meiji periods is closely intertwined with the process of legitimizing imperial authority, which, after long centuries of Tokugawa shogunate rule, regained political relevance. One of the most important sources for studying this transitional moment is the *Nijō Sesshōki* (Diary of Regent Nijō Nariyuki), authored by the head of the Nijō house – one of the most influential regent aristocratic families. This diary not only records the events preceding the restoration of imperial power but also reflects the political reasoning through which the Kyoto court elite sought to consolidate the legitimacy of the new state order. Particular significance is the entry documenting Tokugawa Yoshinobu's petition to return supreme governing authority to the imperial court. In historiographical terms, this act symbolized not merely the voluntary renunciation of power by the shogunate but also the establishment of a new political model grounded in the idea of the “restoration of ancient imperial rule” (*ōsei fukko*). In the official history of the Meiji period, written by Professors Fujii Jintarō and Moriya Hideosuke, it is categorically asserted that the uprisings did not possess a revolutionary character; rather, through sacrality, morality, and ritual, they did not oppose the idea of harmony (*wa*) and moral order [Jintarō, Hideosuke, 1934: 524]. The insurgents were not opposed to the emperor; instead, their concerns lay in the preservation of sacred and cultural legacies [Honjō, 1930: 712].

In summary, historiography during the Meiji period was characterized by the dual processes of nation-state formation and the institutionalization of historical studies. The discipline of history was formally established in response to the imperatives of modern nation-building. The creation of the Department of History at Tokyo Imperial University and the founding of the Historiographic Institute (1888) exemplified this development, positioning history as a distinct academic field while simultaneously embedding it within the framework of national politics. The reception of Western historiography and methodological innovations further stimulated new directions in Japanese historical scholarship. Positivist methodologies, particularly those influenced by Leopold von Ranke introduced rigorous source criticism as a scholarly foundation, thereby transforming Japanese historiography from a primarily chronological record into a discipline grounded in empirical analysis of historical sources. Concurrently, a nationalistic interpretation of history began to gain ascendancy. In the aftermath of the Sino-Japanese and Russo-Japanese Wars, and increasingly from the Taishō era into the pre-war Shōwa period, discourses such as the theory of the national polity (国体論) and the imperial view of history (皇国史観) were consolidated, positioning history as an ideological instrument to legitimate the state. Nationalist narratives became particularly prominent in Ministry of Education – approved textbooks and in history education. At the same time, diversification within the discipline expanded its scope. Building on the traditions of classical Japanese scholarship and Confucian learning, but increasingly influenced by Western historical philosophy and the social sciences, historiography developed specialized subfields such as economic history, legal history, and Oriental history, thereby consolidating history as an autonomous discipline.

Since this article aims to identify universal features of Japanese historiography applicable to other peoples, it is notable that Kazakh historiography shares similar traits. Both traditions emphasize state formation, political authority, and the cultural legitimation of power, despite differences in geography, social structure, and external influences. Kazakh historiography highlights the emergence of the state from nomadic tribal confederations, legitimized through lineage and heroic histories, while Japanese historiography traces the state to the mythological descent of the imperial line from the sun goddess Amaterasu. In both cases, sacred and mythological foundations underpin legitimate authority and remain stable despite external contacts. Kazakh chronicles depict the khan as possessing both sacred and practical authority, reinforced by military skill and tribal obligations. Japanese historiography maintains the sacred status of the emperor, even when *de facto* power lay with shoguns or daimyo. In both, narratives preserve the sacralized nature of political authority regardless of practical governance structures. Cultural practices further reinforce legitimacy. Kazakh historiography relies on oral tradition, epic poetry, and ancestor veneration to emphasize justice, wisdom, and tribal protection. Japanese historiography stresses ceremonial practice, moral virtue, and harmony “*wa*” (和), incorporating selective external influences without undermining the sacred center of power. Finally, the sacralization of power shows a clear parallel. Both historiographies consistently reflect these principles, demonstrating continuity of political and cultural norms. Thus, Kazakh and Japanese historiographies share universal features in conceptualizing the state, authority, and sacral power, maintaining internal coherence even under limited external influence.

Conclusion. The article employs historiographical and source-critical approaches, with a particular emphasis on the analysis of mythological chronicles (*Kojiki*, *Nihon Shoki*), medieval monastic records, scholarly works of the Edo period, and the institutionalization of academic historiography in the Meiji era.

The novelty of the study lies in the fact that the author does not limit the scope to a narrow chronological framework or a single genre, but instead traces the evolution of historical thought in Japan as an integrated process – from mytho-political texts to a scholarly discipline embedded within state institutions. Furthermore, the article introduces into scholarly circulation a comparative-historical perspective, juxtaposing the Japanese experience with global trends in the development of historiography.

The extensive chronological framework is determined by the task of demonstrating the continuity and transformation of historical thought. The examination of a single period (such as Edo or Meiji) alone would not reveal the underlying mechanisms of the evolution of Japanese historiography. A diachronic scope extending from antiquity to the twentieth century makes it possible to trace how mythological explanations of the past were transformed into religious and philosophical interpretations; how Confucian and nativist (Kokugaku) thought prepared the ground for modernization; and how Western methodologies were incorporated into Japanese scholarship by the late nineteenth century. Thus, such a broad temporal horizon is necessary to reveal the staged development and overall coherence of Japanese historiography.

The decision to conclude the analysis in 1912 is directly linked to the end of the Meiji era, which represented a turning point in the development of Japanese historiography. During this period, history was institutionalized as an academic discipline through the establishment of university chairs and scholarly associations; methodological foundations were consolidated on the basis of Western, particularly German, models; and history continued to serve an ideological function by reinforcing the imperial system. From 1912 onward, with the beginning of the Taishō era, a new stage commenced, marked by democratic tendencies and shifting political contexts, which requires separate treatment. Consequently, the year 1912 serves as a logical boundary, concluding the formative phase of Japanese historiography as a modern scholarly discipline.

The evolution of Japanese historiography from antiquity to the end of the Meiji era (1912) demonstrates a dynamic interplay between political power, cultural transformation, and the methodologies of historical writing. From its earliest stage, historiography functioned as a tool of legitimacy: texts such as the *Nihon Shoki* (720) and the Six National Histories were compiled under imperial patronage to affirm the divine origin of the imperial line and to embed political authority within a cosmological and religious framework. Ancient historiography thus blended mythology, Shinto-Buddhist cosmologies, and Confucian principles with statecraft, producing a model where historical narrative was inseparable from political ideology.

The article reveals universal features of Japanese historiography that can be applied to the analysis of historiographies of other peoples that developed under conditions of limited external influences: the use of mythological and sacred narratives as the basis of historical consciousness; the fusion of religious and historical discourse in the formation of national memory; reliance on moral and ethical categories as criteria for interpreting the past; a gradual transition from oral and sacred forms of explanation to more rationalized and scientific ones; preservation of the function of history as an instrument of political and cultural legitimation. The Japanese experience can serve as a methodological model for the analysis of the historiography of other cultures, including Central Asia, which also developed under conditions of long-term autonomy from external influences.

Sources

国立公文書館。歴史と物語。古事記と六国史・古事記・（請求番号：特058-0001）National Archives of Japan. History and Stories. Kojiki and the Six National Histories: Kojiki 712. (Inv.N: Toku 058-0001). Original doc. [in Japanese]

国立公文書館。将軍のアーカイブズ・家康の出版事業・古事記（慶長御写本）（請求番号：特058-0001）公文4枚。National Archives of Japan. Shogun Archives, Ieyasu's Publishing Project, Kojiki (Keicho Manuscript) (Inv.N: 058-0001) 4 Official doc. 1-2 doc. Original doc. [in Japanese]

国立公文書館。歴史と物語。古事記と六国史・『日本書紀（請求番号：特055-0010）National Archives of Japan. History and Stories. Kojiki and Six National Histories, Nihon Shoki (Inv. N: Toku 055-0010). Original doc. [in Japanese]

国立公文書館。江戸幕府・幕末の「文式」二条摂政記。請求番号: 1 6 3 – 0 1 7 7. 慶応03年10月 - 慶応03年12月 National Archives of Japan. "Bunshiki" of the Edo Shogunate and the end of the Edo period. Vol. 13. Nijo Regent's Chronicle. Inv.N: 163-0177. October 1868 - December 1868. Original doc. [in Japanese]

Literature

- Kojiki no Shinwa to Naritachi – *Kojiki no Shinwa to Naritachi*. The myths and origins of the Kojiki. Kankou-shimane. Mify I proiskhozhdeniye Kodziki. Kanko-simane 『古事記』の神話と成り立ち. URL: <https://www.kankou-shimane.com/shinwa/kiso/index.html> [in Japanese]
- Ackroyd, 1979 – *Ackroyd J.* Oritaku Shiba no Ki (Told Round a Brushwood Fire). Trans. Joyce Ackroyd. Princeton University Press, 1979. 360 p.
- Ackroyd, 1982 – *Ackroyd J.* Lessons from History: The Tokushi yoron. Trans. Joyce Ackroyd. University of Queensland Press, Uroki istorii: Tokusi yoron. Perevod Dzhoys Akroyd. Izdatel'stvo Universiteta Kvinslenda, 1982. 417 p.
- BBC Shinto 2009 – *BBC Shinto*. Problems in studying Shinto history. Shinto history. Last updated 2009-10-30 «Problemy izucheniya istorii sintoizma». Istoriya sintoizma. 30 oktyabrya 2009 g. URL: https://www.bbc.co.uk/religion/religions/shinto/history/history_1.shtml
- Bentley, 2015 – *Bentley J.R.* “The Birth and Flowering of Japanese Historiography: From Chronicles to Tales to Historical Interpretation”. «Zarozhdeniye I rastsvet yaponskoy istoriografii: ot khronik k skazaniyam I istoricheskoy interpretatsii». In Foot, Sarah; Robinson, Chase F. (eds.). The Oxford History of Historical Writing. Vol. 2. Oxford University Press. 345 p.
- Boot, 1982 – *Boot W. J.* The Adoption and Adaptation of Neo-Confucianism in Japan: The Role of Fujiwara Seika and Hayashi Razan. Prinyatiye I adaptatsiya neokonfutsianstva v Yaponii: rol' Fudzivary Seyki I Khayasi Radzana. Leiden University, 1982. 366 p.
- Brownlee, 1997 – *Brownlee J.S.* Japanese Historians and the National Myths, 1600–1945, UBC Press, Analysis of the Kume Kunitake Incident Yaponskiye istoriki I natsional'nyye mify, 1600–1945, UBC Press, Analiz intsidenta Kume Kunitake, 1997. 256 p.
- Dusinberre, Facius 2021 – *Dusinberre M., Facius S.* “Ludwig Riess, Mitsukuri Genpachi, and Rankean Historiography in Meiji Japan,” «Lyudvig Riss, Mitsukuri Genpachi I rankeanskaya istoriografiya v Yaponii epokhi Meydzi». Modern Intellectual History. 2021. № 18(1). Pp. 220-232.
- Haruo, 2002 – *Haruo Sh.*, ed. Early Modern Japanese Literature an Anthology, 1600-1900 Columbia University Press. 2002. Vol. 10. 1392 p.; Yaponskaya literatura rannego Novogo vremeni i antologiya, 1600–1900 Norinaga, Motoori. Kojikiden. 本居宣長. 古事記伝. 10 卷 1392 ページ. (オリジナル文書) [in Japanese]
- Haruo, Suzuki, David, 2016 – *Haruo Shi., Suzuki T., David L.* The Cambridge History of Japanese Literature. Kembridzhskaya istoriya yaponskoy literatury. Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 2016. Chast' IV. Period Edo (1600–1867), Cambridge University Press, 2016. Part IV – The Edo period (1600–1867) 847 p.
- Honjo, 1930 – *Honjo J.* Meiji Ishin Keizai Shi Kenkyu. Tokyo, Issledovaniye ekonomiki Restavratsii Meydzi. 1930. 717 p. [in Japanese]
- Howell, 2023 – *Howell D.L.* The New Cambridge History of Japan, Vol. 2: Early Modern Japan. Cambridge University Press, Novaya kembridzhskaya istoriya Yaponii. T. 2: Rannaya sovremennaya Yaponiya. 2023. 764 p.
- Jintaro, Hidyosuke 1934 – *Jintaro F. Hidyosuke M.*, “Meiji Jidai” Vol. 12, Series “Sogo Nihon Shi Taikei” «Epokha proyavleniya» T. 12. Seriya «Razlichiya v tipakh teloslozheniya yapontsev» I khudozhestvennaya □eodalizmi, Tokyo, 1934. 617 p. [in Japanese]
- Kamachi, 1990 – *Kamachi N.*, (1990) Feudalism or Absolute Monarchism? (Deep Blue Repository). □eodalizmi li absolyutnaya monarkhiya? (Deep Blue Repository). MODERN CHINA. 1990. Vol. 16. No. 3. 1990. July. Pp. 330-370. 332 p.
- Ito, 2014 – *Ito T.* 日本古典文学翻訳辞典 I 伊藤鉄也 Slovar' perevoda yaponskoy klassicheskoy literatury I. Tetsuya Ito, Tokyo. 2014. 319 p. [in Japanese]
- Matsumoto, 2019 – *Matsumoto N.* “Japanese Mythology (1): The Yamato Dynasty's Story of the Origins of History.” Nippon.com (June 25, 2019). 松本 直樹 “日本の神話 (1) : 大和王権が語る“歴史の起源””. Nippon.com (2019 年 6 月 25 日). «Yaponskaya mifologiya (1): Istoriya dinastii Yamato o proiskhozhdenii istorii». [in Japanese]
- Mehl, 1998 – *Mehl M.* History and the State in Nineteenth-Century Japan. Istoriya i gosudarstvo v Yaponii XIX veka. Palgrave Macmillan. 1998. 304 p.
- Nakamoto 2011 – *Nakamoto M.* (2011) Medieval Kagura and Origins: The Case of Iwashimizu Hachiman-gu Temple Vol. 56. Pp. 78-86 Srednevekovaya Kagura i istoki: Delo o khrame Ivasimidzu Khatiman-gu, 中本真人「中世の御神楽と縁起—石清水八幡宮寺を例に」2011 年 56 巻. Pp. 78-86. [in Japanese]
- Nishiyama, Katsuyama, 2021 – *Nishiyama R., Katsuyama S.* (2021) Japanese History: Ancient and Medieval Period. Publication date: June 30, 2021. 424 pages. Istoriya Yaponii: Drevniy I srednekovyy period. Pod redaktsiyey Rokheya Nisiyamy I Seydzi Katsuyamy. Istoriya Yaponii: Drevniy I srednekovyy period. 西山良平 編著・勝山 清次 編著日本の歴史 古代・中世 編 出版年月日 2021 年 06 月 30 日 424 ページ <https://www.minervashobo.co.jp/> [in Japanese]

Reeve, Cribb, 2011 – Reeve A. & Cribb R. (2011) “Shigaku Zasshi and the Japanese Association of Historical Studies,” «Sigaku Dzassi i Yaponskaya assotsiatsiya istoricheskikh issledovaniy», rabochiy dokument Aziatskogo issledovatel'skogo instituta Asia Research Institute Working Paper No. 164. 2011. Pp. 5-7. [in Japanese]

Tanaka, 1993 – Tanaka S. Japan's Orient: Rendering Pasts into History, «Vostok Yaponii: voploshcheniye proshlogo v istorii», Izdatel'stvo Kaliforniyskogo universiteta, University of California Press, 1993. Pp. 31, 67. (Ch.I, pp. 145–180 Ch. IV) [in Japanese]

Tang, 2018 – Tang, Y ed. Confucianism and Spiritual Traditions in Modern Japan. Konfutsianstvo i dukhovnyye traditsii v sovremennoy Yaponii. Zhurnal kitayskoy filosofii. 2018. 45. № 1–2. Pp. 9–30 Journal of Chinese Philosophy. 2018. 45. № 1–2. Pp. 9-30.

The Sankei Shimbun, 2014 – The Sankei Shimbun 「奈良・田原本町の歴史知って 「古事記と太安万侶」出版」. 産経ニュース «Uznayte istoriyu goroda Tavera, Nara: publikatsiya «Kodziki i O-no Yasumaro». The Sankei Shimbun 3 p. (2014/11/12). [in Japanese]

Yamaguchi, Takamitsu 2007 – Yamaguchi Y., Takamitsu K. Reading Japanese Classics Kojiki. «Chteniye yaponskoy klassiki Kodziki» Shogakukan, 山口佳紀・神野志隆光校訂・訳 『日本の古典をよむ (1) 古事記』 小学館、Shogakukan, Tokyo. 2007. 330 p. [in Japanese]

Yoshikawa, 2017 – Yoshikawa L. Making History Matter: Kuroita Katsumi and the Construction of Imperial Japan, Delaya istoriyu znachimoy: Kuroita Katsumi i stroitel'stvo imperatorskoy Yaponii, Garvardskiyе vostochnoaziatskiye monografii. Harvard East Asian Monographs. 2017. Pp. 150-198. 402 p. Brillhup.harvard.edu. [in Japanese]

References

Kojiki no Shinwa to Naritachi – Kojiki no Shinwa to Naritachi. The myths and origins of the Kojiki. Kankou-shimane. Mify i proiskhozhdeniye Kodziki. Kanko-simane 『古事記』の神話と成り立ち URL: <https://www.kankou-shimane.com/shinwa/kiso/index.html> [in Japanese]

Ackroyd, 1979 – Ackroyd J. Oritaku Shiba no Ki (Told Round a Brushwood Fire). Trans. Joyce Ackroyd. Princeton University Press, 1979. 360 p.

Ackroyd, 1982 – Ackroyd J. Lessons from History: The Tokushi yoron. Trans. Joyce Ackroyd. University of Queensland Press. 1982. 417 p.

BBC Shinto 2009 – BBC Shinto. Problems in studying Shinto history. Shinto history. 2009.10.30. URL: https://www.bbc.co.uk/religion/religions/shinto/history/history_1.shtml

Bentley, 2015 – Bentley J.R. “The Birth and Flowering of Japanese Historiography: From Chronicles to Tales to Historical Interpretation. In Foot, Sarah; Robinson, Chase F. (eds.). The Oxford History of Historical Writing. 2015. Vol. 2. Oxford University Press. 345 p.

Boot, 1982 – Boot W. J. The Adoption and Adaptation of Neo-Confucianism in Japan: The Role of Fujiwara Seika and Hayashi Razan. Leiden University, Netherlands. 1982. 366 p.

Brownlee, 1997 – Brownlee J.S. Japanese Historians and the National Myths, 1600–1945, Analysis of the Kume Kunitake. UBC Press, 1997. 256 p.

Dusinberre, Facius 2021 –Dusinberre M., Facius S. “Ludwig Riess, Mitsukuri Genpachi, and Rankean Historiography in Meiji Japan,” «Lyudvig Riss, Mitsukuri Genpachi i rankeanskaya istoriografiya v Yaponii epokhi Meydzi», Modern Intellectual History 18(1), 2021. Pp. 220-232.

Haruo, 2002 – Haruo Sh. ed. Early Modern Japanese Literature an Anthology, 1600-1900 Columbia University Press, Vol. 10. 2002, 1392 p. 本居宣長。古事記伝。10巻1392ページ。(オリジナル文書) [in Japanese]

Haruo, Suzuki, David, 2016 – Haruo Shi., Suzuki T., David L. The Cambridge History of Japanese Literature. Part IV - The Edo period (1600–1867). Cambridge University Press, UK. 2016. 847 p.

Honjo, 1930 – Honjo J. Meiji Ishin Keizai Shi Kenkyu. Tokyo, 1930. 717 p. [in Japanese]

Howell, 2023 – Howell D.L. The New Cambridge History of Japan, Vol. 2: Early Modern Japan. Cambridge University Press, UK. 2023. 764 p.

Jintaro, Hidyosuke 1934 – Jintaro F. Hidyosuke M., Meiji Jidai. Vol. 12. Sogo Nihon Shi Taikei. Tokyo, 1934. 617 p. [in Japanese]

Kamachi, 1990 – Kamachi N., (1990) Feudalism or Absolute Monarchism? MODERN CHINA, Vol. 16 No. 3, July 1990. Pp. 330-370. 332 p.

Ito, 2014 – Ito T. 日本古典文学翻訳辞典 I. 伊藤鉄也 Tokyo. 2014, 319 p. [in Japanese]

Matsumoto, 2019 – Matsumoto N. “Japanese Mythology (1): The Yamato Dynasty's Story of the Origins of History.” nippon.com (June 25, 2019). 松本 直樹日本の神話1：大和王権が語る“歴史の起源. nippon.com 2019年6月25日 [in Japanese]

- Mehl, 1998 – Mehl M. History and the State in Nineteenth-Century Japan. Palgrave Macmillan. UK. 1998. 304 p.
- Nakamoto 2011 – *Nakamoto* M. Medieval Kagura and Origins: The Case of Iwashimizu Hachiman-gu Temple Vol. 56, pp. 78-86. 中本真人「中世の御神楽と縁起—石清水八幡宮寺を例に」2011 年 56 卷 2011. Pp. 78-86. [in Japanese]
- Nishiyama, Katsuyama, 2021 – *Nishiyama* R., *Katsuyama* S. (2021) Japanese History: Ancient and Medieval Period. Publication date: June 30, 2021. 424 p. 西山良平 編著・勝山 清次 編著日本の歴史 古代・中世編 出版年月日 2021 年 06 月 30 日 424 ページ <https://www.minervashobo.co.jp/> [in Japanese]
- Reeve, Cribb, 2011 – *Reeve* A. & *Cribb* R. (2011) Shigaku Zasshi and the Japanese Association of Historical Studies. Asia Research Institute Working Paper. No. 164, 2011, pp. 5-7. [in Japanese]
- Tanaka, 1993 – *Tanaka* S. Japan's Orient: Rendering Pasts into History, University of California Press, Ch. I. Pp. 145–180 Ch. IV. USA. 1993. Pp. 31, 67 [in Japanese]
- Tang, 2018 – *Tang*, Y ed. Confucianism and Spiritual Traditions in Modern Japan. Journal of Chinese Philosophy No 45 (1-2). 2018. Pp. 9-30.
- The Sankei Shimbun, 2014 – *The Sankei Shimbun* 「奈良・田原本町の歴史知って 「古事記と太安万侶」出版」. 産経ニュース The Sankei Shimbun 3 p. (2014/11/12). [in Japanese]
- Yamaguchi, Takamitsu 2007 – *Yamaguchi* Y., *Takamitsu* K. Reading Japanese Classics Kojiki. 山口佳紀・神野志隆光校訂・訳『日本の古典をよむ (1) 古事記』小学館、Shogakukan, Tokyo. 2007. 330 p. [in Japanese]
- Yoshikawa, 2017 – *Yoshikawa* L. Making History Matter: Kuroita Katsumi and the Construction of Imperial Japan. Harvard East Asian Monographs. 2017. Pp. 150-198. 402 p. Brillhup.harvard.edu. [in Japanese]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 617-637
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_617-637

THE TRADITION OF CONTINUITY IN STATE STANDARDS AND WEAPONRY AMONG THE SAKA, XIONGNU, AND TURKS

Oraz S. Sapashev¹, Samat K. Samashev²

¹Istanbul University (Balabanağa Mahallesi Ordu Cad, Laleli Cd. No:6, 34134 Fatih, İstanbul, Türkiye)
candidate of philological sciences, professor
<https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>. E-mail: sapashevo@gmail.com

²State Historical and Cultural Museum-Reserve “Berel” (village Zhambyl, 070908, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Kazakhstan).
PhD, leading researcher
<https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>. E-mail: ssamashev@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Sapashev O., Samashev S., 2025

Abstract. The article examines the socio-political organization and military system of the nomadic peoples of Central Asia — the Saka, Huns, and Turks — within the framework of military democracy. It highlights the continuity of standards, weaponry, and symbolic attributes of power, from totems and sacralized rulers to the visual systems of steppe states. *Introduction.* The history of Eurasian nomads reflects a synthesis of military force, symbolic authority, and spiritual beliefs. People’s assemblies, the cult of rulers, the military aristocracy, and rituals shaped stable institutions of statehood. Standards and arms embodied cosmological principles, endowing governance and war with sacred meaning. *Purpose and Objectives.* The study aims to trace the continuity in the symbolism of standards and weaponry among the Saka, Huns, and Turks, and to assess their role in state formation. Specific objectives include analyzing military democracy, sacralization of power, the decimal military system, and the symbolic role of arms and standards as visual codes of identity. *Materials and Methods.* An interdisciplinary approach is applied, combining archaeological, historical, iconographic, and semiotic analysis. Comparative-historical and structural-functional methods are integrated with cultural-anthropological perspectives. Archaeological finds, texts, ethnographic parallels, and iconographic sources allow reconstruction of hierarchy, rituals, and power symbols. *Results.* Continuity in weapons, tactics, and standards is evident. The horse, saddle, and stirrup ensured strategic mobility. Standards (*tuğ*) functioned as sacred emblems uniting warriors and legitimizing authority. Weapons, including cultic swords and spears, had both practical and symbolic significance. Visual motives — eagles, lions, griffins — carried sacral meaning, reinforcing identity and cohesion. *Conclusions.* Military democracy and the symbolism of power among the Saka, Huns, and Turks formed a shared steppe model rooted in military organization, sacralized rulership, and visual continuity. These elements shaped collective memory, cultural identity, and the philosophy of power. Further study of sacralized arms and standards is vital for understanding nomadic statehood in Eurasia.

Key words: Tamgas, Turks, Huns, Saka, military standards, symbolism of power, totems, sacralization, steppe states

Acknowledgements. The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan for the 2023–2025, IRN of the Project BR22082478.

For citation: Sapashev O.S., Samashev S.K. Tradition of Continuity in State Standards and Weaponry of the Saka, Xiongnu, and Turks // *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 617-637. [in English].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_617-637

САҚТАР, ҒҰНДАР МЕН ТҮРІКТЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ШТАНДАРТТАРЫ МЕН ҚАРУ-ЖАРАҚТАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Ораз Сапашұлы Сапашев¹, Самат Қайроллаұлы Самашев²

¹Ыстанбұл университеті (34134 Түркия, Ыстанбұл қаласы, Фатих ауданы, Балабанаға махалласы, Орду көшесі, Лалели көшесі, №6)

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>. E-mail: sapashevo@gmail.com

²«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы (070908 Қазақстан, Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданы, Жамбыл ауылы)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер.

<https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>. E-mail: ssamashev@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сапашев О.С., Самашев С.К., 2025

Аннотация. Бұл мақала Орталық Азияның сақ, ғұн және түрік халықтарының әлеуметтік-саяси ұйымы мен әскери құрылымын әскери-демократиялық жүйе тұрғысынан талдауға арналған. Негізгі назар – мемлекеттік ту-штандарттардағы, қару-жарақтағы және билік атрибуттарындағы дәстүр сабақтастығына, тотемдер мен билеушілерді киелеуден бастап, көшпелі мемлекеттердің визуалды жүйесіне дейін бағытталған. *Kipicne*. Еуразия даласы қоғамдарының тарихы әскери қуат, билік рәміздері және рухани нанымдардың ерекше тоғысын көрсетеді. Халық жиналысы, көсем культі, әскери аристократия және салт-жоралғылар мемлекет институттарының тұрақты негізін құрады. Штандарттар, қару-жарақ пен билік белгілері ғарыштық және мифопоэтикалық дүниетанымды бейнелеп, мемлекеттік құрылым мен әскери ұйымға киелі мән берді. *Мақсат пен міндеттер*. Зерттеудің мақсаты – сақтар, ғұндар және түріктердегі қару-жарақ пен штандарттар символикасындағы дәстүр сабақтастығын анықтап, олардың мемлекеттіліктің қалыптасуындағы рөлін ашу. Міндеттерге әскери демократияны, биліктің сакрализациясын, ондық әскери жүйені және қару мен штандарттардың рәміздік қызметін талдау кіреді. *Материалдар мен әдістер*. Жұмыста археологиялық, тарихи, иконографиялық және семиотикалық талдау үйлестірілген. Салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-функционалдық тәсілдер этнографиялық параллельдермен толықтырылады. *Нәтижелер*. Көшпелі қоғамдардың әскери тактикасы мен қарулануында дәстүр жалғастығы айқындалды. Жылқы, ер-тоқым мен үзеңгі жылжымалы әскердің негізін құрады. «Ту» штандарттары жауынгерлерді біріктіретін әрі билікті киелейтін нышан болды. Қасиетті қарулар – қылыш, найзалар – тек тұрмыстық емес, рәміздік мәнге ие еді. Қыран, арыстан, грифон бейнелері қоғамды топтастыратын сакралды белгілерге айналды. *Қорытынды*. Әскери демократия мен билік рәміздері сақтар, ғұндар мен түріктердің ортақ мемлекеттік моделін құрап, тарихи жад пен мәдени сәйкестікті бекітті. Зерттеу қару мен штандарттарды сакрализациялаудың Еуразия көшпелі мемлекеттерін жан-жақты түсінудегі маңызын атап өтеді.

Түйін сөздер: Таңбалар, түркілер, ғұндар, сақтар, әскери ту-штандарттар, билік нышандары, тотемдер, киелендіру, дала мемлекеттері

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің 2023–2025 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы бойынша жасалған, жобаның ЖТН-і № BR22082478.

Дәйексөз үшін: Сапашев О.С., Самашев С.К. Сақтар, ғұндар мен түріктердің мемлекеттік ту-штандарттары мен қару-жарақтарындағы дәстүр сабақтастығы // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 3. 617-637-б. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_617-637

ТРАДИЦИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ШТАНДАРТОВ И ВООРУЖЕНИЙ САКОВ, ГУННОВ И ТЮРКОВ

Ораз Сапашевич Сапашев¹, Самат Кайроллаевич Самашев²

¹Стамбульский университет

(34134, Турция, г. Стамбул, район Фатих, квартал Балабанага, ул. Орду, ул. Лалели, д. 6)

Кандидат филологических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>. E-mail: sapashevo@gmail.com

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел»

(070908 Казахстан, Восточно-Казахстанская обл., Катон-Карагайский р-н, с. Жамбыл)

PhD, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>. E-mail: ssamashev@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сапашев О.С., Самашев С.К., 2025

Аннотация. Статья посвящена исследованию социально-политической организации и военного устройства кочевых народов Центральной Азии – саксов, гуннов и тюрок – через призму военно-демократического строя. В центре внимания – преемственность государственных штандартов, вооружений и символических атрибутов власти, от тотемов и сакрализации правителей до развития визуальной системы степных государств. *Введение.* История кочевых обществ Евразийской степи демонстрирует уникальное сочетание военной мощи, символики власти и духовных представлений. Народное собрание, культ вождя, военная аристократия и ритуальная практика сформировали устойчивые институты степных государств. Штандарты, вооружение и атрибуты власти отражали космологические и мифопоэтические основания, придавая сакральный смысл государственности и военной организации. *Цель и задачи.* Основная цель исследования – выявить традиции преемственности в символике штандартов и вооружений саксов, гуннов и тюрок и их значение для становления государственности. Автор ставит задачи проанализировать военную демократию, сакрализацию власти, развитие десятичной системы военной организации и символическое значение оружия и штандартов как визуальных кодов идентичности и власти. *Материалы и методы.* В работе применяются междисциплинарный и системный подходы, включающие археологический, исторический, иконографический и философско-семиотический анализ. Используются сравнительно-исторический метод, структурно-функциональный анализ и культурно-антропологический подход. Базой служат археологические находки, письменные источники, этнографические параллели и иконографические материалы, что позволяет реконструировать социальную стратификацию, ритуальные практики и символику власти. *Результаты.* Исследование выявляет преемственность вооружения, военных тактик и штандартов кочевых обществ. Лошадь, седло и стремя стали ключевыми элементами мобильной армии. Штандарты «ту» выступали сакральными символами, объединяющими воинов и сакрализующими власть. Символика оружия, включая мечи и копья культового назначения, выполняла не только утилитарные, но и знаковые функции. Показано, что визуальные знаки – орлы, львы, грифоны – имели сакральное значение, формировали коллективное сознание и сплачивали общество. *Выводы.* Военная демократия и символика власти у саксов, гуннов и тюрок представляют собой общую модель степных государств, основанную на военной организации, сакрализации правителя и преемственности визуально-коммуникативных практик. Эти элементы формировали историческую память, культурную идентичность и философию власти кочевников. Статья подчеркивает значимость дальнейшего изучения сакрализации вооружений и штандартов для комплексного понимания феномена кочевых государств Евразии.

Ключевые слова: Тамги, тюрки, гунны, саксы, военные штандарты, символика власти, тотемы, сакрализация, степные государства

Благодарность. Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан на 2023–2025 гг., ИРН проекта № BR22082478.

Для цитирования: Сапашев О.С., Самашев С.К. Традиция преемственности государственных штандартов и вооружений саков, гуннов и тюрков // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 617-637. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_617-637

Introduction. The history of ancient nomadic peoples of Central Asia, such as the Huns, Scythians (Sakas), and Turks, is replete with vivid examples of military prowess, cultural development, and complex governance systems. These peoples left a rich legacy, particularly in the realms of weaponry and the organization of their societies and states based on military democracy. This form of governance, characteristic of early nomadic societies, placed the military elite at the forefront of leadership. Authority in such societies was grounded in personal valor, the prestige of the leader (king), and decisions made by military assemblies (councils of elders or nobility). This system preceded the emergence of subsequent centralized states in the Eurasian space.

In traditional historiography, nomadic state formations are often considered ephemeral. However, a comparison of the duration of centralized nomadic states with that of sedentary societies reveals that their lifespans were nearly equivalent. Moreover, nomadic societies often exhibited greater consolidation than their sedentary counterparts. The military history of nomadic peoples in ancient and medieval times held not only pan-Eurasian but also global significance [Zhumadil, 2014: 3].

The universalism in conceptualizing the king as the center of the world in archaic societies illustrates the development of the concept of kingship. This idea was later reinforced by the monarchical state apparatus. In military-democratic, early-state societies, the ideology of investiture is characterized by "mythological absolutism" and often undergoes minimal changes at the level of corresponding texts and attributes when transitioning into a state system; societal institutions "matured" to align with this ideology [Akishev, 1984: 70].

The social structure of the Saka tribes, based on military democracy, elevated the role of ordinary community members and diminished the aristocracy's monopoly on military affairs. Economically more advanced than their sedentary agricultural and pastoral neighbors, even ordinary Saka warriors played a significant role in addressing political issues. The foundation for this participation was the people's assembly. The communal structure granted all full-fledged community members the right to periodically convene to discuss internal and external state matters. This political system can be described as direct democracy, as community members directly participated in decision-making without intermediaries. This system was termed military democracy because only armed men – warriors – were considered full-fledged community members. Some sources also mention women warriors, and despite the patriarchal structure of Saka society, women enjoyed significant rights. They participated in wars alongside men and could even serve as supreme leaders.

Saka society was not homogeneous in composition. The main population consisted of warriors and community members. A defining feature of the political system of this period was the deification and sacralization of power. At the head of the tribal union stood the king, who wielded considerable authority, deciding matters of war and peace, sending and receiving envoys, forming alliances, leading armies, and regulating relations between tribes. The tribal union leader – the king – allocated pastures and other lands for migration among clans and tribes, establishing the order of their use. Additionally, the king ensured that armed conflicts between clans and tribes were avoided or led unified forces during military campaigns.

Scholars have not reached a consensus regarding the organizational structure of Saka society. Written sources provide limited information about the groups within Saka society based on their property status, occupations, or roles. However, it is known that the royal authority relied on the military-tribal aristocracy, followed by priests who served religious cults and beliefs. The bulk of the population consisted of ordinary warriors-community members (farmers and pastoralists). Impoverished community members also formed the infantry during wartime. Thus, during the Saka era, the nomadic peoples of the Great Steppe developed distinctive features, characterized by their military-democratic structure, setting them apart from other Eastern societies, which typically included bureaucrats characteristic of agricultural civilizations.

The Issyk World Tree [fig. 1] likely symbolized the tribal structure of the tribal union led by the supreme leader and possibly a four-tiered age-based structure. It likely represented an idealized model of society for the mythopoetic consciousness, which may not have fully reflected the nuances of the social development of this particular Saka group [Akishev, 1984: 103].

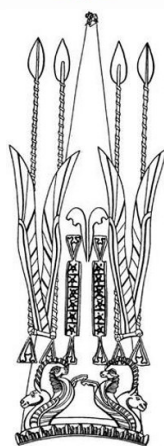

Figure 1. The World Tree in the headdress of the Golden Man

Thus, the military-democratic system served as a transitional form between primitive tribal societies and early state formations. It was characterized by the prominent role of the military elite, the election of leaders, and elements of collective governance. This form of governance was typical for nomadic societies, such as the Sakas, Huns, and Turks, during the early stages of their political development.

Historical reconstruction of the process of class formation and the specifics of the Huns' social structure is challenging due to the scarcity of sources. Archaeological evidence for nomadic pastoralists is generally less abundant than for sedentary agriculturalists [Pershits, 1973: 45].

Around 201 BCE, the tribal unions of the Uyuk culture in Tuva, the Pazyryk culture in Altai, and the Dinlin (Tagar) state were defeated by the armies of the Hunnic shanyu Maodun, originating from Central Asia. These forces captured not only the entire Sayan-Altai highlands but also Transbaikalia. This conquest was driven by economic motives. The powerful Hunnic state in Central Asia, which was transitioning toward feudalization, urgently required sources of polymetallic ore and provisions to supply its armies [Kyzlasov, 1989: 33].

The Huns, a nomadic people existing in the 4th–5th centuries CE, exerted significant influence on the historical processes of both Europe and Asia. The social structure of Hunnic society is primarily determined through the analysis of: a) archaeological material, b) accounts by Chinese chroniclers, and c) the nature of interactions between the Huns and China. Available evidence suggests that the social structure of the Huns varied across different regions, with class stratification occurring more rapidly among the southern Huns. The tribal confederation of the Huns long retained a developed clan-based system, which served as the foundation (as a historically established form) for labor cooperation in: a) the organization of nomadic economy, b) military organization, and c) governance systems [Bernstam, 1951: 214].

The question of the origin of the European Huns and their connection to the Asian Xiongnu remains a subject of ongoing scholarly debate: "There is no consensus regarding the origin of the ethnonym 'Hun.' The earliest theory in chronological order, concerning the origins of the Xiongnu and Huns, largely adhered to ethnographic classification and considered historical facts in assessing the relationship between these two peoples. While it correctly and reasonably identified the Xiongnu and Huns as the same people, its identification of them with the Mongols relied on evidence that does not withstand scrutiny and demonstrated a fundamentally incorrect understanding of the distribution of tribes and peoples in Central Asia in their historical sequence. Nevertheless, to validate this theory, new evidence and materials are required, and most contemporary researchers do not support the Mongolism theory" [Inostrantsev, 1926: 50].

As early as the first millennium BCE, in the territories of Central and parts of Northern Asia, particularly in the Minusinsk Basin and the Altai, the earliest nomadic pastoralist societies emerged. The process of forming the preconditions for the first major social division of labor, involving the separation of pastoralist tribes from the broader mass of "barbarians," can be traced through archaeological evidence across a vast territory [Bernstam, 1951: 21].

The Central Asian steppes and foothills, from the Yinshan Mountains to Dzungaria and from the Altai to the Gobi, served as the primary zone of ethnogenetic activity in Eurasia. In these regions, large nomadic tribal confederations and early state formations emerged, including, in addition to the Xiongnu (Huns), the Xianbei (2nd–4th centuries CE), Rouran (5th century CE), Turkic Khaganates (6th–8th centuries CE), Türgesh (7th–8th centuries CE), Uyghurs (7th–8th centuries CE), Kimaks, Kipchaks (9th–11th centuries CE), and others. Continuous raids and expansion by nomadic tribes, primarily in western and northwestern

directions, led to destabilization in the Eurasian steppes throughout the first millennium and the first half of the second millennium CE. For instance, the expansion of the Great Turkic Khaganate, formed by the unification of the Gaogyu and Tele tribes under the Ashina clan, extended westward to the Caspian Sea, displacing the Avars and Bulgars from the Aral Sea region to southeastern Europe. The expansion of the Magyar and Kimak-Kipchak confederations in Western Siberia and the Southern Urals, as well as the Pechenegs and Torks (Oghuz) in the Aral Sea region, altered the ethnic composition of the southern Russian and Danubian steppes. Relative stabilization occurred during the existence of the Kipchak Confederation (Desht-i-Kipchak) from the 12th to early 13th centuries, when ethnocultural leveling of the nomadic population occurred from the Irtysh to the Danube [Botalov, 2019: 17].

As summarized earlier, the social and political structures of the Sakas, Xiongnu (Huns), and Turks share numerous common features shaped by the nomadic way of life and the traditions of steppe empires. This functionality is linked to the characteristics of nomadic military life, where visual symbols served as critical means of communication and identification in the context of limited written traditions or underdeveloped signaling systems. Thus, the shared features in the social structure, governance, and military art of steppe states, which exhibit not only cultural but also genetic continuity, are well-founded. For example, all three peoples based their authority on military strength and the prestige of clan nobility. A council of nobility or military leaders participated in governance (a prototype of the later kurultai). The clan-tribal society was organized by clans and tribes, with clan affiliation determining status and access to power. The hierarchy of the military elite was also significant, as power in all these peoples belonged to a military aristocracy tracing its lineage to prominent ancestors. The institution of the "bek" (among the Turks) or clan elder (among the Sakas and Huns) held particular importance. Additionally, in all these states, the ruler – Kagan or Shanyu – was a sacral figure, as the worldview of the Sakas, Huns, and Turks imbued the supreme ruler's authority with sacred significance. Such legitimacy was often affirmed through divine origin or spiritual approval.

The foundations of military organization in the nomadic societies of the Central Asian historical-cultural region began to take shape during the developed and late Bronze Age. Based on depictions of warriors in petroglyphs and finds of bronze weapons in archaeological sites of ancient cultures in Transbaikalia and Mongolia, warrior units armed with spears and daggers emerged during this period, and some individual protective equipment began to be used [Grishin, 1981: 179]. The armament complex of ancient nomads further developed during the early Iron Age, when the nomadic tribes of the Sayan-Altai and Central Asia mastered horseback riding and established cavalry units [Kocheev, 1999: 74–76].

The military-administrative decimal system of organizing the army and population, with the earliest evidence of its use in the nomadic world of Central Asia dating to the Xiongnu-Xianbei period, continued to be employed by many nomadic confederations throughout the medieval era [Khudyakov, 2015: 112]. The decimal system (divisions into 10, 100, 1,000, and 10,000) is observed among the Huns and Turks and has roots among Iranian-speaking nomads, including the Sakas. Under the influence of the Huns, the multi-ethnic population of Southern Siberia began to be organized according to a military-territorial principle: into tens, hundreds, thousands, and tens of thousands. Each subdivision was led by corresponding military commanders in a hierarchical structure. This military-administrative system, essential in the context of constant warfare, facilitated the elimination of clan-based remnants, the establishment of a class society, and the development of early feudal relations [Kyzlasov, 1989: 38].

In the Xiongnu military empire, the Asian decimal system of dividing the army and population into wings and smaller subdivisions was fully developed. According to this system, all adult male Xiongnu were assigned to specific military units. The army was divided into left and right wings, led by zhuki-princes or xian-wangs. Each wing was further divided into two parts, one led by a xian-wang and the other by a luli-wang. These four senior commanders, drawn from the closest relatives of the shanyu (his brothers or sons), constituted the "four horns." Further subdivisions were led by zhichzhu-wangs, wenyuti-wangs, and zhanczjan-wangs, forming the "six horns" from among the shanyu's close relatives. Appointments to these positions were based on close male-line kinship with the ruling shanyu, belonging to the Siluandi ruling clan. Representatives of three other aristocratic clans could hold lower positions in the Xiongnu bureaucratic hierarchy [Khudyakov, 2015: 108].

Over the past thirty years, the study of the military affairs of ancient and medieval populations of Siberia, Central Asia, and Eurasia as a whole has become a key focus in historical and archaeological research. The social structure, governance systems, and armament, including the military art of peoples inhabiting Southern and Western Siberia and Central Asia during the early and developed Bronze Age, have been thoroughly investigated. The military organization of nomads during the Scythian period, particularly in

the Minusinsk Basin, Mountainous, and Steppe Altai, has been studied. Significant attention has been devoted to analyzing the armament complexes and warfare tactics of nomads during the Xiongnu period, as well as the peoples of the early and developed medieval periods within the Central Asian historical-cultural region.

Various armament complexes have been analyzed, classified, and introduced into scholarly discourse, and typical features of the military art of the Xiongnu, ancient Turkic tribes, Uyghurs, Yenisei Kyrgyz, Kimaks, Khitans, Mongols, and other nomadic peoples and cultures of Southern Siberia and Central Asia have been reconstructed. The armament of medieval peoples in the taiga regions of Western Siberia, as well as the military practices of the Mohe and Jurchens of the Far East, have also been studied. In recent years, increased attention has been given to the military affairs of Central Asian nomads in the late medieval period. Modern scientific methods, armor reconstruction, and analysis of offensive and defensive equipment have been actively employed to determine the functional characteristics of hand-held throwing and protective armament.

The study of the history of military art and armament of nomadic peoples remains highly uneven. While the military history of ethnocultural communities such as the Scythians, Turks of the Khaganate era, and Mongols during the time of Chinggis Khan began to attract scholarly attention from the mid-20th century, other stages of the evolutionary development of nomadic armament remain either completely unstudied or insufficiently explored to the present day. Among the least developed areas is the study of the armament of nomads in Southern Siberia and Central Asia during the late medieval period.

The lack of a systematized, comprehensive, and robust source base significantly hinders the development of general theoretical concepts within historical science regarding the evolution of nomadic defensive armament in the observable historical period. It is particularly important to note that most researchers associate the culmination of the independent development of nomadic armament and military art as a unique historical phenomenon with this very period.

The late medieval period represents a particularly significant stage in the history of the peoples of Central Asia, attracting interest from both specialists studying the political history of ethnic groups in the eastern part of the Eurasian steppe and researchers focused on the military aspects of the historical development of this region.

Materials and Methods of Research on Nomadic Societies. The methodological foundation of this study is built upon the works of predecessors who conducted systematic analyses of the armament and state standards of nomadic societies, tracing their development toward a synergistic paradigm. In recent studies, nomadic culture has been reconsidered not as an archaic form of society but as a distinct economic and cultural type that evolved in alignment with global historical processes, exhibiting its own specific characteristics. This research employs a systemic approach grounded in the dialectical principle of the interconnectedness of parts and the whole, as well as the interaction of elements within the system itself. This approach views the objects of study as dynamic, self-evolving structures in a state of continuous transformation. The practical application of the systemic approach is realized through structural-component analysis, which relies on the comparison and interpretation of results obtained using various methodological tools. In the context of archaeological materials, this methodology is implemented by perceiving burial rites and each archaeological complex as a holistic, structured, and functionally ordered system of interrelated components, each contributing to the reconstruction of the culture as a whole.

Within the framework of the systemic approach, rational elements of the evolutionist paradigm – such as the concepts of variability and inheritance of cultural traits – were incorporated, alongside aspects of the diffusionist approach related to cultural borrowing, interethnic contacts, and cultural synthesis. These theoretical frameworks enabled the tracing of transformations in social structures, forms of armament, ritual practices, and other aspects of the material culture of nomads over a long-term historical perspective.

The research actively utilized general scientific and specialized historical methods of inquiry. These include comparative-historical and chronological methods, as well as historical-genetic and retrospective approaches employed in historiographical analysis. For the interpretation of archaeological data, a range of methods traditionally used in archaeology was applied: planigraphic analysis of burial-memorial complexes, morphological and typological methods, and statistical processing of quantitative data derived from archaeological sources. This approach ensured a high degree of reliability in reconstructing ritual and social practices.

In classifying archaeological material and reconstructing the social structure of the population associated with the Turkic culture of the Sayan-Altai region, the study relied on principles and categorical frameworks developed in the works of domestic and foreign researchers. These methodological guidelines

facilitated the interpretation of archaeological data within the context of complex processes of social stratification and cultural dynamics.

The theoretical basis for sociological analysis was the concept of a multilayered societal structure, encompassing horizontal dimensions (age-gender, familial-marital, and kinship ties) and vertical dimensions (socio-economic, professional, political, and status hierarchies) [Sorokin, 1992]. A key methodological premise was the concept of the "objectification" of social status, according to which an individual's societal position was preserved after death, reflected in the nature and elements of burial rites [Vasyutin, Kradin, Tishkin, 2005]. Thus, burials serve not only as ritual acts but also as critical sources of information about social structure, ideology, perceptions of status, and power in medieval nomadic societies.

This methodological foundation is complemented by a cultural-anthropological approach, which allows archaeological complexes to be viewed not only as evidence of material culture but also as reflections of symbolic, ideological, and mental frameworks inherent to the society. This enhances the interdisciplinary nature of the research and opens new perspectives for studying early medieval Turkic communities.

Since the mid-19th century, the application of both the formation and civilization approaches to the study of nomadic peoples' history has failed to provide definitive answers to key questions regarding nomadism. Moreover, the traditional opposition between these approaches in historiography has, in practice, resulted in parallel evolutions of perspectives among proponents of formation theory and advocates of the civilization concept, ultimately leading to similar conclusions. This is easily explained: despite focusing on different aspects of society (socio-political relations or socio-cultural characteristics), both approaches based their models of societal development on the evolution of agricultural peoples. The concepts of "formation" and "civilization" were defined from the perspective of Western European thought [Zhumadil, 2014: 17].

Common Elements and Motifs in the Armament and State Standards of Sakas, Huns, and Turks. The Hunnic conquest interrupted the historical development of local South Siberian ethnic groups, leading to complex transformations in the ethnic composition of the population, as well as changes in the social and economic structures of local societies, fostering new societal and ethnic relationships. Ancient Chinese sources first mention the Turkic-speaking Gyan-gun (Yenisei Kyrgyz) tribe, which, in the 2nd–1st centuries BCE, migrated from the Great Lakes Basin northward through the Sayan Range into the Khakas-Minusinsk Basin. Interaction between the Turkic-speaking Gyan-gun and the Dinlin, who, based on toponymic evidence, spoke partly Ugric and partly South Samoyedic dialects, began during this period. Archaeological data indicate this process is marked by the emergence of the Shurmak culture (2nd century BCE–5th century CE) in the Upper Yenisei and the Tashtyk culture (1st century BCE–5th century CE) in the basins of the Middle Yenisei, Abakan, and Chulym, including the Yam and Kiya river basins [Kyzlasov, 1989: 33].

The study of cultural continuity, as well as the structure and organization of statehood among nomadic ethnic groups and cultures of the Central Asian historical-cultural region, remains fragmented and uneven. This is largely due to the insufficient study or inaccessibility of archaeological materials and museum collections from neighboring countries.

Scholars suggest that among the nomadic peoples of Central Asia, a tribal or clan name often extended to an entire people, encompassing a collection of tribes and clans. The armies of the Sakas, Huns, and Turks were primarily organized for offensive operations. On the battlefield, they effectively employed various military tactics, refined and passed down through centuries. The combat tools and armament used by the Sakas, Huns, and ancient Turks played a crucial role in their heroic exploits and successes. Undoubtedly, the horse was the most significant asset among these three peoples. The invention of the stirrup enabled the Huns and Turks to achieve success in military campaigns and establish dominance over numerous peoples. The horse was pivotal to their victories due to its maneuverability and ability to swiftly break through enemy ranks during battles.

Particularly striking in this regard are stone scepters topped with horse heads [fig. 2], which belonged to members of the tribal ruling aristocracy and were likely used during significant ceremonies or rituals associated with important societal events. Their origins are linked to complex processes of societal development and beliefs about deities, totems, and the direction of economic activities.

Figure 2. Stone staff with a horse-head finial, East Kazakhstan

The use of horses as riding animals and the production of iron weapons and equipment significantly enhanced the strength of ancient armies, enabling them to become dominant and well-organized forces. This culture, which ascribed sacred significance to horses in the political and social life of steppe states and elevated iron and blacksmithing—expressed in their epics and oaths—to an equally sacred status, gave rise to a worldview and lifestyle markedly distinct from other communities. In addition to blacksmithing, which was practiced by the Sakas, Huns, and Turks, their martial capabilities were significantly strengthened. Thus, as the creation and defense of a state born in thought relied on military prowess, the speed of the horse and the striking power of iron were combined to form mobile and dynamic armies. In this regard, the armies of steppe peoples differed from those of other regions in their military composition, organization, combat techniques, and tactics. Thanks to swift cavalry and rapid raids, steppe warriors easily conquered both neighboring and distant lands. The ability of warriors to "suddenly appear like a hurricane and disappear like birds," as noted in ancient sources starting with the Sakas, was directly tied to the advantages provided by the horse.

One critical element of equestrian equipment is the saddle. The saddle's function in a cavalry army was multifaceted, extending far beyond mere rider comfort. In a military context, the saddle played a critical role in ensuring rider stability and fixation. It securely held the rider on the horse's back, particularly during maneuvers, accelerations, sharp turns, and close combat. A rigid frame with high pommels allowed the rider to maintain a stable position even during collisions with opponents or when using heavy weaponry (spears, sabers, bows). For transferring force from the rider to the weapon in combat, particularly when striking with a spear or saber, the saddle served as a point of support, enabling the rider to deliver force through their torso and legs without losing balance. This was especially crucial for heavy cavalry, where the effectiveness of a strike directly depended on the stability of the rider's position. The saddle also reduced strain on the horse. Advanced saddle designs, particularly from the Xiongnu period onward, facilitated a more even distribution of the rider's and equipment's weight across the horse's back, reducing pressure on the animal's spine, minimizing the risk of injury, and enabling horses to endure long marches and intense combat conditions.

The refinement of saddles by nomads enhanced rider mobility and maneuverability, allowing the rider to shift in different directions, lean back, dismount quickly, and remount with ease. This significantly increased the flexibility and tactical capabilities of steppe cavalry, especially in close combat and rapid pursuits. The integration of stirrups into the saddle played a monumental role in nomadic armies. The saddle enabled effective use of stirrups, which revolutionized cavalry combat tactics for the Huns and Turks. With the introduction of stirrups, riders gained an additional point of support, further securing their position in the saddle and enabling the use of two-handed weapons, as well as effective slashing and thrusting strikes. A rider in a high, robust saddle appeared more imposing than a foot soldier, amplifying the demoralizing impact of steppe cavalry charges on opponents.

Thus, the saddle in cavalry served not merely an auxiliary but a strategic function, providing the technical, tactical, and physiological conditions for the effective deployment of mounted warriors in battle. However, we cannot make such claims about advanced saddles in the Scythian period, as archaeological evidence does not confirm the existence of structured or framed saddles among the Altai Scythians, at least. Their saddles [fig. 3] typically consisted of two soft cushions filled with wool and hair, connected by a leather strap running along the horse's spine. The edges, oriented toward the horse's neck and hindquarters, were thickened and decorated with elegant arches and paired carved plates made of wood or horn. Such saddles were secured with a girth, as well as chest and tail straps. However, this design only minimally

reduced the pressure of the rider's and equipment's weight on the horse's back, failing to provide sufficient stability or reliable support for the rider during collisions or counterstrikes, unlike those of the Huns and Turks.

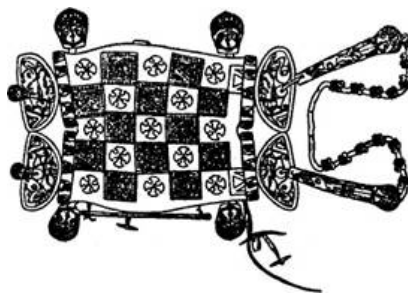

Figure 3. Saddle from Kurgan No. 5, Pazyryk, 5th century BC

At the turn of the eras (1st century BCE–1st century CE), framed saddle constructions emerged, consisting of two narrow arches connected by several crossbars. The functional purpose of these frames remains a subject of scholarly debate. According to one hypothesis, these frames served as the load-bearing component of pack saddles; according to another, the wooden crossbars were placed inside leather cushions, forming an internal support for soft saddles. In any case, these lattice structures can be regarded as direct precursors to rigid framed saddles.

At the next stage of evolution, the cushions were replaced by two wooden planks placed along the sides of the horse's body, connected at the ends by wide, arched pommels, which likely evolved from the decorative wooden overlays of Scythian saddles. These pommels rested directly on the horse's back, with minimal spacing to avoid restricting the animal's mobility. Such saddles provided secure rider fixation, offering stable support and, to some extent, serving a protective function against strikes from edged weapons. Similar constructions are documented in archaeological materials from Korea and Japan from the 4th–6th centuries, suggesting their possible local origin in this region. The advantages of such saddles are evident: first, they ensured a high and stable riding position; second, they allowed effective use of long weapons, particularly spears, without the risk of losing balance or falling. However, mounting such a saddle while wearing long, armored clothing was challenging, leading to the development of a special pad on the left side—a precursor to the stirrup. One of the earliest attempts to classify ancient Turkic saddles was made by A.A. Gavrilova, who identified two types of Kudyrga saddles from the 6th–7th centuries: "male" saddles with high, arched front pommels, sometimes adorned with bone ornamental overlays, and "female" saddles with low front pommels and overlays [Gavrilova, 1965: 85].

In the 6th century, the construction of the saddle frame underwent significant improvements [fig. 4]. The longitudinal boards connecting the saddle bows were extended in length, and the bows themselves were mounted on a wooden platform with a characteristic central protrusion. This innovation enabled a more even distribution of the rider's weight across the saddle's surface, thereby reducing pressure on the animal's spine. The raised edges of the platform allowed for the attachment of stirrups in front of the pommel, eliminating the earlier practice of securing them by looping a connecting rope over the saddle. Subsequently, the cantle was angled relative to the horizontal plane and, like the pommel, was crafted from a solid wooden block. These modifications allowed the rider to shift their body freely in various directions, lean backward, dismount rapidly, and remount with equal speed, significantly enhancing cavalry mobility. Archaeological and historical-cultural evidence suggests that this saddle design emerged at the interface of nomadic and sedentary lifestyles, specifically in the contact zone between pastoralist and agricultural cultures of Northern China, from where it spread widely.

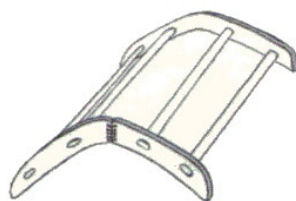

Figure 4. Construction of an ancient Turkic saddle

In the same region, stirrups are believed to have been invented. R.Sh. Dzharilgasinova hypothesized that stirrups originated in the Koguryo state in the 4th century CE [Dzharilgasinova, 1972: 112]. Initially, stirrups consisted of paired wooden footrests, bent from a single wooden rod and reinforced with iron or copper plates. It soon became evident that the wooden core was unnecessary, leading to the production of stirrups from flat iron sheets. However, this design proved uncomfortable, as the narrow metal plate caused injury to the rider's foot. Consequently, the lower part of the stirrup – the footrest – was modified into a flattened, broadened shape. Eventually, stirrups were forged entirely from metal rods.

During the early Saka period, substantial lance heads with narrow, leaf-shaped blades and conical sockets appeared. These typically featured a raised midrib extending to the tip. One or two holes at the base of the socket facilitated attachment to the shaft. Such lances, equally suitable for infantry and cavalry, remained in use until at least the 5th century BCE [Ivanov, 2007: 58].

The formation of powerful steppe states and organized polities likely occurred through the unification of tribes under a centralized authority. Dating back approximately 1,000 years before the time of Tuman, around 200 BCE, we arrive at circa 1200 BCE. This period marks the widespread adoption of iron and the use of horses as riding animals, as evidenced by archaeological findings. Notably, by 1400 BCE, the western Altai Mountains were a significant center for large-scale iron production [Kafesoğlu, 1989: 212].

L.R. Kyzlasov notes that the earliest forged iron tools and weapons appeared in Southern Siberia between the 6th and 5th centuries BCE, yet iron did not fully supplant bronze for another 300 years. The products of established bronze-smelting craftsmanship continued to find widespread use, coexisting with the initial output of iron smelters and blacksmiths. Metallurgy, supported by advanced mining that supplied not only non-ferrous and precious metal ores but also iron ore, emerged as an independent craft.

Observations on the significance of weaponry in early medieval Turkic societies of Central Asia are documented in the works of Russian researchers. A.D. Grach suggested that the rarity of bladed weapons and lances in nomadic burials may reflect ritual prohibitions against placing such items in graves. V.A. Mogilnikov argued that this scarcity was not only due to ritual practices but also the high value of swords, which were placed only in the burials of the most elite warriors. Detailed studies of the distribution of weaponry in funerary and memorial complexes of early medieval Turks in the Altai were conducted by V.V. Gorbunov.

Yu.S. Khudiakov's research and the analysis of weaponry from Xianbei archaeological sites in northeastern China provide insights into the Xianbei military complex. The Xianbei armament was relatively advanced and diverse for its time. While their bows and arrows were typologically less varied than those of the Xiongnu, Xianbei armored cavalry surpassed the Xiongnu in close-combat weaponry and protective equipment. It is likely that Xianbei forces included units of heavily armored cavalry [Khudiakov, 2000: 41].

Throughout the early medieval period, Turkic peoples exhibited progressive development in both ranged and close-combat weaponry, as well as protective equipment for warriors and their horses. The evolution of military practices led to increased typological diversity in the armaments used within Turkic military culture.

The bow held primary importance among steppe warriors' weapons. Archaeological evidence indicates that arrowheads were crafted from bronze, iron, bone, or stone. Steppe warriors developed various arrow types, including whistling and poisoned arrows. Bows typically featured a straight or inwardly curved body with short, curved limbs attached at both ends, often made from beech with tendons used for bowstrings. Swords, used in close combat, were also significant, alongside daggers (kamas). Lances were another critical component of their arsenal. Warriors employed protective gear, including armor, helmets, and shields. Their primary tactic was ranged attack, firing arrows from a distance to minimize losses.

Among the Western Turks and Türgesh, bows and arrows were the dominant weapons, enabling effective long-range engagement. Their arsenal included composite bows of various types, distinguished by the number and placement of bone or horn reinforcements that strengthened the weapon's structure [fig. 5].

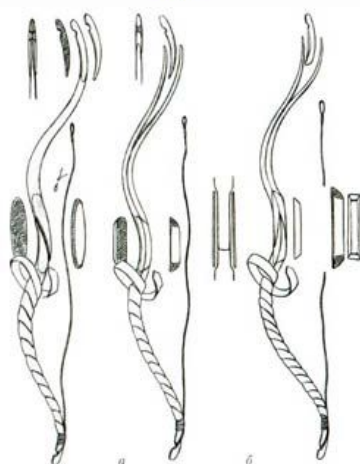

Figure 5. Types of ancient Turkic bows

The bows of the early Turkic period were somewhat inferior in shoulder span to those of the preceding Xiongnu-Sarmatian period but surpassed them in rate of fire and ease of use, particularly in the context of highly maneuverable mounted combat characteristic of Turkic military tradition. Turkic bows were designed to effectively engage enemies equipped with advanced protective armor, as these groups primarily conducted warfare against the armies of sedentary agricultural states in Central Asia and Iran, which were known for their sophisticated individual defense systems.

Turkic archers possessed a diverse array of arrows tailored for various purposes. Arrowheads varied from two-, three-, to four-bladed designs, with fletching exhibiting different cross-sectional shapes, including flat, triangular, quadrangular, or rounded profiles [fig. 6]. Arrowheads were typically attached via tang insertion, ensuring a secure connection to the shaft.

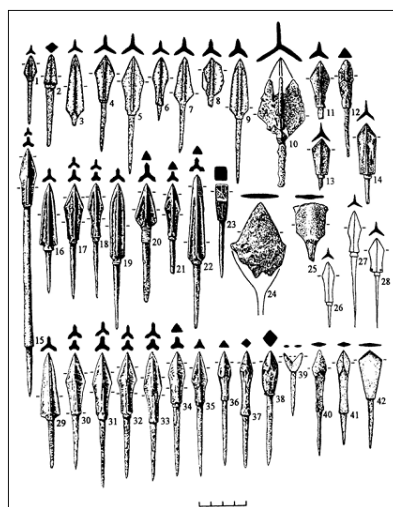

Figure 6. Types of Turkic arrowheads

By the second half of the first millennium CE, three-bladed fletched arrows were the most prevalent and widely used due to their stabilizing function, which induced rotation during flight, enhancing accuracy and penetrating power. Additionally, bone whistles were often affixed to the shaft immediately behind the arrowhead, producing a piercing sound during flight, likely serving both psychological and signaling purposes.

Contemporary studies suggest that three-bladed arrows exhibited superior aeroballistic characteristics. Their use, documented from the Xiongnu period through the late medieval era, underscores the durability and effectiveness of this technological tradition in Turkic military practices.

Archaeological excavations in the Tian Shan and Semirechye regions, particularly at Turkic burials with horse interments, have revealed a variety of bone reinforcements used in bow construction. These include lateral reinforcements attached to the bow's limbs to enhance durability and central reinforcements strengthening the bow's core. Significant advancements were made in the production technologies of bows,

arrows, bladed weapons, and individual metal protective gear. Notable progress was also observed in cavalry and horse equipment, with the widespread adoption of rigid-frame saddles and stirrups, which provided greater rider stability and expanded tactical capabilities in close and hand-to-hand combat.

A pivotal development was the emergence of heavily armored cavalry units within the armies of early Turkic and other nomadic communities, establishing these as distinct structural components of Central Asian nomadic forces. Alongside traditional loose-formation attacks, heavy cavalry increasingly employed assaults in close-knit battle formations, reflecting heightened organization and discipline in Turkic military operations.

To effectively counter enemies in both ranged and close combat, warriors of the Western Turks and Türgesh utilized various types of individual metal protection [fig. 7]. Even before the formation of the First Turkic Khaganate, while residing in the Altai Mountains, the Turks equipped their warriors with reliable metal breastplates. Following the establishment of the unified Turkic Khaganate, elite units of the khagan's guard — heavily armored cavalry clad in metal lamellar armor, known as “fuli” or “buri” (wolves) — emerged as a prominent feature [Bichurin, 1950: 229].

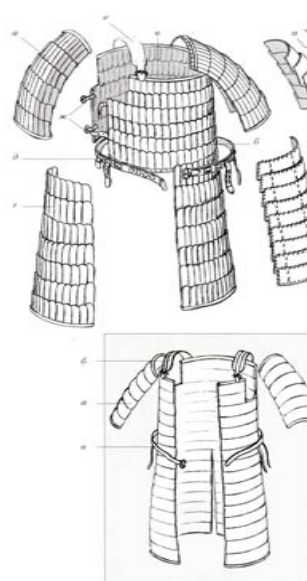

Figure 7. Ancient Turkic composite armor

Recent studies have cataloged and analyzed finds of ranged and close-combat weaponry and protective equipment of Western Turkic and Türgesh warriors [Kozhombardiev and Khudiakov, 1990: 48–52]. Significant quantities of such artifacts have been uncovered in recent excavations of Western Turkic cultural sites in the Kochkor Valley of the Tian Shan [Tabaldiev, 1996: 43–50].

The distribution of weaponry in early medieval Turkic burial sites serves as a reliable indicator of warrior interments. The spatial arrangement of weapons within grave complexes typically mirrors their use in daily and military life, suggesting that burial rituals reflected socially significant aspects of the deceased's identity, including status and occupation.

Analysis of archaeological data from Turkic burial sites in Central Asia indicates that, beyond age and gender, the distribution of specific weapon types was influenced by their social and symbolic significance. Bladed weapons, battle axes, lances, and protective gear (armor, shields, helmets) served not only utilitarian purposes but also functioned as markers of social status, affiliation with the military elite, and possibly ethno-social differentiation within nomadic society.

Comparative sources, including written records, iconographic materials, and ethnographic parallels, highlight the critical role of weaponry in the symbolic capital of nomads. The presence of specific weapons in burials could signify the deceased's membership in the military aristocracy, participation in campaigns and battles, or connection to the sacred sphere, as weapons were often perceived as carriers of power, protecting the deceased's soul in the afterlife.

These findings have been complemented by modeling the social structure of early medieval Turkic society, revealing a complex and hierarchical organization with multiple elite groups. Some groups were centered around military specialization, while others fulfilled administrative, diplomatic, or sacred-ritual

functions. Thus, weaponry served not only as a symbol of personal status but also as a reflection of power structures, social stratification, and ideological worldviews within nomadic culture.

These results underscore the value of further studying weaponry as a key element in Turkic nomads' conceptions of power, social hierarchy, warfare, and the sacred. A comprehensive approach to analyzing weaponry – integrating archaeological, anthropological, historical-cultural, and religious perspectives – offers significant potential for deepening our understanding of both the material and spiritual culture of early medieval Eurasian nomads.

Symbols and Attributes of Power in Eurasian Nomadic Cultures

The earliest symbols and attributes of power emerged during the Late Stone Age, manifesting as staffs and scepters of various configurations, often adorned with zoomorphic figures as finials. In the territory of modern Kazakhstan, several stone scepter heads from the Copper-Stone Age have been documented, primarily in the western and northwestern regions. These artifacts symbolized the divine origin of tribal leaders' authority, their consolidating role within the tribal elite, their special mission in societal functions, and their organizational role in sustaining the community. On the later stages of the Stone Age and into subsequent periods, priests, endowed with religious-ideological functions, also possessed variants of such attributes [fig. 8].

Figure 8. Burial of an Eneolithic chieftain-priest and finials of tribal leaders' staffs, Western Kazakhstan

Military and state standards across the steppe empires of the Eurasian space share common motifs and elements, reflecting their formation within a shared geographical and cultural context, as well as genetic and ideological connections. These commonalities stem from the sacralization of the environment, nature, and animals. Consequently, standards frequently featured stylized depictions of eagles, lions, bulls, and occasionally dragons or other mythological and real animals, symbolizing strength, authority, and divine origin or protection. Bright, contrasting colors – red, black, white, and yellow – were employed to enhance visual impact and symbolic significance. Standards were typically crafted from fabrics, embellished with metal, embroidery, or appliques, underscoring the status and military might of the bearers. The shared motifs of steppe empire standards reflect a universal symbolism of power and divine patronage, characteristic of nomadic cultures that reinforced their authority through visual signs. Structurally, standards consisted of vertical banners affixed to poles, often adorned with tassels, fringes, or metal ornaments. Metallic elements, such as finials, plaques, or reinforcements, enhanced durability and visual appeal, indicating the technological knowledge, artistic skill, and cultural appreciation of aesthetics and symbolism in military contexts, while also reflecting shared cultural and religious values.

A notable example of statehood symbols is a genre composition on a golden plaque from an investiture belt, discovered at a temple site associated with the cremation of a khagan at Eleke Sazy. This depicts a crowned khagan seated on a zoomorphic throne in a canonical ruler's pose [fig. 9].

Figure 9. Depiction of an ancient Turkic Khagan on the throne, Eleke Sazy

The imagery and symbols on standards reflect beliefs in spirits and deities protecting the army and people. Standards could serve sacred functions tied to cults of nature, patron spirits, or ancestors. The symbolism and ritual use of military standards demonstrate the profound interrelation between religious beliefs and the martial culture of Eurasian nomads, ensuring cohesion and elevating the collective spirit of the army. For the Saka, Huns, and Turks, standards served not only as tactical instruments of identification and regulation but also as sacred attributes of authority and divine sanction. They functioned as a visual-communicative code that unified troops, reinforced morale, and legitimized power through sacralized imagery. Despite stylistic and iconographic variations, these standards consistently embodied universal features of the nomadic military tradition, rooted in symbolic expression, ritual practice, and the belief in supernatural protection. In this capacity, they transcended their utilitarian role, symbolizing unity, divine guardianship, and the sanctity of political and military authority.

In the later stages of Stone Age societal development, the rising prominence of the military class and war leaders, endowed with specific authority, was accompanied by corresponding martial attributes and ideological justifications of military power. In such contexts, certain weapons, beyond their destructive capabilities, began to serve symbolic and emblematic functions. The history of Eurasian peoples provides numerous examples where specific weapons became tribal or state symbols. For instance, the cult of the sword dedicated to the war god Ares among the Scythians involved specialized temples where ritual mysteries were performed periodically, serving as an essential condition for maintaining ideological stability and harmony within the state. One such symbol of the warrior caste or societal stratum during the Neolithic period is a bone dagger (crafted from a bull's hind leg) with flint inserts, discovered in 1950 at the Ust-Narym settlement on the Irtysh River [fig. 10]. This dagger, lacking a handle and likely unsuitable for combat, primarily symbolized martial authority and may have been used in exceptional cases for ritual sacrifices during the Neolithic period.

Figure 10. Bone dagger with flint blades, Ust-Narym, East Kazakhstan

Among ancient weaponry, the throwing spear (lance) held symbolic significance, serving as an attribute of military and public authority for distinguished warriors and war leaders. Some examples were adorned with animal or bird figurines. One such specimen was found in the Kostanay region of Kazakhstan [fig. 11]. It is believed that these artifacts could have been fitted with horsehair tufts, banners, or standards.

Figure 11. Bronze spearhead of cultic purpose

The motifs, ornaments, and symbols reflect cultural and military commonalities, as well as the distinct perceptions of symbolism among the nomadic peoples discussed here. Notably, among the Saka, Huns, and Turks, standards served not only as battle markers but also as carriers of sacred symbols connecting the army to spiritual forces. For nomads, visual signs held sacred significance, as evidenced by depictions of animals on standards. All Eurasian steppe states utilized standards as visual codes to enhance morale and provide spiritual support, as confirmed by finds featuring animal imagery, mythological creatures, and symbols of

power, underscoring their sacred function. The use of animal motifs – an archetypal feature linking these cultures – is particularly evident. For instance, the griffin among the Saka was associated with higher powers and divine intervention, as corroborated by archaeological discoveries.

To develop a unified methodological and methodical framework for reconstructing social structures, worldviews, and mental characteristics of nomadic societies, it is essential to integrate philosophical methods with high heuristic potential alongside general historical and scientific approaches. These methods, including dialectical, structural-semiotic, phenomenological, structural-functional, and hermeneutic approaches, facilitate the exploration of the mythopoetic and ideological dimensions of state standards and symbols. General philosophical principles of analysis, aimed at identifying patterns of interconnection and mutual influence among symbolic forms and standards, ensure the integrity and internal dynamics of the historical-cultural continuity among the Saka, Huns, and Turks. Research data confirm the multi-layered and hierarchical nature of the social organization of these cultures at various stages of their historical development. Nomadic society and statehood represent a complex, structured system wherein social roles, statuses, and functions correlate with the cultural, legal, and economic foundations of steppe states. Any culture is viewed as a system of interconnected elements with both functional significance and semantic weight, forming stable structures reproduced in symbolism, mythology, rituals, and language.

Religious behavior among nomads served as a mechanism for ordering reality, where the sacred and profane were closely intertwined. This principle presupposes the presence of archetypal images within the deep structure of individual and collective consciousness. These archetypes manifest in symbolic forms of thought, mythopoetic language, ritual practices, and cultural memory, shaping enduring mental models of behavior and worldview, reflected in the symbolism of nomadic statehood. This perspective emphasizes the correlation between internal motivations, goals, beliefs, and the external activities of social actors. Following the concepts of M. Eliade and other scholars, religious experience is regarded as a distinct form of existential presence that forms the structural basis for behavior, symbolic communication, and ritual actions [Eliade, 1999: 406–411]. Comparative mythology reveals that the mythological systems of Indo-European and Eurasian peoples contain numerous archaic narratives (mythologems) with stable structural features and analogous symbolism. These elements of mythological thought reflect universal archetypes transmitted and transformed over centuries, retaining significance for reconstructing mental worldviews. Thus, the methodological framework for studying sacred symbolism requires an interdisciplinary approach, combining philosophical, sociological, religious, psychological, cultural, and archaeological analytical tools to enable a comprehensive study of past social and mental structures and the reconstruction of a holistic picture of traditional societal worldviews.

The technology of nomadic banner production utilized materials such as leather, fabric, and metal, along with metal ornaments. These standards, decorations, and finials enhanced durability and visual impact, underscoring the owner's status. Constructive solutions were driven not only by functionality but also by the owner's status, as evidenced by archaeological finds and reconstructions. The Turks employed mixed materials, metal ornaments, and embroidery, indicating advanced artistic traditions.

Symbols and attributes of power hold paramount importance in the political history of any people or state, expressing the will of rulers, executive authority, and the aspirations of the populace. These symbols have deep historical roots extending back centuries. The forms of symbols and attributes undergo significant changes in accordance with the ideological and political directives of ruling clans, tribes, state formations, sociopolitical groups, and other factors, including traditions, customs, and myths, which both influence and become integrated into these symbols. Religious symbols also play a significant role in regulating relationships within sociocultural formations across historical diachrony.

Numerous materials attest to the high degree of militarization in the Pazyryk society, evidenced by a significant proportion of weapons or their imitations in male burials, various injuries, and a notable number of cenotaphs, which increased during significant global historical events. Virtually the entire male population could be mobilized for military action when necessary. However, a clear trend emerged toward the formation of a distinct group of professional warriors constituting the leader's "retinue" or "serving" force [Dashkovsky, 2002: 214].

The archaeological cultures of Eastern Kazakhstan in the second half to late first millennium BCE – Pazyryk, Kulazhurgin, and possibly others – developed based on the early Scythian cultural complex established in the early first millennium BCE. Notable monuments include the Kurty, Maiemer, Zevakino, Izmailovka, Kuruk, and Kogaly burial grounds, alongside numerous chance finds, petroglyphs, and other artifacts. Many items from these necropolises have long been used in historical-cultural reconstructions and are part of the global cultural heritage.

The military standards of the Huns, Saka, and Turks share characteristic features, including their functional role in identification, cohesion, and sacred protection of the army; visual symbolism through animal imagery, bright colors, and mythological motifs; and constructive features such as materials, decorative techniques, and metal elements, reflecting technological levels and status. These shared traits indicate similar functions and symbolism in the military standards of Eurasian nomadic peoples, as corroborated by leading specialists in archaeology and historical anthropology.

Military standards played a significant role in the political life of states as personal or state symbols. The most notable and reliable material in Kazakhstan, serving as the finial of a royal standard, originates from Berels Kurgan No. 11 [fig. 12].

Figure 12. Finial of the royal standard, Berel

This is further supported by the discovery of a wooden sculpture of a tiger-griffin among items scattered by looters in a burial chamber. This sculptural depiction of a mythical polymorphic creature – a tiger-griffin – symbolized the supreme ruler of the people inhabiting this territory in the 4th century BCE and was revered as a sacred relic. The combination of griffin and tiger imagery is not coincidental, as the griffin, a totemic and revered animal associated with soaring above, dominated the art and worldview of the Altai peoples during this period.

Herodotus, dubbed the “father of history,” provided semi-legendary accounts of tribes interacting with the northern Black Sea Scythians and more distant groups. Many of his accounts were derived from travelers’ reports, such as Aristeas, son of Caistrobius from Proconnesus, who relayed tales of griffin tribes living in cold lands among high mountains, where snowflakes resembled bird feathers. These tribes mined gold, while their neighbors, the Arimaspians (Greek for “one-eyed”), frequently raided to steal it. Sources also mention the Issedones, Argippaeans, and other tribes neighboring the griffins (Herodotus, Book IV). Scholars have variously located these tribes on the Urals, Altai, or further east, with most favoring the Altai hypothesis. This study supports the view that these ancient accounts, albeit distorted, reflect real events in the Altai and adjacent territories during the mid to late first millennium BCE among tribes with similar economic-cultural profiles and worldviews. This is reinforced by typological parallels in Chinese written sources. The text *Mu Tianzi Zhuan* (“Biography of Mu Tianzi”), discovered in 280 BCE, describes the legendary journey of Zhou Muwang northwest from his state. Crossing the Kunlun Mountains (initially the Altai, later reassigned to another region), he followed the Hei Shui (Black River) to the vicinity of the mysterious “Yao Chi” (Paradise Lake), where he encountered clouds of feathers and countless bird flocks [Sun Peiliang, 1985: 8; Wang Zhilai, 1986: 54]. If Herodotus’ skepticism about informants’ comparisons of snowflakes to bird feathers in the lands of the northern Scythian neighbors – Arimaspians, “gold-guarding griffins,” and other Altai tribes – stems from rumors of prolonged winters and heavy snowfalls, the accounts of actual bird feathers near water bodies may have been misinterpreted by ancient authors due to stereotypes about northern “barbarians.”

Another Chinese source from the 4th–3rd centuries BCE, *Shanhaijing*, describes a northern “one-eyed” country, “Yimu Guo” (Yimu: one eye; Guo: state), aligning typologically with Aristeas’ account of the Arimaspians. Greek myths about the bald Argippaeans resonate with the Chinese text *Zhuangzi*, covering events from the 4th–2nd centuries BCE in the “bald” state of “Qiongfā Guo” (Qiong: poor, bald; Fa: hair; Guo: state) northwest of China. These Greco-Chinese mythological parallels may share a common origin. Some Chinese scholars identify *Mu Tianzi Zhuan*’s geographical terms – Kunlun, Yao Chi, and Hei Shui – with the Altai Mountains, Lake Zaysan, and the Black Irtysh River, respectively (Sun Peiliang, 1985: 8; Ma Yong, Wang Binghua, 1990: 13), though Lake Markakol or the Ili River and Lake Balkhash are less likely

alternatives. These accounts potentially expand the southern boundaries of the tribes creating this cultural phenomenon.

As new historical-archaeological sources are analyzed, it becomes increasingly evident that Eurasian peoples, including Turkic ethnic groups, possessed a distinct system of property and state symbols, with banners forming a critical component. Despite the fragmentary survival of this system, comprehensive analysis of written and iconographic sources enables substantiated conclusions about the key stages of state standard evolution among medieval ancestors.

Standards fulfilled multiple significant functions, primarily as religious symbols protecting armed forces in battle, embodying divine essence, and endowing rulers and armies with sacred power. Losing a standard in battle equated to defeat, signaling retreat or the death of a commander. Various banners and small flags held both sacred and tactical significance, aiding army management during battles by allowing commanders to assess unit positions and respond to changing conditions. Toppling an enemy's banner signified the cessation of organized resistance, while banners marked the commander's headquarters and served as rallying points post-battle [fig. 13].

Figure 13. Depiction of a Turkic warrior on frescoes

The earliest banner types characteristic of Eurasian steppe nomadic cultures trace back to the Sarmatian era, possibly borrowed from Central Asian traditions under ancient Chinese military influence. Societal development relies on stable symbols and attributes reflecting social structure and values, embodying spiritual culture, worldviews, customs, and traditions shaped by economic, political, cultural, and religious factors.

Civilizational progress involves global changes impacting material and ideological foundations, accompanied by transformations in symbols, norms, values, cultural codes, and social behavior. In the context of continuity, studying the symbolism and standards of the ancient Turkic period as expressions of political power, ethnic identity, and ideological foundations is critical. Scholars often highlight the wolf – a sacred animal reflecting the divine origin of the Ashina clan, symbolizing strength, courage, and protection – as a key Turkic symbol. Tamgas, clan signs, served identification, proprietary, and sacred functions, applied to weapons, banners, household items, and livestock. Turkic military standards, ancient symbols of power, typically consisted of a pole adorned with a spear or metal finial, attached with horse tails, ribbons, or fabric panels. The number of tails indicated a leader's rank, accompanying the ruler as an essential emblem of authority. These symbols were integral to military hierarchy and sacred Turkic beliefs, linked to the patronage of heavenly forces – Tengri – and ancestral spirits.

The evolution of symbolic space is inseparable from societal historical movement, reflecting adaptation to new challenges. In the context of globalization, digitization, and cultural diffusion, symbols gain heightened significance as tools for identity, consolidation, and historical memory, serving as both cultural heritage and instruments for shaping the future. Studying ancient Turkic symbolism enables modern society to maintain connections to its roots and reflect on enduring categories of power, honor, and community through historical cultural codes.

The symbolic space of Turkic standards, viewed in the context of prior societies, reveals the origins, continuity, and symbolic weight of these emblems within nomadic worldviews. In a modern perspective, state symbols and standards serve as mental codes of nomadic peoples and their statehood. Analyzing their role in social and cultural organization highlights the emphasis on the “tuğ” standard and totemic symbols, reflecting their connection to the broader evolution of symbolic systems amid historical and civilizational transformations. The tuğ was not merely a visual marker of power but a sacred symbol carrying Tengri's blessing. Its presence in battles or assemblies (Kurultai) signified the legitimacy of decisions and divine consent, accompanying rulers, marking military camps, and serving as a protective talisman. Sources

indicate that the *tuğ* was used not only by Turks but also by other Central Asian nomads, though the Turks imbued it with a structured, hierarchical, and sacred significance. The *tuğ* became an archetype of Eastern authority, symbolizing state continuity, vertical power, and military standards – “bayraks” [fig. 14].

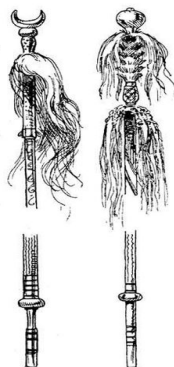

Figure 14. One of the standards of the ancient Turks

The symbolic space plays a pivotal role in societal historical development, reflecting social organization, worldviews, collective identity, power legitimation, and cultural memory. This is particularly evident in Eurasian nomadic cultures, especially the ancient Turks, whose symbolic system integrated spiritual, military, and sacred meanings from preceding states. Each clan and tribe had its *tamga* – a clan sign serving distinction, ownership, and sacred connection to ancestral spirits. *Tamgas* were primarily applied to state standards, weapons, yurts, horse gear, seals, tombstones, and livestock, reinforcing clan affiliation and social status. Turkic symbolism, rooted in mythology and worldview, shaped their cultural and ideological identity.

Throughout their historical development, symbols and standards have undergone transformations in both form and meaning. Civilizational processes – such as the disintegration of empires, religious reforms, or cultural exchanges – have consistently been accompanied by changes in the sign-symbolic system. Among the Turks, these transformations are particularly evident during the collapse of their empire and the emergence of successor khanates, as well as during the period of Islamization and the transition to a sedentary lifestyle. Despite these changes, traditional symbols, such as the *tuğ* (banner), various types of *bayraks* (flags), and clan *tamgas*, retained their significance, adapting to new forms: clan signs evolved into heraldic emblems, wolf imagery became military insignia, and standards were incorporated into religious or dynastic protocols [fig. 15].

Figure 15. Turkic flags depicted in miniatures

In the modern context, the symbolism of the ancient Turks continues to serve as an element of national identity. In Turkic-speaking countries (e.g., Kazakhstan, Turkey, Kyrgyzstan), motifs rooted in Tengrism are reinterpreted as tools for cultural self-representation and historical legitimation. Thus, Turkic symbols and standards remain an integral part of their socio-political, cultural, and spiritual systems. Within the sign-symbolic space of ancient Turkic society, these elements reflected not only power relations and tribal structures but also sacred meanings that ensured communal unity and stability. The evolution of these symbols amid historical transformations demonstrates their flexibility, resilience, and ability to adapt to new ideological and cultural conditions while maintaining ties to the deep archetypes of steppe civilization.

A comprehensive analysis of the social organization, statehood, military structure, and symbolic systems of the Saka, Xiongnu, and Turks reveals a profound historical, cultural, and political continuity

among these nomadic cultures. Their social institutions, military practices, and sign-symbolic spaces were shaped by the nomadic lifestyle, environmental conditions, and the necessity for constant mobility, resulting in shared structural and functional characteristics.

The military-democratic structure of Saka society, which included popular assemblies and the participation of armed community members in decision-making, reflects early forms of direct democracy. Notably, even women held political and military rights, distinguishing Saka society from the typical Eastern civilizations characterized by rigid bureaucracy and social stratification. The power structure comprised a sacralized ruler, a military aristocracy, a priesthood, and a free population of farmers and pastoralists, as corroborated by both written and archaeological sources.

The development of weaponry and tactics among the Saka, Xiongnu, and Turks follows a unified trajectory in the evolution of Central Asian nomadic military practices. Archaeological finds highlight not only the functional but also the symbolic roles of weapons and equipment, linked to social stratification, rituals, and mythology. Horses, central to nomadic life and military superiority, along with artifacts such as stone scepters topped with horse heads, served as markers of sacred and status-related significance within the culture.

Standards, or *tuğ*, held particular importance in both military and spiritual contexts. Their construction, color symbolism, and zoomorphic motifs signified the high status of their bearer, expressed divinely sanctioned authority, and served as visual codes uniting warriors and the community. Elements such as the number of horse tails, metal ornaments, and depictions of mythological animals carried profound sacred meanings, affirming the ruler's connection to the deity Tengri and ancestral spirits.

The symbols and standards of the Turks and other Eurasian nomadic peoples formed a distinctive sign system, intertwining power, warfare, and sacred space within a unified worldview and ritual context. These signs were integral to the social structure, fulfilling functions of identity, legitimation, and mobilization.

Contemporary research, grounded in interdisciplinary approaches – archaeological, historical-cultural, semiotic, and philosophical – enables the reconstruction of the complex, multi-layered system of symbols and power in nomadic societies. The symbolism of standards, tamgas, and animal motifs serves as a key element of the mental code of these societies, through which they expressed their identity, sacred worldview, and concepts of power. Standards, as “material codes of sacred authority,” were not merely battle banners but reflections of the holistic philosophy of steppe civilization. Their study provides deeper insight into the internal mechanisms of political organization, religious beliefs, and cultural continuity among the Saka, Xiongnu, and Turks. These signs serve as vivid markers of the civilizational unity of Eurasian nomadic societies, demonstrating the resilience of their structures, symbols, and ideological orientations, carried through centuries and reflected in the cultural memory of modern peoples.

The analyzed material convincingly demonstrates that the socio-political organization, military systems, and rich symbolism, including standards and sign-symbolic spaces, are key to understanding the historical and cultural heritage of Central Asian nomadic societies. The military-democratic structure of Saka society fostered a unique political model, with significant roles for ordinary community members, including women warriors, in decision-making and military activities. This reflects a high degree of civic engagement and social participation, distinguishing it from the hierarchical structures of sedentary Eastern civilizations.

Over recent decades, research has focused on the military organization and weaponry of nomadic peoples, including the Scythians, Xiongnu, Turks, Uyghurs, and Kyrgyz. Archaeological and historical-ethnographic data have enabled the reconstruction of nomadic societal structures, identifying key features of military practices, social stratification, and the sacred aspects of power, expressed through battle standards and symbols. The *tuğ* holds a prominent place as a symbol of authority, legitimacy, and connection to divine forces. Its significance transcends utilitarian military functions, becoming a sacred object imbued with religious and political roles. Analysis of standards, ornaments, totemic imagery, and symbolism (griffins, wolves, eagles, bulls, and mythological creatures) reveals their universal role as elements of ethnic identity, cultural continuity, and expressions of state hierarchy.

Philosophical and structural-semiotic approaches to studying the standards and signs of Turkic and other nomadic societies uncover their profound symbolic weight. These elements are not merely markers of power or rank but reflections of a mythopoetic worldview, spiritual value systems, and cosmological concepts of order, sanctity, and justice. The wolf, as the sacred animal of the Ashina clan, and the use of tamgas as legal and identificational signs, are particularly significant.

Conclusions. In conclusion, a comprehensive examination of social organization, weaponry, sacred signs, and the philosophy of symbols confirms that Central Asian nomadic peoples possessed a highly organized system of power, a multi-layered social hierarchy, a profound spiritual tradition, and a deliberate

symbolic culture. These elements ensured the stability and continuity of nomadic statehoods while enabling adaptation to civilizational challenges without compromising identity. The evolution of the sign-symbolic space of the Saka, Xiongnu, and Turks not only reflects their historical development but also serves as a vital source for understanding broader processes of cultural transformation in Eurasia. In the context of modern globalization and cultural diffusion, engaging with these symbols and forms of collective memory remains a relevant means of preserving identity, spiritual heritage, and historical self-awareness.

References

- Akishev, 1984 – *Akishev A.K. Iskusstvo i mifologiya sakov* [Art and Mythology of the Saka]. Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p. [in Russian]
- Bernshtam, 1951 – *Bernshtam A.N. Ocherk istorii gunnov* [Essay on the History of the Huns]. Leningrad: Leningrad State University, 1951. 256 p. [in Russian]
- Bichurin, 1950 – *Bichurin N.Ya. (Iakinf). Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena* [Collection of Information on the Peoples of Central Asia in Ancient Times]. Vol. I. Moscow–Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1950. 382 p. [in Russian]
- Botalov, 2019 – *Botalov S.G. Epokha Velikogo pereseleniya narodov i rannee Srednevekove Yuzhnogo Urala (II–VIII veka)* [The Great Migration and the Early Middle Ages of the Southern Urals (2nd–8th Centuries)]. In: *Istoriya Yuzhnogo Urala*, vol. 4. Chelyabinsk: South Ural State University, 2019. 384 p. [in Russian]
- Dashkovskiy, 2002 – *Dashkovskiy P.K. Sotsial'naya struktura i sistema mirovozzrenii naseleniya Gornogo Altaya skifskogo vremeni* [Social Structure and Worldview System of the Scythian-era Population of Mountain Altai]. PhD thesis, 07.00.06. Kemerovo, 2002. 303 p. [in Russian]
- Dzharilgasinova, 1972 – *Dzharilgasinova R.Sh. Drevnie koguretsy (K etnicheskoi istorii koreitsev)* [The Ancient Koguryo People: On the Ethnic History of Koreans]. Moscow, 1972. 204 p. [in Russian]
- Eliade, 1999 – *Eliade M. Izbrannye sochineniia. Ocherki sravnitel'nogo religiovedeniia* [Selected Works. Essays in Comparative Religion]. Moscow: Ladomir, 1999. 488 p. [in Russian]
- Gavrilova, 1965 – *Gavrilova A.A. Mogil'nik Kudyrge kak istochnik po istorii altaiskikh plemen* [The Kudyrge Burial Ground as a Source on the History of Altai Tribes]. Moscow–Leningrad, 1965. 144 p. [in Russian]
- Gorbulov, 2007 – *Gorbulov V.V. Voennoe iskusstvo altaiskikh tyurok v ranнем srednevekov'e* [Military Art of the Altai Turks in the Early Middle Ages]. In: *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Sibiri i Tsentral'noi Azii*. Novosibirsk, 2007. Pp. 86–88. [in Russian]
- Grach, 1980 – *Grach A.D. Drevnie kochevniki v tsentre Azii* [Ancient Nomads in Central Asia]. M.: Nauka, 1980. 76 p. [in Russian]
- Grishin, 1981 – *Grishin Yu.S. Pamyatniki neolita, bronzovogo i rannego zhelezного vekov lesostepnogo Zabaikal'ya* [Monuments of the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages of the Trans-Baikal Forest-Steppe]. M.: Nauka, 1981. 204 p. [in Russian]
- Inostrantsev, 1926 – *Inostrantsev K.A. Khunnu i Gunny. Razbor teorii o proiskhozhdenii naroda Khunnu kitaiskikh letopisei, o proiskhozhdenii evropeiskikh Gunnov i o vzaimnykh otnosheniyakh etikh dvukh narodov* [Xiongnu and Huns: Analysis of Theories about the Origin of the Xiongnu and European Huns]. Leningrad, 1926. 152+4 p. (2nd edition). [in Russian]
- Ivanov, 2007 – *Ivanov S.S. Kop'ya sakov Tsentral'noi Azii* [Spears of the Saka of Central Asia]. In: *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Sibiri i Tsentral'noi Azii*. Novosibirsk: Novosibirsk State University, 2007. Pp. 58–65. [in Russian]
- Kafesoglu, 1989 – *Kafesoglu İ. Türk Milli Kültürü* [Turkish National Culture]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989. 212 p. [in Turkish]
- Khudyakov, 1986 – *Khudyakov Yu.S. Vooruzhenie plemen Gornogo Altaya pervoi poloviny I tys. n.e.* [Weapons of the Tribes of Mountain Altai in the First Half of the 1st Millennium AD]. In: *Materialy po arkheologii Gornogo Altaya* [Materials on the Archaeology of Mountain Altai]. Gorno-Altai, 1986. Pp. 81–99. [in Russian]
- Khudyakov, 2000 – *Khudyakov Yu.S., Yu Su-Hua. Kompleks vooruzheniya syan'bi* [The Weapon Complex of the Xianbei]. In: *Drevnosti Altaya. Izvestiya laboratorii arkheologii*, no. 5. Gorno-Altai, 2000. Pp. 37–48. [in Russian/Chinese]
- Khudyakov, 2015 – *Khudyakov Yu.S. Osobennosti formirovaniya i funktsionirovaniya voennoi organizatsii u nomadov Tsentral'noi Azii v khunno-syan'biiskoe vremya* [Formation and Functioning of Military Organization among the Nomads of Central Asia during the Xiongnu–Xianbei Period]. *Istoriya i sovremennost'*. 2015. № 2(22). Pp. 104–113. [in Russian]
- Kocheev, 1999 – *Kocheev V.A. Boevoe oruzhie pazyryktsev* [Weapons of the Pazyryk People]. *Drevnosti Altaya: Izvestiya laboratorii arkheologii*, 4. Gorno-Altai, 1999. Pp. 74–82. [in Russian]
- Kyzlasov, 1989 – *Kyzlasov L.R. Drevnyaya i srednevekovaya istoriya Yuzhnoi Sibiri (v kratkom izlozhenii). Posobie dlya uchitelei istorii* [Ancient and Medieval History of Southern Siberia (Concise Outline). A Manual for History Teachers]. Abakan, 1989. 58 p. [in Russian]
- Mogilnikov, 1997 – *Mogilnikov V.A. Kurgan 85 Kara-Koby-I i nekotorye itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe* [Kurgan 85 of Kara-Koby-I and Some Results of the Study of Ancient Turkic Monuments of Altai]. *Istochniki po istorii Respubliki Altai*. Gorno-Altai, 1997. P. 206. [in Russian]
- Pershits, 1976 – *Pershits A.I. Nekotorye osobennosti klassoobrazovaniya i ranneklassovykh otnoshenii u kochevnikov-skotovodov* [Some Features of Class Formation and Early Class Relations among Nomadic Pastoralists]. *Stanovlenie klassov i gosudarstva: Sbornik statei*, ed. A.I. Pershits. Moscow: Nauka, 1976. Pp. 280–313. [in Russian]
- Zhumadil, 2014 – *Zhumadil A.K. Voennoe delo kochevnikov Evrazii: istoriograficheskii analiz* [Warfare of the Nomads of Eurasia: Historiographic Analysis]. Almaty: Kazakh University, 2014. 272 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 638-649
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_638-649

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE PRIIRTYSH REGION FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE 1920S

Toraigyrov Erzhan Muratovich¹, Bakirova Zhansaya Bazaralyevna²

¹Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko St., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
candidate of historical sciences
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko St., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
E-mail: bakirovvnazh@mail.ru

© Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2025

© Toraigyrov E.M., Bakirova Zh.B., 2025

Abstract. Introduction. The relevance of the article is based on the study of the development of education and enlightenment in the Priirtysh region, which makes it possible to understand the social and cultural processes that occurred during the transitional period from the Russian Empire to the Soviet state. Examining these processes helps identify the causes and factors that determined the level of literacy and the accessibility of education for the population of Kazakhstan. *Purpose and objectives.* The main objective is to analyze the development of the educational system in the Priirtysh region in the second half of the 19th century to the 1920s, including the policies of the tsarist and Soviet authorities, as well as the role of the Kazakh intelligentsia in these processes. To achieve this goal, it is necessary to study traditional forms of education and determine their significance in the region, analyze the educational policy of the tsarist administration regarding the Kazakh population, assess the contribution of the national intelligentsia to the development of enlightenment, examine the changes that took place during the early years of soviet power, and conduct a comparative analysis of the educational systems of the tsarist and soviet periods in the Priirtysh region. *Materials and methods.* The primary sources are archival documents from the Central State archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) and the State archive of Pavlodar region (SAPR), as well as published works by scholars. The methodological basis includes historical analysis, comparative analysis, and the historical-typological method, which made it possible to correlate different stages of educational development. *Results and conclusions.* The study demonstrates that the educational process in the region was complex and contradictory. During the tsarist period, it was marked by duality, with the coexistence of traditional Muslim schools and Russian-Kazakh institutions, while being constrained by colonial policies and discrimination. After the Soviet power was established, large-scale efforts were undertaken to eradicate illiteracy; however, these initiatives were accompanied by ideological pressure and shortage of resources. Despite their declared progressive aims, both systems were contradictory, yet each contributed in its own way to the formation of the foundations of education in the Priirtysh region.

Keywords: Priirtysh region, education, enlightenment, mekteb, madrasa, literacy campaign, Kazakh intelligentsia, tsarist policy, soviet power

Acknowledgments. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education, project IRN BR28512385 «Interdisciplinary study of regional aspects of the history of Kazakhstan (based on new archival materials and folklore sources)».

For citation: Toraigyrov E.M., Bakirova Zh.B. Development of Education and Enlightenment in the Priirtysh Region from the second half of the 19th century to the 1920s. Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 638-649. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_638-649

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕРТІС ӨңІРІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ МЕН АҒАРТУШЫЛЫҚТЫҢ ДАМУЫ

Торайғыров Ержан Мұратұлы¹, Бакирова Жансая Базарәліқызы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі, 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
E-mail: bakirovvnazh@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Торайғыров Е.М., Бакирова Ж.Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Ертіс өңіріндегі ағарту мен білім берудің дамуын зерттеудің өзектілігі қарастырылады. Бұл зерттеу Ресей империясынан Кеңестік мемлекетке өту кезеңінде орын алған әлеуметтік және мәдени үдерістерді түсінуге мүмкіндік береді. Аталған үдерістерді талдау Қазақстан халқының сауаттылық деңгейі мен білімге қолжетімділігін анықтаған себептер мен факторларды айқындауға көмектеседі. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың негізгі мақсаты – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың 1920 жылдары аралығындағы Ертіс өңіріндегі білім беру жүйесінің дамуын талдау. Бұл ретте патшалық және кеңестік билік жүргізген саясаттар, сондай-ақ қазақ зиялыларының осы үдерістердегі рөлі қарастырылады. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады: өңірдегі дәстүрлі білім беру формаларын зерттеп, олардың маңызын анықтау; патшалық әкімшіліктің қазақ халқына қатысты білім беру саясатын талдау; ұлттық зиялылардың ағартушылыққа қосқан үлесін бағалау; кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы өзгерістерді қарастыру; және патшалық пен кеңестік кезеңдегі білім беру жүйелеріне салыстырмалы талдау жүргізу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі дереккөздері – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОМА) мен Павлодар облысының мемлекеттік мұрағатының (ПОМА) құжаттары, сондай-ақ ғалымдардың жарияланған еңбектері. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи талдау, салыстырмалы талдау және тарихи-типологиялық әдіс құрайды. Бұл әдістер әр кезеңдегі білім беру үдерістерін өзара байланыстыруға мүмкіндік берді. *Нәтижелер мен қорытындылар.* Зерттеу нәтижесінде өңірдегі білім беру үдерісі күрделі әрі қайшылықты сипатта болғаны анықталды. Патшалық кезеңде дәстүрлі мұсылман мектептері мен орыс-қазақ оқу орындарының қатар өмір сүруімен ерекшеленетін қосарлы жүйе қалыптасты, алайда бұл жүйе отарлық саясат пен кемсітушілікпен шектелді. Кеңестік билік орнаған соң жаппай сауатсыздықты жою бағытында ауқымды шаралар қолға алынды, бірақ бұл бастамалар идеологиялық қысыммен және ресурстардың жетіспеушілігімен қатар жүрді. Өздерін прогрессивті деп жариялаған бұл екі жүйе де қайшылықты болғанымен, әрқайсысы Ертіс өңіріндегі білім беру іргетасының қалануына өз үлесін қосты.

Түйін сөздер: Ертіс өңірі, білім беру, ағарту, мектеп, медресе, сауаттылықты жою науқаны, қазақ зиялылары, патшалық саясат, кеңестік билік

Алғыс. Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен, ЖТН BR28512385 «Қазақстан тарихының өңірлік қырларын пәнаралық зерттеу (жаңа мұрағаттық материалдар мен фольклорлық деректер негізінде)» жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М., Бакирова Ж.Б. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ертіс өңіріндегі білім беру мен ағартушылықтың дамуы. *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 3. 638-649-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_638-649

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ В ПРИИРТЫШЬЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Торайғыров Ержан Муратович¹, Бакирова Жансая Базаралиевна²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
E-mail: bakirovvnazh@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Торайғыров Е.М., Бакирова Ж.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Актуальность статьи заключается в исследовании развития образования и просвещения в Прииртышье, что позволяет понять социальные и культурные процессы в регионе в переходный период от Российской империи к становлению Советской власти. Изучение этих процессов помогает выявить причины и факторы, определявшие уровень грамотности и доступность образования для населения Казахстана. *Цель и задачи.* Основной целью является анализ развития системы образования в Прииртышье во второй половине XIX – 20-х гг. XX века, включая политику царской и советской власти, а также роль казахской интеллигенции в этих процессах. Для достижения этой цели предполагается изучить традиционные формы обучения и определить их значение в регионе, проанализировать образовательную политику царской администрации в отношении казахского населения, оценить вклад национальной интеллигенции в развитие просвещения, рассмотреть изменения, произошедшие в первые годы советской власти, и провести сравнительный анализ образовательных систем дореволюционного и советского периодов в Прииртышье. *Материалы и методы.* Основными материалами являются архивные документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) и Государственного архива Павлодарской области (ГАПО), а также публикации и труды исследователей. Методы исследования: исторический анализ, сравнительный анализ и историко-типологический метод, позволивший сопоставить разные этапы развития образования. *Результаты и выводы.* Статья демонстрирует, что образовательный процесс в регионе был сложным и противоречивым. В царский период он характеризовался двойственностью: сосуществованием традиционных мусульманских школ и русско-казахских училищ, а также был ограничен колониальной политикой и дискриминацией. С приходом советской власти были предприняты масштабные усилия по ликвидации неграмотности, однако эти процессы сопровождались идеологическим давлением и нехваткой ресурсов. Несмотря на заявленные прогрессивные цели, обе системы были противоречивыми, но каждая внесла определенный вклад в формирование основ образования в Прииртышье.

Ключевые слова: Прииртышье, образование, просвещение, мектеб, медресе, ликбез, казахская интеллигенция, царская политика, советская власть.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки, Министерства науки и высшего образования, проект ИРН BR28512385 «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений)».

Для цитирования: Торайғыров Е.М., Бакирова Ж.Б. Развитие образования и просвещения в Прииртышье во второй половине XIX – 20-х годах XX века // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 3. С. 638-649. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_638-649

Introduction. The development of the education system in the territory of present-day Kazakhstan during the second half of the 19th century and the 1920s was a complex and multifaceted process reflecting profound political, social, and cultural transformations. This period marked a transition from traditional forms of instruction rooted in centuries-old religious practices to attempts at introducing secular and ideologically driven models of education. The relevance of this study lies in the need to examine and comprehend the historical experience that shaped the modern educational paradigm. Exploring this period makes it possible not only to trace the evolution of pedagogical ideas but also to identify the challenges faced by both the tsarist and Soviet authorities in their efforts to educate the indigenous population.

The transformation of the educational system in the Pavlodar Priirtysh region during the second half of the 19th century and the 1920s was not a linear process. It was shaped by the contradictions between state policies (colonial under the tsarist regime and ideologically driven under the Soviet regime), the activities of the national intelligentsia, and the region's objective socio-economic difficulties.

Materials and methods. This study is based on the problem-chronological method, which makes it possible to trace the development of the educational system in the Priirtysh region step by step and to identify the key issues characteristic of each historical stage. The comparative-historical method was used to compare the educational policies of the tsarist and Soviet periods, as well as to analyze the influence of the national intelligentsia on these processes.

The primary sources for this article are archival documents collected from two key repositories: the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK) and the State Archive of Pavlodar Region (SAPR). The CSARK holds collections related to the activities of regional administrative and educational institutions, including official correspondence, school and vocational school reports, and materials on repressions. Of particular interest are collections containing information about the resistance of Muslim clergy and the Kazakh population to the introduction of Russian-language education. The SAPR holds documents relating to the work of local educational institutions, departments of public education, agitational trains, and "Red Yurts." These materials provide a detailed understanding of the practical implementation of educational policy at the regional level.

Additional sources include published scholarly works and collections of documents on the history of education [Istoriya obrazovaniya..., 2022] and the history of Islam in Kazakhstan [Boltina, Sheveleva, 2001].

Discussion. The topic of the development of education and enlightenment in the Pavlodar Priirtysh region during the second half of the 19th century and the 1920s represents an important part of Kazakh historiography. Early Soviet-era studies on this issue were generally propagandistic in nature. They emphasized the successes of the Soviet government in combating illiteracy and building a new "progressive" education system, contrasting it with the "backward" tsarist and religious schools. The works of such authors as E. B. Bekmakhanov [Bekmakhanov, 1957] and T. Tazhibayev [Tazhibayev, 1962], while containing valuable factual data, interpret them in accordance with the official ideology, highlighting the colonial character of tsarist policy and the limitations of traditional Muslim education.

By contrast, contemporary researchers strive for a more objective and multifaceted analysis. Authors such as Zh. Artykbayev [Artykbayev, 1993], V. D. Boltina and L. V. Sheveleva [Boltina, Sheveleva, 2001], as well as A. L. Zakharenko and V. K. Merts [Zakharenko et al., 2003], expand the traditional scope of study. They not only describe state policy but also focus on the educational initiatives of the Kazakh intelligentsia. Their works explore in detail the role of the Jadid movement, the Alash party, and various educational circles that, despite government opposition, sought to develop education in the native language and to raise national consciousness.

Particular attention should also be paid to works dealing with specific aspects of the educational process. For example, E. I. Burdina [Burdina, 2004] and Sh. Taukibaeva [Taukibaeva, 1997] examine the establishment and development of education in the region, analyzing both political and socio-economic factors. Zh. Zharikbayev and B. Kaliyev [Zharikbayev, Kaliyev, 1990] and S. Nurbaev [Nurbaev, 2009] highlight the contribution of Kazakh thinkers, publicists, and teachers to public enlightenment. Their studies show that education was not only a tool of state power but also a field for the development of national ideas.

Results. Traditional forms of education based on the religious system persisted in Kazakhstan until the early 20th century. The primary centers of knowledge were mektebs and madrasahs. From the 18th century, mektebs associated with small mosques became widespread in the territory of Kazakhstan. They were usually established at the homes of wealthy Kazakhs who hired a mullah to teach their children. The period of study lasted from three to five years. The main objective was the correct reading of Quranic verses and the

mechanical memorization of letters and lines. However, the knowledge acquired in this way was quickly forgotten without practical application [Zakharenko et al., 2003: 84].

Madrasahs located at mosques offered a higher level of education. The very term madrasah (from Arabic – “place of learning”) denoted a secondary-level educational institution attended after elementary school. Madrasahs trained religious servants, mekteb teachers, and lower-level officials. In the 19th century, there was a madrasah in Semipalatinsk where religious law, philosophy, logic, metaphysics, history, and geography were taught in the spirit of Islamic thought. Special attention was given to the study of sacred texts.

The district chief S. A. Avramovich described the specifics of teaching in mektebs and madrasahs in a letter to the office of the Steppe Governor-General in 1891 as follows:

“The Kyrgyz have no permanent schools in the volosts, but some of the literate Kyrgyz in the volosts teach reading and writing to boys who wish to study, mostly in summer, in a yurt ... The arrangement of schools is very simple: benches are placed along two sides of an ordinary yurt ... the middle of the yurt remains free for the pupils to read ... Kyrgyz children begin their studies between the ages of 6 and 10, depending on their development... After teaching the alphabet through repetition, the teacher has the pupils learn prayers from a book, and at the same time teaches them to write... The teacher is almost always paid in livestock, usually calculated at about 30 kopecks per month, which equals the price of one sheep. Such a teacher receives one sheep a year from wealthy families for reading prayers all summer, thus earning a living, collecting about 20 sheep over the summer... Only the daughters of the very wealthiest parents, about three to five per volost, are taught separately from boys to read and write; the daughters of poor families are not taught literacy at all” [CSARK. F. I-64. In. 1. C. 5089. P. 165.].

By the early 20th century, the dominant form of schooling remained the Muslim rural school. In Semipalatinsk district alone, there were about 90 such schools [Boltina, Sheveleva, 2001: 15]. The literacy rate in the region reached about 30 percent.

In the second half of the 19th century, jadidism – a socio-political and intellectual movement initiated by the Crimean Tatar Ismail Bey Gasprinsky – spread to Kazakhstan [Yuzeev, 2003: 127]. Under its influence, new-method schools began to appear within mektebs and madrasahs. Unlike the traditional system, they were based on the phonetic method, emphasized comprehension, and included the study of secular subjects. In Semipalatinsk, there was such a school known as the mekteb of Sary Gismat [Zakharenko et al., 2003: 85]. Alongside Islamic subjects, history, geography, and literature were also taught there. Teachers introduced students to the achievements of European civilization. Although jadid schools were progressive in nature, they did not become the dominant form of education [Zakharenko, Likhman, 2003: 109].

Thus, before the emergence of Russian-Kazakh schools, Kazakh children received education primarily in religious institutions–mektebs and madrasahs.

Since 1861, the “Regulation on the Siberian Cossack Host” had mandated the opening of district schools with six-year programs in each of the ten regimental districts. However, the quality of teaching in these schools was low, and the authorities even considered closing them [Usov, 1879: 133]. Kazakh children were also admitted to Cossack stanitsa schools, but their lack of Russian language skills made this education largely ineffective.

The reforms of 1867–1868 created new conditions for the development of education. The state and public figures began to focus on spreading literacy among the Kazakh population. Russian-Kazakh schools were seen by the tsarist administration not only as educational institutions but also as tools of Russification and Christianization. Their main goal was to eliminate the influence of the Muslim clergy and to train personnel for the administrative apparatus. Instruction was conducted exclusively in Russian [Shoinbaev, 1982: 216].

A similar principle of instruction was planned to be introduced into traditional mektebs. However, effective Russian-language teaching required trained specialists, whose preparation would take time. At the same time, clear resistance arose among the local population. For example, in 1877, Tatar mullahs declared their intention to send a delegation to the Tsar to “defend their right not to study Russian literacy, as it undermines their religious beliefs” [CSARK. F. 369. In. 1. C. 2040-a. P. 51–52.]. Attempts to teach Russian in mektebs and madrasahs were largely ignored, so at the beginning of the 20th century classes were still conducted in Tatar and Arabic [CSARK. F. 369. In. 1. C. 780. P. 12.].

The “iron cap” policy described by T. Tazhibayev restricted access of the Kazakh population to full-fledged education, allowing only the knowledge useful to the colonial system. Only minimal funds

were allocated to education, and the literacy rate in Kazakhstan remained at about 1–2 percent [Tazhibaev, 1962: 56].

Within the tsarist administration, there was an overtly colonial attitude toward the education of Kazakhs. One official remarked: “I wholeheartedly wish that the Kirghiz [Kazakhs] would forever remain nomadic shepherds, never sow bread and know neither science nor even crafts; but at the same time, I would most eagerly wish to teach them to eat our bread and to use our simple Russian cloth and other coarse Russian goods” [Bekmakhanov, 1957: 124].

A serious problem remained the training of teaching staff. At the beginning of the 20th century, working conditions for teachers were extremely harsh: low salaries and ethnic discrimination were common. The law of 1905 granted Russian teachers bonuses and pensions for long service, while Kazakhs had no such rights. The director of the Turgai School, M. Ronginsky, noted: “A Russian teacher... enjoys, thanks to his Russian nationality, the rights of public service, while a Kazakh teacher, even if undeniably superior in all respects, does not enjoy such rights simply because he is a Kazakh, not a Russian” [Burdina, 2004: 9].

Kazakh officials were obliged to send their children to Russian schools. In a letter from Sadvakas Shormanov to G. Potanin dated February 25, 1887, it was reported: “A total of 30 Kazakh children are studying in educational institutions in the city of Omsk, and one is studying at St. Petersburg University” [Valikhanov, 1961: 230].

At the same time, measures were taken to restrict Muslim schools. Opening a mektep required official permission, mullahs were subjected to taxes and were required to know Russian. In Pavlodar district, according to Shcherbina's expedition, by the late 19th century there were about 261 mullah-teachers. Gradually, however, repressive measures followed: closure of schools, bans on Arabic textbooks, reduction of funding for mullahs and mosques, and support exclusively for Christian missions [Artykbayev, 1993: 181, 186].

Religious organizations such as the Kazan Theological Academy and the Brotherhood of St. Gurias played a significant role in educational policy. They were engaged in translating books, opening schools, and selecting teachers. The methodology of N. I. Ilminsky suggested using the native language at the initial stages of instruction, but its ultimate goal was still the spread of Christianity [Spassky, 1900: 79].

By the late 19th century, new educational branches had appeared – vocational and technical schools. Students were trained in manual labor, crafts, and agriculture. However, their development was constrained by government policies and the traditional way of life of Kazakh society.

By the end of the 19th century, the Semipalatinsk Region was divided into several uyezds: Semipalatinsk, Karkaraly, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, and Zaysan [Tazhibaev, 1962: 270]. In the regional center and district towns, new schools began to open. In 1881, the Pavlodar School was reorganized into a three-grade school, where the first library was also opened, which was later used by the young K. I. Satpayev [Zakharenko et al., 2003: 91].

In 1882, girls' educational institutions were opened in Pavlodar: the city school, the primary girls' school, and the girls' boarding school [Insebayev, 2017: 189]. In 1901, a girls' progymnasium was established, and by 1903 it had 43 female students, 13 of whom came from privileged families [SAPO. F. 699, In. 1, C. 361, P. 78].

According to data from 1897, literacy levels were as follows: Pavlodar – 31.3%, Ust-Kamenogorsk – almost 31 %, Semipalatinsk – 27 % [History of Kazakhstan, 2000: 513].

Particularly noteworthy are descriptions of the learning conditions in the early 20th century. The memoirs of teacher Nikolai Ermilovich Alekseev convey the atmosphere of an aul school in the Tuschegul tract. He taught in the “Kontora” – a small clay building: “The hut stood in the middle of the steppe, where all the students came from, and consisted of three rooms: one was the teacher's room, another was for classes, and the third served as a small dormitory where the students slept on the floor. The classroom had no desks; there was only a table and chair for the teacher, while the students sat on the floor on a koshma next to him. In the first year, thirty students aged from 15 to 30 came; they did not know Russian but studied very diligently and with great enthusiasm” [Shevchenko, 2000: 35].

Public education in the early 20th century was promoted through various means, including the opening of schools and colleges, the establishment of educational circles, and the development of journalism and printing.

Printed publications – newspapers and journals – became the main source of knowledge and a platform for expressing the views of the Kazakh intelligentsia. The newspaper “Qazaq” and the journal “Aiqap” played a particularly significant role as the main printed organs of the Alash party, which made a major contribution to the development of education. The party's program stated: “Public education must

become accessible to everyone. Education in all schools must be free of charge. Primary school instruction must be conducted in the native language. The Kazakhs must have their own higher and secondary educational institutions, including universities. The government must not interfere in school affairs. All teachers and professors are to be elected. Local education should be organized in village reading rooms" [Martynenko, 1993: 90].

Many prominent enlighteners published their works in these periodicals, including natives of Pavlodar such as Kabys Berdalın, Sultanmakhmұt Toraıgyrov, Zhusıpbek Aımaıytov, Abıkey Satpayev, Kanysh Satpayev, and Koshmukhamet Kemengerov [Nurbayev, 2009: 140]. In their articles, young teachers and intellectuals discussed pressing social issues such as human rights, land ownership, national self-awareness, religion, gender discrimination, the development of sciences, as well as methods of teaching and education [Zharıkbayev, Kaliyev, 1990: 30].

Semipalatinsk was the cultural center of Kazakh society and also the seat of the Eastern Department of the Alash-Orda headed by Alikhan Bukeikhanov. Several important periodicals were published there: the newspaper "Saryarqa" (1917–1919, editors Imam Alimbekov, Kh. Gabbasov, R. Marsekov), the newspaper "Zhas Azamat" (1918–1919, editor K. Kemengerov), the journal "Abai" (1918, editors Zh. Aimaıytov and M. Auezov), and the newspaper "Khalyq sözi". Their contributors, including S. Toraıgyrov, Zh. Aimaıytov, and K. Kemengerov, promoted ideas of national revival, education, and cultural development [Nurbayev, 2009: 140].

Teachers and youth in Pavlodar and the Semipalatinsk region were highly active in educational work, forming societies and circles that organized training courses for teachers and the general public. In 1917, three organizations operated in Pavlodar – Qyzmet, Gylym Uyymy, and Gylym. Initially aimed at cultural and educational activities, they later began addressing broader socio-political issues. For example, Gylym Uyymy led by Nyghmetolla Kuzembayev organized two-month teacher training courses, while Gylym held literary evenings that deeply moved audiences [Shayakhmetov, 2001: 50].

In addition, Pavlodar teachers developed curricula and teacher certification programs, with K. Satpayev, G. Lekerov, and A. Kuzembayev among the commission members. Similar circles emerged in other settlements as well – in 1917, a youth organization called "Uyym" appeared in Ekibastuz, and in Bayanaul a group named "Erik" was formed.

In the regional center of Semipalatinsk, a similar youth association called "Zhanar" was active, and one of its members was the writer Zhusıpbek Aımaıytov. In 1917, a Regional Teachers' Society was established in the city, headed by M. Turganbayev with Mukhtar Auezov and Kanysh Satpayev as secretaries. The society initiated the opening of two-month and two-year teacher training courses. The first teachers at the two-year courses included K. Satpayev and S. Mustafin, with Satpayev teaching anatomy, zoology, world history, and geography. In 1918, A. Kuzembayev, S. Mustafin, and Zh. Aımaıytov also joined the teaching staff. Many of these teachers were authors of textbooks and educational books – for example, K. Satpayev wrote a mathematics textbook, Zhusıpbek Aımaıytov authored one on psychology, and K. Kemengerov on the history of Kazakhstan [Burdina, 2004: 76].

Thus, the national intelligentsia – including teachers and active youth – played a key role in organizing public education and the ideological enlightenment of the Kazakh people.

However, after the October Revolution and the Bolsheviks' rise to power, purges targeted both personnel and periodicals. Newspapers and journals deemed "dangerous" by the Soviets were closed. In Pavlodar district, the newspaper "Svobodnaya step" was shut down as allegedly affiliated with the Right SRs, and replaced with the Soviet newspaper "Ob"edinenie" [Taukybayeva, 1997: 69]. Similar measures were taken against "Saryarqa" (Semipalatinsk) and "Drug Naroda" (Ust-Kamenogorsk). Printing presses were also confiscated in Akmolinsk, Kostanay, Petropavlovsk, Semipalatinsk, and Pavlodar [History of Kazakhstan, 2009: 411].

In the 1920s–1930s, many representatives of the Kazakh intelligentsia, such as A. Baitursynov, M. Dulatov, Zh. Aımaıytov, and K. Kemengerov, were subjected to repression, which caused enormous damage to the development of public education in the region. From then on, educational and enlightenment activities came under the control of new special bodies established by the Soviets. On November 30, 1919, an Education Department was organized in the city of Pavlodar under the Revolutionary Committee, which engaged in educational, cultural, and instructional activities. Over time, however, a class-based approach to cultural development and anti-religious propaganda became evident. Books and manuals containing ideas of national culture, customs, religion, and Kazakh traditions were removed from the educational process [Nurbaev, 2009: 142]. The head of the Education Department was A. Molostov, who oversaw the district's primary schools and extracurricular education sections.

In 1920, an agitation and propaganda department was established in Pavlodar under the Political Bureau of the Russian Communist Party (Bolsheviks) [RCP(b)], which was responsible for the political education, agitation, and enlightenment of the people. Agitation campaigns played an active role in spreading Soviet ideology and the policies of the “New Economic Policy”, using media such as film, newspapers, journals, and the establishment of educational centers. One such agitation campaign was launched on June 19, 1921, by the Siberian Political Enlightenment Department under the name “Pavlodar”. It went from Omsk to the village of Ermak (now Aksu). Over 20 days, the campaign opened two libraries, two literacy centers (liquidation of illiteracy), and one educational circle. In addition to enlightenment and mass agitation work, the campaign also carried out oversight by investigating the local political situation to “suppress anti-Soviet sentiment” [SAPR. F. 12, In. 3, C. 6, P. 32].

In addition to agitation campaigns, educational activities were carried out by the “Red Yurt” (“Kyzyl Otau”) organization, which functioned as a library, lecture hall, medical station, and community club offering various consultations. The first Red Yurts were established in 1921 and included teachers, medical workers, cleaners, and legal workers, each headed by a manager. For example, the first Red Yurt in Pavlodar district appeared on May 28, 1926, in Bayanaul, headed by Tokaeva. It included 11 people—5 women and 6 men—who were members of organizations such as “Zharly,” “Rabzemles,” and others. The students were mainly poor women and housewives, as wives of wealthy Kazakhs, biys, and bais were not allowed to study. In 1927, 25 women were studying at the Red Yurt, and by the end of the year, their number had increased by 9. The Red Yurt became a local center of education, enlightenment, medical assistance, and child and maternal welfare for the poor, while also promoting Communist Party ideas about the “cultural revolution” of society [Nurbaev, 2009: 144].

One of the priority tasks of the Soviets was the elimination of illiteracy among the population. Efforts to overcome illiteracy gradually became more large-scale and organized through literacy campaigns (likbez). The tasks and stages of this work were outlined in the Regulations of the People’s Commissariat for Education (Narkompros) of the Turkestan Republic on organizing literacy courses for the adult population of towns and villages (July 26, 1918) and in the Decree of the Central Executive Committee (CEC) of the Soviets of the Turkestan Republic on the introduction of compulsory education for adults (December 3, 1919). The goals of the literacy campaigns were: (1) to provide general development and basic education; (2) to teach a trade important for the development of the productive forces of the homeland; and (3) to develop aesthetic and social consciousness.

Literacy courses were to be created “in every settlement and village” to teach people reading and writing, provide general development and education, teach useful trades for the development of the country’s productive forces, and develop aesthetic and social consciousness through the organization of clubs, choirs, theater groups, and so on [SAPR. F. 12, In. 3, C. 6, P. 37]. The curriculum included general subjects – writing and reading, arithmetic, bookkeeping, natural science, art studies – and practical subjects teaching crafts such as carpentry, shoemaking, tailoring, and blacksmithing, as well as creative activities such as reading literary works, singing, and drawing. Students were also required to study the history of political parties, sociology, and political economy, which reflected the dominance of ideology in the educational process. Those who obstructed the education of illiterate people were subject to criminal prosecution [Zakalodkin, 1930: 339–340].

The literacy courses lasted for three months. In Pavlodar district, a district department of the Emergency Commission for the Elimination of Illiteracy was established. Starting in 1920 and over the next two years, four literacy centers (one Kazakh and three Russian) began operating, and by 1925 their number had increased to six Russian and four Kazakh centers. However, despite these efforts, there was an acute shortage of teaching staff, textbooks, and paper. Akhmet Baitursynov wrote that the allocated funds were enough to pay only 2,616 teachers and librarians, whereas about 20,000 teachers were needed to fully educate all children. He urged higher authorities and the public to open and maintain schools themselves and to organize free education for children from poor families [Baitursynov, 1991: 322].

Although the Soviets created teacher training courses in Pavlodar district – initially lasting six months and later two months – by 1925 only four qualified teachers were working in the ten literacy centers in Pavlodar. Basic reading and writing skills were often taught by students themselves, as well as by ordinary workers and clerks. Teachers received meager salaries and had no access to teaching materials for children, which caused many to leave their jobs. Despite intensified efforts, the illiteracy rate remained high. For example, in 1927, only 30% of the planned target was achieved [Nurbaev, 2009: 151].

The sharp decline in the number of students was also influenced by the famine of the 1920s, during which “not a single literacy worker received any pay or food rations,” as well as by the consequences of the

food requisitioning system [History of Kazakhstan, 2009: 400]. Food shortages and the rapid spread of disease due to refugees from Russia's border regions hindered the development of education in the region. Outbreaks of typhus, smallpox, and famine caused schools to close in Pavlodar and other cities. In 1922, there was a cholera outbreak in Pavlodar: within a month, 135 people became ill and 78 died. There was an acute shortage of medical staff, medicines, and hospital beds. The newspaper *Stepnoy Pakhar* wrote about the hardships of the population: winter was approaching, while people were dying of typhus, and children in orphanages had no winter clothing [Nurbaev, 2009: 148].

Under the New Economic Policy, education funding was allocated from local budgets, which often lacked sufficient resources to maintain schools and hospitals or to pay teachers. As a result, in 1920–1921, the education system was in a difficult state.

The literacy campaign resumed only around 1924–1925, which was linked to improved living conditions brought by the New Economic Policy. The revival of education was also supported by the creation in 1924 of the Kazakh branch of the All-Union “Down with Illiteracy” Society, which carried out public awareness campaigns and organized one-day and one-month educational courses. By 1925, the organization had more than 40,000 members and had opened about 110 literacy centers. Special attention was given to educating women. Previously, women were viewed only as domestic labor, but since the early 1920s, women's departments had begun to appear, addressing the education of Kazakh women, sparking their interest in knowledge, and moving them away from the traditional role of “keepers of the hearth” [Burdina, 2004: 53].

In Pavlodar district alone, the “Down with Illiteracy” Society had about 1,500 members. Its members opened new educational institutions, gave lectures, conducted lessons, and recruited new activists. As a result, 200 people were educated in 1925. However, progress in eradicating illiteracy was still slow. In 1928, Pavlodar had six Kazakh and six Russian literacy centers. There were over 6,000 illiterate people, and only 2,100 were enrolled in courses, which amounted to just 30 percent.

An important role in the development of education was played by the “Regulations of the People's Commissariat for Education of the Kirghiz ASSR,” adopted in 1923 [History of Education..., 2022: 40]. Later, several departments were created under Narkompros, such as the Main Directorate for Literature and Publishing Affairs, the Main Directorate of the State Publishing House, and others [Sembaev, 1962: 68].

If in 1923–1924 there were 8 schools in Pavlodar, only one of which was Kazakh, then by 1926–1927 the number of schools had increased to 11, including one Kazakh first-level school and one Kazakh Soviet-Party school. In Semipalatinsk, starting in 1926, three-year preparatory teacher training courses were established for 100 teachers, as well as three-month courses for 150 people, three-month mugalim (teacher) training courses for 60 people, and one-month literacy courses. In the same year, a district bureau for managing methodological work was created, consisting of two consultants.

Overall, throughout the district between 1924 and 1925, there were 56 Kazakh schools, 2 German schools, 2 Tatar schools, and 63 Russian schools, each employing one teacher, which contributed to a faster rise in literacy compared to the literacy centers. In 1925, 43 more schools were opened, further expanding access to education. A distinctive feature of education during this period was the emphasis placed on instruction in the native languages of different ethnic groups.

In the 1927–1928 report of the Pavlodar District Department of Public Education, the following was stated: “One of the shortcomings of our school network in terms of national composition is that 16.2 % of the population in the rural areas of the district are of Ukrainian nationality, yet they are served by Great Russian schools... In order to establish Ukrainian-language schools in Pavlodar district, it is planned to open model schools for one or two nationalities in the coming year. It is much more difficult to organize schools for Mordvin and Bulgarian nationalities in rural areas due to the lack of textbooks and teachers of these nationalities” [Shevchenko, 2000: 99].

In parallel with schools, literacy centers (likpunkty) also continued their work. There were 92 of them in rural areas and 6 in urban areas, teaching 1,474 Kazakhs and 1,160 Russians. Reading huts (izby-chitalni) were also considered educational units, where people could read works by various authors. There were 11 such volost reading huts in total. For example, the Irtysh reading hut provided a large selection of literature, was funded by the volost budget, and hosted several clubs—such as a chess and checkers club, a women peasants' club, and a Lenin Corner for political studies. There was great public interest in reading books and newspapers [Shevchenko, 2000: 100].

A serious problem remained the shortage of teachers, teaching aids, textbooks, supplies, and furniture for schools. Most lessons were conducted in abandoned or makeshift buildings.

By the late 1920s, the problems of universal literacy and school education had become obvious. This hindered the development of qualified personnel during the industrialization period. In 1929, less than half of school-age children attended first-level schools, and among them only 21 percent were Kazakh and Uzbek children. As a result, large-scale measures were adopted in the 1930s, namely the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars on the introduction of universal compulsory primary education [History of Kazakhstan, 2009: 402].

Conclusion. The development of education and enlightenment in the Priirtysh region during the second half of the 19th century and the 1920s took place amid profound political and social transformations, which led to the emergence of two fundamentally different models.

In the imperial period (second half of the 19th – early 20th century), the educational system in the region was heterogeneous and bore a distinctly colonial character. On the one hand, traditional Muslim schools (mektebs and madrasas) continued to operate, providing basic religious knowledge but offering limited instruction in secular subjects. On the other hand, the tsarist administration established Russian-Kazakh schools, whose primary aim was not widespread literacy but rather Russification and the training of loyal personnel. These schools were largely ineffective due to language barriers, discrimination against Kazakh teachers, and insufficient funding. However, despite all obstacles, the Kazakh intelligentsia (the Alash movement, educational circles) was active during this period. They promoted the ideas of national education through newspapers, journals, and teacher training courses, created textbooks, and strove to develop education in the native language.

Soviet rule (1920s) declared a policy of universal literacy, which became the main distinction from the tsarist period. A large-scale campaign to eradicate illiteracy (likbez) was launched, and new educational institutions and centers (“Red Yurts”) were established. Education began to be funded from the state budget, and teaching was conducted in native languages, which marked an important step forward compared to the earlier policy of Russification.

However, in practice, Soviet educational policy faced a number of serious challenges. First, despite the declared goals, actual funding was insufficient. There was an acute shortage of qualified teachers, textbooks, paper, and school facilities. Second, the famine, disease, and devastation of the 1920s undermined the functioning of educational institutions, leading to declining attendance and low effectiveness of the literacy campaigns. Finally, education became an instrument of communist propaganda, which was manifested in the persecution of the national intelligentsia, the removal of textbooks containing “bourgeois” ideas, and the mandatory study of Marxist-Leninist ideology.

Ultimately, despite its more progressive goals and organizational efforts, the Soviet educational system of the 1920s failed to fully realize its potential. Its development was hindered both by objective economic difficulties and by political repression against the national intelligentsia, who had played a key role in the enlightenment of the region during the previous period. Thus, while the imperial period was characterized by a limited and discriminatory approach, the Soviet period, despite its declared ambitious and egalitarian goals, was overshadowed by ideological purges and material hardships, which slowed progress.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SAPR – State Archive of Pavlodar Region

Literature

- Артыкбаев, 1993 – *Артыкбаев Ж.* Казахское общество в XIX в.: традиции и инновации. Караганда, 1993. 330 с.
- Байтурсынов, 1991 – *Байтурсынов А.* Ак жол. Алматы, 1991. 464 с.
- Бекмаханов, 1957 – *Бекмаханов Е.Б.* Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата: АН СССР, 1957. 337 с.
- Болтина, Шевелева, 2001 – *Болтина В.Д., Шевелева Л.В.* Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье 1919–1999. Сборник документов. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2001. 492 с.
- Бурдина, 2004 – *Бурдина Е. И.* Становление и развитие образования в крае. Кереку-Баян. Павлодар, 2004. 167 с.
- Валиханов, 1961 – *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений. Т. 5. 1961. 230 с.
- Заколоткин и др., 1930 – *Заколоткин И. Ф., Морозов В. В., Подземский А. Я.* О культурном строительстве. М.: Работник просвещения, 1930. 616 с.
- Захаренко и др., 2003 – *Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К.* История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие / Под ред. А.Л. Захаренко Павлодар: Государственный университет им. С. Торайгырова, 2003. 133 с.

Захаренко, Лихман, 2003 – *Захаренко А.Л., Лихман К.А.* Церковь и просвещение в Северном Казахстане и Поволжье в середине XIX – начале XX вв. // *Вестник ПГУ.* 2003. № 3. URL: <https://library.tou.edu.kz/fulltext/bibl/b140.pdf> [дата обращения: 07.07.2025].

Жарикбаев, Калиев, 1990 – *Жарикбаев К.Б., Калиев С.К.* Национальные аспекты обучения и воспитания. Алма-Ата: РУМК, 1990. 58 с.

Инсебаев, 2017 – *Инсебаев Т.А.* Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Павлодар: ПГПИ, 2017. Т. 2. 228 с.

История Казахстана, 2000 – *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).* В 5 томах. Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 768 с.

История Казахстана, 2009 – *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).* В 5 томах. Алматы: Атамұра, 2009. Т. 4. 768 с.

История образования..., 2022 – *История образования в Казахстане в архивных источниках (20–30 годы XX века).* Сборник документов / сост. Каипбаева А.Т., Мухатова О.Х., Борбасов С.М., Абиkey А.М., Тулентаева К., Байжуманова З.Б. Алматы: ИП «Мадияр», 2022. 620 с.

Мартыненко, 1993 – *Мартыненко Н.* Алаш-Орда: Сборник документов. Алматы: Айkap, 1993. 190 с.

Нурбаев, 2009 – *Нурбаев К.Ж.* История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2009. 304 с.

Сембаев, 1962 – *Сембаев А.И.* История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. 366 с.

Спаский, 1900 – *Спаский Н.А.* Просветитель инородцев Казанского края Н.И. Ильминский. Самара, 1900. 374 с.

Тажибаев, 1962 – *Тажибаев Т.Т.* Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века: Автореф. дис. д.п.н. Алма-Ата, 1962. 60 с.

Таукибаева, 1997 – *Таукибаева Ш.* Первые органы государственного руководства советским культурным строительством в Казахстане (1917–1920 гг.) // *Поиск.* 1997. № 3. С. 67–72.

Усов, 1879 – *Усов Ф.Н.* Статистическое описание Сибирского Казачьего Войска / сост. войсковой старшина Ф. Усов. 1879. 284 с.

Шаяхметов, 2001 – *Шаяхметов Н.* «Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін». Алматы: Абай ат. АлМУ, 2001. 149 с.

Шевченко, 2000 – *Шевченко С.* Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Часть 2. XX век. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2000. 240 с.

Шоинбаев, 1982 – *Шоинбаев Т.Ж.* Добровольное вхождение казахских земель в состав России. 2-е изд., перераб. и доп. Алма-Ата: Казахстан, 1982. 280 с.

Юзеев, 2003 – *Юзеев А.* Идеология джадидизма: история и современность // *Гасырлар авазы – Эхо веков.* Казань, 2003. С. 126–135.

References

Artykbaev, 1993 – *Artykbaev Zh.* Kazahskoe obshchestvo v XIX v.: traditsii i innovatsii [Kazakh society in the XIX century: traditions and innovations]. Karaganda, 1993. 330 p. [in Russian]

Baitursynov, 1991 – *Baitursynov A.* Ak zhol [Ak zhol]. Almaty, 1991. 464 p. [in Russian]

Bekmakhanov, 1957 – *Bekmakhanov E.B.* Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [The Incorporation of Kazakhstan into Russia]. Alma-Ata: AN SSSR, 1957. 337 p. [in Russian]

Boltina, Sheveleva, 2001 – *Boltina V.D., Sheveleva L.V.* Iz istorii islama v Pavlodarskom Priirtysh'e 1919–1999. Sbornik dokumentov [From the history of islam in Pavlodar Priirtyshye 1919–1999. Collection of documents]. Pavlodar: TOO NPF «ЭКО», 2001. 492 p. [in Russian]

Burdina, 2004 – *Burdina E.I.* Stanovlenie i razvitie obrazovaniya v krae. Kerek-Bayan [Formation and development of education in the region. Kerek-Bayan]. Pavlodar, 2004. 167 p. [in Russian]

Insebaev, 2017 – *Insebaev T.A.* Ocherki istorii Pavlodarskogo Priirtysh'ya [Essays on the history of Pavlodar Priirtyshye]. Pavlodar: PGPI, 2017. Vol. 2. 228 p. [in Russian]

Istoriya Kazakhstana, 2000 – *Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. In 5 vols. Almaty: Atamura, 2000. Vol. 3. 768 p. [in Russian]

Istoriya Kazakhstana, 2009 – *Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. In 5 vols. Almaty: Atamura, 2009. Vol. 4. 768 p. [in Russian]

Istoriya obrazovaniya v Kazakhstane, 2022 – *Istoriya obrazovaniya v Kazakhstane v arhivnykh istochnikakh (20–30 gody XX veka).* Sbornik dokumentov [History of education in Kazakhstan in archival sources (1920s–1930s). Collection of documents]. Comp. by Kaipbaeva A.T., Mukhatova O.Kh., Borbasov S.M., Abikey A.M., Tulentayeva K., Baizhumanova Z.B. Almaty: IP «Madiyar», 2022. 620 p. [in Russian]

Martynenko, 1993 – *Martynenko N.* Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: collection of documents]. Almaty: Aykap, 1993. 190 p. [in Russian]

Nurbayev, 2009 – *Nurbayev K.Zh.* Istoriya Pavlodarskogo Priirtysh'ya. Uchebnoe posobie [History of Pavlodar Priirtyshye. Textbook]. Pavlodar: PGPI, 2009. 304 p. [in Russian]

- Sembaev, 1962 – *Sembaev A.I.* Istoriya razvitiya sovetskoy shkoly v Kazahstane [History of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 366 p. [in Russian]
- Shayakhmetov, 2001 – *Shayakhmetov N.* «El – buginshil, meniki – erteñgi üshin» [«The people live for today, mine is for tomorrow»]. Almaty: Abai alMU, 2001. 149 p. [in Kazakh]
- Shevchenko, 2000 – *Shevchenko S.* Ocherki istorii Pavlodarskogo Priirtysh'ya. Chast' 2. XX vek [Essays on the History of Pavlodar Priirtyshye. Part 2. XX Century]. Pavlodar: TOO NPF «EKO», 2000. 240 p. [in Russian]
- Shoinbaev, 1982 – *Shoinbaev T.Zh.* Dobrovol'noe vkhozhdenie kazahskikh zemel' v sostav Rossii. 2-e izd., pererab. i dop. [The voluntary entry of Kazakh lands into Russia. 2nd ed., rev. and ext.]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. 280 p. [in Russian]
- Spasskiy, 1900 – *Spasskiy N.A.* Prosveshchitel' inorodtsev Kazanskogo kraia N.I. Ilminskiy [The enlightener of the indigenous peoples of Kazan region N.I. Ilminsky]. Samara, 1900. 374 p. [in Russian]
- Taukybaeva, 1997 – *Taukybaeva Sh.* Pervye organy gosudarstvennogo rukovodstva sovetskim kulturnym stroitelstvom v Kazahstane (1917–1920 gg.) [The first bodies of state leadership of soviet cultural development in Kazakhstan (1917–1920)]. *Poisk*. 1997. № 3. Pp. 67–72. [in Russian]
- Tazhibaev, 1962 – *Tazhibaev T.T.* Razvitie prosveshcheniya i pedagogicheskoy mysli v Kazahstane vo vtoroy polovine XIX veka. Avtoref. dis. dokt. ped. nauk [The Development of education and pedagogical thought in Kazakhstan in the second half of the XIX century. Abstract of Dr. Sc. (pedagogy) dissertation]. Alma-Ata, 1962. 60 p. [in Russian]
- Usov, 1879 – *Usov F.N.* Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazach'ego voiska [Statistical description of the Siberian cossack army]. Comp. by military captain F. Usov. 1879. 284 p. [in Russian]
- Valikhanov, 1961 – *Valikhanov Ch.Ch.* Sobranie sochineniy [Collected works]. Vol. 5. 1961. 230 p. [in Russian]
- Yuzeev, 2003 – *Yuzeev A.* Ideologiya dzhadidizma: istoriya i sovremennost' [The Ideology of jadidism: history and modernity]. *Gasyrlar avazy – Ekho vekov*, Kazan, 2003, Pp. 126–135. [in Russian]
- Zakharenko et al., 2003 – *Zakharenko A.L., Kosayakov B.K., Merts V.K.* Istoriya Pavlodarskogo Priirtysh'ya. Uchebnoe posobie [History of Pavlodar Priirtyshye. Textbook]. Ed. by A.L. Zakharenko. Pavlodar: S. Toraigyrov State University, 2003. 133 p. [in Russian]
- Zakharenko, Likhman, 2003 – *Zakharenko A.L., Likhman K.A.* Tserkov' i prosveshchenie v Severnom Kazahstane i Povolzh'e v seredine XIX – nachale XX vv. [Church and education in Northern Kazakhstan and the Volga region in the middle of the XIX – early XX centuries]. *Vestnik PGU*. 2003. № 3. URL: <https://library.tou.edu.kz/fulltext/bibl/b140.pdf> (accessed: 07.07.2025). [in Russian]
- Zakolodkin et al., 1930 – *Zakolodkin I.F., Morozov V.V., Podzemskiy A.Ya.* O kulturnom stroitelstve [On cultural development]. Moscow: Rabotnik prosveshcheniya, 1930. 616 p. [in Russian]
- Zharikbaev, Kaliev, 1990 – *Zharikbaev K.B., Kaliev S.K.* Natsional'nye aspekty obucheniya i vospitaniya [National aspects of education and upbringing]. Alma-Ata: RUMK, 1990. 58 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 650-659
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_650-659

FOOD AND FINANCIAL ASSISTANCE MEASURES FOR DESTITUTE CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL KAZAKHSTAN)

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova¹, Tolkinay Kuandykzy Sakabay²

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov (28, University Street, 100024 Karaganda, Republic of Kazakhstan)

doctor of historical sciences, research-professor

<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Karaganda University named after academician E.A. Buketov (28, University Street, 100024 Karaganda, Republic of Kazakhstan)

doctoral student of Karaganda University named after E.A. Buketov

<https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>. E-mail: tolkinist78@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Saktaganova Z.G., Sakabay T.K., 2025

Abstract. Introduction. The article discusses measures to help destitute children during the Famine of the 1930s. Purpose and objectives of the study. Based on archival documents and scientific research, on the example of the Central Kazakhstan a historical study of the problem, focusing on measures to combat child homelessness in Kazakhstan, including the opening of catering points, the provision of food assistance, financing of children's institutions. *Materials and Methods.* The research paper used materials of executive bodies on combating child homelessness, as well as collections of documents published in recent years, stored in the funds of the Karaganda Regional State Archive, the State Archives of Nura and Shet districts. The article employed the methods of analysis, synthesis, analogy, systematization, comparison, description, etc. along with general scientific methods, historical-documentary, content-analysis, historical-comparative methods. *Results.* The history of Kazakhstan in the 30s of the XX century has influenced the growth of the number of homeless and abandoned children. In this situation, the Soviet authorities were forced to fight homelessness and took measures. The study evaluates measures taken by state bodies to help destitute children, identifies and examines such gaps as the misuse of financial and food assistance in accordance with the intended purpose. *Conclusion.* State structures and public organizations reacted to homeless, neglected children as a result of the famine by providing food through catering Points, financial assistance to orphanages. But the volume and quality of such assistance did not fully meet the real needs of that time. Low resources, administrative and bureaucratic barriers, and weak management structures reduced the effectiveness of these measures. Nevertheless, the assistance provided helped to save the lives of some children, and made it possible to determine the decisions made by the authorities in the direction of helping children in crisis situations.

Keywords: Central Kazakhstan, famine, destitute children, financial and food assistance

For citation: Saktaganova Z.G., Sakabay T.K. Financial and food assistance measures for destitute children during the Famine of the 1930s (on the example of Central Kazakhstan)// Otan tarikhy. 2025. Vol. 3. No. 3. Pp. 650-659. [Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_650-659

1930-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ПАНАСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАРҒА АЗЫҚ-ТҮЛІК ПЕН ҚАРЖЫЛЫҚ, КӨМЕК КӨРСЕТУ ШАРАЛАРЫ (ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Зауреш Галимжановна Сактаганова¹, Толқынай Қуандыққызы Сақабай²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (28-үй, Университет көш., 100024 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор-зерттеуші

<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (28-үй, Университет көшесі, 100024 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты

<https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>. E-mail: tolkinist78@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1930 жылғы ашаршылық кезіндегі панасыз қалған балаларға көмек көрсету шаралары қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Архив құжаттары мен ғылыми зерттеулер негізінде Орталық Қазақстан мысалында Қазақстандағы балалар панасыздығымен күресу шараларына, оның ішінде тамақтандыру пункттарын ашу, азық-түлік көмегін көрсету, балалар мекемелерін қаржыландыру мәселелеріне назар аудара отырып, мәселені тарихи тұрғыдан зерделеу болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысында Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві, Нұра және Шет аудандарының мемлекеттік архивтері қорларында сақталған атқару органдарының балалар панасыздығымен күрес жөніндегі іс-қағаз құжаттары, сонымен қатар соңғы жылдары жарық көрген құжаттар жинақтары материалдары қолданылды. Мақала анализ, синтез, аналогия, жүйелеу, салыстыру, сипаттау және т.б жалпы ғылыми әдістермен бірге, тарихи-құжаттық, контент-талдау, тарихи-салыстырмалық әдістер арқылы жазылды. *Нәтижелер.* XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы қазақ тарихындағы нәубет панасыз, тастанды балалардың санының өсуіне әсер еткен болатын. Осындай жағдайда кеңес билігі панасыздықпен күресуге мәжбүр болып, шаралар қабылдаған болатын. Зерттеуде мемлекеттік органдардың панасыз балаларға көмек көрсету шараларына баға беріліп және сол қаржылық, азық-түлік көмектерінің мақсатқа сәйкес жұмсалмауы сияқты олқылықтар анықталып, зерделенеді. *Қорытынды.* Ашаршылық салдарынан панасыз, қараусыз қалған балаларға мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдар тамақтандыру пункттары арқылы азық-түлікпен, балалар үйлеріне қаржылай көмек көрсету арқылы әрекет жасады. Бірақ, бұндай көмектің көлемі мен сапасы сол кездегі нақты қажеттіліктерге толықтай сай болған жоқ. Ресурстың аздығы, әкімшілік-бюрократиялық кедергілер, басқару құрылымдарының әлсіздігі бұл шаралардың тиімділігін төмендетті. Соған қарамастан көрсетілген көмек кейбір балалардың өмірін сақтап қалуға ықпал етті, әрі билік органдарының дағдарыс жағдайында балаларға көмек көрсету бағытында қабылдаған шешімдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, ашаршылық, панасыз балалар, қаржылық, азық-түлік көмегі

Дәйексөз үшін: Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ. 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі панасыз қалған балаларға қаржылық, азық-түлікпен көмек көрсету шаралары (Орталық Қазақстан мысалында) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 650-659-66. [Ағыл.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_650-659

МЕРЫ ФИНАНСОВОЙ, ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПОМОЩИ БЕСПРИЗОРНЫМ ДЕТЯМ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДА 1930-х ГОДОВ (НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА)

Зауреш Галимжановна Сактаганова¹, Толкынай Куандыккызы Сакабай²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (д. 28, ул. Университетская, 100024 Караганда, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор-исследователь

<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (д. 28, ул. Университетская, 100024 Караганда, Республика Казахстан)

Докторант Карагандинского университета имени Е.А. Букетова

<https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>. E-mail: tolkinist78@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сактаганова З.Г., Сакабай Т.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются основные мероприятия по оказанию помощи беспризорным детям в период голода 1930-х годов. *Цель и задачи исследования.* В статье на основе архивных документов и научных исследований анализируются основные меры борьбы с детской беспризорностью в Казахстане на примере Центрального Казахстана. Особое внимание уделяется таким аспектам, как организация пунктов питания, предоставление продуктов питания, финансирование детских учреждений. *Материалы и методы.* В исследовании были использованы документы исполнительных органов по борьбе с детской беспризорностью, полученные из фондов Карагандинского областного государственного архива и государственных архивов Нурынского и Шетского районов, а также материалы из сборников документов, опубликованных в последние годы. Статья написана с использованием как общенаучных методов – анализа, синтеза, аналогии, систематизации, сравнения, описания и др., так и специальных исторических методов – историко-документального, контент-анализа и историко-сравнительного. *Результаты.* Голод 1930-х годов в Казахстане стал главной причиной резкого роста количества беспризорных и безнадзорных детей. В сложившихся условиях советская власть была вынуждена принять меры по борьбе с детской беспризорностью. В статье авторами дается оценка мерам государственной помощи детям. В ходе анализа документов авторами было выявлено нецелевое использование финансовой и продовольственной помощи. *Заключение.* В годы голода государственные структуры и общественные организации оказывали беспризорным и безнадзорным детям помощь через пункты питания, а также выделяли дополнительное финансирование детским домам. К сожалению, объем и качество оказываемой помощи со стороны государства не мог покрыть даже элементарные потребности. Ограниченность ресурсов, административно-бюрократические барьеры и слабость местных исполнительных органов снижали эффективность принимаемых мер. Тем не менее, несмотря на все недостатки, оказанная государством поддержка способствовала не только спасению жизней многих детей, но и сыграла роль в координации деятельности местных органов, направленной на защиту детского населения.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, голод, беспризорные дети, финансирование, продовольственная помощь

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Сакабай Т.К. Меры финансовой, продовольственной помощи беспризорным детям во время голода 1930-х годов (на примере Центрального Казахстана) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 3. С. 650-659.[на англ. языке]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_650-659

Introduction. The 1930s were one of the most tragic periods in the history of the Soviet Union, including the history of Kazakhstan. As a result of the famine caused by the socio-economic crisis resulting from collectivisation, confiscation of wealth, the forced sedentarization, etc., the number of homeless, neglected and abandoned children had increased over the years. The documents of those years, which are kept in the archives, show that the Soviet authorities and local executive bodies were forced to take urgent

measures to combat child homelessness. These measures were implemented through the allocation of food, the opening of temporary food distribution centres, the opening of facilities for destitute children and the allocation of funds for these facilities.

Despite limited resources in conditions of mass starvation, these measures have helped to partially solve a number of problems and stabilise the situation in the fight against child homelessness. The study of these aspects allows us to understand the specifics of state social policy during the crisis of that time and to better grasp the history of homeless street children. The aim of the article is a historical study of the topic with a focus on the measures taken to combat child homelessness in Kazakhstan during the famine in the 1930s, including the opening of food outlets, food aid and funding for children's institutions.

Materials and Methods. In writing the article, materials such as official documents, official files, excerpts from various committees, including the committees of the Unified State Political Directorate (USPD), special information and letters of instruction were used as a database.

In the 1930s, Kazakhstan adopted a series of legislative documents to combat child homelessness. These included the resolution "On mass starvation in Kazakhstan" adopted by the Praesidium of the Kazakh Regional Committee on 2 July 1932, the resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of 19 May 1933 on the provision of funds to combat child homelessness in the Autonomous Republic of Kazakhstan.

The office documents include extracts from the USPD bodies, extracts from the regional and district executive committees, minutes of meetings, explanatory notes, telegrams, instructions, statistical material and official documents on the support of the care departments for destitute children. These official documents deal with the equipment of the orphanages, the living conditions of the children, the amount of funding provided and much more.

The article presents resolutions and protocols of the party and Soviet organs of 1931-1933 from the fund №30 of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR from the fund of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, from the fund №822 of the party control organs of the Karaganda region from the fund of the Karaganda Regional State Archive, materials from the fund №422 of the Nura District Council of Workers, Peasants and Red Army workers and its executive body from the "State Archive of the Nura District of the Karaganda Region", "Resolutions, minutes, directives of the party and Soviet bodies of 1931-1933, as well as materials "On combating especially needy peasants, forced refugees and child homelessness of 1932-1933", educational letters from the fund №265 of the "Materials of the Shet District Prosecutor's Office" of the Shet District State Archive allowed us to consider the work to combat child homelessness from the regional aspect. In addition, in collections of archival documents and materials on the history of the famine "Asharshylyk. Golod. 1928-1934" [Asharshylyk, 2021: 1028], Russian "Famine in the USSR 1929-1934" [Golod..., 2012: 912], contain documents on the problem of combating child homelessness. In these documents, one can see the situation of children impoverished by hunger, the amount of funds allocated for them and problems such as the misuse of the aid provided.

In addition to the general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, systematisation, comparison, description, etc., the article uses a historical and documentary method to analyse records of statements by USPD authorities characterising the state's policy on child homelessness during the famine of the 1930s, to identify problems in the allocation of resources in the fight against child homelessness, content is used to analyse archival materials and official documents - the method of analysis is applied. The methods of historical and comparative analysis will be used to identify changes in the state's homelessness policy.

Discussion. A number of studies have been published on the history of the famine in Kazakhstan in the 1930s and archival documents have been scientifically analysed. However, the problem of child homelessness and the measures taken to combat starvation have hardly been researched. The study by G. Sugiralimova on the problem of destitute children in the 1920s and 40s in Russian historiography can be described as a comprehensive work on this topic. The study analyses the activities of state and public structures that dealt with the problem of destitute children. [Sugiralimova, p. 200]. In the following years, a number of scientific articles were published on the problem of child homelessness during the famine of the 1930s. In regional terms, the articles by K. K. Baysarina on the fate of destitute children in 1930-1932 in East Kazakhstan [Baysarina, 2021], the research of S. Eleukhanova on the problem of deported children during the famine of the 1930s [Eleukhanova, 2023], the works of Z.G. Saktaganova, K. Abdrakhmanova and others on the problem of orphanages [Saktaganova, Abdrakhmanova, et al, 2025], a study by O. Mukhatova on the situation of defenceless children in the 1930s based on archival documents and memories of eyewitnesses of the famine and descendants [Mukhatova, 2025], the study by A. Kaipbayeva and A. Belyalova on the state social protection system for destitute children in the 1920s and 30s

[Kaipbayeva, Belyalova 2025], R. Aydarbaeva, S. Ualiyeva [Aydarbaeva, Ualiyeva, 2025] and other research dealing with the fate of destitute children in the years 1930-1932 in East Kazakhstan. In foreign studies, the problem of child homelessness is considered in the context of the history of starvation. In particular, the German scholars R. Conquest [Conquest, 1988: 620] and R. Kindler [Kindler, 2023: 432], the Italian scholar N. Pianciola [Pianciola, 2004] and the American scholar S. Cameron [Cameron, 2023: 304] have, according to some researchers, considered the problem partly within the framework of the history of famine. These studies focussed on issues such as the growing number of destitute children, the abandonment of children on the streets and the conditions in orphanages that arose as a result of famine.

Results. The great famine that struck Kazakhstan in the 1930s led to an increase in the number of street children in the region. However, it is difficult to determine their exact number. It was only with the mass famine that the resolution of the Praesidium of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) of 2 July 1932 "On the mass famine in Kazakhstan" noted an enormous increase in the number of destitute children. The resolution states that their number rose from 7 thousand to 35 thousand in the period from 1 January 1932 to 1 June 1932 [KOMA. F. 822P. Op. 3. D. 3. L. 90-91]. The number of destitute children increased fivefold in six months. From this we can deduce the size and growth rate of the number of destitute children. S. Cameron says that in 1932 there were 20700 of them, and at the beginning of 1933 there were 71 thousand [Cameron, 2023:179], the N. Pianciola found that in 1933 the number of abandoned children reached 61 thousand [Pianciola, 2004: 94], R. Kindler found that in 1934 the number of orphans exceeded 60 thousand [Kindler, 2023: 265], based on archival documents. Of course, these are all figures based on official documents, but in reality there are probably even more. It is possible that the rest were not accounted for, but starved to death. In such a situation, the Soviet authorities had to take measures to combat child homelessness by providing food and funds for local food centres for starving children. These measures were implemented by opening distribution centres for starving children, providing food, opening orphanages, providing the necessary material and technical basis and providing funds to combat child homelessness. In the Nura District archives, for example, we found records that starving people from the Zhanaarka District had to move to the neighbouring Nura District and that food was provided to feed destitute children from this area. As of 15 December 1932, the number of destitute children assigned to the orphanages of Ivanovsk and Pushkin in the Nura district is given as 71 in the Zhanaarka district and 341 in the Nura district [NAMA. F. 422. Op. 1. D.11. L. 9], The District Supply Committee informed the Regional Executive Committee that 354 poods of wheat, 3361 poods of millet, 16 poods of flour and a total of 3732 poods of food were provided for the starving, destitute children [NAMA. F. 422. Op. 1. D. 11. L. 20].

Child homelessness in Kazakhstan was at the centre of attention of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR. In the record of the application addressed to O. Issaev in September 1932, it was stated that, according to official data, there were 9,000 destitute children in the Karaganda region. It is claimed that the number of these children grew from day to day because the population left their children to starve on the streets. Only about 3 thousand children were placed in orphanages and kindergartens. Moreover, the orphanages had been found to be in poor conditions and the infant mortality rate was high. It was reported that in Kokshetau 170 children died within a month, in Akmola 30 children died and in Karaganda 100 children died within ten days. The Regional Supply Committee delayed the distribution of grain products for a month, even though the order had already been given. This case of equipping orphanages was extremely poorly organised and was sometimes declared a criminal offence. [KROMA. F. 30. Op. 7. D. 161. L. 66]. As you can see, from the archive materials, the measures to equip the orphanages and provide aid were not entirelyly comprehensive. The documents show that food and industrial goods allocated to the orphanages were looted and not delivered to them. For example, in 1932 Telman District Children's Commission report states that orphanage staff deliberately pointed out the excessive number of children in order to obtain more food and items. [KOMA F. 822P. Op. 3. D. 7. L. 100-101].

However, we have also come across documentary material on the struggle of the competent authorities against such looting. In the documents of the Shet District Archives, an instruction addressed to all regional prosecutors indicates that the 6th Plenum of the Regional Committee, by decision of the government, obliged the Soviet authorities and the public to eliminate child homelessness, and that it was proposed to spend more funds from the budget for this purpose. However, as these guidelines were not adhered to on the ground, the condition of the orphanage was catastrophic and the mortality rate was high. In this context, it was proposed to monitor the provision of orphanages. They suggested setting up teams to inspect the state of orphanages, kindergartens and financial authorities, and when the crime was discovered, they proposed to investigate immediately and hold a public trial in front of the workers. They also called for ensuring that

the children are provided with educational materials and informing them every ten days. [ShAMA F. 265. Op. 1. D. 216. L. 3-4]

The problem of homelessness in connection with forced immigrants did not end in 1933. The report of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR on the situation of refugees for February 1933 notes that the problem of homelessness in connection with immigration had increased significantly and that the majority of the resettled peasants had left their children at the railway stations, in the cities and district centres, and the contingent of homeless children 1/IV amounts to 57,000 children [Asharshylyk, 2021: 431]. It is also noted that the influx of homeless children did not stop and infectious diseases spread among them, and the mortality rate among children increased. The statement notes that a total of 40,000 children were accepted for centralised care for destitute children in the first quarter as part of the anti-refugee measures, but in practise, according to the People's Commissariat of Education, the quota was 56,000 children. Of the 40,000 children accepted by Moscow in the first quarter, the People's Commissariat of Education announced a quota of 56,000 children for 3 months (April-May-June) for the second quarter, and the People's Commissariat of Health announced a quota of 13,000 children for 3 months (April-May-June). This document deals not only with the problem of migrants, but also with the issue of providing funds for the production of goods, providing aid in the form of food and providing funds for their accommodation. Including flour – 434 tonnes, grain – 66.75 tonnes, vegetable oil – 8.94 tonnes, sugar – 51.64 tonnes, tea – 8.9 tonnes, meat – 89 tonnes, industrial goods worth 2,110 roubles, before they were handed over to orphanages for central supply [Asharshylyk, 2021: 433-436]. The minutes of the meeting of the commission on the status of ongoing work to support homeless children in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic on 11 February 1933 deal with the question of the status and objectives of aid for destitute children in Kazakhstan. Semashko, Toktabaev, Shaburova, Epstein, Markunyovich from the Council of People's Commissars of the RSFSR, Zaitsev from the Finance Committee of the RSFSR, Kornetsova from the Education Committee of the RSFSR, Aranovich from the Children's Commission of the Central Executive Committee, Savchenko participated as members of the commission. According to the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, the number of children enrolled in institutions for the needy and homeless in Kazakhstan amounts to 40 thousand people. The CAC of the USSR for the expenses of these 40 thousand children in the 4th quarter of 1932 amounted to 1 million roubles, the Children's Commission of the All-Russian Central Executive Committee provided 1,750 thousand roubles, the All-Russian Insurance Company – 250 thousand roubles. The documents note that 2,254,000 thousand rubles were allocated from the republican budget of Kazakhstan, but they do not contain information about the actual allocation of funds and their implementation. Therefore, the Ministry of Finance of the RSFSR is instructed to verify the use of these allocated funds within 1 month. In addition, the chairman of the Children's Commission of the All-Russian Central Executive Committee, Semashko, reported that 3 million roubles would be made available in 1933. According to representatives of the Financial Management Committee of the RSFSR and the All-Russian Insurance Company, the budget also provided for 3 million roubles, of which 2 million were to be transferred to a subsidiary enterprise and 1 million roubles for equipment, containers, etc. He pointed out that the government of the Kazakh ASSR had not requested equipment and seeds for the establishment of a subsidiary farm and instructed the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR to submit an application within two decades. At this meeting, the People's Commissariat of Education of the RSFSR instructed to send 5 qualified specialists to Kazakhstan to combat child homelessness and normalise work in orphanages. On the above issues, the Kazakh ASSR stated in March that it was necessary to discuss measures to prevent child homelessness in the Praesidium of the All-Russian Central Executive Committee [Asharshylyk, 2021: 454].

At a meeting of the Praesidium of the Central Children's Commission of the Kazakh Central Committee on 23 March 1933, the dissatisfaction with the financial situation of the children's homes was reported. There was no control over the expenditure of funds allocated from the local budget, and in some areas the amount of funds allocated to the neighbourhood did not correspond to the small needs of the orphanages. Most orphanages did not have a fixed budget as they did not have a plan for their own needs. The funds allocated in 1932: for the regional budget – 600,000 roubles, for the local budget – 1,000,000 roubles. Of the 8,584,000 roubles allocated for the 1st quarter of 1933, 5,859,000 roubles were allocated to the local countries, of which 2,725,000 roubles were not allocated [Asharshylyk, 2021: 521].

The People's Commissariat for Health also noted the low level of medical and sanitary care in children's facilities. The People's Commissariat of Education and the People's Commissariat of Health have pledged to implement a series of measures to combat homelessness among children and in children's homes. These include a ten-day inspection of all children's institutions in the region, separation of sick children from

healthy children, age selection, typing of institutions, provision of specialists with staff, medical examination of children, placement of sick children in appropriate medical facilities, checking within ten days the degree to which children's institutions are supplied with necessary medicines, the People's Commissariat of Supply had to develop a procedure for the provision of an orphanage within five days, such important measures as the development of measures for the dispatch of certain types of food and industrial goods in regions and districts were provided for within a period of ten days. In addition, the issue of approving the plan to allocate 1,000,000 rubles for the organisation of farms in orphanages was discussed and it was decided to allocate 50,000 rubles of this 1,000,000 rubles for the organisation of dairy farming in orphanages. The remaining amount must be distributed among the regions, including the allocation of 230,000 roubles to the Karaganda region [Asharshylyk, 2021: 526].

When it comes to measures to combat child homelessness in Kazakhstan, there are records from various authorities that provide information. In particular, we have drawn attention to the note of the Commissioner of the Children's Commission dated 3 April 1933 to the Praesidium of the Children's Commission with a statement on the state of orphanages in the Kazakh ASSR. This statement shows that the influx of homeless children has only recently stabilised and has reached 60,000 people. It is noted that on 1 April this year, 57–58,000 children were housed in orphanages, and about 2500–3500 children had to be taken off the streets. It also mentions the poor situation of an orphanage in the region. The buildings of the orphanage were unsuitable, there was no bedding, no clothing, the children slept on the bare floor, and there was no mention of baby food at all. There was no regulation, there was absolutely no control over the supply and consumption of food. The financial resources were very limited. In 1932, for example, the orphanages received 1,545,000 roubles, or 33.9%, instead of the 4,579,000 roubles that should have been deducted. The entire weight of the funding was allocated by the Kazakh government to the funds of the Children's Commission of the All-Russian Central Executive Committee. In 1932, the Children's Commission, together with the Regional Children's Fund, transferred 3,524,300 roubles from the Lenin Foundation - a total of around four million roubles was transferred. It was included in the Kazakh budget by the Kazakh People's Commissariat of Finance and closed the Kazakh budget with the funds of the Central and Kazakh Children's Commissions. And since the region did not provide funds, there was a financial gap and the condition of the orphanages deteriorated. The regional committee of the CPSU (b) addressed the problem of homelessness, identified the causes of the gaps on the part of the regional committee and eliminated them, ensured the provision and funding and transferred responsibility for combating homelessness. Following this declaration, a number of advances were made in the region in tackling child homelessness and consideration was given to monitoring further developments [Asharshylyk, 2021: 562-564].

It can be seen that the financial issue was one of the main problems in the fight against child homelessness. The archival documents show that in some cases the question of additional funds was raised, as the financial issue had stalled due to the famine in the country. For example, in the minutes of the meeting of the commission chaired by T. Ryskulov on 11 April 1933, it was decided to allocate additional funds for the accommodation of homeless Kazakh children in the Kazakh ASSR and other regions of the RSFSR. These funds were allocated as follows: Kyrgyz ASSR – 200 thousand roubles, Middle Volga Region – 200 thousand roubles, Western Siberia Region – 200 thousand roubles, North Caucasus Region – 250 thousand roubles, Republic of Volga Germans – 50 thousand roubles, Kazakh ASSR – 500 thousand roubles. Additional funds totalling 1,400,000 roubles are to be made available [Asharshylyk, 2021: 566-567].

In this regard, at the meeting of the Praesidium of the Central Executive Committee on 5 May 1933 on the allocation of additional funds for measures to support destitute children in orphanages of the All-Russian Central Executive Committee and other regions of the RSFSR, the following measures were adopted in accordance with the financial plan of the Children's Commission of the All-Russian Central Executive Committee for measures to support children in 1933. Provision of additional funds in the following amounts: for 11,900 children of the Kazakh ASSR – 4,998,000 roubles, for 3,425 children of the Middle Volga Region, the West Siberian Territory, the Kyrgyz ASSR – 1,200,000 roubles, for children of the North Caucasian ASSR – 400,000, for children of the Volga German ASSR – 150,000 roubles. In accordance with the decision of the Council of People's Commissars of the USSR of 10 April 1933 on the support of Kazakh immigrants in paragraph 2 of this protocol, the quota of children in the orphanages of the Kazakh ASSR was increased from 35,535 to 60,000, with an additional quota of children amounting to 6,810.375 rubles, of which 3,810,375 rubles were financed from the following sources: a) the Children's Committee of the Central Executive Committee – 1,000,000 rubles; b) the People's Commissariat of Education of the RSFSR – 750,000; c) the People's Commissariat of Health of the RSFSR – 750,000;

d) from the budget of the Kazakh ASSR and other local organisations – 1,310,375 rubles. In addition, strict control is provided for the funds allocated for the implementation of homeless people in the orphanages of the Kazakh ASSR [Asharshylyk, 2021: 573-574].

The resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of 19 May 1933 "On the allocation of funds to combat child homelessness in the Kazakh ASSR" also provided for the allocation of 3,000,000 roubles from the budget to combat child homelessness and social insurance for children in orphanages and labour communes of the Kazakh ASSR [Golod...2012: 638].

The documents of the commission that reviewed the conditions of work with destitute children in the regions of the Kazakh ASSR, dated 3 July 1933, state that the financing of children's institutions was transferred to the budget of the districts only on 1 July 1933, since the financing of orphanages in the districts of Karkaraly, Abyraly, Ku, Shyngystau, Beskaragai and Ulan was poor, which led to gaps in the children's nutrition. Of all the districts, the level of care was very poor in the districts of Abyraly, Karkaraly and Shyngystau. This is due to the fact that these areas are far from the regional centre and the bases of the regional consumer association. As a result, the products delivered to these areas were stored in Semey warehouses for 2-3 months and were delivered late. Due to the food shortage in Abyraly district, 19 children died in April as a result of a 6-day famine. The regional children's commission also found that some organisations in Karkaraly, Abyraly and Shyngystau districts were using child nutrition for their own needs [Asharshylyk, 2021: 611-617].

In the report of the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, U. Kulumbetov, to the Chairman of the Central Executive Committee, M. I. Kalinin, of 1 October 1933 on the state of aid for destitute children, it is stated that the contingent of homeless children in Kazakhstan at the end of 1932 amounted to about 20,700 people, which rose sharply in the first half of 1933 and reached 71,000 children. It should be noted that 60,000 of these children were actually cared for by 302 orphanages, and in the 4th quarter it was planned to care for another 11,000 homeless children. At the same time, 51% of the destitute children are schoolchildren, 26.5% are pre-school children, 22.5% are adults who were not involved in education and were not educated. In the first phase, the fight against street children was limited to picking up homeless children from railway stations and streets and placing them in orphanages. The orphanages took the form of temporary boarding houses, in some places they were hotbeds of epidemics and infectious diseases, most of them were 60-70% unfurnished, had no clothes, no bed linen. In addition, the following measures should be taken in this direction. These are: 1. Typification of orphanages according to the age characteristics of the foster children; 2. Providing orphanages with warm clothing and bedding according to the winter season; 3. Providing orphanages with well-maintained buildings, fuel and water; equipment for educational work; 4. Organization of subsidiary farms at a large orphanages; 5. Organising 8 children's communities for children with educational difficulties; 6. Registering children in all orphanages before 1 October of the same year; 7. Raising public awareness of the fight against child homelessness; 8. Funding, providing medical care and improving the training of professionals; 9. Transferring the costs of orphanages to the regional budget; 10. Organising, above all, the collection of destitute children at railway stations, industrial enterprises and in cities. In order to implement these measures, it was necessary: 1. To release a special stock of industrial goods at city prices for 4 million roubles; 2. To allocate 800 thousand roubles for the organisation of subsidiary farms; 2000 thousand roubles for children's clothing; 700 thousand roubles for the repair and furnishing of an orphanage; 3. in 1934 to increase in the cost of maintaining one child per year to 650 thousand; 4. ensuring the uninterrupted supply of orphanages with the necessary foodstuffs in accordance with the accepted quota; 5. To take a series of measures to effectively combat child homelessness in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic [Asharshylyk, 2021: 684-687].

Conclusion. Thus, during the famine of the 1930s, the provision of financial and food aid in the Kazakh ASSR became one of the most important measures to eliminate child homelessness. Although orphanages were seen as the most important means of combating child homelessness, it should be noted that the problem of their supply, the supply of food to children, was at a low level. Nevertheless, the above-mentioned documents show that more than once meetings were held on the provision of financial resources to combat child homelessness in the Autonomous Republic of Kazakhstan, at which a resolution was adopted. In other words, this indicates that the government authorities were not indifferent to the problem of children. But this suggests that the funds and products provided were misused and in some cases plundered. As a result, the conditions for street children in the orphanages became increasingly difficult and the mortality rate among the children was higher. In order to create additional facilities for the orphanages, the establishment of various subsidiary farms was also considered. We also found that the issue of training professionals in children's institutions was one of the most important at the time.

Sources

- KR OMA – Kazaqstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhıvy [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
 KO MA – Karagandy oblystyk memlekettik arhıvy [Karaganda Regional State Archive]
 NA MA – Nura audanynyn memlekettik arhıvy [State archive of Nura District]
 ShA MA – Shet aıdanynyn memlekettik arhıvy [State archive of Shet District]

Literature

- Айдарбаева, Уалиева, 2025 – *Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К.* Боскыншылық және қазақ балаларының тағдыры (XX ғ. 30-жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 290–306-бб. URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/912>
 Ашаршылық, 2021 – *Ашаршылық*. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб.док. Т. 3: 1932-1934 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы, Атамұра, 2021. 1028 с.
 Байсарина, 2021 – *Байсарина К.К.* Шығыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылық және панасыз балалар тағдыры (1930-1932 жж. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: исторические и социально-политические науки. 2021. № 1(68). С. 9–14. URL: <https://bulletinhistsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313>
 Голод в СССР 1929–1934. В 3т. Т.2. Июль 1932 – июль 1933/ Отв. Сост. В.В. Кондрашин. М.: МДФ, 2012. 912 с.
 Елеуханова, 2023 – *Елеуханова С. В.* Дети спецпереселенцев в Казахстане в период голода 1930-х гг. // Сибирь гуманитарная. 2023. № 4. С. 94–105. DOI: 10.32324/2949-1568-2023-4-94-105.
 Каипбаева, Белялова, 2025– *Каипбаева А.Т., Белялова А.* Панасыз балаларды әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік жүйесі (1920–1930 жж.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. Т. 12. № 3. 803–822-бб. URL: <https://ajspie.com/index.php/history/article/view/1384>
 Камерон, 2020 – *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2023. 304 б.
 Киндлер, 2023 – *Киндлер Р.* Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық. Ауд. Ө. Ахмет. Астана: Фолиант, 2023. 432 б.
 Конквест, 1988 – *Конквест Р.* Жатва скорби = The harvest of sorrow: Сов. коллективизация и террор голодом / Пер. с англ. Израэль Коэн и Нели Май; Под ред. Михаила Хейфеца. London: Overseas publ. interchange, 1988. 620 с.
 Пьянчола, 2004 – *Пьянчола Н.* Казахские пастухи между коллективизацией и голодом. 1928-1934 гг. В книге Казахстан и Россия: общество и государство. М., «Права человека», 2004. 522 с.
 Сактаганова, Абдрахманова и др., 2025 – *Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Мажитова Ж.С., Удербасова С.К.* К истории формирования детских домов в Казахстане в 1930-е годы. // Bylye Gody. 2024. № 19(2). С. 965–975. URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1717321004.pdf
 Сүгірәлімова, 2006 – *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): Т.ғ.к. ... дисс. автореф. Қарағанды, 2006. 32 б.

References

- Aydarbaeva, Ualiyeva, 2025 – *Aydarbaeva R.K., Ualiyeva S.K.* Bosqynshylyq jane qazaq balalarynyn tagdyry (XX g. 30-jj.) [Refugee status and the fate of Kazakh children (30s of the XXcentury)]. *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 290–306. URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/912> [in Kazakh]
 Asharshylyk, 2021 – *Asharshylyk. Golod. 1928-1934.* A documentary chronicle. Collection of documents. Vol. 3.: 1932-1934. Editor-in-chief B. Abdigaliuli. Almaty, Atamura, 2021. 1028 p. [in Russian]
 Baisarina, 2021 – *Baisarina K.K.* Shygys Qazaqstan onırindegi asharshylyq jane panasyz balalar tagdyry (1930-1932 jj.) [Famine and the fate of homeless children in the East Kazakhstan region (1930-1932)]. *Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria: istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki*. 2021. № 1(68). Pp. 9–14. URL: <https://bulletinhistsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313> [in Kazakh]
 Golod v SSSR, 2012 – *Golod v SSSR.* [Famine in the USSR 1929-1934]. In 3 volumes. V 2. July 1932 – July 1933/ Resp. Comp. V.V. Kondrashin. M.: MDF, 2012. 912 p. [in Russian]
 Yeleukhanova, 2023 – *Yeleukhanova S.V.* Deti spetspereselentsev v Kazakhstane v period goloda 1930-kh gg. [Special settler's children in Kazakhstan in the period of the famine of the 1930s]. *Siberia Humanitarian*. 2023. № 4. Pp. 94–105. [in Russian]
 Kaipbayeva, Belyalova, 2025 – *Kaipbayeva A.T., Belyalova A.* The State System of Social Protection for Homeless Children (1920–1930). *Asian Journal «Steppe Panorama»*. 2025. Vol. 12. № 3. Pp. 803–822.
 Kameron, 2020 – *Kameron S.* Ashtyq jailagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq jane Kegestik Qazaqstandy ornatu [Hunger swept the steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2020. 304 p. [in Kazakh]
 Kindler, 2017 – *Kindler R.* Stalindik koshpenciler. Qazaqstan biligi jane asharshylyq [Stalin's nomads. Power and hunger in Kazakhstan]. Per. s nem. L.İu. Pantinoi. M.: Politicheskaya ensiklopedia, 2017. 382 p. [in Kazakh]

Konkvest, 1988 – *Konkvest R. Zhatva skorbi: sovskaia kollektivizatsiia i terror golodom* [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Famine]. Per. s angl. Israel Koen i Neli Mai; Pod red. Mikhaila Kheifetsa. London: Overseas publ. interchange, 1988. 620 p. Retrieved from http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarism/Repressii/zhatva_skorbi_.pdf. [in Russian]

Pianciola, 2019 – *Pianciola N. Kazakhskie pastukhi mezhdru kollektivizatsiei i golodom. 1928-1934 gg. V knige Kazakhstan i Rossiia: obshchestvo i gosudarstvo* [Kazakh shepherds between collectivization and famine. 1928-1934] In the book *Kazakhstan and Russia: society and the state*. M: «Prava cheloveka», 2004. 522 p. [in Russian]

Saktaganova, Abdrakhmanova, 2025. – *Saktaganova Z., Abdrakhmanova K., Mazhitova Z., Uderbayeva S. K istorii formirovaniia detskikh domov v Kazakhstane v 1930- e gody*. [On the history of the orphanages formation in Kazakhstan in the 1930s]. *Bylye Gody*. 2024. № 19(2). Pp. 965–975. URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1717321004.pdf. [in Russian]

Sygiralimova, 2006 – *Sygiralimova G.B. Qazaqstandagy panasyz balalar: maseleni sheshu tarihy, tazhibesi, qorytyndysy (1920–1940 jyldar)*. [Destitute children in Kazakhstan: history of problem solving, experience, conclusion (1920-1940)]: T. g. k. ...diss. avtoref. Qaragandy, 2006. 32 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since
1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 660-668
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_660-668

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА (1917–1924 гг.)

Абдукаюм Абдукадиров¹

¹Алмалыкский филиал Университета науки и технологий "МИСИС"

(д. 37, ул. Амира Темура, г. Алмалык, Республика Узбекистан),

К.и.н., доцент

E-mail: slavegun@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдукадиров А., 2025

Аннотация. *Введение.* Период с 1917 по 1924 год стал для всей территории современной Центральной Азии периодом резкой и достаточно болезненной ликвидации консервативных политических и социально-культурных институтов. Октябрьская революция 1917 г. породила в регионе процессы, в которых сложным образом сплелись борьба классов, национальные амбиции и революционные мечты. *Цель и задачи.* В статье рассматривается процесс противоречивого установления власти большевиков на территории Туркестана в течение 1917–1924 гг., а также охватываются эпизоды становления основ национальной советской государственности. *Материалы и методы.* Используются проблемный, сравнительно-исторический методы и источниковедческий анализ. В исследование вовлечены широкий круг источников – как официальных, так и публицистических. *Результаты.* В исследовании освещены процессы ликвидации Кокандской автономии, борьбы с национально-освободительным движением, деятельность джадидов, создание местных Советов, а также начальные этапы политики советской коренизации. *Выводы.* Сделана попытка показать, как на фоне борьбы за власть формировались предпосылки национально-территориального размежевания и были заложены институциональные основы будущих национальных республик.

Ключевые слова: Туркестан, Советская власть, национально - освободительное движение, Кокандская автономия, джадидизм, национальная политика РКП(б), этнотерриториальное разделение территорий, Центральная Азия, Таджикская АССР, модернизация, ислам

Для цитирования: Абдукадиров А. Установление советской власти в Туркестане и процесс формирования государственности на территории современного Узбекистана (1917–1924 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 660-668. [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_660-668

ТУРКІСТАНДА КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӨЗБЕКСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІ (1917–1924 жж.)

Абдукаюм Абдукадиров¹

¹«МИСиС» Ғылым және технология университетінің Алмалық филиалы (Өзбекстан Республикасы, Алмалық қ., Әмір Темір к-сі, 37-үй)

Т.ғ.к., доцент

E-mail: slavegun@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдукадиров А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1917–1924 жылдар аралығы қазіргі Орталық Азия кеңістігі үшін консервативті саяси және әлеуметтік-мәдени институттарды күрт әрі ауыр түрде жою кезеңі болды. 1917 жылғы Қазан төңкерісі аймақта әлеуметтік таптық күрес, ұлттық мүдделер мен революциялық идеялардың күрделі тоғысуына себепкер болды. *Мақсат пен міндеттер.* Мақалада 1917–1924 жылдары Түркістан аумағында большевиктердің билігінің қайшылықты әрі күрделі түрде орнау барысы қарастырылады, сондай-ақ ұлттық кеңестік мемлекеттік құрылымның негіздерінің қалыптасу кезеңдері қамтылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде проблемалық, салыстырмалы-тарихи әдістер мен деректанулық талдау қолданылды. Ресми құжаттар мен публицистикалық еңбектерді қоса алғанда, деректердің кең ауқымы пайдаланылды. *Нәтижелер.* Зерттеуде Қоқан автономиясын жою, ұлттық-азаттық қозғалыспен күрес, жәдидтердің қызметі, жергілікті Кеңестердің құрылуы, сондай-ақ кеңестік жергіліктендіру саясатының бастапқы кезеңдері талданды. *Қорытынды.* Билік үшін күрес аясында ұлттық-аумақтық межелеудің алғышарттары қалыптасып, болашақ ұлттық республикалардың институционалдық негіздері қаланғаны көрсетіледі.

Түйін сөздер: Түркістан, Кеңес өкіметі, ұлттық-азаттық қозғалыс, Қоқан автономиясы, жәдидшілдік, РК(б)П-ның ұлттық саясаты, этноаумақтық межелеу, Орталық Азия, Тәжік АССР-і, модернизация, ислам

Дәйексөз үшін: Абдукадиров А. Түркістанда Кеңес өкіметінің орнауы және қазіргі Өзбекстан аумағындағы мемлекеттік құрылымның қалыптасу үдерісі (1917–1924 жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 660-668-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_660-668

ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER IN TURKESTAN AND THE PROCESS OF STATEHOOD FORMATION IN THE TERRITORY OF MODERN UZBEKISTAN (1917–1924)

Abdukayum Abduqodirov¹

¹Almalyk Branch of the National University of Science and Technology "MISiS"

(37 Amir Temur Str., Almalyk, Republic of Uzbekistan)

PhD (History), Associate Professor

E-mail: slavegun@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Abduqodirov A., 2025

Abstract. *Introduction.* The period from 1917 to 1924 became one of profound and painful dismantling of conservative political and socio-cultural institutions across the territory of present-day Central Asia. The October Revolution of 1917 triggered complex processes in the region, intertwining class struggle, national aspirations, and revolutionary ideals. *Purpose and objectives.* The article examines the contradictory and multifaceted establishment of Bolshevik power in Turkestan during 1917–1924, while also addressing episodes of the formation of the foundations of national Soviet statehood. *Materials and methods.* The study employs problem-oriented, comparative-historical methods and source analysis. A wide range of materials—both official and journalistic—are involved. *Results.* The research highlights the liquidation of the Kokand Autonomy, the struggle against the national liberation movement, the activities of the Jadids, the creation of local Soviets, as well as the early stages of the Soviet indigenization (korenizatsiya) policy. *Conclusion.* An attempt is made to demonstrate how, amid the struggle for power, the prerequisites for national-territorial delimitation were formed and the institutional foundations of future national republics were laid.

Keywords: Turkestan, Soviet power, national liberation movement, Kokand Autonomy, Jadidism, RCP(b) national policy, ethno-territorial delimitation, Central Asia, Tajik ASSR, modernization, Islam

For citation: Abduqodirov A. Establishment of Soviet Power in Turkestan and the Process of Statehood Formation in the Territory of Modern Uzbekistan (1917–1924) // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. P. 660-668. [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_660-668

Введение. Период с 1917 по 1924 год стал для всей территории современной Центральной Азии периодом резкой и достаточно болезненной ликвидации консервативных политических и социально-культурных институтов. Октябрьская революция 1917 года породила в регионе процессы, в которых сложным образом сплелись борьба классов, национальные амбиции и революционные мечты. Процесс формирования большевистской власти в Туркестане сопровождался ожесточенным сопротивлением со стороны мусульманской буржуазии, различных консервативных религиозных кругов, а также попытками создать альтернативные, самостоятельные формы власти. Ключевыми в этот период были события, связанные с Кокандской автономией, джадидским течением, национально-освободительным движением и становлением республиканских институтов. Именно в 1917–1924 гг. были заложены основы тех государственных границ, которые впоследствии стали границами союзных республик СССР.

Методы и материалы. В исследовании применяются проблемный и сравнительно-исторический методы, позволяющие выявить специфику становления советской власти в Туркестане и проследить процесс трансформации политических и социальных институтов в контексте общероссийских и региональных событий. Источниковедческий анализ используется для критического осмысления документальной базы и сопоставления различных точек зрения современников и исследователей.

Материалами исследования стали нормативные акты советской власти, постановления и резолюции Туркестанского ЦИК, протоколы съездов и заседаний, а также публицистика и мемуарная литература, отражающие позиции участников и свидетелей событий. Дополнительно привлекались документы партийных и государственных органов, хранящиеся в центральных и региональных архивах, статистические данные, периодическая печать начала XX века.

Использование комплексного подхода к источникам – сочетание официальных документов, публицистики и воспоминаний – позволило реконструировать многоплановую картину процессов 1917–1924 гг. и выявить противоречия, характерные для политики большевиков в Туркестане.

В качестве источника использовалась брошюра под названием «К истории революции в Бухаре», написанная в 1926 г. Файзуллою Ходжаевым. В ней он попытался дать «объективную» оценку джадидскому движению. Эта брошюра была частично ответом А. Икрамову, который назвал джадидов защитниками интересов «национальной буржуазии», и частично С. Айни, который выпустил книгу «Материалы к Бухарской революции» в 1922 г. и с позицией которого он не соглашался. С. Айни пытался «примирить» джадидизм с большевизмом, а Ф. Ходжаев принципиально не соглашался с ним, доказывая, что джадидизм был идеологией городской буржуазии и ничего общего с большевизмом у него нет. Ходжаев утверждал, что «внутри» джадидизма было «левое» течение, которое, отделившись от джадидов, слилось с большевизмом и приняло его идеологию [Алимджанов, 2019, 153–154]. Ходжаев в своей брошюре не рассматривает джадидизм как единое целое; он видит его как «мозаику», которая в разные исторические эпохи меняла свою идеологию и тактику.

Обсуждение. В зарубежной научной литературе указывается на значимость Кокандской автономии в качестве политического символа пробуждающегося национального движения. Например, историк Адиб Халид пишет: «Кокандская автономия возникла как политическая реакция на захват власти большевиками. Это было не консервативное или антимодернистское движение, а скорее мусульманский националистический проект, ориентированный на поиск альтернативного пути развития современности, основанного на исламской легитимности и представлении интересов общин. Насильственное подавление автономии стало глубокой травмой для представителей центральноазиатских реформаторов» [Khalid. 2015: 113].

Таджикские исследователи также делают акцент на неоднородность в рядах сопротивления, сформировавшегося против новых властей: «Противостояние вооруженных сил советской политике, особенно в южных и восточных районах Средней Азии, носило не только политический и идеологический характер, но и выступало как движение в защиту традиционных ценностей и уклада местной жизни. Эти силы состояли в основном из туземцев и представителей имущих социальных слоев, которые с созданием новой власти увидели, что их влияние и имущество находятся под угрозой: беков, религиозных деятелей, торговцев и представителей влиятельных кланов» [Набиева. 2009: 94].

Американский историк Адеб Халид в своих работах подчёркивает, что большевистская идеология вступила в конфликт с джадидским проектом реформы общества, основанным на исламских ценностях:

«Для большевиков джадиды проявляются как националистическая и религиозная сила, которая не доверяет ответственности за преобразование общества. Самая концепция мусульманской реформы, даже если бы она содержала прогрессивные элементы, была бы недопустима, если бы не марксистская идеология. Таким образом, к середине 1920-х годов большинство джадидов были исключены из общественной жизни» [Khalid, 2015: 134]. В другом труде он отмечает:

«Советский проект вытеснил тех реформаторов, которые стремились изучить свои идеи в рамках исламских традиций. Многие из них были объявлены «буржуазными националистами», а их работа была исключена из общественной жизни. К 1924 году джадидское движение как организованная структура фактически ограничило свое существование» [Khalid, 1999: 293].

Результаты. Формирование современных наций в Центральной Азии в первые годы советской власти представляет собой комплексный и неоднозначный процесс, в котором соединились элементы социального конструирования, этнической и культурной мобилизации, а также административного вмешательства со стороны центральной власти. Период с 1917 по 1924 годы стал решающим в переходе от имперской системы управления окраинами к национально-государственному проекту, реализованному в рамках логики концепции «социалистического нацстроительства» В.И. Ленина.

В этом ключе особый интерес представляет события, произошедшие в Коканде. Одной из первых форм организованного политического сопротивления советской власти в Центральной Азии стала Кокандская автономия, провозглашённая на IV Чрезвычайном краевом мусульманском съезде в декабре 1917 года. Это движение смогло объединить вокруг себя не только представителей национальной интеллигенции, духовенства, но и торгово-ремесленного слоя.

«Автономия Туркестана была образована на съезде в Коканде 11 декабря 1917 г. Её организаторы заявили о необходимости автономного мусульманского управления на основе парламентаризма и уважения к исламским традициям. Возглавили её Мунаввар Кари Абдурашидханов и М. Шокай. Автономия просуществовала 72 дня и была жестоко подавлена красногвардейскими частями в феврале 1918 г.» [Алкин, 1967: 75-78].

Как подчёркивает Ф. Бобоев, политическая модель, предложенная лидерами автономии, сочетала идеи турецкого парламентаризма, мусульманского самоуправления и федеративной связи с Россией: «11 декабря 1917 года на 4-м мусульманском съезде в Коканде было провозглашено Туркестанское Мусульманское Временное Правительство – Кокандская автономия. Это движение стало новым этапом национально-демократической борьбы в Туркестане и первым шагом на пути к созданию независимого государства» [Бобоев, 2020: 138-150].

Однако Советская власть отказалась признать эту автономию и в феврале 1918 года организовала её военное подавление с участием сил РККА и международных отрядов. По данным некоторых историков, в ходе штурма Коканда и последующих расправ могло погибнуть несколько тысяч человек. Хотя до сих пор не имеется одинаковой точки зрения по точному числу жертв, печальные последствия этих событий имели долгосрочный эффект. «Против населения, поддерживавшего автономию, была применена военная сила. Город Коканд подвергся артиллерийскому обстрелу, в результате чего погибло множество мирных жителей. Эти события посеяли в сознании народа недоверие к советской власти» [Бобоев, 2019].

Впоследствии, можно проследить, что ликвидация Кокандской автономии не только на корню уничтожила первую форму мусульманского самоуправления, но и стала причиной порождения длительного сопротивления, выраженных в формах военного противостояния и усилении национального самосознания.

После ликвидации Кокандской автономии большевики начали усиленно и разными насильственными в том числе, распространять власть Советов на территории Туркестана. Однако в условиях острой социальной, этноконфессиональной и культурной трансформации эта политика встретила сопротивление, которое вскоре вылилось в масштабное военное движение.

Характер сопротивления был многофакторным: оно объединяло экономически разорённых крестьян, представителей традиционного духовенства и беков, родоплеменную знать, а также антисоветски настроенную интеллигенцию. Как подчёркивает таджикский историк Р. Набиева:

«Басмаческое (в таджикской историографии по настоящее время применяется данное понятие – А.А.) движение не было однородным: оно включало крестьянскую самооборону, религиозные братства, феодалов, а также дезертиров из Красной армии. Общее у них было

одно – отторжение большевистского насилия и навязанных структур. Басмачи в Гиссаре, Дарвазе, Бухаре и Хорасане сопротивлялись новому порядку не только вооружённо, но и через сохранение прежних исламских и родоплеменных институтов» [Набиева. 2009: 94].

Важной причиной роста недовольства местного населения стала разрушительная политика по отношению к существующим религиозным и культурным институтам. Как подчёркивает Ф. Бобоев: «В годы советской власти политика, направленная на полное преобразование общества и сопровождавшаяся различными формами насилия над священными обычаями, традициями, религией и культурой народа, вызвала гнев в сознании людей. Это, в свою очередь, привело к возникновению движений сопротивления» [Бобоев, 2019].

Борьба с басмачеством со стороны советской власти включала как военные, так и административные меры: создание специальных частей, проведение карательных операций, контроль над транспортом и продовольствием. Советская власть в Узбекистане воспринимала «басмачество» не только как вооружённое сопротивление, но и как «враждебную идеологию», подрывающую основы революционного порядка. Как подчёркивает Ф.С. Бобоев, борьба против басмачества велась «не только оружием, но и словом» – через систему партийной пропаганды, мобилизацию молодёжи и демонстрацию культурных достижений новой власти: «Проводилась активная агитация через комсомольские организации, создавались кружки, клубы, ячейки советской молодёжи, призванные вести борьбу с «невежеством и религиозным мракобесием» [Бобоев, 2019].

Идеологическая обработка населения через печатные и передвижные средства пропаганды стало отдельным, одним из ключевых направлений политики большевиков. В журнале Коминтерна отмечалось: «Для просвещения масс в отдалённых районах активно использовались агитпоезда, передвижные киноустановки и специальные мусульманские инструкторы» [Суздальцев, 2021: 75]. Например, агитпоезд «Красный Восток» в 1920 году курсировал в Туркестане и за август – сентябрь того года отпустил просветительным учреждениям и общественным организациям Ташкента, Ходжента, Коканда, Ферганской долины и других населённых пунктов Средней Азии 179 библиотек и около 17 тыс. книг.

Активное противостояние с повстанцами затянулось вплоть до 1924 года, а в отдалённых районах Восточной Бухары вооружённые столкновения с несогласными возникали вплоть до конца 20-гг. Только с проведением национально-территориального размежевания и формированием республиканских границ, а также со стабилизацией управления на местах, вооружённое сопротивление постепенно пошло на спад, на местах Власть Советов окончательно и бесповоротно укрепилась. К власти на местах уже приходили кадры, формировавшиеся не на идеологии национальной идентичности как джаиды, а воспитанные в духе коммунистического интернационала.

Джаидизм, возникший в конце XIX – начале XX века как движение за реформу мусульманского образования и общества, был не только культурным, но в первую очередь политическим явлением. Его сторонники выступали за модернизацию традиционных институтов, внедрение новых методик обучения и ослабление религиозного консерватизма, что отражало стремление мусульманских элит к обновлению и интеграции в современный мир. После Февральской и Октябрьской революций 1917 года джаиды активно искали пути оптимального взаимодействия с новыми властями, рассматривая большевиков в качестве потенциальных партнеров в борьбе против царской России и местных реакционеров. В первые месяцы после революции лидеры джаидизма воспринимали сотрудничество с большевиками как реальную возможность добиться социальных и культурных реформ без повторения внешнего колониального давления, которое они связывали с царской Россией и иностранными империями. Хотя и самая среда джаидского движения была довольно неоднородной. «Джаидское движение либеральной буржуазии не выходило за рамки конституционных методов. Несколько более решительными были джаиды Бухары и Хивы, но и они не шли дальше конституционной монархии и ряда буржуазных реформ» [Шамсутдинов, 1985: 73-80].

Туркестанские джаиды ясно осознавали, что просвещением масс можно спасти страну от отсталости и раздробленности, поэтому они в начальном этапе сосредоточили свои основные усилия на создании новометодных школ (мактаби усули жадид), совершенствовании их содержания и формы. Новые школы были поддержаны растущими богатыми предпринимателями и прогрессивной интеллигенцией Туркестана. Эти школы были начальными учебными заведениями, где обучение длилось четыре или шесть лет. Первоначально (за счет средств Хусайнова) в 1893 году в Самарканде, в 1898 году в Коканде Салохиддин домла, в том же году в Токмаке, а в 1899 году в старом Ташкенте Мунаввар Кори и в Андижане Шамсиддин домла основали джаидские школы. В 1900 году в Бухаре

Джурабой кори основал школы нового типа. В 1903 году Махмудходжа Бехбуди за свой счет открыл аналогичную школу в Джамбае. Джадиды Хаджи Муин и Шакури лично преподавали в этой школе» [Содиқов, Шамситдинов, Равшанов, 2000: 169-170].

Уже в 1919–1920 гг. отношение советской власти к джадидизму стало резко негативным. Их школы и учебные программы были признаны «буржуазно-националистическими», подлежащими национализации и идеологическому переоформлению.

Большевики, пришедшие к власти после Октябрьского переворота, сразу же выступили против джадидов, потому как идеи просветителей о независимости, свободе и равенстве не соответствовали интересам не только царских чиновников, но и коммунистической идеологии большевиков. Поэтому советское правительство преследовало представителей джадидов, отказавшихся служить его интересам, оказывая на них физическое и моральное давление. В то же время оно пыталось хитростью посеять раздор между группами, возникшими среди джадидов. Характерно, что советские историки стремились доказать связь джадидского движения с процессом формирования буржуазии. Это привело к искажению научной истины об истории джадидов [Амридинова, 2017: 20].

Уже в начале 1920-х годов лидеры движения, такие как Абдурауф Фитрат, Абдурашидханов, Валидов и др., подверглись сначала идеологической критике, а потом административному отстранению и репрессиям, многие из них были просто физически устранены. Таким образом, к концу 1924 года джадидизм как политико-культурное течение был подавлен, а его активисты – либо вытеснены из жизни, либо уничтожены в рамках кампаний против «нацдемов» и «панисламистов».

Советская власть в Средней Азии активно проводила политику коренизации и начала формировать новые национальные институты. Как подчёркивает российский исследователь А.Р.А. Дюков: «Суть советской этнотерриториальной модели заключалась в том, что территориям придавались признаки и названия, символически соотнесённые с конкретными этническими категориями, вне зависимости от фактической этнической структуры населения» [Дюков, 2016: 6].

К 1924 году в Средней Азии были предприняты первые системные шаги к национально-территориальному размежеванию. Этот процесс стал кульминацией курса на создание новых форм советской государственности, основанных на этническом и языковом принципе. Основной задачей являлось превращение территорий, ранее входивших в состав Туркестанской АССР, Хорезмской и Бухарской народных республик, в национальные административные единицы, соотнесённые с титульными этносами. В результате были образованы Узбекская ССР и Туркменская ССР как союзные республики, а также Таджикская АССР в составе Узбекской ССР.

Хотя административное размежевание сопровождалось конфликтами и спорами на разных уровнях по поводу этнических и государственных границ, оно стало важным этапом в институционализации новых наций и формировании этноцентричных моделей государственности, которые позже оформились в рамках союзных республик. Данный процесс сопровождался созданием национальных наркоматов, печатных изданий на национальных языках, а также широким вовлечением местных кадров в органы власти и управления.

Советская власть в регионе строилась через массовое создание Советов, в том числе на первых порах и мусульманских. Как отмечается: «Советы мусульманских депутатов (муссовдепы) объединяли не только рабочих, городскую бедноту, но и мелкую буржуазию, байские, буржуазно-националистические элементы. Это была одна из особенностей развития революционного движения в Туркестане. Муссовдепы, особенно в начале, выступали как инструменты интеграции, но уже к 1920 году большинство из них было подчинено партийным структурам. Тем не менее, как подчёркивает Р.Т. Шамсутдинов, «именно участие мусульман в советских органах обеспечивало устойчивость власти на местах на начальном этапе» [Шамсутдинов, 1985: 139].

Эту линию усиливали и международные структуры, прежде всего Коминтерн, где в 1920 г. уже ставилась задача усиления идеологической работы в мусульманских районах. Как отмечалось в докладе, опубликованном в журнале «Коммунистический Интернационал»: «Особенностью агитации в Туркестане стало соединение лозунгов равенства народов и поддержки ислама как формы национального самоопределения, что использовалось для привлечения широких масс к Советам» [Суздальцев, 2021: 77].

Период 1924 года стал кульминацией процесса «упорядочивания» этнической карты региона. При этом этнотерриториальный подход к нацстроительству использовался как инструмент политического управления, но он также закладывал основы будущих межэтнических напряжённостей. Как указывает Шамсутдинов, «советская политика в регионе сочетала элементы социальной модернизации и этнической мобилизации. Но, «несмотря на декларации, фактическое

участие местного населения в принятии решений было минимальным – ключевые параметры будущих республик определялись в Кремле» [Шамсутдинов, 1985: 141].

Однако современные исследования, в частности работа Адиба Халида, предлагают более сбалансированную трактовку. Он подчёркивает, что: «...Национально-территориальное размежевание было инициировано советской властью, но проводилось местными кадрами, сыгравшими важную роль в определении как условий поставленной задачи, так и конечной цели. Именно партийное руководство на местах принимало ключевые решения после обсуждения на республиканском уровне» [Khalid, 2015: 134].

Халид также обращает внимание на то, что национальные категории не были искусственно навязаны центром. Напротив, они возникли из предреволюционного национального дискурса и были вначале подхвачены местной интеллигенцией: «Национальная идея появилась в Средней Азии ещё до революции и была с энтузиазмом воспринята местной интеллигенцией. Коммунисты Средней Азии вели интенсивные споры по вопросу национального размежевания, отстаивая свои собственные интересы. Национальное размежевание стало кульминацией достижений местных коммунистов коренных национальностей» [Khalid, 2015: 134].

Формирование республик сопровождалось и внутренними напряжённостями. Как подчёркивается в исследованиях о национально-освободительном движении, недовольство социальной и культурной политикой большевиков (включая секуляризацию и аграрные реформы) нередко выливалось в вооружённое сопротивление. При этом советская власть не делала различий между социальными протестами и «национализмом», подавляя оба как контрреволюционные. В регионах, таких как Восточная Бухара, борьба была особенно ожесточённой.

Как пишет Ф. Бобоев, «движение против советской власти в Узбекистане в 1925–1935 гг. имело не просто реакционную, а комплексную природу, в которой сливались религиозное сопротивление, антиколониальные чувства и неприятие насильственной модернизации» [Бобоев, 2020: 138-150].

Процесс формирования современных среднеазиатских наций в 1917–1924 гг. был не спонтанным, а управляемым сверху – с элементами местного сопротивления и компромисса. Советская власть, декларируя право наций на самоопределение, фактически создала, частично заново «пересоздала» нации, определив их языковые, территориальные и культурные параметры. Как подчеркивается в исследовании «Советский проект. 1917–1930-е гг.», «формирование республик стало важнейшим инструментом создания новых идентичностей, но одновременно – и переноса скрытых конфликтов в легальную плоскость этнической политики» [Брусин, 2018: 109].

Стоит подчеркнуть, что советское нацстроительство в Центральной Азии представляет собой пример административного моделирования этничности XX века, при котором исторические, лингвистические и культурные различия были систематизированы и институционализированы в форме союзных и автономных республик. Этот процесс оказал долговременное влияние на межэтнические отношения, политическую карту региона и современное национальное самосознание народов региона.

С первых лет после Октябрьской революции политика Советской России в Центральной Азии вызывала пристальное внимание как со стороны соседних восточных стран, так и европейского сообщества. Причины интереса были как идеологическими, так и геополитическими, потому как регион европейцами рассматривался как буферная зона между британской Индией и советской Россией, а также как плацдарм для возможного распространения революции в исламский мир.

Уже в 1920 году международные коммунистические круги, включая Коминтерн, активно продвигали тезис о революционном потенциале мусульман Востока. В журнале «Коммунистический Интернационал» подчеркивалось: «Наша задача – не только пробудить Восток, но и вооружить его идеей советской власти. Туркестан, Бухара и Хива – первые примеры социалистической трансформации мусульманских обществ, которые должны послужить образцом для других стран Востока» [Суздальцев, 2021: 74].

В то же время англо-американские круги рассматривали большевистскую активность в регионе с тревогой. Как свидетельствуют публикации в британской прессе 1920-х годов, создание «народных республик» в Хиве и Бухаре расценивалось не как прогрессивное преобразование, а как установление «марионеточных», подконтрольных красной России режимов. Эти оценки подтверждаются и в западной научной историографии: «Западные аналитики рассматривали советское присутствие в Центральной Азии как неоколониальную модель, замаскированную под интернационализм. Особую тревогу вызывала экспансия в районе Амударьи, близко подходящем к британским интересам в Персии и Афганистане» [Penati, Beatrice, 2007: 521-538].

Беатрис Пенати подчёркивает, что в международных наблюдениях широко распространялась идея о «советском наступлении на ислам» под видом культурной революции: «Западные дипломаты сообщали о насильственном закрытии медресе, реформе хиджаба и конфискации вакуфных земель. Всё это представлялось как доказательство репрессивной и антирелигиозной сути большевистской власти» [Penati, Beatrice, 2007: 521-538].

Также и в мусульманском мире восприятие советской политики было двойственным. С одной стороны, энтузиазм вызывали антиколониальные лозунги и провозглашённое равенство народов, с другой – жестокое подавление повстанчества и джадидизма воспринималось как борьба против исламской идентичности. Как отмечает американский исследователь Гленда Фрейзер: «Советский эксперимент в Центральной Азии рассматривался либо как вдохновляющий пример социального прогресса, либо как новый виток угнетения под красным флагом» [Fraser, 1987: 1-73].

Критика исходила также и из восточноевропейской мусульманской эмиграции. Один из наиболее влиятельных голосов – узбекско-турецко-немецкий историк Боймирза Хайит – писал о советском национальном строительстве в Центральной Азии как о форме колониального передела. По его мнению, «советская национальная политика в Туркестане была направлена не на освобождение народов, а на их разобщение и подавление исламской идентичности» [Hayit, Baymirza, 1956].

Заключение. Таким образом, международная реакция на советскую политику в Центральной Азии в 1917–1924 гг. варьировалась от идеологической солидарности в рамках Коминтерна до резкой критики и отторжения со стороны западных наблюдателей и мусульманских стран. Эти оценки способствовали формированию устойчивых сюжетов и представлений о «советском вмешательстве» в исламский Восток, которые сохранялись и в более поздней историографии.

Период 1917–1924 годов стал временем глубоких трансформаций в Центральной Азии. Установление советской власти сопровождалось жестким подавлением альтернативных моделей власти, ликвидацией национального и религиозного сопротивления и одновременным формированием основ будущей этнополитической карты региона. Национально-территориальное размежевание стало итогом этого бурного периода – но сам проект советской нации оказался продуктом насильственной модернизации, совмещающей административную централизацию с номинальным признанием этничности. Именно в эти годы была сформирована модель «советской нации» – инструментальная и идеологическая конструкция, последствия которой ощущаются и сегодня.

Литература

- Алимджанов, 2019 – *Алимджанов Б.А.* История и идеология бухарского джадидизма в контексте взглядов и личности Файзуллы Ходжаева // Новое прошлое. 2019. № 1. С. 153–170.
- Алкин, 1967 – *Алкин И.И.* Установление Советской власти в Средней Азии. Ташкент: Изд-во УзССР, 1967. 280 с.
- Амридинова, 2017 – *Амридинова Д.* Самарқанд жадидчилик мактаби. Тошкент: Наврӯз нашриёти, 2017. 240 б.
- Бобоев, 2020 – *Бобоев Ф.С.* XX аср 20–30-йилларида ўзбек халқи мустақиллик учун кураши тарихи ва тарихшунослигидан // Ўзбекистон тарихи. 2020. № 3. С. 45–57.
- Бобоев, 2019 – *Бобоев Ф.С.* Ўзбекистон ССРда совет тузумига қарши қуроли ҳаракат (1925–1935): Автореф. диссертации на соискание степени PhD по истории. Ташкент, 2019. 35 с.
- Брусин, 2018 – *Брусин Д.В.* Политика советской власти в национальном вопросе: между интернационализмом и этничностью // Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации. Сборник трудов. Екатеринбург, 2018. С. 112–128.
- Дюков, 2010 – *Дюков А.Р.* Советская система этнотерриториального устройства как фактор дезинтеграции СССР. М.: Фонд исторической перспективы, 2010. 240 с.
- Набиева и др., 2009 – *Набиева Р.* и др. Таърихи халқи тоҷик дар асри XX ва ибтидои асри XXI. Душанбе: Ирфон, 2009. 356 с.
- Суздальцев, 2021 – *Суздальцев И.А.* Страны Центральной Азии в политике Коминтерна и журнале «Коммунистический Интернационал» в 1920 г. // Mongolica. 2021. Vol. XXIV. No. 3. С. 101–118.
- Содиқов и др., 2000 – Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб: Туркистон чор Россияси мустамлақчилиги даврида / Тузувчилар: *Содиқов Ҳ., Шамситдинов Р., Равшанов П.* ва бошқалар. Тошкент: Шарқ, 2000. 400 б.
- Шамсутдинов, 1985 – *Шамсутдинов Р.Т.* К вопросу об особенностях становления и развития Советов в Средней Азии и Казахстане (1917–1925 гг.) // История СССР. 1985. № 5. С. 42–58.
- Khalid, 2015 – *Khalid A.* Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015. 400 p.

Khalid, 1999 – *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Oxford: University of California Press, 1999. 300 p.

Fraser, 1987 – *Fraser G.B.* Basmachi-I // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. No. 1. Pp. 1–73; Basmachi-II // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. No. 2. Pp. 7–45.

Hayit, 1956 – *Hayit B.* Turkestan im 20. Jahrhundert. Köln: Dürer Verlag, 1956. 420 S.

Penati, 2007 – *Penati B.* The Reconquest of East Bukhara: The Struggle Against the Basmachi as a Prelude to Sovietization // Central Asian Survey. 2007. Vol. 26. No. 4. Pp. 521–538.

References

Alimjanov, 2019 – *Alimjanov B.A.* İstoriya i ideologiya bukharskogo jadidizma v kontekste vzglyadov i lichnosti Faizully Khojaeva [History and ideology of Bukhara Jadidism in the context of the views and personality of Faizulla Khojaev]. *Novoe proshloe*. 2019. № 1. Pp. 153–170. [In Russian].

Alkin, 1967 – *Alkin I.I.* Ustanovlenie Sovetskoy vlasti v Sredney Azii [Establishment of Soviet power in Central Asia]. Tashkent: Izd-vo UzSSR, 1967. 280 p. [In Russian].

Amridinova, 2017 – *Amridinova D.* Samarqand jadidchilik maktabi [The Samarkand Jadid school]. Toshkent: Navruz nashriyoti, 2017. 240 p. [In Uzbek].

Boboev, 2019 – *Boboev F.S.* Uzbekistan SSRda sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat (1925–1935 yy.) [Armed resistance against the Soviet regime in the Uzbek SSR (1925–1935)]. Avtoref. dissertatsii na soiskanie stepeni PhD po istorii. Tashkent, 2019. 35 p. [In Uzbek].

Boboev, 2020 – *Boboev F.S.* XX asr 20–30-yillarida uzbek halqi mustaqillik uchun kurashi tarixi va tarixshunosligidan [On the history and historiography of the Uzbek people's struggle for independence in the 1920s–1930s]. *Uzbekiston tarixi*. 2020. № 3. Pp. 45–57. [In Uzbek].

Brusin, 2018 – *Brusin D.V.* Politika sovetской власти v natsional'nom voprose: mezhdru internatsionalizmom i etnichnost'yu [Soviet policy on the national question: between internationalism and ethnicity]. *Sovetskiy proekt. 1917–1930-e gg.: etapy i mekhanizmy realizatsii*. Sbornik trudov. Ekaterinburg, 2018. Pp. 112–128. [In Russian].

Dyukov, 2010 – *Dyukov A.R.* Sovetskaya sistema etnoterritorial'nogo ustroystva kak faktor dezintegratsii SSSR [The Soviet system of ethno-territorial organization as a factor in the disintegration of the USSR]. Moscow: Fond istoricheskoy perspektivy, 2010. 240 p. [In Russian].

Fraser, 1987 – *Fraser G.B.* Basmachi-I // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. No. 1. Pp. 1–73; Basmachi-II // Central Asian Survey. 1987. Vol. 6. No. 2. Pp. 7–45.

Hayit, 1956 – *Hayit B.* Turkestan im 20. Jahrhundert. Köln: Dürer Verlag, 1956. 420 S.

Khalid, 1999 – *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Oxford: University of California Press, 1999. 300 p.

Khalid, 2015 – *Khalid A.* Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015. 400 p.

Nabieva i dr., 2009 – *Nabieva R.* et al. Tarikhi khalqi tojik dar asri XX va ibtidoi asri XXI [History of the Tajik people in the 20th and early 21st centuries]. Dushanbe: Irfon, 2009. 356 p. [In Tajik].

Penati, 2007 – *Penati B.* The Reconquest of East Bukhara: The Struggle Against the Basmachi as a Prelude to Sovietization // Central Asian Survey. 2007. Vol. 26. No. 4. Pp. 521–538.

Shamsutdinov, 1985 – *Shamsutdinov R.T.* K voprosu ob osobennostyakh stanovleniya i razvitiya Sovetov v Sredney Azii i Kazakhstane (1917–1925 gg.) [On the peculiarities of the formation and development of Soviets in Central Asia and Kazakhstan (1917–1925)]. *Istoriya SSSR*. 1985. № 5. Pp. 42–58. [In Russian].

Sodiqov et al., 2000 – *Sodiqov H., Shamsitdinov R., Ravshanov P.* va boshqalar. Uzbekistanning yangi tarixi. Birinchi kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida [The new history of Uzbekistan. Book One: During the colonial period of Tsarist Russia in Turkestan]. Toshkent: Sharq, 2000. 400 p. [In Uzbek].

Suzdal'tsev, 2021 – *Suzdal'tsev I.A.* Strany Tsentral'noy Azii v politike Kominterna i zhurnale «Kommunisticheskiy Internatsional» v 1920 g. [The countries of Central Asia in the policy of the Comintern and the journal "Communist International" in 1920]. *Mongolica*. 2021. Vol. XXIV. No. 3. Pp. 101–118. [In Russian].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 669-680
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTMAP / МРНТИ / IRSTI 03.09.55

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_669-680

ГЕНЕРАЛ В. СИКОРСКИЙДІҢ ЭМИГРАНТТЫҚ ҮКІМЕТІ: САЯСИ КЕЛБЕТІ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ

Айгүл Молдалиқызы Сманова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (114 үй, Гоголь көш, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

©Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сманова А.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада екінші дүниежүзілік соғыс жылдардағы поляк эмигранттық үкіметінің премьер-министрі Владислав Сикорскийдің (1881–1943) халықаралық сахнадағы қызметі және «поляк мәселесі» бойынша маңызды рөл ойнаған Кеңес Одағы, Ұлыбритания, Құрама Штаттардың ықпалы туралы зерттеулерге талдау жасалып, зерделенді. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Еркін және Тәуелсіз Польша үшін күрес жүргізген дәстүрді Екінші Речь Посполитая (1918–1939) мұрагерлері құрған Поляк эмигранттық үкіметінің (1939–1943) саяси келбеті мен халықаралық іс-әрекеттерін қарастыру. Польша мемлекетінің тағдыры халықаралық көзқарасқа байланысты болып тұрғандықтан, бұл кездегі мемлекеттер арасындағы тарихи аспектінің «адамшылықтан» жоғары «үстемдік» факторының маңыздылығын анықтау. *Нәтижелер.* Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы «поляк мәселесінің» негізгі тенденцияларының бірі, әрине ол Тәуелсіз Польша мемлекетін қайта қалпына келтіру болып табылады. Бұл мақсатқа жетіу үшін эмигранттық үкіметтің сыртқы саясатының басты бағыты, әрине, саяси, мәдени, әлеуметтік және ғылыми сипаттағы институттар құру болды. Сондықтан мақалада поляк ғалымдарының зерттеулерін басшылыққа ала отырып, мәселеге қатысты ой-пікірлерін тарихи-салыстырмалы, диахрондық және синхрондық салыстыру әдістерін қолдану арқылы ғылыми нәтижеге жетуге талпыныс жасалды. *Қорытынды.* Генерал Сикорскийдің сыртқы саяси бағытына қатысты пікірлерді, сонымен бірге қазіргі кезеңдегі тарихнамалық қағидадттар мен көзқарастардың ғылыми нақтылығын анықтауға, тарихилық ой-тұжырымдарды объективті түрде қалыптастыруға қол жеткіздік. Болашақта жас мамандар үшін зерттеу жұмысымыздың тұжырымдамалары соғыс жылдарына (1939–1945) қатысты қандайда бір ізденіс жұмыстарында қолданыс табуы мүмкін деп қорытындылаймыз.

Түйін сөздер: генерал В. Сикорский, эмигранттық үкімет, поляк армиясы, «поляк мәселесі», халықаралық байланыс, саяси келбет.

Дәйексөз үшін: Сманова А.М. Генерал В. Сикорскийдің эмигранттық үкіметі: саяси келбеті мен халықаралық іс-әрекеті // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 669-680-бб. [Қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_669-680

ПРАВИТЕЛЬСТВО ГЕНЕРАЛА В. СИКОРСКОГО В ЭМИГРАЦИИ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБЛИК И МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Айгуль Молдалиевна Сманова¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет (д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© ИИЭ Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сманова А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется и исследуется деятельность Владислава Сикорского (1881–1943), премьер-министра польского правительства в эмиграции во время Второй мировой войны на международной арене, влияние Советского Союза, Великобритании и Соединенных Штатов, сыгравших значительную роль в «польском вопросе». *Цель и задачи.* Целью исследования является рассмотрение политического облика и международной деятельности польского эмигрантского правительства (1939–1943), созданного наследниками традиций Второй Речи Посполитой (1918–1939), боровшейся за свободную и независимую Польшу. Поскольку судьба польского государства зависит от международной перспективы, важно определить значение фактора «господства» над «человечеством» в историческом аспекте отношений между государствами того времени. *Результаты.* Одним из основных направлений «польского вопроса» в годы Второй мировой войны было, конечно, восстановление Независимого Польского государства. Для достижения этой цели главным направлением внешней политики правительства в эмиграции было, конечно, создание институтов политического, культурного, социального и научного характера. Поэтому в статье, опираясь на исследования польских ученых, мы попытались достичь научного результата, используя методы историко-сравнительного, диахронического и синхронного сопоставления их мыслей по данному вопросу. *Выводы.* Нам удалось определить мнения, связанные с направлением внешней политики генерала Сикорского, а также научную достоверность историографических принципов и взглядов текущего периода, объективно сформировать историческую мысль. Сделан вывод о том, что в дальнейшем концепции нашей исследовательской работы для молодых специалистов могут быть использованы в некоторых научно-исследовательских работах, связанных с военными годами (1939–1945).

Ключевые слова: генерал В. Сикорский, эмигрантское правительство, польская армия, «польский вопрос», международные отношения, политический облик.

Для цитирования: Сманова А.М. Правительство генерала В. Сикорского в эмиграции: политический облик и международная деятельность // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 669–680. [на казахском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_669-680

THE GOVERNMENT OF GENERAL V. SIKORSKY IN EXILE: POLITICAL APPEARANCE AND INTERNATIONAL ACTIVITIES

Aigul M. Smanova¹

¹Kazakh National Women's Teacher Training University (114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Smanova A.M., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes and explores the activities of Vladislav Sikorsky (1881–1943), the Prime Minister of the Polish government in exile during World War II, in the international arena and the influence of the Soviet Union, Great Britain and the United States, which played a significant role in the «Polish question». **Goals and objectives.** The goal of the study is to examine the political appearance and international activities of the Polish emigrant government (1939–1943), created by the heirs of the traditions of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1918–1939), which fought for a free and independent Poland. Since the fate of the Polish state depends on the international perspective, it is important to determine the significance of the factor of «domination» over «humanity» in the historical aspect of relations between states at that time. **Results.** One of the main directions of the «Polish question» during the Second World War was, of course, the restoration of the Independent Polish state. To achieve this goal, the main direction of the Government's foreign policy in exile was, of course, the creation of institutions of a political, cultural, social and scientific nature. Therefore, in the article, guided by the research of Polish scholars, we tried to achieve a scientific result using the methods of historical-comparative, diachronic and synchronous comparison of their thoughts on this issue. **Conclusions.** We managed to determine the opinions related to the foreign policy direction of General Sikorsky, as well as the scientific accuracy of the historiographical principles and views of the current period, to objectively form a historical thought. We conclude that in the future, the concepts of our research work for young specialists can be used in some research works related to the war years (1939–1945).

Keywords: General Vladislav Sikorsky, the emigrant government, the Polish army, the «Polish question», international relations, political appearance.

For citation: Smanova A.M. The government of general V. Sikorski in exile: political appearance and international activities // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. P. 669-680. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_669-680

Қысқашы. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары генерал Владислав Сикорский басқарған үкімет туралы көп жазылды және бұл тақырыпты жаңадан қолға алып, оны жеке зерттеу тақырыбына айналдырудың мағынасы жоқ сияқты көрінуі мүмкін. Дегенмен, осы мәселеге қатысты әдебиеттерді мұқият зерделеу бұл мәселемен айналысатын тарихшылардың қызығушылығының мүдделері қаншалықты біркелкі еместігін және оның қаншама аспектілерінің зерттелмегенін көруге болады. Владислав Сикорскийдің тұлғалық қасиеті көптеген зерттеушілердің назарын аударды, нәтижесінде генералдың саяси өмірбаянын Мариан Кукиел [Mariana Kukiela, 1981: 280], Валентина Корпальска [Walentyń Korpalski, 1988: 263], Роман Вапинский [Roman Wapiński, 1978: 360] және Ольгьерд Терлецки [Olgiarda Terlecki, 1983: 460], сонымен қатар соғыс жылдарындағы «поляк мәселесіне» және эмигранттық үкіметтің қызметіне қатысты басқа да зерттеулер, премьер-министрдің портретін алға тартты. Салыстырмалы түрде жұмыстардың көпшілігі Польша үкіметінің сыртқы саясаты туралы осы уақытқа дейін жарияланған, ал авторлар ең алдымен Польшаның ұлы державалармен, әсіресе Кеңес Одағымен қарым-қатынасына тоқталды, бұл тақырыптың маңыздылығымен де түсіндіріледі, тағы бір ерекшелік Сикорский үкіметінің федералды жоспарларына қатысты мәселе қазірдің өзінде өзекті тақырып. Керісінше, зерттеулерде Польша үкіметінің кішігірім одақтастарға, басқа эмигранттық үкіметтерге қатысты саясаты жоқтың қасы. Сондықтан Сикорский үкіметінің федералды жоспарларына және басқа эмигранттық үкіметтерге қатысты саясаты, Польша мемлекеті мен Польша эмигранттық үкіметінің өзара қарым-қатынасы [Duraczyński, 1969: 229] жақсы зерттелмегендіктен, тандап алынған тақырып өзекті болып табылады.

Соғыс жылдары Францияда, сосын Лондонда құрылған поляк эмигранттық үкіметінің сыртқы саяси бағыты, әсіресе кеңес-поляк қарым-қатынастар мәселелерін және олардың салдарын зерттеу өткір дискурстар мен әртүрлі пікірлер тудырып жүргені белгілі. Өйткені, ондағы басты сұрақ эмиграциядағы Польша үкіметінің сырқы қатынастарын зерттеу және КСРО, АҚШ және Ұлыбритания үкімет басшыларының конференцияларында поляк шекарасы мен поляк үкіметі туралы мәселелерді қарастыруы, халықаралық күн тәртібіндегі мәселеге айнауы еді. Бұл кезде Польша мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар күрт нашарлап, тарихи оқиғалар мен саясатты әртүрлі «идеологиялық көзқарастың» шеңберінде түсіндірудің салдарынан елдер арасында кикілжіңдер күшейіп кетеді. Нәтижесінде екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңес-поляк қарым-қатынастарына қатысты «болған оқиғаларды бұрмалау», немесе кеңестік бір жақты идеологиямен түсіндірудің маңызы арта түседі.

Дегенмен эмиграцияда жүріп құрылған үкімет конституциялық құқықпен жұмыс істеу мүмкіндігіне ие болғаннан кейін, мемлекет пен ұлттың мүдделерін білдіруге, қарулы күштерді ұйымдастыруға, елдегі соғысты шетелден басқаруға және оларға мемлекеттік және ұлттық жағынан материалдық және қаржылық қолдау көрсетуге мүмкіндік болды. Басқыншылыққа ұшыраған халықтар үшін бұл мүмкіндік басқа мемлекеттермен байланысқа түсуге, күреске негіз және жеңіске үміт болды. Бұл жағдай, шет мемлекеттің аумағында жұмыс істеудің қиындығы мен қажеттілігін, «жер аударылған үкіметтің» қабылдаушы үкіметке тәуелділігін, сонымен бірге өз елінің аумағында билікті жүзеге асыра алмау себебінен үкімет пен халық арасындағы байланыстың біртіндеп әлсіреуін генерал Сикорский жақсы түсінді. Осылайша, мақаламызда «тәуелсіз мемлекет» пен «еркін халық» тактикасын ұстанған премьердің халықаралық сахнадағы саяси келбетін зерттеуді мақсат етіп отырмыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Соңғы уақытта халықаралық өмірде бейнебір жанжалдар орын алып жатыр. Кейбір елдер қатары «бейбітшілікті қаласаң – соғысқа дайындал» тезисін тым сөзбе-сөз түсініп кеткен сияқты, дегенмен бұл әрдайым болып тұратын дүние. Мәселен, мылтық сөйлегенде дипломаттар үндемейді, ал керісінше дипломаттар сөйлегенде мылтық үнсіз қалады деп бұрыннан айтылып келе жатқаны кездейсоқ емес. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі поляк эмигранттық үкіметінің премьер-министрі Владислав Сикорскийдің сыртқы саясаты әлі күнге дейін өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Эмигранттық үкіметтің алдыға қойған мақсаты тәуелсіз Польша мемлекетін қалпына келтіру болса, ал осыны іске асыру үшін алпауыт державалармен байланыс орнатып, Франция, Ұлыбритания және Кеңес Одағында поляк армиясын құру жоспарланды. Шетелде поляк жауынгерлік бөлімшелерінің құрылуы 1941 жылға дейін жалғасты, осы жылдың жазында Ұлыбританияның көмегімен Сикорский Кеңес Одағымен тікелей келіссөздер жүргізіп, нәтижесінде Сикорский-Майский келісіміне қол қойылуы поляк-кеңес қарым-қатынасында жаңа тарауды ашты. Дегенмен бастапқы кезде сыртқы саясатта әртүрлі мақсаттар мен міндеттер болды, ал өзара бір-бірімен қарым-қатынасты дамытуға мүдделі болған жоқ. Соған байланысты соғыс қарсаңындағы сыртқы саясатқа байланысты Р. Аманның «Шабуыл жасамау туралы келісім: Еуропадағы даму және жедел пайдалану 1922–1939 жж», М. Хетчинстің «Германия, Ресей және Балқан: нацистік-кеңестік шабуыл жасамау туралы пактінің негізі», А. Рид және Д. Фишердің «Өлімге толы құшақ: Гитлер, Сталин және кеңес-герман пактісі 1939–1941 жж.», М. Китченнің «Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Кеңес Одағына қатысты Ұлыбританияның саясаты» атты зерттеулерден біраз мәселелерді айқындаймыз. Әрине, бұл кездегі Литва меморандумы түріндегі қарым-қатынастарды қалпына келтіруге көмектесу үшін әртүрлі адамдар топтары әрекет жасады, бірақ бұл әрекеттер сәтсіз аяқталып отырды.

Екінші кезекте, яғни 1941–1943 жж. дипломатиялық байланыстар орнағаннан кейін қарым-қатынастардың айтарлықтай жақсаруы байқалды. Ұзақ және тұрақты қарым-қатынас үшін сенімді байланыстар орнатуға үміт болды. Бұл туралы «Кеңес-поляк қатынастарының тарихы туралы құжаттар мен материалдар 1939–1943 жж» [Документы и материалы, 1973: 509], «Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес Одағының сыртқы саясаты» [Внешняя политика, 1947: 785], «КСРО-ның сыртқы саясатының құжаттары» (Документы внешней, 1992: 554), «КСРО Министрлер Кеңесі Төрағасының Ұлы Отан соғысы кезінде АҚШ президенттерімен және Ұлыбритания премьер-министрлерімен хат алмасуы» [Переписка, 1989: 421] және т.б. құжаттық материалдар жинағы пайдаланылды. Бұл құжаттық материалдардан эмигранттық поляк үкіметінің премьер-министрі В. Сикорскийдің сыртқы саясаттағы қызметі және Кеңес Одағында армия жасақтау жұмыстарының бағыты анықталды.

Ал В. Сикорскийдің Кеңес Одағында поляк армиясын жасақтау жұмыстары туралы Андерс (Anders W.), Берлинг З. (Berling Z.), Климовский Ю. (Klimkovsky Yu.), Бор-Коморовский Т. (Bor-Komorowski T.), Зарон П. (Zaron P.), Миколайчик С. (Mikolajczyk S.) сияқты поляктардың генералдарының естеліктері мен Майский И.М., Рибентроп фон И., Черчилль У., Кот С., Ш. де Голль және т.б. сияқты халықаралық деңгейдегі мемлекет қайраткерлерінің мемуарлары пайдаланылды.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері тарихи танымның әртүрлі концепцияларынан тұрды. Сондықтан ғылыми жұмыстардың идеялық-концептуалды «қаңқасы» болып табылатын әдістер мен әдіснамалық негізді дұрыс таңдаудың айрықша маңыздылығын да ұсынып отырмыз. Мәселен, академик Чубаряның [Чубарьян: 1997] сөзімен айтқанда, коммунистік идеологияның күйреуі және кейбір тарихшылардың оның бұрынғы әдіснамалық нұсқауларынан бас тартуы нәтижесінде пайда болған «тарих әдістемесіне аллергия». Бұл жағдайда біз тарих ғылымының әдіснамасын кеңестік кезеңдегі идеологиялық таптаурыннан тазарту және оған өткен әдіснаманың нақты жетістіктерін

тиімдірек пайдалануға мүмкіндік бере отырып, тарихи зерттеулердің сапасы мен тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын табуға болады деп есептейміз.

Мақаланы жазу барысында қолданылған әдістерден: маңызды орында тарихилық принцип [Зевелев, 1987: 160], сондай-ақ, оның қоғамдағы әлеуметтік жағдайларының динамикасында тарихи тұжырымдаманы қарастыру қажеттілігі [Камынин, 2011: 55], бұл ретте ғылыми тұжырымдаманы тарих ғылымының бұрынғы жағдайымен салыстыра отырып қарастырдық. Осылайша автор тарих ғылымының «танымдық жүйесінің» өзіндік спецификалық әдісі бар екенін, ол ғылыми мәселені шешу және оның мақсатына жету жолы – жаңа тарихи білім алу екенін атап көрсетеді. Ол тарихи білімнің әдіснамасы құрылымының элементтерін сипаттайтын рационалдылық, ақиқатқа ұмтылу, проблеманы шешу, мақсат қою, рефлексивтілік, объективтілік, эмпиризм, теориялық-әдіснамалық, жаңашылдық, контекстік сияқты әдістер болып табылады.

Талқылау. Соғыстан кейінгі кезеңде КСРО мен Поляк Халық Республикасында кеңес-поляк қатынастары тақырыбына көптеген еңбектер жазылды. Атап айтқанда В.С. Парсаданованың «Советско-польские отношения в годы ВОВ» [Парсаданова, 1982: 280] атты монографиясы, «Документы и материалы по истории советско-польских отношений» [Документы и материалы, 1973: 509] атты құжаттар жинағы, И.М. Майскийдің «Воспоминания советского дипломата. Война 1939-1943 гг.» [Майский, 1965: 338] мемуары, В.Я. Сиполстың «Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны» [Сиполс, 1989: 335] атты дипломатиялық зерттеуі жарияланды, дегенмен бұл еңбектердің басты ерекшеліктерінің бірі Польша эмигранттық үкіметінің қызметін әлсіз сипаттау және коммунистік идеологияның рухындағы кеңестік саясатты барынша дәріптеу болды.

Кеңес авторларының да, Поляк Халық Республикасының да авторларының да жұмыстары өте ұқсас және идеологияланған, КСРО-ның Польшадағы фашистік басқыншылардан азаттық рөлін және Польшада «санация» режимінің орнына келген демократиялық режимнің құрылуын сипаттаған. Осындай жұмыстардың бірі – «Польша тарихының очерктері» [История Польши, 1954: 593] атты зерттеуде поляк эмигранттық үкіметі билікті өз қолына алуға тырысқан «санациялық» көшбасшылар тобы ретінде сипатталды. Кеңестік кезеңнің кейінгі жылдары 1941 жылғы 30 шілдедегі кеңестік-поляк келісімінің даму үдерістерін және Лондондағы КСРО мен Польша үкіметі арасындағы қарым-қатынастарды зерттей бастаған еңбектер жазыла бастады. Атап айтқанда К. Типпельскирх, Н.С. Лебедева, М.И. Семиряга, А.М. Самсонов, В.Н. Земсков ғылыми зерттеулерінде 1941-1945 жылдардағы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды, сонымен бірге поляк эмигранттық үкіметі және оның жетекшілерінің саясатын архив құраттары арқылы қарастырған. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін архив материалдары негізінде кеңес-поляк қатынастары мәселелерін белсенді зерттеу басталып, нәтижесінде поляк және ресейлік тарихшылардың бірлескен зерттеулері жариялана бастады. 2002 жылы Ресей-Польша қарым-қатынастарының тарихына қатысты күрделі мәселелерді зерттеу үшін бірлескен топ құрылып, үлкен жұмыстар атқарған болатын, топтың соңғы жұмыстарының бірі «Ақтаңдақ – қаратаңдақ: Ресей-Польша қарым-қатынасындағы күрделі мәселелер» [Белые пятна – черные пятна, 2010: 823] ааты ұжымдық зерттеуді ерекше атауға болады.

Ал поляк тарихнамасында поляк эмигранттық үкіметінің саясатының дұрыстығын дәлелдейтін көптеген түрлі еңбектер жарық көргенін де айта кеткен жөн. Поляк тарихшысы А. Циенцяланың [Cienciala, 2001: 3-26] жұмысы американдық және канадалық тарихшылардың Лондондағы поляк үкіметінің саясаты мен Кеңес-поляк қатынастары туралы негізгі зерттеулерін қарастырады. Ал Ұлыбританияда жұмыс істейтін поляк тарихшысы А. Пражмовска [Prazmowska, 1995] ол өз еңбегінде Польша мен Ұлыбритания арасындағы қарым-қатынасты сипаттайды. Бұл жұмыста А. Пражмовска Ұлыбритания үкіметі 1943 жылы «Польшаның мүдделеріне опасыздық жасады» деген қорытындыға келді, бірақ сарапшылар бұл жұмысқа баға бергенде «автор поляк эмигранттық үкіметінің саясатын дұрыс түсінбеді», – деп тұжырымдайды.

1941 жылы 30 шілдеде кеңестік-поляктық шартқа қол қойылды [Майский, 2009: 303], бұл шын мәнінде бұл екі ел арасындағы үзілген қарым-қатынасты қайта бастауды ғана білдірді. Бұл келісімді жүзеге асыру үшін британдық саясаттың рөлі айтарлықтай жоғары болды, ол келісімге жан-жақты үлес қосып, бұрын тудырған даулы мәселелер мен ұстанымдарды жұмсартуға бар күшін салды [Cienciala, 2005: 94]. Айта кетерлігі, Кеңес Одағы мен Польша эмигранттық үкіметі арасында келісімге қол қою бастамасы Ұлыбритания қалағандай бірқалыпты болған жоқ. Өйткені келісім-шарт негізі бойынша соғыстан кейінгі Польшаның шекалық белгілері, соғыс тұтқындары мәселесі және Кеңес Одағында поляк армиясын жасақтау жұмыстары үлкен келіспеушілік пен сенімсіздік тұрғысынан көрініс тапты. Мәселен, келісімге қол қойылғаннан кейін поляк эмигранттық үкіметінің

кейбір министрлері Польшаның соғысқа дейінгі шекарасын тану туралы нақты тұжырымның болмауына байланысты отставкаға кетті.

Сонымен қаншама келіспеушіліктер мен қарама-қарсы пікірталастар тудырған кеңес-поляк келісімі екі үкіметтің арасындағы қатынастардың бастамасы деп есептелді. Келісімге кеңестер тарапынан Кеңес Одағының Ұлыбританиядағы елшісі Иван Михайлович Майский қол қойды, ол өзінің күнделігінде [Майский, 2009: 303] қол қою процесін және оның алдындағы оқиғаларды егжей-тегжейлі сипаттап жазған болатын, ал Польша жағынан поляк эмигранттық үкіметінің премьер-министрі Владислав Сикорский қол қойды [Документы и материалы, 1973: 509]. Келісім британдық тараптың, атап айтқанда Черчилльдің тікелей ықпалымен жасалды. Сондай-ақ, қол қою алдында келісімнің баптары қызу талқыланып, Польшаның аумақтарына ерекше назар аударылғанын, Польша үкіметінің 1939 жылғы шекарасын сақтауды талап еткенін, және Кеңес Одағы мен Германия арасындағы шарттардың күшін жоюды талап еткенін басшылыққа алып қарастырамыз.

Нәтижелер. Екінші дүниежүзілік соғыс Польша мен поляктардың тағдырында терең із қалдырды. Түрлі деректер бойынша соғыста 5-6 миллионға жуық поляк азаматы қаза тапты. Көптеген саяси, ғылым, мәдениет, әскери қайраткерлер және түрлі себептермен туған жеріне орала алмағандар эмиграцияда қалды [История Польши, 1954: 261]. Осыған қарамастан поляк эмигранттары өздері қуғында жүрсе де, болашақ тәуелсіз Польша Республикасын қайта құру үшін барынша күрес жүргізді. Мысалы, эмигранттық үкіметтің премьер-министрі, генерал Владислав Сикорскийдің басты мақсаты Речь Посполитая дәстүрінің мұрагері (1918-1939) еркін және тәуелсіз Польша үшін күрес жүргізіп, соғысқа дейінгі мемлекеттің шекарасын қалпына келтілу болды. Олар бұл мақсатқа әртүрлі жолдармен жетуге тырысты, соның ішінде саяси, мәдени, әлеуметтік және ғылыми сипаттағы көптеген институттарды құру жоспарланды. Сондықтан генерал В.Сикорскийдің үкіметінің саяси келбеті мен халықаралық іс-әрекеті зерттеуді қажет ететін маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

1939 жылдың сәуір айының аяғында Еуропа континентіндегі халықаралық жағдайда қауіпті өзгерістер болып, дәлірек айтқанда сыртқы саясат «ойыншыларының» мақсаттары нақты айқындалды. Батыс державалары Германияның «татуластыру саясатынан» «кепілдіктер саясатына» көшіп, сырттан қауіп төнуі мүмкін немесе төніп тұрған бірқатар шағын мемлекеттерге «алаңдатушылық» танытты. Осы кезде Польшаның басты одақтасы, яғни британдық үкіметтің премьер-министрі Н.Чемберлен өз елінің басты мүддесін: «Біздің Германияға қатысты саясатымыздың негізгі бағыты немістердің қауіпі төнуі мүмкін жекелеген елдерді қорғаумен емес, Германияның біздің қауіпсіздігімізге қауіп төндіретіндей күшті болуына және біздің континентке үстемдігін орнатуға жол бермеу ниетімен анықталады. Германияның Польша мен Румынияға үстемдігі оның әскери қуатын одан әрі күшейтуі мүмкін, сондықтан біз бұл елдерге кепілдік бердік»,—деп атап өтеді [Год кризиса, 1990: 390].

Осылайша Польшаға ағылшын саясатында бірінші орын берілмесе де, оның өзара келісім шартын сәйкес ағылшын-француз кепілдіктерін қабылдауына тура келді. Осы уақытта Берлинде ағылшындық кепілдіктердің мағынасы: «поляктардың британдықтармен жасасқан келісімі тек Германияға қарсы бағытталған» деп түсіндірілді. Ал Кеңестер Одағына қарсы соғыс «неміс саясатының соңғы және шешуші міндеті болып қала береді» [Секреты Гитлера, 1995: 66] деп есептей отырып, Берлин негізінен вермахт бөлімшелерін Шығысқа немесе Батысқа қарай жылжыту туралы мәселесін шешкендей болды. Дегенмен Польша өз кезегінде сыртқы саясаттың іргелі қағидатын ұстанды: өзінің ұлы көршілерінің бірімен басқа көршісіне қарсы бағытталған одаққа кірмеу [Польша в XX веке, 2012: 269]. Бұл арада континенттегі жағдайдың шиеленісуі Батыс державаларын кеңестердің қатысуынсыз «нацистік қауіпті» тоқтату мүмкін еместігін түсінуге итермеледі. Осы арада Лондон мен Парижде Германиямен келіссөздер және ымыраға келу мүмкіндігін ескере отырып, олар Мәскеуді тезірек «кепілдік саясатына» тартуға алаңдатушылық танытты.

Нәтижесінде, 1939 жылдың жазында Еуропада әртүрлі форматта «құпия» байланыстар мен келіссөздер жүргізілді: ағылшын-француз-кеңестік (әскери), ағылшын-германдық (саяси) және кеңес-германдық (негізінен экономикалық) [Польша в XX веке, 2012: 269]. Осылайша мемлекеттердің тағдыры келіссөздер нәтижесіне байланысты болды: Гитлер әлемде «жаңа тәртіп» орнатуға тырысып жатса, басқа алпауыт мемлекеттер «үлкен соғыстың» алдын алу мүмкіндігін немесе мүмкін еместігін дипломатиялық «ойын алаңына» шығара бастады. Бұл жерде әр тарап тек өздерінің тактикалық мәселелерін шешуге ұмтылды десе де болады. Мәселен, Германия Польшаны басып алу үшін қолайлы жағдайлар жасауға алаңдай бастады: ең бастысы Польшаны жақтап немесе қорғауды болдырмау үшін Кеңес Одағын оқшаулау керек, сонымен бірге канцлер Отто фон Бисмарктың екі

майданда соғыспау туралы қағидатын ескере отырып, ағылшын-француз-кеңес коалициясының құрылуына жол бермеу, өйткені бұл нацистердің болашақ жоспарларын жоққа шығаруы әбден мүмкін. Англия мен Франция неміс агрессиясын Шығысқа бағыттай отырып, өз шекараларының қауіпсіздігіне алаңдатушылық таныта бастайды. Сөйтіп, бұл екі держава Польша немесе Румыния сияқты одақтастарына көмек қолын созудан бойларын аулақ ұстап, Польшаның құнына екінші «Мюнхен» тағдырымен бірдей болғанын да айта кеткен жөн.

Әрине, бұл жерде ағылшын-француз-кеңес келіссөздерінің қаншалықты «құпиялығына» қарамастан, барлау жұмыстарының нәтижесі барлық мүдделі тараптардың жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы ақпарат беріп отырғанын да жоққа шығармаймыз. Бұл жерден байқайтынымыз жетістіктер Мәскеудің қолында болды, ал сәтсіздіктер Берлинді шабыттандырып отырды, нәтижесінде кеңестік басшылықтың Батыстағы серіктестеріне деген сенімсіздігі арта түсті. Бәлкім, мұндай жағдайда Мәскеу, тамыздың ортасына қарай, қарым-қатынасты реттеуді ұсынған Германияның пайдасына түпкілікті таңдау жасауды орынды деп қарастырған шығар (Молотов-Риббентроп пактісі) [Внешняя политика, 1947: 71].

Оқиғалардың одан әрі көрінісі келесідей өрбиді: кеңес-герман жағында 1939 жылдың 19 тамызда өзара шабуыл жасамау туралы келісімнің жобаларымен танысу болады; 20 тамызда Берлин кеңестер ұсынған келісім жобасының қосымша хаттамамен танысады; 21 тамызда Сталин Гитлердің Риббентропты Мәскеуде қабылдау туралы ұсынысымен келіседі; 22 тамызда ТАСС (1925-1992 жж. Кеңес Одағының телеграф агенттігі – авт.) [Год кризиса, 1990: 281] Риббентроптың «тиісті келіссөздер үшін» (Риббентроп, 1998: 335) Мәскеуге келуі туралы ақпаратты жариялайды. Нәтижесінде 23 тамызда (іс жүзінде 24 тамызға қараған түні) Кеңес Одағы мен Германия арасында өзара шабуыл жасамау туралы келісімге және Еуропадағы ықпал ету аймақтарын бөлу туралы құпия хаттамаға қол қойылып, 10 жыл мерзімге жасалған құжаттар бірден күшіне енді [Польша в XX веке, 2012: 270].

Қазіргі кезде аталмыш кеңес-герман бітіміне Ресейлік және Польша ғалымдары арасында салыстырмалы түрде әртүрлі баға беріп келеді (Международный кризис 1939 года, 2009: 480). Көптеген тарихшылар халық депутаттарының съезінде қабылданған шешімдерді алға тартады. Бірақ басқа да дәлелдер бар. Мәселен, тарих ғылымдарының докторы М.И.Мельтюхов: «Мюнхенде КСРО-ның Еуропадағы орнын белгілеген тағы бір нысаналы сабақ алған кеңес басшылығы социалистік мүдделерді ескермей, еуропалық консолидация тенденциясын бұзуға өте мүдделі еді. Бұл тұрғыда неміс экспансиясының жалғасуы Мәскеудің мүдделеріне сай болды, Себебі еуропалық өкілдердің сыртқы саяси топтарының КСРО-мен келісімге деген қызығушылығы күрт артты... кеңес басшылығы өзінің мүдделерін ескере отырып, кіммен және қандай шарттармен келісетінін таңдай алады»,–деп есептейді [Мельтюхов, 2008: 65-66]. Әрі қарай, автор: «...Кремль еуропалық дағдарысты өз мүддесіне пайдалана алды, сондықтан кеңес-герман өзара шабуыл жасамау туралы келісімшарты британдық дипломатиядан асып түсіп, өзінің мақсатына қол жеткізе алған кеңестік дипломатияның маңызды жетістігі деп санауға болады. Ендігі мақсат – Шығыс Еуропада айтарлықтай еркіндікке ие бола отырып, еуропалық соғыстан аулақ болу үшін [және], сонымен бірге ағылшын-француз-кеңес келіссөздерінің бұзылуына Лондон мен Парижді кінәлау» [Мельтюхов, 2008: 370]. Ал академик А.О.Чубарьян Мәскеудің сыртқы саяси бағытының күрт өзгеру себептерін талдай отырып, Гитлермен келісімді біржақты бағалауға және категориялық тұжырымдарға: «...Кремльде байқағанымыздай, мұндай шешім елдің қауіпсіздігіне айтарлықтай кепілдік берді. Кеңес Одағы Германия және ағылшын-француз блогы арасындағы күтілетін қақтығысты толық пайдалана алды, екі империалистік топтың әскери қарсыласуынан тыс қалды», дей келе: «...белгілі бір уақыт аралығында Кеңес Одағы халықаралық дағдарыстан Германиямен шабуыл жасамау туралы келісіммен және Шығыс Еуропа аймағында өзін орнықтырудың күтпеген келешегімен айқын дивидендтермен шығып жатқандай көрінді. Бұл ретте басқа егеменді елдердің тағдырын өз мүдделері мен қалауларына қайшы ... шешуге тура келетініне байланысты моральдық-құқықтық факторлар аз ескерілді»,–деп тұжырым жасайды [Чубарьян, 2008: 30-31].

Осылайша, 1939 жылдың жазы мен күзінің тоғысындағы Польша трагедиясы шындыққа айналды. Бұл арандату және Польшадағы неміс азшылықтарын «кудалау» сияқты жалған ақпараттар Берлин үшін поляктарға соғыс жариялауға сылтау бола кетті, ал 1939 жылдың 1 қыркүйегінде таң ата вермахт әскерлерінің Польша аумағына басып кіруіне себеп болды.

Кеңес үкіметі Қызыл Армияның қолбасшылығына 1939 жылы 17 қыркүйекте таңғы сағат алтыда кеңес-поляк шекарасын «Полоцкіден Каменец-Подольскіге дейін» кесіп өтуді және Батыс Украина мен Батыс Белоруссия халқының өмірі мен мүлкін қорғауға алуды, сондай-ақ

«ақымақ басшыларының кінәсінен осындай күйге түскен поляк халқын қасіретті соғыстан құтқаруға» бұйрық берді [СССР – Германия, 1983: 62]. Нәтижесінде Германияның әскери жеңістері мен Кеңес әскерлерінің Польшаның Шығыс шекарасын бұзып кіруі поляк халқының тәуелсіздігінен толықтай «айырылғанын» білдірді.

Осындай жағдайдан кейін енді поляк үкіметі үшін басты міндет елден «кету» арқылы ғана «екі жауға» қарсы күресті басқа жерде жалғастыруға мүмкін болады деп үміттенді. Сонымен бірге бұрынғы әскери режим эмиграцияда өз билігін уақытша жалғастыруға тырысты. Осылайша күтпеген жерден поляк эмигранттық үкіметін құру жауапкершілігі бұрынғы «Пилсудский режимін» жақтаушылардың бірі, Париждегі Польша Республикасының елшісі, танымал саясаткер Юлиуш Укашевичтің (Juliusz Ukasiewicz) иығына түсті [Praz Anita, 2001. 591-608]. Польша аумағында вермахт армиясы мен кеңес әскерлеріне қарсы соңғы шайқастар жүріп жатқанда, Румыниядағы эмигранттық саяси басшылықтың назары толығымен Парижге қарай аударылды, өйткені «санация» билігін сақтап қалу үшін күрес сол жерде жалғасуы керек деп есептелді.

Сөйтіп, 1939 жылдың 3 қазанында Францияда «қуғындағы поляк үкіметі құрылды» [Praz Anita, 2001. 591-608], оның премьер-министрі және Қарулы Күштерінің Басқолбасшысы генерал Владислав Сикорский болды, ал президенті ретінде көрнекті заңгер және бір кездері Ішкі істер министрі болған Владислав Рачкевичті таңдады. Әртүрлі партиялардың эмиграциядағы жетекшілері генерал Сикорскийді қолдағанымен, соғысқа дейінгі үкіметтің ымырасыз жақтастары президенттің айналасына топтасты. Жеңілістен кейін Польшадан кеткен әскери қызметкерлердің едәуір бөлігі әскери режимге тиесілі болғандықтан немесе соны қолдағандықтан, офицерлер корпусы Сикорскийге қарсы шиеленістің ошағына айналды. Олар ешқашан генерал Сикорскийдің билігін мойындамады, әйтсе де олар Польшаның «жауларына» қарсы күресті жалғастырғысы келсе де, бұған қалай жетуге болатындығы туралы өз идеялары бола қойған жоқ.

Осы науқаннан кейін эмиграциядағы поляк билеуші топ өкілдері 1939 жылы 17 қыркүйекте болған оқиғаны ескере отырып, яғни Польша тек немістермен ғана емес, кеңестермен де соғыс жүргізу қаупін түсінді. Осы күні кеңестік үкімет тарапынан Қызыл Армия әскерлеріне Шығыс Польша шекарасын «бұзып өтуге» бұйрық берген болатын. Бұл кезде Польша мемлекеті осыған дейін-ақ, нақтырақ айтқанда 1 қыркүйектен бастап Германия тарапынан «күйзеліске ұшыраған» еді, осыны ескерген генерал Ф. Слава-Складовскийдің үкіметі шартты (немқұрайлы – авт.) түрде болсын соғыс жариялауға батылы жетпеді [Sprawa polska, 1965: 87-88]. Осыдан кейін Польша мемлекеті тізе бүгіп, үкімет басшылары басқа мемлекеттерді уақытша паналауға мәжбүр болды. Ал генерал Владислав Сикорский болса, 1939 жылы Францияда, 1940 жылы Франция тізе бүккенен кейін Ұлыбританияда Польша эмигранттық үкіметін құрып [Документы и материалы, 1973: 198], тәуелсіз Польша мемлекетін «қалпына келтіруді» алдына мақсат етіп қойды.

Осындай халықаралық жағдайлардан кейін генерал В.Сикорский Кеңес Одағымен келісімге келуге мәжбүр болды, алайда бұл шара тез арада іске аса қойған жоқ, тек 1941 жылдың шілде-тамыз айларында келіссөздер басталды, яғни Германия Кеңес Одағынан соғыс жариялағаннан кейін [Dokumenty i materiały, 1973: 176]. Сақталған бірнеше құжаттардан [Sprawa polska, 1965: 836] қорытынды жасауға болатындай, эмигранттық поляк үкіметінің Францияда болуы тек француз үкіметінің арнайы шешімдерімен, ең алдымен Польшаның жоғарғы органдарына жоғарыда айтылғандай «тұру құқығын» беру туралы шешіммен реттелді. Польшаның орталық билігінің алғашқы уақытша орны Париж қаласы болса, көп ұзамай, яғни ол 1939 жылы 22 қарашада ол Анжеге көшірілді, онда Польша үкіметінің егемендігін мойындай отырып, француз үкіметі «поляк билігі мен мекемелері иеленген ғимараттарға, сондай-ақ үкімет мүшелері мен шенеуніктерге барлық құқықтарды берді» [Hulas, 1996: 338]. Бұл қадам Сикорский кабинетінің халықаралық беделін растайтын француздық қимыл ретінде түсіндірілді. Француздардың поляк баспасөзін және радиохабарларын бақылауды қалайтыны назар аударарлық болса да, поляктарға бұқаралық ақпарат құралдарына кең қол жетімділікті қамтамасыз ету туралы француз шешімдері (поляк баспасөзін шығаруға келісім, радио хабарларын таратуға рұқсат) сол жолдағы алғашқы қадамдар болды. Францияның Польшаның жоғарғы өкімет орындарының өкілдерін және олар иеленген ғимараттарды қорғауға қатысты шешімдері де экстерриториалдық құқықтарды жүзеге асырудағы француз көмегінің белгісі ретінде де, поляк саясаткерлеріне француздық саяси қадағалаудың белгісі ретінде де осылай бағаланады.

Генерал Владислав Сикорский 1940 жылдың ортасына дейін Францияда, кейін Ұлыбританияда орналасқан Ұлттық келісім үкіметін басқарып, Рыдз-Смиглының отставкасын қабылдап, поляк армиясының Жоғарғы Басқолбасшы болды. Жаңа үкімет құрамына Батыста жүрген

саясаткерлер мен генералдар кірді. Шын мәнінде, «санацияны» («санация» (пол. sanacja «сауықтыру») – 1926 жылғы мамырдағы төңкеріске дайындық кезінде және төңкеріс барысында алға қойылған Юзеф Пилсудскийдің Польшадағы қоғамдық өмірді «моральдық сауықтыру» ұранын жариялауына байланысты пайда болған саяси қозғалыстың жалпы атауы – авт.) сөзбен айыптай отырып, олар соғысқа дейінгі оппозицияның «Фронт Морж» (Поляк Республикасындағы соғыс аралық кезеңдегі центристік партиялардың саяси одағы – авт.) санациялық лагердің бір бөлігімен одақтастығын білдірді. 1935 жылғы қолданыстағы Конституция негізінде құрылған үкіметтің мемлекеттілігі мен заңдылығының сабақтастығы жарияланды [Польша в XX веке, 2012: 272]. Сонымен генерал Сикорскийдің құрған үкіметі ең ықпалды төрт саяси партиялар мен қозғалыстардың коалициясы болды, ал көп ұзамай мемлекеттік құрылым кеңейді. Ол эмиграция жағдайында жұмыс істеу біршама күрделі болатындықтан, соғысқа дейінгі нұсқасын дерлік қайталады: тоғыз министрлік (ішкі істер, әділет, қаржы, өнеркәсіп, сауда және кеме қатынасы, білім және мектеп мәселелері), бірқатар бюролар, комитеттер мен комиссиялар [Hulas, 1996: 338]. Үкімет жанынан жаңа құрылымдар құрылды: 1939 жылғы қыркүйек науқаны жөніндегі комиссия және аймақтық (елдік) істер жөніндегі комитет. Комитет құрамына 1939 жылы желтоқсанда соғыс кезеңі үшін құрылған президент жанындағы консультативтік-кеңесші орган – Польша Республикасының Халықтық Радасының (Ұлттық Кеңесінің) екі министрі мен екі мүшесі кірді.

Үкімет басшысы кезеңді түрде Раданы халықаралық қызмет нәтижелерімен таныстырды: Польша мен «үлкен үштіктің» арасындағы қарым-қатынас, Кремльдің ниеті, Польшаның АҚШ пен Ұлыбритания саясатындағы орны, Польшаның болашағы, үкіметтің табыстары және оның шығындары талқыланды. Радада ерекше «қиындықтар» бола қойған жоқ – оның мүшелерінің көпшілігі В. Сикорский мен оның орынбасары, қуғындағы партия жетекшісі С. Миколайчиктің жақтастары болды. Үкімет құрылымында жаңа лауазымдар құрылды: үкімет өкілдері немесе делегаттар – Франциямен байланыс жөніндегі делегат, Таяу Шығыстағы поляк істері жөніндегі делегат және көрші елдермен қарым-қатынас жөніндегі делегат. Қыркүйектегі жеңіліске кінәлілердің жауапқа тартылатынын жариялаған оппозицияға үкіметтегі өкілдік құқығы да қайтарылды.

Герман-кеңес соғысы басталғаннан кейін іле-шала генерал Сикорский шарттарды дайындауға кірісті. Ондағы мақсаты: егер, поляк-кеңес дипломатиялық қатынастары қайта қалпына келе қалған жағдайда Кеңес Одағында поляк армиясын ұйымдастыруға дайындық жүргізбек. Сонымен, генерал Сикорский жаңа саяси және әскери жағдайға байланысты, дәлірек айтқанда Кеңес Одағымен үзілген қарым-қатынасты қайта қалпына келтіру үшін британдық елшілікпен бірнеше рет келіссөз жүргізген болатын [Парсаданова, 1992: 127]. Көп ұзамай Сикорский британдықтардың Мәскеудегі әскери миссиясының бас хатшысына хат жолдайды, онда кеңестік тұтқындағы бірнеше жоғары шенді офицерлер мен бейбіт қызметтегі лауазымды адамдарды жедел босатып алу қажеттігін және олар кеңестік аумақта «осы, болмаса, басқа сипатта» [Семиряга, 1992: 192] поляк мүддесінің күн тәртібіне қойылатынына үмітті екені баса айтылды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда халықаралық және конституциялық құқық және үй мемлекеттерінде «қонақжайлылығымен» рұқсат етілген поляк эмигранттық үкіметтің жұмыс істеу мүмкіндігі оккупацияланған елдерге мемлекеттік органдардың сабақтастығы мен заңдылығын сақтауға, мемлекет пен ұлттың мүдделерін білдіруге мүмкін болды. Эмиграцияда жүрсе де қарулы күштерді ұйымдастырып, елдегі соғыстарға шетелден басшылық жасап, өз еліне, ұлтына қаржылық, материалдық және моральдық қолдау көрсету, басқыншылыққа ұшыраған халықтар үшін бұл мүмкіндік еркін әлеммен байланысқа түсуге мүмкіндік, күреске негіз және жеңіске үміт болды. Алайда, мұндай жағдай, аталған жағымды жақтардан басқа, жат жұртта жұмыс істейтін үкіметтер әдетте көптеген қиындықтарға да тап болды. Бұл проблемалар босқындар үкіметінің қожайын үкіметіне тәуелділігіне және өз мемлекетінің аумағында билікті жүзеге асыра алмауына әкеліп соқтырғандықтан, шет мемлекеттің аумағында халықаралық іс-қимыл жасаудың қажеттілігімен де байланысты еді.

Мұның бәрі шетелдегі Польша үкіметі заңды және толыққанды үкімет болмағанымен, оның әрекет ету бостандығы, тіпті оның егемендігі айтарлықтай шектелген деген қорытындыға әкеледі. Бұл жерде біздің айтпағымыз «бөтен үйде» жүрген Польша үкіметі, көп жылдарға дейін шешілмеген «поляк мәселесінің» орын алуына да бастамашы болды. Дегенмен осындай қиын-қыстау кезеңде елінің болашағы үшін жапида болған азаматтар қай заманда болса да бар. Соның бірі Польша эмигранттық үкіметінің премьер-министрі, генерал Владислав Сикорский.

Әдебиеттер

- Белые пятна – черные пятна, 2010 – *Белые пятна – черные пятна*: сложные вопросы в российско-польских отношении: научное издание / Под общ.ред. А.В.Торкунова, А.Д.Ротфельда. Отв.ред. А.В. Малыгин, М.М. Нарынский. М.: Аспект-Пресс, 2010. 823 с.
- Внешняя политика, 1947 – *Внешняя политика* Советского Союза в период Великой Отечественной войны: документы и материалы. Т. I. / Ред.-сост. С. Майоров. Москва: Гос. изд. полит. лит-ры, 1947. 785 с.
- Год кризиса, 1990 – *Год кризиса*: 1938-1939. Документы и материалы. Москва: Наука, 1990. 562 с.
- Duraczyński, 1969 – *Duraczyński E.* delegacja rządu emigracyjnego i reprezentacja czterech partii «obozu londyńskiego» / Problemy wojny i okupacji. 1939-1944. Warszawa 1969. Pp. 202-229.
- Документы и материалы, 1973 – *Документы и материалы* по истории советско-польских отношении 1939-1943. Т. VII. Москва: Наука, 1973. 509 с.
- Dokumenty i materiały, 1973 – *Dokumenty i materiały* dotyczące historii stosunków radziecko-polskich 1939-1943. T.VII. Warszawa 1973. 571 p.
- Зевелев, 1987 – *Зевелев А.И.* Историографическое исследование: методологические аспекты. Москва: Высшая школа, 1987. 160 с.
- История Польши, 1954 – *История Польши*. В 3 томах. /Под редакцией В.Д. Королюка, И.С.Миллера и П.Н.Третьякова. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 583 с.
- Панто, Калыбекова 2023 – *Панто Д., Калыбекова М.* Насильственная депортация народов как инструмент национальной политики СССР: поляки Казахстана // «Edu-history. kz» электронный журнал. 2023. № 10(3). С. 453-464
- Парсаданова, 1982 – *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Вликой Отечественной войны (1941-1945). Москва: Наука, 1982. 280 с.
- Парсаданова, 1982 – *Парсаданова В.С.* О некоторых аспектах внешней политики польского правительства в эмиграции в 1940-1941 гг. // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сент. 1940 – июнь 1941). Москва, 1992. С. 124-132.
- Польша в XX веке, 2012 – *Польша в XX веке*. Очерки политической истории / Ответственный редактор А.Ф. Носкова. Москва: Издательство «Индрик», 2012. 952 с.
- Kukiel Marian, 1981 – *Kukiel Marian.* General Sikorski. Żołnierz i mąż stanu walczącej Polski. Londyn: Polski Instytut i Muzeum Sikorskiego, 1981. 280 p.
- Korpalska Walentyna, 1988 – *Korpalska Walentyna.* Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna/Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 263 s.
- Майский, 1965 – *Майский И.М.* Воспоминания советского дипломата. Война 1939-1943 гг. Москва, Наука, 1965. 338 с.
- Семиряга, 1992 – *Семиряга М.И.* Тайны сталинской дипломатии 1939-1941 гг. Москва, «Высшая школа», 1992. 303 с.
- Sprawa polska, 1965 – *Sprawa polska* w czasie II Wojny Światowej na arenie międzynarodowej. Zbieranie dokumentów. Warszawa, 1965. 836 p.
- Cienciala, 2005 – *Cienciala A.* The Foreign Policy of the Polish Government in Exile, 1939-1945: Political and Military Realities Versus Polish Psychological Reality / edited by John S. Mickiel and Piotr S. Wandycz. New York: 2005. 94 p.
- Сиполс, 1989 – *Сиполс В.Я.* Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. Москва, Международные отношения, 1989. 335 с.
- СССР – Германия, 1983 – *СССР – Германия*, 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г. /Составитель Ю.Фельштинский. Москва: Изд. «Телекс», 1983. 194 с.
- Риббентроп, 1998 – *Риббентроп И. фон.* Мемуары нацистского дипломата /пер. с нем. Г.Я. Гудого. Москва: Мысль, 1998. 488 с.
- Prazmowska, 1995 – *Prazmowska A.* Britain and Poland 1939-1943: The Betrayed Ally. – Cambridge University Press, 1995. №. 97. URL: <https://www.jstor.org/stable/25779013> (accessed: 17 January 2025).
- Praz Anita, 2001 – *Praz Anita.* Polish Military Plans for the Defeat of Germany and the Soviet Union, 1939-41 //European History Quarterly Copyright, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi. 2001. Vol. 31(4). Pp. 591-608.
- Камынин, 2011 – *Камынин В.Д.* Методологические основы современных историографических исследований // История науки и техники в современной системе знаний. Екатеринбург: Изд-во УМТС УПИ, 2011. С. 54-56.
- Международный кризис, 2009 – *Международный кризис* 1939 года в трактовках российских и польских историков: Научное издание / под ред. М.М.Наринского и С.Дембского; перевод Н.В.Селиванова. М.: Аспект Пресс, 2009. 480 с.
- Мельтюхов, 2021 – *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу. 1939-1941 гг. Москва: Изд-во Родина, 2021. 370 с.

- Hulas, 1996 – *Hulas M.* Goście czy intruzy? Polski rząd na Uchodźstwie. Wrzesień 1939-lipiec 1943. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996. 338 p.
- Terlecki Olgierd, 1983 – *Terlecki Olgierd.* Generał Sikorski. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983. 460 p.
- Wapiński, 1978 – *Wapiński Roman.* Władysław Sikorski. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. 360 p.
- Чубарьян, 2008 – *Чубарьян А.О.* Накануне трагедии. Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 г. Москва: Наука, 2008. 476 с.

Reference

- Belye pyatna – chernye pyatna, 2010 – *Belye pyatna – chernye pyatna: slojnye voprosy v rosisko-polskih otnoshenii: nauchnoye izdaniye* [White spots – black spots: complex issues in russian-polish relations: scientific publication]. Under the general editorship of A.V. Torkunov, A.D. Rotfeld. Responsible editors A.V. Malygin, M.M. Narynsky. Moscow: Aspect-Press, 2010. 823 p. [In Russian]
- Vneshnyaya politika, 1947 – *Vneshnyaya politika Sovetskogo Soyuza v period Velikoi Otesestvennoi voyny: dokumenty i materialy* [Foreign Policy of the Soviet Union during the Great Patriotic War: Documents and Materials]. and compiler S. Mayorov. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1947. 785 p. [In Russian]
- God krizisa, 1990 – *God krizisa. 1938-1939. Dokumenty i materialy* [The year of crisis. 1938-1939. Documents and materials]. Moscow: Nauka, 1990. 562 p. [In Russian]
- Duraczyński, 1969 – *Duraczyński E.* delegacja rządu emigracyjnego i reprezentacja czterech partii «obozy londyńskiego». Problemy wojny i okupacji. 1939-1944. Warszawa 1969. Pp. 202-229. [In Polish]
- Dokumenty i materialy, 1973 – *Dokumenty i materialy po istorii sovetско-pol'skikh otnosheniy 1939-1943* [Documents and materials on the history of Soviet-Polish relations 1939-1943]. Vol. VII. Moscow, 1973. 509 p. [In Russian]
- Dokumenty i materialy, 1973 – *Dokumenty i materialy dotyczące historii stosunków radziecko-polskich 1939-1943.* T.VII. Warszawa 1973. 571. [In Polish]
- Zevelev, 1987 – *Zevelev A.I.* Istoriograficheskoye issledovaniye metodologicheskikh aspekty [Historiographical research: methodological aspects]. Moscow: Higher School, 1987. 160 p. [In Russian]
- Istoriya Polshi, 1954 – *Istoriya Polshi* [History of Poland]. 3 Vol /Edited by V.D. Korolyuk, I.S. Miller and P.N. Tretyakov. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1954. 583 p. [In Russian]
- Panto, Kalybekova, 2023 – *Panto D., Kalybekova M.* Nasil'stvennaya deportatsiya narodov kak instrument natsional'noy politiki SSSR: polyaki Kazakhstana // «Edu-history. kz» elektronnyy zhurnal. 2023. №10(3). Pp. 453-464. [In Russian]
- Parsadanova, 1982 – *Parsadanova V.S.* Sovetsko-polskiye otnosheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945) [Soviet-Polish relations during the Great Patriotic War (1941-1945)]. Moscow: Nauka, 1982. 280 p. [In Russian]
- Parsadanova, 1992 – *Parsadanova V.S.* O nekotorykh aspektakh vneshney politiki pol'skogo pravitel'stva v emigratsii v 1940-1941 [On some aspects of the foreign policy of the Polish government in exile in 1940-1941]. International relations of the countries of Central and South-Eastern Europe during the period of fascist aggression in the Balkans and preparation of the attack on the USSR (September 1940-June 1941). Moscow, 1992. P. 124-132. [In Russian]
- Polsha v XX veke, 2012 – *Polska v XX veke. Ocherki politicheskoi istorii* [Poland in the twentieth century. Essays on Political History]. Executive editor A.F. Noskova. Moscow: Indrik Publishing House, 2012. 952 p. [In Russian]
- Kukiel Marian, 1981 – *Kukiel Marian.* General Sikorski. Żołnierz i mąż stanu walczącej Polski. - Londyn: Polski Instytut i Muzeum Sikorskiego, 1981. 280 s. [In Polish]
- Korpalskaya Valentina, 1988 – *Korpalskaya Valentina.* Vladislav Yevgeniush Sikorskiy. Politicheskaya biografiya [Władysław Eugeniusz Sikorski. Political biography]. Wrocław: National Ossoliński Institute, 1988. 263 p. [In Polish]
- Mayskiy, 1965 – *Mayskiy I.M.* Vospominaniya sovet'skogo diplomata. Voyna 1939-1943 gg. [Memories of a Soviet diplomat]. Moscow: Nauka, 1965. 338 p. [In Russian]
- Semiyryaga, 1992 – *Semiyryaga M.I.* Tayni staliynskoy diplomatiyy, 1939-1941 [Secrets of Stalin's diplomacy, 1939-1941]. Moscow: «Higher School», 1992. 303 p. [In Russian]
- Sprawa polska, 1965 – *Sprawa polska w czasie II wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów* [The Polish Cause during World War II in the international arena]. Collection of documents. Warsaw, 1965. 836 p. [In Polish]
- Cienciala, 2005 – *Cienciala A.* The Foreign Policy of the Polish Government in Exile, 1939-1945: Political and Military Realities Versus Polish Psychological Reality / edited by John S. Mickiel and Piotr S. Wandycz. New-York, 2005. 94 p.
- Sypols, 1989 – *Sypols V.Ya.* Diplomatiyt'seskaya borba nakanune vtoroy mirovoy voyny [The diplomatic struggle on the eve of the Second World War]. Moscow: International relations, 1989. 335 p. [In Russian]

SSSR – Germaniya, 1983 – SSSR – Germaniya, 1939. Dokumenty i materialy o sovetsko-germanskikh otnosheniyakh s sentyabrya 1939 g. po iyul 1941 g. [USSR – Germany, 1939. Documents and materials on Soviet-German relations from September 1939 to July 1941]. Compiled by Yu. Felshtinsky. Moscow: Publishing House «Telex», 1983. 194 p. [In Russian]

Riybbentrop, 1998 – *Riybbentrop İy. fon.* Memûwarı natsiyetskogo dıplomata [Memoirs of a Nazi diplomat] translated from German by G.Ya.Gudogo. Moscow: Mysl, 1998. 488 p. [In Russian]

Prazmowska, 1995 – *Prazmowska A.* Britain and Poland 1939-1943: The Betrayed Ally. – Cambridge University Press, 1995. №. 97. URL: <https://www.jstor.org/stable/25779013> (accessed: 17 January 2025).

Praz Anita, 2001 – *Praz Anita.* Polish Military Plans for the Defeat of Germany and the Soviet Union, 1939–41 // *European History Quarterly* Copyright, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, Vol. 31(4). 2001. Pp. 591-608. [in English]

Kaminiyn, 2011 – *Kaminiyn V.D.* Metodologiytşeskiye osnovaniya sovremennıh iystoriyografiytşeskiy iyssledovaniy [Methodological foundations of modern historiographic research]. History of science and technology in the modern knowledge system. Ekaterinburg: Publishing house of UMC UPI, 2011. Pp. 54-56. [In Russian]

Mezhdunarodnyy krizis, 2009 – *Mezhdunarodnyy krizis 1939 goda v traktovkakh rossiyskikh i polskikh istorikov* [International Crisis of 1939 in Interpretations of Russian and Polish Historians]. Scientific Publication /M.Volos, J.Vojtkowiak, V.I.Dashichev et al.; edited by M.M.Narinsky and S.Dembsky; trans. by N.V.Selivanova. Moscow: Aspect Press, 2009. 480 p. [In Russian]

Meltyukhov, 2021 – *Meltyukhov M.I.* Upushchennyy shans Stalina. Skhvatka za Yevropu. 1939-1941 gg. [Stalin's Missed Chance. The Fight for Europe. 1939-1941]. Moscow: Rodina Publishing House, 2021. 370 p. [In Russian]

Hulas, 1996 – *Hulas M.* Goście czy intruzi? Polski rząd na Uchodźstwie. Wrzesień 1939-lipiec 1943. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996. 338 p. [In Polish]

Terlecki Olgierd, 1983 – *Terlecki Olgierd.* Generał Sikorski [General Sikorski]. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983. 460 p. [In Polish]

Wapinski, 1978 – *Wapinski Roman.* Władysław Sikorski. [Władysław Sikorski]. Warsaw: Wiedza Powszechna, 1978. 360 p. [In Polish]

Chubaryan, 2008 – *Chubaryan A.O.* Kanun tragedii. Stalin i mezhdunarodnyy krizis. Sentyabr' 1939 – iyun' 1941 g. [Eve of Tragedy. Stalin and the International Crisis. September 1939 – June 1941.]. Moscow: Nauka 2008. 476 p. [In Russian]

Chubaryan, 2008 – *Chubaryan A.O.* Nakanune tragedii. Stalin i mezhdunarodnyy krizis: sentyabr 1939 – iyun 1941 [On the Eve of Tragedy. Stalin and the International Crisis: September 1939 – June 1941]. Moscow: Nauka, 2008. 476 p. [In Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 681-689
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_681-689

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТАРШЕГО СУЛТАНА БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА КАЗАНГАПА БИ САТЫБАЛДЫУЛЫ

Айнур Канатовна Кайруллина¹, Альбина Абеновна Максумова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010000, Астана, Республика Казахстан), PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>. E-mail: ainur1984@mail.ru

²Таразский университет М.Х. Дулати (д. 7, ул. Сулейменова, 080000, Тараз, Республика Казахстан), PhD, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кайруллина А.К., Максумова А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* После принятия в 1822 г. «Устава о сибирских киргизах» в Среднем жузе были открыты окружные приказы, казахские султаны и бии назначались на должности старшего султана, волостных правителей и становились представителями колониальной администрации. *Цель и задачи:* В данной статье на основе архивных материалов изучена личность и общественно-политическая деятельность Казангапа би Сатыбалдыулы, одного из первых казахских чинов Среднего жуза 1-й половины XIX века. Раскрыта биография Казангапа би Сатыбалдыулы, его происхождение и путь к занятию административной должности. Анализируется политическая и общественная деятельность Казангапа би в контексте социально-политических процессов в Среднем жузе первой половины XIX века, а также оценивается вклад Казангапа би в развитие институтов местного управления и его влияние на общественную жизнь региона. *Материалы и методы.* В ходе исследования были изучены архивные документы, исторический фольклор, ранее опубликованные материалы касательно деятельности Казангапа бия, проанализированы отчеты экспедиции. На основании этих данных была определена личность Казангапа Сатыбалдыулы и представлены новые сведения, касающиеся его деятельности. Используются историко-биографический, сравнительно-исторический методы и источниковедческий анализ. *Результаты.* Видный государственный и общественный деятель – Казангап би Сатыбалдыулы с 1843 по 1848 годы служил старшим султаном Баянаульского внешнего округа, официально созданного в 1833 году. Представлены сведения о происхождении Казангапа Сатыбалдыулы – представителя рода басентиин бори, а также приведены доказательства его высокого авторитета в данном роду. Кроме того, было установлено, что Казангап Сатыбалдыулы занимался благотворительной деятельностью. *Выводы.* Казангап би внес большой вклад в открытие и становление Баянаульского округа в качестве самостоятельного административного образования на землях Среднего жуза. В источниках отмечается, что би благодаря своей мудрости и умению свободно говорить по-русски пользовался особым доверием сибирской администрации.

Ключевые слова: Казангап Сатыбалдыулы, Баянаул, уезд, Средний жуз, старший султан, би, ру, басентиин, волость, устав

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки, Министерства науки и высшего образования, проект ИРН BR28512385 «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений)».

Для цитирования: Кайруллина А.К., МаксUTOва А.А. Общественно-политическая деятельность старшего султана Баянаульского внешнего округа Казанғап би Сатыбалдыұлы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 681-689. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_681-689

БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІ АҒА СҰЛТАНЫ ҚАЗАНҒАП БИ САТЫБАЛДЫҰЛЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Айнур Канатовна Кайруллина¹, Альбина Абеновна МаксUTOва²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сәтпаев көш., 010000, Астана, Қазақстан Республикасы), PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>. E-mail: ainur1984_@mail.ru

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті (7-үй, Сүлейменов көш., 080000, Тараз, Қазақстан Республикасы), PhD, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кайруллина А.К., МаксUTOва А.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» қабылдануына байланысты Орта жүзде округтік приказдар ашылып, қазақ сұлтандары мен билері аға сұлтан, болыс билеушілері қызметтеріне тағайындалып, отарлық әкімшілік құрылымында қызмет еткен тұлғаларға айналды. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада XIX ғасырдың 1-жартысындағы Орта жүздің алғашқы қазақ шендерінің бірі Қазанғап би Сатыбалдыұлының тұлғасы мен қоғамдық-саяси қызметі қарастырылады. Қазанғап би Сатыбалдыұлының өмірбаяны, шыққан тегі мен әкімшілік қызметке келу жолы айқындалады. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орта жүздегі әлеуметтік-саяси үдерістер контекстінде Қазанғап бидің саяси және қоғамдық қызметіне талдау жасалады. Сондай-ақ, жергілікті басқару институттарының дамуына қосқан үлесі мен аймақтың қоғамдық өміріне тигізген ықпалы бағаланады. *Материалдар мен әдістер.* Жаңа және бұрын жарық көрген материалдардың, яғни архивтік құжаттар, тарихи фольклор мен зерттеушілердің жазбалары, экспедиция есептері негізінде Қазанғап би Сатыбалдыұлының тұлғалық болмысы ашылып, қызметіне байланысты тарихи фактілер келтіріледі. Тарихи-биографиялық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, деректанулық талдау жасалынады. *Нәтижелер.* Белгілі мемлекеттік және қоғамдық қайраткер Қазанғап би Сатыбалдыұлы 1843-1848 жылдар аралығында ресми түрде 1833 жылы құрылған Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны қызметін атқарған. Қазанғап Сатыбалдыұлының шығу тегі бәсентиін бөрі руына қатысты деректер ұсынылып, бәсентиін елі арасындағы беделділігінің жоғары болғандығы жайлы дәлелдер келтіріледі. Сонымен қатар мақалада оның қайырымдылық қызметі де ашылып отыр. *Қорытынды.* Бәсентиін бөрі руының төбе биі Орта жүз жерінде Баянауыл округінің ашылуы мен оның дербес әкімшілік құрылым ретінде қалыптасуына ат салысып, үлкен еңбек сіңірген еді. Қазанғап бидің даналығы мен орыс тілін жетік білу қасиеттері, әсіресе қажет болған жағдайда ымыраға келу білу қабілеті арқасында Сібір әкімшілігінің ерекше сенімділігіне ие болғаны атап өтіледі.

Түйін сөздер: Қазанғап Сатыбалдыұлы, Баянауыл, округ, Орта жүз, аға сұлтан, би, ру, бәсентиін, болыс, жарғы

Алғыс. Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен, IRN BR28512385 «Қазақстан тарихының өңірлік қырларын пәнаралық зерттеу (жаңа мұрағаттық материалдар мен фольклорлық деректер негізінде)» жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Кайруллина А.К., МаксUTOва А.А. Баянауыл сыртқы округі аға сұлтаны Қазанғап би Сатыбалдыұлының қоғамдық-саяси қызметі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 681-689-бб. [орысш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_681-689

THE PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES OF KAZANGAP BI SATYBALDYULY, THE SENIOR SULTAN OF BAYANAUL OUTER DISTRICT

Ainur K. Kairullina¹, Albina A. Maksutova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan), PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>. E-mail: ainur1984_@mail.ru

²M.Kh. Dulati Taraz University (7, Suleymenov Str., 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan), PhD, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kairullina A., Maksutova A., 2025

Abstract. *Introduction.* Following the adoption of the Charter on the Siberian Kirghiz in 1822, district administrations were established within the Middle Zhuz. Kazakh sultans and biys were appointed as senior sultans and volost rulers, thereby integrating into and serving as representatives of the colonial administration. *Goals and objectives.* The personality and socio-political activities of Kazangap bi Satybaldyuly, who was one of the first Kazakh officials of the Middle Zhuz in the first half of the 19th century, are considered in this article. The biography of Kazangap Bi Satybaldyuly, his lineage and his path to attaining an administrative position are examined. His political and public activities are analyzed within the context of the socio-political processes in the Middle Zhuz during the first half of the 19th century. Kazangap Bi's contribution to the development of local governance institutions and his influence on the social life of the region are assessed. *Materials and Methods.* The personality of Kazangap bi Satybaldyuly is studied based on new and previously published materials, including archival documents, documents of historical folklore, notes of researchers and reports of expeditions and historical facts related to his activities are given. The research methodology includes the historical-biographical approach, the comparative-historical method, and source analysis. *Results.* Kazangap Bi was a well-known public and political figure, he served as the senior sultan of the Bayanaul outer district from 1843 to 1848, which this district was officially established in 1833. Kazangap bi Satybaldyuly was the supreme biy of the Basentiin bori clan. The article provides data on the genus Basentiin bori to which Kazangap Satybaldyuly belonged, as well as we can find an evidence of its high authority among the Basentiin people. In addition, his charitable activities are considered in the article. *Conclusion.* He was directly involved in opening of this district and made a great contribution to its formation as an independent administrative structure of the Middle Zhuz. According to the sources, the bi was held in special regard by the Siberian administration owing to his wisdom and fluency in Russian.

Key words: Kazangap Satybaldyuly, Bayanaul, district, Middle Zhuz, aga sultan, bi, clan, Basentiin, volost, charter

Acknowledgments. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education, project IRN BR28512385 «Interdisciplinary study of regional aspects of the history of Kazakhstan (based on new archival materials and folklore sources)».

For citation: Kairullina A., Maksutova A. The public and political activities of Kazangap Bi Satybaldyuly, the senior sultan of Bayanaul outer district // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 681-689. [In Rus.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_681-689

Введение. В первой половине XIX века из числа казахского народа стали появляться первые казахские чиновники и представители интеллигенции, имевшие свою гражданскую позицию, занимавшиеся общественной и политической деятельностью. Среди выдающихся деятелей казахского народа – известный государственный и политический деятель, широко признанный в регионе Среднего жуза, старший бий из рода басентиин бори, старший султан Баянаульского внешнего округа Казангап би Сатыбалдыулы.

Бии играли ключевую роль в традиционной системе управления и общественной жизни казахского общества. Их главная функция заключалась в том, чтобы сохранить единство народа, не разжигать споры, примирить народ, говоря о здоровом и справедливом правосудии. Но они выступали

не только как судебные и административные деятели, но и как носители народной мудрости, посредники в разрешении конфликтов и защитники прав своих общин. В условиях кочевого образа жизни и отсутствия жёстко централизованной власти именно бии обеспечивали соблюдение норм обычного права (Жеты жаргы), регулируя социальные отношения и поддерживая порядок на территории своих родов и племён. Их авторитет основывался на глубоких знаниях законов и обычаев, а также на умении находить компромиссы между различными интересами. Как писал ученый Шокан Уалиханов: «у казахов почетное звание бия присваивается народом, не каким-либо избирательным путем или утверждением власти, а только глубоко знающему судебную процедуру, а также владеющему ораторским искусством. Для того, чтобы стать бием, казахи состязались перед народом в ораторском искусстве, проявляли свое знание закона, ораторское мастерство. Имена таких людей разносятся по ветру, и становится достоянием всех, а не одного» [Уалиханов, 2004: 53].

С принятием «Устава о сибирских киргизах» в 1822 году и формированием внешних округов в составе Среднего жуза, бии начали официально назначаться на управленческие и судебные должности, включая волостных судей и членов окружных приказов. Таким образом, они стали не просто представителями традиционного права, а звеньями между колониальной администрацией и казахским населением. Это посредничество включало как разрешение внутрисемейных споров и судебные функции, так и исполнение решений, спущенных сверху. Таким образом, с распространением влияния Российской империи роль биев трансформировалась, что значительно повлияло на развитие местного самоуправления и политическую структуру региона.

Изучение жизни и деятельности Казангапа би Сатыбалдыулы, ставшего уникальным, необходимо для понимания сложных и противоречивых политических, социально-экономических изменений в казахском обществе XIX века, в частности, процесса формирования модели управления, разрушения традиционного образа жизни казахов, сущности изменений в кочевом хозяйстве и других социальных явлений.

Методы и материалы. Источниковедческую основу статьи составляют архивные документы, исторический фольклор, отчеты об экспедициях путешественников-исследователей казахской степи из числа русской интеллигенции, а также ранее опубликованные материалы авторов, исследовавших деятельность казахских чиновников.

В ходе исследования была проведена работа с 338 фондом Центрального государственного архива Республики Казахстан (Омское областное управление сибирскими киргизами), 345 (областное управление сибирскими киргизами), 374 (Пограничное управление сибирскими киргизами), использованы методы комплексной систематизации и исторической экспертизы в определении личности и общественно-политического портрета Казангап би Сатыбалдыулы на основе найденных сведений, касающихся его деятельности. Использование и критический разбор архивных документов и опубликованных материалов, в том числе отчеты, официальные бумаги, письма, позволили установить достоверные факты биографии и деятельности Казангапа Сатыбалдыулы. Это в свою очередь помогло определить подлинность, происхождение и содержание исторических источников.

Методологическую основу статьи составляют принципы историчности, объективности и системности. Данные принципы позволяют систематически изучать как прошлые тенденции, а также общественную деятельность Казангапа Сатыбалдыулы посредством биографического подхода, который является весьма важным в истории личностного развития. Историко-биографический метод позволяет воссоздать жизненный путь Казангап бия, раскрыть его личностные черты, взгляды и вклад в общественно-политическую жизнь Баянаульского региона. При этом во время изучения жизненного пути бия, определения характера и развития его взглядов использовались проблемные хронологические методы. Использование исторического фольклора (преданий, легенд, а также устных свидетельств) позволяет дополнить официальные источники народным представлением о фигуре бия. Это даёт более широкую картину восприятия личности Казангап бия в обществе.

Обсуждение. Казангап Сатыбалдыулы происходил из аргынского рода басентин и его ветви бөрі. Собиратель устной литературы, педагог-просветитель, поэт Шаймардан Торайгыров в своем произведении, посвященном роду Казангап бия писал:

«... Қазанғап бәсентіін елағасы,

«Бөрі» де атанады арғы атасы

Баянда дуанбасы болған кезде

Қыстауы Қарабұлақ оң жағасы» [Торайгыров, 1992: 22].

Есть ряд письменных данных о том, что население басентиин проживало в средней части реки Иртыш. Например, в записях экспедиции Ф.А. Щербины о ветвях басентиинского рода апай и бори

содержались следующие сведения: «Киргизы Алтыбаевской и Алкакульской волости пришли из Басентинского рода Апай на территорию Павлодарского уезда в конце XVII века».

А в работе известного исследователя, офицера штаба, генерала Российской империи М. Красовского «Область сибирских киргизов» приводятся следующие сведения, относящиеся к басентинскоому роду: «Летом приртышное население, пользующееся в настоящее время угодьями одного левого берега реки, отходит к югу и юго-западному на 20 или 50 верст, к озерным лугам и низовьям рр. Уленты и Чидерты, куда сообщаются джайляры и тундукские обитатели. Главных родов этого поколения четыре: 1) Басентин, с 4-мя подкладами: а) Бура, разбиившаяся на 6 новых подразделений, образовавших сначала два, теперь один ауыл, в котором по исчислению 1857 года считалось 225, а в 1860 году 115 юрт. Б) Апай, с тремя отделениями, вновь разбиившимися на несколько подразделений, составлявших в прежнее (до 1835г.) время 5, теперь 4 аула, с 388 юртами в 1857 году и с 403-мя по исчислению 1860 года. В) Актеши, с особым отделением Бийгаи, образовало один ауыл, в котором, по обоим исчислениям было 137 юрт. Г) Сарым, с 2-мя отделениями, разбиившимися на 5 новых подразделений, зимовавших на Тюндюке в то время, как первые 3 подклада Басентинского рода всегда стояли на Иртыше. Из 5 подразделений сарымовцев, составлявших прежде 6 аулов, теперь образовано 5 с 544 юртами в 1857 г., и с 547 по исчислению 1860 года. Вообще же из 4 подкладов Басентинского рода образована того же названия волость, состоящая в настоящее время из 11 аулов, в коих числится 1202 юрты. Волость кочует на прежних местах, т. е. занимает зимою земли левого берега Иртыша, принадлежащая теперь сибирскому казачьему войску, которому за пользование угодьями кочевники уплачивают ремонтную, по числу пригоняемого к реки скота, пошлину....» [Красовский, 1868; 338-339]. Согласно источникам, население страны басентин расселилось по обе стороны Иртыша и приспособилось к оседлой жизни. В подчинении Баянаульского внешнего округа на Прииртышье было в основном 5 волостей. Четверо из них поселились на левом берегу Иртыша. Это – Басентин, Байимбет Басентин, Айтей-Басентин, Актлес Кушик Басентин [ЦГА РК. Ф. 345. Оп. 2. Д. 89. Л. 1-198.].

Сведения о происхождении Казангапа Сатабылдыулы можно найти в исследованиях великого ученого Машхур Жусупа Копеева. Известный краевед Алтынбек Курманов из Баянаула, опираясь на народные предания и записи Машхур Жусупа, приводит следующие факты касательно бия Казангапа: «Сырым Малайсары спросил у прадеда Казангапа Байдаулета: «Баеке, ты будешь тем, кто поведет Барлыбая, без тебя я не видел, как путешествие Басентин Барлыбая прошло удачно. Кому ты дал свое благословение?» Затем Байдаулет встал и сказал: «Я дам свое благословение первенцу Сатыбалды» [Курманов, 2008: 5].

Согласно Уставу о сибирских киргизах 1822 года в Среднем жузе власть хана была упразднена, а его территория вошла в состав системы правления Российской империи. Известно, что на основной территории казахов Среднего жуза на левом берегу Иртыша образовано 8 внешних округов, на правом – 4 внутренних. Одним из них был Баянаульский внешний округ, образованный в 1833 году под управлением Шона Едигеулы.

В начале 1820-х годов Казангап би оказал большое влияние в создании данного Баянаульского внешнего округа. В то время, когда на территории Среднего жуза формировались первые округа, бий убедил не только подчиненных ему басентийцев, но и соседних буранайцев присоединиться к Баянаульскому округу.

В связи с открытием Баянаульского внешнего округа казахи региона дают свое согласие на переход в состав округа и подписывают письмо о выборе Шона Едигина в качестве бия. В архивных документах, связанных с этим событием, написано: «1826 года февраля 15 дня Туртугульской волости Би и почетные киргизы дали свою подписку Каркаралинского приказа Начальнику военного отряда Сотнику Карбышеву в том, что в силу данной подписки сего года февраля 14 дня Управления нашей волостью Бию Чона Идигина Ему Господину Карбышеву и мы со своей стороны добровольно нашему согласию изъявили желание быть под покровительством всемогущественного великого государя и под управление предполагаемого открытия при Баян-ауле окружного Дивана, а вместо старшего султана во оной дивань вышеподписанного Бия Чона Идигина, во уверение чего и прилагаемы свои тамги... Басентинской волости капитан Казангап Сатыбалдин с старшими, почетными казаками все одобрили открытие в Баян-Ауле окружного дивана и все согласились быть под его управлением». Данный документ подписан и скреплен печатью Казангап би Сатыбалдыулы 6 марта [ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 408. Л. 18-19].

9 марта 1826 года начальник Каркаралинского уездного отряда сотник Карбышев в своем донесении Омскому губернатору о просьбе Тортуульских, Канжигалинских и Баянаульских

большевиков об открытии Баянаульского уездного приказа писал: «...народ киргизской убедительно просит избрать вместо султанов из среды их почётных биев, и по разрешению Вашего высокоблагородия в данном мне предписании согласились на предложение моё послать депутацию, которую и составляют от Тортуульских волостей сын Шона Такей, сын бия Ботбая Кейки, от Басентеинской уважаемой волостию бывшей при мне старшина капитан Казангап Сатыбалдин, и от Канжыгалинской - старшина Тумар Акжигитов...» [ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 408. Л. 4-5].

Результаты деятельности биев Казангапа и Шона, исполнявших обязанности управителей крупных родов и улусов региона, описаны в записках подполковника Леденева, прибывшего в данный край весной 1830 года для принятия присяги: «Шон, Шорман получили согласие тортуульского народа и принесли присягу российскому правительству перед Аль-Кораном, что они будут верно служить. Клятву дали 15 000 деревень Шона, состоящих из 1500 домов, 125 деревень Шормана, охватывающих 2000 домов, 430 деревень Казангапа с 4300 домами, а также 2095 деревень, охватывающих 21 700 домов» [Исабаев, 2002: 7].

Таким образом, Казангап би был инициатором создания Баянаульского внешнего округа независимого от Каркаралинского округа, предоставив достаточное количество домов на баянаульских землях для создания округа.

В тоже время, чтобы угодить пяти волостям рода Басентиын, подчиненного Казангап бию, его сын Бердалы был избран заседателем Баянаульского внешнего округа при поддержке Сибирской администрации. А в 1841 году Бердалы Казангапович был избран старшим султаном данного округа. А через год после его смерти, то есть в 1841 году, эту должность занял сам Казангап Сатыбалдыулы и 5 лет возглавлял Баянаульский внешний округ.

С 1843 по 1848 годы би Казангап Сатыбалдыулы занимал должность старшего султана Баянаульского внешнего округа. Состав Баянаульского окружного приказа 1847 года при Казангапе Сатыбалдыулы был следующим [Инсебаев, 2005: 164]:

ФИО	Должность	Первый день службы
Казангап Сатыбалдыулы	Старший султан	10.02.1843
Ольховский Смельницкий	Заседатели	23.10.1843 19.02.1844
Муса Шорманов	Заседатель	10.09.1843
Жумагул Байгожин	Секретарь	10.09.1843
Очасальский Лущиков	Начальники отделов	21.01.1846 21.05.1843
Глебович	Журналист	05.10.1845
Денисов Жигулин Сальников Желищиков	Переводчики	25.01.1843 09.11.1828 21.09.1840 21.09.1842

Таблица 1. Состав Баянаульского окружного приказа 1847 г.

Результаты. За многолетнюю службу би Казангап Сатыбалдыулы был удостоен различных званий и специальных наград. Он был первым из сибирских казахов, который был приглашен Петербургом на личную аудиенцию царя и ему было присвоено звание старшины, а также было утверждено ежегодное вознаграждение в размере 50 рублей. В 1810 году получил звание капитана, в 1817 году, получив звание штабного офицера, был награжден специальным плащом с головным убором и серебром в размере 500 рублей. В 1833 году вместе с чином майора ему была вручена серебряная монета достоинством в 300 рублей, в 1842 году — золотая медаль с Владимирской лентой, а в 1844 году — серебряный позолоченный кубок [ЦГА РК. Ф.374. Оп.1. Д. 3892. Л. 297-344].

Назначение Казангапа Сатыбалдыулы старшим султаном Баянаульского внешнего округа было обусловлено правильным отношением к нему как со стороны правителей Сибири, так и со стороны казахского народа».

Хорошо знавший русский язык Казангап Сатыбалдыулы от имени степных биев поддерживал тесные взаимоотношения с царским правительством и ставил перед собой цели, направленные на улучшение благосостояния казахского народа. В свою очередь, Сибирская администрация тоже была заинтересована в поддержании тесных связей с влиятельными казахскими биями. В русских источниках личность Казангап бия описывается как «умен, силен, честен и откровенен» [История Казахстана, 2006: 190]. Таким образом, администрация Омской области признала Казангапа компромиссным, грамотным и авторитетным бием среди всех биев Среднего жуза. Также Сибирское управление пользовалось его посредническими услугами между местным населением и властями. Согласно источникам, «Казангап би оказывал большую помощь сибирскому правительству в организации перевозки соли на верблюдах из озера Калкаман в Кереку» [ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 606. Л. 4].

Казангап Сатыбалдыулы был одним из немногих политиков своего времени, кто мог говорить от имени степных биев и при необходимости идти на компромиссы. Так, 6-й казачий войсковой полк был размещен вдоль реки Иртыш, которая считается древним поселением басентиинцев, а в случае приближения к окрестностям скота местных казахов против них применялись карательные методы. Летом 1848 года басентиинцы, находящиеся под управлением Баянаульского внешнего округа загнали свой скот на территорию казахов, повредив 29 тысяч десятин земли [ЦГА РК. Ф. 345. Оп. 1. Д. 1422. Л. 222]. В связи с этим, для решения вопроса о выплате ущерба старший султан Казангап специально выезжает в Омск и пытается спасти народ от уплаты штрафа. С омской администрацией ему удалось найти положительное решение в споре о пастбищах между казахами и сибирскими казаками, тем самым избавив соплеменников от необходимости платить большие суммы денег.

Кроме того, в одном из документов, найденных в архиве, в письме командира 6-го казачьего полка Карбышева председателю Баянаульского округа Серебренникову говорилось о том, что «Басентиинцы тайно перезимовали на запрещенной территории». А в соответствии с указом, принятым 26 мая 1851 года, было сказано, что нельзя отправлять скот на земли, населенные казахами на Иртышском побережье. Отмечается, что в случае неисполнения приказа налагается строгое наказание [ЦГА РК. Ф. 345. Оп. 1. Д. 1422. Л. 88]. Очевидно, что в споре по земельному вопросу казахским кочевникам было очень трудно добиться положительного решения. С продолжительными перерывами данное разбирательство длилось около восьми лет и завершилось 12 июля 1856 года решением, в соответствии с которым дело было рассмотрено в рамках правовых норм царской администрации. В результате басентийцы были обязаны возместить ущерб сибирским казакам. А старший султан и видный общественный деятель Казангап Сатыбалдыулы не дожидаясь окончательного принятия решения по данному вопросу, он скончался в том же году, достигнув 85-летнего возраста.

Благодаря активной дипломатической деятельности Казангапа Сатыбалдыулы и его способности к переговорам, казахским кочевникам удалось избежать крупных финансовых потерь и репрессий в затяжном споре с сибирскими казаками. Несмотря на сложные условия и жесткие запреты царской администрации, он отстаивал интересы своего народа, выступая посредником между басентиинцами и Омской властью. Его вмешательство способствовало снижению напряженности и обеспечению более справедливого подхода к регулированию земельных вопросов, что укрепило позиции казахов в регионе и продемонстрировало возможность конструктивного диалога с российскими властями.

Бескомпромиссная честность, житейская мудрость и справедливость Казангапа Сатыбалдыулы снискали ему широкое уважение не только среди простого народа, но и среди виднейших представителей казахской знати. Его слово имело вес, его суждение — силу.

Особое уважение к Казангапу испытывал Кунанбай Ускенбайулы — отец великого казахского поэта и просветителя Абая. Занимая пост старшего султана Каркаралинского внешнего округа, Кунанбай поддерживал с Казангапом близкие и доверительные отношения. Во время своих поездок в Омскую областную администрацию он часто делал остановки, чтобы посоветоваться с Казангапом би по различным вопросам, касающимся дел государственного управления, межродовых споров и общественных дел. Памятным осталось его наставление, произнесенное в одном из разговоров с Кунанбаем, когда обсуждался острый и болезненный конфликт. Казангап би сказал: «не расходишь, не ссорься. Если победишь — победишь только себя, если проиграешь — это получишь

проклятие».[Елемесов, 2008: 45-46]. Эти слова отражают глубинную философию Казангапа — стремление к миру, умение ставить общественное благо выше личных амбиций и призыв к внутреннему самоконтролю. Для него истинная победа заключалась в том, чтобы сохранить единство внутри народа. Также это свидетельствует не только о высоком авторитете Казангапа среди современников, но и о том, что его мудрость ценилась даже среди тех, кто сам обладал властью и опытом. Народ обращался к нему не как к формальному управителю, а как к человеку, способному увидеть суть проблемы, рассудить справедливо и наставить на верный путь.

Старший султан Казангап Сатыбалдыулы оставил заметный след в истории Баянаульского округа не только как мудрый правитель и справедливый лидер, но и как человек, искренне стремившийся к просвещению своего народа. Понимая важность образования для будущего казахского общества, он придавал большое значение развитию как светского, так и религиозного обучения. Казангап би искренне верил, что знание — ключ к благополучию народа, и потому всячески способствовал открытию школ и медресе.

Особое внимание он уделял развитию религиозной сферы. Во время его службы в должности старшего султана в Баянаульском регионе была построена мечеть, ставшая духовным центром для местного населения. Для управления религиозной жизнью и обучения подрастающего поколения он пригласил из Казани человека по имени Габдул-Гапар — уважаемого татарского богослова и учёного. Приглашение квалифицированного муллы из Казани способствовало не только укреплению исламских традиций, но и повышению качества религиозного образования в регионе. Мечеть и медресе, созданные при поддержке Казангапа, стали местами, где формировались духовные и интеллектуальные основы нового поколения [Среднее Прииртышье, 2008: 208-209].

Заключение. В 1-й половине XIX века, в период проведения административно-территориальных реформ на территории Казахстана, Казангап би Сатыбалдыулы, объединив крупные рода Среднего жуза, с большим достоинством руководил Баянаульско-Прииртышским регионом. В условиях вступления в состав Российской империи благодаря активной общественно-политической деятельности и неустанному труду Шона Едигеулы и Казангапа Сатыбалдыулы Баянаульский регион развивался и стал отдельной административной структурой со своими историческими условиями и особенностями. Благодаря таким руководителям, как Казангап би, их заботе, ответственности и гениальности, казахский народ пережил самые тяжелые времена в своей истории.

Личность и деятельность Казангапа би Сатыбалдыулы заслуживают глубокого внимания и всестороннего изучения, особенно с точки зрения его реального вклада в развитие казахского общества. Он проявил себя как выдающийся общественный деятель, мудрый би и просветитель, посвятивший свою жизнь служению народу. Его усилия в укреплении нравственных основ, развитии образования, распространении религиозных знаний и сохранении общественного мира имели долгосрочное значение для всей степи.

Особенно важно доносить не только отдельные эпизоды из жизни Казангапа би, но и осмысливать его жизненный путь как пример подлинного служения своему народу. Его слова, поступки и решения должны восприниматься как ценные уроки для будущих поколений. Только через акцент на его созидательную роль — как миротворца, советника, учителя и защитника общенародных интересов — можно по-настоящему раскрыть историческое значение этой личности.

Таким образом, Казангап би — это не просто фигура прошлого, а живой образец того, каким должен быть народный лидер: справедливым, дальновидным и неравнодушным к судьбе своего народа.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

SGA RK – Sentrālñyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan

Литература

Абдрахманова, 1998 – *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 137 с.

Броневский, 2005 – *Броневский С.Б.* О казахах Средней Орды. Павлодар: ЭКО, 2005. 168 с.

Валиханов, 2004 – *Валиханов Ш.* Записка о судебной реформе. Статьи и замечания к вступлению написал С. Ф. Ударцев. Алматы: семь уставов, 2004. 112 с.

- Елемесов, Малгаждаров, 2008 – *Елемесов А. К., Малгаждаров К. А.* Казанғап би Сатыбалдыұлы Павлодар: «Кереку», 2008. 173 с.
- Инсебаев, 2005 – *Инсебаев Т.* Летопись казахов Павлодарского уезда. Павлодар, 2005. 214 с.
- Исабаев, 2002 – *Исабаев Қ.* Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр Шоң би. *Saryarqa samaly*, 2002. 20 қыркүйек. 7 б.
- История Казахстана, 2006 – *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX вв. Т.8. Ч.1. Алматы: Дайк-пресс, 2006. 716 с.
- Көпейұлы, 2013 – *Көпейұлы М.Ж.* Шығармалары. Павлодар: ЭКО, 2013. Т.6. 520 б.. Красовский, 1868 – *Красовский М.И.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Санкт-Петербург, 1868. Т.1. 472 с. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002841546/?utm
- Құрманов, 2008 – *Құрманов А.Ж.* Ел-жұрттың құты болған Қазанғап би // «Сарыарқа самалы» газеті. Павлодар. 2008. № 94. 23 тамыз.
- Среднее Прииртышье, 2008 – Среднее Прииртышье в источниках и материалах: сборник документов и материалов (XVIII – нач. XX вв.). Т.1, 2. Павлодар, 2008. 220 с.
- Торайгыров, 1992 – *Торайгыров Ш.* Баян // Дауа. 1992. № 22. Июнь.

Sources

SGA RK – Sentralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan [CGA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan].

References

- Abdrakhmanova, 1998 – *Abdrakhmanova B.M.* Istoriya Kazakhstana: vlast, sistema upravleniya, territorialnoe ustroystvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, system of government, territorial structure]. Astana, 1998. 137 p. [In Rus.].
- Bronevskii, 2005 – *Bronevskii S.B.* O kazakhakh Srednei Ordyy [About the Kazakhs of the middle horde]. Pavlodar: EKO, 2005. 168 p. [In Rus.].
- Valikhanov, 2004 – *Valikhanov Sh.* Zapiska o sudebnoi reforme. Stat'i i zamechaniya k vstupleniyu napisal S. F. Udartsev. [A Note on Judicial Reform. Articles and Comments to the Introduction Written by S. F. Udartsev]. Almaty: Sem' Ustavov, 2004. 112 p. [In Rus.].
- Elemesov, Malgazhdarov, 2008 – *Elemesov A. K., Malgazhdarov K. A.* Kazangap bi Satybaldyuly [Kazangap bi Satybaldyuly]. Pavlodar: Kereku, 2008. 173 p. [In Kaz.].
- Insebaev, 2005 – *Insebaev T.* Letopis' kazakhov Pavlodarskogo uезда [Chronicle of the Kazakhs of the Pavlodar District]. Pavlodar, 2005. 214 p. [In Rus.].
- Isabaev, 2002 – *Isabaev K.* Zherimizdi korgagan, elimizdi eseytken batyr Shon bi [Shon Bi is a hero who protected our land and raised our country]. *Saryarqa samaly*. 2002. September, 20. 7 p. [In Kaz.].
- Istoriya Kazakhstana, 2006 – *Istoriya Kazakhstana* v russkikh istochnikakh XVI–XX vv. [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries] Т. 8. Ч. 1. Алматы: Daik-press, 2006. 716 p. [In Rus.].
- Kopeiuly, 2013 – *Kopeiuly M.Zh.* Shygarmalary [Compositions]. Pavlodar: EKO, 2013. V.6. 520 p. [In Kaz.].
- Kracowckii, 2005 – *Kracowckii M.I.* Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami General'nogo shtaba. Oblast' sibirskikh kirgizov [Materials for the Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff. The Region of the Siberian Kirghiz]. Sankt-Peterburg, 1868. Т. 1. 472 p. [In Rus.]. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002841546/?utm
- Kurmanov, 2008 – *Kurmanov A.Zh.* El-zhurttynq quty bolghan Kazanghap bi [Kazangap bi, blessed by the people]. *Saryarqa samaly newspaper*. Pavlodar. 2008. No 94. August 23. [In Kaz.].
- Srednee Priirtysh'e, 2008 – *Srednee Priirtysh'e* v istochnikakh i materialakh: sbornik dokumentov i materialov (XVIII-nach. XX vv.) [The Middle Irtysh Region in Sources and Materials: A Collection of Documents and Materials (18th – Early 20th Centuries)]. Т.1, 2. Павлодар, 2008. 220 p. [In Rus.].
- Toraigyrov, 1992 – *Toraigyrov Sh.* Bayan [Bayan]. *Daau*. 1992. № 22. Iiun. [In Kaz.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 690-704
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ИМПЕРАТОРЛЫҚ РЕСЕЙ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАТЫС-СІБІР БӨЛІМІ ҚҰРАМЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп¹, Сулушаш Рахимжановна Сарманова², Халил Борисович Маслов³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан)

¹PhD докторы, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры
<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

³PhD докторы, қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері
<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

²Д.С. Лихачев атындағы Ресей мәдени және табиғи мұра ғылыми-зерттеу институтының Сібір филиалы (Андрианов көшесі, 28 үй, 644077, Омбы, Ресей)
тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкері
<https://orcid.org/0000-0002-9604-589X>, E-mail: kurmanova-slu@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жүсіп С.А., Сарманова С.Р., Маслов Х.Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл зерттеу 1896–1908 жылдар аралығында Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөліміндегі (ИОГК БСБ) Әлихан Бөкейханның қазақ даласын ғылыми зерттеуге қосқан үлесін қарастыруға арналған. Зерттеудің негізгі тақырыбы – оның Қазақстан аумағын, оның экономикасын, этнографиясын және географиялық ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеуге бағытталған ғылыми экспедицияларға қатысуы. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақалада Ә. Бөкейханның қазақ халқы туралы мәліметтер жинау мен талдауға, сондай-ақ кейінгі зерттеулері мен қазақтың мәдени және әлеуметтік өзіндік ерекшелігін қалыптастыруға негіз болған ғылыми материалдарды дайындауға қосқан үлесі қарастырылады. Жұмыста оның ресейлік ғалымдармен өзара әріптестігі, аграрлық даму, этнография және аймақтық құрылым мәселелеріне ғылыми көзқарасы, сондай-ақ Дала өлкесінің бақылаусыз отарлануына қарсы тұрған принципті позициясы талданады. *Материалдар мен әдістеме.* Зерттеуде мұрағаттық материалдар мен ғылыми еңбектер пайдаланылып, тарихи-зерделеу мен салыстырмалы әдістер, контент-талдау, сондай-ақ құжаттарды талдау мен оларды интерпретациялау қолданылды. Бұл Әлихан Бөкейханның Қазақ даласын зерттеуге деген үлесін ИОГК Батыс Сібір бөлімінің аясында жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. *Нәтижелері.* Қоғамдағы өз қызметі барысында Әлихан Бөкейхан айтарлықтай ғылыми мұра қалдырды: сан алуан мақалалар, сараптамалық очерктер, тарих, ауыл шаруашылығы, антропология, әдебиет және басқа да ғылым салаларында жазылған жұмыстар. Ә. Бөкейханның

ғылыми экспедициялар материалдарын қорытындылап, халықты көшіру мәселелерін қозғаған еңбектері ерекше мәнге ие, олар кейін ғылыми басылымдарда жарияланды. *Қорытынды.* Ә. Бөкейханның еңбектерін талдау оның ИОГҚ БСБ-дағы қызметі Ресей мен Қазақстанда ғылым саласының дамуына айтарлықтай әсер еткенін көрсетеді. Оның зерттеулері көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын тереңірек түсінуге септігін тигізіп, Ә. Бөкейханның көрнекті қоғамдық-саяси қайраткер ретінде қалыптасуына маңызды рөл атқарды. Ол қазақ халқын дамыту үшін жаңа ұрпақты саясатқа, ғылымға және практикалық қызметке тарту қажеттігін терең түсінді.

Түйін сөздер: ИОГҚ-ның Батыс Сібір бөлімі, Дала өлкесі, отарлау, ғылыми экспедициялар, статистикалық зерттеулер, қазақ қоғамы, көшпелі шаруашылық, жергілікті қауымдастық, ғылыми еңбектер, этнография

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі «XX ғасырдың алғашқы ширегі мен XXI ғасырдың интеллектуалды тарихын зерттеу бойынша кешенді көпсалалы зерттеу» бағдарламасы шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дәйек үшін: Жусип С.А., Сарманова С.Р., Маслов Х.Б. Әлихан Бөкейханның Императорлық Ресей Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі құрамында Қазақ даласын зерттеуге қосқан үлесі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 690-704-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704

ВКЛАД АЛИХАНА БУКЕЙХАНА В НАУЧНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В РЯДАХ ЗАПАДНО-СИБИРСКОГО ОТДЕЛА ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Султан Хан Аккудулы Жусип¹, Сулушаш Рахимжановна Сарманова², Халил Борисович Маслов³

^{1,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)

¹PhD, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»
<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

³PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш»
<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

²Сибирский филиал Российского научно-исследовательского института культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева (ул. Андрианова, д. 28, 644077, Омбы, Россия)
Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-9604-589X>. E-mail: kurmanova-slu@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Жусип С.А., Сарманова С.Р., Маслов Х.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Данное исследование посвящено изучению вклада Алихана Букейхана в научное изучение казахской степи в рядах Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества (ЗСО ИРГО) в период с 1896 по 1908 годы. В центре изучения – его участие в научных экспедициях, направленных на комплексное изучение территории Казахстана, включая его экономику, этнографию и географические особенности. *Цель и задачи исследования.* В статье изучается вклад А. Букейхана в сбор и анализ информации о казахском народе, а также подготовке научных материалов, послуживших базой для последующих исследований и формирования казахской культурной и социальной самобытности. В работе рассматривается его взаимодействие с российскими учёными, научный подход к вопросам аграрного развития, этнографии и территориального устройства, а также его принципиальная позиция против бесконтрольной колонизации Степного края. *Материалы и методы.* В исследовании были задействованы архивные материалы и научные труды, использованы историко-аналитический, сравнительный методы, контент-анализ и анализ документов с их интерпретацией, что обеспечило всестороннее изучение вклада Алихана Букейхана в исследование казахской степи в составе Западно-Сибирского отдела ИРГО. *Результаты.* В рамках своей деятельности в обществе Алихан Букейхан оставил значительное

научное наследие: многочисленные статьи, аналитические очерки и работы по истории, сельскому хозяйству, антропологии, литературе и другим областям знаний. Особую значимость представляют труды А. Букейхана, в которых обобщены материалы научных экспедиций, освещены вопросы переселения населения и приведены обширные фактические данные, впоследствии опубликованные в научных изданиях. *Выводы.* Анализ работ А. Букейхана позволяет сделать вывод, что его участие в деятельности географического общества оказало существенное влияние на развитие научной мысли как в России, так и в Казахстане. Его исследования способствовали более глубокому пониманию особенностей кочевого и полукочевого образа жизни, а также сыграли важную роль в формировании Букейхана как видного общественно-политического деятеля. Он осознавал необходимость вовлечения молодёжи в научную, политическую и практическую сферы с целью эффективного преобразования общества и повышения уровня жизни народа.

Ключевые слова: Западно-Сибирский отдел Императорского Русского географического общества, Степной край, колонизация, научные экспедиции, статистические обследования, казахское общество, кочевое хозяйство, земельная община, научные труды, этнография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Для цитирования: Жусип С.А., Сарманова С.Р., Маслов Х.Б. Вклад Алихана Букейхана в научное изучение казахской степи в рядах Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 690-704. [на каз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704

ALIKHAN BUKEIKHAN'S CONTRIBUTION TO THE SCIENTIFIC STUDY OF THE KAZAKH STEPPE IN THE RANKS OF THE WEST SIBERIAN BRANCH OF THE IMPERIAL RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

Sultan Khan Akkululy Zhussip¹, Sulushash Rakhimzhanovna Sarmanova², Khalil Borisovich Maslov³

^{1,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University (2 Satpayev Str., 010008, Astana, Kazakhstan)

¹PhD, Director of the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

³PhD, Associate Professor, Leading Researcher at the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

²Siberian Branch of the Russian Research Institute for Cultural and Natural Heritage named after D.S. Likhachev (Andrianov St., 28, 644077, Omsk, Russia)
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-9604-589X>. E-mail: kurmanova-slu@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Zhussip S.-Kh.A., Sarmanova S.R., Maslov Kh.B., 2025

Abstract. Introduction. This study is devoted to the study of the contribution of Alikhan Bukeikhan to the scientific study of the Kazakh steppe in the ranks of the West Siberian Branch of the Imperial Russian Geographical Society in the period from 1896 to 1908. The study focuses on his participation in scientific expeditions aimed at a comprehensive study of the territory of Kazakhstan, including its economy, ethnography and geographical features. *Goals and objectives.* The article examines A. Bukeikhan's contribution to the collection and analysis of information about the Kazakh people, as well as the preparation of scientific materials that served as the basis for subsequent research and the formation of Kazakh cultural and social identity. The work considers his interaction with Russian scientists, a scientific approach to issues of agrarian development, ethnography and territorial structure, as well as his principled position against the

uncontrolled colonization of the Steppe region. *Materials and methods.* The research involved archival materials and scientific works, used historical-analytical, comparative methods, content analysis and analysis of documents with their interpretation, which ensured a comprehensive study of the contribution of Alikhan Bukeikhan to the research of the Kazakh steppe as part of the West-Siberian Department of IRGS. *Results.* As part of his activities in society, Alikhan Bukeikhan left behind a significant scientific legacy: numerous articles, analytical essays and works on history, agriculture, anthropology, literature and other areas of knowledge. Of particular importance are the works of A. Bukeikhan, which summarize the materials of scientific expeditions, cover the issues of population resettlement and provide extensive factual data, subsequently published in scientific journals. *Conclusions.* An analysis of the works of A. Bukeikhan allows us to conclude that his participation in the activities of the Geographical Society had a significant impact on the development of scientific thought both in Russia and in Kazakhstan. His research contributed to a deeper understanding of the features of the nomadic and semi-nomadic way of life, and also played an important role in the formation of Bukeikhan as a prominent socio-political figure. He realized the need to involve young people in scientific, political and practical spheres in order to effectively transform society and improve the standard of living of the people.

Keywords: West Siberian branch of the Imperial Russian Geographical Society, Steppe region, colonization, scientific expeditions, statistical surveys, Kazakh society, nomadic economy, land community, scientific works, ethnography

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th - first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers» (registration number: BR28713085).

For citation: Zhussip S.-Kh.A., Sarmanova S.R., Maslov Kh.B. Alikhan Bukeikhan's contribution to the scientific study of the Kazakh steppe in the ranks of the West Siberian branch of the Imperial Russian Geographical Society // Otan tarihy. 2025. Vol. 29. № 3. Pp. 690-704. [In Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704

Кіріспе. Зерттеу тақырыбының өзектілігі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның қазақ даласы мен дәстүрлі қазақ қоғамын кешенді ғылыми тұрғыдан зерттеуге қосқан үлесін терең түсінудің маңыздылығында. Оның ғылыми және ағартушылық қызметі Қазақстан мен Ресейдегі ғылым мен білімнің дамуына зор әсер етіп, қазақ халқының интеллектуалдық тарихында ерекше орын алады.

Әлихан Бөкейхан тек табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды зерттеумен шектеліп қоймай, сонымен қатар Қазақстанның Ресей империясы жағдайындағы дамуына қатысты ғылыми көзқарастардың қалыптасуына белсенді атсалысты. Оның Ресей географиялық қоғамындағы қызметі – Бөкейханның көрнекті ғалым, зерттеуші және қоғам қайраткері ретіндегі рөлін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сол заманның саяси және әлеуметтік қиындықтарына қарамастан, ол қазақ халқының жағдайын жақсартуға және оны Ресей мен әлемдік кеңістікте лайықты орынға көтеруге ұмтылды.

Ғалым ретінде оның географиялық қоғам аясындағы еңбегін қарастыру – ғылыми зерттеулер мен саяси үдерістердің өзара байланысын зерделеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Бөкейханның заманауи қоғамдық және ұлттық мәселелерді шешуде өз білімін қалай қолданғанын көрсетеді.

Бүгінгі күннің мәдени және тарихи мұраны сақтау, тұрақты даму, экологиялық қауіпсіздік, әлеуметтік құрылымды жетілдіру сияқты өзекті мәселелері аясында Әлихан Бөкейхан мұрасын зерттеу ерекше маңызға ие. Оның идеялары мен көзқарастары қазіргі Қазақстанның экология, әлеуметтік жоспарлау және аймақтық даму салаларында тиімді шешімдер табуға септігін тигізуі мүмкін.

Материалдар мен әдістер. Мақала дайындау барысында кең ауқымды материалдар мен әдістер қолданылды. Атап айтқанда, тарихи дереккөздер ретінде Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архивінің [РМӨӨА, Мәскеу, РФ], Ресей мемлекеттік тарихи архивінің [РМТА, С.-Петербург, РФ], С.-Петербург қаласының Орталық мемлекеттік тарихи архивінің [СПб ОМТА, С.-Петербург, РФ], Омбы облысының тарихи архивінің [ООТА, Омбы, РФ] материалдары пайдаланылды. Зерттеу тақырыбы бойынша құнды дереккөздер қатарында сол дәуірдің мерзімді баспасөз материалдары да бар, атап айтқанда «Сибирский вестник» [ТОмбы, 1885-1906], «Степной край» [Омбы, 1893-1905], «Наша жизнь» [СПб., 1904-1906], «Туркестанские ведомости» [Ташкент, 1870-1917] газеттері, сондай-ақ замандастарының естеліктері мен жазбалары (мысалы, С.П. Шевцовтың еңбектері), Императорлық орыс географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің материалдары, оның ішінде отырыс

хаттамалары, есептер, хаттар мен жарияланымдар, Ә. Бөкейханның ғалымдар, әріптестерімен алмасқан жүргізген жеке хаттары, оның жеке архивінен алынған жазбалар, ғылыми еңбектері мен зерттеулері қамтылды.

Сонымен қатар Ә. Бөкейханның ғылыми қызметін зерттеу аясында оның география, этнография және қазақ халқының мәдениеті туралы жазған ғылыми мақалалары мен еңбектері де ерекше қызықтырады. Бұл еңбектер ғылыми журналдар мен географиялық қоғамның есептерінде жарияланған.

Зерттеу барысында мұрағат материалдарын, ғылыми мақала-зерттеулер мен мұрағат құжаттарын талдау үшін, Әлихан Бөкейханның географиялық қоғамға қосқан үлесін, оның жұмыс әдістері мен тәсілдерін анықтау мақсатында тарихи-сараптамалық, салыстырмалы әдістер, контент-талдау, құжаттық талдау және дереккөздерді интерпретациялау әдістері қолданылды. Бұл материалдар мен әдістер Әлихан Бөкейханның география ғылымының дамуына, оның ғылыми жетістіктеріне және Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі аясында Орта Азияны зерттеуге қосқан үлесін толыққанды зерттеуге мүмкіндік берді.

Талқылау. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның өмірі мен ғылыми-зерттеу қызметі бірқатар отандық және шетелдік зерттеушінің еңбектерінде қарастырылған, бірақ көбінесе XX ғасыр басындағы ұлттық-азаттық қозғалыс, «Алаш» партиясы мен Алаш Республикасы контекстерінде зерттелді. Отандық зерттеушілердің ішінен К. Нұрпейісовтың (1995), Д. Қамзабекұлының (2002), М. Асылбеков мен Ә. Сеитовтің (2003), М. Қойгелдиевтің (2008), Т. Жұртбайдың (2008), С.А. Жүсіптің (2017) және басқа ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады. Әлихан Бөкейханның Қазақстанның саяси және ғылыми-зерттеу қызметіне қосқан үлесін Шаймұханова С.Д., Ерденбекова Ж.С., Мұратбекқызы Б. (2016) зерттеген.

Ә.Н. Бөкейханның ғылыми қызметіне Ресей мен шетелдік зерттеушілер де назар аударған, мысалы, Д. Аманжолова (2009), В. Шишкин (2009), М. Шиловский (2017), В. Козодой (2021), Сарманова С.Р. (2022), М.Б. Олкотт (1987), А. Беннигсен (1986), Оксфорд университетінің Орталық Азияны зерттеу қоғамы (1985) және басқа ғалымдар.

Мұрағат материалдарының жинақтары үлкен ғылыми маңызға ие. Сонымен қатар, 1994 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Ә.Н. Бөкейхан мен «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің 1930-шы жылдардағы жаппай қуғын-сүргін кезіндегі тағдырына қатысты ғылыми жинақтар шығарылды [Движение Алаш, 2007; 2011], сондай-ақ оның шығармашылық қызметі мен мұрасы туралы жинақтар жарық көрді. «Әлихан Бөкейхан. Шығармалары – Сочинения» атты 15 томдық жинақ 2017-2018 жылдары басылып шықты және қазақ ұлттық көсемі Ә.Н. Бөкейхан мұрсының осы күнге дейінгі ең толық жинағы [Бөкейхан, 2017]. Оған қоса 2017 жылы Ә.Н. Бөкейханның өмірі мен қоғамдық-саяси, ғылыми және публицистикалық қызметі туралы украин тілінде [Аккули, 2017], 2018 жылы қазақ тілінде 2-томдық «Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы» [Аққұлы, 2017], ағылшын тілінде 2 томдық «Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands» [Akkuly S., Akkuly A., 2017], сондай-ақ 2025 жылы орыс тілінде «Алихан Букейхан. Идея «Алаш» и Единый Тюркский мир» [Аккулы, 2025] монографиялары жарық көрді.

Зерттеу контекстінде үлкен қызығушылық тудыратын жұмыстардың бірі - XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы орыс және қазақ халықтары арасындағы мәдени байланыстардың дамуына ықпал еткен Ресей географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің қызметін зерттеген авторлардың еңбектері. Атап айтқанда, А.Е. Плотниковтың (1994), Ю.Р. Горелованың (2003), А.П. Толочконың (2003), Р.С. Буктугутованың (2007), В.А. Скопаның (2015), С.А. Абселемовтың (2018) зерттеулері ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл жұмыстарда Батыс-Сібір бөлімінің Қазақстанның Степной край мен қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеудегі маңызды рөлі атап өтілген, сонымен қатар ол қазақ және орыс халықтарының прогрессивті интеллигенциясы арасындағы байланыстарды нығайтты.

Нәтиже. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның (1866-1937) өмірінде, қазақтың ұлттық-азаттық қозғалысының идеологы, жетекшісі және XX ғасырдың басындағы «Алаш» партиясының негізін қалаушы әрі алғашқы ұлттық саяси партияның жетекшісі болғаны белгілі, бірақ оның ғылыми-зерттеу қызметі аз зерттелген. Бөкейханның ғылыми қызметі Батыс-Сібір Орыс географиялық қоғамының (ИРГК БСБ) құрамында, Омбы қаласында 1895-1908 жылдар аралығында жүзеге асырылған.

Ә.Н. Бөкейханның қазақ даласының тарихын, мәдениетін және шаруашылығын зерттеуге деген қызығушылығы 1886-1890 жылдары Омбы техникалық училищесінде оқып жүрген кезде байқалды. Осы кезеңде ол әкесінің есімімен Нұрмұхамедов деп жазылып, бірінші ғылыми жұмысын жазды. Бұл жұмыс «Қарқаралы оязының Тоқырауын болысы, Қотанбұлақ, Западны-Балқаш елдеріндегі егіннің

жайы» деп аталып, 1889 жылы қазақ және орыс тілдерінде «Особые прибавления к «Акмолинским областным ведомостям» газетінің қосымшасында жарияланды [А.Н., 1889, № 41: 4-6; № 42: 3-4]. Бұл зерттеу оның С.-Петербургтың Орман институтында оқуын жалғастыруына негіз болды. Осыған байланысты училище директоры Н.Е. Доброхотов Қарқаралы уезінің бастығына өтініш жазып, Нұрмұхамедовке 200 рубль көлемінде шәкіртақысын тағайындауды сұраған және оны жоғары оқу орнына қабылдау үшін ұсыныс жасаған [ООТА. Ф. 43. Қ. 1. Іс. 942. П. 15].

Омбы және С.-Петербург қалаларында оқыған кезінде Әлихан Бөкейхан Г. Потанин, С. Швецов, В. Бартольд және В. Радлов секілді орыс ғалымдарымен танысып, байланыс орнатты. Ол тек негізгі пәндер бойынша терең білім алған жоқ, сонымен қатар батыс философиясы, орыс классикасы мен құқықтануды да зерттеді. Ә. Бөкейхан Л. Толстойдың философиялық ойларын қазақ тіліне аударған, оны «соңғы пайғамбар» деп атаған және жазушы В. Короленконың хат-хабарларын жүргізген. 1894 жылы емтиханды сәтті тапсырғаннан кейін, ол «сұлтан Әлихан Нұрмұхамедов, Бөкейхан» деген атпен орман мамандығы бойынша ІІ дәрежелі ормантанушы-ғалым дипломын алған, бұл оған Ресей университеттерінің толыққанды студенті құқын берген [СПб ОМТА. Қ. 994. Т. 4. Іс. 910. П. 33].

Орман институтын тәмамдағаннан кейін (СПб.) 1894 жылдың қыркүйегінен 1895 жылдың ақпанына дейін ол Тобыл губернесінің Ялутаров оязына көшіп келген мұжықтардың ахуалын зерттеген «Тобыл экспедициясына» қатысып, бұл туралы тек Ф. А. Брокгауз және И.А. Ефронның «Жаңа энциклопедиялық сөздігінің» 8-томында және Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу қоғамының кітапшасында [Kazakhs, 1985: 15] айтылған. Кейінірек, 1895 жылдың қыркүйегінде Ә.Н. Бөкейхан Омбы қаласына басқа экспедициямен келген, бұл экспедиция келімсек шаруалардың жағдайын зерттеу үшін ұйымдастырылған болатын, оның жетекшісі Уралдағы Кыштым зауытының иесі Половцев болған [Швецов, 1930: 110]. Алайда, Дала өлкесіндегі көшіп-қонушылардың бір тобына орналаса алмаған соң, ол Орман басқармасының С.-Петербургтағы Орман департаментіне өтініш жазып, орман шаруашылығына жұмысқа тұруға ниет білдірген. Осылайша, Ә.Н. Бөкейхан ғылыми қызмет жолын Омбы қаласында орман шаруашылығының маманы және орман мектебінің оқытушысы болып бастады [РМТА. Қ. 387. Т. 24. Д. 1307. Л. 51].

Осы кезеңнен бастап, оның қызметі ИРГҚ БСБ-мен тығыз байланыста болды. Бұл бөлім 1877 жылы 30 маусымда (12 шілде) Н.Г. Казнаковтың бастамасымен Сібірді зерттеу қоғамы негізінде құрылды. ИОГҚ БСБ-нің міндеттеріне Орталық Азия мен Батыс Қытай шекараларын қоса алғанда, географиялық, геологиялық, тарихи-натуралистік, этнографиялық, статистикалық, археологиялық зерттеулер жүргізу кіреді [Буктугутова, 2007: 84–88]. Әр жылдары бөлімде Сібір мен қазақ дала өлкесін зерттеген танымал ғалымдар, оның ішінде К.А. Вернер, К.П. Горшенин, П.Л. Драверт, Г.Н. Потанин, Т.И. Седельников, М.А. Усов, И.Н. Шухов, Н.М. Ядринцев және басқа ғалымдар қызмет еткен.

Әлихан Бөкейхан Орыс географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің (ИОГҚ БСБ) қызметіне белсене қатысып, мүшелерінің жалпы жиналыстарында Омбы – Ташкент теміржолының құрылысын талқылауға қатысты, бұл жобаның мақсаты Дала өлкесін әрі қарай отарлау болатын. Қазіргі уақытта көпшілікке белгісіз нәрсе – 1926–1931 жылдары Орта Азия мен Сібірді байланыстыру үшін салынған Түркістан-Сібір теміржолының (Түрксіб) жобасы патшалық Ресей кезінен бастап, 1890 жылдардың ортасында жоспарланған болатын. Бұл жобаның пайда болуы 1867 жылы «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ережені» (1867 ж.) және 1868 жылы «Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлығындағы Дала облыстарын басқару туралы уақытша ережені» қабылдаумен байланысты болды. Бұл ережелер бойынша барлық қазақ жерлері «орыс қазынасының меншігі» ретінде танылды. Қазақстанды басқару жүйесі әскери сипатқа ие болды, ал әскери және азаматтық биліктің бөлінбеуі жаңа реформаның әкімшілік құрылымының негізгі принципі болды. Облыстардың басында әскери генерал-губернаторлар тұрды, олар өз қолдарына әскери және азаматтық биліктің толық күшін жинақтаған.

Осылайша Омбы-Ташкент теміржолының жобасы ең ыңғайлы және мүмкін болатын жол ретінде, 1894 жылы Батыс-Сібір теміржолының Қорған-Омбы бөлігі пайдалануға берілгеннен кейін бірден пайда болды. Николай Игнатьевтің бастамасымен, Ресей өнеркәсібі мен саудасын қолдау қоғамының президенті, теміржол магистралының құрылысы туралы жоба 1895 жылдың желтоқсанында Санкт-Петербургте талқыланып, К.Н. Михайловтың айтуынша, ол жалпы қолдау тапты. Содан кейін, ИОГҚ БСБ төрағасы генерал Г. Катанаевтың жеке өтініші бойынша, 1896 жылдың 30 қаңтарында К.Н. Михайлов Омбы қаласындағы ИРГҚ БСБ жиналысында «Омбы – Ташкент теміржолын салу» туралы баяндамасын жасады. Бұл жоба Қарқаралы уезі арқылы, Балқаш көлінің батыс жағымен, Шу өзені арқылы Ташкентке дейінгі бағытты қамтыды [Бөкейхан, 2018: 107].

Ерекше назар аударатын мәселесі: ИОГҚ БСБ-ның мәжілісінде Омбы-Ташкент теміржол торабын тарту жобасының талқыланып және ол талқыға Ә.Н. Бөкейханның қызу араласып, жобаны жаратпай қайтаруына ерекше үлес қосқаны ғылыми тұрғыдан ешқашан зерттеліп, зерделенген емес. Ә.Н. Бөкейханның ғылыми қызметінің бұл қыры алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттеліп, талданып отыр.

ИОГҚ БСБ-нің осы жиналысының хаттамасы мен баспасөзде жариялануы, Омбы – Ташкент магистралының құрылыс жобасына стратегиялық маңыз берілгенін көрсетеді. Ескерту ретінде, ИРГҚ БСБ хаттамаларының бұған дейін баспасөзде жариялануы тәжірибеде болмағанын айта кету керек. Бұған дейін ИОГҚ БСБ қызметінің есептері тек «Известия» және «Записки» журналдарында, кейде жеке кітапша ретінде басылып шығарылатын. Алайда, 1896 жылдың 30 қаңтарындағы жиналыс хаттамасы ерекше жағдай болып, «Степной край» газетінің үш ақпан айындағы нөмірінде жарияланды [Степной край, 1896, № 10, 12, 14], сондай-ақ «Сибирский вестник» газетінің сәуір айындағы нөмірлерінде де жарияланды [Сибирский вестник, 1896, № 88, 89].

К.Н. Михайлов өзінің баяндамасында «Түркістанға теміржол тарту мәселесі жаңа емес; бұған дейін Мәскеуден Екатеринбург, Тобольск, Омбы, Семипалатинск арқылы, Балқаш көлімен оңтүстікке оралып, Үндістанға дейін жүргізілетін жолдың жобасы болған еді» деп мойындады. Бірақ «Закаспий теміржолы мен кейінгі Сібір теміржолының салынуымен» бұл жоба маңызын жоғалтты. Оның айтуынша, кейінірек тағы үш жаңа жобалар пайда болды. Бірінші жоба Челябинскіден Торғай облысы арқылы өтетін 1720 верстлік теміржолды салуды көздеді; екінші жобада Петропавлдан Көкшетау, Атбасар, Голодная степь арқылы, Шымкент пен Ташкентке дейін өтетін жол болды (ұзындығы 1475 верст); үшіншісі – «Омбыдан оңтүстікке, Қушоқы арқылы Қарқаралы уезіне, Балқаш көлінің батыс жағымен, содан кейін Ташкентке дейін теміржол салу» деп белгіленді [Степной край, 1896, № 12: 3-4].

Михайлов өз баяндамасында Омбы – Ташкент магистралының негізгі стратегиялық мақсатын да атап өтті: «Бұл теміржол салынса, тек тау-кен өнеркәсібі ғана емес, сонымен бірге аймақтың отарлануы да тез дамиды еді» [Степной край, 1896, № 12: 3-4].

К.Н. Михайловтың баяндамасына ұзақ пікірталастар қосылды, оған ИРГҚ БСБ-нің толық мүшелері, оның ішінде ғалымдар Шмидт, Морозов, Королев және басқалар қатысты [Степной край, 1896, № 14: 1–2]. Пікірталастар барысында Ә. Бөкейхан да өз пікірін білдіріп, «Каркаралинский уезінің табиғаты туралы өз беделді хабарламалары мен мәліметтерімен» бөлісті, оның айтуынша, теміржол қазақ даласы халқының әл-ауқатын бұзуы мүмкін еді...» [Корреспонденция, 1896: 3]. Ол теміржол жергілікті өнеркәсіпті көтергенімен, халықты күйретуі мүмкін екенін айтқан. Сонымен қатар, теміржолдың салынуының кейінгі теріс салдарларын болжай отырып, ол аймақтың тартымдылығын төмендетуге тырысты, атап айтқанда: «Мен білемін, Балқаш көлінің батыс жағасында ешқандай өмір жоқ, мұнда жазда тек кесірткелер мен басқа да жорғалаушылар ғана су іздеп, шанды көтереді» деп жазған [Корреспонденция, 1896а: 3].

Қарсыластарының қысымына шыдамай, жобаның авторы көптеген дәлелдермен келісуге мәжбүр болды, сондықтан Ә. Бөкейхан: «Біз қазір баяндамашыдан Челябинск – Ташкент және Петропавловск – Ташкент жолдарының негізді сыналғанын естідік. Енді пікірталастар барысында анық болды, Омбы – Ташкент жолы, баяндама авторы да оппоненттерімен келіскендей, пайдасыз!» деп атап өтті [Бөкейхан, 2008: 117–118].

Осылайша, Омбы – Ташкент жобасын жабу, Әлихан Бөкейханның белсенді қатысуымен, Қазақстан жерін Ресейдің ішкі губернияларынан жерсіз шаруалармен отарлаудың жаңа толқынын тоқтатты, бұл толқын Қазан төңкерісінен кейін қайта басталды. Маңыздысы, кейін Қазақстан мен РСФСР шекараларын анықтау кезінде Кеңес билігінің жетекшілері территориялардың тарихи тұрғыдан қазақ халқына тиесілі екендігін емес, сол сәттегі этникалық құрамын негізге алып, патшалық Ресейдің отарлау процесінің «жемістеріне» сүйенді.

Отаршыл Ресейдің Сібір теміржолының өзіне қандай пайда әкелгені туралы екі тарихи дерек куәлік етеді. Бірі Омбы уезінің Қарағанды облысына қарасты қазіргі Омбы облысына қоныс аударушылардың келуімен байланысты болса, екіншісі – Торғай облысына қарасты Қостанай мен Ақтөбе уездерінің қоныс аударушыларына қатысты. Бұл өңірлер қазіргі тәуелсіз Қазақстанның Қостанай және Ақтөбе облыстары болып табылады.

1896 жылдың қыркүйек айында Әлихан Бөкейхан Омбы қаласында ИОГҚ БСБ-нің толық мүшелігіне сайланды, ал 1897 жылы ол Қазалы облысындағы жерлердің табиғаты, мәдениеті, тұрмысы, жерді егіншілік пен мал шаруашылығына дайындау мәселелері бойынша ғылыми

экспедицияға жұмысқа шақырылды. Бұл экспедицияны Жер істері және мемлекеттік мүлік министрлігі (МЗиГИ) ұйымдастырған болатын, оның жетекшісі Ф.А. Щербина болды [Наша жизнь, 1906: 3].

1897 жылғы 30 мамырдағы Жер істері және мемлекеттік мүлік министрлігі хатшысы жазған хатына қарағанда, Ә. Бөкейхан «Министрлікке 29 мамырдан бастап қосылып, орманшылар корпусында қалды және табиғи-тарихи және шаруашылық-статистикалық зерттеу экспедициясының басқарушысы болып тағайындалды» [РМТА. Қ. 387. Т. 24. Ис. 1307. П. 36–36 (об.)].

Статистик Л.К. Чермактың айтуы бойынша, тағы бір экспедиция мүшесі, «экспедиция ұйымдастырылғанда, ол өз жұмысына тікелей қатысып, демалыс алып, далаға зерттеу жасауға аттанды, кейін Орман мекемесіндегі жұмысын тастап, толықтай қазақ ауыл шаруашылығы туралы материалдарды жинауға және өңдеуге арнады» [РМӨӨА. Қ. 1337. Т. 2. Ис. 67. П. 83–85.].

Экспедиция мүшелері әртүрлі аймақтағы халықтың тұрмыс жағдайын, сондай-ақ қалалардағы, ауылдардағы және аулдардағы әлеуметтік өзгерістерді зерттеді. Әлихан Бөкейхан Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Павлодар, Қостанай және Қарқаралы сияқты уездерде белсенді жұмыс істеді. Алты жылдық зерттеу барысында ол үлкен көлемде деректер жинады. Бөкейхан Қазақстанның экономикасын, этнографиясы мен мәдениетін жүйелі зерттеудің негізін қалады және аймақтың дамуын болжау үшін бастапқы деректер дайындады. Оның басты жетістігі – Павлодар, Семей және Қарқаралы уездеріндегі табиғи-тарихи аудандарды айқындап, оларды анықтау жөніндегі алғашқы зерттеулерін жүргізуі болды. Бұл Дала өлкесі үшін алғашқы мұндай зерттеу еді [Бөкейхан, 1995: 33].

Әлихан Бөкейхан, жиналған материалдарды пайдалана отырып, қазақ халқының жерлік қауымының тарихын жан-жақты зерттеді. Ол алғашқылардың бірі болып қазақтың жүздері мен рулар құрылымын, климаттық жағдайларға байланысты мал шаруашылығының дамуын терең зерттеп, қазақ руларының (тайпаларының) қоныстанған ру меншігіндегі жер телімдерін анықтады. Бөкейхан олардың дәстүрлі қоныстану картасын құрастырып, бұл картаны сол аймақтардағы шаруашылық жүргізудің тиімділігімен байланыстырды [Бөкейхан, 1995: 33]. Осылайша, зерттеулер кең ауқымды мәселелерді қамтып, объективті қорытындылар жасауға мүмкіндік берген.

Әлихан Бөкейханның ғылымның сан саласындағы қызметіне қатысты ең соңғы маңызды да тың жаңалықтар – Щербина экспедициясының мүшесі Лев К. Чермакпен бірге 1903 жылы «Восточное обозрение» газетінің (Үркіт - Иркутск) 2 санында жарияланған «Об арычном земледелии у киргиз Каркаралинского уезда» мақаласы [Букейханов, Чермак, 1903: 2, 1-2], 1926 жылы «Кедей» газетінде (Ақтөбе) жарық көрген «Білім қыран ғой! Қыран қырағы ғой! Адам баласының тас тарихындағы қонысы» [Қыр баласы, 1926: 3].

Ал Ә. Бөкейханның еңбектерінің ерекше құндылығы – экспедиция материалдарын жинақтап, көшіп-қону және жерге орналастыру мәселелерін қамтыған және көптеген нақты деректерді жариялап, шығарған жұмыстарында жатыр. Экспедиция барысында Ә. Бөкейхан Ресейдің жетекші зерттеушілерімен байланыс орнатып, орыс тілін өте жақсы меңгергендіктен, кәсіби аудармашы қызметін атқарды. Ол жиі Омбы, Семей, Орынбор, Мәскеуге барып, көптеген мамандармен жергілікті әкімшілік пен әр түрлі ұлттардың қатынастары туралы материалдарды баспаға дайындауды келісіп отырды [Серекбаева, 2006: 234].

Экспедиция барысында Ә. Бөкейхан жиналған материалдарды жүйелеп, талдап, статистикалық кестелер жасап, әрбір уезде ауыл шаруашылығының саны мен көшпелі шаруашылыққа бөлінетін жер көлемін, сондай-ақ ауыл шаруашылығына жарамды және жарамсыз жерлердің үлесін анықтады. Осы деректер негізінде ол жер пайдалану бойынша ұсыныстар жасап, кей жағдайларда жер пайдалану нормаларын ұлғайту қажет екенін атап өтті. Мысалы, Қарқаралы уезін зерттеу барысында, мұнда 67 % шаруашылық жазылған, жергілікті тұрғындар түрлі кәсіптермен айналысқанын көрсетті: 12 % - егіншілікпен, 27 % - әртүрлі қолөнермен, 4 % - отырықшы егіншілікпен. Алайда негізгі кәсіп мал шаруашылығы болды. Ол бұл жағдайларда тиімді шаруашылық жүргізудің міндетті түрде мал шаруашылығымен байланысты екенін айтып, тек осы жолмен ғана пайдалы болуы мүмкін екенін айтты [Бөкейхан, 1995: 248].

Ф.А. Щербина экспедициясы көшпелілерге жер беру нормаларын ұсынды, ол нормалар олардың отырықшы өмір салтына көшуіне дейін уақытша жер пайдалануды көздеді. Арнайы кеңес Щербина ұсынған нормаларды қабылдап, орыс ішкі гүбернелерінен көшіп келгендер үшін жер мөлшерін есептеу үшін бастапқы нүкте ретінде пайдалануды ұсынды. Бұл норма 10–15 десятина арасында өзгеріп отырды [Серекбаева, 2006: 235]. Қазақтар үшін әртүрлі норманы белгілеу ұсынылды: көшпелі, отырықшы-көшпелі және егіншілік нормалар. Көшпелі нормалар мал шаруашылығымен айналысатын және жері жетпейтін қазақтар үшін белгіленді. Отырықшы-мал шаруашылығымен

айналысатын нормалар отырықшы болып қалған қазақтарға арналған еді. Бөкейхан, сондай-ақ, қазақ халқының сауаттылығы мен білім деңгейі туралы мәліметтер жинап, оларды жинақтап, өңдеп, жариялады. Ол осы кезеңде қазақ халқының білім алу жағдайы туралы зерттеулер жүргізді, бірақ көбінесе білім алу құпия түрде жүргізілгендіктен, сауаттылықты дәл анықтау қиын болды.

Ә. Бөкейханның экспедиция барысында жүргізген зерттеулері оның қазақ халқының шаруашылығын терең түсінетінін көрсетіп, сондай-ақ, қазақтың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылығының күрделі үдерістерін талдауда объективті және сыни көзқарас ұстанғанын байқатады. Осы кезге дейін бұл мәселе толықтай зерттелмеген еді [Серекбаева, 2006: 236].

Ә. Н. Бөкейхан Щербина экспедициясының құрамында 1897–1901 жылдары атқарған еңбегіне жоғары ғылыми баға алды. Орыс ғалымы С.П. Швецов оның еңбектерін жоғары бағалап, «Бөкейханның экспедициядағы жұмысы жоғары сапасымен ерекшеленді, ол қазақ шаруашылығының терең білімін, үлкен объективтілігін және ең күрделі құбылыстарға сыни баға беру қабілетін көрсетті» деп атап өтті (1928 ж.). Бұл бағалаудың көшірмесі Ә.Н. Бөкейханның немере ағасы, марқұм Сырым Бөкейхановтың отбасылық архивінде сақталған.

Экспедиция кезінде Ә. Н. Бөкейхан тек қазақ шаруашылығын зерттеу ғана емес, сонымен қатар жиналған материалды талдауға да белсене қатысты. Ол статистикалық кестелерді жүйелендіріп, қазақ шаруашылығының анализі мен сипаттамасын жасады. Щербина экспедициясы Қазақстанның табиғатын халық шаруашылығы тұрғысынан зерттеу үшін алғашқы негіздерді қалады, және осы тұрғыда Ә. Н. Бөкейханның үлесі маңызды. Ол сондай-ақ қазақтың жерлік қауымының тарихын зерттеумен айналысты. Қазақтың жерлік қауымы алғаш рет жүйелі түрде Щербина экспедициясы мен Ә. Н. Бөкейханның қатысуымен зерттелді. Қазақтың жер пайдалану дәстүрі – рулық, яғни қауымдық меншік негізінде болғандықтан, бұл А. Н. Бөкейханды қазақ қоғамының рулық құрылымын зерттеуге, туыстық сызбалары мен ру жерлерінің карталарын құрастыруға әкелді. Бұл жұмыстар қазақ қоғамының рулар мен тайпалардың құрылымы туралы білімдерімізді айтарлықтай кеңейтті.

Щербина экспедициясынан кейін, 1902-1903 жылдары Ә.Н. Бөкейхан Сібір теміржолы бойындағы Челябинскіден Томскіге дейінгі аймақта қазақ мал шаруашылығын зерттеу үшін жасақталған статистикалық-экономикалық зерттеуге қатысты. Бұл экспедицияны С.П. Швецов басқарды және зерттеу Сібір теміржолы үшін жүзеге асырылды. Ә.Н. Бөкейхан осы ғылыми жұмыстар негізінде қазақ қойы мен қазақтың қой шаруашылығы туралы көлемді мақала жазып, оны осы саладағы ең үздік зерттеу ретінде қалдырды [Бөкейхан, 1904]. Сонымен қатар, ол Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі ірі қара мал шаруашылығы туралы монография жазып шықты [Бөкейхан, 1905].

Ә.Н. Бөкейханның ИОГҚ БСБ-дегі Омбы кезеңіндегі қызметін көп қырлы әрі жемісті деп сипаттауға болады. Ол бөлім отырыстарына белсенді қатысып, баяндамалар жасап, басқа зерттеушілердің баяндамаларына пікірталастарда қатысты, түсіндірмелер жазып, қазақ халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, шаруашылығы, табиғаты мен Дала өлкесінің ауа райы мәселелері бойынша мерзімді баспасөзде мақалалар жариялап тұрды [ООТА. Қ. 86. Т. 1. Іс. 77. П. 8, 85-86 об.]. Сонымен қатар, ол қазақ өлкесін зерттеген зерттеушілердің баяндамаларына сыни талдау жасап, жиі баспасөзде жарияланды [Бөкейхан, 1896: 2; В Западно-Сибирском Отделе, 1897: 2-3].

Әлихан Бөкейханның қазақ халқының тарихы мен оның ұлттық мемлекетінің қалыптасу мәселелеріне қатысты еңбектерін атап өту қажет. Олардың қатарында «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры мен мәдени жетістіктері» атты очерк [Бөкейхан және басқалар, 1903: 156–175], «Қазақтың Орта жүз (Орда) ханы Бөкей мен оның ұрпақтары арасындағы хат-хабарлардан» [Бөкейхан, 1901a: 1–18], «Қазақ хандары, сұлтандары және басқа да тұлғалар арасындағы хат-хабарлардан» [Бөкейхан, 1901: 55–79], қазақ фольклорына арналған «Қазақтың «Кобланды» жырындағы әйелдер» [Туземец, 1899: 2-3], этнография мәселелеріне қатысты «Аңқау елге – арамза молла» [Бөкейхан, 1900, №7-8], шаруашылық жайлы «Қазақтың Дала өлкесіндегі шаруашылығы туралы мәліметтер 1902 жылғы 15 қаңтардан» [Бөкейхан, 1902], «Қазақтың Қарқаралы оясындағы арық егіншілігі туралы» [Бөкейхан, Чермак, 1903: 2] және тағы басқа еңбектері бар.

1901 жылы Ә.Н. Бөкейханның ИОГҚ БСБ-нің Басқарма комитетінің (Распорядительный комитет) мүшесі болып сайлануы оның ғылыми қызметінің көпқырлылығының және қазақ халқының тарихы, экономикасы, этнографиясы, фольклоры, жері, флорасы мен фаунасы мәселелерін зерттеген елеулі еңбегінің арқасы еді. Ол 1902 жылы 25 қазанда Омбыдағы музей ғимаратында ИОГҚ БСБ-нің 25 жылдық мерейтойы қарсаңында өткен салтанатты отырысқа қатысты.

1900 жылдан бастап Ә.Н. Бөкейхан ИОГҚ БСБ-дағы жұмысымен қатар, Императорлық Мәскеу ауыл шаруашылығы қоғамының Омбы бөлімінде де (ИМАШҚ ОБ) жұмыс істеді. Ол осы бөлімнің негізін қалаушылардың және жетекшілерінің бірі болды. Омбы бөлімшесі 1899 жылы

қарашада Омбы қаласында К.А. Вернердің жетекшілігімен саяси жер аударылғандардың бастамасымен және жергілікті либерал зиялылардың қолдауымен құрылды, оның қатарында Алихан Бөкейхан да болды. Омбы бөлімшесі 1900 жылдың 24 қарашасынан бастап өзінің қызметін бастады. Оның мақсаты – Дала өлкесі мен Батыс Сібірдегі ауыл шаруашылығын мәдени негіздерде дамытуға көмек көрсету болды. Алғашқы қадамы ретінде Омбы бөлімшесі жергілікті ауыл шаруашылығын дамытуға арналған шараларды қолға алып, үкіметке өтініш жасауды ұйымдастырды. Омбы бөлімшесі, ауыл шаруашылығы департаменті мен Переселенушілер басқармасының шағын субсидияларын ала отырып, оларды шөп тұқымдары мен көкөніс өсімдіктерін сатып алу үшін жұмсап, оларды халық арасында тарату мақсатында мүшелеріне және белсенділеріне таратып отырды. 1903 жылы Ә.Н. Бөкейхан ИОГҚ БСБ-нің 1902 жылғы жұмыс есебінде Омбы бөлімінің негізін қалаушылардың бірі профессор К.А. Вернердің мезгілсіз қазасы туралы мақала-некролог жариялады [Бөкейхан, 1903: 36–39].

1902 жылы Ә.Н. Бөкейхан ИОГҚ БСБ-нің ұйымдастыру комитетінің мүшесі ретінде сүт шаруашылығының өкілдері мен сүт өндірушілердің съезін ұйымдастырушы болды, сондай-ақ Мәскеу ауыл шаруашылығы қоғамының Омбы бөлімінде сүт өнімдері мен сүт шаруашылығына арналған жабдықтардың көрмесін өткізді [ООТА. Қ. 119. Т. 1. Іс. 9. П. 19-19 об.]. 1904 жылы Ә.Н. Бөкейхан Омбыдағы сүт және мал шаруашылықтарының мәселелерін талқылайтын съездің жұмысына қатысып, съездің төралқасына сайланды және қазақ малшыларында сүт өндіру артельдерін құру, сондай-ақ қазақ қойлары, жылқылары мен сиырларының тұқымын жақсарту мәселелері бойынша кеңінен баяндама жасады. Сонымен қатар, Ә.Н. Бөкейхан Ақмола және Семей облыстарында сүт өнімдерін өндіруді дамыту бойынша қазақтарды бірігуге және артельдер мен кооперативтер құруға шақырды, сондай-ақ бай қазақ малшыларының қарамағындағы адал емес кәсіпкерлерге қарсы күресті насихаттады [Сын степей, 1900: 4; Сын степей, 1900а: 3].

1905–1906 жылдардағы Омбы бөлімінің қызметі туралы құжаттар сақталмаған, олар, мүмкін, П.А. Столыпиннің реакциялық үкіметі тұсында жойылған. 1905–1907 жылдардағы революциялық толқулар ИОГҚ БСБ мен Омбы бөлімін айналып өтпеді: олар контрреволюциялық ұйымдар қатарына қосылып, олардың кейбір мүшелері Степной өлкесінен жер аударылды. Мысалы, Әлихан Бөкейхан С.-Петербург сот палатасының ерекше құрамының үкімімен 1906 жылғы 1-ші Мемлекеттік Думаның күшпен таратуына қарсылық ретінде Выборг үндеуіне қол қойып, таратқаны үшін 3 айға түрмеге жабылды, бірақ Дала генерал-губернаторы И. Надаровтың бұйрығымен Семей түрмесінде 8 ай бойы отырды. Түрмеден босатылған соң, саяси жер аударудан қашу үшін ол туған Дала өлкесінен С.-Петербургқа, кейін Самар қаласына эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Осылайша оның Омбыдегі ИОГҚ БСБ-дегі 13 жылдық ғылыми қызметі аяқталды. ИОГҚ БСБ мүшесі ретінде оның соңғы ғылыми жұмыстарынан «Библиография» [Бөкейхан, 1908: 46], «Абай (Ибрагим) Құнанбаев. Некролог» [Бөкейхан, 1907: 1–8] және «Слет өзеніндегі Обамдар туралы тізім» [Бөкейхан, 1907: 9–10] еңбектері жарық көрді, олар «Записки Западно-Сибирского Отдела ИРГО» және «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского Отдела ИРГО»-да басылды.

Әлихан Бөкейханның қазақ даласын зерттеудегі қызметі ИОГҚ БСБ-дан басталып, кеңестік кезеңде аграрлық, экономикалық, тарихи және мәдени мәселелерді қамтыған ғылыми әрі қоғамдық еңбектерімен жалғасын тапты [Жүсіп С., Козыбаева М., 2022:70].

Қорытынды. Әлихан Бөкейханның Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөліміндегі қызметі Қазақстанды зерттеу мен оның ерекшеліктерін, соның ішінде этнографияны, экономиканы және табиғи ресурстарды зерттеуде маңызды рөл атқарды. Бөкейхан тек экспедициялар жұмысына қатысып қана қоймай, қазақ халқының әлеуметтік және экономикалық жағдайларына назар аударып, оларды ғылыми қауымдастыққа тартуға көмектесті. Оның жұмыстары, карталар мен есептер, болашақ зерттеулер мен талдауларға негіз болды. Қиын саяси жағдайларға қарамастан, Бөкейхан өз халқының құқықтары үшін күресін жалғастырды, бұл үшін ғылыми әдістерді пайдаланды. Осылайша, оның Географиялық қоғамда өткізген жұмысы Ресей мен Қазақстандағы географиялық және этнографиялық ғылымның дамуына, сондай-ақ көшпелі халықтардың тағдырына қатысты қоғамдық сананы қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етті. Өз кезегінде, ғылыми зерттеулер Бөкейханның көзқарастарына елеулі әсер етті: ол жаңа ұрпақтың саясатқа, ғылымға және практикалық қызметке белсенді түрде қатысуының маңыздылығын түсіне бастады, сол арқылы өз елінің және халқының әл-ауқатын арттыру үшін не істеу керектігін ұғынды. Бұл екіжақты принцип оның өмірінің негізіне айналды.

Дереккөздер

ООТА – Омбы облысының тарихи архиві
 РМЭОА – Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архиві
 РМТА – Ресей мемлекеттік тарихи архиві
 СПб ОМТА – Санкт-Петербург қаласының орталық мемлекеттік тарихи архиві

Sources

ООТА – Omby oblysynyn tarihı arhivi [Historical Archive of Omsk Region]
 RMAOA – Resey memlekettik adebiet jane oner arhivi [Russian State Archive of Literature and Art]
 RMTA – Resey memlekettik tarihı arhivi [Russian State Historical Archive]
 SPb OMTA – Sankt-Peterburg qalasynyn ortalyq memlekettik tarihı arhivi [Central State Historical Archive of St. Petersburg]

Әдебиеттер

- Аккулы, 2017 – *Аккулы С.* Алихан Букейхан. Собиратель казахских земель (монография). Т. 2. Астана: Общественный фонд «Алашорда», 2017. 633 с.
- Аккулы, 2017 – *Аккулы С.* «Аліхан Букейхан. Син Великого степу» (монография на укр.яз.). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. 528 с.
- Аққұлы, 2017 – *Аққұлы С.* Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы. II том. Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. 588 б.
- Akkuly S., Akkuly A., 2017 – *Akkuly S., Akkuly A.* Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands. V. I-II. Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. Рр. 551-798.
- Аккулы, 2025 – *Аккулы С.* Алихан Букейхан. Идея «Алаш» и Единый Тюркский мир. Астана: ОФ «Алашорда», 2025. 644 с.
- Аманжолова, 2009 – *Аманжолова Д.* На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. 412 б.
- Асылбекова, Сеитов, 2003 – *Асылбекова М.Х., Сеитов Э.Т.* Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый. Алматы, 2003. 147 с.
- А.Н., 1889 – *А.Н.* О земледелии в Токраунской, Котан-Булакской и Западно-Балхашской волостях Каркаралинского уезда. // Особое «прибавление» к «Акмолинским областным ведомостям». 1889. № 41. 13 октября. С. 4-6 (начало); № 42, 20 октября. – С. 3-4 (окончание).
- Абселемов, 2018 – *Абселемов С.А.* Роль Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества в становлении российской историографии колонизации Степного края во второй половине XIX – начале XX в. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 4 (20). С. 100–106.
- Бөкейхан, 2017 – *Бөкейхан Ә.* Шығармалары – Сочинения. 15 томов. – Астана: Общественный фонд «Алашорда». Т. 14. 2017. 600 с.
- Букейхан, 1996 – *Букейхан А.* Избранное. Алматы, 1995. 478 с.
- Букейхан, 2018 – *Букейхан А.* Сочинения. I т. Астана: ОФ «Алашорда», 2018. 608 с.
- Букейханов и др., 1903 – *Букейханов А.Н. и др.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1903. Т. XVIII. С. 156–175.
- Букейханов, 1896 – *Букейханов А.* Письмо в редакцию // Степной край. Омск, 1896. № 39. 23 мая. С. 2.
- Букейханов, 1900 – *Букейханов А.* О киргизских поминках. // Киргизская степная газета. Омск, 1900. № 7, 20 февраля, № 8, 27 февраля.
- Букейханов, 1901 – *Букейханов А.* Из переписки Киргизских ханов, султанов и пр. // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. № 6. Семипалатинск, 1901. С. 55–79.
- Букейханов, 1901a – *Букейханов А.* Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков. // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 год. Вып. № 5. Семипалатинск, 1901. С. 1–18.
- Букейханов, 1902 – *Букейханов А.* Сведения о киргизском хозяйстве Степного края от 15 января 1902 г. Отпечатано по постановлению Омского отдела Императорского московского общества сельского хозяйства. Омск: Типография Штаба Сибирского военного округа. 1902.
- Букейханов, 1903 – *Букейханов А.* Константин Антонович Вернер (Некролог) // Отчет Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского географического общества за 1902 год. Омск, 1903. С. 36–39 с.
- Букейханов, 1904 – *Букейханов А.Н.* Овцеводство в Степном крае // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. Томск: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1904. Том I. Вып. № 1.
- Букейханов, 1905 – *Букейханов А.Н.* Скотоводство (крупный рогатый скот) // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. Томск: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1905. Т. I. Вып. II.

- Букейханов, 1907 – *Букейханов А.* Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Некролог. // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. № 3. Семипалатинск, 1907. С. 1-8.
- Букейханов, 1907а – *Букейханов А.* Список обам на реке Слеты в Коржункульской волости Акмолинского уезда. // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. № 3. Семипалатинск, 1907. С. 9-10.
- Букейханов, 1907 – *Букейханов А.* Библиография. XXXIII кн. «Записок Западно-Сибирского Отдела И.Р.Г.О.». г. Омск, 1907 г. // Сибирские вопросы. СПб, 1908. № 10. С. 46.
- Букейханов, Чермак, 1903 – *Букейханов А., Чермак Л.* Об арычном земледелии у киргиз Каркаралинского уезда. // Восточное обозрение. Иркутск, 1903. № 76. 1 апреля. С. 2.
- Буктугутова, 2007 – *Буктугутова Р.С.* Роль Западно-Сибирского отдела Русского географического общества в развитии культурных связей русского и казахского народов (конец XIX – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета. 2007. № 296. С. 84-88.
- В Западно-Сибирском Отделе, 1897 – В Западно-Сибирском Отделе Географического общества. Степной край. Омск, 1897. № 29, 21 марта. С. 2–3.
- Горелова, 2003 – *Горелова Ю.Р.* Деятельность Западно-Сибирского отдела императорского Русского географического общества в канун 25-летнего юбилея в оценках современников / Ю. Р. Горелова // Катанаевские чтения: сб. науч. тр., посвящ. воен. администратору и ученому генерал-лейтенанту Г. Е. Катанаеву (1848–1921). Омск: ОмГПУ, 2003. С. 176–181.
- Движение Алаш. 2007 – *Движение Алаш.* Сборник документов и материалов. Апрель 1920–1928 гг. Алматы: «Ел-шежіре». 2007. Т. 3. Кн. 1. С. 95.
- Движение Алаш. 2011 – *Движение Алаш:* Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Алматы: ФФ «Ел-шежіре». 2011. 428 с.
- Жұртбай, 2008 – *Жұртбай Т. Ұраным Алаш.* Алматы: Ел-шежіре, 2008. 472 б.
- Жусіп С., Козыбаева М., 2022 – *Жусіп С., Козыбаева М.* О деятельности Алихана Букейхана в первые годы Советской власти в Казахстане (1920-1922 гг.) // Отан тарихы. 2022. № 3. С. 69-78. DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_69
- Козодой, 2021 – *Козодой В.И.* Алихан Букейханов: человек-эпоха. Новосибирск, 2021. 312 с.
- Корреспонденция, 1896 – *Корреспонденция «Сибирского вестника»* // Сибирский вестник. Томск, 1896, № 88, 20 апреля. С. 3.
- Корреспонденция, 1896а – *Корреспонденция «Сибирского вестника»* // Сибирский вестник. Томск, 1896, № 89, 21 апреля. С. 3.
- Қамзабекұлы, 2002 – *Қамзабекұлы Д.* Алаш және әдебиет. Астана: «Фолиант», 2002. 474 б.
- Қыр баласы, 1926 – *Қыр баласы.* Білім қыран ғой! Қыран қырағы ғой! Адам баласының тас тарихындағы қонысы. Ақтобе: «Көмек» «Кедей». 1926. 29.07. № 97. 3-б.
- Қойгелдиев, 2008 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. 1 том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: Мектеп, 2008. 480 б.
- Наша жизнь, 1906 – *Наша жизнь* (СПб), 1906, № 477, 21 июня. С. 3.
- Новый энциклопедический словарь, 1912 – *Новый энциклопедический словарь* / Под общ. ред. акад. К.К. Арсеньева. СПб.: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. Т. 8. С. 452.
- Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Плотников, 1994 – *Плотников А.Е.* Из истории создания и деятельности в Омске Западно-Сибирского отдела Русского географического общества (1877–1917 гг.) // Страницы исторического прошлого Омска (XIX – начало XX вв.): краевед. сб. Омск: [б. и.], 1994. С. 52–63.
- Серекбаева, 2006 – *Серекбаева Л.И.* Деятельность А. Букейханова в экспедиции Ф. А. Щербины (1896–1903 гг.) // Культура и интеллигенция меняющихся регионов России: XX век. Интеллектуальные диалоги: XXI век. Россия - Сибирь - Казахстан. Ч. 2. 2006. С. 233–237.
- Скопа, 2015 – *Скопа В.А.* Социокультурные исследования и статистические работы Алтайского и Семипалатинского подотделов Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества в конце XIX – начале XX в. // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2–2.
- Степной край, 1896 – *Степной край.* Омск, 1896. № 10. 8 февраля. С. 3-4.
- Степной край, 1896а – *Степной край.* Омск, 1896. № 12. 11 февраля. С. 3-4.
- Степной край, 1896б – *Степной край.* Омск, 1896. № 14. 18 февраля. С. 1-2.
- Сын степей, 1900 – *Сын степей.* Корреспонденция из Петропавловска // Киргизская степная газета. Омск, 1900. № 9. 12 марта. С. 4.
- Сын степей, 1900а – *Сын степей.* Снятое молоко как средство против вымирания киргиз // Киргизская степная газета. Омск, 1900. № 14. 30 апреля. С. 3.
- Толочко, 2003 – *Толочко А.П.* Роль Западно-Сибирского отдела Русского географического общества в исследовании Степного края (конец XIX – начало XX в.) // Степной край Евразии: историко-культурные взаимодействия и современность: Тезисы докладов и сообщений III научной конференции. Астана; Омск; Томск, 2003. С. 98.

Туземец, 1899 – *Туземец*. Женщина по киргизской былине «Кобланды». –Туркестанские ведомости. Ташкент, 1899. 09, 20.05 – 03.06. С. 2-3.

Шаймуханова и др., 2016 – Шаймуханова С.Д., Ерденбекова Ж.С., Муратбеккызы Б. Вклад Алихана Букейханова в политическую и научно-исследовательскую деятельность Казахстана // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 5–2. С. 330–333.

Швецов, 1930 – *Швецов С.П.* Омская газета «Степной край» и политическая ссылка. К истории сибирской печати. // Северная Азия, Москва, 1930. № 1. С. 100-118.

Шиловский, 2017. – *Шиловский М.В.* А.Н. Букейханов об основных тенденциях политического и социально-экономического развития казахского общества в конце XIX – начале XX вв. / Известия Иркутского государственного университета. Серия: История. Иркутск. Т. 19, 2017. С. 58–70.

Шишкин, 2009 – *Шишкин В.И.* Букейханов А.Н. // Историческая энциклопедия Сибири. А–И. Новосибирск, 2009. С. 258.

Bennigsen, 1986 – *Bennigsen A.* Soviet Minority Nationalism in Historical Perspectives. – In: The Last Empire: Nationality and the Soviet Future, edited by Robert Conquest. Stanford: Hoover Institution Press, 1986. Pp. 131–150.

Kazakhs, 1985 – *Kazakhs on Russians Before 1917.* A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursyn, T. Ryskulov. Oxford: The Society for Central Asian Studies. 1985. 96 c.

Kozybayeva et al., 2025 – *Kozybayeva M.M. Zhussip S.Kh-A., Maslov Kh.B., Saidov I.M.* Alikhan Bukeikhan's Activities in the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society // *Bylye Gody*. 2025. № 20(2) Pp. 960-967. DOI: 10.13187/bg.2025.2.960

Olcott, 1987 – *Olcott, M. B.* The Kazakhs. Stenford, Calif.: Hoover Institution, 1987. 341 pp.

Sarmanova etc., 2022 – *Sarmanova S.R., Kozybayeva M.M., Maslov K.B.* Alikhan Bukeikhan and the development of the ethnic identity of the Kazakhs // Electronic scientific journal «edu.e-history.kz». 2022. № 3 (31). Pp. 249-256.

References

Akkuly, 2017 – *Akkuly S.* Alikhan Bukeikhan. Sobiratel kazakhskikh zemel [Alikhan Bukeikhan. Collector of Kazakh lands] (monografiya). T. 2. Astana: Obshchestvennyy fond «Alashorda», 2017. 633 p. [in Russian]

Akkuly, 2017 – *Akkuly S.* Alikhan Bukeikhan. Sin Velikogo stepu [Alikhan Bukeikhan. Son of the Great Steppe]. Uzhgorod: TOV RIK-U, 2017. 528 p. [In Ukrainian].

Akkuly, 2017 – *Akkuly S.* Alihan Bokeihan. Qazaq zherinin zhoqshysy. [Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands] 2 tom. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory, 2017. 528 p. [In Kazakh].

Akkuly S., Akkuly A. Alikhan Bukeikhan. The Unifier of Kazakh Lands. V. I-II. Astana: «Alashorda» qogamdyq qory. 2017. Pp. 551-798. [In English].

Akkuly, 2025 – *Akkuly S.* Alikhan Bukeikhan. Ideia «Alash» i Edinyi Tiurkskii mir [Alikhan Bukeikhan: The Idea of "Alash" and the United Turkic World]. Astana: OF «Alashorda», 2025. 644 p. [in Russian]

Amanzholova, 2009 – *Amanzholova D.* Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. – Almaty: Izdatel'skiy dom «Taymas», 2009. 412 p. [in Russian]

Asylbekova, Seitov, 2003 – *Asylbekova M.Kh., Seitov E.T.* Alikhan Bukeikhan – obshchestvenno-politicheskiy deyatel i uchenyy [Alikhan Bukeikhan is a social and political figure and scientist]. Almaty, 2003. 147 p. [in Russian]

A.N., 1889 – *A.N.* O zemledelii v Tokraunskoy, Kotan-Bulakskoy i Zapadno-Balkhashskoy volostyakh Karkaralinskogo uyezda [On agriculture in the Tokraun, Kotan-Bulak and West Balkhash volosts of the Karkaralinsk district] Osoboe «pribavlenie» k «Akmolinskim oblastnym vedomostyam». 1889. № 41. 13 oktyabrya. Pp. 4–6 (nachalo); № 42. 20 oktyabrya. Pp. 3–4 (okonchanie). [in Russian]

Abseleymov, 2018 – *Abseleymov S.A.* Rol Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva v stanovlenii rossiyskoy istoriografii kolonizatsii Stepnogo kraia vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. [The Role of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society in the Formation of Russian Historiography of the Colonization of the Steppe Region in the Second Half of the 19th – Early 20th Century] Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». 2018. № 4 (20). Pp. 100–106. [in Russian]

Bukeikhan, 2017 – *Bukeikhan A.* Shygarmalary – Sochineniya [Essays]. 15 t. Astana: Obshestvennyy fond «Alashorda». T. 14. 2017. 600 p. [in Russian]

Bukeikhan, 1996 – *Bukeikhan A.* Izbrannoe [Favourites]. Almaty, 1995. 478 p. [in Russian]

Bukeikhan, 2018 – *Bukeikhan A.* Sochineniya [Essays]. I T. Astana: OF «Alashorda», 2018. 608 p. [in Russian]

Bukeikhanov i dr., 1903 – *Bukeikhanov A.N.* i dr. Istoricheskie sudby Kirgizskogo kraia i kulturnye ego uspehi [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes] Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie našego otečestva. SPb., 1903. T. XVIII. Pp. 156–175. [in Russian]

Bukeikhanov, 1896 – *Bukeikhanov A.* Pismo v redakciyu [Letter to the editor] // Stepnoi krai. Omsk, 1896. № 39. 23 may. P. 2. [in Russian]

Bukeikhanov, 1900 – *Bukeikhanov A.* O kirgizskikh pomenkah [About Kyrgyz commemorations] Kirgizskaya stepnaya gazeta. Omsk, 1900. №7. 20 fevralia. № 8. 27 fevralia. [in Russian]

Bukeikhanov, 1901 – *Bukeikhanov A.* Iz perepiski Kirgizskikh hanov, sultanov i pr. [From the correspondence of the Kyrgyz khans, sultans, etc.] Pamiatnaya knijka Semipalatinskoi oblasti na 1902 god. Vyp. № 6. Semipalatinsk, 1901. Pp. 55–79. [in Russian]

Bukeikhanov, 1901a – *Bukeikhanov A.* Iz perepiski hana Srednei Kirgizskoi ordy Bukeya i ego potomkov [From the correspondence of the Khan of the Middle Kirghiz Horde Bukey and his descendants] Pamiatnaya knijka Semipalatinskoi oblasti na 1901 god. Vyp. № 5. Semipalatinsk, 1901. Pp. 1–18. [in Russian]

Bukeikhanov, 1902 – *Bukeikhanov A.* Svedeniya o kirgizskom khozyaystve Stepnogo kraya ot 15 yanvarya 1902 g. [Information on the Kirghiz economy of the Steppe region from January 15, 1902]. Otpechatano po postanovleniyu Omskogo otdela Imperatorskogo moskovskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva. Omsk: Tipografiya Shtaba Sibirskogo voyennogo okruga. 1902. 52 p. [in Russian]

Bukeikhanov, 1903 – *Bukeikhanov A.* Konstantin Antonovich Verner (Nekrolog) [Konstantin Antonovich Werner (Obituary)] Otchet Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva za 1902 god. Omsk, 1903. Pp. 36–39 s. [in Russian]

Bukeikhanov, 1904 – *Bukeikhanov A.N.* Ovtsevodstvo v Stepnom kraye [Sheep breeding in the Steppe region] Materialy po ekonomicheskomu obsledovaniyu rayonov Sibirskoy zheleznoy dorogi. Zhivotnovodstvo. Vyp. № 1. Ovtsevodstvo v rayone Zapadnogo uchastka Sibirskoy zheleznoy dorogi. Tomsk, 1904. Pp. 17-102. [in Russian]

Bukeikhanov, 1905 – *Bukeikhanov A.N.* Skotovodstvo (krupnyy rogatyiy skot) [Cattle breeding (cattle)] Materialy po ekonomicheskomu obsledovaniyu rayonov Sibirskoy zheleznoy dorogi. Zhivotnovodstvo. Vypusk. II. Skotovodstvo v rayone Zapadnogo uchastka Sibirskoy zheleznoy dorogi. Tomsk, 1905. Pp. 1-32. [in Russian]

Bukeikhanov, 1907 – *Bukeikhanov A.* Abay (Ibragim) Kunanbayev. Nekrolog. [Abay (Ibrahim) Kunanbayev. Obituary] Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vyp. № 3. Semipalatinsk, 1907. Pp. 1-8. [in Russian]

Bukeikhanov, 1907a – *Bukeikhanov A.* Spisok obam na reke Slety v Korzhunkul'skoy volosti Akmolinskogo uyezda [List of obams on the Sletya River in the Korzhunkulskaya volost of the Akmolinsk district]. Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vyp. № 3. Semipalatinsk, 1907. Pp. 9-10. [in Russian]

Bukeikhanov, 1907 – *Bukeikhanov A.* Bibliografiya. XXXIII kn. «Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela I.R.G.O.». g. Omsk, 1907 g. [Bibliography. Book XXXIII of «Notes of the West Siberian Department of the I.R.G.O.» Omsk, 1907] *Sibirskiy voprosy*. SPb, 1908. № 10. P. 46. [in Russian]

Bukeikhanov, Chermak, 1903 – *Bukeikhanov A., Chermak L.* Ob arychnom zemledelii u kirgiz Karkaralinskogo uyezda. [On irrigation ditch agriculture among the Kirghiz of the Karkaralinsk district.] Vostochnoye obozreniye. Irkutsk, 1903. № 76. 1 aprelya. P. 2. [in Russian]

Buktugutova, 2007 – *Buktugutova R.S.* Rol' Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva v razvitiy kul'turnykh svyazey russkogo i kazakhskogo narodov (konets XIX – nachalo XX v.) [The role of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society in the development of cultural ties between the Russian and Kazakh peoples (late 19th – early 20th centuries)] *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2007. № 296. Pp. 84-88. [in Russian]

Gorelova, 2003 – *Gorelova YU.R.* Deyatel'nost' Zapadno-Sibirskogo otdela imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva v kanun 25-letnego yubileya v otsenkakh sovremennikov [Activities of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society on the Eve of the 25th Anniversary in the Assessments of Contemporaries] Katanayevskiy chteniye: sb. nauch. tr., posvyashch. voyen. administratoru i uchenomu general-leytenantu G. Ye. Katanayevu (1848–1921). Omsk: OmGPU, 2003. Pp. 176-181. [in Russian]

Dvijenie Alash, 2011 – *Dvijenie Alash*: Sbornik materialov sudebnykh processov nad alashevcami. Trehtomnik [The Alash movement: A collection of materials from the trials of Alash residents. Three volumes]. Almaty: FF «El-shejire», 2011. 428 p. [in Russian]

Zhurtbay, 2008 – *Zhurtbay T.* Uranyim Alash [My motto is Alash]. Almaty: Elshezhire, 2008. 472 p. [in Kazakh]

Zhusip S., Kozybaeva M., 2022 – *Zhusip S., Kozybaeva M.* O deyatel'nosti Alikhana Bukeykhana v pervye gody Sovetskoy vlasti v Kazakhstane (1920–1922 gg.) [On the Activities of Alikhan Bukeykhan in the Early Years of Soviet Power in Kazakhstan (1920–1922)] *Otan tarikhi*. №3. 2022. Pp. 69–78. DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_69 [in Russian]

Kozodoy, 2021 – *Kozodoy V.I.* Alikhan Bukeikhanov: chelovek-epokha [Alikhan Bukeikhanov: man -era]. Novosibirsk, 2021. 312 p. [in Russian]

Korrespondentsiya, 1896 – *Korrespondentsiya* «Sibirskogo vestnika» [Correspondence of the Siberian Herald] // Sibirskiy vestnik. Tomsk, 1896, № 88, 20 aprelya. P. 3. [in Russian]

Korrespondentsiya, 1896a – *Korrespondentsiya* «Sibirskogo vestnika» [Correspondence of the Siberian Herald] // Sibirskiy vestnik. Tomsk, 1896. № 89. 21 aprelya. P. 3. [in Russian]

Kamzabekuly, 2002 – *Kamzabekuly D.* Alash zhane adebiyet [Alash and literature]. Astana: «Foliant», 2002. 474 p. [in Kazakh]

Qyr balasy, 1926 – *Qyr balasy*. Bilim qyran goi! Qyran qyragy goi! Adam balasynyn tas tarihyndagy qonysy [Knowledge is like an eagle! An eagle is ever watchful! It is the dwelling of humankind in the stone history] Aktobe: «Kómek» «Kedeı». 1926. 29.07. № 97. P. 3. [in Kazakh]

Koygeldiyev, 2008 – *Koygeldiyev M.* Alash kozgalysy. [Alash movement] Birinshi tom. Ondelip, tolyk tyrylgan yekinishi basylmy. Almaty: Mektep, 2008. 480 p. [in Kazakh]

Nasha zhizn', 1906 – *Nasha zhizn*. SPb, 1906, № 477. 21 iyunya. P. 3. [in Russian]

- Novyy entsiklopedicheskiy slovar, 1912 – *Novyy entsiklopedicheskiy slovar'* [New Encyclopedic Dictionary] Pod obshch. red. akad. K. K. Arsen'yeva. SPb.: Izd-vo F.A. Brokgauz i I. A. Yefron, 1912. T. 8. P. 452. [in Russian]
- Nurpeisov, 1995 – *Nurpeisov K.* Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: «Atatek», 1995. 256 p. [in Kazakh]
- Plotnikov, 1994 – *Plotnikov A.E.* Iz istorii sozdaniya i deyatelnosti v Omske Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva (1877–1917 gg.) [From the history of the creation and activity of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society in Omsk (1877-1917)]. Stranitsy istoricheskogo proshlogo Omska (XIX – nachalo XX vv.): kraeved. sb. Omsk: [b. i.], 1994. Pp. 52–63. [in Russian]
- Serekbaeva, 2006 – *Serekbaeva L.I.* Deatelnost A. Bukeikhanova v ekspedicii F.A. Sherbiny (1896–1903 gg.) [The activity of A. Bukeikhanov in the expedition of F. A. Shcherbina (1896-1903)] Kultura i intelligenciya menaiushsya regionov Rossii: XX vek. Intellektual'nye dialogi: XXI vek. Rossiya – Sibir – Kazahstan. Sh. 2. 2006. Pp. 233–237. [in Russian]
- Skopa, 2015 – *Skopa V.A.* Sotsiokul'turnye issledovaniya i statisticheskie raboty Altaiskogo i Semipalatinskogo podotdelov Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva v kontse XIX – nachale XX v. [Socio-cultural research and statistical work of the Altai and Semipalatinsk sub-departments of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society in the late 19th - early 20th centuries]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. 2015. № 2–2. [in Russian]
- Stepnoi krai, 1896 – *Stepnoi krai* [Steppe region]. Omsk, 1896. № 10. 8 fevralya. Pp. 3-4. [in Russian]
- Stepnoi krai, 1896a – *Stepnoi krai* [Steppe region]. Omsk, 1896. № 12. 11 fevralya. Pp. 3-4. [in Russian]
- Stepnoi krai, 1896b – *Stepnoi krai* [Steppe region]. Omsk, 1896. № 14. 18 fevralya. Pp. 1-2. [in Russian]
- Syn stepei, 1900 – *Syn stepei.* Korrespondentsiya iz Petropavlovsk [Correspondence from Petropavlovsk] *Kirgizskaya stepnaya gazeta.* Omsk, 1900. № 9. 12 marta. P. 4. [in Russian]
- Syn stepei, 1900a – *Syn stepei.* Snyatoe moloko kak sredstvo protiv vymiraniya Kirgiz [Skimmed milk as a remedy against the extinction of Kyrgyz] *Kirgizskaya stepnaya gazeta.* Omsk, 1900. № 14. 30 aprelya. P. 3. [in Russian]
- Tolochko, 2003 – *Tolochko A.P.* Rol Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva v issledovanii Stepnogo kraya (konets XIX – nachalo XX v.) [The role of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society in the study of the Steppe Region (late – early twentieth century)] *Stepnoi krai Evrazii: istoriko-kul'turnye vzaimodeistviya i sovremennost': Tezisy dokladov i soobshchenii III nauchnoi konferentsii.* Astana; Omsk; Tomsk, 2003. P. 98. [in Russian]
- Tuzemets, 1899 – *Tuzemets.* Zhenshchina po kirgizskoi byline «Koblandy». [A woman based on the Kyrgyz epic «Koblandy»] *Turkestanskije vedomosti.* Tashkent, 1899. 09, 20.05 – 03.06. Pp. 2-3. [in Russian]
- Shaimukhanova i dr., 2016 – *Shaimukhanova S.D., Erdenbekova Zh.S., Muratbekkyzy B.* Vklad Alikhana Bukeikhanova v politicheskuyu i nauchno-issledovatel'skuyu deyatelnost' Kazakhstana [Alikhan Bukeikhanov's contribution to political and scientific research activities in Kazakhstan] *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy.* 2016. № 5–2. Pp. 330-333. [in Russian]
- Shvetsov, 1930 – *Shvetsov S.P.* Omskaya gazeta «Stepnoi krai» i politicheskaya ssylka. K istorii sibirskoi pechati. [Omsk newspaper «Steppe Region» and political exile. Towards the history of the Siberian press] *Severnaya Aziya, Moskva,* 1930. № 1. Pp. 100-118. [in Russian]
- Shilovskii, 2017. – *Shilovskii M.V.* A.N. Bukeikhanov ob osnovnykh tendentsiyakh politicheskogo i sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya kazakhskogo obshchestva v kontse XIX – nachale XX vv. [A.N. Bukeikhanov on the main trends in the political and socio-economic development of Kazakh society in the late nineteenth and early twentieth centuries] *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Irkutsk.* T. 19, 2017. Pp. 58-70. [in Russian]
- Shishkin, 2009 – *Shishkin V.I.* Bukeikhanov A.N. [Bukeikhanov A.N.] *Istoricheskaya entsiklopediya Sibiri.* A–I. Novosibirsk, 2009. P. 258. [in Russian]
- Kazakhs, 1985 – *Kazakhs on Russians Before 1917.* A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursyn, T. Ryskulov. Oxford: The Society for Central Asian Studies. 1985. 96 p.
- Kozybayeva et al., 2025 – *Kozybayeva M.M., Zhussip S.Kh-A., Maslov Kh.B., Saidov I.M.* Alikhan Bukeikhan's Activities in the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society Bylye Gody. 2025. 20(2) Pp. 960-967. DOI: 10.13187/bg.2025.2.960
- Olcott, 1987 – *Olcott, M. B.* The Kazakhs. Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1987. 341 p.
- Sarmanova etc., 2022 – *Sarmanova S.R., Kozybayeva M.M., Maslov K.B.* Alikhan Bukeikhan and the development of the ethnic identity of the Kazakhs *Electronic scientific journal «edu.e-history.kz».* 2022. № 3(31). Pp. 249-256.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 705-718
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_705-718

1930-ШЫ ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ МЫСАЛЫНДА)

Ахметова Раушан Дюсенбековна¹, Конбай Ерке²

¹Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
(20А-үй, Глинка көшесі, 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)
Қауымдастырылған профессор, т.ғ.к.
<https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>. E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

²Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
(20А-үй, Глинка көшесі, 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)
2 курс докторанты, тарих магистрі
<https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ахметова Р.Д., Конбай Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1920–1930-жылдары Батыс Қазақстанда ұжымдастыру, әскери коммунизмнің қатаң саясаты және стихиялық апаттар салдарынан орын алған балалар панасыздығы атты әлеуметтік құбылыстың себептері қарастырылады. Сонымен қатар балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілердің тұрмыс жағдайлары зерттеледі. Балалардың панасыз қалуы саяси және экономикалық реформалардың тікелей салдары ретінде айқындалады. Кеңес өкіметінің Қазақстанның аймақтық ерекшеліктерін елемей 1931–1933 жылдардағы ашаршылыққа, халықтың жаппай қоныс аударуына әкеліп, оның нәтижесінде панасыз балалар саны күрт өсті. *Мақсаттар мен міндеттер.* Зерттеудің әдіснамалық негізін аштық салдарынан ата-анасыз қалған жетім балалардың санын анықтау мақсатында статистикалық дереккөздерді жүйелеу құрады. Ғылыми жұмыста тарихи-жүйелік және салыстырмалы-талдамалық тәсілдер қолданылып, балалар панасыздығы мәселесін аймақтық контекст аясында кешенді сипаттауға мүмкіндік берді. *Материалдар мен тәсілдер.* Зерттеудің әдіснамалық негізін аштық салдарынан ата-анасыз қалған жетім балалардың санын анықтау мақсатында статистикалық дереккөздерді жүйелеу құрады. Ғылыми жұмыста тарихи-жүйелік және салыстырмалы-талдамалық тәсілдер қолданылып, балалар панасыздығы мәселесін аймақтық контекст аясында кешенді сипаттауға мүмкіндік берді. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында 1931–1933 жылдардағы ашаршылық салдарынан Батыс Қазақстанда балалар панасыздығының әлеуметтік феномен ретінде қалыптасуына ықпал еткен негізгі саяси және тарихи факторлар айқындалды. Сонымен қатар архивтік деректер негізінде панасыз балалардың саны, олардың тұрмыс жағдайы және мемлекеттік-қоғамдық құрылымдардың (балалар үйі мен көмекшілікке толмағандар комиссиялары) қызметі талданды. *Қорытынды.* Кеңестік кезеңде балалар панасыздығы мәселесі ресми деңгейде көтерілмеді. Ашаршылық жылдары мыңдаған қазақ баласының баспанасыз, аш-жалаңаш қалып, аса ауыр жағдайда өмір сүргендігі ашық түрде мойындалған жоқ және құпия сақталды. Бұл мәселені талқылау кеңестік билік үшін ішкі және сыртқы саяси қауіп ретінде бағаланды, өйткені мұндай ақпараттың таралуы мемлекет идеологиясының іргетасын шайқалтып,

Кеңес Одағының терең әлеуметтік-экономикалық қайшылықтары мен дағдарыстарын әшкерелеп, оның халықаралық беделіне нұқсан келтірер еді. Зерттеудің маңызы, аталмыш тарихи ақтаңдақты ғылыми тұрғыдан зерделеу арқылы XX ғасырдың 30-жылдарындағы әлеуметтік апаттардың шынайы бейнесін қалпына келтіруге және тарихи жадты жаңғыртуға үлес қосуында.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, 1931–1933 жылдар, ұжымдастыру, Кеңестік билік, ашаршылық, балалар панасыздығы, балалар үйлері

Дәйексөз үшін: Ахметова Р.Д., Конбай Е. 1930-шы жж. ашаршылық кезеңіндегі балалар тағдыры (Батыс Қазақстан өңірі мысалында) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 705-718-бб. [Қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_705-718

СУДЬБЫ ДЕТЕЙ В ГОДЫ ГОЛОДА 1930-Х ГОДОВ (НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)

Ахметова Раушан Дюсенбековна¹, Конбай Ерке²

¹Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан
(Республика Казахстан, 071400, г. Семей, ул. Глинки, 20А)
Ассоциированный профессор, кандидат исторических наук.
<https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>. E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

²Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан
(Республика Казахстан, 071400, г. Семей, ул. Глинки, 20А)
докторант 2-го курса, магистр истории
<https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ахметова Р.Д., Конбай Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются причины социального явления детской беспризорности, возникшего в результате коллективизации, жесткой политики военного коммунизма и стихийных бедствий в Западном Казахстане в 1920–1930-е годы. Также изучаются условия проживания детей в детских домах. Причины, по которым дети становятся бездомными, являются последствиями политических и экономических реформ. Политика советского правительства по игнорированию региональных особенностей Казахстана привела к голоду 1931–1933 годов и массовому перемещению населения, что в свою очередь привело к резкому увеличению числа беспризорных детей. *Цели и задачи.* Целью настоящего исследования является анализ данных о масштабах детской беспризорности и материальном положении детских учреждений в различных регионах Западного Казахстана, выявление специфики освещения данной проблемы в научной литературе, а также определение направлений деятельности детских комиссий в условиях социально-экономических потрясений. *Материалы и методы.* Методологической основой исследования стала систематизация статистических источников с целью определения численности детей-сирот, оставшихся без попечения родителей в результате голода. В основу научной работы легли историко-системный и сравнительно-аналитический подходы, что позволило комплексно описать проблему детской беспризорности в конкретном региональном контексте. *Результаты.* В ходе исследования были выявлены основные политические и исторические факторы, повлиявшие на формирование социального феномена детской беспризорности в Западно-Казахстанской области в результате голода 1931–1933 годов. Кроме того, проанализированы меры, принимаемые государственными и общественными структурами по улучшению условий жизни детей, оставшихся без попечения родителей, в том числе деятельность детских домов и комиссий по делам несовершеннолетних. *Заключение.* В советский период вопрос детской беспризорности на официальном уровне не поднимался. Тот факт, что тысячи казахских детей в голодные годы остались без крова, недоедали и жили в крайне тяжелых условиях, никогда открыто не признавался и оставался тайной. Обсуждение этого вопроса рассматривалось как потенциальная внутренняя и внешнеполитическая угроза советскому правительству, поскольку распространение подобной информации подрывало бы идеологические основы государства, показало глубокие социально-экономические противоречия и кризисы, существовавшие в Советском Союзе и нанесло бы ущерб его международной репутации. Научная значимость исследования заключается в том, что обращение к данной истории позволяет

восстановить подлинную картину социальных катастроф 1930-х годов и способствует актуализации исторической памяти.

Ключевые слова: Западный Казахстан, 1931-1933 гг., коллективизация, Советская власть, голод, детская беспризорность, детские дома.

Для цитирования: Ахметова Р.Д., Конбай Е. Судьбы детей в годы голода 1930-х годов (на примере Западного Казахстана) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. №3. С. 705-718. [на казахском яз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_705-718

THE FATES OF CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S: A CASE STUDY OF WESTERN KAZAKSTAN

Raushan Dyusenbekovna Akhmetova¹, Yerke Konbay^{2}*

¹Shakarim University, Semey, Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, 071400, Semey, 20A Glinka Street)
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>. E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru

²Shakarim University, Semey, Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, 071400, Semey, 20A Glinka Street)
PhD student, Master of history
<https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Akhmetova R.D., Konbay Ye., 2025

Abstract. Introduction. This article examines the causes of the social phenomenon of child homelessness that emerged in Western Kazakhstan during the 1920s–1930s as a result of collectivization, the harsh policies of War Communism, and natural disasters. It also explores the living conditions of children in orphanages. The reasons behind child homelessness are rooted in the political and economic reforms of the time. The Soviet government's disregard for the regional specificities of Kazakhstan led to the famine of 1931–1933 and mass population displacement, which in turn caused a sharp rise in the number of homeless children. **Goals and objectives.** The goal of this study is to analyze data on the scale of child homelessness and the material conditions of child welfare institutions in various regions of Western Kazakhstan, to identify how this issue is covered in scholarly literature, and to determine the directions of the activities of child welfare commissions during times of socio-economic upheaval. **Materials and Methods.** The methodological basis of the study is the systematization of statistical sources to determine the number of orphans and children left without parental care as a result of famine. The research relies on historical-systemic and comparative-analytical approaches, which allow for a comprehensive examination of the problem of child homelessness within a specific regional context. **Results.** The study identified the key political and historical factors that contributed to the emergence of child homelessness in the West Kazakhstan region as a consequence of the 1931–1933 famine. It also analyzed the measures taken by state and public institutions to improve the living conditions of children deprived of parental care, including the work of orphanages and juvenile commissions. **Conclusion.** During the Soviet era, the issue of child homelessness was not addressed at the official level. The fact that thousands of Kazakh children were left homeless, malnourished, and living in extremely harsh conditions during the famine years was never openly acknowledged and remained a state secret. Discussion of this issue was considered a potential internal and external political threat to the Soviet government, as the dissemination of such information would have undermined the ideological foundations of the state, revealed deep socio-economic contradictions and crises within the Soviet Union, and damaged its international reputation.

The scholarly significance of the study lies in the fact that addressing this historical episode makes it possible to reconstruct the authentic picture of the social catastrophes of the 1930s and contributes to the revitalization of historical memory.

Keywords: Western Kazakhstan, 1931–1933, collectivization, Soviet power, famine, child homelessness, orphanages

For citation: Akhmetova R.D., Konbay Ye. The fates of children during the famine of the 1930s: a case study of Western Kazakstan // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 705-718. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_705-718

Кіріспе. Қазақ халқының басынан өткерген ауыр тарихи сынақтардың бірі – 1931-1933 жылдар аралығындағы ашаршылық. Күштеп ұжымдастыру саясаты, халықтың мал-мүлкін жаппай тартып алу, ауыл шаруашылығын ұйымдастырып басқарудағы өрескел қателіктер, табиғи апаттар мен Кеңес үкіметінің әкімшілік озбырлықтар қазақ қоғамын орасан зор дағдарысқа ұшыратты. Нәтижесінде миллиондаған адам қырылып, тірі қалғандары босқынға айналды. Алапат аштық пен күйзеліс балалар тағдырына әсер етті. Көшеде жетім қалған, ата-анасынан ажыраған немесе қамқорсыз қалған балалар саны күрт өсті. XX ғасырдың 30-жылдарындағы панасыз балалар қазақ қоғамындағы ең өткір әлеуметтік мәселеге айналды. Ашаршылық жылдарындағы балалар панасыздығы әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген, тарих ғылымында ақтаңдақ күйінде қалып отырған өзекті мәселе. Бұл құбылысты зерделеу біріншіден, XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы кеңестік саясаттың қазақ қоғамына тигізген әлеуметтік зардаптарын жанжақты ашып көрсетуге мүмкіндік береді; екіншіден, ұлт тарихындағы ауыр кезеңдердің бірі болған аштық апатының шынайы ауқымын анықтауға септігін тигізеді; үшіншіден, бүгінгі тарихи сананы қалыптастыруда өткеннің әлеуметтік-демографиялық дағдарыстарын ұғынудың маңызы зор. Батыс Қазақстан өңіріндегі балалар панасыздығын зерттеу архивтік құжаттар мен жаңа дереккөздерді ғылыми айналымға енгізуді талап етеді. Панасыз балалардың нақты сандық көрсеткіштерін, олардың әлеуметтік жағдайын және мемлекеттік, қоғамдық құрылымдардың көмек көрсету шараларын анықтау, бұл мәселені объективті бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері әлеуметтік тарих пен демографиялық ғылымдардағы интердисциплинарлық зерттеулерде маңызды дерек көз болмақ.

Мақсаттар мен міндеттер. Зерттеудің әдіснамалық негізін аштық салдарынан ата-анасыз қалған жетім балалардың санын анықтау мақсатында статистикалық дереккөздерді жүйелеу құрады. Ғылыми жұмыста тарихи-жүйелік және салыстырмалы-талдамалық тәсілдер қолданылып, балалар панасыздығы мәселесін аймақтық контекст аясында кешенді сипаттауға мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін 1931–1933 жылдардағы балалар панасыздығы мәселесіне арналған ғалымдардың еңбектері, архив қорларының құжаттары мен ғылыми құжаттық жинақтары құрайды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) №509 қорда сақталған Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы Балалардың өмірін жақсарту жөніндегі орталық балалар комиссиясының бұрын ғылыми айналымға енгізген құжаттары және Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің (АқОМА) № 3-П қорындағы «ҚазАКСР» РСФСР Халық ағарту комиссариатының панасыз балаларды есепке алу жөніндегі нұсқаулық материалдары және пайдаланылды. Сонымен қатар, дереккөздік база ретінде «Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника» көптомдық басылымы қолданылды [Ашаршылық..., 2021, 2023]. Бұл жинақта архивтік құжаттар мен замандас куәгерлердің естеліктері негізінде қазақ ауылдарындағы мәжбүрлі ұжымдастыру тарихы, оның қоғамға тигізген зардаптары, соның ішінде балалардың қаза табуы мен жетім балалар санының күрт өсуі жан-жақты сипатталған.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық және объективтілік қағидаттары айқындайды. Тарихилық қағидатына зерттеліп отырған мәселені өз дәуірінің нақта тарихи жағдайында қарастыруға, балалар панасыздығы құбылысының пайда болуы мен дамуын әлеуметтік-экономикалық үдерістермен сабақтастыра талдауға мүмкіндік берді. Объективтілік қағидатына сәйкес ашаршылықтың себептері мен салдарлары, сондай-ақ оның қоғамдағы ең әлсіз топ – балалардың өміріне тигізген ықпалы жан-жақты қарастырылды. Мәселені тереңірек ашу мақсатында жалпығылыми әдістер (анализ, синтез, статистикалық тәсілдер) мен арнайы тарихи әдістер (тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық және тарихи-жүйелік) қатар қолданылды. Сонымен қатар зерттеудің теориялық негізін әлеуметтік тарих пен демографиялық тарих тұжырымдамалары құрайды. Балалар панасыздығы әлеуметтік феномен ретінде қоғамдағы дағдарыстық құбылыстардың көрінісі ретінде қарастырылды. Модернизациялық теория кеңестік аграрлық реформалардың дәстүрлі қазақ қоғамына ықпалын ашуға мүмкіндік берсе, құрылымдық зорлық теориясы ашаршылық жылдарында балалардың аса ауыр жағдайға түсу себептерін түсіндіруге қолданылды.

Талқылау. XX ғасырдың 1930-жылдарындағы ашаршылық қазақ халқының ең қасіретті кезеңдерінің бірі ретінде бірқатар зерттеулерде көрініс тапты. Солардың алғашқыларының бірі, 1999 жылы жарық көрген М. Малышева мен В. Познанскийдің «Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931–1934)» еңбегі. Бұл зерттеуде аштықтан қашқан қазақтардың Батыс Сібірдің оңтүстік аймақтарына жаппай қоныс аударуы, олардың жаңа ортаға бейімделу және орналастыру мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ авторлар этносаралық қатынастардың ерекшеліктеріне және аштықтан зардап шеккендерді құтқару шараларына назар аударған [Малышева, Познанский, 1999:536]. Аштық салдарынан панасыз қалған балаларын қорғау мақсатында оларды балалар

үйлеріне орналастыру, азық-түлікпен қамтамасыз ету, киім-кешек беру және медициналық көмек көрсету сияқты әлеуметтік шараларды ұйымдастыру фактілері қарастырылды.

Қазақстандағы 1930-жылдардағы ашаршылық зардаптарын алғашқылардың бірі болып ашық көрсеткен еңбектердің қатарында Валерий Михайловтың орыс тілінде басылып шыққан «Хроники Великого джута» атты кітабы ерекше орын алады. Кітапта ашаршылықтың Қазақстан аумағындағы даму барысы, оны еңсеру жолында атқарылған шаралар, сондай-ақ ұлт зиялыларының нәубетке қарсы жүргізген күресі нақты деректер негізінде талданады. Сонымен бірге босқыншылық, балалардың аштыққа ұшырауы мен қазаға ұшырауы мәселелері де ғылыми тұрғыдан сипатталған [Михайлов, 1996: 400].

Қазақ КСР-дегі балалар панасыздығы мен қамқорсыздығы мәселелерін, сондай-ақ балалар үйлерінің құрылуы мен қызмет тарихын зерттеумен тұңғыш рет айналысқан ғалым Г.Б. Сүгірәлімованың еңбегін атауға болады. Қазақстандағы панасыз балалар тарихын зерттеген тарихшы Г.Б. Сүгірәлімованың диссертациялық еңбегінде XX ғасырдың 1920–1940 жылдарындағы панасыз балалардың әлеуметтік мәселесінің шешілу тарихы жан-жақты қарастырылады. Автор аграрлық реформалардың ауыл балаларына тигізген зардаптарын, мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қызметін архивтік деректер негізінде талдап, куәгерлердің естеліктерімен дәйектейді [Сүгірәлімова, 2006: 147].

Қазіргі таңда О.Х. Мұхатова өз ғылыми мақалаларында көбірек көңіл бөледі. «Steppe panorama» Asian journal-ға шыққан мақаласында 1931–1933 жылдардағы ашаршылық салдарынан панасыз қалған балалардың тағдырын архив деректері мен куәгерлердің естеліктері негізінде қарастырады. Зерттеуде тарихилық пен объективтілік қағидаттары басшылыққа алынып, сипаттау, талдау және жүйелеу әдістері қолданылған. Нәтижесінде аштықтан тірі қалған балалардың әлеуметтік жағдайы, олардың жетімдер үйлері мен қабылдау пункттеріне орналастырылуы, Өлкелік балалар комиссиясының қызметі айқындалды. Автор ашаршылық жылдарында қорғансыз қалған балаларды аман алып қалу шаралары жүзеге асырылғанымен, олардың советтік идеология аясында тәрбиеленгенін атап көрсетеді [Мұхатова, 2025: 528].

С.О. Смағұлова «1931-1933 жылдардағы қазақ балаларының ашығуы» мақаласын ашаршылық кезеңінде қазақ балаларының тағдырын, олардың аштыққа ұшырау себептері мен салдарын зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында автор архив материалдары мен куәгерлердің естеліктеріне сүйене отырып, аштықтың балаларға тигізген ауыр зардаптарын, олардың панасыз қалуын және мемлекет тарапынан жүргізілген шаралардың жеткіліксіздігін талдайды. XX ғасырдың 30-жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың ең осал топқа – балаларға тигізген әсерін анықтауға негізделген. Нәтижесінде, балалар үйлеріндегі ауыр жағдайлар, денсаулық сақтау жүйесінің тиімсіздігі және ашаршылықтың шынайы ауқымын жасыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың әсері айқындалады [Смағұлова, 2023: 341].

Осы мәселемен тікелей айналысып жүрген тарихшылар А.Т. Қайпбаева, А.М. Әбікей 1920-1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесіне тарихнамалық шолу жасап, зерттеушілердің еңбектерін талдайды. Балалар панасыздығының пайда болуын экономикалық және саяси реформалардың салдары деп тұжырымдайды [Қайпбаева, Әбікей, 2024].

З.Г. Сактағанова, Т.Қ. Сақабайдың «1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі» мақаласында 1930-жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар панасыздығының пайда болу себептері жан-жақты зерттеліп, мемлекеттік билік органдарының бұл мәселені шешуге бағытталған негізгі шаралары қарастырылады. Сонымен қатар, панасыз балалармен күрес аясында жергілікті жерлерде ашаршылыққа ұшыраған балаларды тамақтандыру пункттерін ұйымдастыру, оларды азық-түлікпен және киім-кешекпен қамтамасыз ету, қаржылай қолдау көрсету, сондай-ақ балалар үйлерін ашу мәселелері мен ондағы тәрбиеленушілердің жағдайына ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеу нәтижесінде, авторлар 1930-жылдардағы ашаршылықтың Орталық Қазақстанда қараусыз, панасыз балалар санының күрт артуына әкелгені жөнінде қорытынды жасайды [Сактағанова, Сақабай, 2024].

Қазақстанда жүргізілген 1930-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру науқанының салдары негізінде Шығыс Қазақстан өңірі бойынша панасыз балалар тарихы туралы К.К. Байсаринаның мақаласында өңірдің барлық аудандарында, соның ішінде қазақ ауылдарындағы ашаршылықтың зардаптарынан кейін орын алаған панасыз жетім қалған балалардың ауыр жағдайы және қиын тағдыры жан-жақты баяндалады. Автор архив деректеріне сүйене отырып аймақтағы балалардың саны туралы мәліметтер келтірген. Панасыздықтың негізгі себептерін ашуға бағытталған.

Балалардың жұкпалы аурулардан аурып, оларды емдеуде денсаулық сақтау ұйымдарының жағдайы қанағаттанғысыз деңгейде болғандығын анықтайды [Байсарина, 2021].

Қарастырылған зерттеулер Қазақстанның түрлі аймақтарындағы (Орталық және Шығыс Қазақстан) балалар панасыздығының тарихи аспектілерін терең талдағанымен, Батыс Қазақстан аумағындағы жағдай зерттеу аясынан тыс қалып отыр. Бұл – өзекті мәселе, себебі 1930-1933 жылдардағы ашаршылық пен ұжымдастырудың салдары бұл өңірге де ауыр тиді. Панасыз балалардың жағдайы, оларға көрсетілген көмек шаралары және аймақтық ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. Сондықтан, Батыс Қазақстандағы панасыздық мәселесін архивтік деректер негізінде талдап, тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастыру маңызды.

Шетелдік зерттеушілер еңбектерінде 1930-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың ауқымы мен көпқырлығы жан-жақты қарастырылады. Сара Кэмеронның «The Hungry Steppe» атты еңбегінде ұжымдастыру саясаты мен дәстүрлі көші-қон үлгісіндегі өзгерістердің салдары ашаршылықтың басты факторлары ретінде талданады [Камерон, 2018: 304]. Алайда, онда балалар панасыздығы мәселесі жеке зерттеу нысанына айнамай, негізінен жалпы демографиялық шығындар аясында ғана сипатталады.

М.В. Кашыкчи аштықтың балалар тағдырына ықпалын куәгерлердің естеліктері арқылы ашып көрсетеді [Кашыкчи, 2020].

Ал, Роберт Киндлердің «Сталиндік көшпенділер» еңбегінде панасыз балалардың еңбекке жегілгені жөніндегі статистикалық мәліметтер мен куәгерлік деректер талданған. Мәселен, 1930-1931 жылдары Қазақстанда салынуы тиіс үйлерді тұрғызу барысында саз илеп, кірпіш құю және кептіру жұмыстарының негізінен 16 жасқа толмаған жасөспірімдердің тартылғаны, олардың еңбегі үшін тиісті ақы да, азық-түлік те берілмегені көрсетіледі [Киндлер, 2024: 189].

Осы тұрғыда алғанда, шетелдік ғалымдардың еңбектері кеңестік кезеңдегі ашаршылықтың жалпы ауқымын, себеп-салдарын және әлеуметтік зардаптарын түсінуге маңызды үлес қосады. Дегенмен, балалар панасыздығы мәселесі жанама түрде сөз болғандықтан, оны дербес зерттеу нысанына айналдыру қазіргі тарих ғылымының өзекті міндеттерінің бірі болап табылады.

Нәтижелер. Балалар панасыздығы 1930 жылдары Кеңес қоғамы үшін ең өзекті мәселеге айналды. ЦИК (ҚазАКСР – Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті) Президиумы мен СНК (совком немесе «Халық Комиссарлар Кеңесі») 1930 жылы 20 қарашада балалардың панасыздығына қарсы жұмыс барысы туралы қаулы қабылдады. Онда жергілікті атқару комитеттері мен кеңестері, сондай-ақ қоғамдық білім беру ұйымдарына көшеде қаңғыған панасыз балалар санын жою және балалар үйінің жағдайын жақсарту бойынша жұмыс шаралары дұрыс атқарылмаған делінген.

Мәжбүрлі ұжымдастыру саясаты, репрессиялар мен ашаршылық елдегі демографиялық шығындардың артуына және әлеуметтік тұрақсыздықтың күшеюіне алып келді. Осы жағдайда балалардың қараусыз қалуы мәселесі ерекше өзекті болып, мыңдаған баланың панасыз және ата-ана қамқорлығынсыз қалуына себеп болды.

Мәскеуде 1930 жылдың 20 қарашада Орта Азиядағы балалар панасыздығын жою мәселесі бойынша Өлкелік Кеңес шақырылды. Кеңесте балалар панасыздығын жою үшін өлкелік жедел штаб құру, балалар үйлерінің түлектерінің 25 пайызын бронь есебінен фабрика-зауыттық оқыту (ФЗО) курстарын оқыту Еңбек Халық Комиссариатына, балалар мекемелеріндегі санитарлық медициналық қызметін ұжымдастыру Халық денсаулық сақтау комиссариатына нұсқау беру қаулысы қабылданды [ҚР ОМА. Қ. 509 Оп. 1. I. 154. П. 17]. Халыққа білім беру халкомы мен Қаржы халкомына балалар үйлерін жабдықтауды азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету жұмыстарын жеделдету тапсырылды.

Алайда, 1930 жылдардың басында панасыз балалар саны қайтадан шарықтап кетеді. Себебі, шаруалар тұрмысының нашарлауы, 1932-1933 жылдардағы аштық, саяси-қуғын сүргендермен байланысты еді. Большевиктік сұрқия саясатынан туындаған әлеуметтік құбылысты ауыздықтау үшін КСРО Халық комиссарлар кеңесінің (ары қарай ХКК) «Балалар панасыздығы мен көшедегі балалар қараусыздығымен күресу шаралары туралы» қаулысы шықты. Осы қаулының орындалу нәтижесін тексерген РСФСР ХКК өкілдері Қазақ АКСР-дағы балалар үйлерінің жағдайы мүшкіл деп, жергілікті органдардың басшыларын сынайды. Осы кемшіліктерді жою жолдары ҚазАССР ХКК-нің төрағасының орынбасарына жүктеледі. Ресми құжаттарда панасыз балалар мәселесі 30-жылдардың ортасына қарай түпкілікті шешілді деп көрсетеді. Ол жөнінде 1935 жылы шыққан КСРО ХКК және БКП(б)-ның қаулысында айтылады. Үкімет тарапынан панасыз балаларға жасалған қамқорлығы 1920 жылдары қалыптасып, 1930-жылдары дамыған әлеуметтік-құқықтық қорғау жүйесі, қиын-қыстау кезінде қоғамның ең әлсіз, қорғансыз мүшелерін жаппай құрып кетуден сақтап қалғандығын

мойындауымыз керек. Дегенмен, жергілікті органдардың басшыларының сорақы саясаты көптеген балалардың өмірін тығырыққа тіреді.

1928-1929 жылдары көшедегі балалар арасында қазақ балаларының саны айтарлықтай өсті. 1933 жылғы 11 ақпандағы комиссия отырысының хаттамасына сәйкес, Қазақ АКСР-інде қараусыз қалған балаларға көмек көрсету мәселелері қарастырылып, сол кезеңде балалар мекемелерінің қамқорлығына алынған және қолдауға мұқтаж балалар саны 40 мыңға жеткені анықталды. 1933 жылғы 3 сәуірде ВЦИК-тің ДТК өкілінің құпия баяндау хатында Қазақстандағы қараусыз қалған балалардың жағдайы аса ауыр деп сипатталып, олардың санының үнемі артып отырғаны және бұл көрсеткіш 60 мыңға жеткені атап өтілді [Ашаршылық, Т.3, 2021: 452, 562].

РСФСР үкіметінің 1932 жылғы 28–30 желтоқсандағы қаулысымен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті жанындағы балалардың өмірін жақсарту жөніндегі комиссияның кеңейтілген пленумында қалыптасқан күрделі жағдайға байланысты балалардың панасыздығы мен қараусыз қалуымен күресу мәселесі талқыланды. Панасыз балалар санының көбейгенін жоққа шығару мүмкін емес еді. Атқару Комитеті жанындағы балалар өмірін жақсарту жөніндегі балалар комиссиясының қызметі туралы есепте, 1932-1933 жылдары панасыз балалар мәселесінің өршіп тұрғаны сипатталады. Баяндамашылар панасыздықтың өршуінің себептерін атап (шаруалардың диверсиясы, партия мен кеңес органдарының ауыл шаруашылығын басқарудағы қателіктері, егін тапшылығы), балалар үйіндегі балалар санын көрсетіп өтеді.

1933 жылғы 16 тамызда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі Істер басқармасының Құпия бөлімі әзірлеген қаулы жобасында Қазақстандағы 70 000 қараусыз қалған баланы орталықтандырылған түрде азық-түлікпен қамтамасыз ету көзделді [Ашаршылық, Т.4, 2021: 672].

Бұл құжаттар Қазақстандағы балалардың қараусыз қалу мәселесінің ауқымды екенін айғақтайды. Қараусыз қалған балалар санының күрт өсуі елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрделене түскенін және мемлекеттік құрылымдардың дағдарысты жедел еңсеруге қабілетсіз болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, қараусыз қалған балаларды азық-түлікпен орталықтандырылған қамтамасыз ету мәселесінің орталық билік деңгейінде мойындалғанын дәлелдейді.

Ресми билік бұл үрдісті жетім балалардың ауылды тастап, қалаға кетіп бара жатқанын ауылдық жерлерде профилактикалық жұмыстардың жүргізілмеуімен түсіндірді. Алайда, шын мәнінде, босыған панасыздар Кеңес үкіметінің «Қазақ ауылын кеңестендіру» саясатының алғашқы құрбандары болды. Большевиктік аграрлық реформалар 1928 жылы байлардың қожалықтарын кәмпескілеуді бастағаны тарихтан белгілі. Ресми деректер бойынша 700-дей қожалық тәркіленіп, 1486 адам, оның ішінде 552 бала жер аударылған деп көрсетеді [Мұқтарұлы, 1997:416]. Осылай ғасырлар бойы қалыптасқан елдің тұрмысының астан-кестені шықты.

Аштықтың салдарынан балалардың жаппай қырылуы жағдайында олардың тағдырына тікелей жауапты орган Өлкелік балалар комиссиясы (ӨБК) атқарған қызметі жөніндегі заңды сауал туындайды. Сол жылдары Қазақ ӨБК басқарған Ә. Жангелдин 1929 жылдың қаңтарынан 1931 жылдың қаңтарына дейінгі атқарған жұмыстардың қорытындысын берген. Есепте: Қазақстан бойынша 113 балалар үйінің тізімін, онда 9149 бала тәрбиеленеді делінген. Батыс Қазақстан өлкесі бойынша Оралда – 9 балалар үйі, 589 бала, Гурьевте (Атырау) – 2 балалар үйі, 130 бала, Ақтөбеде – 8 балалар үйі, 406 бала, Қостанайда 10 балалар үйі, 533 бала және Қостанай ауыл-шаруашылық коммунасында 100 бала қамтылған. Яғни, барлығы 1758 бала болған, ол жалпы бала санының 19,2 пайызын құрап отыр. Құжатқа сәйкес, республикада 27 аудандық комиссия қызмет атқарған. Олардың 12-сінде қаржылық және материалдық қамтамасыз ету деңгейі жоғары болып, балалармен жұмыс ұйымдастыру тиімді жүргізілген. Қалған 15-і ҚазӨБК-ның толық дотациясына қарап отырған [ҚР ОМА. Қ.509 Оп.1. І.138. П.1-4]. Балалар үйлерінің 60 пайызының қосалқы шаруашылығы болмай, толығымен Үкімет бюджеті есебінен күн көргенін байқаймыз. Есепте қазақ халқының 80 пайызы азық-түлік отрядтарының тонаушылығынан, табиғи қуаңшылықтан ашыққаны туралы мәлімет кездеспейді. Республикадағы балалардың 9149-ы ғана мемлекеттік қамқорлыққа алынған, ол панасыздардың 45-50 пайызын ғана құрады. Ал көшеде қалған, балалар үйіне орналастырылмағандардың тағдыры айтпай-ақ түсінікті.

Осындай толық қамтылмаған статистикаға қарамастан, тарихшылар мен демографтардың алдын ала талдау нәтижелері қазақ этносының аштық салдарынан орасан зор шығынға ұшырағанын дәлелдейді. Ашаршылықтан, жұқпалы індеттерден және табиғи өлімнен халық 2 миллион 200 мың адамынан айырылып, бұл жалпы құрамның шамамен 49 пайызын құрады [Заклучение, 1992].

Архивтік құжаттар 1930-жылдары Ақтөбе облысының көшпелі және жартылай көшпелі аудандарында егін өнімділігінің төмен болғанын, ал кейбір аудандарда 1932 жылдан бастап жазғы қуаңшылық салдарынан егіс алқаптарының толық жойылып кеткенін дәлелдейді.

1932 жылдың басында Еділ бойында тек Соль-Илецк ауданында (Орта Еділ) 13 мыңға жуық қазақ босқындары болған. Аймақ эпидемиялық аурулардың ошағына айналды. Осы кездегі балалардың жағдайы өте қиын болды. Жаппай панасыздықтың таралуы, балаларды тастап кету жағдайлары туралы баяндалады. Сол уақытта панасыз қалған қазақ балаларының саны 1660 адамға өсті [Құдайбергенова және т.б., 2022: 151, 100].

1932 жылғы 14 сәуірде ВЦИК жанындағы Балалар комиссиясының Президиумына жолданған баяндамалық жазбаға сәйкес, 21 наурыз бен 10 сәуір аралығында Орта Еділ өлкесінде жұмыс істеген бригада (құрамында ДТК ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі жолдас Жук, Халық ағарту комиссариатының өкілі Макрушина және Денсаулық сақтау халық комиссариатының өкілі Ципринский) қазақ көшпенділерінің жаппай ағылуын анықтады.

Мәліметтер бойынша, Орта Еділ өлкесінің 11 ауданында олардың жалпы саны 50 мыңнан асып, шамамен 30%-ын балалар құраған. Көшпенді отбасылар негізінен Орал және Ақтөбе облыстарының ең шалғай аймақтарынан, сондай-ақ Каспий теңізіне жақын өңірлерден қоныс аударған [Ашаршылық, Т.3, 2021: 195].

Бұл деректер 1932 жылы Қазақстандағы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайдың салдарынан қазақ көшпенділерінің Орта Еділ өлкесіне жаппай қоныс аударғанын айғақтайды. Ең алаңдатарлық мәселе – қоныс аударушылардың едәуір бөлігін балалар құрағаны, бұл олардың отбасыларының аса қиын жағдайда болғанын көрсетеді.

Сөйтіп еліміздің көптеген аудандарында 1932 жылдың күзінен басталған аштық 1933 жылдың қысы мен көктемінде күшейіп ұлттық апатқа ұласты.

1933 жылдың 20 қаңтар - 20 ақпан аралығында панасыздықты жою айлығы жарияланып, барлық ұжымдарда жедел жиналыстар өткізіліп, қаржы жинау, панасыздар пайдасына 10 тиындық талон маркасын енгізу ұсынылған. Панасыздықпен күрес штабының Халық ағарту комиссариатының төрағасы Сейітқали Меңдешұлының қатысуымен 1933 жылы 28 маусымда өткен кеңейтілген мәжілісінде 25 маусымнан 25 шілдеге дейін тағы да айлық өткізу, аудандық оқу бөлімінде кеңестік бюро құрып, балалар коммунасы қызметкерлеріне тұрақты түрде әдістемелік көмек көрсету, семинарлар мен мәдени шараларға ағарту қызметкерлерін жұмылдыру керектігі айтылды. Аштық жылдары ата-анасынан айырылып, панасыз қалған балалар ең ауыр зардап шеккен әлеуметтік топтың бірі болды. Мемлекет тарапынан мұндай балаларға көмек көрсету заңнамалық тұрғыда қарастырылғанымен, архив деректері мен аштық куәгерлерінің естеліктері бұл көмектің қазақ ауылдарына толық көлемде жетпегенін айғақтайды.

Маңғыстау облысы, Жаңаөзен ауданының тұрғыны Нұрманов Жетеу (1922 жылы туған) өз естелігінде: «1930–1931 жылдары негізгі атамекені Ақтөбе облысының Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылынан Маңғыстаудың Бесқала (Қоңырат) жеріне қоныс аудардық. 1932 жылдың аяғы мен 1933 жылдың басында жаппай аштық басталғанда қазақтар балаларын тастап, бастары ауған жағына шұбырды.

Сол 1933 жылы ағам Смағұл, өзім, қарындасым Аружан (8–9 жаста), інім Базарбай (6–7 жаста) бәріміз Қоңыратта балалар үйінде орналастық. Шешем туыстарымен бірге Әмудария жағасымен Түрікменстанға кетті.

Қоңыратта біздің жағдаймыз былай болды: Смағұл ағам (15-16-да) Қоңырат басшыларының біреуінің үйінде қызмет жасап, Қарақалпақстанның сол кездегі астанасы Төрткүл қаласына 1 жылдық мұғалімдер дайындайтын курсқа кетті.

Мен, інім, қарындасым балалар үйінде қалдық. Балалар өте көп еді. Аштықтан өлген балаларды жетімхана жанындағы шұңқырлау жерге 2–3 бел, күрек қағып, бір шұңқырға бірге көме салатынбыз.

1933 жылы ортасында інім мен қарындасымды өз қолыммен жерледім. Сол 1933 жылы аштық өзінің шегіне жетті. Төмендегідей жағдай, бұған толық дәлел: Балалар үйінің 4–5 күшігі бар қара ала ит бір түнде жоқ болып кетті, ашыққандар ұрлаған. Балалар үйінің алдынан Қоңыратқа апаратын үлкен жолда есекпен базарға кетіп жатқан адамдарды аңдып, жол шетіндегі арықта отырған, қолында пышақтары бар адамдарды көретінбіз. Олар базарлап жүрген адамның итінің, есегінің қарынына пышақ тығып алатын, ішек-қарны шұбатылған есек құлағанда, 10–15 адамдай топ, кәдімгі қара қарғалар ұқсап жабылып, қолына ілген жерлерін кесіп алып жататын [Ашаршылық. Т. 5. 2021: 192].

Ж.Нұрмановтың естеліктері ашаршылықтың психологиялық, әлеуметтік және экономикалық салдарын айқындайды. Оның сөздерінде аштықтың адамдық қатынастарға, отбасылық құрылымдарға

әсері мен трагедиялары айқын көрінеді. Осы оқиғалармен қатар, әрбір адамның өмірінде көрген қайғы-қасіретінің ауырлығын, қоғамдағы үлкен әлеуметтік өзгерістерді ескере отырып, осы ашаршылықтың тек бір кезеңінің ғана емес, тұтас ұлттың тағдырына тигізген әсері туралы тұжырым жасауға болады.

Жетімдер үйінде 1932-1933 жылдары бала өлімі өте жоғары болғандықтан (кей айларда тәрбиеленушілердің 10 пайызынан астамы шетінеп отырған) [ҚР ОМА. Қ. 509. Оп. 1. I. 78. П. 241], сондай ақ жетімдердің бәрі түгел есепке алынбайтындықтан, олардың шын саны ресми көрсетілген сандардан әлдеқайда көп болғанын жобалау қиын емес. Балаларын тастап кетуге мәжбүр болған ата-аналар жаны қиналып тұрып, теориялық тұрғыдан болса да балаларына өмір сүру мүмкіндігін беруге тырысатын. Басқаша айтқанда, тұрмысы тәуір адамдар асырып бағады деп үміттететін. Омыраудағы балаларын сәбилер үйіне қалдырып кететін, өтіп бара жатқан жақсы адамдардың қолына ұстатып кететін [Михайлов, 1996:328].

Балалар мекемелерінің қанағаттанарлықсыз материалдық жағдайы мен қаржы ресурстарының жетіспеуі ондағы балалардың болуын қатерге тікті, бұл кеңестік органдар тарапынан да мойындалған еді. Көптеген балалар үйінің жағдайы аса ауыр халде болды. Ғимараттар толып кеткен, балалардың өмір сүруіне мүлде бейімделмеген, ал кейбірі тіпті апатты жағдайда тұрған. Төсек-жабдықтар іс жүзінде болмады, балалардың ауыстыратын киімі мен аяқ киімі жоқтың қасы еді, көбіне жалғыз жейдемен ғана жүрген. Олар тікелей еденде ұйықтауға мәжбүр болды, ал бір ғана киіз болса – сирек кездесетін жағдай саналатын.

Балаларды балалар үйіне немесе моншаға тасымалдау адам төзгісіз жағдайда жүзеге асырылды – оларды киізбен, көрпемен немесе қолдағы кез келген шүберекпен бүркемелеп жеткізді. Тамақтану жағдайы да сын көтермеді: белгіленген нормалар сақталмады, тағам мөлшері қысқартылды, азық-түлік кешігіп жеткізіліп, көбіне қажетті қорлармен қамтамасыз етілмеді. Өнімдерді тарату мен пайдалануға бақылау жасалмады, бұл аймақтық басқару құрылымдарынан бастап, балалар үйлерінің өзіне дейін созылған кең ауқымды ұрлықтарға алып келді.

Қаржыландыру деңгейі де сындарлы шекке жеткен болатын: 1932 жылы жоспарланған 4 579 000 рубльдің орнына Қазақстандағы балалар үйлері бар болғаны 1 545 000 рубль ғана алды, бұл бекітілген бюджеттің небәрі 33,9%-ын құрады [Ашаршылық, Т.3, 2021:563].

Балалар үйлері қажетті жабдықсыз, отынсыз қалды, ал олардың тәрбиеленушілері киім-кешек, төсек-жабдықтар, аяқ киім және тіпті азық-түліксіз өмір сүруге мәжбүр болды. Мекемелерге түскен мардымсыз ресурстардың өзін қаржы тапшылығына байланысты пайдалану мүмкін болмады. Нәтижесінде, көптеген балалар үйінде өлім-жетім күрт артты, ал толыққанды тәрбиелік үдерісті жүзеге асыру туралы айту мүлде мүмкін емес еді.

1933 жылғы 5 қыркүйектегі Ақтөбе облысы Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) бөлімінің жазбасында Ырғыз ауданының № 27 ауылында халықтың азық-түлік тапшылығы салдарынан ауыр жағдайға тап болғаны баяндалады. Құжатта ауылдарға жіберілген азық-түлік көмегін негізінен белсенділердің өзара бөліп алғаны, ал ашыққан тұрғындарға мүлдем үлестірілмегені атап өтіледі. Сондай-ақ, аштық салдарынан адам шығынының артқаны, ата-анасынан айырылған жетім балалар санының көбейгені туралы деректер келтірілген. 1933 жылдың шілде айында ата-анасы аштық салдарынан көз жұмған, мемлекет тарапынан көмекке мұқтаж жас балалардың саны 8237-ге жетіп, осыған байланысты қосымша 44 балалар үйі ұйымдастырылған [АқОМА. Қ. 13-П. Оп. 2. I. 458. П. 1-2].

Архивтік құжаттарда азық-түлік тапшылығынан бөлек, панасыз қалған жасөспірімдердің санының күрт өскені туралы мәліметтер келтіріледі. Аудандық атқару комитетіне, аудандық бөлімдер мен мекемелерге жетім балаларды жаппай әкеліп тастау жағдайлары жиілегені айтылады.

БКП (Б) Ақтөбе облыстық комитеті қоғамдық тамақтандыру жағдайы және еңбекпен қамтамасыз ету туралы 1933 жылдың қаңтар-маусым айлары аралығындағы арнайы есебінде облыс аудандарының азық-түлік тапшылығынан зардап шегіп жатқандығы, жекелеген учаскелердің жинаған толық емес мәліметтерінде Ойыл, Торғай, Батбақар, Темір, Табын (Байғанин), Шалқар аудандарындағы өте күрделі жағдайды сипаттайды. Ойылдың № 7, 8, 9, 11, 16, 18, 23 ауылдарында 1933 жылдың ақпан айында аштықтан 353 адам өлімі, Ойыл ауылының өзінде желтоқсан-ақпан айларында 167 өлім тіркелген. Батбақара ауданының № 1, 3, 5, 6, 7, 10 ауылдарында 1932 жылдың қазан айынан 1933 жылдың наурызына дейін 321 адам аштан өлген. Темір ауданының №2 ауылында қаңтар-ақпан айларында 26 адам, № 6 ауылда 10 отбасы, 28 адам қайтыс болды. № 2, 4, 6 ауылдарда 147 отбасында 566 адам азық-түлік тапшылығын көріп отыр. Осындай күрделі жағдайға байланысты 15 ақпан-10, 13 наурыз аралығында кейбір аудандарда каннибализм, өліктерді

жеу фактілер тіркелді. Ойылда тергеу барысында 5 адам жеу фактісі анықталып, оның 2-уі кісі өлтірген. Ауылда аштықтан әлсіреген 6 адам 3 адам мәйітін азық ретінде тұтынған (Нұров, Урманбаев, Кенжиев, Есеев, Есеев Т. және Аяғалов) [АқОМА. Қ. 13-П. Оп. 2. I. 282. П. 4-5]. Торғай ауданының №8 ауылында ақпан айынан бастап адам жеу фактілері тіркеліп, өлген малдардың еті мен мәйіттерді азық ретінде қолданған. Осы жағдайдың өршуі күннен-күнге балалардың панасыздығын туғызды. Балаларды тастап кету фактілері жиі тіркелді. Ойылда 1933 жылдың ақпанында панасыз балалар саны – 200-ге көбейді, ал 10 наурызға дейін балалар үйіне 400 жетім бала қабылданған. Алайда, балалар үйінде орын тапшылығына байланысты 80 жетім бала қабылданбай қалған. Темір ауданында 350 жетім, балалар үйіне орналастырылған. Балаларды жұмысшы-шаруа инспекциясына (РКИ), балалар үйіне және аудандық бөлімге тастап кету жағдайлары өте жиі кездеседі. Ауылдық жерлердегі азық-түлік тапшылығы облыстың бірқатар аудандарында, әсіресе, Батбаққара ауданында берілген азық түлікті жымқыру және орынсыз пайдалану фактілері анықталған. Өтірік құжаттар жасап, азық-түлік көмегі қорынан 120 пұт тары ұрлаған. Кейбір колхоз басшылары азық-түлік қорларын сатып, ақшасын иемденген. Осындай әрекеттері үшін қатаң жаза қолданып, тонаушыларға қарсы қуғын-сүргінді күшейту жөнінде тапсырмалар берілді. 18 іс бойынша 112 адамға азық-түлік көмегі қаражатын жымқырды деген айып тағылды [АқОМА. Қ. 13-П. Оп. 2. I. 282. П. 5-7]. Осындай жағдайлар жергілікті халықтың жағдайын одан әлі әлсіретіп, тастанды балалар санын ұлғайтты.

Арал ауданы әкімшілік-аумақтық бөлініске сәйкес 1932-1938 жылдар аралығында Ақтөбе облысының құрамында болды. Төменде ұсынылған құжатта 1932 жылғы 25 қазандағы Ақтөбе облыстық ОГПУ-дың саяси бөлімінің Арал теңізі комендатурасының №19 арнайы қоныс аударушылардың жағдайы туралы №1 арнайы анықтамасы берілген. Қоныс аударушылар саны 4294 адам, оның 1368 ерлер, 1324 әйел адам және 602 бала болды. Казнаркомпростың 1932 жылы 07 мамырдағы №174 хатында Арал қаласынан арнайы қоныстанған 35 жетім және қараусыз қалған балаларды балалар үйіне орналастыру тапсырылды. Балалардың төсек жабдықтарын сатып алуға қажетті аудандық білім бөлімінің бюджетінен 1000 руб. аударылған [АқОМА. Қ. 281. Оп. 1. I. 1. П. 28].

Бұл деректер қоныс аударушылардың балаларын аса ауыр жағдайда өмір сүргенін айғақтайды. Олардың қаншасы аман қалып, қаншасы қайтыс болғаны жөнінде толық статистикалық мәліметтер сақталмаған. Дегенмен, қолда бар мәліметтерге сүйенсек, 1932–1934 жылдар аралығында бұл балалардың небары 15–20 пайызы ғана тірі қалғаны анықталады.

Қазақстаннан басқа өлкеге қоныс аударғандардың бір бөлігі 1932 жылдың жаз айларында мекендеріне қайта оралды. Олар күз айнала тұрғылықты жерлеріне қайта ауа көшеді. Себебі, бірқатар қазақ ауылдарында аштық пен жұқпалы аурулардан адамдар қырыла бастады. Панасыз балалар өз үйлерінен қашып, қалаларға шұбырды. Көше кезген балалар саны атқарушы органдар жоспарлаған жүз мыңнан төрт есе өсіп, 430 000 мыңға жеткен [ҚР ОМА. Қ. 509. Оп. 1. I. 164. П. 208-215].

Бұл жағдай үкімет басшыларын әбден әбігерге салды. Халық ағарту комиссариатының төрағасы С.Мендешев мәжілісте: «Панасыз балалардың өсуі уақытша құбылыс. Ашыққан ата-аналары балаларды тамақ табу үшін, қайыр сурауға жіберген. Негізі жетім балалар саны азайып келеді» - дейді. С.Мендешевтің сөзіне келіспейтіндер панасыз балалар саны азайған жоқ, керісінше 3000 баладан 9000 мыңға жеткенін айтады. Яғни, Халық ағарту комиссариаты С.Мендешев елдегі панасыз балалардың санын, жағдайын білмейді деп сөгеді [ҚР ОМА. Қ. 509. Оп. 1. I. 164. П. 208-211]. С.Мендешев көшеде қаңғып қалған панасыздардың қамын күйттемей, шындықтан алшақтау болды.

С.Мендешевтің 1932 жылы ақпан, наурыз айларында бір топ өкілдермен Орынбордағы босқындардың жағдайын бақылап, мәселелерін шешуге келеді. Елден кеткен босқындар Орынбордың өзінде және оның төңірегіндегі қалаларда 1000-ға тарта отбасы шоғырланып қалғаны анықталды. Олар әртүрлі қызметтер атқарды. Олар осы екі айда 100 адамдай қазақ босқындарының өлгенін анықтады. Әсіресе, қалада қаңғып жүрген панасыз балалардың күнкөрісі мен аштығы өте қиындық туғызды. Орынбордағы балалар үйіне 100 баланы орналастырды. Қазақстандық жас сәбилерге арналған 25 адамдық балалар бақшасы ашылды [Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:134]. Осы жерде С.Мендешев Орта Еділге өтіп кеткен қазақтардың шын жанашыры болды деп айтуға болады.

Балалар үйіндегі сұмдықты әшкерелеуге С.Мендешевтің облыстық оқу бөлімдеріне жіберген құпия нұсқау хаты сеп болды. Құпия хатында: «балалар үйлеріне қосымша панасыз балаларды орналастыруға арнайы смета жіберіп отырмыз. Смета бойынша қаржыны Үкіметтен күтпей, ішкі ресурстарды жұмылдыру арқылы табындар» - делінген [ҚР ОМА. Қ. 509. Оп. 1. I. 171. П. 236].

Балалар үйлерінің жағдайы тым ауыр болды: тамақ тапшылығы салдарынан балалар ашқұрсақ жүріп, күнделікті тұрмыс қажеттіліктерін өтей алмады. Мұндай жағдайда мекеменің қаржылық қамтамасыз етілуі мен қаражаттың нақты көздері айқын болмады.

Қазақ әйелдері балаларын мекемелер мен үйлердің алдында тастап кетіп отырған. Қазақ органдары 1932 жылдың аяғында-ақ панасыз қалған тағы да 50 мың қазақ баласының ешқайда орналастырылмағандығын ресми түрде хабарлады. Қазақстандағы балалар үйлеріне панасыз қалған жетімдер сыймай жатыр және олардың арасында өлім көп. Мәселен, комиссия тексерген кезде Семей ауданындағы балалар үйлерінің бірінен уақытында алып кетуге көлік болмай үй астында, төледе жатып қалған 20 қазақ баласының іріп-шірі бастаған өліктері табылған [Әбдірайымов және т.б., 1991:61].

Облыстық эпидемиолог Стариковтың Ақтөбе облыстық атқару комитетіне, ҚАССР Денсаулық сақтау халық комиссариатына және Мемлекеттік саяси басқармаға 1933 жылы 26 қаңтарда жолдаған мәлімдеме хатында мынадай деректер келтірген: «Балалардың жағдайы өте нашар. Ата-анасынан айырылған 4 жасқа дейінгі балалар түгел қырылған. Балалар үйлерінен және жетімдерді паналатқан сондай жерлерден 4 жастан былайғы балаларды ғана, ал одан кішіректерін тек ана - аналарымен бірге көрдім, оларда әбден жүдеген. Балалар үйіндегілерден іш өту дертіне шалдықпаған бала жоқ. Әдетте 100-150 кісілік балалар үйінде күніне 1-2, әйтпесе 3 бала шетінейді, олардың орнын сол заматта панасыз жүрген балалар басады. Бала атаулыға мүлдем құрып кету қаупі төніп тұр [ҚР ОМА. Қ. 141. Оп. 1. І. 6403. П. 5]. Батыс өңірінде балалар панасыздығының міндеті тұрғанын көрсетеді.

Бірақ, 1932 жылы тамыз қыркүйекте РСФСР Денсаулық сақтау халық комиссариатының өтінішімен Қызыл Крест пен Қызыл Жартыай Кеңес қоғамының атқару комитеті Ақтөбе облысының 12 ауданына бірнеше санитарлық-эпидемиологиялық қосын жібереді. Олар үйлерді аралап, шешек және сүзек ауруларына қарсы екпе егіп, ашыққандарды іздестіреді. Азық түлік таратып, панасыз балаларды тамақтандырды, жуындырды, киім-кешекпен қамтамасыз етіп, балалар үйлеріне орналастырды. Облыстың 19 ауданының 12-де 3-ай бойы эпидемиология және тамақтандыру пунктері жұмыс жасады [Әбдірайымов және т.б., 1991:90]. Сонда 4-5 айдың ішінде бұл жұмыстың нәтижесі қайда кетті. Демек, елдің жағдайы өте нашар, болмаса ашыққандар мен панасыздардың жағдайы үкімет есебінде үстірт болғаны.

1932 жылы жазда Республика басшылығы Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бюросының арнайы қаулысымен балалар панасыздығымен күрес маңызды саяси шара деп жариялап, өлкедегі кезіп жүрген панасыздарды балалар үйіне орналастыру міндетін қояды. Халық ағарту комиссариаты мен Денсаулық сақтау комиссариатына, Өлкелік балалар комиссиясына партия шешімімен мектеп жасындағыларды толық оқумен қамту, шұғыл түрде патронаж ұйымдастыру, жасөспірімдерді ФЗО-ға оқуға жіберу, 16 жастан асқандарды өндіріске жұмысқа орналастыру міндеті тапсырылды.

6000 баланы колхоздарға патронаждыққа беру туралы шарты жасалды. Бір ай ішінде 2073 бала патронаждыққа берілді. Өздері күнін шаққа көріп отырған шаруалар басқа біреудің балаларын бағуды міндеттеп алды. Бұлда үкіметтің атқару керек міндеттерін, халыққа артып беруі деп саналады. Совхоздар мен өндіріске жұмысқа орналастыру ісі дұрыс жүргізілмеді. Бар жоғы 670 адам жұмысқа алынып, жоспарланған 1500 баланың 364 ғана оқуға жіберілді. Балалар үйлерін кәсіпорындарға бекіту ісі де бірде бір облыста жүзеге аспады.

Қазақ Өлкелік Комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинді республикадағы панасыз балалардың санының өсуі назар аудартады. 1932 жылы қыркүйекте КСРО-ның Орталық Балалар Комиссиясына елдегі панасыз балалардың статистикасын келтіріп хат жолдайды. Хатында панасыздар саны – 43 446, оның 30630 Халық ағарту комиссариатының балалар үйінде, балалар коммунасында, нәрестелер үйінде - 1286 бала, патронаттық отбасында – 2175, ФЗО-да 497, 1245 кәсіпорындармен қамтылып отыр. Көшеде жүрген балалар саны – 7 712 деп көрсетеді. Ф.И.Голощекин елде егіннің шықпауы, халықтың үдере көшуін себеп етіп, көше балаларының 40 000 мыңнан асып, 50 000 мыңға жеткенін айта отырып, өзін ақтай бастайды. Жетім балалардан жұмысшы тап жасақтайтынын, еңбек коммуналарын салатынын алға тартып, Орталықтан 14239,2 сом ақша сұрайды. Кейін ол сомма балалардың киім-кешегімен, тамағына деп қайта есептеп, 16 174 200 сом сұратқан [ҚР ОМА. Қ. 509. Оп. 1. І. 163. П. 6].

Ф.И. Голощекиннің қабылдаған бұл шешімі қазақ даласында шашылып жатқан кішкентай жасөспірімдердің еш пайдасын тигізбеді. Билік еткен жылдарында қазақ шаруаларын күштеп отырықшыландыру саясатының нәтижесінде қазақ ауылдарын ойран етті. Дәстүрлі қазақ қоғамына

іріткі салды, отбасының шырқы бұзылды. Әке-шешесінен айырылған боздақтар аштан қырылып, қиын кезеңдерді бастарынан өткізді.

1932-1933 жылдардағы аштық қасіреті Батыс Қазақстанның демографиялық өсіп-өнуіне өрескел зиянын тигізді. Аштықтан, ауру-сырқаудан көз жұмған балалар санын түгендеу мүмкін емес, себебі деректер әр түрлі ақпарат береді.

Зерттеу нәтижесінде Батыс Қазақстандағы панасыз балалар санын азайту бағытында большевиктік билік тарапынан қабылданған бағдарламалар мен іс-шаралардың жүзеге асырылғаны айқындалды. Сонымен қатар 1930-жылдардағы ашаршылықтың балалар панасыздығы мәселесінің ушығуына ықпал еткен тарихи-әлеуметтік факторлар анықталды. Жергілікті аудандардағы балалар мекемелерінің қызметі мен ондағы тәрбиеленушілердің тұрмыс жағдайын сипаттайтын жаңа архивтік дереккөздер алғаш рет зерттеуге енгізіліп, олардың талдауға тартылуы ғылыми айналымдағы деректер базасын толықтырды.

Қорытынды. Осылайша 1930-1933 жылдардағы Батыс Қазақстандағы балалардың аса ауыр жағдайы кеңестік биліктің араласуымен ішінара түзетілді. Панасыз балалар контингентінің бір бөлігі аштықтың, жұқпалы аурулардың және қоғамдағы қайшылықтардың құрбаны болса, кейбірі мемлекеттік қолдау жүйесінің ықпалымен аман қалды. Алайда, аштықтан қайтыс болған балалардың нақты санын анықтау мәселесі деректердің жетіспеушілігінен мүмкін болмады. Кеңес үкіметі саясатының құрбаны болған панасыздардың қасіретін азайтуға балалар үйлері, қабылдау пункттері мен нәрестелер үйі айтарлықтай үлес қосты. Мемлекет панасыздық мәселесі жойылды деп қорытындылағанмен, түбегейлі мәселе шешілген жоқ. Өлкелік партия, атқару комитеттері және Ағарту халық комиссариаты балалардың тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін кешенді жұмыстар жүргізді. Кәмелеттік жасқа толған жеткіншектер кәсіптік-техникалық білім беру мекемелеріне жіберіліп, кейін қоғам өміріне бейімделді. Ашаршылық жылдарындағы панасыз балалардың бір бөлігі білім алып, елдің патриот азаматына айналды.

Дереккөздер

- ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві
 АқОМА – Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві
 Ашаршылық, Т. 3, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932–1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. Нұр-Сұлтан, 2021. 1027 с.
 Ашаршылық, Т. 4, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 4 / Отв. редактор-составитель Б. Әбдіғалиұлы. Нұр-Сұлтан, 2021. 776 с.
 Ашаршылық, Т. 10, 2023 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 10: 1932–1934 / Отв. редактор Е. Сыдыков. Алматы, 2023. 600 с.
 Ашаршылық, Т. 5, 2021 – Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника: куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері / Т. 5. Жауапты редактор-құрастырушы Б. Әбдіғалиұлы. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. 604 б.

Sources

- QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyn ortalıq memleketтік arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
 AqOMA – Aqtobe oblystyq memleketтік arhivi [State Archive of the Aktobe Region]
 Asharshylyq, T. 3, 2021. Asharshylyq. Golod. [Famine] 1928–1934. Dokumentalnaya hronika. Sb. dok. T. 3. 1932–1934. Otiv. redaktor B. Abdygaliuly. Nur-Sultan, 2021. 1027 p.
 Asharshylyq, T. 4, 2021 – Asharshylyq. Golod. 1928–1934. [Famine] Dokumentalnaya hronika. Sb. dok. T. 4. Otiv. redaktor-sostavitel B. Abdygaliuly. Nur-Sultan, 2021. 776 p.
 Asharshylyq, T. 10, 2023 – Asharshylyq. Golod. 1928–1934. [Famine] Dokumentalnaya hronika. Sb. dok. T. 10: 1932–1934. Otiv. redaktor E. Sydykov. Almaty, 2023. 600 p.
 Asharshylyq, T. 5, 2021 – Asharshylyq. Golod. 1928–1934. [Famine] Dokumentalnaya hronika: kuagerler esteliktery, asharslylyq turaly jazylgan kitap-jinaqtar materialdary, korkem aebiet uzindilery. T. 5. Jauapty redaktor-qurastyrushy B. Abdygaliuly. Nur-Sultan: Foliant, 2021. 604 p.

Әдебиеттер

- Әбдірайымов және тб., 1991 – Әбдірайымов С., Бухонова И.Н., Грибанова Е.М., Жағыпаров Н.Р., Осипов В.П. Қазақ қалай аштыққа ұшырады/Голод в казахской степи. Алматы: Қазақ университеті, 1991. 208 б.
 Байсарина, 2021 – Байсарина К.К. Шығыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылық және панасыз балалар тағдыры (1930-1932 жж. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: исторические и социально-политические науки. 2021. № 1(68). С. 9-14. URL: <https://bulletinhistsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313>

- Заключение Комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан // Советы Казахстана. 1992. 22 декабря. <https://e-history.kz/ru/news/show/3655>
- Камерон, 2020 – *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2020. 304 с
- Кашикчи, 2020 – *Кашикчи (Kaşıkçı M. V.)* Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928–1953. Arizona State University, 2020. 398 p.
- Киндлер, 2024 – *Киндлер Р.* Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық / Аударған: Ө. Ахмет. Астана: Фолиант. 2024. 432 б.
- Қайпбаева, Әбікей, 2024 – *Қайпбаева А.Т., Әбікей А.М.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесіне тарихнамалық шолу // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 665-679. DOI: 10.51943/2788-9718_. (қаралған күн: 19.03.2025)
- Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 – *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.
- Құдайбергенова және т.б., 2022 – *Құдайбергенова А.И., Қозыбаева М.М., Мамытова С.Н., Қурманов З.К., Исенов Ө.И., Мұсағалиева А.С., Байдалы Р.Ж., Күбеев Р.Д.* XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 259 б.
- Малышева, 1999 – *Малышева М.П., Познанский В.С.* Казахи-беженцы от голода в Западный Сибири (1931–1934 гг.). Алматы: Ғылым, 1999. 535 с.
- Михайлов, 1996 – *Михайлов В.Ф.* Хроника великого джута. Басылым 2. Алматы, 1996: Жалын. 400 б.
- Мухатова, 2025 – *Мухатова О.* Аштық жылдарындағы қорғансыз балалар жағдайы // *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 12(2). С. 516–530. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530
- Мұқтарұлы, 1997 – *Мұқтарұлы С.* Кәмпеске: Көптомдық тарихи-анықтамалық басылым. Алматы: Жалын, 1997. 416 б.
- Сақтағанова, Сақабай, 2024 – *Сақтағанова З. Г., Сақабай Т. Қ.* 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі // *Қарағанды университетінің хабаршысы*. 2024. № 29. 4(116). С. 156–166. DOI: 10.31489/2024HPH4/156-166.
- Смағұлова, 2023 – *Смағұлова С.* 1931–1933 жылдардағы қазақ балаларының ашығуы // *The Qazaq Historical Review*. 2023. Т. 1. № 3. 340–354-бб. DOI: <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.340.354>
- Сүгірәлімова, 2006 – *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): автореф. дис. ... тарих ғыл. канд. Қарағанды. 147 б.

References

- Abdyrayymov et al., 1991 – *Abdyrayymov S., Buhonova I.N., Gribanova E.M., Jagyiparov N.R., Osipov V.P.* Qazaq qalay ashtyqqa ushyrady/Golod v kazahskoy stepy. [Hunger in the Kazakh Steppe]. Almaty. "Qazaq universitety", 1991. 208 p. [in Kazakh]
- Baisarina K.K., 2021 – *Baisarina K.K.* Shygys Qazaqstan onırındaғы ašharshylyq jane panasyz balalar tagdyry (1930-1932 jj.) ` [Famine and the fate of homeless children in the East Kazakhstan region (1930-1932)]. *Vestnik KazNPU im. Abay*. Seria: istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki. 2021. № 1(68). Pp. 9-14. URL: <https://bulletinhistsopolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313> [in Kazakh]
- Kameron, 2020 – *Kameron S.* Ashtyq jaylagan dala: ašharshylyq, ozbyirlyq jane Kenestyk Qazaqstandy ornatu [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan] Almaty: 2020. 305 p. [in Kazakh]
- Kaşııkçı, 2020 – *Kaşııkçı M. V.* Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928–1953. Arizona State University, 2020. 398 p.
- Kaypbaeva, Abikey, 2024 – *Kaypbaeva A.T., Abikey A.M.* 1920–1930 jyildardagy Qazaqstan aumagyindagy jane irgeles elderdegi balalar panasyzdygy maselesine tarihnamalyq sholu. [Historiographical review of the problem of child homelessness in the territory of Kazakhstan and neighboring countries in the 1920s–1930s]. *Otan tarihy*. 2024. T. 27. № 3. Art. 3. Pp. 665-679. DOI: 10.51943/2788-9718_. [in Kazakh]
- Kindler, 2024 – *Kindler R.* Stalindik koshpendyler. Qazaqstan biligi jane ašharshylyq [Stalin's Nomads. Kazakhstan authorities and famine]. Audargan: O. Ahmet. Astana: Foliant. 2024. 432 p. [in Kazakh]
- Koygeldiev, Omarbekov, 1993 – *Koygeldiev M., Omarbekov T.* Tarih tagyilyimy ne deydy? [What does the history of history teach?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. [in Kazakh]
- Kudaybergenova et al., 2022 – *A.I. Kudaybergenova, M.M. Kozybaeva, S.N. Mamyitova, Z.K. Kurmanov, O.I. Isenov, A.S. Musagalieva, R.J. Baydalyi, R.D. Kubeev.* XX gasyrdyn 30-jj. basyindagy jappay ašharshylyq kezenindegy Ortalyq Aziya respublikalary men Reseydegy qazaq bosqyndary: Ujymdyq monografiya. [Kazakh refugees in the Central Asian republics and Russia during the mass famine of the early 30s of the XX century: Collective monograph]. Almaty: «Madiyar» JK, 2022. 259 p. [in Kazakh]
- Malyševa, 1999 – *Malyševa M.P., Poznanski V.S.* Kazakhi – bejensy ot goloda v Zapadnoi Sibiri (1931-1934 gg.) [Kazakh refugees from famine in Western Siberia (1931-1934)]. Alma-Ata: Gylım, 1999. 536 p. [in Russian]
- Mihalov, 1996 – *Mihalov V.F.* Hronika velikogo dzhuta. Basylym 2. Almaty: Zhalyn. 400 p. [in Russian]

- Muhatova, 2025 – *Muhatova O.* Ashtyq zhyldaryndagy qorgansyz balalar zhagdajy. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 12(2). Pp. 516–530. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_2_516-530
- Muktaruly, 1997 – *Muktaruly S.* Kampeske: Koptomdyq tarihi-anyqtamalyq basylym. [Collectivization]. Almaty: Jalyn, 1997. 416 p. [in Kazakh]
- Saktaganova, Saqabay, 2024 – *Saktaganova Z. G., Sakabay T. K.* 1930-shyi jyildardagy asharsylyq kezindegy Ortalyq Qazaqstandagy panasyz balalar maselesi [The problem of homeless children in Central Kazakhstan during the famine of the 1930s]. *Qaragandy universitetinin habarshysy*. 2024. № 29. 4(116). Pp. 156–166. DOI: 10.31489/2024HPh4/156-166. [in Kazakh]
- Smagulova, 2023 – *Smagulova S.* 1931–1933 jyildardagy qazaq balalarynyn ashyguy [The famine of Kazakh children in 1931–1933]. *The Qazaq Historical Review*. 2023. T. 1. № 3. Pp. 340–354. DOI: <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.340.354> [in Kazakh]
- Sugiralimova, 2006 – *Sugiralimova G.B.* Qazaqstandagy panasyz balalar: maseleni sheshu tarihiy, tazhiribesi, qorytyndysy (1920–1940 jyldar) [Homeless children in Kazakhstan: history of problem solving, experience, conclusion (1920–1940)]: T.g.k. ... diss. [in Kazakh]
- Zaklyuchenie Komissii Prezidiuma Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan. *Sovety Qazahstana*. 1992. 22 dekabrya [Conclusion of the Commission of the Presidium of the Supreme Soviet of the Republic of Kazakhstan]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3655> [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 719-731
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_719-731

1931 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМДАҒЫ БОСАҒА ШАЙҚАСЫ: ҰРЫС ТАКТИКАСЫ, ӘСКЕР КҮШІ

Болат Сағидоллаұлы Жұмағұлов¹, Лесқали Базарғалиұлы Бердіғожин², Алдар Сәрсенұлы Сәрсенов³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Достық даңғылы 13, 050010 Алматы қ. Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор-зерттеуші.
<https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(Студенттер даңғылы 1, 60011 Атырау қ. Қазақстан)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>. E-mail: berdyguzhin@mail.ru

³Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(Студенттер даңғылы 1, 60011 Атырау қ. Қазақстан)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025.

© Жұмағұлов Б.С., Бердіғожин Л.Б., Сәрсенов А.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ халқының өткен тарихында елі мен жері үшін болған соғыстар мен көтерілістер тарихы біршама зерттелді. Ғылыми зерттеу еңбектер мен мерзімді басылымдардағы материалдар соның айғағы. Соған қарамастан киелі Маңғыстау өңірінде 1931 жылы маусымда Босаға елді мекенінде көтерілісші қазақ сарбаздары мен қызыл империяның жазалаушы қосыны арасында өткен қанқұйлы шайқастың тарихи маңызы ерекше. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Босаға атауын тарихи таразыласақ, осы атаумен 1726 жылы Сыр бойында қалмақтармен болған шайқас және 1856 жылы Балуанияз батыр бастаған қолдың Хиуа әскерімен қанды шайқасы өткенін аңғарамыз. Мақсатымыз 1929–1931 жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі кеңес үкіметінің солақай саясатына қарсы күрес кезінде қолдарына қару алып көтеріліске шығып, елі мен жері, өздерінің бостандықтары үшін күрескен ерлердің жазалаушы отрядтарға қарсы қанды шайқастардағы ерлігін көрсету. *Нәтижелер.* 1931 жылғы маусымда Маңғыстау ауданында әрекет еткен «банды» топтарын толық жоюды көздеген қызыл әскер мен Біріккен саяси басқарма қосынын Босаға құдығында Тынымбаев Мырзағали басқарған көтерілісшілер қоршауға алып, бірнеше күнге созылған қанды шайқас өтеді. Көтерілісшілер асқан табандылықпен ұрыс тәсілін оңтайлы пайдаланудың арқасында жазалаушы отрядты шегінуге мәжбүр етті. *Қорытынды.* Босаға шайқасы жазалаушы қосынның «бандыларды» тез талқандау туралы жоспары мен соғыс тактикасының қате екенін көрсетті. Гурьев аумағында халық қозғалысын басуда және кеңестік билікке қарсы адамдарды жазалауда аты шыққан чекист Фетисов осы шайқаста көз жұмады. Қызыл әскер қосыны кері шегінуге мәжбүр болады.

1929–1932 жылдардағы халық қозғалыстары тарихында Босаға шайқасы Қарақұм, Созақ сияқты маңызды шайқастар қатарына жатады.

Түйін сөздер: Маңғыстау көтерілісі, Босаға құдығы, конфискация, асыра сілтеу, күштеу саясаты, форт-Александровск, Гурьев ауданы, әскер күші, жазалаушы отряд, ұрыс тактикасы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «Қазақстанның батыс өңірінің әскери тарихы (XVIII-XX ғғ.)» атты жоба аясында дайындалды (тіркеу нөмірі AP19679667).

Дәйексөз үшін: Жұмағұлов Б.С., Бердығужин Л.Б., Сәрсенов А.С. 1931 жылғы маусымдағы босаға шайқасы: ұрыс тактикасы, әскер күші // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 719-731-б. [Қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_719-731

БИТВА ПРИ БОСАГЕ В ИЮНЕ 1931 ГОДА: ТАКТИКА БОЯ, ВОЕННАЯ МОЩЬ

Жумагулов Болат Сагидоллаевич¹, Бердығужин Лескали Базарғалиевич², Сәрсенов Алдар Сәрсенович³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(проспект Достык, 13, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор-исследователь.

<https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

²Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

(проспект Студенческий, 1, 60011 Атырау, Казахстан)

Доктор исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>. E-mail: berdyguzhin@mail.ru

³Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

(Студенческий проспект, 1, 60011 Атырау, Казахстан)

Доктор исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025.

© Жумагулов Б.С., Бердығужин Л.Б., Сәрсенов А.С., 2025

Аннотация. *Введение.* История освободительных войн и восстаний казахского народа изучена достаточно подробно. Доказательством этому служат научные исследования и материалы в периодических изданиях. Тем не менее, особое историческое значение имеет кровопролитная битва, произошедшая в священном Мангыстауском крае в июне 1931 года, в местности Босага между восставшими казахскими воинами-повстанцами и карательными отрядами Красной империи. *Цель и задачи исследования.* Местность Босага упоминается в битве с калмыками на берегу реки Сыр в 1726 году и 1856 году битве казахских отрядов Балуанияз батыра против хивинской армией. Наша цель – показать мужество повстанцев, взявших в руки оружие и сражавшихся за свою страну, свою землю, свою свободу в кровопролитных боях с карательными отрядами в период борьбы с антинародной политикой Советской власти в Мангыстауском крае в 1929-1931 годах. *Результаты.* В июне 1931 года карательные отряды и объединенное политическое управление, ставившие своей целью полную ликвидацию «бандитских» групп, действовавших в Мангыстауской области, у колодца Босага были окружены повстанцами во главе с Тынымбаевым Мырзагали, и произошел кровопролитный бой, длившийся несколько дней. Повстанцы, проявив большую решительность и умело используя тактику ведения боя, заставили карательный отряд отступить. *Заключение.* Бой при Босаге показал, что план и тактика карательного отряда по быстрому разгрому «бандитов» были ошибочными. В этом бою погиб чекист Фетисов, прославившийся подавлением народного движения в Гурьевской области и расправой с людьми, выступавшими против советской власти. Карательные отряды были вынуждены отступить. В истории народных движений 1929-1932 годов боевое сражение при Босаге является одним из важнейших сражений наряду с Каракумским и Сузакским.

Ключевые слова: Мангистауское восстание, колодец Босага, конфискация, превышение полномочий, насильственная политика, форт-Александровск, Гурьевский район, армия, карательный отряд, боевая тактика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта «Военная история западного региона Казахстана (XVIII-XX вв.)» при финансировании Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер AR19679667).

Для цитирования: Жумагулов Б.С., Бердыгузин Л.Б., Сарсенов А.С. Битва при Босаге в июне 1931 года: тактика боя, военная мощь // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 719-731. [на казахском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_719-731

THE BATTLE OF BOSAGA IN JUNE 1931: FIGHTING TACTICS, MILITARY POWER

Zhumagulov Bolat Sagidollaevich¹, Berdyguzhin Leskali Bazargalieovich², Sarsenov Aldar Sarsenovich³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (13 Dostyk Ave., 050010 Almaty, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Research Professor.

<https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

²Kh.Dosmukhamedov Atyrau University (1 Studenchesky Ave., 60011 Atyrau, Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>. E-mail: berdyguzhin@mail.ru

³Kh.Dosmukhamedov Atyrau University (1 Studenchesky Ave., 60011 Atyrau, Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

© Valikhanov IHE, 2025.

© Zhumagulov B.S., Berdyguzhin L.B., Sarsenov A.S., 2025

Abstract. Introduction. The history of liberation wars and uprisings of the Kazakh people has been studied in sufficient detail. Scientific research and materials in periodicals serve as evidence of this. However, the bloody battle that took place in the sacred Mangistau region in June 1931 in the area of Bosaga between the rebellious Kazakh rebel warriors and the punitive detachments of the Red Empire has a special historical significance. **Goals and objectives.** The Bosaga area is mentioned in the battle with the Kalmyks on the bank of the Syr River in 1726 and in 1856 in the battle of the Kazakh detachments of Baluaniyaz batyr against the Khiva army. Our goal is to show the courage of the rebels who took up arms and fought for their country, their land, their freedom in bloody battles with punitive detachments during the fight against the anti-people policy of the Soviet government in the Mangistau region in 1929-1931. **Results.** In June 1931, punitive detachments and the united political administration, whose goal was the complete elimination of the "bandit" groups operating in the Mangistau region, were surrounded by rebels led by Tynymbayev Myrzagali at the Bosaga well, and a bloody battle lasted for several days. The rebels, showing great determination and skillfully using combat tactics, forced the punitive detachment to retreat. **Conclusion.** The battle at Bosaga showed that the plan and tactics of the punitive detachment for the rapid defeat of the "bandits" were erroneous. In this battle, the Chekist Fetisov, famous for suppressing the popular movement in the Guryev region and reprisals against people who spoke out against Soviet power, died. The punitive detachments were forced to retreat. In the history of the popular movements of 1929-1932, the military battle at Bosaga is one of the most important battles along with the Karakum and Suzak battles.

Keywords: Mangistau uprising, Bosaga well, confiscation, abuse of power, violent policy, fort-Aleksandrovsk, Guryevsky district, army, punitive detachment, combat tactics

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the project "Military History of the Western Region of Kazakhstan (XVIII-XX Centuries)" with the funding of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (registration number AR19679667).

For citation: Zhumagulov B.S., Berdyguzhin L.B., Sarsenov A.S. The Battle of Bosaga in June 1931: Battle Tactics, Military Power // Otan tarihy. 2025. Vol. 29. No. 3. Pp. 719-731. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_719-731

Кіріспе. Қантөгісті кезеңдегі азаматтық қарсылықтан соң Қазақстан жерінде кеңестік билік орнағаннан кейін, аласапыранды 1920 жылдары бірнеше рет кеңестік реформалар жүргізіліп, арнайы декреттер қабылданды. Соның ішінде кеңестер билігі жүргізген «Әскери коммунизм» саясаты елде ашаршылықтың күшеюіне өз әсерін тигізді. Соғыс жағдайына байланысты енгізілген азық-түлік салғырты қара халықты әбден қажытты. Алғашында мемлекет шаруалардың өнімін сатып алатындығын айтқанымен іс жүзінде билік күш көрсету арқылы тартып алуға көшті [Гиззатов, 2023: 302] «Әскери коммунизм» саясатының жұмсартылып жаңа экономикалық саясатқа ауыстырылуы барлық күн көрісі мал шаруашылығына негізделген қазақ шаруалары үшін барынша тиімді болғаны рас. Осы кезең ауқымында қазақстанның батыс өңірінің шаруашылықтары күн көрісінен артылған мал өнімдерін көршілес Орынбор, Тұздыкөл, Нөкіс, Қоңырат, Ташкент сияқты халық барынша шоғырланған қалаларға апарып айырбас ретінде ұсына алды. Нәтижесі жаман болған жоқ, айырбасқа төселген кейбір шаруашылықтар барынша байып алғаны да бар. Көреген қарт адамдар мен жөн жетікті білетін шаруақор азаматтар тұрмыс заттарымен бірге, базарға шыққан қару жарақты, оқ-дәріні тауар ретінде да барынша саудалады. Жабық архив деректерінде кездесетін ағылшын немесе еуропалық соңғы үлгідегі қарулардың қазақ ауылына келудің басты жолы, осы орта азия қалаларымен арадағы айырбас болғаны анық. Барынша, бірқалыпты өмірдің шырқы 1928 жылы 27 тамызда бұзылды. Қазақ ауылының экономикалық тірегі, негізі бай шаруашылықтарын тәркілеу басталып, ол кейін отырықшыландыру мен ұжымдастыруға жалғасты. Дәстүрлі қазақ қоғамының дамуы кілт тоқтап, ауылдардан кеңестік салық саясатының сойқаны іспетті мал, ет, жүн, астық сияқты толып жатқан, бас көтертпес алымдар алына бастады. Халықтың күн көрісінен айырып, қолдарында нәпақа көріп отырған бар малын сыпырып алған осынау 1929-1932 жылдар кеңестік билікке қарсы халық қозғалысының басты себебі осы еді. Маңғыстау жеріндегі халық қозғалысы бастапқыда бытыраңқы түрде басталып, ескі тәртіппен басқарылса және қару жарақ түрлері де қарапайым болса, кейін жағдай өзгеріп ұрыс жүргізудің нағыз «партизандық жүйесі» басшылыққа алынды, әскери бөлімдерге қарсы шыққан тактика қалыптасты. Қазақстанның басқа өңірлерінде де халық қозғалысы өрістеді. Ал, негізгі күрес ошағы Маңғыстау болды.

Күштеп ұжымдастырудың салдарының батыс өңіріне, оның ішінде Маңғыстау уезіндегі шаруаларға тигізген қиындықтары, олардың бұл саясатқа қарсы наразылықтарының пайда болу себептері, ашық көтеріліске шығуы, көтерілісшілердің құрамы мен ұрыс тактикасы туралы мәселелер қазіргі таңда өзекті мәселелер қатарына жататыны дау тудырмайды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Маңғыстау даласындағы халық қозғалысы туралы зерттеулердің деректік негізі Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архив деректері болып табылады. Қазірде барынша құпиясыздандырылған архив құжаттарында ОГПУ мекемесінің жазбалары, баяндамалары мен қызметтік хаттары [ҚР ҰҚКА. 9-к. 1-т. 43-іс] сол кезең туралы нақты дерек көзі ретінде және осы мақалада алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Мақаланың тақырыбын талдаудың әдістемелік тәсілдері қазіргі гуманитарлық білімде бар жаңа тәсілдерді пайдалануға негізделген. Ғылыми жұмысты жазу кезінде әртүрлі деңгейдегі деректер пайдаланылды. Оның ішінде архивтік материалдар мен құжаттар, сондай-ақ ғылыми зерттеу жұмыстарының материалдары [Омарбеков, 1994: 272; Алланиязов, Таукенов, 2000: 164; Қозыбаев, 1992: 272; Абылхожин, Қозыбаев, Татимов, 1989: 53-71; Сариев, Омаров, 1995: 160; Ижанов, 2017: 352; Жұмағұлов, 2021: 312]. Мақалада деректік материалдар мен архив қорындағы құжаттар кеңінен пайдаланылды. Талданатын тақырыпты ашудың әдіснамалық негізі объектіні тұтас қарастыруды, оның құрылымдық элементтерін және оны ұйымдастыру принциптерін анықтауды көздейтін жүйелік көзқарас болды. Бұл жұмыста хронологиялық әдіс, салыстырмалы әдіс, тарихи-сипаттамалық әдіс, құжат зерттеу әдісі, мазмұндық талдау сияқты ғылыми әдістер де қолданылды.

Талқылау. Кеңестік қатыгез биліктің XX ғасырдың 20-30 жылдары жүргізген оспадарсыз әрекеті кесірінен байларды және оған қоса орта шаруаларды тәркілеудің нәтижесінде оған қарсы басталған қуатты халық көтерілістері туралы отандық тарихнамада біршама еңбектер жарық көріп, мәселенің негізгі теориялық-методологиялық ұстанымдары анықталды. Ғалым тарихшылар Т. Омарбеков [Омарбеков, 1994: 272], Т. Алланиязов пен А. Таукенов [Алланиязов, Таукенов, 2000: 164], М. Қозыбаев [Қозыбаев, 1992: 272], Ж. Абылхожин [Абылхожин, Қозыбаев, Татимов, 1989: 53-71], І. Сариев, М. Омаров [Сариев, Омаров, 1995: 160], З. Ижанов [Ижанов, 2017: 352], Б. Жұмағұловтың [Жұмағұлов, 2021: 312] зерттеулері мәселенің негізгі бағыттарын

анықтауға сеп болды. Соңғы кездегі зерттеулерден Л. Бердіғожин, Д. Алипова [Бердіғожин, Алипова, 2024: 275], Е. Хайдаров [Хайдаров, 2022: 200] жарияланымдарын да көрсетуге болады.

Зерттеу нәтижелері. 1928 жылы Адай (Маңғыстау) аумағына кірген жерлер: Қайыңды, Құмды Ойыл, Жиделі Сағыз, Жем Байсары, Темір уезі (жартысы Ақтөбе губерниясына қарады). Адай аумағына 5 аудан қарады: Маңғыстау, Үстірт Сам, Табын, Алты Қарасу, Ойыл. Аумақтың әкімшілік орталығы Ойыл поселкесі болды. Аумақ жерінде бір қала Форт-Александровск орналасқан. Аумақтың жер көлемі 345.200 шаршы километр. 1926 жылғы санақ бойынша аумақ халқы 189 100 адам болды. Оның ішінде қазақтар 96,8%, орыстар 1,7%, қала халқы саны 1,1% болды. Аумақта теміржол байланысы жоқ [Қуаныш, 2010: 198]. Су жолы арқылы Форт-Александровск, Гурьев, Махачкала, Астрахан байланысы бар. Шаруашылығының негізі көшпелі мал шаруашылығы 97% құрады. 1927 жылы аумақта 1 млн 731 мың бас мал болды. Оның ішінде қой 69,5 %, түйе 12%, ешкі 7,5%, жылқы 7%, ірі қара 4% құрады. Аумақ жерінде тас көмір өндіретін 10 кен орны бар. Әлемдегі ең ірі Қарабұғаз тұз кені өндірісінде (36 млрд пұт қоры бар) 36 жұмысшы еңбек етеді. Сондай-ақ, тюлен аулау, балық кәсіпшіліктері де жұмыс жасайды. Оның өнімдері Астраханға, Бакуге өткізіледі [ҚР ҰҚКА. 9-к. 1-т. 43-іс. 1 п].

Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві деректеріндегі материалдар бойынша Маңғыстау ауданында «банды қозғалысының» басталуын 1931 жылдың ақпан айының ортасынан дей аламыз [Нагимов, Бердыгужин, 2023: 23-33]. Осы кезде Табын, Жилокоса аудандары сияқты ауылдардың жаппай көшуі басталды. Көшу жергілікті халықтың жаңа саясатқа қарсылық қозғалысы сипатында болды. Оның ұйымдастырушылары бұрынғы байлар, жартылай феодалдар, ру басшылары, дін иелері болды. Олар халықты кеңес билігін мойындамауға, мемлекеттік міндеттемелерді орындамауға шақырып, жаппай көшуге үгіттеді. Ата-қонысы, туған өлкесін тастап ауа көшу оңай емес еді. Бірақ оларда басқа жол жоқ еді. Ауа көшудің негізгі орталығы Үстірт болды. Ол жерден 2000 шаруашылық Түркменстанға, Қарақұм өңіріне көшті. Көшу барысында қарсылық қозғалысына қатысушылар ауыл мүлкін, кооперация заттарын, мал жинау бөлімдеріне шабуыл жасап, партия-кеңес қызметкерлеріне бағынбай, мемлекеттік органдарға қарулы қарсылық көрсетті. Ауылдардың жаппай көшуі 1931 жылы ақпан айында басталып, мамыр айының аяғына дейін жалғасты. Жилокоса ауданындағы көшуді Боқымаш Шоланұлы тобы басқарды. Ал, Табын ауданы түгелге жақын Үстіртке өтіп кеткен. Көшуді ұйымдастыру барысында Табын ауданында аудандық партия ұйымына шабуыл жасалған. Жилокоса, Табын аудандарының Адай аумағымен саяси-экономикалық, тарихи байланыста болуы Үстіртке көшудің негізі болды. 1931 жылдың 15 маусымында Үстіртке көшкен Жилокоса, Табын, Маңғыстау және ішінара Доссор, Ойыл аудандары шаруашылықтарының саны 15000 болды. 1931 жылы маусым айының соңына қарай Түркменстан мен Қарақұм өңіріне көшкен ауылдар жергілікті халықпен, түркмен басмашыларымен келісе алмай Үстіртке оралған [Алланязов, 2009: 424].

Үстірттегі көшкен халықты екіге бөлуге болады. Біріншісі солтүстік Үстірт бөлігі: Каратюе-Маната-Ешкі қырған құдығы ауданы. Сам көлі, Биш чинирау, Қыз емшек, Бирюбас құдықтары. Екіншісі оңтүстік бөлігі: Қарабауыр, Аготыңғыр мекендері, Аккюз, Кангалы баба, Каракын құдықтары, Тесиктам мекені, Кендерлі бұлағы, Сумбья құдығы. Солтүстік топта Маңғыстау, оңтүстік Табын аудандарының ауылдары қоныстанған. Солтүстік топ құрамында 700-дей көтеріліске қатысушы болған. Олардың қару-жарағы әлсіз, оқ-дәрісі аз. Орталығы Қызыл тас мекені мен Ешкі қырған құдығы. Олар оңтүстік Жилокоса мен Маңғыстау түбегіне, Бозащыға шабуыл жасауға дайын. Оңтүстік топта жақсы қаруланған 500-дей көтерілісшілер бар. Орталығы Тобылбай, Кушет ата құдықтары. Олардың орналасуы Босаға, Сенек, Кендерлі, Қарабұғаз, Сам көлі, Табын ауданына шабуылдауға қолайлы.

1931 жылдың маусым айының ортасында Тобылбай, Кушет ата, Аготы нар мекенінде өткен ақсақалдар, ру басылары, дін иелері, көтеріліс топтары басшыларының жиынында бас қолбасшы болып Тынымбаев Мырзағали сайланған. 20 адамнан тұратын басшы құрам бекітіліп, жиында әрбір 2-3 үйден қарулы екі жігіт алу келісілген. Алынған екі жігіттің біреуі ауылды күзетсе, екіншісі орталық көтеріліс қосынына жіберілген. Көтерілісшілердің негізгі қаруы винтовкамен олардың басшылары, ру және ауылдың беделді адамдары, олардың балалары қаруланса, қарапайым қатысушылар аңшы мылтығымен, қанжар, қылыш, балта, шоқпар, найзамен қаруланды. Солтүстік топтың 150-180 адамдық көтеріліске қатысушылар құрамы Сапаков Мамай, Исебаев Жармағамбет, Үркенбай, Қарабатыр, Досат басқаруымен Ақтау, Қаратау, Бозащы өңіріне шабуылдап, кейін 1931 жылы 23 маусымда 1000 адамдық қосынмен Форт-Александровскіге басып кірген. Форт-Александровск қаласын олар 5-6 сағат қолдарында ұстап, кейін шегініп кеткен. Осы арада шағын қарулы топтар қала маңындағы Акчукур, Саура, Донга балық кәсіпшіліктерін тонаған.

Тынымбаев Мырзағали бастаған көтерілісшілер тобы 1931 жылы 24 маусымда Гурьев ОГПУ нің 68 дивизионы орналасқан Босаға мекеніне шабуыл жасады. Екі күн шайқастан соң көтерілісшілер тобы, ұйымшылдықпен кері шегініп Үстіртке оралған.

Форт-Александровскіге шабуылдаған көтерілісшілер қосыны мал жинау орнынан 20 мың қойды айдап әкеткен және қала маңындағы 1000 шаруашылық оларға ілесіп көшіп кеткен. Шабуыл нәтижесінде қалаға 900.000 сом зиян келген. Форт-Александровскіге шабуыл жасаған көтерілісшілер қосынынан 350 адам бөлініп қалып Бозашы түбегіне қарай кеткен. 27 маусымда осы көтерілісшілер тобы 3 ке бөлінген. Бірінші топ Кирень бағытына, екінші топ Чаудыр құдығына, үшінші топ шығыс Бозашыға беттеген. Бозашы түбегіне жіберілген Баку ОГПУ қосыны түбекті көтерілісшілерден 1931 жылы 15 шілдеде толық тазартты. 200-250 адамдық көтерілісшілер топтары Ақтау, Қаратау жеріне шоғырланып, 20-30 адам болып топтасып жақын маңдағы кәсіпшіліктерге қауіп төндірген. Сенек-Аккус-Бурма ауданында әрекет еткен оңтүстік көтерілісшілер тобы Уразбай Жакупов басшылығымен Босаға шайқасынан кейін қайта топтасқан. 1931 жылдың сәуір-мамыр айларында Закавказье ОГПУ жедел тобы басшысы Сумбатов қосыны, маусым айында Гурьев ОГПУ нің 68 дивизионы, маусым айының соңынан 20 шілдеге дейін Баку ОГПУ нің 24 полкі басшысы Оглода қосынының сәтсіз қимылы көтерілісшілер құрамының қызыл әскер қосындарынан адам санының көп болуынан болды. 1931 жылдың шілде айының ортасында Сайғыр кум мекенінде жиын өткізген оңтүстік және солтүстік көтерілісшілер топтарының басшылары бас қолбасшы ретінде Үсенов Жұмабай молданы бекіткен. Оның басшылығымен 20 шілдеде көтерілісшілер қосыны үшке бөлінген.

1. Үсенов Жұмабай тобы 250-300 адам;
2. Төлебаев Садуақас тобы 200 адам;
3. Ақтау, Қаратау жеріне орналасқан көтерілісшілер топтары.

Қонғабай, Жармағамбет қолбасшылардың жоспары бойынша барлық қосын Сенектен 30 шақырым жердегі Аджарықты мекенінде Үсенов басшылығымен топтасуы керек болды. Осы жерде Үсенов тобы Форт-Александровскіге шабуыл жасаса, солтүстік топтар Жилокоса ауданындағы кооперация, мал жинау орталықтарына шабуылдады. Прорва басып алынды. Үсенов тобы 28 шілдеде Форт-Александровскіге шабуыл жасап, ОГПУ қосынының қарсылығынан соң Үстіртке шегінді. Оңтүстік топ 1) Оразбай Жакуповтың 100-120 адамы; 2) Абай Басұрмановтың 100 адамы; 3) Аққұс тобының 100 адамы 30 шілде күні Бурма мекенінде жиналды. Ақшоплақ Жанаев, Байымбет Жангелдиев, Абай Басұрманов бастаған басшылар кеңес өткізді. 30 шілдеде Абай Басұрманов тобы Қарабұғаз сульфаттрестінің Чағала кәсіпшілігін талқандады. Осы кезде біріккен ОГПУ қосыны Бурма жеріне шабуылдап, жиналған көтерілісшілер қолын жойды. Абай Басұрманов көтерілісшілер тобы 08 тамызда Қарабұғаздың Сарытас кәсіпшілігіне шабуылдады. Кәсіпшілікке бекінген қызыл әскермен шайқаста әлсіреген Басұрманов тобы Үстіртке шегінді. Үстіртте осы уақытта Қонғабай басқарған 160 адамдық банды тобы болды. 1931 жылы 10 тамызда Үстірттен Маңғыстау ауданына дейінгі жерлерді ОГПУ әскері көтерілісшілер күшінен тазартты. 1931 жылдың 20 шілдесі мен 10 тамызы аралығында 13-ші полк дивизиондары Босаға-Аккус-Бирюбас-Утес мекендері аралығына жорығы мен Ақтау, Қаратау аумағын тазалау Маңғыстау, Бозашы жерлерін көтерілісшілерден тазартуға негіз болды. Көтерілісші топтарынан кедейлер, жарлы-жақыбайлар бөліне бастады. 10 тамызда олардың саны 700 - ге жетті. Көтерілісшілер қосындарының жойылуына байланысты әскердің Үстірттен кері шығуы үш бағыт бойынша жүргізілді.

- 1) Сенек-Сексаркую-Сумбе-Кендерлі-Кушет ата;
- 2) Синек-Босаға-Каракын-Кушет ата;
- 3) Тамды-Утес-Ишкекырган-Сам көлі.

Қазақ өлкелік партия ұйымы мен халық комиссарлар кеңесі жүргізген саяси-экономикалық жұмыстар нәтижесінде қарсылық қозғалысы тоқтап, көшкен ел кері қайта бастады [Алдажұманов, Жұмағұлов, 1994: 41-51].

1931 жылдың 1 қыркүйегінде «банды қозғалысын» толық жою, 5 қыркүйекте 2500 шаруашылықты Маңғыстау ауданына қайтару жұмыстары жүргізілді. Маңғыстау қарсылық топтары түркмен жеріндегі басмашылармен қосылған 1931 жылдың ақпан-наурыз айларында Түркменстан мен Қарақұмға 2000 шаруашылық көшкен. Бірақ, олар мамыр айының соңында Үстіртке кері көшіп келген. Қарақұм аумағында Бекес Дарментаевтың 120-150 адамдық қарсылық тобы қалып Қарабұғаз сульфаттрестінің Чағала, Ходжасуфи, Кызылқуй кәсіпшіліктеріне шабуыл жасаған.

ОГПУ орындары бойынша есепте Босаға шайқасы ерекше аталады. Осы кезеңге дейінгі Маңғыстау ауданындағы қарсылық қозғалысымен күресті түйіндесек. Маңғыстау, Жилокоса,

Табын аудандары Адай жерінде орналасқан. Солтүстікте Жем өзені, шығысында Арал теңізі, оңтүстікте Қарақұм, батысында Каспий теңізімен шектеседі. Халық негізінен экстенсивті мал шаруашылығымен айналысады. Себебі, аудан жерінде өзен, көлдер жоқ, су көзі тек бұлақтар мен құдықтар. Мал шаруашылығында жылқы, түйе, қой өсіріледі. Ірі қара жоқтың қасы 1930-1931 жылғы есеп бойынша ауданда 710 бас ірі қара болған. Теңіз жағасындағы халық балық шаруашылығымен айналысады, сульфат трестіде жұмыс жасайды. 1931 жылы жер өңдеумен айналысатын аумақ 250 га болса, негізгі жоспар 760 га деп белгіленген. Жер өңдеумен Ақтау, Қаратау және түбек халқы ғана айналысады.

1928 жылға дейін Адай жерінде орталығы Форт-Александровск қаласында орналасқан уездік ревком болды. 1928 жылдан басталған аудандастыру кезінде Ойыл аймағы құрылып Адай жері осы аймаққа бағынды. Кейін, Маңғыстау, Жилокоса аудандары Гурьев аймағына, Табын ауданы Ақтөбе аймағына бағынатын болды. Сол кездегі билік өкілдері 1929 жылдың көктеміне дейін Адай жерінде «Әлниязовшылар өркендеді», Тобанияз Әлниязов жергілікті хан ретінде барлық кеңеске және революция жетістігіне қарсы күштерді біріктірді және Әлниязов бірнеше мың бас малы бар ірі феодал ретінде өмір сүрді деуден жалықпады.

Әлниязов 1925 жылға дейін уездік ревком төрағасы, Каз ЦИК мүшесі болды. Маңғыстау түбегінен бастап, Ойылға дейін, бір жағы сам құмдарының оңтүстігінен басталып, әрі қарай Арал теңізіне дейін созылған кең байтақ далада көшіп-қонып жүрген ел арасында сол кезде оларды басқару құқығы тек қана төңкеріс комитетінің төрағасы, «Адайдың ханы» атанған Тобанияз Әлниязовтың халық арасындағы аса жоғары абыройы мен беделінің арқасында жүрді деуге болады. Тобанияздың басшылығымен төңкеріс комитеттері елдің жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени тәрбиелік, әлеуметтік шаруашылық жұмыстарын жүргізді [Жұмағұлов, 2023: 265].

Оның халық арасындағы беделінен қаймыққан, билік өкілдері оған «Ақбота» атты революцияға қарсы ұйым құрды, ол кеңес өкіметіне қарсы болды деп айып тағады. Ол ұйым 1929 жылы әшкере болып, бірнеше жолдастарымен Тобанияз тұтқындалады. Кейін ату жазасына кесілгені белгілі.

Тобанияз Әлниязовтың халық жағында болып, кеңес өкіметінің солақай саясатына қарсы болғандығы, елі мен жері үшін күрескендігі туралы мерзімді басылымдарда әділ бағасы берілген болатын (Жұмағұлов, 2022: 11).

Сондай-ақ, феодалдар, дін иелері және Табын ауданы байлары ұйымдастырған «Суфи» атты кеңеске қарсы ұйым құрылды. Ол 1930 жылы әшкереленді. Адай уезінің таратылып Ойыл аймағына қосылуына қарсы феодалдар мен дін иелері «Адайды құтқару қоғамын» ұйымдастырды. Олар «Адай жері тек Адайлықтарға» деген ұранды көтеріп, кеңестік саясатқа қарсы шықты. Олар ауданда жасалған барлық өзгерістерге қарсы шығып, партия-кеңес қызметіне кедергі келтірді. Арандатты, өлтірді. 1929 жылы Каз ЦИК өкілі Иралиевті өлтірді. Ауданға бөлінген ақша қаражаты талан-таражға салынды. Ауылдарда ру басшыларының, дін иелері мен ақсақалдардың ролі жоғары болды. Сондықтан, ауданда 1928 жылғы «бай шаруашылықтарын тәркілеу науқаны» жүргізілмеді [Омарбеков, 1997: 320].

1929 жылдың күзінде Қазақстандағы жағдайға байланысты Түркменстанға 3000, Хиуа мен Қарақалпақстанға 3000 шаруашылық көшіп кетті. Оларды Тобанияз Әлниязов пен Ор ишан ұйымдастырды. Ауғанстанға өтуді жоспарлаған шаруашылықтар Қарабұғазға шоғырланды. Оларды Қошанов тобы қорғады. 1930 жылы қаңтар-ақпан айларында көшкен халықтан бір мыңдай қару-жарақ жинап алынды. 1930 жылдың қаңтар айында Қошанов тобы жойылып, Әлниязовтың қолға түсуі негізінде көшу тоқтап, көшкен ауылдар кері оралды. 1931 жылы Адай жерінде басталған қарсылық қозғалысын бұрынғы оқиғалардан бөліп қарауға болмайды. Олар бір-бірімен жалғасып жатыр. 1931 жылғы оқиғаның шиленісуіне Форт-Александровск қамау үйінен 168 тұтқынның қашып кетуі себеп болды. Қашқан тұтқындардың көпшілігі, бұрынғы кеңес үкіметіне қарсы ұйымдардың мүшелері болатын. 1931 жылғы оқиғаның басты ерекшелігі, оның бұқаралық сипат алуы еді. Көтеріліске барлық ауылдар, балық кәсіпшілігінің де ер адамдары қатысты. Маңғыстау ауданы ғана емес Адай аумағында қозғалыс ұйымшылдықпен бір уақытта басталып, бір орталықтан басқарылды. Ауылдық жерлердегі партия-кеңес қызметінің әлсіздігі, партия-кеңес орындарының қала маңында ғана әрекет етуі, кедейлермен байланыстың болмауы, орта шаруаны байлар қатарына қосу, жедел іс қимылдың шашыраңқы жүргізілуі 1931 жылғы көктемдегі жаппай қозғалыстың өрістеп, ауылдардың көшуіне себеп болды.

1931 жылдың маусым айының ортасында 4000 шаруашылық көтерілісші топтарының қарауында болды. Табын ауданынан 7000, Жилокоса ауданынан 2800, Ойыл мен Доссор аудандарынан 1500 шаруашылық қарсыласушылар шоғырланған аймаққа қоныстанды. Адайдың

«Мұңал», «Тобыш», «Құнан орыс», «Жеменей» бөлімдері «орыстарға қарсы», «большевиктерге мал бермейміз» деген ұранмен әрекет етті.

1930-1931 жылдары жүргізілген кеңестердің алғашқы сайлауы нәтижесінде ауылдық кеңестер толықтай ру басылары мен дін иелерінің ықпалында өтті. Сайлау құқығынан айыру ісінде де көптеген кемшіліктер орын алды. Келеңсіздік елдегі ет, жүн жинау науқанында да белең алды. Байлар бұл науқаннан жалтарса кедейлер мен орташаларға бірдей ауыртпалық салынды. Ауылдарда мемлекеттік жоспарды орындау бойынша жарысу орын алды. Көп ауылдарда ет, жүн жинау науқанын ауыл ақсақалдары жүзеге асырып, жағдайына қарамай белгіленген жоспар ауыл адамдарына теңдей бөлініп берілді. 1930 жылғы жүн дайындау науқаны қыста ұйымдастырылып, ел малдарын қыста қыркуға мәжбүр болды. Бұл жағдай, 1931 жылы қыста тағы қайталанды. Ауылдарда кооперация жұмысы жолға қойылмаған.

1930 жылы 1 тамызда кооперация халыққа өткізген мал, ет, жүн өнімдері үшін 348.159 сом қарыз болды. Бірыңғай ауыл шаруашылығы салығын салуда да кедейді орташаға, орташаны байға теңестіріп салық белгілеу жүргізілді. Салықтан жалтарған бай, жартылай феодал шаруашылықтары малдарын сату, есепсіз союға жол берді. Нәтижесінде, ауданда мал басы екі жылда қатты кеміп кетті. Бай, орташа, ауқатты адамдарды анықтауда да өкілдердің шатасуы көп болды. Аудан басшылығы бұл мәселеде Маркс, Энгельс, Ленин шығармаларына сүйеніңіздер деп жауап берген. Банды қозғалысының бастапқы кезінде партия-кеңес қызметкерлері сасқалақтап, жөнді әрекет жасай алмады. Аудандық комитет пен белсенділер ауданда емес қалада болды. Өлкелік комитеттен көмекке келгендер де аудан хатшысымен бірігіп 68 дивизион қосынымен Босаға, Сенек құдықтарында бірге жүрді. Өлкеден арнайы мемлекеттік комиссияның Форт-Александровскіге келуімен бірге 1931 жылдың маусым айының соңы және шілде айының басында ғана ауданда саяси-экономикалық жұмыстар жандана бастады. Шілде айының жиырмааларында мемлекеттік комиссия ауданда кезек күттірмейтін негізгі мәселелерді анықтап, оларды шеше бастады. Жүргізілген шұғыл шаруалар.

1. Мал, ет, жүн дайындаудағы, салық белгілеудегі кемшіліктерді жою.
2. Мал дайындаудағы берешектерді өтеу.
3. Азық, шаруашылық тауарларымен қамтуды қалпына келтіру. Банды қозғалысы кезінде кооперация бөлімдері талқандалған болатын.
4. Жарлылар қорын ұйымдастыру. Осы қор арқылы кедейлер мен жарлыларды қамтамасыз ету.
5. Арнайы үгіт топтары арқылы саяси көпшілік, түсіндіру жұмыстарын жандандыру.
6. Жарлылар мен кедейлердің ауылдық, аудандық конференциясын өткізу.
7. Ауылдық кеңестерді қалыптастыру үшін ұйымдастыру бюросын құру, аудандық партия конференциясын шақыру.
8. Аудандық басшылықты ауыстыру, партия-кеңес, шаруашылық аппаратын тексеру;
9. Осы шараларды халыққа ауызша және жазбаша тарату, мемлекеттік комиссия жұмысы туралы хабар беріп отыру.
10. Бандылардан бөлініп, кері көшіп келген ауылдарда жұмысты мемлекеттік комиссия нұсқауына сай қайта ұйымдастыру.
11. Ауданда кеңестерді нығайтып, ұйымдастыруды дамыту, мал шаруашылығын қайта құру.

Қыркүйек айына дейін мемлекеттік комиссия жұмысы жанданып, «бандыларға» ерген шаруашылықтар ауылдарына орала бастады. 5 қыркүйекте 2500 шаруашылық өз ауылдарына оралды.

Ауданда «банды қозғалысымен» күрес 1931 жылы сәуір айының ортасында Форт-Александровскі қамау үйінен 168 тұтқынның қашып кетуінен кейін басталды. «Бандыларға» қарсы алғашқы жедел операцияны Закавказье ОГПУ ерекше бөлімі бастығы Сумбатов басқарды. Маңғышлақта бірнеше рет «банды» көшімен кездескеннен кейін 200 адамдық қосын Қарақын құдығы аумағына жіберілді. «Бандылармен» кездеспеген қосын Қарақынды тастап қалаға кері оралды. Бұл жағдай, көтеріліс басшыларына халықты ОГПУ әскері қорқып қашып кетті деп үгіттеуге негіз болды. Сумбатовтың сәтсіздігінен соң, арнайы операцияға 68-дивизион және 30 қызыләскер мен 10 автомобильді топ тартылды. Жедел қосын аудандағы жағдайды білместен және Форт-Александровскінің күзетінің сақталуына мән бермей 3 маусымда Сенек құдығы аумағына, 17 маусымда Босаға құдығы аумағына барған. Осы жерде көтерілісшілердің негізгі күшімен кездесіп 19-25 маусымда Босаға құдығында қорғаныс жұмысын жүргізген. 26 маусымда жедел топ Босағаны тастап Сенек құдығына, одан азық пен жанармай сақталған Кендерліге беттеген. Осы топ құрамында болған Қазақстан Орталық атқару комитетінің жауапты қызметкері Асылбеков, халық ағарту комиссары Меңдешев, Маңғыстау аудандық партия ұйымының жауапты хатшысы Макатов нәтижелі жұмыс жасамады. Жедел топ негізсіз тұтқындар жүргізіп, тұрғындардан ақысыз азық алып

отырған. Осының бәрі жедел топқа деген халықтың теріс көзқарасын қалыптастырды. 68 - дивизионның Кендерлі-Сенек-Босаға бағытына ғана көңіл бөліп, Бозащы мен Маңғышлақ бағытын тексермеуі нәтижесінде көтерілісшілер қосындары Форт-Александровскіге 23 маусымда шабуыл жасап басып алды.

Аз уақытта қаланы алған банды қосыны Данбай, Саур, Акчукур кәсіпшіліктері мен кооператив, мал, жүн дайындау орындарын тонап, талқандады. Қалаға 900.000 сом көлемінде шығын келді. Форт-Александровскіге көтерілісшілердің шабуыл жасағанын 68-дивизион 28 маусым күні ғана білген. Ал, «бандылар» шабуылын қала ОГПУ бөлімі 10 сағат бұрын біліп, жан-жаққа хабар берген. 68 - дивизион осы оқиғадан кейін Кендерлі мүйісіне қарай ығысып теңіз жағасындағы балық кәсіпшіліктері мен Қайдақ мүйісін қорғауды күшейткен. 26 маусымда Форт-Александровскіге Бакуден 176 адамдық әзербайжан ОГПУ бөлімдері, 24 полк командирі көмекшісі Оглода басқаруымен келді. 100 адаммен көтерілісшілер соңына түскен әзербайжан ОГПУ әскері Саур, Удек, Ойра құдықтарына дейін барып, 02 шілдеде көтеріліс жасағын талқандау үшін Бозащыға жіберілді. Атарбеков кемесімен Бозащы жерін «бандылардан» тазартқан ОГПУ қосыны 10 шілдеде Форт-Александровскіге оралды. Форт-Александровскіге шабуыл жасаған көтерілісшілер қосыны Ақтау, Қаратау жерінде 30-50 адамдық топтармен жақын ауылдарға жортуылды көбейткен. Қарсыласушылардың негізгі күші 200-250 адамдық топ сақталды. Осы топты талқандау үшін Бакуден келген жасақ Оңды мекеніне, 68-дивизион Кендерлі-Беке торабы мен Сардж, Александр-Бай балық кәсіпшіліктеріне қарай жорық жасады. Ақтау, Қаратау өңірінің орталығы Оңдыға барған Баку тобы басшысы Шматко, ат жем шөбінің таусылуына сай 15 шілдеде қалаға кері оралды. 68-дивизионның жорығы да нәтиже бермеді. Ақтау мен Қаратауға бекінген Төлебаев Садуақас тобы Қаратюе Маната, Жанасу, Дармент ата, Аше Ирбисин құдықтары аумағына және Тышқан құм, Бостан құм, Сайғыр құм аудандарына дейін өз ықпалдарын жүргізді.

Оңтүстік өтеріліс жасағы басшысы Қонғабай, солтүстік көтеріліс тобы басшысы Жармағамбет Исебаев, молда Үсенов Жұмабай, Төлебаев Садық шілденің ортасында Форт-Александровскіге шабуылдау жоспарын құрып, көтерілісшілер құрамын қайта жарақтандырған. Шабуылды 21-22 шілдеге белгілеген. Бұл жағдай Бозащы мен Маңғышлақ бағытының еш қорғаусыз қалғанынан болды. Қазақстан ОГПУ саяси бөлімі басшысының орынбасары Рогозин тобы 20 шілдеде Кендерлі мүйісіне түсті. Сол жерден қосын Сенек бағытына қарай жүріп «бандыларға» қарсы 24-25 шілдеде Аша ирбисин, Дармен ата, Қаратөбе Маната құдықтары аумағына жорық жасады. Осы кезде Баку қосыны Ақтау мен Қаратау аумағына жорық жасау керек болды. «Банды» топтарының Форт-Александровскіге шабуын білген Баку тобы, өз әскерін қажетті жерге орналастырып бандыларды қоршауы тиіс еді. 28 шілдеде «банды» топтарының қалаға қарай 10 шақырым қашықта келе жатқанын көріп, «банды» құрамындағы жүк артқан түйелер көшін де есептеп, көп деп болжаған Баку қосыны Атарбеков кемесіндегі зеңбіректерден оларға 4-5 шақырым қашықтан оқ жаудырған. Зеңбірек оғынан сескенген және өзара келісімге келмей көтерілісшілер тобы қалаға кірмей кері шегінген. Баку қосыны сол бойда емес, тек 29 шілдеде қууды ұйымдастырғанмен, еш нәтиже бермеген. Осы операция кезінде көтерілісшілер 2 адамынан ғана айрылды. Осы кезде Қазақ ұлттық атты әскер құрамасы Жаңасу мекені маңында Нұржан бастаған 56 көтеріліске қатысушыны жойды.

Қонғабай, Жармағамбет, Жұмабай Үсенов бастаған көтерілісшілер қосындары Сенектен 30 шақырым жердегі Жарықты ай мекені маңында жиналып Кендерліге шабуыл жасауды жоспарлады. Рогозин тобының Кендерліге келуі көтерілісшілер тобының жоспарын өзгертті. Үсенов Жұмабай тобы Форт-Александровскі бағытына қарай беттеп, Қонғабай тобы Табын, Қарақұм көтеріліс топтарымен бірігу үшін солтүстікке қарай жылжыды. Қонғабай тобының Маңғыстау жерінен кетуіне жергілікті Адай руының Мұнал, Тобыш, Құнан орыс бөлімдерімен сөзге келуі және Босаға шайқасында Табындықтардың көп шығынға ұшырауы себеп болды. 1 тамызда 300 адамдық оңтүстік көтеріліс тобы Акжыракты ой, Бұрма жерінде ОГПУ әскерімен кездесіп, шайқастан соң Үстіртке шегінді. Қонғабайдың 160 адамдық тобы бұл шайқасқа қатысқан жоқ. ОГПУ әскерінің Босаға, Ак кюз, Бирюбас, Утес құдығы арқылы Үстіртке келуі көтерілісшілердің Үстірттің ішкі бетіне көшуіне әкелді. 10 тамызда Маңғыстау ауданы «банды» топтарынан тазартылды. Үстіртке әскердің кіруі көтерілісшілер топтарының шағын адаммен далалық аймаққа қашуына әкелді. Үстірттегі 700 шаруашылық кері өз ауылдарына оралды. 20 тамызда Қазақстан ОГПУ ерекше істер бөлімі бастығы орынбасары Кручинин басқарған әскери дивизион Үстіртте «банды» топтарын талқандады. Аман қалғандары Түркменстанға, Хиуа жеріне қарай қашты. Адай жеріндегі «банды қозғалысын» біржола жою үшін ОГПУ бөлімдері Маңғыстау ауданында арнайы екі дивизион, Үстіртте арнайы алты қосын құрылып іске кірісті. 20-30 тамызда Адай жерінде «банды қозғалысы»

басталған уақыттан бері ОГПУ чекистері жағдайды толық өз бақылауында ұстап, барлау және тыңшылық қызметтерін күшейтті. 1931 жылдың қыркүйек айында Маңғыстау ауданына 1500 шаруашылық кері көшіп келді. Тамыз айында 70 көтеріліс мүшесі ұсталса, қыркүйекте 122 адам тұтқындалды. Жедел операциялар кезінде жазықсыз тұтқындалған 148 адам, қамау үйінен босатылды. 1931 жылғы Маңғыстау ауданындағы «банды қозғалысынан» мемлекетке 2.000.000 сом шығын келді [ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 43-іс. 28 п].

Босаға шайқасы туралы мәлімет Қазақстандағы ОГПУ жеке уәкілдігіне Каруцкийге Гурьев ОГПУ қызметкерлері В.Алексеев, П.Попов, И.Чапуриннен №16566 номермен тіркелген.

Мәлімдеме. ОГПУ ерекше бөлімінің бастығы Белоноговтың Босағадағы сәтсіз іс қимыл кінәсін Гурьев ОГПУ басшысы Калашников пен №68-дивизион командирі Сырмаға аударғанын біліп, төмендегіні мәлімдейміз. Босағадағы сәтсіздік тікелей Белоноговтың кінәсінен болды. Бандылардың Босағадан 8 шақырым жерде екенін біліп, еш шара қолданбады. Қосын бандылар тосқауылына тап болып, атыс кезінде машина мен штабты қорғаймын деп кетіп қалды. Қасында Семеновтың болғанына мән бермей, басшылық міндетті Чапуринге тапсырды. Фетисовтың өлімі де тікелей Белоноговтың жайбарақаттығынан болды. 24-25 маусымдағы ұрыс кезінде де Белоногов штабты қорғаймын деген желеумен өз басының ғана амандығын ойлады. Өзінің жоғары дәрежесін пайдаланып 68-дивизион командирі Сырма мен коммунистік қосын командирі Семеновқа билік бермеді. Әскердің негізгі күшін штабты қорғауға қалдырды. Босағадан Кендерліге кетерде де пулеметі бар машиналарды алып, жаяу және атты қосынды аз адаммен қалдырды. Сондықтан, қолға түскен малды бандылар кері тартып алды.

Кручининге Белоноговтың мәлімдемесі. 06 қараша 1931 жыл. Алматы қаласы.

Маңғыстау ауданындағы банды қозғалысының алдын алуда Гурьев ОГПУ еш жұмыс жасамаған. Тыңшылық, барлау қызметтерін жүргізбеген. Байларды, жартылай феодалдарды тазалау деген желеумен қамау, ұстау негізсіз жүргізілген. Қылмыстық істер ашылмаған. Форт-Александровскіде тұтқындалған 128 адамның істері Гурьевке жіберілмеген. Маңғыстау аудандық ОГПУ 1931 жылдың қаңтарынан істерлі қарамаған, жүргізілмеген, почта тексерілмеген. Штаптағы басшы Жуков, жедел уәкіл Ефименко, жедел уәкіл көмекшілері Тихомиров, Абенов бір-біріне бағынбай, әрқайсысы жеке-жеке іс жүргізген. Гурьевтен келген жедел уәкіл Абузьяров осындағы қызметкерлердің бұрынғы офицерлер екенін (Чапурин, Морянов) айтқан. Сондықтан, жергілікті халық ОГПУ ге мәлімет бермеген, жасырған.

Белоноговтың 03 қыркүйек 1931 жылғы Форт-Александровскідегі жазбасы.

Мен, Алматыдан Кендерліге 1931 жылдың 19 маусымында келдім. Осы жерде Гурьев ОГПУ басшысы Калашников қарсы алды.

Осы кезде Маңғыстау ауданында төмендегідей бандыға қарсы күш болды.

1. ОГПУ-дің 68-дивизионының 70 адамдық әскері және Босағадағы Астрахан теміржолының 9 атқышы.

2. Бурма кеніндегі коммунистік қосын-9 адам.

3. Форт-Александровскідегі коммунистік қосынның 70 адамы. Бірақ, осы топ жергілікті партия кеңес қызметкерлерінен құралып аңшы мылтығымен қаруланған, әлсіз болатын. 21 маусымда Бурмадағы қосын бұйрық негізінде Босағаға жіберілді. Босағадағы біріккен күште Ембімұнай трестінен алынған 8 жүк машинасы, 2 жеңіл машина болды.

19 маусымда Босағаға келгесін атты әскер қосынын Үстірттің Қарақын мекеніне дейін барлап келуді міндеттедім. Атты қосын Үстіртке барар жолда банды көшіне кездесіп, түгел тұтқындап Босағаға алып келді.

22 маусымда жағдайды білу үшін тұтқындардан жауап алдым. Жауап алу кезінде, менімен бірге Калашников, қызметкерлер Алексеев, Фетисов, Попов, Чапурин, Салин және 68-дивизион командирі Сырма, дивизион саяси жетекшісі Клигман болды. Сондай-ақ, жауап алуға қосынмен бірге жүрген Каз АССР халық ағарту комиссары Меңдешев, Каз ЦИК жауапты хатшысы Асылбеков қатысты. Меңдешев пен Асылбеков жергілікті жағдайды чекистерге қарағанда жақсы біледі екен.

24 маусымда Босаға-Қарақын жолын тексеру үшін автомобиль тобы басшысы Христианович бір машинамен және коммунистермен аттанды. Босағадан 16-18 шақырым жерде топ 400 адамдық банды қосынымен кездесіп кері Босағаға шегінеді. Бандыларға қарсы коммунистік қосын, теміржол атқыштары бір жеңіл, бір ауыр пулеметпен қаруланып, машинамен аттанды. Осы топты Гурьев ОГПУ қызметкерлері Чапурин мен Фетисов басқарды.

Фетисов мінген машина бандылардың жауған оғы астына тап болып Фетисов ауыр, машина жүргізушісі жеңіл жараланды. Осы кезде ауыр пулемет іске кірісіп, қосын кері Босағаға оралды.

Банды қосыны төрт жақтан қоршап, ұрыс жүргізді. Айта кету керек Босағадағы ұрыста бандылар басымдық танытты.

Дивизион командирі Сырма мен Гурьев ОГПУ басшысы Калашниковтың ұрысты дұрыс жүргізбеуіне сай, 25 маусымда басшылықты қолыма алдым.

Қосын жауынгерлерінің қайсарлығымен, пулеметтердің үздіксіз оқ жаудыруынан бандылар сағы сынып, әлсірей бастады. Банды басшысы, хан Тынымбаев Мырзағали оққа ұшты. Бұл да себеп болды.

26 маусым күні таңертең бандылардың кері кеткені белгілі болды. Сондықтан, қосынды Сенекке апаруды шештім.

Қосындағы 40 банды жанұя мүшелері босатылып, тек 3 жанұя мүшелері қалдырылды. Бандылардан алған малдарды Биш акты мен Сенек арасындағы жолда Оразбай Жакупов бандысы тартып алды [ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 43-іс. 91 п].

24-25 маусымда Босаға құдығынан 12 шақырымдай жерде ОГПУ-дің 68-ші дивизионы мен 450 адамнан тұратын көтерілісшілердің барлық қарулы күштерінің бастығы, адайлар хан көтерген Мырзағали Тынымбайұлының өзі басқарған көтерілісшілер жасақтарымен тәулік жарым уақытқа созылған ұрыс, қанды шайқас болады. Алғашқы күнгі ұрыста көтерілісшілер күші, 40 кісілік әскері бар жазалаушылар отрядынан 10 еседей көп болды. Келесі күні, 25 маусымда дивизион соғысқа 110 кісілік, 3 станокты 2 қол пулеметімен қаруланған барлық әскер құрамын қосты. Соған қарамастан жазалаушы қосын нәтижеге жете алмады. Себебі, дайындығы мол, жақсы қаруланған жазалаушы әскерге қарсы көтерілісшілер ежелден келе жатқан соғыс өнерін пайдаланған еді.

Көтерілісшілердің көпшілік жағдайда туыскандық байланыс жүйесіне негізделген ұйым болып, руластарымен, ауыл-ауыл болып жүруі олардың қозғалысына да ерекше сипат берді. Әрбір ауыл тұрғындары басшыларын руластарының ішіндегі беделді адамдардан өздері сайлады. Ежелден келе жатқан рулық тәртіп бойынша басшылардың айтқанын екі етпей орындау, олар үшін ежелден келе жатқан қағида еді. Ауыл басшылары ауылды тұтқиыл шабуылдардан қорғайтын ерікті жауынгер жасақтарын құрды. Тәртіп бойынша, әрбір отбасынан бір-бір азамат өзінің мініс көлігімен, қару-жарағымен келіп жасақ қатарына тұруға тиіс болды. Адайлардың мұндай жасақтарының саны кей жерде 500-1000 адамға дейін жетіп, үлкен күшке айналған екен. Оларды топ-топқа бөліп, жетекшілерін тағайындап, ұйымдасқан сипат беруге тырысқандық, жауынгерлік тәртіп орнатуға ұмтылғандық байқалады. Бұл топтар бір-бірімен үзбей хабарласып, барлау жұмыстарын жүргізіп, жазалаушылардың қай бағытта, қалай қарай бет алған жолдарын біліп, ауылдарына дер кезде хабарлап отырды. Бірақ, жазалаушы отрядтармен бетпе-бет кездескенде бұлар дәрменсіз еді. Себебі олардың қару-жарағы өте мардымсыз, ату құралдары, оқ-дәрілері мүлдем жоқ десе де болады. Қарулары: найза, қолдан соққан қылыш, сойыл, шоқпар ғана болды. Ал, мұндай қарумен пулемет, бесатар, крабин, техникамен жабдықталған, соғысқа әдейі дайындалған үкімет әскеріне қарсы тұру мүмкін емес еді. Сондықтан жасақтар үнемі жеңіліс тауып, көп шығынға ұшырап отырған екен. Олардың басты мақсаты да жазалаушыларға қарсы тұрып, шабуылға шығып, қайрат көрсету емес, олардан бой тасалап, ауылын, бала-шаға, мал-жанын үкімет әскерінен қорғау болатын. Сонымен қатар, олар үкіметтің ұжымдық шаруашылықтарына, азық-түлік қоймаларына шабуыл жасап, малдарын айдап кетіп, мүліктерін тонап, жергілікті басшыларын жазалау міндеті де осылардың мойнында болды.

Босаға шайқасындағы көтерілісшілердің жеңісінің басты себебі олар азаттық жолында жан аямай күрескен еді. Елі мен жері үшін, отбасын қорғау үшін күреске шығу олардың рухын көтерді.

Маңғыстау жеріндегі халық қозғалысының шырқау шегі болған Босаға шайқасы нәтижесінде Гурьев аумағында халық қозғалысын басып жаншуда, жазалауда аты шыққан чекист Фетисов оққа ұшты. Халық қозғалысын басу үшін жинақталған әскер күші амалсыз кері форт-Александровскіге шегінді. Бұл шайқастың тарихи маңызы қазақ жасақтарының кәсіби, барынша қаруланған күшке қарсы тұрып, қоршап алып бірнеше күн тапжылтпай ұстауы. Қолға түскен тұтқын сарбаздары мен жанұя мүшелерін босатып алуы және мал мүліктерін қару күшімен қайтарып алуы да әскери тарихтың мәнді беттері болып табылады [Жұмағұлов, Хайдаров, 2024: 38-50].

Соңғы кезде жарияланған Д.Аннаоразов [Аннаоразов, 2022: 327], С.Хошимов [Хошимов, Иминов, Тураходжаев, 2016: 100-108], С.Половецкий [Половецкий, Ченцов, 2020: 148], зерттеулерінде 1930 жылдардағы ОГПУ әскерінің қанқұйлы жазалау істері көрсетіледі. Дегенмен, ОГПУ әскері Маңғыстау жеріндегі Босаға шайқасында жеңілді. Босаға шайқасы қазақ жасақтарының ұлттық рухының жоғары екенін дәлелдеді.

Қорытынды. Маңғыстау жерінде болған қызыл империяның қанды қырғыны тарих парақтарына айналғанмен одан шығатын тағылымды халық еш уақыт ұмытпақ емес. 1930 жылдары ел болып, халық болып босып жоюлудың кейпін кешкен уақытта қолдарына қару алып мұздай қаруланған кәсіби әскерге қарсы шыққан халық қаһармандары болды. Олар және жалғыз емес бірнеше мың адам еді. Кеңестік тарихнамада «банды» деген ат берілген нағыз ерлер елі мен жері үшін күрестің жарқын беттерін қалдырды. Қазақстанның батыс өңірі әскери тарихында 1929-1933 жылдардағы Маңғыстаудағы кеңес өкіметіне қарсы қарулы күрес ерекше орын алады. Сөз жоқ осы күрестің шырқау шегі, ол Босаға шайқасы еді. Көнігі чекистердің өзі мойындаған шайқаста қазақ жасақтары соғыс жүргізудің тактикасын, қол басқарудың озық үлгісін көрсетті.

Дереккөздер

ҚР ҰҚКА – Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві

Sources

QR ҰҚКА – Qazaqstan Respublikasy Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві [Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]

Әдебиеттер

Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989 – *Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М.* Казахстанская трагедия // *Вопросы истории*. 1989. № 7. С. 53–71.

Алдажуманов, Жумагулов, 1994 – *Алдажуманов Қ., Жумагулов Б.* Восстание казахских шаруа в Адаевском округе // *Социально-политическое развитие Казахстана и его взаимосвязь с сопредельными странами. Сборник научных трудов*. Алматы. 1994. 112 с.

Алланиязов, Таукенов, 2000 – *Алланиязов Т., Таукенов А.* Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. Алматы: Фонд «XXI век». 2000. 164 с.

Алланиязов, 2009 – *Алланиязов Т.* Последний рубеж защитников номадизма: История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931 гг.). Алма-Ата, 2009. 424 с.

Аннаоразов, 2022 – *Аннаоразов Дж. С.* «Басмаческое движение» в Туркменистане – продолжение Гражданской войны 1918-1920 гг. Научная монография. Ашхабад. 2022. 327 с.

Бердіғожин, Алипова, 2024 – *Бердіғожин Л.Б., Алипова Д.Ж.* 1920-1930 жылдардағы Қазақстанның батыс өңіріндегі халық қозғалыстары. Оқу құралы. Алматы, 2024. 275 б.

Бөкей және Орал өңірлеріндегі бандитизм. 1921-1931. (ОГПУ хабарламалары бойынша): Құжаттар жинағы. 2023 – *Бөкей және Орал өңірлеріндегі бандитизм 1921-1931. (ОГПУ хабарламалары бойынша): Құжаттар жинағы*. Құраст. Е.Е. Хайдаров. Орал, «DANA» баспасы. 2023. 206 б.

Гиззатов, 2023 – *Гиззатов С.М.* 1921-1922 жылдардағы Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылық және оның зардаптары // *Отан тарихы*. 2023. № 26(2). 298–309-бб.

Жұмағұлов, Хайдаров, 2024 – *Жұмағұлов Б., Хайдаров Е.* 1920 жылдардағы әділдік үшін күрескендер (Батыс Қазақстан облысы мысалында) // *Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы*. 2024. 75(4). 38–50-бб.

Жұмағұлов, 2021 – *Жұмағұлов Б.С.* Сұрқия саясат сойқаны. Алматы, 2021. 312 б.

Жұмағұлов, 2022 – *Жұмағұлов Б.С.* Елі үшін туған есіл ер // *Egemen Qazaqstan*. 2022. № 136 (30365). 20 шілде. 11 б.

Жұмағұлов, 2023 – *Жұмағұлов Б.С.* Тобанияз Әлниязұлы – халық азаттығы жолындағы күрескер // *Отан тарихы*. 2023 №26(2). 258–271-бб.

Ижанов, 2017 – *Ижанов З.* Аласапыран. Алматы: «Өлке» баспасы. 2017. 352 б.

Қозыбаев, 1992 – *Қозыбаев М.* Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Қуаныш, 2010 – *Қуаныш С.* Атырау – Маңғыстау аймағы 1917 жылғы революциялық өзгерістер тұсында. Алматы: Өлке, 2010. 240 б.

Нагимов, Бердыгужин, 2023 – *Нагимов Ш., Бердыгужин Л.* Восстание в Мангистау 1930-х годов: новые источники // *Вестник Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова*. 2023. № 68(1). С. 23-33.

Омарбеков, 1993 – *Омарбеков Т.* Қазақстандағы халық көтерілісі қалай жазаланды? // *Ақиқат*. 1993. № 4. 57-б.

Омарбеков, 1994 – *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.

Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Половецкий, Ченцов, 2020 – *Половецкий С.Д., Ченцов А.С.* Деятельность органов и войск ВЧК - ОГПУ - НКВД СССР по борьбе с бандитизмом на Северном Кавказе (1920 - июнь 1941 г.). Санкт-Петербург: Наукоемкие технологии. 2020. 148 с.

- Сариев, Омаров, 1995 – *Сариев I., Омаров M.* Ойрандалған Адай даласы. Атамұра. Алматы. 160 б.
- Хошимов, Иминов, Тураходжаев, 2016 – *Хошимов С., Иминов Ж., Тураходжаев С.* Политические репрессии в Узбекистане в 20-30-х годах XX века // *Наука и современность*. 2016. С. 100-108.
- Хайдаров, 2022 – *Хайдаров E.* Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928-1932 жж.). Орал: «DANA» орталығы. 2022. 200 б.

References

- Abylkhozhin, Kozybaev, Tatimov, 1989 – *Abylkhozhin Zh., Kozybaev M., Tatimov M.* Kazhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy]. Questions of history. 1989. № 7. Pp. 53-71. [in Russ.]
- Aldazhumanov, Zhumagulov, 1994 – *Aldazhumanov K., Zhumagulov B.* Vosstanie kazahskih sharua v Adaevskom okruge [Rebellion of Kazakh Sharuas in Adayevsky District]. Socio-political development of Kazakhstan and its relationship with neighboring countries. Collection of scientific papers. Almaty, 1994. 112 p. [in Russ.]
- Allaniyazov, 2009 – *Allaniyazov T.* Poslednij rubezh zashitnikov nomadizma: Istoriya vooruzhennykh vystuplenij i povstancheskoj dvizhenij v Kazahstane (1929-1931 gg.) [The Last Stand of the Defenders of Nomadism: The History of Armed Revolts and Insurgent Movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Alma-Ata, 2009. 424 p. [in Russ.]
- Allaniyazov, Taukenov, 2000 – *Allaniyazov T., Taukenov A.* Shetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskih vooruzhennykh vystuplenij v Centralnom Kazahstane v 1930-1931 gg. [The Shet Tragedy. From the History of Anti-Soviet Armed Revolts in Central Kazakhstan in 1930-1931]. Almaty: «XXI Century» Foundation, 2000. 164 p. [in Russ.]
- Annaorazov, 2022 – *Annaorazov J.S.* «Basmacheskoe dvizhenie» v Turkmenistane – prodolzhenie Grazhdanskoj vojny 1918-1920 gg. Nauchnaya monografiya ["Basmachi Movement" in Turkmenistan - a Continuation of the Civil War of 1918-1920. Scientific Monograph]. Ashgabat, 2022. 327 p. [in Russ.]
- Berdigozhin, Alipova, 2024 – *Berdigozhin L.B., Alipova D.Zh.* 1920-1930 jylardağy Qazaqstannyñ batys öñirindeğy halyq qozğalystary. Oqu quraly [Popular movements in the western region of Kazakhstan in the 1920-1930s. Study guide]. Almaty, 2024. 275 p. [in Kaz.]
- Bökei jäne Oral öñirlerindeğy banditizm. 1921-1931. (OGPU habarlamalary boıynsha): Kyzhattar zhinary. 2023 – *Bökei jäne Oral öñirlerindeğy banditizm. 1921-1931. (OGPU habarlamalary boıynsha): Qújattar jınağy* [Banditry in the Bokey and Ural regions. 1921-1931 (According to OGPU reports): Collection of documents.]. Compiled by E.E. Khaidarov. Uralsk, DANA Publishing House, 2023. 206 p. [in Kaz.]
- Gizzatov, 2023 – *Gizzatov S.M.* 1921-1922 zhyldardagy Oral zhöne Bökej guberniyalaryndagy asharshylyk zhöne onyñ zardaptary. [The famine in the Ural and Bokey provinces of 1921-1922 and its consequences]. *Otan tarihi*. 2023 № 26(2). Pp. 298-309. [in Kaz.]
- Izhanov, 2017 – *Izhanov Z.* Alasapyran [Disorder]. Almaty: Olke Publishing House, 2017. 352 p. [in Kaz.]
- Khaidarov, 2022 – *Khaidarov E.* Batys Qazaqstan oblysyndagy halyq köterilisteri (1928-1932 zhzh.) [Popular uprisings in the West Kazakhstan region (1928-1932)]. Uralsk, DANA Publishing House, 2022. 200 p. [in Kaz.]
- Khoshimov, Iminov, Turakhodzaev, 2016 – *Khoshimov S., Iminov Zh., Turakhodzaev S.* Politicheskie repressii v Uzbekistane v 20-30-h godah HH veka [Political repression in Uzbekistan in the 1920s and 1930s.]. *Science and modernity*. 2016. Pp. 100-108. [in Russ.]
- Kozybaev, 1992 – *Kozybaev M.* Aqtandaqtar aqiqaty [The reality of whiteness]. Almaty: Kazakh University, 1992. 272 p. [in Kaz.]
- Kuanysh, 2010 – *Kuanysh S.* Atyrau – Manqystau ajmagy 1917 zhylygy revolyuciialyq özgerister tusynda [Atyrau – Mangistau region during the revolutionary transformations of 1917]. Almaty: Olke Publishing House, 2010. 198 p. [in Kaz.]
- Nagimov, Berdyguzhin, 2023 – *Nagimov Sh., Berdyguzhin L.* Vosstanie v Mangistau 1930-h godov: novye istochniki [The Mangistau Uprising of the 1930s: New Sources]. *Bulletin of the Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov*. 2023. 68(1). Pp. 23-33. [in Kaz.]
- Omarbekov, 1993 – *Omarbekov T.* Qazaqstandagy halyq köterilisi qalay zhazalandy? [How was the popular uprising punished in Kazakhstan?]. *Akikat*. 1993. № 4. 57 p. [in Kaz.]
- Omarbekov, 1994 – *Omarbekov T.* Zobalan (Kyshtep uzhymdastyryga qarsylyq): Oku quraly [Zobalan (Resistance to violent collectivization): Study guide]. Almaty: Sanat, 1994, 272 p. [in Kaz.]
- Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti: kömekshi oqu quraly [Tragedy of Kazakhstan of the 20-30s: auxiliary training manual: Study guide]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [in Kaz.]
- Polovetsky, Chentsov, 2020 – *Polovetsky S.D., Chentsov A.S.* Deyatelnost organov i vojsk VChK - OGPU - NKVD SSSR po borbe s banditizmom na Severnom Kavkaze (1920 - iyun 1941 g.) [The activities of the bodies and troops of the Cheka - OGPU - NKVD of the USSR to combat banditry in the North Caucasus (1920 - June 1941)]. St. Petersburg: Science-intensive technologie, 2020. 148 p. [in Russ.]
- Sariev, Omarov, 1995 – *Sariev I., Omarov M.* Ojrandalran Adaj dalasy. [Fragmented Adai steppe]. Almaty: Atamura. 160 p. [in Kaz.]
- Zhumaglov, 2022 – *Zhumaglov B.S.* Eli yshin tугan esil er [A hero born for his country]. *Egemen Qazaqstan*. 2022. 136 (30365). 20 shilde. 11 p.
- Zhumagulov, 2021 – *Zhumagulov B.S.* Surkiya sayasat soykany. [Results of scandalous politics]. Almaty, 2021. 312 p. [in Kaz.]
- Zhumagulov, 2023 – *Zhumagulov B.S.* Tobaniyaz Alniyazuly – halyk azattygy zholyndagy kuresker. *Otan tarihi*. 2023 № 26(2). Pp. 258-271.
- Zhumagulov, Khaidarov, 2024 – *Zhumagulov B., Khaidarov E.* 1920 zhyldardagy adildik yshin kyreskender (Batys Qazaqstan oblysy mysalynda) [Justice fighters of the 1920s. (in the example of West Kazakhstan region)]. *Bulletin of the Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov*. 2024. 75(4). Pp. 38-50. [in Kaz.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 732-748
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP / МРНТИ 03.01.09

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_732-748

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА МЕЖДУ ПРИТЯЖЕНИЕМ «УХОДЯЩЕГО ПОЛЯ» И «КОЛХОЗНОЙ» ПОВЕСТКОЙ (2-Я ПОЛОВИНА 40-Х – 50-Е ГГ. XX В.)

Гульмира Усенбаевна Орынбаева¹

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Орынбаева Г.У., 2025

Аннотация. *Введение.* Тема истории развития отечественной этнографии помогает осмыслить опыт предшествующих поколений ученых для успешного развития науки в современном Казахстане. *Цели и задачи.* Изучение одного из важных этапов становления казахстанской этнографии и условий ее развития, анализ обсуждений ее предмета и места в науке и обществе. *Материалы и методы.* Дан анализ научных и методологических изысканий советской, в том числе молодой казахстанской этнографии указанного периода, на которые влияли политико-идеологическая конъюнктура, научные контакты и тематические поиски в установленных советской системой рамках. Использованы архивные материалы, раскрывающие особенности развития этнографии в Казахстане в послевоенный период. Применен метод текстологического анализа, историзма, ретроспективный, сравнительно-исторический методы. *Обсуждение.* Изучены исследования казахстанских (Е.А. Масанов, Х. Аргынбаев, М.С. Муканов, С.Е. Ажигали, Н. Алимбай, А.Б. Калыш и другие), российских (В.А. Тишков, В.Н. Басилов, М.Ю. Мартынова, С.Н. Абашин, С.С. Алымов и другие) и западных (И. Оайон, Ф. Хирш) ученых по истории развития этнографии в Казахстане и СССР, рассмотрены их подходы к осмыслению данного периода становления науки. *Результаты.* Представляемая статья рассматривает важный в развитии казахстанской этнографии период 2-й половины 1940-х – 1950-х гг. по следующим вопросам: становление концепции науки этнографии, выбор тематики и проблематики исследований; условия становления науки – видение научных задач собственно советскими этнографами и влияние на академическую этнографию советской политики в области науки, пытавшейся поставить ее на службу государству; выбор предмета науки под «внешним» воздействием: 1) изучение исторической этнографии (то есть истории этнической культуры), 2) современного состояния народной культуры, 3) вопросов социологической тематики (успешное развитие современного села, описание советского быта крестьян и рабочих). *Заключение.* В результате советской политики в области науки – объединения истории с этнографией – в казахстанской этнографической науке утвердилось преобладание «исторической этнографии», произошло фактическое превращение этнографии во вспомогательную дисциплину, что наблюдается и в наши дни. В то же время в послевоенном Казахстане на становление предмета этнографии – изучение народной культуры («уходящего поля», «живой старины» и т.п.) либо же современного быта – влияли идеологические задачи советского государства.

Ключевые слова: этнология, советская этнография, казахстанские этнографы, концепция науки, предмет науки, становление науки, экспедиции

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Идеологические дискуссии 20–50 гг. XX в. и их воздействие на деформацию научного исторического знания в советское и постсоветское время» (2023–2025 гг.) (регистрационный номер АР 19680622).

Для цитирования: Орынбаева Г.У. Этнография Казахстана между притяжением «уходящего поля» и «колхозной» повесткой (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.) // Отан тарихы. 2025. № 3. С. 732-748. [на русском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_732-748

ҚАЗАҚСТАН ЭТНОГРАФИЯСЫ «ЖОЙЫЛЫП БАРА ЖАТҚАН ДАЛАНЫҢ» ТАРТЫМДЫЛЫҒЫ МЕН «КОЛХОЗ» МӘСЕЛЕСІНІҢ АРАСЫНДА (XX Ғ. 40 ЖЖ. 2-ШІ ЖАРТЫСЫ – 50 ЖЖ.)

Гүлмира Үсенбайқызы Орынбаева¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Орынбаева Г.У., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Отандық этнографияның даму тарихы тақырыбы Қазақстанның қазіргі ғылымын табысты дамыту үшін, алдыңғы буын ғалымдардың тәжірибесін түсінуге көмектеседі. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазақстан этнографиясының қалыптасуындағы маңызды кезеңдердің бірін, оның дамуы жағдайын зерттеу және оның ғылым мен қоғамдағы орны мен пәні туралы талқылауларды талдау. *Материалдар мен әдістер.* Кеңестік жүйенің шеңберінде белгіленген ғылыми байланыстар мен тақырыптар, кеңестік саяси-идеологиялық жағдаяттардың әсерінен, көрсетілген кезеңдегі жаңа қалыптасқан қазақстан этнографиясының ғылыми және әдістемелік ізденістерінің талқылаулары берілді. Соғыс жылдарынан кейінгі Қазақстан этнографиясының даму ерекшеліктерін көрсететін архив материалдары пайдаланылды. Текстологиялық талдау, тарихи әдіс, ретроспективті және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. *Талқылау.* Қазақстан мен КСРО-дағы этнографияның даму тарихы бойынша қазақстан (Е.А. Масанов, Х. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, С.Е. Әжіғали, Н. Әлімбаев, А.Б. Қалыш т.б.), ресей (В.А. Тишков, В.Н. Басилов, М.Ю. Мартынова, С.Н. Абашин, С.С. Алымов т.б.) және батыс (И. Огайон, Ф. Хирш) ғалымдарының еңбектері зерттелді, көрсетілген кезеңдегі ғылымның қалыптасуын түсіну бойынша көзқарастары қаралды. *Нәтижелер.* Мақалада 1940 ж. 2-ші жартысы – 1950 жж. Қазақстан этнографиясының даму кезеңдерінің мынадай маңызды мәселелері қарастырылады: этнография ғылымының концепциясының қалыптасуы, зерттеу проблемалары мен тақырыптар таңдау; ғылымның қалыптасу жағдайын – кеңестік этнографтардың ғылыми міндеті ретінде көрді және ғылым саласындасы кеңестік саясат академиялық этнографтарға ықпалы етті, әсіресе мемлекеттік қызметке қоюға тырысты; «сыртқы» ықпалдың аясында ғылыми бағыттарын таңдады: 1) тарихи этнографияны зерттеу (яғни, этникалық мәдениет тарихы), 2) халықтық мәдениеттің қазіргі жағдайы, 3) социологиялық тақырыптағы мәселелер (қазіргі ауылдың ойдағыдай дамуы, кеңестік шаруа мен жұмысшылардың күнделікті өмірін сипаттау). *Қорытынды.* Кеңестік саясаттың нәтижесінде этнография мен тарих ғылым салалары бірігіп, Қазақстан этнография ғылымында «тарихи этнографияға» басымдық берілді; шынында этнография қосалқы пәнге айналды. Бұндай құбылыс қазіргі күні де байқалады. Сондай-ақ, соғыс жылдарынан кейін Қазақстанда этнография пәнінің қалыптасуына – халық мәдениетін («жойылып бара жатқан дала», «қолданыстағы көне мұра» және т.б.) немесе қазіргі заманғы тұрмысты зерттеу – кеңестік мемлекеттік идеология міндеттері ықпал етті.

Түйін сөздер: этнология, кеңестік этнография, қазақстандық этнографтар, ғылым тұжырымдамасы, ғылымның қалыптасуы, экспедициялар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғ. 20–50 жылдардағы идеологиялық пікірталастар және олардың кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ғылыми тарихи білімнің деформациясына әсері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 19680622).

Дәйексөз үшін: Орынбаева Г.Ү. Қазақстан этнографиясы «жойылып бара жатқан даланың» тартымдылығы мен «колхоз» мәселесінің арасында (XX ғ. 40 жж. 2-ші жартысы – 50 жж.) // Отан тарихы. 2025. No. 3. 732-748-бб. [қазақ тілінде.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_732-748

ETHNOGRAPHY OF KAZAKHSTAN BETWEEN THE ATTRACTION OF THE «OUTGOING FIELD» AND THE «COLLECTIVE FARM» AGENDA (2ND HALF OF THE 1940S – 1950S)

Gulmira Ussenbaykyzy Orynbayeva¹

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-2524-9075>. E-mail: orinbaevag@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov Institute, 2025

© Orynbayeva G.U., 2025

Abstract. *Introduction.* The topic of the history of the development of domestic ethnography helps to understand the experience of previous generations of scientists for the successful development of science in modern Kazakhstan. *Goals and objectives.* The study of one of the important stages of the formation of Kazakhstani ethnography and the conditions of its development, as well as the analysis of discussions on its subject and place in science and society. *Materials and methods.* The article provides an analysis of scientific and methodological research in Soviet, including young Kazakhstani, ethnography of the specified period, which were influenced by the political and ideological situation, scientific contacts and thematic searches within the framework established by the Soviet system. Archival materials are used that reveal the features of the development of ethnography in Kazakhstan in the post-war period. The methods of textual analysis, historicism, retrospective, comparative-historical methods are used. *Discussion.* The works of Kazakhstani scholars (E.A. Massanov, Kh. Argynbayev, M.S. Mukanov, S.E. Azhigali, N. Alimbay, A.B. Kalysh, and others), Russian scholars (V.A. Tishkov, V.N. Basilov, M.Yu. Martynova, S.N. Abashin, S.S. Alymov, and others), and Western scholars (I. Ohayon, F. Hirsch) on the history of the development of ethnography in Kazakhstan and the USSR have been studied, and their approaches to interpreting this formative period of the discipline have been examined. *Results.* The presented article examines the period of the second half of the 1940s and 1950s, which was important for the development of Kazakhstani ethnography, on the following issues: the formation of the concept of ethnography as a science, the choice of research topics and issues, the conditions for the development of science, the vision of scientific tasks by Soviet ethnographers, and the influence of Soviet science policy on academic ethnography, which sought to put it at the service of the state. 1) the study of historical ethnography (the history of ethnic culture), 2) the current state of folk culture, and 3) sociological issues (the successful development of modern villages and the description of Soviet peasant and worker life). *Conclusion.* As a result of Soviet policy in the field of science – the unification of history with ethnography – the predominance of «historical ethnography» was established in Kazakhstan's ethnographic science, and the actual transformation of ethnography into auxiliary discipline, which is observed in our days, occurred. At the same time, in post-war Kazakhstan, the ideological tasks of the Soviet state influenced the study of folk culture («outgoing fields», «living antiquity», etc.) or modern life.

Keywords: ethnology, soviet ethnography, Kazakhstani ethnographers, concept of science, subject of science, formation of science, expeditions

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ideological discussions of the 20–50s of the XX century and their influence on the deformation of scientific historical knowledge in the Soviet and post-Soviet periods» (Registration number AP 19680622).

For citation: Orynbayeva G. Kazakhstan ethnography between the attraction of the "outgoing field" and the "collective farms" agenda (2nd half of the 1940s – 1950s) // Otan tarihy. 2025. No. 3. Pp. 732-748. [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_732-748

Введение. Мы согласны с мнением известного российского исследователя истории советской этнографии С.С. Алымова, что «осмысление прошлого науки является необходимым условием ее дальнейшего плодотворного развития» [Алымов, 2006: 3]. С этой точки зрения считаем важным рассмотреть проблему становления предмета изучения этнологии (советской этнографии) в Казахстане в 1940-е – 50-е гг.

Цель настоящей работы – на основе архивных и историографических источников, а также исследований разных лет показать формирование предмета и концепции этнографической науки в Казахстане. А также, наша задача – рассмотреть «внешние» факторы влияния на развитие науки, не акцентируя внимание как на успехах и достижениях, так и на недостатках и упущениях казахской этнографической школы послевоенного периода, уже достаточно освещенных. Кроме того, провести определенные параллели между начальным этапом становления и развития академической этнографии и сегодняшним состоянием этнологии / этнографии Казахстана.

Советская этнография время от времени оказывалась в выборе между «социальным» и «этническим». В послевоенное время в молодой казахстанской этнографии, как и во всей этнографической науке большой страны, происходили сложные и противоречивые процессы, которые в основном касались выбора предмета исследований, а в соответствии с ним и методов. В годы войны, как известно, государство стремилось укрепить советский патриотизм на основе национальных чувств, что сказалось на развитии общественных и гуманитарных наук, в том числе этнографии. Однако в конце 1940-х гг. тема народной культуры начинает рассматриваться как нежелательная. На это повлияли широко известные идеологические кампании тех лет по борьбе с космополитизмом и национализмом. Казахские этнографы, следуя общесоюзному призыву ведущих этнографов Москвы изучать современность и достижения колхозного строя, достигли собственных результатов в этой области исследования. Однако источники показывают, что тема исторической этнографии, то есть народного быта и культуры, все же была этнографам Казахстана более близка и предпочтительна, нежели описания и восхваления колхозной жизни. Поэтому ими с большим вдохновением была воспринята инициатива создания «Историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана», выдвинутая авторитетным советским ученым-этнографом Т.А. Жданко. Впоследствии именно в рамках изучения «уходящего поля» – исчезающей национальной традиционной культуры – этнографы Казахстана достигли больших успехов, выразившихся в издании ряда фундаментальных исследований о хозяйстве, одежде, жилище, родоплеменной структуре казахского народа и т.д.

Материалы и методы. Поскольку казахстанская наука являлась неотъемлемой частью советской науки и находилась фактически полностью в ведении общесоюзной академической системы, то рассматривать этапы развития отечественной этнографии следует в тесной взаимосвязи с историей советской этнографии, с общими установками и тенденциями в науке. Важно при этом сопоставление оценок и аналитических заключений видных этнографов, в том числе непосредственно находившихся в послевоенные годы в гуще научной жизни, что дает возможность выявить особенности советской и казахстанской этнографической науки того времени.

В рамках исследования изучены статьи установочного характера, показывающие состояние и дальнейший ход развития науки. Их авторами являются ведущие советские ученые-этнологи и организаторы академической этнографии, такие как С.П. Толстов, Т.А. Жданко, О.А. Корбе, П.И. Кушнер [Толстов, 1947; Толстов, 1954; Жданко, 1951; Жданко, 1955; Корбе, 1949; Кушнер, 1952]. Источниками изучения истории этнографии Казахстана являются работы отечественных этнографов – Н. Сабитова, И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой, Г.Н. Валиханова и других [Сабитов, 1948; Сабитов, 1950; Сабитов, 1953; Захарова, 1956; Захарова, Ходжаева, 1960; Валиханов, 1952 и др.].

Изучены также архивные материалы: в Научном архиве «Гылым ордасы» (Национальной академии наук РК) – фонд 11 «Институт истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР» (ныне: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова); в Архиве Президента Республики Казахстан – фонд 1526 «Первичная партийная организация Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР». В указанных архивных фондах представлены протоколы заседаний ученых советов и партийных собраний, в ходе которых выступления участников демонстрируют восприятие задач этнографической науки.

Обсуждение. Историографическую базу исследования составляют работы, посвященные истории этнографической науки в Казахстане: это, в первую очередь, известная монография Е.А. Масанова, а также научные статьи И.В. Захаровой, среди которых следует отметить ее

анализ-воспоминания о годах исследовательской работы в Казахстане, а также труды Х. Аргынбаева, Н. Алимбая, М.С. Муканова, С.Е. Ажигали, А.Б. Кальша, А.И. Исаевой, А.Т. Абдулиной, С.К. Косанбаева и др. [Масанов, 1966; Аргынбаев, Алимбаев, 1990; Захарова, 1998; Ажигали, Муканов, 2005; Абдулина, 2013; Ажигали, 2018; Косанбаев, 2005]. В отдельный блок можно включить работы современных отечественных этнологов, посвященные жизни и научной деятельности ведущих казахстанских этнографов – классиков этнографической науки Казахстана. Сюда входят статьи и монографии об А. Маргулане, Н. Сабитове, Е.А. Масанове, Х. Аргынбаеве, М.С. Муканове [Хамитова, 2019; Шашаев, Бегманова, 2020; Ажигали, Орынбаева, 2021; Халел Аргынбаев, 2014; Абылхожин, Масанов, 2007; Исаева, 2019]. К слову, следует заметить, что ждут своей реализации исследования о не менее видных этнографах И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой, В.В. Вострове, Х.А. Кауановой и других. Представленная статья может явиться дополнительным вкладом в освещение того периода истории отечественной этнографии/этнологии, когда шло становление концепции науки.

Казахстанские этнологи в большей степени придают внимание «внутренним» факторам развития науки, о которых пишет российский этнолог С.С. Алымов [Алымов, 2006: 3], то есть накоплению опыта, экспедиционным работам, появлению новых кадров и т.д. Проблему воздействия социальных, государственных, идеологических и других «внешних» факторов казахстанские исследователи рассматривают в меньшей степени.

Необходимо отметить значительный вклад в изучение данной темы современных российских исследователей, таких как В.А. Тишков, В.Н. Басилов, М.Ю. Мартынова, С.Н. Абашин, С.С. Алымов и мн. других, которыми были написаны научные аналитические работы по истории советской этнографии [Тишков, 1992; Тишков, 2008; Алымов, 2006; Алымов, 2010; Алымов, 2012; Абашин, 2015; Мартынова, 2022]. Эти публикации дают много пищи для размышлений другим исследователям данной проблемы, также стремящимся осмыслить прошлое и современное состояние науки для ее последующего успешного развития.

Французский историк и антрополог И. Оайон рассматривает развитие этнографии Казахстана в контексте укрепления национального самосознания, влияния национальных процессов на становление науки в советский период и в первые годы независимости [Ohayon, 2010]. Другая известная исследовательница, Ф. Хирш (США), в своей уже ставшей классической работе показывает роль этнографии в государственном строительстве советской страны преимущественно в 20–30-х гг. как заложенную традицию для этнографов последующих поколений [Хирш, 2022].

В отечественной историографии нередко обходится вниманием идеологический контекст научной жизни в советское время, политико-идеологический контроль, искусственное определение этнографии как науки исторической, существование в изначально заданной государственной властью плоскости, отсутствие настоящей творческой свободы, разработка спущенных сверху тем. Поэтому в представленной статье рассмотрены указанные стороны развития этнографии в советском Казахстане. Тем самым, дополняются, а в некоторых случаях пересматриваются условия и содержание научно-творческой деятельности казахстанских этнографов в послевоенные годы.

Развитие общественных дисциплин, в том числе и этнографии, в отличие от других наук, в большей степени зависит от политической ситуации в стране. Например, по мнению И.В. Захаровой, в условиях тоталитарного государства эта зависимость гораздо значительней и приводит к отставанию в области теории и ряду пробелов в практической работе. Происходит централизация научной работы, она становится под контроль государства, финансируется им. С одной стороны, это имело свои «плюсы», но, с другой стороны, сопровождалось сокращением самостоятельности исследовательской деятельности. Как правило, тоталитарные и авторитарные режимы стремятся превратить науки, в особенности, общественные и гуманитарные, в слугу государственных политических задач [Захарова, 1998: 11, 12]. С точки зрения же В.Н. Басилова, отечественная этнография в советский период, несмотря на жестокие политические репрессии и идеологическое давление, пережила яркий расцвет, что является парадоксальным явлением [Басилов, 1998: 23].

Результаты. Период второй половины 1940-х – 1950-х гг. в истории этнографической науки Казахстана имеет очень важное, можно сказать, решающее значение. Именно в эти годы создавался фундамент, на котором на протяжении всей истории ее развития основывается казахстанская этнология со всеми своими устремлениями, достижениями и недостатками. Так же и в Казахстане, во второй половине 1940-х и в 1950-е гг. происходило активное накопление полевого фактического материала, а в последующие годы по собранным материалам выпускаются основательные труды, ставшие классикой казахской этнографии.

В 1946–1949 гг. сектор этнографии Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР насчитывал всего три человека, не имевших соответствующей квалификации: Нигмет Сабитов, Махмуд Уралов и Дюсен Рахметов. В 1950-х гг. благодаря поддержке научных центров Москвы и Ленинграда в Казахстане начинает формироваться отряд отечественных научных кадров с хорошей профессиональной подготовкой, что незамедлительно сказалось на результатах научных работ. Основателями казахстанской этнографии и авторами фундаментальных работ являются Н. Сабитов, Х. Аргынбаев, И.В. Захарова, М.С. Муканов, Р.Д. Ходжаева, В.В. Востров и др. Почти все этнографы, работавшие в республике, окончили аспирантуру Института этнографии АН СССР, большинство из них были учениками Т.А. Жданко, Л.П. Потапова, С.П. Толстова [Масанов, 1966: 527].

Этнография Казахстана в заданной «системе координат». Этнография в СССР рассматривалась как наука, которая была призвана помочь государству в решении национального вопроса в советском понимании, отвечать на его запросы в плане развития советских наций и межнациональных отношений [Мартынова, 2022: 5–7; Хирш, 2022]. Кроме того, этнография виделась как инструмент борьбы с пережитками – то есть нежелательными национальными традициями и обычаями в ходе построения советской космополитичной культуры с модернизированными этническими элементами.

Как известно, в 1929–1934 гг. начался процесс «марксизации» науки, вместо прежней «этнологии» было утверждено название дисциплины «этнография». Этнология подверглась критике как наука непонятная, «буржуазная», прежде всего из-за теоретического контента, который никак не совмещался с марксистско-ленинской методологией. В эти годы шли бурные дискуссии о месте этнографии в системе общественных наук, ее специфике, методологии и другим вопросам [Захарова, 1956: 85]. В итоге этнографии было отведено место одной из исторических субдисциплин, и в таком виде она функционирует и сегодня [Тишков, 1992: 8]. По замечанию Ю. Слезкина, в годы войны этнография окончательно оформилась в дисциплину, изучающую этногенез, материальную культуру, происхождение классов и «скачки через капитализм» [Слезкин, 1993: 123]. В дальнейшие годы наука постепенно стала терять свой прежний высокий статус, который она имела в царской России и первое десятилетие советской власти. Т.А. Жданко вспоминала, что С.П. Толстову, возглавлявшему Институт этнографии АН СССР в послевоенные годы, приходилось много воевать за право этнографов изучать проблемы современности. Это был очевидный нонсенс, по мнению В.Н. Тишкова, так как этнография, базируясь на полевых исследованиях, в первую очередь ориентируется на тематику, связанную с современностью [Тишков, 2008: 25, 26].

Уже по прошествии многих лет после периода сталинизма казахстанские исследователи давали следующую характеристику развитию этнографии в то время: «Во второй половине 30-х и в 40-е годы этнографическое изучение Казахстана почти прекратилось. Это произошло под влиянием культа личности, когда конкретные социологические, в том числе и этнографические, исследования были объявлены «пережитком» буржуазного объективизма, буржуазной науки. Отдельные работы этнографов того периода страдали иллюстративностью, лакировкой действительности, в них замалчивались серьезные проблемы, которые стояли перед нашим государством в деле развития сельского хозяйства, в деле преобразования крестьянского быта. Да и само материальное положение, быт колхозного крестьянства тех лет оставляли желать много лучшего, в колхозном строительстве допускались серьезные ошибки и перегибы, игнорировались конкретные и насущные вопросы улучшения жизни колхозников, их культурно-бытового обслуживания» [Культура и быт, 1967: 5–6].

В 1946–47 гг. на страницах «Советской этнографии» все-таки был поставлен вопрос об изучении современных форм быта народов [Першиц, 1953: 195]. Так начался период изучения этнографии колхозов (в Казахстане: колхозного аула), ставшей значительным явлением в советской науке. В своих программных статьях С.П. Толстов как директор института, возглавлявшего всю советскую этнографическую науку, отстаивал историчность дисциплины, критиковал концепцию западной, «буржуазной» этнологии (или культурной и социальной антропологии), доказывал правильность советской трактовки этнографии. На страницах ведущих журналов «Советская этнография» и «Вопросы истории» на протяжении ряда десятилетий проводилась настойчивая работа по «привязыванию» этнографии к исторической науке [Толстов, 1947; Толстов, 1954; Толстов, 1960; За тесное сотрудничество, 1953]. Этнография как часть исторической науки в последующие периоды неизбежно возвращалась к исторической тематике. В то же время, еще раз заметим, что С.П. Толстов отстаивал необходимость изучения современных социокультурных процессов этнографией – с его точки зрения наукой исторической.

Таким образом, в послевоенное время этнография сложилась как дисциплина, направленная на изучение традиционного общества и «живой старины», то есть ее проявлений в современной жизни. Попытки объединить эти «две этнографии» не увенчались успехом: «единая концепция науки, которая охватывала бы историческую этнографию и этнографию современности» так и не возникла [Тишков, 2008: 89]. Однако в конце 1960-х гг. в составе советской этнографии появилась субдисциплина под названием этносоциология, призванная изучать происходящие в этносе явления и процессы, в основном социалистические достижения в быту. При этом тексты вопросников этносоциологов нередко просматривались в республиканских и областных комитетах компартии [Тишков, 1992: 14].

Между этнографией и исторической наукой, как известно, существует значительное различие: история всегда изучает прошлое, этнография же с самого своего возникновения изучала только настоящее. На это указывает ее основной метод собирания фактов – полевое исследование [Семенов, 1998: 4]. Скорее всего, именно вынужденной «историзацией» советской этнологии, теперь функционировавшей как этнография в рамках исторической науки, был предопределен выбор тем. Поэтому возобладала, и до сих пор преобладает теперь уже в казахстанской этнологии, историческое направление, то есть социокультурная тематика, связанная с прошлым народа.

Кроме того, на тематику исследований оказывала влияние динамика политической ситуации в стране, область исследований задавалась официальной идеологией. Этнография в те годы, как и все советские общественные науки, развивалась с «оглядкой» на политику государственного бюрократического аппарата в соответствии с выступлениями глав государства, партийных постановлений или решений руководства головного органа – Института этнографии АН СССР. О влиянии советской идеологии на науку высказываются разные, часто противоположные мнения. Так, известный этнолог В.Н. Басилов считал, что идеология, с одной стороны, сковывала творческую мысль, но с другой, вдохновляла на научные поиски. И, к тому же, также рассуждал ученый, талантливые люди всегда руководствуются долгом перед наукой, а не идеологическими директивами [Басилов, 1998: 24, 35].

Этнография Казахстана являлась частью советской науки, все научные учреждения и подразделения этнографического профиля подчинялись единому центру – Институту этнографии АН СССР, который был ответственным за разработку теоретических основ, проблематику и идеологическую направленность исследований [Масанов, 1966: 525]. Уже в самом начале функционирования сектора этнографии в Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР поступило распоряжение о том, чтобы планы работ сектора и их объем были увязаны с Институтом этнографии АН СССР [Ажигали, Муканов, 2005: 197]. Через центральный московский институт и Академию наук СССР руководство этнографической наукой всей страны осуществляла высшая советская партийная бюрократия. Таким образом, казахстанские этнографы производили исследования, исходя только из заданного тематического курса.

Социально-гуманитарные науки находились под регулярным наблюдением партийных и советских органов. По воспоминаниям И.В. Захаровой, этнограф в 40–50-е гг. получал определенное тематическое задание уже с частично готовыми выводами. В ходе исследования определялся выбор фактов, годных к опубликованию. При этом такие факты, как сохранение некоторых старинных обычаев, остатков шаманизма и т. п., замалчивались. В годы «оттепели» этнографы стали более свободны в выборе тематики, в сборе материалов, их толковании и выводах [Захарова, 1998: 16, 17]. Однако, контроль над наукой сохранялся, вся научная продукция проходила цензуру. Такие разделы этнографии, как общественные и семейные отношения, религия, народные знания, изучались лишь во временных пределах, в основном до революции, с обязательной критикой в духе догматического марксизма. Все так же преобладали «безопасные» темы, связанные с материальной культурой и народным искусством. В 1960-е гг. внимание этнографов было привлечено к изучению современных тем: жизни и быту казахов-рабочих, городского населения [Захарова, 1998: 18].

Вопросы идеологической подоплеки в развитии науки непосредственно затрагивает в своей статье, посвященной истории этнографии в Казахстане, французская исследовательница И. Оайон [Ohayon, 2010]. В частности, она считает, что в свое время в Казахской ССР была осуществлена «национализация» этнологических исследований, так как они касались в основном казахского населения, проводились в основном казахами и под контролем научных учреждений республики. Однако такая выраженная тенденция в этнографических исследованиях входила в определенное противоречие с установками из общего центра, осуществлявшего руководство развитием науки в национальных республиках, с необходимым требованием изучения вопросов, связанных с культурой

всех народов, населявших СССР. Поэтому этнографическое исследование титульных этносов в национальных республиках «разбавлялось» изучением и других народов, проживавших там. В целом же, изучение этнографии казахов, как и других народов, было возложено на республиканские академические учреждения.

При этом сохраняла свою актуальность одна из основных задач советских этнографов – фиксация культурных «пережитков», остатков прежней культуры; этнографическими научными открытиями при полевых исследованиях признавались именно исконные этнические традиции [Басилов, 1998: 25]. В целом же в послевоенный период, по мнению исследователей, сложилась характерная ситуация, когда в национальных республиках этнографы занимались в основном изучением культуры коренного народа, вопросами ее функционирования в современной жизни, степени влияния общесоветской и других культур.

В поисках «уходящего прошлого». О том, что казахстанская этнография, несмотря на все усилия отдельных ведущих советских ученых, осталась на позициях «поиска уходящего прошлого», писала на склоне лет И.В. Захарова. Такая тенденция обращаться к изучению народной культуры (что составляет предмет изучения «исторической этнографии») также названа в работах других исследователей истории этнографической науки изучением «уходящего поля», «живой старины», «пережитков» и т.д.

В годы Великой Отечественной войны наблюдалось некоторое ослабление контроля советского государства по отношению к историческим наукам, что выразилось также в большей свободе выбора тематики. Однако уже после окончания войны в ходе борьбы с космополитизмом и «буржуазным национализмом» в общественно-гуманитарной сфере советского общества этнографов стали обвинять в идеализации старины, традиционной культуры [Захарова, 1998: 16–17].

В послевоенный период казахстанские этнографы в сложных материальных условиях самостоятельно организовывали экспедиции и участвовали в полевых исследованиях, проводимых в республике совместно с московскими и ленинградскими этнографами. Судя по архивным данным, целью экспедиции 1946 г. было в основном изучение «прежней» по языку документов, то есть традиционной культуры. А опубликованные статьи конца 1940-х гг. свидетельствуют, что основной целью экспедиций тех лет уже являлось изучение современного колхозного села.

На ученом совете Института 18 сентября 1946 г. обсуждалась первая экспедиция сектора этнографии, которую провели сотрудники сектора М. Уралов и Д. Рахметов 2–16 июля того же года в Зайсанском и Тарбагатайском районах Восточно-Казахстанской области и Аксуатском районе Семипалатинской области. Целью экспедиции был сбор этнографического материала, касавшегося кочевого хозяйства, быта, родового строя, культуры и искусства [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 13. Л. 39].

В ходе обсуждения результатов экспедиции С. Юшков, в то время директор Института истории, археологии и этнографии, заметил: «В отношении этнографии возникает вопрос – нужна ли она, если она не целеустремленна, если она своими исследованиями не помогает развитию жизни. В каждом исследовании должна быть заложена цель – развитие народного хозяйства. Обработку данного материала необходимо проводить под этим углом зрения» [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 13. Л. 45].

Однако в целом участники совещания поддерживали усилия молодых казахских этнографов и нашли правильным изучение национальной традиционной культуры и хозяйства. В частности, работавшая в 1946–47 гг. в Институте репрессированный украинский этнограф Е.Ю. Спасская отметила полученные в ходе экспедиции сведения о народных художницах – мастерицах по войлоку, бережно хранивших вековые технологии и орнаментальное искусство горных кочевников-казахов [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 13. Л. 44].

Ранее, в июне 1946 г., в ходе обсуждения на ученом совете Института тематики этнографических исследований в Казахстане на ближайшие 15 лет присутствовавший на нем видный археолог, антрополог и этнограф С.И. Руденко высказал следующее замечание: «Исторические документы существуют, археологические памятники лежат спокойно и могут еще тысячу лет пролежать, а этнография – быт – в периоды коренной ломки и перестройки меняется решительным образом. Мы являемся как раз свидетелями интересного момента – прекращения кочевого быта, существовавшего более тысячи лет и если нас спросят – знаем ли мы этот быт, то надо сознаться, что мы этим мало занимаемся и в деталях его не знаем. Помимо нового уклада у нас есть вопросы родового строя, есть и вопросы народной литературы. Думаю, что пройдет 5–10 лет и уже странно будет эти вопросы изучать и, поэтому надо сейчас увязать проблемы старого и нового быта» [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 13. Л. 21]. Так С.И. Руденко, еще в 1920 гг. занимавшийся изучением

кочевого хозяйства и быта казахов, посчитал неотложным вопрос о сборе этнографических материалов по народной культуре казахов.

Тематику исследований этнографов Казахстана в 1947 г. можно проследить по выступлению Н. Сабитова в мае этого года, в котором указывалось, что сектор этнографии работает над двумя проблемами – это дореволюционная этнография и современная этнография. Далее руководитель сектора этнографии Института перечислил плановые темы: «Национальные игры у казахов в прошлом и настоящем», – изучением которой занимался Д. Рахметов, «Библиографический указатель материалов по этнографии Казахстана» (Ф. Аронов), «Мектебе и медресе у казахов в прошлом (историко-этнографический очерк)» (Н. Сабитов) [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 1. Л. 2]. Все эти темы время от времени подвергались критике как не представляющие научного интереса или даже «политически вредные». Так, почти половина внесенной в «Библиографический указатель» литературы тогдашним руководством Института в лице заместителя директора Е.Б. Бекмаханова была отмечена как националистическая и религиозная [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 26. Л. 4–5, 24; Там же. Д. 28. Л. 11–12].

Сам Н. Сабитов предмет изучения этнографии обозначал следующим образом: «Этнографическое изучение народов Казахстана представляет большой научный интерес, потому что оно показывает прошлое и настоящее, показывает те коренные изменения, которые происходили в жизни казахского народа за годы советской власти, благодаря заботам партии и правительства. Поэтому было бы неправильно изучать только прошлое, не связывая его с настоящим. Участникам предстоящей экспедиции необходимо учесть это обстоятельство» [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 12. Л. 7; Сабитов, 1948: 118].

Согласно отчету руководителя сектора этнографии Н. Сабитова, в ходе экспедиций научными сотрудниками сектора в Восточно-Казахстанскую и Семипалатинскую области (1946 г.), а также в Алматинскую и Талдыкурганскую области (1947 г.) был собран материал, характеризующий культуру и быт казахов обследованных областей как в прошлом, так и настоящем. Например, материалы о жилище, одежде и пище, предметах домашнего обихода, народных обычаях и обрядах, а также фольклорные материалы: пословицы и поговорки, предания и легенды [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 2. Л. 77].

Экспедиционная работа, полученные материалы и освоенный у ведущих советских этнографов опыт заметно способствовали продвижению казахстанской этнографической науки [Масанов, 1966: 519]. В то же время, в ходе производственных и партийных заседаний научные сотрудники Института истории, археологии и этнографии А. Жиренчин в 1946 г., Т. Елеуов в 1949 г. сетовали на то, что столичные ученые все полученные материалы совместных экспедиций увозили с собой [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 548. Л. 7; АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 1. Л. 137].

Представляет интерес тот факт, что участники экспедиции обязывались в ходе этнографических полевых работ проводить разъяснительные работы по уборке урожая в колхозах и читать пропагандистские лекции и доклады, например, о биографии Сталина [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 1. Л. 13]. Этнографы, как все советские гуманитарии и обществоведы, обязывались и считали себя обязанными вести идеологическую работу.

Также, на одном из партийных собраний Института 23 ноября 1947 г. в ходе обсуждения отчета заведующего сектором этнографии Н. Сабитова замсекретаря парторганизации Г.Ф. Дахшлейгер, например, заметил, что работы сектора этнографии неактуальны, так как «обращены только в прошлый быт». А также, что сектор до сих пор не занимается изучением быта и культуры «возрожденного казахского народа», и тему исследования Д. Рахметова «Казахские игры» он считает малоактуальной [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 1. Л. 44 об.]. В резолюции этого партсоборания было записано: «Тематика сектора этнографии обращена в прошлое, не ставятся актуальные проблемы советской этнографии, в частности, быта и культуры казахского народа в наши дни. Младший научный сотрудник сектора этнографии т. Рахметов плохо знает теорию марксизма-ленинизма» [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 1. Л. 43]. В итоге многолетнее объемное исследование Д. Рахметова так и не было опубликовано [Захарова, 1956: 91].

В те годы в советской этнографии была выдвинута в качестве главной тема изучения современного быта и культуры народов СССР. В секторе этнографии в Казахстане главной задачей становилось изучение казахского колхозного аула. Конечно, этнографы в экспедициях стремились собирать все, что сохранилось от старых традиционных форм, но официально это считалось второстепенным [Захарова, 1998: 17].

Как вспоминал М.С. Муканов, «после войны ЦК партии большевиков основное внимание в своей идеологической работе обратил на всестороннее утверждение коммунистического мировоззрения в области литературы, искусства, науки. ... Партийная концепция затронула и этнографическую науку – основное внимание должно было быть обращено на утверждение советского образа жизни, новых обрядов и т. д. Но историческая этнография, традиционная культура не могли быть подвержены забвению, так как партийные боссы понимали, что без вековых традиций невозможно существование культуры, особенно этнографической» [Цит. по: Косанбаев, 2005: 113].

Изучение «неслучайных» колхозов Казахстана. По словам непосредственного участника и свидетеля описываемых событий И.В. Захаровой, на протяжении всего советского периода осуществлялся контроль государства над научно-исследовательскими институтами, который шел через курирующую их Академию наук СССР. То есть выбор тематики и объем финансирования работ определялся сверху, а также определялась единая идеология и методология, которыми ученый должен был руководствоваться в своей деятельности [Захарова, 1998: 16].

С конца 1940-х и до начала 60-х гг., с перерывами, казахстанские этнографы, как и большинство специалистов научных учреждений этнографического профиля в стране, занимались «колхозной» тематикой. В 1949 г. Н. Сабитов отмечал, что в тематическом плане сектора текущего года предусмотрено новое направление – монографическая работа «Культура и быт казахского колхозного аула», в которой будет показан современный быт казахов – «как результат культурной революции за годы сталинских пятилеток» [АП РК. Ф. 1526. Оп. 1. Д. 2. Л. 77].

Н. Сабитов выступил на страницах «Советской этнографии» с публикацией о проводимых в Казахстане экспедиционных работах. В статье об экспедиции 1952 г. в Меркенский район Джамбульской области он осветил те методы, которыми пользовались этнографы при проведении работ в поле. Н. Сабитов писал, что Меркенский район как объект исследования был выбран неслучайно. Район являлся передовым, и в нем преобладало казахское население [Сабитов, 1953: 196]. Отметим, что, по мнению некоторых исследователей, при разработке вопросов «колхозной этнографии» в тот период имела место традиция описания сел малого размера, имевшая место еще с досоветских времен. Такой метод, по мнению А.Г. Новожилова, давал этнографам 1940–50-х гг. большую возможность показать в позитивном ключе трансформацию культуры локальной группы в ходе коллективизации и культурной революции и реальность сдвигов в построении социализма [Новожилов, 2012: 94–95]. О мотивации при выборе советскими этнографами объектов исследования – колхозов и совхозов – подробно описано в одной из работ С.С. Алымова [Алымов, 2010].

В рамках изучения колхозного быта проводилась работа экспедиции под руководством Н. Сабитова в четырех колхозах Меркенского района Джамбульской области. Колхозы были выбраны как различавшиеся между собой по отдаленности от районного центра, основному направлению хозяйства и национальному составу населения. Таким образом, работа в этих колхозах позволяла экспедиции собрать достаточно полный и разносторонний материал [Сабитов, 1953: 196]. В статье показаны изменения в формах поселения, жилища, одежде, в питании, происходящие в повседневной культуре сельских казахов. Приведенные данные указывают на сохранность многих элементов материальной и духовной культуры на тот момент, в начале 1950-х гг. [Сабитов, 1953: 199].

Г.Н. Валиханов, защитивший диссертацию по «колхозной» теме, указывал в своей работе, что в качестве методологического руководства использовал статьи О.А. Корбе [Корбе, 1949], Н. Сабитова [Сабитов, 1950] и П.И. Кушнера [Кушнер, 1952]. Исследователь отметил, что при сборе материала и написании работы руководствовались положениями, изложенными П.И. Кушнером: «изучать народную жизнь во всех ее бытовых проявлениях, а не «экономическое положение колхозного крестьянства»; показать «советский образ жизни в деревне» и «исторически изучать изменение форм быта, появление нового содержания в старых формах и рождение новых форм, развитие социалистической культуры» [Валиханов, 1952: 28]. Исследовательская методика разрабатывалась как учеными из Центра, так и казахстанскими этнографами. В Архиве Академии наук Казахстана, например, сохранились программы и методические указания, подготовленные С.М. Абрамзоном, П.И. Кушнером, М.С. Мукановым, Р.Д. Ходжаевой и другими учеными [НАГО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 56].

С.Н. Абашин указывает, что самой сложной для советских этнографов проблемой являлось то, как писать о современности, вокруг которой разворачивались дебаты [Абашин, 2015: 11]. В рамках изучения колхозов среди этнографов возникли дискуссии: о необходимости освещения производственной темы или отказе от нее, а также о монографическом либо тематическом изучении колхозного строя. Методологические дискуссии 1950-х гг. подробно проанализированы

С.С. Алымовым и С.Н. Абашиним, изучившими основные аспекты развития «колхозной» этнографии в советской науке [Алымов, 2006: 180–222; Алымов, 2010; Абашин, 2015: 11–15].

Судя по публикациям казахстанских этнографов, они, по-видимому, в соответствии с предписаниями, действительно прибегали к подробному описанию колхозного производства, то есть к т.н. «экономизму» [Абашин, 2015: 13]. Относительно второго вопроса, ярким примером такого монографического исследования является «Культура и быт казахского колхозного аула». В предисловии книги можно обнаружить отголоски этой дискуссии: «Как ни странно, среди некоторых людей еще бытует недоверчивое и даже несколько пренебрежительное отношение к работам, посвященным конкретному исследованию быта и культуры отдельных аулов и колхозов. Эти товарищи, очевидно, привыкли к «масштабным» и «грандиозным» общим рассуждениям, которые, будучи оторванными от жизни, нередко теряли практический смысл, превращались, как говорил В.И. Ленин, в «претендующие на коммунистическую принципиальность словопрения» [Культура и быт, 1967: 6]. Дело в том, что ряд этнографов на протяжении 1950-х гг. высказывали мнение об ошибочности суждения о развитии всего колхозного крестьянства на основе изучения одного колхозного села [Абашин, 2015: 14].

Указанный коллективный обобщающий труд «Культура и быт казахского колхозного аула» – итог многолетних полевых изысканий – был подготовлен под редакцией А.Х. Маргулана и В.В. Вострова, его авторами явились все ведущие казахские этнографы того периода: Е.А. Масанов, Х. Аргынбаев, В.В. Востров, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, М.С. Муканов, Дж. Х. Кармышева, а также историк Р.Б. Сулейменов. Но изданная в 1967 г. и написанная на основе исследований двух колхозов – «Жетысу» и «XXII съезд КПСС» – коллективная монография «Культура и быт казахского колхозного аула» содержит общий для советской этнографии недостаток: в ней превозносится советский образ жизни, противопоставленный бытованию традиционной культуры [Калыш, Исаева: 2003, 16].

Помимо достаточно высокой научно-познавательной и этнографической ценности эта крупная итоговая монография, несомненно, преследовала выраженные идеологические цели, а именно: обобщить и показать достижения при колхозном строе одного из «отсталых» народов Востока [Культура и быт, 1967: 4]. Несмотря на риторику о преимуществах колхозного строя и советского образа жизни, монография содержит ценный для современного историка и этнолога материал: историю развития коллективного общественного хозяйства, обстоятельный анализ материальной культуры, семейных отношений и быта, сохранности их традиционных и новых форм в отдельно взятых колхозах.

По мнению И.В. Захаровой, изучение современности и тех изменений, которые происходят в быту и культуре народа, является проблемой важной и необходимой. Но негласное предписание этнографам описывать культуру в соответствии со сталинской формулой как «национальную по форме, социалистическую по содержанию» и необходимость доказывать, что «жизнь стала лучше...» выхолащивали сущность изучения современности и определяли методику работы – выборочное исследование. Поэтому занятие этой темой исследователю не могло давать удовлетворение [Захарова, 1998: 17].

Разработка «Историко-этнографического атласа». Как отмечали позже И.В. Захарова и Р.Д. Ходжаева в своей статье, опубликованной в журнале «Советская этнография» в 1960 г., в ходе исследования колхозов обнаружилась необходимость в изучении традиционной казахской культуры. Только с учетом решения таких исторических проблем, как этногенез, история культуры, искусства казахов и т. д. можно было перейти к научно-обоснованному изучению вопросов социалистического преобразования быта и культуры [Захарова, Ходжаева, 1960: 180].

В 1955 г. казахстанские этнографы приступили к масштабному проекту по подготовке «Историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана». Разработка Атласа была поручена Институту этнографии Президиумом АН СССР по итогам объединенной научной сессии, посвященной истории народов Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, которая проходила в Ташкенте в 1954 г. Работа была включена в государственный план Института этнографии АН СССР на 1955–1960 гг. с расчетом на продолжение в следующей пятилетке. В масштабной совместной работе, кроме осуществлявшего руководство Института этнографии, должны были участвовать Институт истории материальной культуры и Институт языкознания АН СССР, музеи Москвы и Ленинграда, институты истории, археологии и этнографии Академий наук Казахстана и Средней Азии и местные музеи [Жданко, 1955: 23]. В 1955 г. работа над Атласом

шла уже полным ходом: под руководством Т.А. Жданко разрабатывались вопросники, анкеты; к работе на местах привлекались краеведы, работники вузов, музеев [Жданко, 1955: 28].

Следуя новой комплексной программе, казахстанские этнографы приступили к полному и глубокому исследованию традиционной культуры казахского народа путем организации сплошного экспедиционного обследования территории республики, систематизации и введения в научный оборот всех имеющихся источников [Масанов, 1966: 521]. Хотя работа в рамках Атласа и способствовала, на наш взгляд, утверждению несколько односторонней традиции в казахстанской этнологии делать больший упор на историческую этнографию (в ущерб этносоциальным исследованиям современности), тем не менее имела важнейшее научно-познавательное и культурно-политическое значение в виде целого ряда монографий и сборников по традиционной культуре народа, катастрофически терявшего в те годы свою культурную идентичность. В ходе экспедиций в рамках подготовки регионального Атласа казахстанские исследователи, главным образом, собирали материал по дореволюционному и современному жилищу, одежде, народным художественным промыслам и ремеслам, а также данные для карты родоплеменного расселения казахов [см.: Захарова, Ходжаева, 1960: 181–182].

Здесь отметим, что в 1960-х годах Е.А. Масанов так же замечал, что отказ от современной проблематики – текущих культурно-бытовых и этнических процессов – является ошибочным [Масанов, 1966: 521]. И, видимо, не случайно, что в новых условиях политической «оттепели» (конца 50-х – начала 60-х гг.) получает развитие представление об этнографии, как науке, призванной изучать в первую очередь современные процессы. В этот период этнографы Института истории, археологии и этнографии АН КазССР вновь обратились к теме изучения современного колхозного аула, по которой через несколько лет будет выпущена отмеченная выше солидная монография [Культура и быт, 1967].

В вышеотмеченной публикации в «Советской этнографии» И.В. Захарова и Р.Д. Ходжаева указывали на недостатки и пробелы в работе этнографов Казахстана. Главным недостатком ученые считали имеющуюся однобокость тематики. По свидетельству авторов, не велась работа по духовной культуре, рабочему быту, изучению семейных отношений, не проводились исследования этнографии других народов Казахстана, наблюдалось излишнее увлечение этнографией дореволюционного периода и недостаточное внимание уделялось современной проблематике. По мнению авторов, эти недостатки в большей степени были обусловлены малочисленностью подготовленных научных кадров [Захарова, Ходжаева, 1960: 183].

Целенаправленные полевые исследования лежали в основе последующей работы над региональным историко-этнографическим Атласом во второй половине 1950-х гг., когда требовалось проведение масштабных, длительных экспедиций на всей территории Казахстана. Как отмечают сами участники этих работ, это было самой сложной и трудоемкой задачей. В 1955–1959 гг. Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР провел этнографические экспедиции в 11 областях республики [Захарова, Ходжаева, 1960: 181]. Затем на основе материалов этих экспедиций были созданы крупные обобщающие труды: «Казахская национальная одежда XIX – начала XX в.» (1964), «Қазақ халқындағы семья мен неке», «Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.)» (1968), «Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу (1980), «Казахское народное прикладное искусство», «Казахское народное жилище» (1989) и др., ставшие классикой казахстанской этнологии и этнографии [подробно см.: Ажигали, Муқанов, 2005: 194–195].

В деле сбора ценного полевого этнографического материала большая работа в послевоенный период проводилась и другими учреждениями – в особенности музеями. В частности, Центральный музей Казахстана организовывал экспедиции с целью изучения и сбора образцов работ народных мастеров по обработке камня, резьбе по дереву, кости, чеканке по металлу, ткачеству, вышивке и народному орнаменту. Главной целью проводимых экспедиций директор музея А.М. Жиреншин видел в необходимости выставлять этнографический материал, демонстрирующий «богатейшее творчество народа», а не как иллюстрацию отсталой (прежней) культуры, что было характерно для тех лет: «Глубокие исторические корни предаются забвению» [Жиреншин, 1949: 83].

И.В. Захарова в конце 1990-х гг., анализируя этнографическую работу в Казахстане, также писала, что в советское время среди историков и в обществе утвердилось отношение к этнографии как к подсобной, периферийной науке, ниже рангом политической и экономической истории [Захарова, 1998: 18]. Уже в годы независимости казахстанские этнологи, поддерживая точку зрения И.В. Захаровой, писали, что «в триаде родственных наук «история-археология-этнография»

последняя всегда находилась в притесненном состоянии, на положении как бы «вспомогательного» направления, структуры [Ажигали, Оразбек, 2001: 8]. К сожалению, приходится признать, что и в наши дни отношение к этнологической науке в Казахстане не изменилось.

Заключение. Таким образом, в представленной обзорной статье мы попытались дать характеристику важному периоду в истории казахстанской этнографической науки. Во второй половине 1940-х и в 1950-х гг. произошло становление академической этнографии, появились первые успехи. Важными, на наш взгляд, представляются также параллели, которые можно провести между развитием этнографии в тот период и современной казахстанской этнологией.

Казахстанская этнография, как и все отрасли науки в стране, развивалась под контролем государства, при поддержке и покровительстве научных организаций Москвы и Ленинграда. Еще с военных лет этнографы республики изучали народную культуру, фиксировали «уходящее прошлое», чему способствовала и официальная идеология, строившая патриотическую агитацию на национальных чувствах. В первые послевоенные годы появилось мнение среди части историков и этнографов о том, что изучение исторической этнографии не имеет актуальности, на что оказали влияние новые веяния в идеологии, выразившиеся в виде борьбы с космополитизмом, а в национальных республиках – с национализмом.

В эти же годы, то есть во второй половине 1940-х, ведущими советскими этнографами в русле политико-идеологических интересов советского государства было вновь инициировано обращение к теме современного быта крестьянства и рабочего класса. Этнография Казахстана, как часть советской этнографической науки, приступила к осуществлению заданного тематического направления. Однако бесспорно важное для этнографии изучение современных социальных и культурных процессов превратилось в очередное идеологическое предприятие: необходимость приукрашивать действительность, следовать заранее заданным результатам. Эти и другие издержки советской общественной науки не способствовали прочному становлению данного направления.

Особый импульс этнографии Казахстана придала работа над Региональным историко-этнографическим атласом Средней Азии и Казахстана. Она соответствовала стремлению казахстанских этнографов заниматься изучением народного быта, хозяйства и культуры, а также фиксацией их современных проявлений. Работа над Атласом привела этнографов Казахстана к значительным результатам.

Таким образом, предмет науки этнографии в советское время, в особенности во второй половине 1940-х – 1950-е гг., подвергался обсуждениям и пересмотрам в соответствии с политическими и идеологическими тенденциями в общественно-политической жизни Советского Союза. Научные споры в основном касались выбора между исследованиями в рамках исторической этнографии, то есть народной культуры и быта как в прошлом, так и в настоящем, либо же приближенным к социологическому изучением колхозной жизни, современного быта советского крестьянства и рабочих. В итоге, утверждение этнографии как исторической дисциплины и невозможность изучения современных процессов без вмешательств государственных органов привели к главенству исторической этнографии как в советской казахстанской этнографической науке, так и в этнографии/этнологии современного Казахстана.

Источники

НАГО – Научный архив «Гылым ордасы»

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

Sources

NAGO – Nauchnyi arkhiv «Gylym ordasy» [Scientific Archive of the Gylym Ordasy]

AP RK – Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

Литература

Абашин, 2015 – *Абашин С.Н.* Советский кишлак: между колониализмом и модернизацией. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 848 с.

Абдулина, 2013 – *Абдулина А.Т.* История становления этносоциологии в Казахстане // *Отан тарихы*. 2013. № 3. С. 129–136.

Абылхожин, Масанов, 2007 – *Абылхожин Ж.Б., Масанов Н.Э.* Эдиге Масанов: судьба человека, судьба семьи, судьба страны // *Вестник Евразии*. 2007. № 4. С. 25–44.

Ажигали, Оразбек, 2001 – *Ажигали С.Е., Оразбек Е.Ж.* Предисловие // *Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей*. Алматы: Гылым, 2001. С. 7–12.

Ажигали, Муканов, 2005 – *Ажигали С.Е., Муканов М.С.* Из истории академической этнографии в Казахстане // *Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арналады.* Алматы: МерСал, 2005. С. 193–224.

Ажигали, 2018 – *Ажигали С.Е.* «Казахская этнографическая школа 2-й половины XX в.»: основные этапы развития, значение // *Материалы международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания»* (Алматы, 13–14 апреля 2018 г.). Алматы, 2018. С. 16–21.

Ажигали, 2020 – *Ажигали С.Е.* Казахская этнографическая школа // *Мысль.* 2020. № 9. С. 49–56.

Ажигали, Орынбаева, 2020 – *Ажигали С.Е., Орынбаева Г.У.* О научном наследии востоковеда, библиографа и этнографа Нигмета Сабитова и увековечении его памяти: конференция к 125-летию ученого // *Отан тарихы.* 2021. № 1. С. 201–210.

Алымов, 2006 – *Алымов С.С. П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920 – 1950-е годы.* М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2006. 256 с.

Алымов, 2010 – *Алымов С.С.* Неслучайное село: советские этнографы и колхозники на пути «от старого к новому» и обратно // *Новое литературное обозрение.* 2010. № 101 (1). С. 109–129.

Алымов, 2012 – *Алымов С.С.* Понятие “пережиток” и советские социальные науки в 1950–1960-е годы / *Антропологический форум.* 2012. № 16. С. 261–287.

Аргынбаев, Алимбаев, 1990 – *Аргынбаев Х., Алимбаев Н.* Этнографическая проблематика в историографии конца 30–50-х гг. // *Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960). Очерки становления и развития.* Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 246–268.

Басилов, 1998 – *Басилов В.Н.* Традиции отечественной этнографии // *Этнографическое обозрение.* 1998. № 2. С. 18–45.

Валиханов, 1952 – *Валиханов Г.Н.* Современный быт казахского колхозного аула (По материалам Эңбекшілдерского района Кокчетавской области Казахской ССР). Дисс. ... канд. ист. наук. М., 1952. 432 с.

Жданко, 1951 – *Жданко Т.А.* Этнографическое совещание 1951 года // *Советская этнография.* 1951. № 2. С. 221–230.

Жданко, 1955 – *Жданко Т.А.* Историко-этнографический атлас Средней Азии // *Советская этнография.* 1955. № 3. С. 20–29.

Жиреншин, 1949 – *Жиреншин А.М.* Проблема этнографии и задачи музеев Казахстана // *Вестник АН КазССР.* 1949. № 11. С. 77–86.

За тесное сотрудничество, 1953 – За тесное сотрудничество этнографов и историков // *Советская этнография.* 1953. № 3. С. 3–8.

Захарова, 1956 – *Захарова И.В.* Этнографическое изучение Казахстана за годы Советской власти // *Известия АН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права.* Алма-Ата, 1956. Вып. 3. С. 77–93.

Захарова, Ходжаева, 1960 – *Захарова И.В., Ходжаева Р.Д.* Состояние и задачи изучения этнографии Казахстана // *Советская этнография.* 1960. № 2. С. 180–183.

Захарова, 1998 – *Захарова И.В.* Этнографическая работа в Казахстане в 1920–1950-х годах // *Этническая история тюркских народов и сопредельных территорий: Сборник научных трудов.* Омск: Изд-во ОмГПУ, 1998. С. 11–18.

Исаева, 2019 – *Исаева А.И.* Көрнекті ғалым М.С. Мұқанов және XX ғасырдағы отандық этнология. Алматы: Palitra Press, 2019. 296 б.

Корбе, 1949 – *Корбе О.А.* Программа этнографического изучения казахского колхозного аула // *Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.* 1949. Т. 6. С. 37–46.

Косанбаев, 2005 – *Косанбаев С.К.* История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII–XX вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 168 с.

Культура и быт, 1967 – *Культура и быт казахского колхозного аула.* Алма-Ата: Наука, 1967. – 304 с.

Кушнер, 1952 – *Кушнер П.И.* Об этнографическом изучении колхозного крестьянства // *Советская этнография.* 1952. № 1. С. 134–141.

Қалыш, Исаева, 2003 – *Қалыш А., Исаева Ә.* 1945–2000 жылдардағы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтындағы этнография ғылымының дамуы // *Отан тарихы.* 2003. № 4. – 13–24 б.

Мартынова, 2022 – *Советская этнография в истории государственного строительства и национальной политики / М.Ю. Мартынова, В.Н. Тишков и др.; отв. ред. М.Ю. Мартынова.* М.: ИЭА РАН, 2022. 556 с.

Масанов, 1966 – *Масанов Э.А.* Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: Наука, 1966. 322 с.

Новожилов, 2012 – *Новожилов А.Г.* Этнографическое изучение колхозного крестьянства в 1930–1950-е годы // *Вестник СПбГУ. Сер. 2.* 2012. Вып. 2. С. 90–101.

Першиц, 1953 – *Першиц А.И.* Обсуждение работы журнала «Советская этнография» в Бюро Отделения истории и философии АН СССР // *Советская этнография.* 1953. № 3. С. 191–196.

Сабитов, 1948 – *Сабитов Н.* Об итогах работы этнографической экспедиции 1946 года Сектора этнографии // *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия историческая.* 1948. Вып. 4. С. 116–118.

- Сабитов, 1950 – *Сабитов Н.* Об этнографической экспедиции 1949–1950 гг. по изучению культуры и быта казахского колхозного аула // Известия АН Казахской ССР. Серия историческая. 1950. Вып. 5. С. 71–76.
- Сабитов, 1953 – *Сабитов Н.* Этнографическая экспедиция в Меркенский район Джамбульской области // Советская этнография. 1953. № 3. С. 196–200.
- Семенов, 1998 – *Семенов Ю.И.* Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины // Советская этнография. 1998. № 2. С. 3–17.
- Слезкин, 1993 – *Слезкин Ю.Л.* Советская этнография в нокдауне: 1928–1938 // Этнографическое обозрение. 1993. № 2. С. 113–125.
- Тишков, 1992 – *Тишков В.А.* Советская этнография: преодоление кризиса // Этнографическое обозрение. 1992. № 1. С. 5–20.
- Тишков, 2008 – *Тишков В.А.* Наука и жизнь. Разговоры с этнографами. М.: Алетейа, 2008. 178 с.
- Толстов, 1947 – *Толстов С.П.* Советская школа в этнографии // Советская этнография. 1947. № 4. С. 9–29.
- Толстов, 1954 – *Толстов С.П.* Задачи советской этнографии // Вопросы истории. 1954. № 11. С. 160–163.
- Толстов, 1960 – *Толстов С.П.* Основные теоретические проблемы современной советской этнографии // Советская этнография. 1960. № 6. С. 186–199.
- Халел Арғынбаев, 2014 – *Халел Арғынбаев.* Өнегелі өмір / Ред. басқ. Ф.М. Мұтанов; ред. жұмыс тобы: А.Б. Қалыш, М.А. Арғынбаева, Е.К. Рахимов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 373 б.
- Хамитова, 2019 – *Хамитова М.А.* Әлкей Марғұлан және мәдени мұра. Алматы: Орхон, 2019. 488 б.
- Хирш, 2022 – *Хирш Ф.* Империя наций: Этнографическое знание и формирование Советского Союза. М.: НЛО, 2022. 472 с.
- Шашаев, Бегманова, 2020 – *Шашаев Ә.Қ., Бегманова М.М.* Нығмет Сабитов: шығыстанушы, тарихшы-этнограф, библиограф. Алматы: Palitra-Press, 2020. 211 б.
- Ohayon, 2010 – *Ohayon, Isabelle.* Parcours de l'ethnologie au Kazakhstan: Anciennes contraintes, nouveaux travers [Путь этнологии в Казахстане: старые ограничения, новые подходы] // Journal des anthropologues [En ligne], 87|2001, mis en ligne le 28 octobre 2010, consulté le 05 janvier 2020. URL : <http://journals.openedition.org/jda/2723>

References

- Abashin, 2015 – *Abashin S.N.* Sovetskii kishlak: Mezhdue kolonializmom i modernizatsiei [The Soviet village: between colonialism and modernization]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2015. 848 p. [In Russian].
- Abdulina, 2013 – *Abdulina A.T.* Istoriya stanovleniya e'tnosociologii v Kazahstane [The history of the formation of ethnosociology in Kazakhstan]. *Otan tarihy`*. 2013. № 3. Pp. 129–136. [In Russian].
- Abylkhozhin, Masanov, 2007 – *Abylkhozhin Zh.B., Masanov N.E.* Ehdige Masanov: sud'ba cheloveka, sud'ba sem'i, sud'ba strany [Edige Masanov: The Fate of a Man, the Fate of a Family, and the Fate of a Country]. *Vestnik Evrazii*. 2007. № 4. Pp. 25–44. [In Russian].
- Alymov, 2006 – *Alymov S.S.* P.I. Kushner i razvitie sovetskoi ehtnografii v 1920 – 1950-e gody [P.I. Kushner and the development of Soviet ethnography in the 1920s – 1950s]. M.: In-t ehtnologii i antropologii RAN, 2006. 256 p. [In Russian].
- Alymov, 2010 – *Alymov S.S.* Nesluchainoe selo: sovetskie ehtnografy i kolkhozniki na puti «ot starogo k novomu» i obratno [Not accidental village: Soviet ethnographers and collective farmers on the way "from the old to the new" and back]. *Novoe literaturnoe obozrenie*. 2010. № 101 (1). Pp. 109–129. [In Russian].
- Alymov, 2012 – *Alymov S.S.* Ponyatie "perezhitok" i sovetskie sotsial'nye nauki v 1950–1960-e gody [The concept of a "relic" and Soviet social sciences in the 1950s and 1960s]. *Antropologicheskii forum*. 2012. № 16. Pp. 261–287. [In Russian].
- Argynbaev, Alimbaev, 1990 – *Argynbaev Kh., Alimbaev N.* Ehtnograficheskaya problematika v istoriografii kontsa 30–50-kh gg. [Ethnographic issues in the historiography of the late 30-50s.] // *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960). Ocherki stanovleniya i razvitiya*. Alma-Ata: Gylym, 1990. Pp. 246–268. [In Russian].
- Azhigali, Orazbek, 2001 – *Azhigali S.E., Orazbek E.Zh.* Predislovie [Preface] // *Oby'chai i obryady` kazahov v proshlom i nastoyashem. Sbornik statej*. Almaty`: Gy'ly'm, 2001. Pp. 7–12. [In Russian].
- Azhigali, Mukanov, 2005 – *Azhigali S.E., Mukanov M.S.* Iz istorii akademicheskoy e'tnografii v Kazahstane [From the history of academic ethnography in Kazakhstan] // *Qazaqstannyñ tarih ğylymy: Ş.Ş. Uälihanov atyndağy Tarih jäne etnologiya institutynyñ 60-jyldyğyna arnalady*. Almaty`: MerSal, 2005. Pp. 193–224. [In Russian].
- Azhigali, 2018 – *Azhigali S.E.* «Kazahskaya e'tnograficheskaya shkola 2-j poloviny` XX v.»: osnovny'e e'tapy` razvitiya, znachenie ["Kazakh ethnographic school of the 2nd half of the XX century": main stages of development, significance] // *Materialy` mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «III Argy'nbaevskie chteniya. Sovremennaya e'tnograficheskaya nauka i ee rol' v modernizacii obshchestvennogo soznaniya» (Almaty`, 13–14 aprelya 2018 g.)*. Almaty`, 2018. Pp. 16–21. [In Russian].
- Azhigali, 2020 – *Azhigali S.* Kazakhskaya ehtnograficheskaya shkola [Kazakh ethnographic school]. *Mysl'*. 2020. № 9. Pp. 49–56. [In Russian].

Azhigali, Orynbaeva, 2020 – *Azhigali S.E., Orynbaeva G.U.* O nauchnom nasledii vostokoveda, bibliografa i ehtnografa Nigmeta Sabitova i uvekovechenii ego pamyati: konferentsiya k 125-letiyu uchenogo [On the scientific legacy of the orientalist, bibliographer, and ethnographer Nigmat Sabitov and the perpetuation of his memory: a conference dedicated to the 125th anniversary of the scholar]. *Otan tarikhy*. 2021. № 1. Pp. 201–210. [In Russian].

Basilov, 1998 – *Basilov V.N.* Tradicii otechestvennoj e`tnografii [Traditions of National ethnography] // *Ehtnograficheskoe obozrenie*. 1998. № 2. Pp. 18–45. [In Russian].

E`tnograficheskoe soveshhanie, 1956 – E`tnograficheskoe soveshhanie 1956 goda [The Ethnographic Conference of 1956]. *Sovetskaya ehtnografiya*. 1956. № 3. Pp. 123–141. [In Russian].

Isaeva, 2019 – *Isaeva A.I.* Kornekti galym M.S. Mukanov zhane XX gasyrdagy otandyq etnologiya [Prominent Scientist M.S. Mukanov and Domestic Ethnology in the 20th Century]. Almaty: Palitra Press, 2019. 296 p. [In Kazakh].

Khalel Argynbaev, 2014 – Khalel Argynbaev. Onegeli omir [Halel Argynbayev. Personality and time] / Red. basq. G.M. Mutanov; red. zhymys toby: A.B. Qalysh, M.A. Argynbaeva, E.K. Rakhimov. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 373 p. [In Kazakh and Russian]

Khamitova, 2019 – Khamitova M.A. Alkei Margulan zhane madeni myra [Alkey Margulan and cultural heritage]. Almaty: Orkhon, 2019. 488 p. [In Kazakh].

Khirsch, 2022 – *Khirsch F.* Imperiya natsii: Ehtnograficheskoe znanie i formirovanie Sovetskogo Soyuza [Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Formation of the Soviet Union]. M.: NLO, 2022. 472 p.

Korbe, 1949 – *Korbe O.A.* Programma ehtnograficheskogo izucheniya kazakhskogo kolkhoznogo ayla [The program of ethnographic study of the Kazakh collective farm village]. *Kratkie soobshcheniya Instituta ehtnografii AN SSSR*. 1949. T. 6. Pp. 37–46. [In Russian].

Kosanbaev, 2005 – *Kosanbaev S. K.* Istoriya stanovleniya i razvitiya ehtnografii Kazakhstana (XVIII–XX vv.) [The history of the formation and development of ethnography of Kazakhstan (XVIII–XX centuries)]. Almaty: Daik-Press, 2005. 168 p. [In Russian].

Kul'tura i by't, 1967 – Kul'tura i by't kazakhskogo kolhoznogo ayla [Culture and way of life of the Kazakh collective farm village]. Alma-Ata: Nauka, 1967. 304 p. [In Russian].

Kushner P.I. Ob ehtnograficheskoy izucheni kolkhoznogo krest'yanstva [On the ethnographic study of the collective farm peasantry]. *Sovetskaya ehtnografiya*. 1952. № 1. Pp. 134–141. [In Russian].

Martynova, 2022 – *Sovetskaya ehtnografiya v istorii gosudarstvennogo stroitel'stva i natsional'noi politiki* [Soviet Ethnography in the History of State Building and National Politics]. M.Yu. Martynova, V.A. Tishkov i dr.; otv. red. M.YU. Martynova. M.: IEA RSA, 2022. 556 p. [In Russian].

Masanov, 1966 – *Masanov E.A.* Ocherk istorii e`tnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR [An essay on the history of the ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 322 p. [In Russian].

Novozhilov, 2012 – *Novozhilov A.G.* E`tnograficheskoe izuchenie kolhoznogo krest'yanstva v 1930–1950-e gody' [Ethnographic study of collective farm peasantry in the 1930s and 1950s]. *Vestnik SPbGU*. Ser. 2. 2012. Vy'p. 2. Pp. 90–101. [In Russian].

Ohayon, 2010 – *Ohayon, Isabelle.* Parcours de l'ethnologie au Kazakhstan: Anciennes contraintes, nouveaux travers. *Journal des anthropologues* [En ligne], 87 | 2001, mis en ligne le 28 octobre 2010, consulté le 05 janvier 2020. URL: <http://journals.openedition.org/jda/2723>

Pershicz, 1953 – *Pershicz A.* Obsuzhdenie raboty zhurnala «Sovetskaya e`tnografiya» v Byuro Otdeleniya istorii i filosofii AN SSSR [Discussion of the work of the journal "Soviet Ethnography" in the Bureau of the Department of History and Philosophy of the USSR Academy of Sciences]. *Sovetskaya ehtnografiya*. 1953. № 3. Pp. 191–196. [In Russian].

Qalysh, Isayeva, 2003 – *Qalysh A., Isayeva A.* 1945–2000 zhyldardagy Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylm akademiyasynyn Sh.Sh. Ualikhanov atyndagy Tarikh zhane etnologiya institutyndagy ehtnografiya gylmynyn damuy [The development of ethnographic science at the Valikhanov Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan in 1945–2000.]. *Otan tarikhy*. 2003. № 4. Pp. 13–24. [In Kazakh].

Sabitov, 1948 – *Sabitov N.* Ob itogakh raboty ehtnograficheskoi ehkspeditsii 1946 goda Sektora ehtnografii [On the results of the work of the 1946 ethnographic expedition of the Ethnography Sector]. *Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya istoricheskaya*. 1948. Vyp. 4. Pp. 116–118. [In Russian].

Sabitov, 1950 – *Sabitov N.* Ob ehtnograficheskoi ehkspeditsii 1949–1950 gg. po izucheniyu kul'tury i byta kazakhskogo kolkhoznogo ayla [About the ethnographic expedition of 1949–1950 to study the culture and way of life of the Kazakh collective farm village]. *Izvestiya AN Kazakhskoi SSR. Seriya istoricheskaya*. 1950. Vyp. 5. Pp. 71–76. [In Russian].

Sabitov, 1953 – *Sabitov N.* E`tnograficheskaya e`kspeditsiya v Merkenskiy rayon Dzhambul'skoj oblasti [Ethnographic expedition to Merke district of Dzhambul region]. *Sovetskaya ehtnografiya*. 1953. № 3. Pp. 196–200. [In Russian].

Semenov, 1998 – *Semenov Yu.I.* Predmet e`tnografii (e`tnologii) i osnovny'e sostavlyayushhie ee nauchny'e discipliny' [The subject of ethnography (ethnology) and its main constituent scientific disciplines]. *Sovetskaya ehtnografiya*. 1998. № 2. Pp. 3–17. [In Russian].

Shashaev, Begmanova, 2020 – *Shashaev Ә.Қ., Begmanova М.М.* Nygmet Sabitov: shygystanushy, tarikhshy-ehtnograf, bibliograf [Nigmat Sabitov: Orientalist, historian-ethnographer, bibliographer]. Almaty: Palitra-Press, 2020. 211 p. [In Kazakh].

Slezkin, 1993 – *Slezkin Yu.* Sovetskaya ehntografiya v nokdaune: 1928–1938 [Soviet Ethnography in the Knockdown: 1928–1938]. *Ehntograficheskoe obozrenie*. 1993. № 2. Pp. 113–125. [In Russian].

Tishkov, 1992 – *Tishkov V.A.* Sovetskaya e`tnografiya: preodolenie krizisa [Soviet Ethnography: Overcoming the Crisis]. *Ehntograficheskoe obozrenie*. 1992. № 1. Pp. 5–20. [In Russian].

Tishkov, 2008 – *Tishkov V.A.* Nauka i zhizn`. Razgovory` s e`tnografami [Science and life. Conversations with ethnographers]. M.: Aleteja, 2008. 178 p. [In Russian].

Tolstov, 1947 – *Tolstov S.P.* Sovetskaya shkola v e`tnografii [The Soviet Academy of Ethnography]. *Sovetskaya ehntografiya*. 1947. № 4. Pp. 9–29. [In Russian].

Tolstov, 1954 – *Tolstov S.P.* Zadachi sovetskoj e`tnografii [The objectives of Soviet ethnography]. *Voprosy` istorii*. 1954. № 11. Pp. 160–163. [In Russian].

Tolstov, 1960 – *Tolstov S.P.* Osnovny`e teoreticheskie problemy` sovremennoj sovetskoj e`tnografii [The main theoretical problems of modern Soviet ethnography]. *Sovetskaya ehntografiya*. 1960. № 6. Pp. 186–199. [In Russian].

Valikhanov, 1952 – *Valikhanov G.N.* Sovremennyi byt kazakhskogo kolkhoznogo aula (Po materialam Ehnbekshtil'derskogo raiona Kokchetavskoi oblasti Kazakhskoi SSR) [Modern life of the Kazakh collective farm village (Based on the materials of the Enbekshildersky district of the Kokchetav region of the Kazakh SSR)]. Diss. ... kand. ist. nauk. M., 1952. 432 p. [In Russian].

Zhdanko, 1955 – *Zhdanko T.A.* Istoriko-e`tnograficheskij atlas Srednej Azii [Historical and ethnographic Atlas of Central Asia] // *Sovetskaya ehntografiya*. 1955. № 3. Pp. 20–29. [In Russian].

Zhirenshin, 1949 – *Zhirenshin A.M.* Problema e`tnografii i zadachi muzeev Kazakhstana [The problem of ethnography and the objectives of museums in Kazakhstan]. *Vestnik AN KazSSR*. 1949. № 11. Pp. 77–86. [In Russian].

Za tesnoe sotrudnichestvo, 1953 – *Za tesnoe sotrudnichestvo e`tnografov i istorikov* [For the close cooperation of ethnographers and historians]. *Sovetskaya ehntografiya*. 1953. № 3. Pp. 3–8. [In Russian].

Zaharova, Hodzhaeva, 1960 – *Zaharova I.V., Hodzhaeva R.D.* Sostoyanie i zadachi izucheniya e`tnografii Kazakhstana [The state and objectives of studying the ethnography of Kazakhstan]. *Sovetskaya ehntografiya*. 1960. № 2. Pp. 180–183. [In Russian].

Zaharova, 1998 – *Zaharova I.V.* E`tnograficheskaya rabota v Kazakhstane v 1920–1950-x godah [Ethnographic work in Kazakhstan in the 1920s and 1950s]. *E`tnicheskaya istoriya tyurkskih narodov i sopredel`ny`x territorij*: Sbornik nauchny`h trudov. Omsk: Izd-vo OmGPU, 1998. Pp. 11–18. [In Russian].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 749-766
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_749-766

ПИСЬМО 43 ИЗ КЕНТАУ В ЦК КП КАЗАХСТАНА: ОПЫТ АНАЛИЗА

Дидар Бейсенгалиевна Касымова¹, Болат Кудайбергенулы², Алмас Каиргельдинович Кенжегалин³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²НАО «Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана» (д. 60, ул. Олжабай батыр, 140000, Павлодар, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

³НАО «Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана» (д. 60, ул. Олжабай батыр, 140000, Павлодар, Республика Казахстан)

докторант 1 курса

<https://orcid.org/0009-0005-4233-7466>. E-mail: almas_23.92@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Касымова Д.Б., Кудайбергенулы Б., Кенжегалин А.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье проведён анализ слабоизученной темы в истории Казахстана 1960-х гг. – этносоциальные конфликты и противоречия в Казахской ССР в 1960е годы – на примере анализа письма группы инженерно-технических работников комбината Ачполиметалл (казахов по этническому происхождению) в ЦК Компартии Казахстана. Исследуется проблема взаимоотношений между работниками Ачполиметалла из Кентау и руководством комбината на примере письма, доведенного до внимания ЦК КП Казахстан. Обращение группы работников-казахов из Кентау, известное как «Письмо 43», по числу подписантов, содержало просьбу руководителям республики разобраться в сложившейся ситуации на комбинате и навести порядок в кадровых вопросах согласно принципам ленинской национальной политики. Это одно из писем во власть, как проявление понятого работниками демократического права сообщать о нарушениях трудового законодательства и несоблюдении руководством комбината принципов социальной справедливости. *Цели и задачи* В статье ставится цель провести анализ содержания Письма 43, определить какие приемы были использованы подписантами для того, чтобы привлечь внимание руководства республики к ситуации на Ачполиметалле и на факты, изложенные в письме, показать сложившуюся к 1965 году ситуацию на комбинате – вклад казахов в производственные процессы, практики дискриминации этнических казахов со стороны руководства комбината и призыв работников-казахов к руководству республики вмешаться в управленческие процессы на комбинате и восстановить социальную справедливость. *Материалы и методы.* Работа основывается на тексте Письме 43, адресованном в ЦК КП Казахстана, мемуарах одного из участников событий - Кулатай улы. Для интерпретации текста Письма 43 и взаимодействия между структурами власти (на уровне комбината, города Кентау и ЦК КП

Казахстана) и участниками группы 43, поведения участников-подписантов и представителей властных структур – использованы социологические теории: структурно-функциональный анализ, теории социального действия, социального взаимодействия и теория социальной коммуникации, генетического структурализма, дискурс-анализ, социального конфликта. Для объяснения сложившейся этнодемографической ситуации в Казахской ССР к середине 1960х гг. и выражения этническими казахами форм неприятия/протеста в отношении национальной политики Центра и практик местных органов власти по применению положений теории национализма. *Выводы.* Действия группы инженерно-технического персонала, состоящей из этнических казахов и обращение к руководству республики через Письмо 43 представляет собой вариант неприятия практик режима, призывы к командно-административной медиации партийно-советского аппарата и морального сопротивления режиму. Письмо вынудило руководство Казахской ССР принять меры по наведению порядка в кадровой политике на комбинате.

Ключевые слова: Казахская ССР, Кентау, Ачполиметалл, Письмо 43, казахи, этносоциальный конфликт, социальная справедливость, социальная политика, этнический протест

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта «Социальная политика в Казахстане в исторической динамике (20-е – 80-е годы XX века)» (№ АР 23490001).

Для цитирования: Касымова Д.Б., Кудайбергеноулы Б., Кенжегалин А. Письмо 43 из Кентау в ЦК КП Казахстана: опыт анализа // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 749-766. [на рус.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_749-766

КЕНТАУДАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ КП ОК-НЕ 43 ХАТ: ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Дидар Бейсенғалиевна Қасымова¹, Болат Құдайбергеноулы², Алмас Каиргельдинович Кенжегалин³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ (60-үй, Олжабай батыр көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

³«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ (60-үй, Олжабай батыр көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

1 курс докторанты

<https://orcid.org/0009-0005-4233-7466>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Касымова Д.Б., Құдайбергеноулы Б., Кенжегалин А.К., 2025

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада Қазақстан КП ОК Ачполиметалл комбинатының инженерлік-техникалық қызметкерлер тобының (этникалық тегі бойынша қазақтар) хатын талдау мысалында 1960 жылдардағы Қазақ КСР-дегі этноәлеуметтік қақтығыстар мен қайшылықтар – Қазақстан тарихында нашар зерттелген тақырыпқа талдау жүргізілді. Кентау қаласынан келген Ачполиметалл қызметкерлері мен комбинат басшылығы арасындағы қарым-қатынас мәселесі Қазақстан КП ОК назарына жеткізілген хат мысалында зерттелуде. Қол қоюшылар саны бойынша «43 хат» деп аталатын Кентау қаласынан келген қазақ жұмыскерлер тобының өтінішінде республика басшыларының комбинаттағы қалыптасқан жағдайды түсініп, Лениннің ұлттық саясатының қағидаттарына сәйкес кадр мәселелерін ретке келтіру туралы өтініші қамтылды. Бұл жұмысшылардың еңбек заңнамасының бұзылуы және комбинат басшылығының әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын сақтамауы туралы хабарлау демократиялық құқығының көрінісі ретінде билікке жіберілген хаттардың бірі. *Мақсаттар мен міндеттер.* Мақалада 43-хаттың мазмұнына талдау жүргізу, қол қоюшылар республика басшылығының назарын Ачполиметалдағы жағдайға және хатта баяндалған фактілерге аудару үшін қандай тәсілдерді қолданғанын анықтау, 1965 жылға қарай

комбинатта қалыптасқан жағдайды – этникалық қазақтарды кемсіту фактілерін болғанын талдау, өндірістік процестері мен тәжірибелеріне қосқан үлесін көрсету мақсаты қойылған комбинат басшылығы және қазақ қызметкерлерін республика басшылығына комбинаттағы басқару процестеріне араласуға және әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге шақыру. *Материалдар мен әдістер.* Жұмыс Қазақстан КП ОК-не жолданған 43-хаттың мәтініне, оқиғаларға қатысушылардың бірі – Құлатай ұлының мемуарына негізделеді. 43-хаттың пайда болуымен байланысты оқиғаларды және билік құрылымдары (комбинат, Кентау қаласы және Қазақстан КП ОК деңгейінде) мен 43-топ қатысушылары арасындағы өзара іс-қимылды, қол қоюшы-қатысушылардың және билік құрылымдары өкілдерінің мінез-құлқын түсіндіру үшін әлеуметтанулық теориялар – құрылымдық-функционалдық талдау, әлеуметтік әрекет теориялары, әлеуметтік өзара іс-қимыл және әлеуметтік коммуникация теориясы, генетикалық структурализм, дискурс-талдау, әлеуметтік жанжал пайдаланылған. Сонымен қатар, 1960 жылдардың ортасына қарай Қазақ КСР-і қалыптасқан этнодемографиялық жағдайды түсіндіру және этникалық қазақтардың орталықтың ұлттық саясатына және жергілікті билік органдарының практикасына қатысты ұлтшылдық теориясының ережесін қолдануға қатысты қабылдамау/наразылық нысандарын білдіру. *Қорытындылар.* Олардың этникалық қазақтардан тұратын инженерлік-техникалық персонал тобының әрекеттері және республика басшылығына 43-хат арқылы жүгіну режим тәжірибесінен бас тарту, партиялық-кеңестік аппараттың командалық-әкімшілік медиациясына және режимге моральдық қарсылық көрсетуге шақыру нұсқасы болып табылады. Хат Қазақ КСР басшылығын комбинатта кадр саясатын ретке келтіру жөнінде шаралар қабылдауға мәжбүр етті.

Түйін сөздер: Қазақ КСР, Кентау, Ахполиметалл, 43 хат, қазақтар, этноәлеуметтік жанжал, әлеуметтік әділеттілік, әлеуметтік саясат

Алғыс. Мақала "Қазақстандағы әлеуметтік саясат Тарихи динамикада (XX ғасырдың 20-80 жылдары)" (№ АР 23490001) жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Касымова Д.Б., Құдайбергенұлы Б., Кенжегалин А.К. Кентаудан Қазақстан КП ОК-не 43-хат: талдау тәжірибесі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3.. С. 749-766. [орыс тілінде].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_749-766

LETTER OF 43 FROM KENTAU TO THE CC OF THE CP OF KAZAKHSTAN: ANALYSIS EXPERIENCE

Didar Beisengalieva¹, Bolat Kudaibergenuly², Almas Kairgeldinovich Kenzhegalin³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Olzhabai batyr str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

³NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Olzhabai batyr str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

1st year PhD student

<https://orcid.org/0009-0005-4233-7466>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2024

© Kasymova D.B., Kudaibergenuly B., Kenzhegalin A.K., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes a poorly studied topic in the history of Kazakhstan in the 1960s – ethnosocial conflicts and contradictions in the Kazakh SSR in the 1960s – using the example of an analysis of a letter from a group of engineering and technical workers of the Achpolymetal plant (Kazakhs by ethnic origin) to the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The problem of the relationship between the employees of Achpolymetal from Kentau and the management of the plant is

investigated using the example of a letter brought to the attention of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The appeal of a group of Kazakh workers from Kentau, known as "Letter 43" by the number of signatories, contained a request to the leaders of the republic to sort out the current situation at the plant and restore order in personnel matters in accordance with the principles of Lenin's national policy. This is one of the letters to the authorities, as a manifestation of the democratic right understood by employees to report violations of labor laws and non-compliance by the plant's management with the principles of social justice. *Goals and objectives.* The purpose of the article is to analyze the content of Letter 43 of, to determine which techniques were used by the signatories in order to draw the attention of the republic's leadership to the situation at the Achpolymetal and the facts set out in the Letter of 43, to show the situation at the combine that had developed by 1965 – the contribution of Kazakhs to production processes and practices of discrimination against ethnic Kazakhs by the management of the combine, and the call of Kazakh workers to the leadership of the republic to intervene in the management processes at the plant and restore social justice. *Materials and methods.* The work is based on the text of Letter of 43 addressed to the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, the memoirs of one of the participants in the events, Kulatai uly. To explain text of the Letter 43 and the interaction between government structures (at the level of the combine, the city of Kentau and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan) and the participants of group 43, the behavior of the signatory participants and representatives of government structures, sociological theories were used - structural and functional analysis, theories of social action, social interaction and theory of social communication, genetic structuralism, discourse analysis, and social conflict. For explanation of the ethno-demographic situation in the Kazakh SSR by mid 1960s and expression of disagreement/protest by ethnic Kazakhs against the nationalities' politics of the Center and its practical implementation by local state bodies were employed the provision of nationalism theories. To explain the current ethnodemographic situation in the Kazakh SSR by the mid-1960s and the expression by ethnic Kazakhs of forms of rejection/protest against the policy of the national policy of the Center and the practices of local authorities, the provisions of the theory of nationalism were applied. *Conclusions.* The actions of a group of engineering and technical personnel consisting of ethnic Kazakhs and an appeal to the leadership of the republic through Letter 43 represent a variant of rejection of the regime's practices, calls for command and administrative mediation of the party-Soviet apparatus and moral resistance to the regime. The letter forced the leadership of the Kazakh SSR to take measures to restore order in the personnel policy at the plant.

Keywords: Kazakh SSR, Kentau, Achpolymetal, letter 43, Kazakhs, ethnosocial conflict, social justice, social policy

Gratitude. The article was carried out within the framework of the project «Social policy in Kazakhstan in historical dynamics (20s–80s of the twentieth century)» (No. AR 23490001).

For citation: Kassymova D.B., Kudaibergenuly B., Kenzhegalin A.K. Letter 43 from Kentau to the CC of the CP of Kazakhstan: analysis experience // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 749-766. [in Russ.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_749-766

Введение. С середины 1950-х гг. в период хрущевского десятилетия или так называемой оттепели, все население СССР поверило в необратимость либеральных перемен. Программа КПСС, принятая на XXII съезде партии провозгласила строительство бесклассового и бесконфликтного общества и наметила направления строительства коммунизма. Советское общество, несмотря на декларируемую бесконфликтность, что было записано в Новой Программе КПСС на XXII съезде, имело внутренние причины для развития конфликтов. Это касалось как сферы межэтнических отношений, так и трудовых коллективов. Казахская ССР прошла через несколько сложных периодов формирования властной иерархии при контроле со стороны Москвы после прихода к власти большевиков. При Н.С. Хрущеве в Казахской ССР с 1953 по 1964 г. сменились восемь первых секретарей ЦК КП республики (и только Д.А. Кунаев был этническим казахом). С назначением в 1964 г. Д.А. Кунаева на пост первого руководителя республиканской партийной организации казахское население поверило в возможность соучастия в управлении теми или иными предприятиями. Кроме того, зарождается интеллектуальное и культурное сопротивление Центру, казахский вариант диссидентства – Жас тулпар (1963-1969 гг.) [Ауэзов, 2012], протестные группы молодежи 1970-х гг. [«Я себя совершенно не признаю виновным»: 71-95], 1980х гг. [«Я себя совершенно не признаю виновным»: 211-241] [Кыдыралина, 2009: 219-227]. Интеллектуально аргументированное неприятие и критика советского режима и его доктрин нашли свое отражение в

протестах М. Кулмагамбетова [«Я себя совершенно не признаю виновным»: 22-38], Х. Кожамметова [«Я себя совершенно не признаю виновным»: 96-164], которые подверглись преследованию властей.

Промышленный подъем в Казахской ССР в 1960-е годы вызвал к жизни ряд социально-экономических проблем – рост числа казахов среди инженерно-технических работников и рабочего класса и их непропорциональное представительство среди управленцев предприятиями. Одной из причин тому была потребность прежде всего в рабочей силе добывающего сектора. «По расчетам казахстанских ученых, индексы участия казахов в промышленности были наименьшими в Северо-Казахстанской, Кокчетавской, Семипалатинской, Целиноградской, Восточно-Казахстанской, Кустанайской и Тургайской областях. В южных, центральных и западных областях с конца 1960-х гг. развивались сырьевые отрасли промышленности, связанные с добычей нефти, газа, угля, цветных металлов. Здесь была востребована малоквалифицированная рабочая сила. Среди шахтеров Караганды семилетнее образование имели 28,4%, восьмилетнее – 26,4% казахских рабочих. Тяжелый шахтерский труд не требовал постоянного совершенствования трудовых навыков и повышения квалификации» [Аженов, 1973: 73].

В качестве другой причины, исследователи выделяют следующее: «На наш взгляд, слабая включенность казахов в современное промышленное производство, требовавшее высокого уровня квалификации, самодисциплины и постоянной готовности к самообучению, было результатом не столько целенаправленной политики союзных ведомств, сколько низкой престижности индустриального труда» [Казиев, 2014: 96].

Как отмечают историки, «в результате, в общей массе рабочего класса Казахстана представители коренной национальности составляли не более 18-20%, а среди квалифицированных работников их численность не превышала 3%» [Ташенев, 1997].

Из европейской части СССР в Казахстан направлялись инженеры, которые работали на стратегически важных предприятиях: «Завоз квалифицированных специалистов из европейской части страны был обусловлен тем, что Казахстан отставал в 1960-е гг. от других республик в подготовке специалистов с высшим и средним специальным техническим образованием» [Сужиков, 1974: 140,141]. Положение прибывших специалистов вызывало неприятие местных специалистов, т.к. «Приезжие специалисты получали лучшую жилплощадь, высокую заработную плату и социальные льготы. Республиканские власти также не могли регулировать кадровую политику могущественных предприятий военно-промышленного комплекса, космической отрасли, Минсредмаша и топливно-энергетического комплекса» [Казиев, 2014: 96].

Казахстан превращался в 1960-е годы в «лабораторию интернационализма». Но несмотря на постепенно утверждающийся интернационализм в Казахской ССР, ввиду вливания в состав республики различных этнических групп в ходе проведения насильственных перемещений/депортаций целых этносов, ссылок, и привлечения на целину и всесоюзные стройки большого количества групп населения из европейской части СССР, у казахского населения формируется представление о Казахстане, в котором казахи имеют право на особый статус: «...что при внешней индифферентности казахов внутри общества (причем как среди городской интеллигенции, так и в сельской среде) зрело неудовлетворение и недовольство политикой «русификации», облеченной в форму «интернационализации» общества» [Сактаганова, 2014: 108].

Казахское население пересматривает свое отношение к необходимости беспрекословного подчинения системе и принятия тех параметров, которые иерархически выстраивают соподчиненность одной/этнической группы другой. Появляются казахи-специалисты с высшим и среднетехническим образованием, которые пройдя определённый путь в качестве работников на предприятиях и получив профессиональный опыт, осознают, что могут занимать ведущие позиции в системе управления предприятием. В Кентау, на Ачполиметалле казахи – специалисты, сформировали группу единомышленников, известных далее как Группа 43, и на основе общих интересов выработали платформу, которая выражала интересы большей части казахов/некоренных работников комбината. Тем самым она на основе групповой идентичности определила социальные границы между коренным и некоренными работниками предприятия. В Письме показаны объединяющие и структурирующие функции борьбы и спора, способствующие как образованию правил и структур регулирования, так и измерению потенциала, выяснению взаимных позиций участников, которые они не определили или определили неверно. В борьбе формируются интересы и определяется степень их единства.

Обсуждение. Реализация советской национальной политики в Казахской ССР рассмотрены в ряде работ зарубежных исследователей. Их оценка дана в критических обзорах казахстанских

историков [Сужикова, 1997], [Сактаганова, Байгожина, 2021]. Исследований социальных и этнических конфликтов в Казахстане периода позднего/развитого социализма мало. Это объясняется закрытостью архивов в советское время, табуированием тем, связанных с формами и способами сопротивления населения режиму, особенно со стороны этнических групп, а также сложностями выбора теоретической модели изложения причин и последствий конфликтов. Среди исследований выделим работу Козлова В.А. [Козлов, 2009], который рассматривал массовые беспорядки СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 – начало 1980-х гг.) и Алексеевой Л.М. [Алексеева, 2012]. Анализ писем во власть проделан Е. Суровцевой в книге «Письмо вождю» как эпистолярный жанр: его своеобразие и жанровые разновидности [Суровцева, 2003]. Особенности этнического фактора в процессах социалистического строительства рассмотрены Аженовым М. [Аженов, 1973], Ташеневым [Ташенев, 1997]. Протестные движения в Казахской ССР – причины, ход и последствия рассмотрены в ряде работ Ж. Кыдыралиной [Кыдыралина, 2007а], [Кыдыралина, 2007б], [Кыдыралина, 2007в]. Ж.У. Кыдыралина считает, что одной из основных причин проявления и протестных настроений среди казахской молодежи были перекосы в этнодемографической политике. Казахское население составляло статистическое меньшинство в структуре занятости и в составе руководящего звена во всех областях не занимало ведущих позиций [Кыдыралина, 2009]. Сактаганова и Байгожина также выделяют низкую представленность казахов в структурах власти, что было одной из причин недовольства казахского населения [Сактаганова, Байгожина, 2021: 111-112]. Несогласие с официальной политикой в СССР проявлялось в разных формах, которые в общем виде именовали «крамолой» [Козлов, 2002]. В зарубежной литературе протесты в Казахской ССР приведены в сборнике документов, изданном советскими диссидентами [Национальный вопрос в СССР, 1975]. Особенности межэтнических отношений в Казахской ССР рассмотрены в ряде статей Казиева С. [Казиев, 2014].

Развитие Кентау в послевоенное время на основе архивных материалов и интервью жителей города были рассмотрены в ряде работ казахстанских исследователей [Койгелдиев, 2019; 2020]. События, связанные с Письмом 43, реконструированы в воспоминаниях одного из участников – О. Кулатаева [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019]. Об участниках группы 43 был снят документальный фильм [Документальный фильм, 2015]. Роль культурного наследия в формировании общей идентичности и символической политики Республики Казахстан отражена в трудах Шектуса Б. и Пазилова Е. [Shetkus, Pazilov, 2018]. О проблемах организации социалистического соревнования на комбинате «Ачполлиметалл» и социокультурной идентичности населения Кентау – рассуждает Т. Далаева [Далаева, 2018а: 242-249; 2019: 108-114].

Материалы и методы Для объяснения событий, связанных с появлением Письма 43 и взаимодействия между структурами власти (на уровне комбината, города Кентау и ЦК КП Казахстана) и участниками группы 43, поведения участников-подписантов и представителей властных структур и текста Письма 43 использованы социологические теории – структурно-функциональный анализ, теории социального действия, социального взаимодействия и теория социальной коммуникации, генетического структурализма. По М. Веберу действия людей/групп бывают «общественно-ориентированными» [Вебер, 1990: 602-603] как субъективно осмысленные в отнесении с поведением других на основе «конвенциональных договоренностей». Согласно теории социального взаимодействия акторы в одной системе в процессе взаимодействия оказывают влияние друг на друга, что определяется их местом и ролью. Взаимодействие имеет объективную и субъективную стороны: независимые факторы (объективные) и сознательное отношение группы/членов группы друг к другу в процессе взаимодействия, основанное на взаимных ожиданиях. Также в работе использованы положения теории социального конфликта Р. Дарендорфа [Дарендорф, 1994: 142-147]. Из теорий национализма по теме статьи использованы положения работы Б. Андерсена [Andersen, 1991].

Источниками для написания статьи послужили материалы, связанные с Письмом 43, опубликованные впервые в сборнике М.К. Койгелдиева «Я себя совершенно не признаю виновным! Из истории протестного движения в Казахстане 1960–1980-х гг.» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019].

Материалы проверки Письма 43 находятся в Государственном архиве общественно-политической истории Туркестанской области [ГА ОПИ Туркестанской обл. Ф. 40. Оп. 9. Д. 7094, 5040].

Город Кентау и Ачполлиметалл. Название Ачисай в переводе с казахского языка означает Горькая долина. Разработки свинца велись с XIII века, его использовали при строительстве

мечетей, дворцов, изготовлении пуль для огнестрельного оружия. До 1917 года добыча свинца находилась под контролем царских властей. Планомерное развитие рудника Ачисай, как части горнорудной промышленности, начинается в советское время. Прокладываются новые шахты и ведутся активные геологические изыскания. С начала 1930-х гг. закладывается строительство комбината Средазполиметалл/Казполиметалл/Ачполиметалл. На Ачисае формировался казахский рабочий класс из бывших скотоводов. «В сентябре 1934 года приказом наркома тяжелой промышленности С. Орджоникидзе трест Казполиметалл был разукрупнен на три самостоятельных предприятия: Ачисайский полиметаллический комбинат, Чимкентский свинцовый завод и Кенсайское рудоуправление. А накануне 15-летнего юбилея Советского Казахстана государственная комиссия подписала акт о приеме в эксплуатацию предприятий комбината, куда вошли пять рудников: Ачисай, Кара-кенсай, Кантаги, Карасай, Сулеймансай, а также обогатительные фабрики — Ачисайская и Кантагинская. Самым мощным рудником был Ачисай, поэтому главное внимание уделялось именно ему».

В 1930-е годы Казахстан давал стране около 85 % всего свинца, выплавляемого в СССР. В годы Великой Отечественной войны свинец Ачисая, а затем Миргалымсая помог в достижении победы над врагом. В 1950-1960-е годы потребность в цветных металлах выросла и идет интенсивное освоение рудников, внедрены методы скоростной проходки [Мауленкулов, 1979].

Город Кентау (получил статус города в 1955 г.) вырос вокруг рабочих поселков Кантаги/Хантаги и Миргалымсай, обитатели которого с 1930-х гг. — казахское население, прибывшие по набору представители других этнических групп (европейских, главным образом), депортированные и спецпоселенцы, работали на руднике по добыче свинца и строили город. Вся жизнь жителей Кентау и прилегающих рабочих поселков была неразрывно связана с работой комбината Ачполиметалл и его структурных подразделений. Вокруг рудника вырос горно-обогатительный комбинат (Ачполиметалл), машиностроительные заводы, выпускающие экскаваторы, трансформаторы и другое оборудование, строительные организации и другие производственные объекты. В состав комбината входили шахты «Западная» (1958) и «Скиповая» (1963), Кентауская горно-обогатительная фабрика, цинковый завод. В 1965 году в составе Ачисайского полиметаллического комбината было 5 рудников (Миргалымсай, Западный, Ачисай, Байжансай, Карасай), 4 обогатительных фабрики, управление Туркестанской горной железной дороги (ТГЖД), вспомогательные цеха, жилищно-коммунальное управление и его отделы [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 25].

По состоянию на 1 августа 1965 года на комбинате Ачполиметалл работало 9230 человек, в том числе 874 инженерно-технических работника (312 инженеров, 464 техника, 124 практика), 432 служащих [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 25].

Город Кентау и Ачполиметалл находились в двойном подчинении — сам комбинат относился к Министерству цветной металлургии Казахской ССР, которое было частью Министерства цветной металлургии СССР. Назначения на руководящие позиции в комбинате производились в Центре/Москве. Городские власти решали вопросы социального плана, но при согласовании с руководством комбината. Горком мог вмешиваться в дела комбината только в крайних случаях — если население жаловалось на несоблюдение принципов социальной справедливости при приеме на работу.

История написания Письма 43. Первыми выступили открыто с протестом против кадровой политики государства инженеры и рабочие Ачполиметалла. Один из участников группы 43 — О. Кулатайұлы в своих воспоминаниях приводит краткую предысторию Письма и начинает с призыва-обращения Ануарбека Айменова к своим товарищам по работе на комбинате: «Жігіттер бас көтеретін кез келді! Бәле осы комбинаттын директоры Таракановта, бұл кісіні құртпай бізге теңдік түсімізге де кірмейді. Сондықтан әрекет жасайық. Кане, кімде қандай ұсыныс бар?» (Жигиты, пришло время поднять наши головы! Сколько можно терпеть директора комбината Тараканова, никакое равенства нам и не приснится при нем. Надо что-то предпринять. У кого какие есть предложения?) [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 10].

Группа казахов-инженеров Ачполиметалла весной 1965 года стала встречаться с Ануарбеком Айменовым, начальником участка на Ачполиметалле, и обсуждать ситуацию с кадровой политикой на комбинате. Суть проблемы состояла в том, что казахов не пропускали на ведущие позиции в системе управления, вновь прибывших казахов-специалистов не принимали на соответствующие их квалификации должности, занижали заработную плату, не обеспечивали жильем. Тогда как прибывающих специалистов некоренной национальности (из европейской части СССР)

трудоустраивали и обеспечивали жильем, по прошествии небольшого отрезка времени они получали повышение [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 9]. «Казахи подметали улицы, чистили отхожие места, озеленяли город, ремонтировали старые дома, занимались скотом или малооплачиваемой работой, или тем, что незаметно для глаза» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019].

Это происходило на фоне увеличения добычи сырья, развертывания социалистического соревнования, лозунгов «давать больше выработки» и «завершить пятилетку досрочно». Среди тех, кто инициировал написание письма и сбор необходимых архивных материалов были Ануархан Айменов, Абдихан Бегимбетов, Каирбай Сеилханов, Марат Битимбаев, Халел Кожобаев, Абдыгани Кожамбетов, Исахан Жумабаев и др. Недовольство казахов вызывало то, что под землей на наиболее опасных участках работали казахи, а наверху – в качестве управленцев разного ранга – представители других этносов – русские, евреи и т.д. Причина, по которой казахов не допускали к инженерно-техническим работам и управлению объяснялась просто, – казахи не могут быть инженерами, их удел – пасти баранов. Во главе группы стоял Ануархан Айменов, который стал собирать казахов-специалистов, в ходе встреч обсуждались следующие проблемы – допуск казахов к управленческим позициям, распределение социальных благ – квартиры, путёвки в санатории и курорты. Встречи проходили тайно, и каждый раз в новом месте, из опасения, что администрация и органы безопасности могут их раскрыть. «Ребята собирались в квартире № 64 на первом этаже многоэтажного дома № 31, где жил Кожобаев Кали (показывает угловой дом напротив Дворца культуры г. Кентау). Первое собрание 43-х проходило в этой квартире. Во второй раз собирались дома у Сарыбаева Кенеса, в третий раз тоже поблизости, дома у механика по имени Марат», – приводится в историческом интервью Турганбека Есентай [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 68]. На встречи собирались по одному, с интервалом 10-15 минут заходили на место встречи по условному сигналу.

Был избран актив из 10 человек, которые стали заниматься сбором данных из архива фабрики по всем рудникам и цехам комбината и подготовкой обращения к руководству республики. Сначала было принято решение найти документы за 10 лет, но вскоре стало ясно, что надо углубиться еще на 5 лет. Ответственным за данный участок работы был Битимбаев Мурат.

Структуры безопасности были осведомлены о тайных встречах и сборе документов из архивов, но не вмешивались. Партийные структуры и руководители предприятия также знали о том, что идет сбор документов и тайные встречи, но предпочли закрыть на это глаза (А. Жакишев). Но скоро участники группы решились рассказать о своих планах секретарю горкома, даже руководителю КГБ и его заместителю. Получили их одобрение, но были предупреждены о необходимости соблюдать осторожность. Документы собирали в течении 4-5 месяцев, написали письмо и стали обдумывать, через кого его передать руководству республики. Было решено обратиться к Жумабеку Ташеневу, который в то время работал заместителем облисполкома Южно-Казахстанской области. Во время встречи с Ташеневым они рассказали о сложившейся ситуации и показали письмо. Он его внимательно прочитал и обрадовался («как ребенок», по словам Кулатайулы) [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019], что наконец-то к нему с таким вопросом обратились, что есть молодые люди с активной гражданской позицией. Ташенев посоветовал им ехать в Алма-Ату и передать письмо руководителю республики Д.А. Кунаеву, но соблюдать осторожность.

КГБ знало о действиях группы Айменова, поскольку на комбинате все процессы находились под строгим неусыпным контролем. И среди персонала любого предприятия в СССР были люди, тесно связанные с КГБ. Они сообщали в партийные структуры и КГБ обо всем происходящем. Тогда возникает вопрос – почему КГБ не остановил группу еще на стадии сбора материалов и «тайных» встреч? Скорее всего, «органы» хотели выявить всю «цепочку» и проследить как группа будет действовать. И по всей видимости, КГБ не ожидало, что подписанты свяжутся с Ж. Ташеневым и получат его поддержку, ведь тот находился в опале.

Айменов и два его товарища планировали лететь самолетом в Алма-Ату, но по дороге в аэропорт Чимкента с ними произошел странный случай – их стали преследовать. Оказалось, что руководство Ачполиметалла, узнав о планах группы Айменова, послало машину с инженером Ищуком для того, чтобы не допустить их встречи с Кунаевым. Но машина Ищука попала в аварию. Группа Айменова, тем не менее, благополучно добралась до Алма-Аты и в течении недели ожидала приема у Первого секретаря ЦК КП Казахстана Д.А. Кунаева. В один из дней, когда группа обедала в ресторане, Ишук решился на провокацию, чтобы их арестовали, и они не смогли попасть на прием к

Кунаеву. Ищук устроил драку в ресторане. Подросла милиция, группу арестовали, но они нашли способ сообщить о своем аресте помощнику Кунаева.

Айменов спланировал и то, как они (трое) должны вести себя во время встречи с Кунаевым – он сидит в центре, остальные – справа и слева от него; назначил кто говорит первым, и инструктировал как отвечать на вопросы первого секретаря. Было решено отвечать кратко и по существу дела. Ануархан под столом давал ногой сигнал кому отвечать на поставленный Кунаевым вопрос [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 13].

Первый руководитель республики Д.А. Кунаев выслушал Айменова и его товарищей, оставил у себя письмо и сказал, что его внимательно прочитает, просил прийти на следующий день. Когда группа пришла к нему на прием на следующий день, он держал письмо в руках и спросил, знают ли они, что с ними будет, если 30% изложенного в письме не подтвердится? Они его заверили, что все в письме правда. Кунаев сказал, что по письму будет проведена проверка и о результатах им сообщат. Дискурс письма насторожил первого руководителя республики – присланные из России кадры доминируют над местными. Кроме того, конфликт на стратегическом предприятии, подконтрольном Центру, мог выйти наружу и охватить многие структурные подразделения Ачполиметалла.

С группой в Кентау для проверки изложенных в Письме фактов должен был поехать секретарь ЦК КП Казахской ССР А.С. Колебаев. Кунаев заверил Айменова, что Колебаев русский, но воспитывался в казахской семье, и ему можно доверять. Айменов с товарищами вернулся в Кентау. Но руководство комбината (директор Тараканов И.Г.) уже начало свою проверку по Письму и вызывало для разбирательств всех, кто его подписал. Трое из подписантов отозвали свои подписи. Остальные 40 человек стояли на своем, несмотря на угрозы увольнений и выселения из города. Одновременно на комбинате работала по проверке письма прибывшая из Алма-Аты комиссия ЦК Компартии Казахской ССР. Комиссия после проверки фактов пришла к выводу, что многое изложенное в письме действительно происходило на комбинате и в его структурных подразделениях. По итогам проверки произошли кадровые замены на комбинате, хотя и не радикальные перемены в кадровой политике на комбинате. И. Тараканова сняли с поста директора комбината, он уехал в Россию.

Это было политическое поражение Москвы. Снятие Тараканова с должности руководителя одного из крупнейших предприятий цветной металлургии было событием. Казахам стали продвигать в структурах Ачполиметалла по карьерной лестнице – они стали начальниками участков, отделов, главными инженерами.

Анализ Письма 43. Структурно Письмо состоит из нескольких частей: 1) вступление, состоящее из нескольких взаимосвязанных частей: а) обращение в ЦК КП Казахской ССР от имени группы инженерно-технических работников коренной национальности, работающих в системе комбината «Ачполиметалл»; б) адресат – непосредственно ЦК КП Казахстана; в) причина обращения – по поводу «грубых нарушений руководством комбината и его цехов в вопросах национальной и политической деятельности» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 39];

2) приведены доказательства благонадежности авторов Письма – апелляция к истории страны – и выделяется событие как отправная точка в судьбе казахов – Великая Октябрьская революция, которая «пробудила веру в светлое будущее казахского народа». Это была часть ритуала, доказывающего лояльность авторов Письма режиму и понимание, что такие слова необходимы, чтобы убедить адресата – руководство республики – в своей лояльности;

3) апелляция к авторитету В.И. Ленина, который в своем обращении к народам Востока призывал их «устроить свою жизнь по образу своему и подобию!» Причем отмечено, что казахский народ принял близко к сердцу обращение Ленина и «пошел в бой кровавый против врагов революции». Ленин назван гениальным два раза в тексте, что, с одной стороны, показывает веру авторов Письма в идеи большевизма. А, с другой, авторы Письма указывают на то, что на комбинате отошли от ленинской национальной политики, которая заключалась в равноправии всех народов, без привилегий какой-либо группе: «Ни малейшего притеснения, ни малейшей несправедливости к национальному меньшинству!» [Ленин. Полн. собр. соч. Т. 23: 150.].

Далее авторы Письма подчеркивают вклад казахского народа в победу в Великой Отечественной войне и экономическое развитие страны, особенно в горнорудной отрасли. Они выразили благодарность «партии и правительству за заботу, проявленную к растущему поколению даже в трудные годы войны и восстановления народного хозяйства». Авторы Письма – поколение детей предвоенных лет и войны, они видели, какие жертвы понес народ (и казахский, в том числе) в годы строительства социализма, репрессий, войны и послевоенное восстановление. В Кентау жили

представители депортированных народов (поляки, греки и др.). Авторы Письма были воспитаны в советской школе и вузах, их мировоззрение и убеждения «сложились в духе борьбы советского народа за социализм и коммунизм».

Следующий раздел Письма посвящен дихотомии – ожидания/реальность, коренная/некоренная национальность. Данный раздел Письма состоит из составных блоков:

А) прибытие на работу в Ачполиметалл. Авторы письма – выпускники различных учебных заведений – приезжали на комбинат, убежденные в том, что их примут на работу и предоставят возможность реализовать свои способности на производстве, и они смогут обеспечить достойное существование своим семьям. Но реальность оказалась другой. Представители коренной национальности – казахи, выпускники вузов и техникумов прибыв в Кентау, не могли трудоустроиться, либо их направляли на периферию (структурные подразделения комбината в прилегающих поселках), тогда как «молодые специалисты некоренных национальностей», независимо от времени прибытия, были встречены «с распростертыми объятиями». Только после вмешательства партийных и советских органов казахов-специалистов руководство комбината было вынуждено направлять в центральные и передовые цеха, где руководители подразделений часто отказывали в приеме на работу: «Кто вас послал сюда, мы обойдемся без вашей помощи» (Так, например, начальник рудника «Западный» Федоров М.Ф. ответил молодому специалисту Кожабаяеву Х.). [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 41]. Со стороны начальства, скорее всего, это был тактический прием – избавиться от казахов-специалистов, которые оскорбившись из-за такого «теплого приема» могли уволиться или соглашаться на ту работу, которую им предлагали. А им предлагали работать в грязных/вредных цехах или под землей.

Б) кадровая политика на комбинате – выдвижение на ответственные позиции специалистов некоренной национальности. В случае несогласия со стороны специалистов коренной национальности – руководство комбината «создавало вокруг нас нетерпимую обстановку, натравливало на нас свои доверенные кадры и применяло к нам репрессивные меры за малейшие просчеты в работе и раздувало их, издавая громогласные приказы», помимо этого в ход шли угрозы увольнений и оскорбления личного достоинства. Если специалисты коренной национальности были не согласны с существующим положением дел, считались «неисправимыми», то за ними устраивали «охоту» и слежку. «На основании ложных доносов фабриковались огромные материалы и издавались дутые приказы» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 42]. В Письме приводятся примеры того, как и почему незаконно увольняли казахов-специалистов. Однако руководство увольняет в основном казахов, тогда как работники некоренных национальностей «отделяются детским наказанием» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 43]. Детские наказания – штрафы, после которых следует повышение в должности.

В Письме также приводятся примеры недостойного поведения руководителей некоренной национальности – пьянство, разврат, изнасилования, морально-бытовое разложение, взятки («вымогает взятки деньгами и натурой у рабочих»), расхищение государственной собственности. В Письме показано несоответствие по профессиональным квалификационным признакам управленцев некоренной национальности, тогда как казахов увольняют или не повышают – «специалисты со средним техническим образованием из коренной национальности (приводятся фамилии) работают на рабочих местах продолжительное время, тогда как многие инженерно-технические должности занимают практики (приводятся фамилии)» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 48]. Авторы Письма приводят вопиющие факты нарушения трудового законодательства, когда руководство оказывало своего рода «покровительство» «способным кадрам» некоренной национальности: в качестве примеров приводится деятельность ряда работников комбината – товарищей Лившица Н.Д., Толоконцева А.С., Тушминского Р. Я. и Киселева В.П.

За установленными практиками приема на работу стоит прежде всего руководство комбината на всех уровнях: «...на руднике «Западный» из 48 специалистов, принятых со стороны, только 10 человек из коренной национальности, на Миргалимсайском руднике из 32 только 8 человек соответственно. В других цехах комбината дела обстоят также».

Партийные органы города «(Например: Нуридинов А., Жаксымбетов А., Тенлибаев, Есентаев и многие др.) были осведомлены о состоянии дел на комбинате, и особенно, относительно кадровой политики. [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 49].

Особой критики в Письме удостоился директор Ачполиметалла Тараканов И.Г., который «свою должность представляет как администратор, командующий всем, где ему хочется, при этом забывая, что партия и правительство доверили ему пост и как воспитателя нового человека, человека

коммунистического общества» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 54]. Стиль руководства и взаимоотношений с подчиненными Такаранова И. – грозное размахивание кулаками, грубость, издевательское отношение к людям, особенно к специалистам коренной национальности, протаскивание угодных ему кадров. Авторы Письма определяют отношение Такаранова И. к местным /казахам кадрам как «ненависть», что стало моделью для его подчиненных, так называемой «школе Такаранова». Авторы несколько раз упрекают Такаранова в том, что он не занимается должным образом воспитанием кадров. Более того, «будучи начальником рудника Ачисай т. Такаранов И.Г., избил безвинного рабочего Айтпеннова (ныне пенсионер) в шахте. Этот недостойный руководителя случай (поступок) т. Такаранова был предметом обсуждения бюро обкома КПК» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57].

Авторы Письма дают характеристику главному инженеру комбината Ищуку В.Н., который стал работать на комбинате одновременно с ними, но за сравнительно недолгий срок сумел выстроить прекрасную карьеру. И это происходило благодаря прежде всего его «связям с высокопоставленными лицами», за два-три года продвинулся до главного инженера. Указываются и личностные качества Ищука – высокомерие, отсутствие такта, зазнайство – «ему ничего не стоит оскорбить любого, унижить ни за что, ни про что» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 56]. Приводятся примеры увольнения казахов: «В 1954 году на руднике Баялдыр (ныне «Западный») было сокращено 30 рабочих, из них 28 человек коренной национальности» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57]. Другой пример: «В 1963 г. из 10 сокращенных рабочих того же рудника 8 человек коренного населения» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57].

Авторы письма приводят в качестве примера принижения роли кадров коренной национальности – установление мирового рекорда скоропроходчиками Миргалимсайского рудника, где из 56 проходчиков забоя лишь один был казахом. [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57].

«...в июне 1964 года бригада Николая Кулеша прошла одним забоем за 31 рабочий день 1192,2 погонного метра. В июле 1965 года установлен мировой рекорд: 1237,6 погонного метра горизонтальной горной выработки за 31 рабочий день. Производительность труда на человека в смену составила 9,98 кубометра! Таких показателей ни наш комбинат, ни другие родственные предприятия еще не знали. В 1965 году за разработку и внедрение новых методов скоростных проходок горизонтальных горных выработок на руднике Миргалимсай группа рабочих, инженеров и техников комбината была удостоена Ленинской премии. Звания лауреатов получили М.И. Харитонов, И.Г. Такаранов, И.Ш. Коган, В.Б. Рабиль, Б.Ф. Еремин, В.П. Иванов, А. Ф. Нивин, А.К. Кульманов, Н.С. Швец, П.С. Кулеш, Н.А. Абрамов, С.Х. Малкин» [История Кентау].

Для казахов неприятно было выделить и языковой вопрос, а именно принижение статуса казахского языка и как их недостаток, по мнению руководства комбината, слабое владение казахами русским языком. Это выделяется авторами Письма в качестве объективной причины их отставания на производстве – «занятия в учебно-курсовом комбинате ведутся лишь только на русском языке» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57]. Несмотря на однократное обсуждение данного вопроса на совещаниях и собраниях ситуация не менялась. Вследствие этого, многие рабочие коренной национальности «заняты на вспомогательных участках и низкооплачиваемых работах» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 57]. Невладение казахами русским языком также выступает и причиной того, что их не принимают на работу, поэтому они вынуждены искать её за пределами города.

На комбинате сложное положение с женщинами-казашками – они не могут трудоустроиться, поскольку закончили среднюю школу на казахском языке. Казашек мало на предприятиях комбината: «Если на рудниках Миргалимсай, «Западный» и обогатительной фабрике работают 235 женщин, то только 6 женщин из них – казашки. На руднике «Западный» из 48 женщин нет ни одной казашки» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 58].

Поскольку женщин-казашек не принимают на работу, то траектория их жизни в Кентау одна – замужество, кухня, дети [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 59]. Сложности у них возникают и с устройством детей в детские сады: «все детские сады заняты детьми неказахских национальностей» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 59].

Благосостояние казахских семей крайне низкое ввиду низкого заработка мужей, многодетности, невозможности женщин устроиться на работу: «Только в силу вышеуказанных причин у семей коренной национальности низкий жизненный уровень и низкий уровень культуры в

быту по сравнению с семьями некоренных национальностей» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 59].

Вывод авторов Письма – «игнорирование руководителями комбината принципов советской демократии и идеи ленинской национальной политики» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 59]. Руководство комбината создало «невыносимые условия для работы кадров коренной национальности» и «безнаказанность дает им (руководителям – *авт.*) с каждым годом все больше и больше извращать принципы ленинской национальной политики партии» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 59].

В заключении выражается надежда на то, что «ЦК КП Казахстана не оставит это письмо без внимания и примет соответствующие меры: «Мы обращаемся в ЦК КП Казахстана со словами рыцаря революции Ф.Э. Дзержинского: «если тебе трудно, скажи партии, если тебе не под силу, скажи партии...и партия тебе поможет» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 60].

Письмо 43 написано по-большевистски. В тексте Письма используются советские шаблоны – советская интеллигенция (авторы показывают свой статус в советской социальной и политической системе), зарево Великой Октябрьской революции, революционный русский народ (казахское население разделяет идеологию партии и едино в этом с народами СССР), угнетатели (царизм), великий вождь пролетариата В.И. Ленин, Великая Отечественная война, многонациональный Советский Союз, национальности, Герои Советского Союза, советская власть, неустанная забота КПСС, создание материально-технической базы коммунизма, благодарим партию и правительство, советская школа и вузы, дух борьбы советского народа за социализм и коммунизм, рыцарь революции Ф.Э. Дзержинский, партия, наша партия.

В Письме использованы слова и фразы – шаблоны, имеющие признаки дискриминации – национальная политика, национальность, коренная и некоренная национальность, буржуазный национализм, «кто вас сюда послал, мы обойдемся без вашей помощи», доверенные кадры, репрессивные меры, оскорбления личного достоинства, вынуждены увольняться «по собственному желанию», угнетающее издевательское положение, «охота» и слежка за работниками коренной национальности, «на основании ложных доносов фабриковались огромные материалы и издавались дутые приказы», избавление от специалистов коренной национальности, устранение, повод для преследования и увольнения специалистов коренной национальности, «неправильное отношение руководства комбината и его цехов к нам (работникам некоренной национальности), отдать предпочтение специалистам некоренных национальностей, недоверие со стороны руководства комбината, «руководство комбината и его цехов, приняв на работу специалистов коренной национальности, издевались над ними, создавая вокруг них нетерпимую обстановку, старалось очернить, не предоставляя им инженерно-технические должности», «специалисты некоренной национальности, прибывшие со стороны, принимаются на работу безотказно, им предоставляются сразу же инженерно-технические должности и коммунально-бытовые условия», «для них (казахов) закрыт путь производственно-техническому росту из-за ненависти (руководства комбината) к местным национальным кадрам», «на специалистов коренной национальности смотрит с презрением, ехидной улыбкой, считая их неспособной и неполноценной нацией, оскорбляя и унижая их в удобный момент нецензурными и недостойными советского интеллигента словами», ложные и необоснованные доносы о кадрах коренной национальности, ненормальная обстановка, специальная слежка и вмешательство, издевательское отношение к людям, особенно к специалистам коренной национальности, «ненависть к ним, специалистам коренной национальности, «руководители комбината и его цехов, пользуясь всеми методами административной власти, постоянно стараются умалить роль рабочих кадров из коренного населения (рудник Ачисай), «грубейшие нарушения... при сокращении рабочих сил ...предпочтение отдают рабочим коренного населения», оскорбление личного достоинства рабочих коренной национальности, их гонения, «никакой критики не выдерживает создавшееся положение женщин коренной национальности», игнорирование руководителями комбината принципов советской демократии и идеи ленинской национальной политики, невыносимые условия для работы кадров коренной национальности, безнаказанность дает возможность с каждым годом все больше и больше извращать принципы национальной политики партии, руководство комбината смотрит с недоверием, постоянно оказывает давление для создания удушающую атмосферу, не дает возможность развиваться в деловом и творческом отношении, морально угнетает положением в связи с господствующим мнением у руководителей комбината о «неполноценности» специалистов коренной национальности, [это] довело наше терпение до критического предела и вынудило написать настоящее письмо коллективно».

Все участники группы – этнические казахи, имеют высшее или среднетехническое (техникум) образование, к моменту формирования группы (1965 год) имеют стаж работы на производстве (комбинате и в его структурных подразделениях) около 10 лет. 12 человек состоят в партии, 2 человека – кандидаты в члены КПСС, 3 – члены ВЛКСМ, остальные – беспартийные. На руководящей должности среднего звена – начальник участка, Айменов А., организатор группы, с активной жизненной позицией, которого его товарищи характеризовали как умного и харизматичного.

№	ФИО	образование	Год окончания	Партийность	Занимаемая должность	подпись
1	Айменов А. А.	высшее	1958	Чл. КПСС	начальник участка	+
2	Туменбаев Е.Д.	ср. техн.	1957	б/п	мех. участ.	+
3	Битимбаев М.Ж.	высшее	1962	канд. в чл. КПСС	гор. мастер	+
4	[...]	высшее	1957	б/п	гор. мастер	+
5	Кожабаяев А.	высшее	1954	б/п	гор. мастер	+
6	Каржаубаев М.	высшее	1954	б/п	гор. мастер	+
7	Ордабеков М.	ср. техн.	1952	Чл. КПСС	гор. мастер	+
8	Тулендиев С.	ср. техн.	1960	б/п	гор. мастер	+
9	Джумабаев И.	ср. техн.	1961	б/п	мех. участка	+
10	Тойшыбеков	высшее	1962	б/п	гор. мастер	+
11	Оразов Б.	ср. техн.	1957	б/п	рабочий	+
12	Мамиров М.	ср. техн.	1960	чл. КПСС	мех. участка	+
13	Трекбаев П	ср. техн.	1955	б/п	эл. слесарь	+
14	Бегимбетов А. Е.	высшее	1955	чл. КПСС	гор. мастер	+
15	Жапаров А	высшее	1957	б/п	ст. мастер	+
16	Жаксымбетов А.	высшее	1960	чл. КПСС	гор. мастер	+
17	Есентаев Т.	ср. техн.	1960	б/п	гор. мастер	+
18	Сарбаев К.	ср. техн.	1961	б/п	рабочий	+
19	Абдуллаев О.	высшее	1960	б/п	гор. мастер	+
20	Сандыбаев Т.	высшее	1958	чл. ВЛКСМ	гор. мастер	+
21	Изатуллаев	ср. техн.	1955	б/п	рабочий	+
22	Киякбаев У.	высшее	1960	б/п	проектировщик	+
23	Акаев Н.	высшее	1962	чл. ВЛКСМ	гор. мастер	+
24	Акатаев Т.Б.	высшее	1959	б/п	проектировщик	+
25	Куленов А.	ср. техн.	1954	б/п	ст. мастер	+
26	Коньсбаев А.	высшее	1953	б/п	эл. слесарь	+
27	Мауленов А.	высшее	1959	б/п	рабочий	+
28	Шабанбаев А.	высшее	1962	кан. чл. КПСС	гор. мастер	+
29	Досполов А.	ср. техн.	1960	чл. ВЛКСМ	гор. мастер	+
30	Алибеков А.	высшее	1956	чл. КПСС	маркшейдер	+
31	Сейльханов К.	высшее	1954	б/п	ст. мастер	+
32	Сайдалиев А.	ср. техн.	1959	б/п	гор. мастер	+
33	Кушекбаев З.	ср. техн.	1960	б/п	рабочий	+
34	Калымбетов	высшее	1959	чл. КПСС	гор. мастер	+
35	Баймурзаев С.	ср. техн.	1952	б/п	рабочий	+
36	Нуралиев У.	ср. техн.	1958	б/п	гор. мастер	+
37	Ниязбеков К.	ср. техн.	1958	чл. КПСС	нач. участка	+
38	Нуритдинов А.	высшее	1957	б/п	гор. мастер	+
39	Ахмедов М.	высшее	1957	чл. КПСС	гор. мастер	+
40	Алмаханбетов Б.	ср. техн.	1956	чл. КПСС	гор. мастер	+
41	Ануарбеков С.	ср. техн.	1962	чл. КПСС	электрослесарь	+
42	Желтургузов	ср. техн.	1960	б/п	гор. мастер	+
43	Шарипов К.	высшее	1957	чл. КПСС	гор. мастер	+

Таблица 1. Список инженерно-технических работников, подписавших Письмо 43 [Я совершенно не признаю себя виновным, 2019: 62]

Письмо 43 — это призыв к «верхам» рассмотреть ситуацию на комбинате. Не нападение, а защита. Именно так расценили Письмо и положение на комбинате руководители Казахстана. В Письме показана только враждебность руководства комбината по отношению к казахам, что выражало интересы прежде всего некоренных работников. Но участники группы 43-х бросили вызов всей системе управления комбинатом и Центру/Москве, которые стояли за руководством комбината. Именно поэтому Первый секретарь ЦК КП Казахстана Д.А. Кунаев был так обеспокоен. Руководство Казахской ССР понимало, что проблемное поле на комбинате — не просто производственный конфликт между работниками предприятия и его администрацией и не этнический конфликт — между казахами, с одной стороны, и русскими, с другой. Он гораздо глубже, и в то же время охватывает несколько сфер. В целом, это было свидетельством провала советской модели построения нового общества. Почему Кунаев решил провести расследование? Одна из версий — Ачполиметалл — ведущее предприятие по производству свинца, который был действительно необходим в военной отрасли, поэтому нельзя было останавливать его работу. События в Кентау могли эхом отозваться по всей республике и вызвать цепную реакцию в виде петиций и открытых протестов. У Д.А. Кунаева были очень хорошие отношения с Л.И. Брежневым, поэтому он мог принимать и несколько свободные от диктата Москвы решения, в том числе и по кадровым вопросам, но они (кадровые вопросы) не пошли дальше смены директора Ачполиметалла. Казахстан все еще был частью советского централизованной системы.

Постановление от 18 сентября 1965 г. Постановление бюро Чимкентского обкома КП Казахстана «О письме группы инженерно-технических работников комбината «Ачполиметалл» в Президиум ЦК КП Казахстана о серьезных недостатках в подборе, расстановке, выдвижении и воспитании кадров на комбинате» [Я себя виновным совершенно не признаю, 2019: 63-67]. В качестве эффективного способа снижения конфликтности на предприятии, формирования духа коллективизма и повышения производительности труда были задействованы формы привлечения работников комбината к социалистическому соревнованию [Далаева, 2020: 177-183].

Авторы Письма 43 понимали, что они выступают от имени большей части казахов, работающих на Ачполиметалле и его подразделениях в близлежащих рудниках. Их цель состояла в том, что остановить подобные практики в Кентау, и, возможно, на всей территории Казахской ССР. Они поднимают высоко планку разговора о наблевшем — нарушения в кадровой политике принципов социальной справедливости и дискриминации по национальному признаку. Они в начале Письма разворачивают свою идейную позицию — поддерживают политику партии и правительства, выступая и от имени всего казахского народа. Это не жалоба и просьба, а манифест. Письмо 43 позволяют представить, каким сложным было положение работников-казахов в Кентау, в системе Ачполиметалла. Они, обладающие интеллектуальным потенциалом и профессиональным опытом, не могли даже помыслить, что смогут подняться в карьерном плане, их социальная мобильность и материальное благополучие семей определялись этническими критериями — этническая принадлежность (коренная национальность или казахи), степенью владения русским языком и благосклонностью руководства.

Почему они не написали письмо в газету — центральную или республиканскую, не выступили на открытых собраниях, которые проводились на комбинате или в горкоме партии? По всей видимости, письмо бы не опубликовали.

Изложенные в Письме факты были проверены комиссией из ЦК КП Казахстана, местных партийно-советских органов и приняты меры. Руководство республики, опасаясь перерастания конфликта на комбинате в этносоциальный, направило его решение в русло анализа недостатков/упущений в кадровой политике. Комиссия проверила все указанные в Письме факты, и даже обнаружила некоторые неотмеченные упущения. Какие меры были предприняты после письма 43? Было принято секретное Постановление бюро Чимкентского обкома КП Казахстана «О письме группы инженерно-технических работников комбината «Ачполиметалл» в Президиум ЦК КП Казахстана о серьезных недостатках в подборе, расстановке, выдвижении и воспитании кадров на комбинате 18 сентября 1965 г.

Постановление состоит из нескольких частей:

1) Во вступлении говорится, что комиссия обкома партии провела проверку Письма 43 и заслушала объяснения директора комбината т. Тараканова И.Г., первого секретаря Кентауского горкома КП Казахстана т. Жакишева А.Ж., начальников рудников тт. Федорова М.Ф., Коган И.Ш., начальника шахтостроительного управления т. Спивакова В.П., бюро обкома партии отмечает, что указанные в письме факты грубого нарушения на комбинате ленинского принципа подбора, расстановки,

выдвижения и воспитания кадров, в т.ч. коренной национальности, в основном подтверждаются» [Я совершенно не признаю себя виновным, 2019: 63].

2) В постановлении отмечено, что на комбинате и в его подразделениях подбор, расстановка и выдвижение кадров проводились неправильно, это был порочный путь, исходя из субъективных соображений. Горком партии не давал такой практике принципиальной оценки. Действия директора комбината И. Тараканова и руководителей подразделений (Лившиц, Кузнецов, Коган и др.) были расценены как неправильные – грубость по отношению к подчиненным, особенно к работникам коренной национальности. Было подчеркнуто, что многие из них местные жители. Далее перечислены нарушения трудового законодательства при приеме и увольнении рабочих, незаконное проведение экзаменов для поступающих на работу, прием кадров по внешнему виду, проблемы при трудоустройстве женщин. Руководство комбината не интересуется социальными аспектами – условиями жизни работников, их настроением. По решению Комиссии был освобожден от своей должности первый секретарь Кентауского горкома А. Жакишев.

Заключение. Руководство СССР строило коммунизм как общество социальной справедливости, в котором нет противоречий и конфликтов, тем более, по этническому признаку. А Письмо 43 опровергало официальную позицию. Поэтому то, что произошло на Ачполиметалле рассматривали как упущения в социальной политике. Практики национальной политики в Казахской ССР (скрытая и явная дискриминация казахского населения, принижение статуса казахского языка (в сфере образования, публичной коммуникации – официальной и социальной)), постепенная замена казахских культурных практик на интернациональные при доминирующем дискурсе русского (как фактора, императива и языка) в контенте литературы и трактовке истории, – вызывали протесты части казахского населения. Руководство республики и советские органы на местах трактовали такого рода протесты как производственные конфликты, упущения в интернациональном воспитании, незрелость молодого поколения или особенности семейных практик (неграмотные родители, многодетные семьи, и т.д.). Не все протесты в Казахской ССР против Центра в 1960-е годы (период строительства коммунизма) заканчивались, как в случае с Письмом 43 из Кентау. Авторы/участников писем/акций – протестов (разной степени критичности и опасности для правящего режима) арестовывали, осуждали, преследовали.

Но Письмо 43 достигло своего адресата – комиссия из ЦК Компартии Казахстана провела проверку состояния дел на комбинате и были приняты меры по их устранению. После Письма 43 казахов стали продвигать на руководящие должности, стала проводиться социальная политика по улучшению положения казахов на предприятиях города.

Письмо 43 было коллективным письмом, в нем слышен голос времени и голоса людей во времени. В письме звучат чаяния большей части населения Казахстана. Текст письма позволяет увидеть реальность середины 1960-х гг. так, как это видели сами участники. В письме показано, что авторы были знакомы с базовыми положениями диалектического материализма, основными этапами развития Казахстана, гордились его достижениями, и тем вкладом, который внес народ Казахстана в победу в Великой Отечественной войне.

Казахов стали не только продвигать, но и награждать: Жаксыбаев стал Героем Социалистического Труда, Мауленкулов С. получил Государственную премию, Бокежанов стал одним из руководителей и Героем Социалистического Труда.

Письмо свидетельствует об эволюции политической культуры критически мыслящей части казахского населения, получившей советское образование и стремящейся внести вклад в экономическое развитие города и республики в целом. Письмо написано на языке власти – казахи писали на русском языке. Руководство Казахстана восприняло Письмо 43, с одной стороны, как своего рода индикатор настроения рабочего класса, и прежде всего представителей казахского населения. Письмо свидетельствовало об отчуждении представителей коренного этноса от управления и участия в распределении социальных благ. С другой стороны, это был показатель неспособности руководства комбината и города Кентау видеть ситуацию глазами рабочего класса и предупредить подобного рода всплески недовольства, которые могли привести к трагическим событиям, как в Темиртау (1959 г.) и Новочеркасске (1961 г.). Это была одна из форм несогласия с политикой в республике, и неподчинения существующим формам организации отношения между руководством и подчиненными, которых ранжировали прежде всего по этническому признаку.

Источники

ГА ОПИ Туркестанской обл. – Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области

Sources

GA OPI Turkestanaskoy obl. – Gosudarstvenniy arhiv obschestvenno-politicheskoy istorii Turkestanaskoy oblasti [The State Archive of Socio-political history of Turkestan region]

Литература

Аженов, 1973 – *Аженов М.С.* Изменения социально-классовой структуры Казахстана в процессе коммунистического строительства. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 153 с.

Алексеева, 2012 – *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: новейший период. М.: Моск. Хельсинс. группа, 2012. 384 с.

Anderson, 1991 – *Anderson B.* Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism (Revised and extended. ed.). London: Verso, 1991. 224 p.

Ауэзов, 2012 – *Ауэзов М.* Времен связующая нить. Алматы: Жибек жолы, 2017. 754 с.

Вебер, 1990 – Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 808 с.

Далаева, 2018a – *Далаева Т.* Социокультурная идентичность населения Кентау на страницах местной печати (1950-1970 гг.). *Вестник КазНПУ имени Абая.* Серия «Исторические и социально-политические науки». 2018. № 3 (58). С. 242-249.

Далаева, 2018b – *Далаева Т.* Праздник в практике формирования профессиональной идентичности трудящихся Ащисайского полиметаллического комбината в 1970-е гг. // Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия народов Евразии: материалы международного XV Евразийского форума. Астана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2018. 512 с. С. 398-401.

Далаева, 2019 – *Далаева Т.* Проблемы организации социалистического соревнования на комбинате «Ачполиметалл» в 1965 - нач. 1980-х гг. // *Вестник КазНПУ им. Абая.* Серия «Исторические и социально-политические науки». 2019. № 2 (61). г. С. 108-114.

Далаева, 2020 – *Далаева Т.* Ритуально-партиципативные функции производственного праздника позднего социализма (на материалах «Ачполиметалл» комбината) // *Вестник КазНПУ имени Абая.* Серия: Исторические и социально-политические науки. 2020. № 2. С. 177-183.

Дарендорф, 1994 – *Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфликта // Социс. 1994. № 5. С. 142-147.

Документальный фильм, 2015 – *Документальный фильм-реконструкция.* Арпалыс или письмо 43-х Кунаеву. 2015. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1rmCxyj6l5M>

История Кентау – *История Кентау.* URL: https://moremhod.info/index.php?option=com_content&view=article&id=112%3Akentau2&catid=47%3Aazia&Itemid=57&limitstart=6 [Дата обращения 12.04. 2025]

Казиев, 2014 – *Казиев С.Ш.* «Золотой век» советского интернационализма и проблемы межнациональных отношений в Казахстане (1964–1985 гг.) // *Вестник Томского государственного университета.* История. 2014. № 6 (32). С. 95-101.

Козлов, 2010 – *Козлов В. А.* Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 начало 1980-х гг.) // В. А. Козлов. 3-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. 463 с.

Крамола – *Крамола.* Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев 1953-1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Под ред. В.А. Козлова и С.В. Мироненко / Отв. сост. О.В. Эдельман при участии Э.Ю. Завадской. М.: Материк, 2005. С. 294.

Кыдыралина, 2007a – *Кыдыралина Ж.* Общественно-политические выступления казахской интеллигенции и молодежи как оппозиция советскому тоталитарному режиму (1960-1970-е гг.). 2007. № 6. С. 155-160.

Кыдыралина, 2007b – *Кыдыралина Ж.* Этничность и власть: этноконфликты в Казахстане / 1950-1980-е годы // Отан тарихы. 2007. 1. С.131-142.

Кыдыралина, 2007c – *Кыдыралина Ж.У.* Неформальные молодежные организации в Казахстане как оппозиция советскому тоталитарному режиму // Мысль. 2007. № 6. С. 26-34.

Кыдыралина, 2009 – *Кыдыралина Ж.У.* Нация и история. Астана: Елорда, 2009. 304 с. С.219-227.

Қойгелдиев, 2019 – *Қойгелдиев М.Қ.* Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. - XXI ғ.б.) // Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы / Құрастырушы: М.Қ. Қойгелдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева / М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. Алматы: «Асаба» баспасы, 2019. 392 б.

Қойгелдиев, 2020 – *Қойгелдиев М.Қ.* Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. - XXI ғ.б.) / М.Қ. Қойгелдиев, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева, Е.Д. Пазилон. М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. Алматы: «Балауса» баспасы, 2020. 464 б.

Ленин. Полн. собр.соч – В. И. Ленин. Полн. собр. соч. Т. 23. С. 150. URL: <https://leninism.su/lenin-now/4185-lenin-v-sovremennom-mire-2008.html?showall=&start=12>

Мауленкулов, 1979 – Мауленкулов С. А. Рабочая доблесть Ачисая (Ачисайский полиметаллический комбинат). Лит. запись О. В. Мацкевича. Алма-Ата: Казахстан, 1979. 150 с. (История фабрик и заводов Казахстана).

Национальный вопрос в СССР, 1975 – *Национальный вопрос в СССР: документы*. Мюнхен: Сучасність. 1975. 429 с.

Сактаганова, Байгожина, 2021 – Сактаганова З., Байгожина Г. К вопросу о некоторых особенностях реализации национальной политики в Казахстане в «эпоху застоя»: 1965-1985 годы // *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева*. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2021. № 4(137)7. С. 107-122.

Shetkus, Pazilov, 2018 – Shetkus B., Pazilov Ye. Forced labor of deported peoples in the industry of Southern Kazakhstan (the example of Kentau city) // *Хабаршы. Тарих сериясы*. 2018. №1 (88). Рр. 104-110.

Сужигов М.К. – Сужигов М. Национальная идентификация и динамика этнических процессов в зарубежных центрально-азиатских исследованиях. Алматы: ИИЭ, 1997. 65 с.

Сужигов, Демаков 1974 – Сужигов М.М., Демаков Г.А. Влияние подвижности населения на сближение наций. Алма-Ата: Наука, 1974. 200 с.

Суровцева, 2003 – Суровцева Е. Письмо вождю как эпистолярный жанр, 2003. URL: <https://proza.ru/2014/01/15/1185>

Ташенев, 1997 – Ташенев М.Ж. Рабочий класс Казахстана в 1960-1985 гг. (на примере промышленности): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Екатеринбург, 1997. URL: <https://www.dissercat.com/content/rabochii-klass-kazakhstana-v-1960-1985-gg-na-prim-prom-sti>

Я себя совершенно не признаю виновным – Я себя совершенно не признаю виновным! Из истории протестного движения в Казахстане 1960–1980-х гг. (Сборник документов и материалов). Составитель и автор предисловия: М.К. Койгелдиев. Алматы: Арыс, 2019. 256 с.

References

Ajenov, 1973 – Ajenov M.S. Izmeneniya sotsialno-klassovoy strukturyi Kazahstana v protsesse kommunisticheskogo stroitelstva [Changes in the socio-classical structure of Kazakhstan in the process of communist construction]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1973. 153 p.

Alekseeva, 2012 – Alekseeva L. M. Istoriya inakomyisliya v SSSR: noveysiy period [The History of dissent in the USSR: the modern period]. M.: Mosk. Helsins. gruppa, 2012. 384 p.

Anderson, 1991 – Anderson B. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism (Revised and extended. ed.). London: Verso, 1991. 224 p.

Auezov, 2012 – Auezov M. Vremen svyazuyuschaya nit [Sometimes a binding nit]. Almaty: Jibek jolyi, 2017. 754 p.

Dalaeva, 2018a – Dalaeva T. Sotsiokulturnaya identichnost naseleniya Kentau na stranitsah mestnoy pechati (1950-1970 gg.) [Socio-cultural identity of the Kentau population in the territories of the local press (1950-1970)]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya*. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki». 2018. № 3 (58). Рр. 242-249.

Dalaeva, 2018b – Dalaeva T. Prazdnik v praktike formirovaniya professionalnoy identichnosti trudyaschihsya Aschisayskogo polimetallicheskogo kombinata v 1970-e gg [A holiday in the practice of forming professionally identical workers of the Achisai Polymetallic Combine in the 1970s]. Aktualnyye voprosy izucheniya istoriko-kulturnogo naslediya narodov Evrazii: materialy mejdunarodnogo XV Evraziyskogo foruma. Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2018. 512 p. Рр. 398-401.

Dalaeva, 2019 – Dalaeva T. Problemyi organizatsii sotsialisticheskogo sorevnovaniya na kombinatе «Achpolimetall» v 1965 - nach. 1980-h gg [Problems of organizing socialist competition at the Achpolymetal Plant in 1965 - after the 1980s]. *Vestnik KazNPU im. Abaya*, seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki». 2019. № 2 (61). Рр. 108-114.

Dalaeva, 2020 – Dalaeva T. Ritualno-partisipativnyie funktsii proizvodstvennogo prazdnika pozdnego sotsializma (na materialah «Achpolimetall» kombinata) [Ritual and festive functions of the productive holiday of late Socialism (based on the materials of the Achpolymetal Plant)]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya*. Seriya: Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki. 2020. № 2. Рр. 177-183.

Darendorf, 1994 – Darendorf R. Elementyi teorii sotsialnogo konflikta [Elements of the theory of social conflict]. *Sotsis*. 1994. № 5. Рр. 142-147.

Dokumentalnyy film, 2015 – *Dokumentalnyy film-rekonstruktsiya*. Arpalyis ili pismo 43-h Kunaevu, 2015 [Arpalyis or the letter of forty-three Kunaev, 2015]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1rmCxyj6l5M>

Istoriya Kentau – *Istoriya Kentau*. URL: https://moremhod.info/index.php?option=com_content&view=article&id=112%3Akentau2&catid=47%3Aazia&Itemid=57&limitstart=6 [Data obrascheniya 12.04. 2025]

Kaziev, 2014 – *Kaziev S.S.H.* «Zolotoy vek» sovetskogo internatsionalizma i problemy mejetnicheskikh otnosheniy v Kazahstane (1964–1985 gg.) [The "Golden Age" of Soviet internationalism and problems of interethnic relations in Kazakhstan (1964–1985)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2014. № 6 (32). Pp. 95–101.

Kozlov, 2010 – *Kozlov V. A.* Massovyye besporyadki v SSSR pri Hrusheve i Brejneve (1953 — nachalo 1980-h gg.) [Mass riots in the USSR under Khrushchev and Brezhnev (1953 — early 1980s)]. V. A. Kozlov. 3-e izd., ispr. i dop. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN); Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N. Eltsina, 2010. 463 p.

Kramola – *Kramola*. Inakomyislie v SSSR pri Hrusheve i Brejneve 1953–1982 gg. Rassekrechennyye dokumenty Verhovnogo suda i Prokuratury SSSR [Dissent in the USSR under Khrushchev and Brezhnev 1953–1982 Declassified documents of the Supreme Court and the Prosecutor's Office of the USSR]. Ed.by. V.A. Kozlova i S.V. Mironenko. Otv.sost. O.V. Edelman pri uchastii E.YU. Zavadskoy. M.: Materik, 2005. 294 p.

Kyidralina, 2007a – *Kyidyralina J.* Obschestvenno-politicheskie vyistupleniya kazahskoy intelligentsii i molodeji kak oppozitsiya sovetskomu totalitarnomu rejimu (1960–1970-e gg.) [Socio-political actions of the Kazakh intelligentsia and youth as opposition to the Soviet totalitarian regime (1960s–1970s)]. 2007. № 6. Pp. 155–160.

Kyidyralina, 2007b – *Kyidyralina J.* Etnichnost i vlast: etnokonflikty v Kazahstane/1950–1980-e godyi [Ethnicity and power: Ethnic conflicts in Kazakhstan/1950s–1980s]. *Otan tarihy*. 2007. 1. Pp.131–142.

Kyidyralina, 2007s – *Kyidyralina J.U.* Neformalnyie molodejnyie organizatsii v Kazahstane kak oppozitsiya sovetskomu totalitarnomu rejimu [Informal youth organizations in Kazakhstan as an opposition to the Soviet totalitarian regime]. *Myisl*. 2007. № 6. Pp. 26–34.

Kyidyralina, 2009 – *Kyidyralina J.U.* Natsiya i istoriya [Nation and history]. Astana: Elorda, 2009. 304 p. Pp. 219–227.

Lenin. Poln. sobr.soch – *V. I. Lenin*. Poln. sobr. soch., t. 23, s. 150. URL: <https://leninism.ru/lenin-now/4185-lenin-v-sovremennom-mire-2008.html?showall=&start=12>

Maulenkulov, 1979 – *Maulenkulov S. A.* Rabochaya dobrota Achisaya (Achisayskiy polimetallicheskiy kombinat). Lit. zapis O. V. Matskevicha. Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. 150 p. (Istoriya fabrik i zavodov Kazahstana).

Natsionalnyy vopros v SSSR, 1975 – *Natsionalnyy vopros v SSSR: dokumenty* [The national question in the USSR: documents]. Myunhen: Suchasnist. 1975. 429 p.

Qoigeldiev, 2019 – *Qoigeldiev M.Q.* Aşşysai-Kentau türğyndarynyñ ömirindegi äleumettik-mädeni biregeilik (1927 j. - XXI ğ.b.) [Socio-cultural identity in the life of residents of ashchysai-Kentau (1927–XXI centuries)]. Esteliker men tarihi sühbattar jınaǵy. Qūrastyruşy: M.Q. Qoigeldiev, T. İsanski, Z.B. Myrzataeva, T.T. Dalaeva / M.Q. Qoigeldiev redaktorlyǵymen. Almaty: «Asaba» baspasy, 2019. 392 p.

Qoigeldiev, 2020 – *Qoigeldiev M.Q.* Aşşysai-Kentau türğyndarynyñ ömirindegi äleumettik-mädeni biregeilik (1927 j. - XXI ğ.b.) [Socio-cultural identity in the life of residents of ashchysai-Kentau (1927–XXI century)]. Üjymdyq monografiya. Avtorlary: M.Q. Qoigeldiev, Z.B. Myrzataeva, T.T. Dalaeva, E.D. Pazilov. M.Q. Qoigeldiev redaktorlyǵymen. Almaty: «Balausa» baspasy, 2020. 464 p.

Saktaganova, Baygojina, 2021 – *Saktaganova Z., Baygojina G.* K voprosu o nekotorykh osobennostyakh realizatsii natsionalnoy politiki v Kazahstane v «epohu zastoya»: 1965–1985 godyi [On the issue of some features of the implementation of national policy in Kazakhstan in the "era of stagnation": 1965–1985]. *Vestnik Evraziyskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie*. 2021. № 4(137)7. Pp. 107–122.

Shetkus, Pazilov, 2018 – *Shetkus B., Pazilov Ye.* Forced labor of deported peoples in the industry of Southern Kazakhstan (the example of Kentau city). *Habary. Tarih seriesy*. 2018. № 1 (88). Pp. 104–110.

Sujikov M.K. – *Sujikov M.* Natsionalnaya identifikatsiya i dinamika etnicheskikh protsessov v zarubejnykh tsentralno-aziatskikh issledovaniyakh [National identification and dynamics of ethnic processes in foreign Central Asian studies]. Almaty: IIE, 1997. 65 p.

Sujikov, Demakov 1974 – *Sujikov M.M., Demakov G.A.* Vliyanie podviynosti naseleniya na sblijenie natsiy [The influence of population mobility on the rapprochement of nations]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 200 p.

Surovtseva, 2003 – *Surovtseva E.* Pismo vojdyu kak epistolarnyy janr, 2003 [Letter to the Leader as an epistolary genre, 2003]. URL: <https://proza.ru/2014/01/15/1185>

Tashenev, 1997 – *Tashenev M.J.* Rabochiy klass Kazahstana v 1960–1985 gg. (na primere promyshlennosti) [The working class of Kazakhstan in 1960–1985 (using the example of industry)]: avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk. Ekaterinburg, 1997. URL: <https://www.dissercat.com/content/rabochii-klass-kazahstana-v-1960-1985-gg-na-prim-prom-sti>

Veber, 1990 – *Veber M.* Osnovnyie sotsiologicheskie ponyatiya [Basic sociological concepts]. Izbrannyye proizvedeniya. M.: Progress, 1990. 808 p.

YA sebya sovershenno ne priznayu vinovnyim – *YA sebya sovershenno ne priznayu vinovnyim!* Iz istorii protestnogo dvizheniya v Kazahstane 1960–1980-h gg [I absolutely plead not guilty! From the history of the protest movement in Kazakhstan in the 1960s and 1980s]. (Sbornik dokumentov i materialov). Sostavitel i avtor predisloviya: M.K. Koygeldiev. Almaty: Aryis, 2019. 256 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 767-776
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРНТИ/ IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_767-776

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ТОКТАМЫША В 1380-1395 ГОДАХ

Динара Кайсаровна Сулейменова¹, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (д. 2 ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Докторант PhD

<https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (д. 2 ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-5670-2511>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова Д.К., Алпысбес М.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Исследование посвящено анализу внешнеполитической деятельности хана Токтамыша в период 1380–1395 гг. Его правление приходится на время крупных геополитических трансформаций в Евразии, когда усиливались новые центры силы – Османская империя и Тимуридское государство. Рассмотрение дипломатических инициатив и военных кампаний позволяет более полно понять характер позднезолотоордынской государственности и её место в международной системе. *Цель и задачи.* Цель статьи заключается в выявлении специфики внешнеполитического курса Токтамыша и его роли в международных отношениях конца XIV века. Задачи включают определение направлений дипломатической активности, анализ союзов и противостояний с соседними державами, а также выявление факторов, повлиявших на успехи и поражения ханской политики. *Материалы и методы.* Материалом исследования послужили переводы восточных хроник, введённые в научный оборот, а также работы современных историков, посвящённые Золотой Орде и эпохе Тимура. Методологическая основа строится на сравнительно-историческом подходе, источниковедческой критике в историографическом ключе, а также системном анализе, позволяющем рассматривать Золотую Орду как часть единой евразийской политической структуры. *Результаты.* Установлено, что политика Токтамыша сочетала традиции чингизидской государственности с адаптацией к новой международной обстановке. Взаимоотношения с Тимуром, Могулистаном, мамлюкским султанатом, Великим княжеством Литовским и Османами носили противоречивый и ситуативный характер, отражая поиски ханом союзов против внешних угроз. Наряду с военными действиями, важное значение имели дипломатические контакты и попытки создания антитимуридской коалиции. *Заключение.* Исследование показало, что внешняя политика Токтамыша была последней масштабной попыткой сохранить единство улусов Джучи и обеспечить доминирование Орды в евразийской политике. Несмотря на временные успехи, поражение в войнах с Тимуром и разорение Сарая стали переломным моментом, ускорившим распад государства. Опыт этого правления демонстрирует хрупкость политического баланса Золотой Орды в условиях изменяющейся международной системы.

Ключевые слова: Золотая Орда, Токтамыш, Тимур, внешняя политика, дипломатия, XIV век, Мамлюкский султанат, Великое княжество Литовское, Османская империя

Благодарность. Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26103999). Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык.

Для цитирования: Сулейменова Д.К., Алпысбес М.А. Внешняя политика хана Токтамыша 1380-1395 годах // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 767-776. [на русском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_767-776

ТОҚТАМЫС ХАННЫҢ 1380-1395 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Динара Кайсаровна Сулейменова¹, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сатпаев көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

<https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сатпаев көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-5670-2511>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сулейменова Д.К., Алпысбес М.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Зерттеу 1380–1395 жылдар аралығындағы Токтамыс ханның сыртқы саяси қызметін талдауға арналған. Оның билігі Еуразия кеңістігінде ірі геосаяси өзгерістер жүріп, жаңа күш орталықтары – Осман империясы мен Әмір Темір мемлекеті күшейе түскен кезеңге сәйкес келеді. Дипломатиялық бастамалар мен әскери жорықтарды қарастыру Алтын Орда мемлекетінің саяси болмысын және оның халықаралық жүйедегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. *Мақсат пен міндеттер.* Мақаланың мақсаты – Токтамыс ханның сыртқы саяси бағытының ерекшеліктерін және XIV ғасырдың соңы халықаралық қатынастарындағы рөлін айқындау. Міндеттер қатарына дипломатиялық белсенділіктің бағыттарын анықтау, көрші империялар, одақтармен қақтығыстарды талдау, сондай-ақ хан саясатының табыстары мен жеңілістеріне әсер еткен факторларды ашу кіреді. *Материалдар мен зерттеу әдістер.* Зерттеудің дереккөздері ретінде ғылыми айналымға енгізілген шығыс шежірелерінің аудармалары және Алтын Орда мен Әмір Темір дәуіріне арналған қазіргі заманғы тарихшылардың еңбектері пайдаланылды. Әдіснамалық негізі салыстырмалы-тарихи тәсілге, деректанулық сынға және Алтын Орданы Еуразиядағы бірыңғай саяси құрылымның бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік талдауға сүйенеді. *Нәтижелер.* Токтамыс хан саясаты дәстүрлі чингизидтік мемлекеттік тәжірибені жаңа халықаралық жағдайға бейімдеумен ұштасқаны анықталды. Әмір Темір, Моғолстан, Мамлұқ сұлтанаты, Ұлы Литва князьдігі және Османдармен қарым-қатынастары қайшылықты әрі жағдайға байланысты сипат алды. Бұл сыртқы қауіптерге қарсы одақтастар іздеумен байланысты болды. Әскери қимылдармен қатар дипломатиялық байланыстар мен антитеміридтік коалиция құруға талпыныстар маңызды орын алды. *Қорытынды.* Зерттеу Токтамыс ханның сыртқы саясаты Жошы ұлыстарының бірлігін сақтап қалуға және Орда үстемдігін Еуразия саясатында қамтамасыз етуге бағытталған соңғы ірі қадам болғанын көрсетті. Уақытша жетістіктеріне қарамастан, Әмір Темірмен соғыстардағы жеңіліс пен Сарайдың қирауы мемлекет ыдырауын жеделдеткен бетбұрыс сәтке айналды. Бұл тәжірибе өзгермелі халықаралық жүйе жағдайында Алтын Ордадағы саяси тепе-теңдіктің қаншалықты әлсіз болғанын айғақтайды.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Токтамыс, Әмір Темір, сыртқы саясат, дипломатия, XIV ғасыр, Мамлұқ сұлтанаты, Ұлы Литва князьдігі, Осман империясы

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты негізінде қаржыландырылды (грант № AP26103999). «Сарайшық ортағасырлық қалашығы тарихын кешенді зерттеу» жобасы аясында.

Дереккөз үшін: Сулейменова Д.К., Алпысбес М.А. Тоқтамыс ханның 1380-1395 жылдардағы сыртқы саясаты// Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. Рр. 767-776. [орыс].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_767-776

THE FOREIGN POLICY OF KHAN TOKHTAMYSH IN 1380-1395

Dinara Kaisarovna Suleimenova¹, Makhsat A. Alpysbes²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev Str. 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD yesstudent
<https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev Str. 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Suleimenova D.K., Alpysbes M.A., 2025

Abstract. Introduction. The study is devoted to the analysis of the foreign policy of Khan Tokhtamysh in the period of 1380–1395. His reign coincided with a time of major geopolitical transformations in Eurasia, when new centers of power — the Ottoman Empire and the Timurid state — were strengthening. The examination of his diplomatic initiatives and military campaigns makes it possible to gain a more comprehensive understanding of the nature of late Golden Horde statehood and its place in the international system. *Goals and objectives.* The goal of the article is to identify the specificity of Tokhtamysh's foreign policy course and his role in the international relations of the late fourteenth century. The objectives include determining the directions of his diplomatic activity, analyzing alliances and confrontations with neighboring powers, and identifying the factors that influenced the successes and failures of the khan's policy. *Materials and Methods.* The sources of the research consist of translations of Eastern chronicles introduced into scholarly circulation, as well as the works of modern historians dedicated to the Golden Horde and the era of Timur. The methodological framework is based on the comparative-historical approach, source criticism in the historiographical dimension, and systemic analysis, which allows the Golden Horde to be considered as part of a unified Eurasian political structure. *Results.* It has been established that Tokhtamysh's policy combined the traditions of Chinggisid statehood with adaptation to the new international environment. His relations with Timur, Moghulistan, the Mamluk Sultanate, the Grand Duchy of Lithuania, and the Ottomans were contradictory and situational, reflecting the khan's search for alliances against external threats. Alongside military campaigns, diplomatic contacts and attempts to create an anti-Timurid coalition played an important role. *Conclusion.* The study has shown that Tokhtamysh's foreign policy represented the last large-scale attempt to preserve the unity of the Jochid uluses and to ensure the dominance of the Horde in Eurasian politics. Despite temporary successes, his defeat in the wars with Timur and the devastation of Sarai became a turning point that accelerated the disintegration of the state. The experience of this reign demonstrates the fragility of the Golden Horde's political balance in the context of a changing international system.

Keywords: Golden Horde, Tokhtamysh, Timur, foreign policy, diplomacy, fourteenth century, Mamluk Sultanate, Grand Duchy of Lithuania, Ottoman Empire

Acknowledgment. The research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. AP26103999). Project: Comprehensive study of the history of the medieval city of Sarayshyk.

For citation: Suleimenova D.K., Alpysbes M.A. The Foreign Policy of Khan Tokhtamysh in 1380–1395. Otan Tarihy. 2025. Vol. 28, No 3. Pp. 767-776. [in Russian].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_767-776

Введение. Конец XIV века стал для Золотой Орды временем серьезных вызовов и трансформаций. После внутренней раздробленности, вызванной усобицами середины XIV века, хан Токтамыш предпринял масштабные усилия по восстановлению единства Улуса Джучи. Однако его политика оказалась тесно связана с международным контекстом, определявшимся экспансией Амира Тимура, укреплением Османской державы, активизацией Мамлюкского султаната и ростом влияния

Великого княжества Литовского. Внешняя политика Токтамышша балансировала между традиционными союзами, такими как отношения с мамлюками, и новыми политическими комбинациями, в том числе с Витовтом и Ягайло.

Цель и задачи. Цель настоящей работы заключается в анализе основных направлений внешней политики Токтамышша в 1380–1395 гг., с акцентом на его дипломатические стратегии и участие в международных коалициях.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

- рассмотреть отношения Токтамышша с Тимуром и причины их конфликта;
- проанализировать взаимодействие с Могулистаном и его значение для степного баланса сил;
- выявить специфику союзов с мамлюками и османами;
- оценить роль Великого княжества Литовского в политике Токтамышша;
- изучить контакты с врагами Тимура и коалиционное измерение внешней политики Орды.

Материалы и методы. Материалами исследования послужили опубликованные сборники источников и переводы восточных хроник, введенные в научный оборот В.Г. Тизенгаузеном, «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи в переводе В.П. Юдина, а также историографические работы современных исследователей (И.М. Миргалеева, И.Х. Камалова, Е.Г. Сайфетдиновой, В.В. Костюкова, С.Д. Закирова, Х. Иналджика, М. Фаверо и др.).

В исследовании применяются сравнительно-исторический метод для выявления закономерностей во внешнеполитической практике Евразии конца XIV века, источниковедческая критика в историографическом ключе, дипломатический анализ трактовок переписки и международных контактов, а также системный подход, позволяющий рассматривать политику Токтамышша как часть евразийской межгосударственной системы. Совокупность этих методов обеспечивает комплексный анализ без обращения к непосредственному чтению первоисточников.

Результаты. Противостояние с Тимуром стало определяющим фактором внешней политики Токтамышша с 1385 г. Хан пытался сдержать продвижение Тимура на Кавказ и в Хорезм, инициировал наступательные походы в Мавераннахр, но потерпел поражения в решающих сражениях на Кундузе (1391) и Тереке (1395), что привело к утрате ключевых территорий. Сотрудничество с Литвой и Польшей носило антимосковскую направленность. Выдача ярлыка Ягайло (1393) укрепила союз, способствовала возобновлению торговых связей и упрочила позиции Токтамышша на западе. Дипломатические контакты с мамлюками включали обмен посольствами (1394), направленный на формирование антитимуридской коалиции. Отношения с османами были опосредованными, через общих союзников и соперников (мамлюков, Тимура), что позволяло Токтамышшу косвенно участвовать в ближневосточной политике. Использование легитимационных практик — ярлыки, династические браки, подчеркивание чингизидского происхождения — укрепляли авторитет хана в международном сообществе.

Начало политических контактов между ханом Токтамышем и Амиром Тимуром относится к периоду борьбы за власть в Улусе Джучи в начале 1380-х годов. После ряда поражений от войск Урус-хана и утраты опорных территорий, Токтамыш оказался в критической ситуации и был вынужден искать внешнего союзника. По тимуридским хроникам, он прибыл в Самарканд, где Тимур оказал ему военную и политическую поддержку, предоставив войска для возвращения в Орду [Миргалеев, 2003:43]. Союз был взаимовыгодным — Тимур получал буферное государство на севере, а Токтамыш — ресурсы и престиж союзника, что позволило ему устранить Мамай и претендентов из линии Урус-хана.

Однако союз оказался краткосрочным. Как подчёркивает И.М. Миргалеев, уже в середине 1380-х годов начались трения. Токтамыш стремился восстановить контроль над Хорезмом, Азербайджаном и Закавказьем, что пересекалось со сферой интересов Тимура. Поход Токтамышша на Тебриз в 1385 г. стал первым сигналом разрыва. А в 1387–1388 гг. рейды в Мавераннахр окончательно превратили их союз в войну [Миргалеев, 2003].

Первым серьёзным шагом в обострении отношений стал поход Токтамышша 1385 г. на Тебриз. По оценке И.М. Миргалеева, это было демонстративное заявление о притязаниях Орды на контроль транскавказских маршрутов. В 1387–1388 гг. хан предпринял рейд в Мавераннахр, что окончательно перевело конфликт в фазу открытого противостояния. Тимур отреагировал серией походов в Хорезм и на Кавказ, нацеленных на лишение Орды опорных пунктов и стратегических коммуникаций. Ключевым сражением первого этапа войны стала Кондурчинская битва (18 июня 1391 г.). По реконструкции И.М. Миргалеева, Токтамыш применил традиционное построение «полумесяцем», стремясь охватить фланги противника. Первоначальный успех ордынцев был сведен на нет из-за

лучшей организации и маневренности армии Тимура. Недостаток дисциплины в ополчении и слабая координация привели к отступлению, переросшему в поражение [Миргалеев, 2009: 172-173].

Второй этап противостояния (1394–1395 гг.) начался с попытки Токтамыша перекрыть коммуникации Тимура на Кавказе. В ответ Тимур организовал масштабную кампанию, кульминацией которой стало сражение на Тереке (апрель 1395 г.). Встречный бой, начавшийся с равных позиций, был сломлен изменой части ордынских эмиров, что вызвало хаос и отступление. Как отмечает Костюков, кампания 1395 г. отличалась от типичных средневековых карательных операций своим системным характером. Целью Тимура было не только военное поражение противника, но и уничтожение его экономической базы. Разорвались Сарай, Маджар, Азак, а также важнейшие ремесленные и торговые центры по Волге и Дону, что подрывало налоговую систему и ремесленное производство Орды [Костюков, 2010]. По «Маджму ат-таварих», даже после поражения Токтамыш не капитулировал. Он продолжал собирать войска в лояльных улусах, вёл рейдовые и партизанские действия, а главное — начал активный поиск союзников среди мусульманских и христианских государств [Акерев, 2017]. Эти дипломатические шаги стали прямым следствием понимания, что в одиночку Орда не способна выдержать давление Тимуридской державы.

Таким образом, переход от союзничества к войне с Тимуром был обусловлен объективным пересечением стратегических интересов в Хорезме, Закавказье и Мавераннахре. Поражения 1391 и 1395 гг., вызванные тактическим превосходством Тимура, внутренними предательствами и структурными слабостями Орды, стали поворотным пунктом, заставившим Токтамыша переориентировать внешнюю политику. Это привело к активизации контактов с Могулистаном, мамлюками, османами и Великим княжеством Литовским, что составляет следующий этап его дипломатической стратегии.

После поражений в войнах с Тимуром Токтамыш всё более осознавал необходимость создания устойчивых союзов, которые позволили бы сдерживать экспансию Тимуридов. Особое значение в этом контексте приобрёл Могулистан — государство, возникшее в XIV веке на землях бывшего Чагатайского улуса в Семиречье и Восточном Туркестане.

По свидетельствам хроник, союз с Токтамышем укреплял позиции отдельных могулистанских предводителей, таких как Анга-торе и Камар ад-Дин. Их взаимодействие с ханом Золотой Орды было направлено на формирование коалиции против Тимура, чьи вторжения в Семиречье угрожали независимости Могулистана и одновременно безопасности восточных рубежей Орды [Утемиш-хаджи, 1992].

В ряде описаний позднесредневековых хроник отмечается договорённость между Токтамышем и могулистанским ханом Анга-Торе о разграничении сфер влияния. Земли от Ташкента до Волги закреплялись за ханом Улуса Джучи, тогда как территория от Кашгара до горы Могол оставалась под властью Могулистана [Акерев, 2017]. Такая схема позволяла формально разграничить зоны интересов и при этом создавать барьер для Тимура, стремившегося контролировать стратегические караванные маршруты Великого шёлкового пути.

По «Маджму ат-таварих», важную роль в укреплении этого союза сыграл шейх Сейид Джалал ад-Дин, связанный как с эмирами Могулистана, так и с Токтамышем. Его посредничество свидетельствует о том, что дипломатические каналы между двумя государствами имели устойчивый характер и координировали совместные действия против Тимуридов [Акерев, 2017].

И.М. Миргалеев подчёркивает, что союз с Могулистаном имел для Токтамыша прежде всего стратегическое значение. Он освобождал восточные рубежи, позволяя хану концентрировать усилия на западных и южных направлениях — в борьбе за влияние в Причерноморье, а также в союзах с мамлюками и Великим княжеством Литовским [Миргалеев, 2006: 8-9].

Таким образом, политика Токтамыша по отношению к Могулистану была частью его более широкой дипломатической программы — она обеспечивала устойчивый восточный тыл, создавая пространство для манёвра в условиях борьбы с Тимуром и поиска союзников в мусульманском и христианском мире.

Связи между Золотой Ордой и мамлюкским султанатом имеют глубокую предысторию, уходящую к середине XIII века, когда хан Берке заключил союз с султаном Бейбарсом против Ильханидов. Токтамыш в конце XIV века фактически пытался возродить этот союз, адаптировав его к новой политической ситуации.

В условиях угрозы со стороны Тимура союз с Египтом представлялся для Орды крайне ценным. В 1394 г. Токтамыш направил посольство к султану Баркуку, предлагая совместные действия против Тимуридов. По свидетельству Ибн Тагриберди, переговоры проходили в Дамаске и

сопровождались обменом дарами, что подчеркивало взаимное признание высокого статуса сторон [Зайнуддинов, Миргалеев, 2014]. Французский исследователь М. Фаверо показала, что дипломатическая переписка между ханом Золотой Орды и султаном мамлюков имела строго определённый формуляр. Использовались протокольные обращения, указывавшие на равенство правителей и взаимное уважение, например, титулы «владыка правоверных» и «повелитель тюрок». Эти формулы были не просто символикой, а юридически закрепляли союзнический характер отношений [Favereau, 2018: 332].

И.М. Миргалеев, анализируя данные посольств, подчёркивает, что инициатива исходила именно от Токтамыша. Его целью было создание широкой антимуридской коалиции, в которую помимо мамлюков должны были войти также османы, Кара-Коюнлу и Великое княжество Литовское. Союз с Египтом был необходим для легитимации этого проекта в исламском мире, так как султан Каира обладал высоким религиозным авторитетом [Миргалеев, 2006].

Важным элементом этих контактов было и военное сотрудничество. Хотя прямого военного союза реализовать не удалось, обмен дарами и посольствами подтверждал готовность сторон к координации действий против Тимура. Мамлюки использовали эти отношения и для укрепления своих позиций в Сирии, где в конце XIV века также ощущалось давление Тимуридов [Закиров, 1966].

Взаимодействие Токтамыша с Великим княжеством Литовским отражает попытки хана интегрировать западное направление своей политики в систему противовеса Тимуру.

По данным Э.Г. Сайфетдиновой, сразу после разгрома Мамай Токтамыш вступил в контакт с польско-литовским королём Ягайло. В 1393 г. он направил ему ярлык на великое княжение в литовских и русских землях. В этом документе Токтамыш не только подтверждал верховную власть Орды, но и поручал Ягайло собирать дань, а также восстанавливать торговые связи: «пусть по прежнему опять твои купеческие артели разъезжают; это будет лучше для состояния великого народа». Таким образом, ярлык сочетал политическую легитимацию и экономическую мотивацию, укрепляя союз [Сайфетдинова, 2017: 305-306].

Согласно хроникам, после поражения от Тимура в 1395 г. Токтамыш оказался при дворе Витовта и вступил с ним в союз, направленный против Тимуридов и их сторонников в степи. Витовт, в свою очередь, стремился закрепить своё влияние в южнорусских и крымских землях. Итогом этого сотрудничества стал совместный поход 1398 г. в степи Северного Причерноморья, который обеспечил Литве выход к Чёрному морю. Кульминацией союза стало участие Токтамыша в грандиозной коалиции, собранной Витовтом. В её состав вошли литовцы, поляки, тевтонцы и татарские отряды Токтамыша. Их противниками выступили Тимур-Кутлуг и Едигей. Итог сражения на реке Ворскле — катастрофическое поражение, которое перечеркнуло планы восстановления власти Токтамыша и ограничило экспансионистскую политику Витовта [Сайфетдинова, 2017: 306-307].

Ярлыки Токтамыша сохранились в переводах конца XIV–начала XV вв., их значение как дипломатического инструмента анализировали ещё В.В. Радлов и М.А. Усманов. В историографии подчеркивается двойной характер этих актов – для Орды они были символом верховенства, а для литовских правителей – инструментом закрепления политических прав и торговли [Парунин, 2015].

Таким образом, союз с Литвой стал для Токтамыша важной, но во многом вынужденной стратегией. Он позволял ему сохранять международный вес, но после Ворсклы 1399 г. эта линия фактически потерпела крах.

Прямых османо-ордынских актов конца XIV века с участием самого Токтамыша сохранилось немного, поэтому реконструкция строится по косвенным данным. Это прежде всего османская и византийская нарративная традиция, переписка Тимура с европейскими дворами и сведения о коммуникациях в Причерноморье, где ключевую роль играли генуэзские колонии. Именно поэтому исследователи подчеркивают необходимость осторожности в оценке так называемого «союза» Токтамыша и Баязида I. Фактически речь идёт о коалиционном контексте против Тимура, а не о зафиксированных совместных операциях [Иналджик, 2013:155].

Халил Иналджик показывает, что для Османской державы северное направление и Крым имели долгосрочный интерес, поскольку служили плацдармом для влияния в Северном Причерноморье и узлом контроля над морскими коммуникациями Чёрного моря. Институционально эти притязания оформились позднее, в XV веке, когда в 1475 году Османы установили протекцию над Крымом. Однако стратегические предпосылки такой политики уходят в последнюю треть XIV века, что ставит Токтамыша в положение соперника и одновременно потенциального союзника для Османов [Иналджик, 2013:152].

В 1390-е годы складывается рыхлая сеть противников Тимура. В неё входили мамлюки во главе с султаном Баркуком, Джелаириды, Кара-Коюнлу, Османы и Токтамыш. Каждый из участников имел собственные приоритеты. Тимур и Баязид шли к неизбежному столкновению в Анатолии, тогда как Токтамыш вёл борьбу с Тимуром на Северном Кавказе и в степях Нижнего Поволжья. Дипломатические шаги Токтамыша через Каир можно рассматривать как попытку координации усилий и создания единого фронта, однако синхронизации действий не произошло. Для Баязида приоритетом в 1396 году была битва при Никополе, для Токтамыша – удержание позиций в преддверии катастрофы на Тереке.

Ключом к косвенному взаимодействию Орды и Османской державы стал так называемый «крымский коридор». Генуэзские колонии в Кафе и других пунктах Черноморья играли роль торговых площадок и дипломатических посредников. Для Токтамыша они были каналом снабжения и международных контактов, для Османов – объектом стратегического внимания. Исследователи подчеркивают, что в конце XIV века через этот пояс скорее осуществлялась передача информации и торговые контакты, чем прямая военная координация [Иналджик, 2013: 156-157].

Анализируя развитие османской политики на Чёрном море, отмечается преемственность интереса к северному направлению и зависимость решений султана от состояния дел в Крыму и степи. Акцент в исследовательской литературе делается на том, что Баязид, Тимур и Токтамыш действовали в едином политическом пространстве Евразии, но в разном ритме и с различными приоритетами. Их сопоставление позволяет рассматривать не линейную «османо-ордынскую ось», а многоуровневое поле взаимодействий, где совпадение интересов не перерастало в устойчивый союз, а оставалось ситуативным инструментом дипломатии.

Анкарская битва 1402 года, хотя и произошла уже после падения могущества Токтамыша, всё же имеет значение для понимания его политики. Европейские источники показывают, что после Никополя 1396 года напряжённость в Анатолии возросла, и столкновение между Тимуром и Баязидом стало неизбежным. В этой ситуации дипломатические шаги Токтамыша в сторону Османов не смогли трансформироваться в военный союз, а остались частью более широкой антимонгольской дипломатической программы.

После катастрофических поражений от Тимура в 1391 и 1395 гг. Токтамыш оказался в положении правителя, чья международная легитимность во многом зависела от способности выстраивать коалиции с теми силами, которые также видели в Тимуре угрозу своим интересам. Его дипломатическая активность второй половины 1390-х гг. была направлена на сближение с традиционными противниками Тимура, как в мусульманском, так и в христианском мире.

Мамлюки Египта выступали естественным союзником Орды против Тимура. Султан Баркук рассматривал экспансию Тимура в Сирию и на Кавказ как прямую угрозу безопасности Ближнего Востока. Дипломатические миссии Токтамыша в Каир в 1394 г., упомянутые в хрониках Ибн Тагриберди, сопровождались обменом дарами и демонстрацией взаимного признания статуса. Исследования Марии Фаверо показывают, что мамлюкско-ордынские контакты имели устойчивый характер и строились не только на общности военных интересов, но и на религиозной легитимации. Союз с султаном укреплял образ Токтамыша как «защитника ислама» против разрушительной политики Тимура [Favereau, 2018; Сайфетдинова, 2023].

Не менее важным направлением стало сотрудничество с Витовтом и Ягайло. Их интересы совпадали с интересами Орды в стремлении сдержать Тимура и его союзников в степи. Союз, заключённый в 1398 г., предполагал координацию военных действий и завершился совместным выступлением против войск Тимур-Кутлуга и Едигея. Несмотря на поражение при Ворскле в 1399 г., этот эпизод продемонстрировал, что Токтамыш стремился интегрировать своё противостояние Тимуру в более широкий европейский контекст [Сайфетдинова, 2017; Миргалеев, 2011]. Литовско-польские хроники (Ян Длугош, «Хроника литовская и жемойтская») фиксируют образ Токтамыша как союзника Витовта, а поддержка его сыновей в дальнейшем отражала продолжение этой линии [Парунин, 2015].

Особое место занимали династии Джелаиридов и Кара-Коюнлу, находившиеся в Иране и на Южном Кавказе. Они также страдали от агрессии Тимура и в ряде случаев искали опору в отношениях с Токтамышем и его союзниками. Хан стремился использовать контакты для расширения антитимуридской сети, однако быстрота и масштаб походов Тимура на Ближнем Востоке и в Закавказье разрушали зачатки таких союзов.

Не менее важным было и идейное противостояние. В мусульманской историографии конца XIV века Тимур часто изображался как разрушитель городов и нарушитель исламского порядка.

Токтамыш, напротив, пытался представить себя продолжателем традиций Берке и Бейбарса - правителем, выступающим за единство мусульманского мира и защиту против «тирании Тимура» [Камалов, 2007].

Таким образом, отношения Токтамыша с врагами Тимура выстраивались в нескольких измерениях. Союз с мамлюками обеспечивал религиозную и политическую легитимацию, сотрудничество с Витовтом и Ягайло включало его в систему европейских связей, контакты с династиями Кавказа и Ирана расширяли сеть региональной поддержки. Все эти направления демонстрируют, что внешняя политика Токтамыша носила коалиционный характер и была попыткой противопоставить экспансии Тимура международный союз исламских и христианских держав.

Заключение. Внешняя политика Токтамыша отличалась комплексностью и балансированием между дипломатическими инициативами и военной активностью. Его стратегия была направлена на восстановление централизованной власти в Золотой Орде и опиралась на традиции чингизидской государственности, где хан рассматривался как гарант единства и легитимности. При этом Токтамыш учитывал новые геополитические реалии конца XIV века: усиление османской державы, растущие амбиции Тимура, активизацию Великого княжества Литовского и Московского княжества.

Ключевым элементом его политики стало стремление интегрировать Орду в систему международных отношений Евразии. Хан предпринимал попытки создания антитимуридских коалиций, устанавливал дипломатические связи с мамлюкским султанатом, поддерживал отношения с Литвой и стремился сохранить контроль над стратегически важными регионами Восточной Европы и Причерноморья. Одновременно он не отказывался от военной активности: поход на Москву в 1382 году восстановил ордынский авторитет на Руси, а кампании на Кавказе и в степях Средней Азии демонстрировали стремление хана удержать старые сферы влияния.

Несмотря на поражения в войнах с Тимуром, Токтамыш на определённое время сумел восстановить единство улусов Джучи и укрепить ханскую власть. Однако катастрофические события 1395–1396 годов — разгром в битве на Тереке и разорение Сарая — подорвали политическую и экономическую основу Золотой Орды. Его деятельность стала последней крупной попыткой консолидации улусов под единым центром, но неудачи ускорили процесс дезинтеграции, что коренным образом изменило политическую карту Евразии, открыв путь к усилению региональных держав и трансформации международных связей.

Литература

Favereau, 2018 – Favereau M. The Horde and the Mamluks: diplomacy and communication across the Black Sea. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. Pp. 329–346.

Акерев, 2017 – Акерев Т.А. Маджму ат-Таварих как исторический источник (Полный перевод, анализ и комментарии). Бишкек, 2017. 348 с.

Греков, Якубовский, 1950 – Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 478 с.

Закиров, 1966 – Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом XIII–XIV вв. М.: Наука, 1966. 160 с.

Зайнудинов, Миргалеев, 2014 – Зайнудинов Д.Р., Миргалеев И.М. Токтамыш-хан и Аксак Тимур в биографическом сборнике Ибн Тагриберди // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. Серия «История». 2014. № 4. С. 217–223.

Злыгостев, 2012 – Злыгостев В.А. Токтамыш. Уфа: Дизайн пресс, 2012. 472 с.

Иналджик, 2013 – Иналджик Х. Крым под властью Осман и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов // Золотоордынское обозрение. 2013. № 1. С. 147–163. URL: <https://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2015/12/%D0%97%D0%BE%D0%BB-%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%B7%D1%801-147-163.pdf>

Камалов, 2007 – Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. 108 с.

Костюков, 2010 – Костюков В.П. Несколько замечаний по походу Тимура 1391 г. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2009. № 2. С. 120–137.

Миргалеев, 2003 – Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003. 164 с.

Миргалеев, 2006 – Миргалеев И.М. К вопросу о внешней политике Золотой Орды в 80–90-х годах XIV века: западное направление // Диалог культур: русско-татарские взаимосвязи. Материалы историко-филологического семинара, проводимого в рамках Всероссийской научно-практической конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие» VII Кирилло-Мефодиевских чтений. Ч. III. Вып. 2. М.–Ярославль: Ремдер, 2006. С. 7–10.

- Миргалеев, 2007 – *Миргалеев И.М.* Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура. Казань: Институт истории АН РТ, 2007. 108 с.
- Миргалеев, 2009 – *Миргалеев И.М.* Битвы Токтамыш-хана с Аксак Тимуром // *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского форума (Казань, 29–30 марта 2011 г.)* / Отв. ред. и сост. И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 170–182.
- Миргалеев, 2011 – *Миргалеев И.М.* Войны Токтамыш-хана с Аксак Тимуром. Казань: Институт истории АН РТ, 2003. 88 с.
- Миргалеев, Камалов, 2008 – *Миргалеев И.М., Камалов И.Х.* К вопросу о взаимоотношениях Золотой Орды с Османской империей // *Золотоордынская цивилизация*. 2008. № 1. С. 87–94.
- Нарымбет, Шашаев, Жакаш, 2022 – *Нарымбет Г.Б., Шашаев А.К., Жакаш Д.Б.* Историческая личность хана Тохтамыша в поэме «Едиге» // *edu.e-history.kz — электронный научный журнал*. 2022. № 4 (32). С. 84–94. DOI: 10.51943/2710-3994_2022_32_4_84-94.
- Парунин, 2015 – *Парунин В.И.* Сыновья Тохтамыша на страницах польско-литовских хроник // *Исторический формат*. 2015. № 4. С. 288–296.
- Сафаргалиев, 1960 – *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды // *На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империй X–XVI вв.)*. М.: Инсан, 1996. С. 277–526.
- Сайфетдинова, 2017 – *Сайфетдинова Э.Г.* Политические взаимоотношения между Польско-Литовским государством и Золотой Ордой во второй половине XIV — начале XV вв. // *Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej*. 2017. № 17. С. 305–310. <https://doi.org/10.24426/zngsw.v17i0.166>
- Сайфетдинова, 2023 – *Сайфетдинова Э.Г.* Письмо Тамерлана мамлюкскому султану Баркуку и ответное письмо Баркука Тамерлану от 795 г.х. / 1393 года // *Золотоордынное обозрение*. 2023. Т. 11. № 3. С. 652–661. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-3.652-661.
- Тизенгаузен, 1941 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Т. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.
- Утемиш-хаджи, 1992 – *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме / Факсимиле, пер., транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина; подгот. к изд. Ю.Г. Баранова; коммент. и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

References

- Favereau, 2018 – *Favereau M.* The Horde and the Mamluks: diplomacy and communication across the Black Sea. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. Pp. 329–346.
- Akerov, 2017 – *Akerov T.A.* Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskii istochnik (Polnyi perevod, analiz i kommentarii) [Majmu‘ at-Tawarikh as a historical source (Full translation, analysis and commentary)]. Bishkek, 2017. 348 p.
- Grekov, Yakubovskii, 1950 – *Grekov B.D., Yakubovskii A.Yu.* Zolotaia Orda i ee padenie [The Golden Horde and its Decline]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1950. 478 p.
- Zakirov, 1966 – *Zakirov S.* Diplomaticheskie otnosheniia Zolotoi Ordy s Egiptom XIII–XIV vv. [Diplomatic relations of the Golden Horde with Egypt in the 13th–14th centuries]. Moscow: Nauka, 1966. 160 p.
- Zainuddinov, Mirgaleyev, 2014 – *Zainuddinov D.R., Mirgaleyev I.M.* Tokhtamysh-khan i Aksak Timur v biograficheskom sbornike Ibn Tagriberdi [Tokhtamysh Khan and Aksak Timur in the biographical collection of Ibn Tagriberdi]. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina. Seriya «Istoriia». 2014. No. 4. Pp. 217–223.
- Zlygostev, 2012 – *Zlygostev V.A.* Tokhtamysh. Ufa: Dizain press, 2012. 472 p.
- Inaldzhik, 2013 – *Inaldzhik Kh.* Krym pod vlastiu Osman i spor o zakliuchenii soglasheniia: po materialam novykh dokumentov [Crimea under the rule of the Ottomans and the dispute over the conclusion of an agreement: based on new documents]. Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. No. 1. Pp. 147–163. URL: <https://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2015/12/%D0%97%D0%BE%D0%BB-%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%B7%D1%801-147-163.pdf>
- Kamalov, 2007 – *Kamalov I.Kh.* Otnosheniia Zolotoi Ordy s khulaguida-mi [Relations of the Golden Horde with the Ilkhanids]. Kazan: In-t istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2007. 108 p.
- Kostiukov, 2010 – *Kostiukov V.P.* Neskolko zamechaniy po pokhodu Timura 1391 g. [Some remarks on Timur’s campaign of 1391]. Voprosy istorii i arkhologii Zapadnogo Kazakhstana. 2009. No. 2. Pp. 120–137.
- Mirgaleyev, 2003 – *Mirgaleyev I.M.* Politicheskaiia istoriia Zolotoi Ordy perioda pravleniia Tokhtamysh-khana [Political history of the Golden Horde during the reign of Tokhtamysh Khan]. Kazan: Alma-Lit, 2003. 164 p.
- Mirgaleyev, 2006 – *Mirgaleyev I.M.* K voprosu o vneshnei politike Zolotoi Ordy v 80–90-kh godakh XIV veka: zapadnoe napravlenie [On the foreign policy of the Golden Horde in the 1380–1390s: western direction]. Dialog kultur: rusko-tatarskie vzaimosviazi. Materialy istoriko-filologicheskogo seminar... Part III. Issue 2. Moscow–Yaroslavl: Remder, 2006. Pp. 7–10.

Mirgaleyev, 2007 – *Mirgaleyev I.M.* Materialy po istorii voyn Zolotoi Ordy s imperiei Timura [Materials on the history of the wars of the Golden Horde with Timur's empire]. Kazan: Institut istorii AN RT, 2007. 108 p.

Mirgaleyev, 2009 – *Mirgaleyev I.M.* Bitvy Tokhtamysh-khana s Aksak Timurom [Battles of Tokhtamysh Khan with Aksak Timur]. Voennoe delo Zolotoi Ordy: problemy i perspektivy izucheniia. Materialy Kruglogo stola... Kazan, 29–30 marta 2011 g. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011. Pp. 170–182.

Mirgaleyev, 2011 – *Mirgaleyev I.M.* Voyny Tokhtamysh-khana s Aksak Timurom [Wars of Tokhtamysh Khan with Aksak Timur]. Kazan: Institut istorii AN RT, 2003. 88 p.

Mirgaleyev, Kamalov, 2008 – *Mirgaleyev I.M., Kamalov I.Kh.* K voprosu o vzaimootnosheniakh Zolotoi Ordy s Osmanskoi imperiei [On the relations of the Golden Horde with the Ottoman Empire]. Zolotoordynskaia tsivilizatsiia. 2008. No. 1. Pp. 87–94.

Narymbet, et al., 2022 – *Narymbet G.B., Shashaev A.K., Zhakash D.B.* Istoricheskaiia lichnost khana Tokhtamysha v poeme «Edige» [The historical personality of Khan Tokhtamysh in the poem “Edige”]. edu.e-history.kz — elektronnyi nauchnyi zhurnal. 2022. No. 4 (32). Pp. 84–94. DOI: 10.51943/2710-3994_2022_32_4_84-94.

Parunin, 2015 – *Parunin V.I.* Synovia Tokhtamysha na stranitsakh polsko-litovskikh khronik [Sons of Tokhtamysh in Polish-Lithuanian chronicles]. Istoricheskii format. 2015. No. 4. Pp. 288–296.

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoi Ordy [The disintegration of the Golden Horde]. Na styke kontinentov i tsivilizatsii... (iz opyta obrazovaniia i raspada imperii X–XVI vv.). Moscow: Insan, 1996. Pp. 277–526.

Saifetdinova, 2017 – *Saifetdinova E.G.* Politicheskie vzaimootnosheniia mezhdru Polsko-Litovskim gosudarstvom i Zolotoi Ordoi vo vtoroi polovine XIV — nachale XV vv. [Political relations between the Polish-Lithuanian state and the Golden Horde in the second half of the 14th – early 15th centuries]. Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej. 2017. No. 17. Pp. 305–310. <https://doi.org/10.24426/zngsw.v17i0.166>

Saifetdinova, 2023 – *Saifetdinova E.G.* Pis'mo Tamerlana mamliuiskomu sultanu Barkuku i otvetnoe pis'mo Barkuka Tamerlanu ot 795 g.kh. / 1393 goda [Letter of Timur to the Mamluk Sultan Barquq and Barquq's reply of 1393 CE]. Zolotoordynskoe obozrenie. 2023. Vol. 11. No. 3. Pp. 652–661. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-3.652-661.

Tizengauzen, 1941 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy. T. II: Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Vol. II: Extracts from Persian works]. Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941. 308 p.

Utemish-khadzhi, 1992 – *Utemish-khadzhi.* Chingiz-name [Chingiz-name] / Fak-simile, per., transkriptsiia, tekstologicheskie primechaniia, issledovanie V.P. Iudina; podgot. k izd. Iu.G. Baranova; komment. i ukazateli M.Kh. Abusseitovoi. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 777-789
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_777-789

Ә.Х. МАРҒҰЛАНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕГІ РЕЦЕНЗИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (1940–1960 жж.)

Еңлік Қабыкенқызы Абеуова¹, Анар Еркенқызы Кәрімова², Гүлфира Елубайқызы Отепова³

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Олжабай батыр көшесі 60, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

«Тарих» ББ докторанты

<https://orcid.org/0000-0002-6088-3322>. E-mail: abeuova.yenlik@list.ru

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Олжабай батыр көшесі 60, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

Қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты

<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Олжабай батыр көшесі 60, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: otepova.hist@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абеуова Е.Қ., Кәрімова А.Е., Отепова Г.Е., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада академик Ә.Х. Марғұланның Қазақстандағы 1940–1960 жылдардағы гуманитарлық ғылымдарды дамыту контекстіндегі рецензиялық қызметі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі ғалым Ә.Х. Марғұланның соғыстан кейінгі кезеңде республикада гуманитарлық пәндердің ғылыми дәстүрлері мен әдіснамалық негіздемесін қалыптастыруға ғалым және рецензент ретінде қосқан үлесінің жеткіліксіз зерделенуіне байланысты. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Ғылыми жұмыстың мақсаты – Ә.Х. Марғұланның ғылыми еңбектер мен диссертацияларға рецензиялар қолжазбаларын кешенді талдау, олардың қазақстандық гуманитаристиканың қалыптасуындағы рөлін анықтау. Зерттеудің міндеттеріне мәтіндерді деректанулық және тарихнамалық талдау, рецензиялаудың негізгі тақырыптық және әдіснамалық бағыттарын анықтау, сондай-ақ рецензиялау практикасының Қазақстанның ғылыми қоғамдастығына әсерін анықтау кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында академик Ә.Х. Марғұланның рецензиялары археология, этнография, филология және өнертану сияқты гуманитарлық пәндердің кең спектрін көрсетіп, ғылыми жұмыстарды бағалауға пәнаралық көзқарасты көрсететіні анықталды. Ғылыми жаңалықтың өлшеміне, әдістемелік негізділікке және тарихи-мәдени контекстке ерекше назар аударылады, бұл ғалымның кәсібилігі мен жауапкершілігінің жоғары деңгейін көрсетеді. Материалдарды талдау ғалымның рецензиялық қызметі Қазақстанда ғылыми стандарттарды қалыптастыруға және академиялық дәстүрлерді нығайтуға ықпал еткенін көрсетеді. *Қорытындылай келе,* Ә.Х. Марғұланның рецензиялық мұрасын зерделеу Қазақстандағы гуманитарлық ғылымдардың даму үдерістерін түсіну үшін, сондай-ақ кеңестік кезеңнің ғылыми тәжірибесін сақтау және насихаттау үшін маңызды

екендігі атап өтілді. Алынған нәтижелер одан әрі пәнаралық зерттеулер мен отандық гуманитарлық ғылымдардың дамуына негіз бола алады.

Түйін сөздер: Ә.Х. Марғұлан, рецензиялар, деректану, археология, филология, өнертану, сәулет, гуманитарлық ғылымдар, Қазақстан, XX ғасыр

Дәйексөз үшін: Абеуова Е.Қ., Кәрімова А.Е., Отепова Г.Е. Ә.Х. Марғұланның Қазақстандағы гуманитарлық ғылымдардың дамуының көрінісі ретіндегі рецензиялық қызметі (1940–1960 жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 777-789-бб. [қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_777-789

РЕЦЕНЗИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.Х. МАРГУЛАНА КАК ОТРАЖЕНИЕ РАЗВИТИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В КАЗАХСТАНЕ (1940–1960-е гг.)

Енлик Кабыкенқызы Абеуова¹, Анар Еркеновна Каримова², Гульфира Елубаевна Отепова³

¹Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан (ул. Олжабай батыра 60, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

Докторант ОП «История»

<https://orcid.org/0000-0002-6088-3322>. E-mail: abeuova.yenlik@list.ru

²Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан (ул. Олжабай батыра 60, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

Ассоциированный профессор, кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан (ул. Олжабай батыра 60, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: otepova.hist@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абеуова Е.Қ., Каримова А.Е., Отепова Г.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается рецензионная деятельность академика А.Х. Марғұлана в контексте развития гуманитарных наук в Казахстане в период 1940–1960-х годов. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью вклада А.Х. Марғұлана как учёного через призму рецензента в формирование научных традиций и методологического обоснования гуманитарных дисциплин в республике в послевоенный период. *Цели и задачи исследования.* Цель научной работы – комплексный анализ рукописных рецензий и отзывов А.Х. Марғұлана на научные труды и диссертации, с выявлением их роли в становлении казахстанской гуманитаристики. В задачи исследования входит источниковедческий и историографический анализ текстов, выявление основных тематических и методологических направлений рецензирования, а также установление влияния практики рецензирования на научное сообщество Казахстана. *Результаты.* В ходе исследования выявлено, что рецензии академика А.Х. Марғұлана отражают широкий спектр гуманитарных дисциплин, включая археологию, этнографию, филологию и искусствоведение, демонстрируя междисциплинарный подход к оценке научных работ. Особое внимание уделено критерию научной новизны, методологической обоснованности и историко-культурному контексту, что свидетельствует о высоком уровне профессионализма и ответственности учёного. Анализ материалов показывает, что рецензионная деятельность учёного способствовала формированию научных стандартов и укреплению академических традиций в Казахстане. *В заключении* подчеркивается, что изучение рецензионного наследия А.Х. Марғұлана важно для понимания процессов развития гуманитарных наук в Казахстане, а также для сохранения и популяризации научного опыта советского периода. Полученные результаты могут служить основой для дальнейших междисциплинарных исследований и развития отечественной гуманитаристики.

Ключевые слова: А.Х. Марғұлан, рецензии, источниковедение, археология, филология, искусствоведение, архитектура, гуманитарные науки, Казахстан, XX век

Для цитирования: Абеуова Е.К., Каримова А.Е., Отепова Г.Е. Рецензионная деятельность А.Х. Марғұлана как отражение развития гуманитарных наук в Казахстане (1940–1960-е гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 777-789. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_777-789

A.KH. MARGHULAN'S REVIEW ACTIVITIES AS A REFLECTION OF THE HUMANITIES DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN (1940S–1960S)

Enlik Kabikenovna Abeuova¹, Anar Erkenovna Karimova², Gulfira Elubayevna Otepova³

¹Alkey Marghulan Pavlodar Pedagogical University (60 Olzhabay batyr Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

PhD student of the EP «history»

<https://orcid.org/0000-0002-6088-3322>. E-mail: abeuova.yenlik@list.ru

²Alkey Marghulan Pavlodar Pedagogical University (60 Olzhabay batyr Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences

<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³Alkey Marghulan Pavlodar Pedagogical University (60 Olzhabay batyr Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: otepova.hist@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Abeuova E.K., Karimova A.E., Otepova G.E., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the review activity of academician A.Kh. Marghulan in the context of the development of the humanities in Kazakhstan during the 1940s–1960s. Relevance of the research is determined by the insufficient study of A.Kh. Marghulan's contribution as a scholar and reviewer to the formation of scientific traditions and the methodological foundation of the humanities in the republic during the post-war period. *Goals and objectives.* The goal of the study is a comprehensive analysis of A.Kh. Marghulan's handwritten reviews and evaluations of scientific works and dissertations, with a focus on their role in the development of Kazakhstani humanities. The objectives of the study include a source-based and historiographical analysis of these texts, identification of the main thematic and methodological directions of the reviews, and the assessment of their influence on the academic community in Kazakhstan. *Results.* The study reveals that Marghulan's reviews cover a wide range of humanities disciplines — archaeology, ethnography, philology, art history, and architecture — and demonstrate an interdisciplinary approach to evaluating scholarly work. Special attention was given to criteria such as scientific novelty, methodological soundness, and historical-cultural context, indicating the scholar's high level of professionalism and responsibility. The analysis shows that Marghulan's review activity contributed to the development of scientific standards and the strengthening of academic traditions in Kazakhstan. *Conclusion.* The study of A.Kh. Marghulan's review legacy is essential for understanding the processes of humanities development in Kazakhstan and for preserving and promoting the scientific experience of the Soviet period. The findings provide a foundation for further interdisciplinary research and the advancement of national humanities scholarship.

Keywords: A.Kh. Marghulan, reviews, source studies, archaeology, philology, art history, architecture, humanities, Kazakhstan, 20th century

For citation: Abeuova E.K., Karimova A.E., Otepova G.E. A.Kh. Marghulan's review activity as a reflection of the development of the humanities in Kazakhstan (1940s–1960s) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 777-789. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_777-789

Кіріспе. Әлкей Хақанұлы Марғұлан (1904–1985) – академик, ғалым, ұлттық археологиялық мектептің негізін қалаушы, оның ғылыми қызметі гуманитарлық пәндердің кең ауқымын қамтиды, яғни археология, этнография, тарих, шығыстану, филология және өнертану. Ол тарих ғылымдарының кандидаты, филология ғылымдарының докторы, ҚазССР Ғылым Академиясының академигі,

профессор, Бүкілкеңестік география қоғамының мүшесі және ҚазССР ғылымының еңбек сіңірген қайраткері. Оның көпқырлы ғылыми қызметі мен отандық ғылымға қосқан үлесі белгілі зерттеуші, педагог және ғылыми жұмыстың ұйымдастырушысы деген толыққанды атаққа лайық.

1958 жылы жазылған өзінің өмірбаянында Ә.Х. Марғұлан 1904 жылы Баянауылдың Жасыбай көліне жақын маңдағы тарихи жерде дүниеге келгенін айтады. Ол қарапайым отбасынан шыққан және жастайынан еңбекке үйренген, бұған дәлел, он жасынан жұмыс істей бастаған. Алғашқы білімін ауыл мектебінен алып, жазуды үйреніп, араб жазбасын меңгерген. Бұл біліктіліктер алдағы ғылыми ізденістерінде, әсіресе Ленинград қаласында оқуы кезеңінде көне деректерді түпнұсқа тілінде оқып, сараптауда пайдалы болды [Арын, 2004: 25].

Болашақ ғалымның білім жолы орыс мектебінде басталды, ол онда 1917-1919 жылдар аралығында оқыды. 1920 жылдың мамыры мен тамызы аралығында Павлодарда ауыл мұғалімдерін даярлайтын курстарға қатысып, 1920-1921 жж. Баянауыл уезінің Далба болысындағы мектепте сабақ берді. Кейін білімін жетілдіру мақсатында жас Әлкей Семей педагогикалық техникумына оқуға түседі. Оған септігін тигізген болашақ академик Қ.И. Сәтбаевтың ағасы Әбікей Зейінұлы Сәтбаев еді. Ол талантты жасөспірімді бірден танып, оқуға түсуге кеңес береді. 1925 жылы Ә.Х. Марғұлан бұл оқу орнын үздік аяқтайды [Сәтбаева, 1996: 80].

Жиырма бір жасында Әлкей Марғұлан Ленинградқа барып, Шығыс институтының тюркология факультетіне оқуға түседі. Негізгі оқу бағдарламасымен қатар ғылыми зерттеулерге, шығармашылық және академиялық үйірмелерге белсене қатысады. Үлкен қызуғышылықпен философия, тарих және өнертануды оқи бастайды, сонымен бірге Ленинград мемлекеттік университетінің тарихи-филологиялық факультеті мен Өнер тарихы институтының дәрістері мен семинарларының тыңдаушысы атанады. Осылайша, студенттік кезден бастап ғылыми көзқарас, әдістемелік дайындық және зерттеу түйсігі қалыптаса бастайды [Марғұлан Д., 2018: 38].

Нақты бай өмірлік және білімі тәжірибе, интеллектуалды жетілу және үнемі үйренуге деген талпыныс кейін масштабты, сан қырлы Ә.Х. Марғұлан ғылыми мұрасының негізі болды. Қарапайым ауыл мұғалімінен академикке дейінгі сара жолы, көне өркениеттердің материалдық құндылықтарымен қатар, әдебиет, өнер, фольклорді зерттеп, гуманитарлық білімдердің алуан түрлі облыстарын қамтитын ғылыми қызығушылықтарды анықтап берді. Бұл жол – ғалымның өмірі ғана емес, сонымен қатар Ә.Х. Марғұлан маңызды рөл атқарған қазақ ғылымының институт ретінде қалыптасуының куәсі ретінде.

Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасы көптеген онжылдықтар бойы ғалымдар тарапынан тұрақты қызығушылық тудыруда. Бұл мақалалар, монографиялар, өмірбаяндық очерктер, деректі фильмдер мен ғылыми-танымдық басылымдарда көрініс тапты. Бірақ ғалымның өмірі мен қызметіне арналған ауқымды жұмыстарға қарамастан, оның ғылыми мұрасы бүгінгі күнге дейін жан-жақты зерттеліп, бір жүйеге келтірілмегенін атап өткен жөн. Ол әрине, сараптаудың пәнаралық тәсілін қажет ететін гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі саласын қамтитын Ә. Марғұланның ғылыми көзқарасының көпқырлығымен тікелей байланысты.

Ерекше назар аудартатын, ғалымның ғылыми мұрасының аз зерттелген бөлімі ол оның жеке мұрағатында сақталған пікірлер мен рецензиялардың қолжазбалары. Бұл құжаттар тарихи-ғылыми дерек ретінде өте маңызды, себебі олар Ә.Х. Марғұланның әдістемелік ұстанымдарын зерттеп қана қоймай, өз заманының мәдени және ғылыми үрдістердің қалай қабылдағаны туралы білуге болады. Мәтіндер арқылы ғылыми құндылықтар жүйесін, замандастарының ғылыми жаңалығы мен еңбектерінің маңыздылығын бағалау критерийлерін қайта қалпына келтіріп, сарапшы, рецензент және ғылыми пікірсайыстың абыройлы мүшесі ретінде рөлін анықтауға болады.

Бұл материалдарды зерттеудің өзектілігі академик Ә.Х. Марғұланның XX ғасырдағы Қазақстанның жетекші ғалымы ретінде ғана емес, сонымен қатар кеңес заманы ғылымының сипатын қайта қалпына келтіру болды. Өз қолымен жазылған пікірлер мен рецензиялар ғалымның ой-толғауларын, сыни бағалауын, ғылыми және адами бағдарларды қамтиды, сондықтан дерекнамалық және тарихнамалық зерттеулерде бұл құжаттар маңызды нысан ретінде қарастырылады.

Бұл мақаланың мақсаты Ә.Х. Марғұланға тиесілі пікірлер мен рецензиялар қолжазбаларын ғылыми айналымға енгізіп, оларды жүйелеу, сараптау. Негізгі міндет – әріптестер, аспиранттар мен әртүрлі бағыттағы зерттеушілердің жұмыстарына жазылған рецензияларды зерттеу негізінде академиктің ғылыми және мәдени қызметіндегі негізгі аспектілерді анықтап, оларды саралау. Сонымен қатар, академиктің жеке көзқарасы, мәдени білімі мен кәсіби ұстанымдары эксперттік және бағалау қызметінде қалай көрініс тапқанын анықтау болды.

Осылайша, арнайы жинақталған құжаттар топтамасын зерттеу Ә.Х. Марғұланның ғылыми өмірбаянын сипаттап ғана қоймай, сонымен қатар XX ғасыр ортасындағы Кеңес Одағы мен Қазақстанның ғылыми ортасындағы интеллектуалды деңгейі мен пәнаралық байланыстарды және ғылыми сараптамалардың механизмін түсінуге көмек беретін білімдерді кеңейтеді.

Материалдар мен әдістер. Ұсынылып отырған зерттеуде академик Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатында сақталған және бүгінгі күнге дейін аз зерттелген пікірлер мен рецензиялардың қолжазбаларын жан-жақты сараптап, интерпретациялауға арналған әдіснамалық тәсілдердің кешені қолданған. Сараптамалық үрдістердің негізін тарихи зерттеулердің дәстүрлі әдістері құрады, оның ішінде индуктивті әдіс, яғни жаңа мұрағаттық деректерді жинау, сипаттау және жүйелеу, сонымен бірге сипаттау әдістері мен салыстырмалы анализ [Ковальченко, 2003: 95].

Жұмыстың маңызды кезеңдерінің бірі жүйелі мұрағаттық анализ жүргізу, ол дегеніміз әр құжаттың мазмұнымен танысу, авторлығын анықтау, хронологиялық және тақырыптық шектерді орнату, мәтіннің тіл ерекшеліктері мен құрылымның анализін жасау. Негізгі тақырыптарды, қайталанатын тұжырымдарды, тұрақты терминдерді анықтауға, сондай-ақ пікірлер мен рецензиялардың жанрлық және композициялық ерекшеліктерін сипаттауға да ерекше назар аударылды.

Алайда зерттеліп жатқан құжаттар кешеніне дерекнамалық және тарихнамалық анализ әдістері маңыздырақ болды. Дерекнамалық көзқарасқа сәйкес сараптауға ілінгендер автордың өз қолымен жазған құжаттары, онда көбінесе автордың қолтаңбасы, түзетулері, қысқаша ойлары кездеседі және бір мәтінді қолмен жазып, кейін машинамен басылған нұсқалардың болуы.

Ал тарихнамалық тұрғыда пікірлер мен рецензиялар тек қана академиктің ғылыми ұстанымын сипаттап қоймай, сол уақытының тарихи-мәдени бейнесін көрсетеді.

Құжаттардың басым бөлігі қолжазба түрінде сақталғандықтан, олармен жұмыс істеу палеографиялық талдауға, қолжазбаны декодтауға, сондай-ақ үзінділермен сақталған мәтіндерді қайта қалпына келтіру сияқты қосымша біліктіліктерді қажет етті. Талдау барысында тарихи-мәтіндік зерттеулер әдісі және жарияланған деректерді құжаттармен салыстыру арқылы жүзеге асқан салыстырмалы әдіс қолданды.

Автордың ұстанымын терең түсіну және рецензиялардың мазмұнын бағалау мақсатында сыни талдау, мазмұнды талдау және сандық талдау әдістері пайдаланылды. Соңғысы құжаттардың тақырыбын, жанрлық ерекшеліктерін және құрылымын анықтауға септігін тигізді. Индуктивті және дедуктивті тәсілдер көптеген материалдарды интерпретациялау барысында талдаудың маңыздылығын көрсетсе, синтез және жалпылау әдістері Ә.Х. Марғұланның рецензиялық қызметінің жалпы сипаттамасын жасады.

Жоғарыда көрсетілген әдістерді қолдану зерттеудің негізгі мақсатына жету болып табылады, яғни тарихи-мәдени және ғылыми маңыздылығын атап көрсетіп, жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізіп, жан-жақты зерттеу.

Бұл зерттеудің дерекнамалық негізін 1940-1960 жж. аралығында академик Ә.Х. Марғұланның өзі жазған және бұрын-соңды ғылыми айналымға енгізілмеген 8 пікірлер мен рецензиялар құрайды. Бұл материалдар оның жеке қорында анықталып, бүгінгі күні өзіндік зерттеу ұстанымын көрсететін және қарастырылып отырған кезеңнің ғылыми сипатын ерекшелейтін маңызды деректік база болып табылады. Мәтіндердің көп бөлігі орыс тілінде жазылған, яғни сол кезеңнің ғылыми тәжірибесіне сәйкес келеді, алайда қазақ тілінде құрастырылған екі құжат анықталды, ол дегеніміз ұлттық ғылыми дәстүрдің сақталуы мен дамуын көрсетеді. Рецензиялар көлемі 2-3 бетті құрайтын қысқаша түрден 20-25 бетті қамтитын толыққанды сараптамалық мәтіндерден асады. Осындай айырмашылықтар рецензияланатын жұмыстардың мазмұнына және мақсатына байланысты, яғни ішкі сараптамалық жұмыс, сыртқы рецензия немесе диссертацияның қорғалуына арналған пікір және т.б.

Құжаттар формасына қарай қолмен жазылған және машинамен басып терілген болып бөлінеді. Көп жағдайда бір мәтінге екі формада пайдаланған, бұл редакциялау үрдісін және автор ойларының дамуын қадағалауға мүмкіндік береді. Мұрағаттық құжаттар тақырыптық бағыттар мен хронология бойынша жүйеленген, бұл ғылыми сараптауды жеңілдетеді.

Қарастырылған рецензиялардың ең ертесі 1940 жылдардың басына сәйкес келеді, алайда материалдардың көп бөлігі 1950 жылдарда жазылған, яғни академиктің ғылыми қызметінің белсенді уақытына тұспа-тұс келген. Ал 1960 жылдары жазылған рецензиялар ғалымның ғылыми шығармашылығының кейінгі кезеңін сараптауда қызығушылық тудырады, себебі оның қызығушылықтары мен көзқарастарының тақырыптық өрісінің кеңеюін байқауға болады.

Құжаттардың мазмұнын сараптай келе, әртүрлі тақырыптар мен бағыттардың кең ауқымы қамтылғаны анықталды, олар архитектура тарихынан археологияға дейін, қазақ әдебиеті мен этнографиясы және т.б. Пікірлердің көп бөлігі диссертациялық зерттеулерге жазылған, яғни кандидаттық және докторлық дәрежені алуға, сондай-ақ ғылыми монографиялар, еңбектердің жинақтамасы мен әдістемелік жұмыстар. Осылайша рецензиялардың басым бөлігі ғалымның зерттеушілік қырын ғана емес, сонымен қатар эксперттік жағын да ашып көрсетеді, ал ол болса оның ғылыми өміріндегі белсенділігін анықтауға көмектеседі.

Сараптамалық және бағалау компоненттерін біріктіре отырып, құжаттар мәтіні кеңестік кезеңдегі ғылыми ой мен ғылыми көзқарастар тарихының құнды дереккөзі болып табылады. Оларды толығымен зерттеу ғылыми бағалаудың критерийлерін, рецензиялау тәсілдерін және Әлкей Марғұланның ғылыми бағыт-бағдар беретін беделді рецензент ретінде дамуын қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазіргі тарихнамалық және дерекнамалық зерттеулер аясында Ә.Х. Марғұланның рецензия қолжазбалары бүгінгі күнге дейін аз зерттелген ғылыми мұра болып табылады. Оларды зерттеу ғалымның жеке үлесін айқындап қана қоймай, XX ғасыр ортасындағы қазақстандық гуманитарлық ғылымдарының ғылыми сараптамасы мен байланыстарын қайта қалпына келтіруге болады.

Академик Ә.Х. Марғұланның рецензиялық қолжазбаларында кеңестік ғылыми құжаттамаға сай бюрократиялық риторика жоқ, оның орнына гуманитарлық ойдың әлемдік классиктерінің дәйексөздері мен аналогияларын сәйкестендіре отырып, мәдени-тарихи үрдістерді академиялық тілмен шебер жеткізе білді. Сондықтан зерттеліп жатқан материалдар жай ғана рецензиялар емес, толыққанды зерттеу дереккөздері. Айта кететін жайт, Ә. Марғұланның ғылыми еңбектерді бағалау әдістемесі мазмұнды анализ бен стилистикалық сараптаманы да қамтыды. Яғни ол дәлелдемелерге, логикалық үйлесімділікке, дереккөздік базаға, мәселенің өзектілігіне және ғылыми ақиқатқа көп көңіл бөлді. Кейбір жағдайларда қосымша жұмыстар, тақырыптық түзетулер мен нақтылаулар ұсынылды, осылайша оның ғылыми өнімді қалыптастыруда белсенділігін байқауға болады.

Нәтижелер. Әлкей Хақанұлы Марғұланның есімі Қазақстанда археология ғылымының пайда болып, дамуымен тікелей байланысты. Ол отандық археология мектебінің қалыптасуының бастауында тұрды, ауқымды далалық зерттеулер ұйымдастыру мен жүргізуде маңызды рөл атқарды, сонымен қатар археологияны ғылыми пән ретінде енгізуге септігін тигізді. Ә.Х. Марғұланның ғылыми өмірбаянында атап көрсетілетін ерекше жайт оның педагогикалық қызметі, яғни зерттеу жобаларын басқару арқылы, өз шәкірттері мен әріптестерінің диссертациялық жұмыстарына рецензия жазу арқылы және т.б. Ғалымның мұрағатында сақталған қолжазбалар оның ғылыми жетекшілігінің принциптерін терең түсіне отырып, педагогикалық қызметтің маңызды бөлімдерін ашады.

Академик өзінің көп жылдық ғылыми маңсабы нәтижесінде археология, тарих және сабақтас пәндер дамуына өз үлестерін тигізген 50-ден аса зерттеушілердің ғылыми жетекшісі мен кеңесшісі болды. Атақты шәкірттерінің арасында Әлкей Марғұлан өзі ұйымдастырып, көп жылдар бойы жетекшілік еткен Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияларының белсенді қатысушылары болған археологтар К. Ақышев, М.К. Қадырбаев пен Ф.Х. Арсланова болды [Жилбаев, 2022: 179].

Кемел Ақышев (1924-2003) – Павлодар облысы Баянауыл жерінің тумасы. Кішкентай кезінде бақытты балалық шақтан айырылған жас Кемел Ұлы Отан соғысына да қатысқан. Соғыс біткеннен кейін Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін аяқтап, КСРО Ғылым академиясының аспирантурасына оқуға түседі [Аяған, 2004]. Орталық Қазақстанның қола дәуіріне арналған оның кандидаттық диссертациясына Ә.Х. Марғұлан ғылыми жетекшілік еткен. Диссертацияның негізгі базасы 1940-1950 жылдар аралығында К. Ақишев қатысқан далалық археологиялық экспедициялардың материалдары. 1953 жылы жазылған қолжазбалық пікірінде академик К. Ақишевтің сараптамалық қасиеттерін, археологиялық материалдармен жұмыс істеу қабілеттерін жоғары бағалады. Әсіресе далалық бақылаулардың дәлдігін сипаттау, объектілердің графикалық сызбаларын жасау, деректермен жұмыс жасағанда сыни талдау ерекше аталды.

Сонымен бірге жазылған пікірде Ә.Х. Марғұланның келіспейтін ғылыми ойы да бар, яғни ұсынылған жұмыста қола дәуір ескерткіштерінің типологиясын тек керамикалық материалдарға қарап жасау дұрыс емес, кемінде пәнаралық нақтылау қажет екенін атап кеткен. Бірақ өз ойына қарамастан ғалым диссертанттың қорғауға жіберілуін қолдап, қажетті дәрежені бекітуге қолдау білдірді [Марғұлан, 1953].

Мир Касымович Қадырбаев (1928-1982), ол да академиктің шәкірті, ғылыми жолын 1955 жылдан бастап Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның құрамында бастады [Утубаев, 2022]. Оның зерттеу қызығушылығы ерте темір дәуірі көшпенділерінің материалдық мәдениетіне бағытталған болды. Қадырбаев М.К. диссертациялық жұмысы Орталық Қазақстан көшпелі мәдениетінің ескерткіштеріне арналды. 1959 жылы жазылған өзінің пікірінде Ә.Х. Марғұлан жүйелі түрде жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде жиналталған көп жылғы археологиялық материалдардың негізінде жазылған жұмыс екенін ерекше атап өтті. Ол М.К. Қадырбаевтың Дәндібай-Беғазы кейінгі қола дәуір мәдениетінің ерте көшпелі мәдениетімен сабақтастық туралы қорытындысын қолдап, Қазақстанның археология ғылымында маңызды қадам екенін көрсетті. Осылайша жазылған пікір ғылыми жұмысты бағалап қана қоймай, сонымен қатар тарихи ретроспективада мәдениеттердің дамуы туралы ой-пікірлермен бөлісу де болды [Марғұлан, 1959].

Фирая Хабибулловна Арсланова (1934-1995) – Қазақ мемлекеттік университетін бітіріп, Орта Ертіс өңірінің археологиялық зерттеулерінде белсенді қатысқан академиктің шәкірті. Оның диссертациялық зерттеуі қимақ мәдениетін ерекшелейтін аймақтың көне тайпаларының шаруашылық-мәдениетіне арналған еді. Ә.Х. Марғұлан 1963 жылы жазылған өз пікірінде сараптаманың жүйелілігі мен толықтығын, қазба жұмыстары барысында алынған жаңа материалдардың маңыздылығы және этномәдени қайта қалпына келтіруде жұмыстың үлесін оң бағалады. Автордың эмпирикалық материалдарды жалпылауды, жүйелеуді және теориялық түсінуді, сонымен қатар Қазақстан халықтарының этногенезін зерттеу контекстінде жұмыстың өзектілігі ерекше аталып өтті [Марғұлан, 1963].

Осылайша, академик Ә.Х. Марғұланның шәкірттерінің ғылыми жұмысына жазған рецензиялардың сараптай келе, оның ғылыми зерттеулерді басқарып қана қоймай, материалдардың мәдени-тарихи түсінуін, сыни сараптаманың және ғылыми ойдың жоғарғы стандарттарын қалыптастырды деген қорытынды жасауға болады. Рецензент ретінде ғалымның ұстанымы зерттеу жұмысының мазмұнын терең түсінумен, диссертантты нақты ғылыми қорытындыларға бағыттаумен, бірақ сонымен қатар автордың ғылыми тәуелсіздігін сақтаумен ерекшеленді.

Ә.Х. Марғұланның ғылыми және педагогикалық қызметі гуманитарлық және пәнаралық ғылымдарының кең ауқымын қамтыды. Жалпы Қазақстанның археологиясын дамытуға, атақты археологтар дайындауда академик Ә. Марғұлан зор үлес қосса да, оның ғылыми қызығушылығы тек онымен шектелмеді. Жұмысының маңызды тағы бір бағыты Қазақстанда архитектураның ғылыми негізін қалыптастыру болды.

Әлкей Марғұлан ұлттық архитектура мен қала құрылысының дамуына ерекше көңіл бөлді, сонымен қатар архитектуралық мұраны зерттеуде теориялық әдістердің қалыптасуына ықпал етті. Бұған дәлел ретінде, 1940-1950 жылдар аралығында жазылған бірнеше рецензияларды келтіруге болады. Онда академик архитектура бойынша ғылыми еңбектерді саралап, қала құрылысы концепцияларын бағалап, Республиканың жетекші архитекторларының шығармашылық бастамаларын қолдады. Олардың ішінде ерекше орын алған архитектор М.М. Мендикуловты атап өтуге болады, бұл сәулет өнерін қазақ халқының мәдени бірегейлігінің бір бөлігі ретінде түсінуде маңызды қадам болды.

Академик Ә.Х. Марғұланның мұрағаттық мұрасында табылған бағалы пікірлердің ішінде қазақстандық архитектуралық мектептің жарқын өкілі болған М.М. Мендикуловқа арналған үш пікірді атап кеткен жөн. Бұл рецензиялар 1948, 1953 және 1956 жылдары жазылған және М. Мендикуловтың ғылыми, жобалық қызметінің қалыптасуында реттілік, толыққанды бақылауды көрсетеді. Ә. Марғұлан тарапынан осындай қызығушылықты өз ісінің маманына шынайы құрметпен қоса, Отандық ғылым мен мәдениетке деген архитектордың шығармашылық жолының маңыздылығын ашады.

Мендикулов Малбагар Мендикулович (1909–1986) — Қазақстанның архитектуралық мектебінің негізін қалаушы, КСРО архитектура және құрылыс Академиясының корреспондент-мүшесі, соғыстан кейін Алматының келбетін қалыптастыруда, жалпы ұлттық архитектураның теориялық базасын дамытуда маңызды рөл атқарған. Ә.Х. Марғұлан өз рецензияларында Мендикуловтың нақты ғылыми жетістіктеріне ғана баға бермей, оның мәдени қайраткер, педагог және архитектураның теоретигі ретінде де жоғары бағалаған.

1956 жылдың 8 желтоқсанында жазылған академик Ә. Марғұланның пікірі мазмұны жағынан толығырақ, яғни ол архитектордың ғылыми және жобалық қызметіне жан-жақты мінездеме береді. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін М. Мендикуловтың Алматы - жаңа социалистік бағдарларды ескере отырып, жаңартуды талап еткен астаналық қаланың қайта қалпына келтіру бас жоспарын

дайындап, оны жүзеге асыруда белсенділік танытқанын ерекше атап көрсетілген. М. Мендикулов жас жобалаушы ғана емес, ғылыми ойшыл, ұлттық архитектураның теоретигі ретінде рөлдері де ескерілді [Марғұлан, 1956].

Пікірлердің ішінде М. Мендикуловтың «Алматы қаласының архитектурасы» атты монографиялық зерттеуіне сараптама да маңызды, ол 1953 жылы жазылып, көлемі 95 бетті құраған. Осы жұмыста автор қаланың архитектуралық ортасының әртүрлі тарихи кезеңдердегі эволюциясын қарастырады, оның жоспарлы даму заңдылықтарын, сонымен қатар негізгі ғимараттардың архитектуралық ерекшеліктерін ашады. Ә.Х. Марғұлан автордың зерттеу объектісіне кешенді тәсілдердің қолданылуын, әр архитектуралық шешімдердің ғылыми негіздемесінің болуы және қала құрылысы бойынша теориялық білімді нақты практикалық тапсырмалармен шебер ұштастыра алатынын атап өтеді.

Рецензиядағы арнайы бөлім астананың ірі қоғамдық ғимараттарына арналған: Абай атындағы опера театры, Үкімет Үйі және Қазақ КСР Ғылым академиясының бас корпусы [Марғұлан, 1953]. Осы мысалдарда М. Мендикулов өзін архитектуралық шешімдердің стилистикалық, функционалды және эстетикалық аспектілерін аша алатын, көркемдік талдау құралдарын меңгерген архитектор-өнертанушы ретінде көрсетеді. Теориялық және көркемдік құзыреттіліктердің бұл үйлесімі оның еңбектерін Қазақстанда архитектуралық ойдың дамуында аса құнды еңбектер қатарына жатқызуға мүмкіндік береді.

Келесі рецензияда М.М. Мендикуловтың ұлттық форма мен социалистік мазмұнды шебер үйлестіретін кеңестік Қазақстанның архитектуралық келбетінің қалыптасуындағы рөлі де ерекше атап көрсетілді. Ә.Х. Марғұлан архитектордың халық сәулетін зерттеуге және түсінуге бағытталған ғылыми зерттеулерде белсенділік танытанын айтқан. Яғни бұл М. Мендикуловтың жаңа идеологиялық парадигма шеңберінде қазақ құрылыс дәстүрлерінің шынайы жалғастырушы және танымал етуші болғаны.

Өз пікірінің қорытынды бөлімінде академик архитектордың ғылыми және қоғамдық қызметіне жалпылама мінездеме берген:

«Қарапайым ғылым еңбектері ретінде М.Мендикулов мәдениет қайраткерлері мен архитекторлар арасында көпшіліктің сүйіспеншілігі мен құрметіне ие. Оның КСРО архитектура және құрылыс Академиясының құрамында болуы пайдалы әрі жемісті, себебі біздің елімізде архитектуралық ғылымның дамуына оның таланты мен қабілетінің одан да кең қолдануына мүмкіндік ашады» [Марғұлан, 1948].

Осындай баға беру М.М. Мендикуловтың өз заманының жетекші ғалымдары арасында, Ә.Х. Марғұланды қоса алғанда жоғары деңгейдегі сенім мен танымалдылықтың куәсі іспеттес. Рецензиялардың мазмұнын сараптай келе, академик М. Мендикуловтың қызметін XX ғасырдағы Қазақстанда ғылым мен мәдениеттің маңызды үрдісі ретінде қарастырған. Оның пікірлері тек сараптамалық қорытындылар ғана емес, сонымен бірге социалистік жаһандану контекстінде ұлттық архитектураның рөлін бейнелейтін құнды құжаттар болып табылады. Осылайша М.М. Мендикуловтың жұмыстарына арналған Ә.Х. Марғұланның рецензиялары Қазақстанда архитектуралық ойдың эволюциясын зерттеудегі маңызды дерек көзі ретінде, сонымен қатар соғыстан кейінгі кезеңде ғылым, мәдениет және мемлекеттік құрылыс арасындағы тығыз байланыстың куәсі ретінде.

Ә.Х. Марғұланның ғылыми қызығушылығының көпқырлығы археология мен архитектурадағы белсенді қызметімен шектелмей, филология ғылымының дамуында да өз үлесі бар. Өзінің кең эрудициясы, іргелі гуманитарлық дайындығы, мәдени тарих мәселелеріне деген терең қызығушылығы нәтижесінде ол тарихшы немесе археолог ретінде ғана емес, сонымен қатар филологиялық құзыреттіліктің жоғары деңгейіне ие маман ретінде де өзін көрсете білді. Қазақ тілі, диалектология мен әдеби мұра сұрақтарына арналған ірі еңбектердің талқылауларында және сарапшылық бағалауда ғалымның қатысуы оның ғылыми әлемінде филология маңызды орынға ие болғандығының куәсі. Осы тұрғыда профессор С. Аманжолованың лингвистикалық зерттеуіне жазылған рецензиясы ерекше қызығушылық тудырады.

Ә.Х. Марғұланның рецензиялар топтамасының маңызды құжаттарының бірі профессор С. Аманжолованың «Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихының сұрақтары» атты еңбегіне жазылған пікір. Бұл еңбек 944 бетті құрайтын машинамен басылып жазылған мәтіннен тұрады және іргелі тарихи-филологиялық зерттеу болып табылады. Автор қазақ тілінің дамуын этникалық тарих, тайпалық құрылым және аймақтық ерекшеліктер негізінде сараптайды.

Ә.Х. Марғұлан өзінің 1957 жылғы пікірінде қазақ филологиясы үшін өзекті және маңызды болып келетін зерттеуге жоғары ғылыми баға берді. Ол автордың негізгі концепциясын қолдайды, яғни ана тілдің тайпалық тарихы мен тарихи-мәдени мұрасын негізге алмаса, қазақ тілінің табиғатын жан-жақты түсіну қиын. Ә. Марғұланға С. Аманжолованың диалектологияда қолданған тәсілі ерекше қызығушылық тудырды, яғни, қазақ этносының қалыптасуында әлеуметтік-тарихи үрдістермен тілдің үйлесімін зерттеу. Себебі әрбір диалект тілдегі ерекше жағдай ғана емес, сонымен қатар мәдени, тарихи трансформациялардың бейнесі ретінде де.

Академик Ә.Х. Марғұлан қолжазбаның негізгі алты бөлімін егжей-тегжейлі қарастырды. Бұл бөлімдерде қазақ тілінің шығу тарихы, фонетикалық, лексикалық және морфологиялық ерекшеліктерінің спецификасы, әртүрлі аймақтарда диалектілердің өзіндік белгісі қарастырылды. Академик қазақ тілінің солтүстік-шығыс нұсқасынан айырмашылығы бар оңтүстік және батыс диалектілерінің лингвистикалық мінездемелерінің сипаттамасына ерекше көңіл бөледі. Ол автордың әртүрлі дерек көздерін пайдаланғанын құптайды, яғни революцияға дейінгі шығармалардан кеңес ақындары мен жазушыларының еңбектері, ауызша халық шығармашылығы мен аудандық баспадан тіл мәліметтері мен КазКСР Ғылым академиясының лингвистикалық экспедицияларының материалдары.

Ә.Х. Марғұлан өз пікірінің қорытынды бөлімінде филология ғылымдарының докторы ретінде жұмыстың жоғары ғылыми маңыздылығы атап көрсетілді. Ол С. Аманжолованың еңбегі «қазақ филологиясына үлкен үлес» екенін атап өтіп, оқу құралы ретінде жоғарғы оқу орындарында, орта мектептерде әдістемелік құрал ретінде, сонымен қатар диалектология, тіл тарихы мен әдеби норма сұрақтарымен қызығатын ғылыми қызметкерлерге анықтама ретінде пайдалануға болады. Қорытынды ретінде ғалым бұл еңбекті пәнаралық дерек көзі ретінде орыс және қазақ тілдерінде басылымға шығаруды ұсынды [Марғұлан, 1957].

Осылайша, академик Ә.Х. Марғұланның С. Аманжолованың еңбегіне жазылған пікірі рецензенттің филологиялық дайындығының жоғары деңгейін көрсетіп ғана қоймай, халықтың мәдени бірегейлігінің маңызды элементі болып табылатын қазақ тілінің сақталуы мен дамуында қызығушылығын көрсетеді. Бұл Ә. Марғұланның ғылыми көзқарастарының кендігін және Қазақстанда гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі бағыттарының дамуына қосқан үлесін сипаттайды.

Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми және сарапшылық қызметі пәнаралықпен ерекшеленіп қоймай, қазақ халқының мәдени мұрасын жан-жақты түсінуге талпынысын көрсетеді. Оның пікірлері ғылыми бағыттардың кең ауқымын қамтиды: археологиядан архитектураға дейін, филологиядан өнертануға дейін. Осындай ғылыми қызығушылықтардың әртүрлі болуы, оның материалдық және рухани, жазбаша және ауызша, визуалды және музыкалық болып біріктіретін мәдениетті кешенді және көпдеңгейлі үрдіс ретінде қарастыратын тәсіліне байланысты. Лингвистикалық еңбектерді сараптаудан кейін музыкалық өнер саласында зерттеулерге баға беру ұлттық мәдениетті біртұтас қабылдауға арналған көзқарасты көрсетеді. Осы бағытта Ә.Х. Марғұланның қазақ музыкалық өнеріне арналған кандидаттық диссертацияға жазылған рецензиясын айтуға болады.

1957 жылдың 14 наурызында Ә.Х. Марғұлан 8 беттен тұратын М.М. Ахметованың «Қазақ халқының музыка дәстүрлері және оның Кеңестік Қазақстан композиторларының ән шығармашылығында дамуы» атты диссертациясына жазған пікірі өнертану кандидаттық ғылыми дәрежені алуға ұсынылған болатын. Бұл жұмыс ән теориясы мен этномузыкалогия шеңберінде отандық музыка өнерінің дамуына елеулі ғылыми үлес ретінде Мәскеуде қарастырылды.

Өз пікірінің басында Ә.Х. Марғұлан қазақ халық музыкасы – бұл ғасырлар бойы қалыптасқан, рухани тәжірибенің терең қатпарларын сақтаған халықтың мәдени мұрасының ажырамас бөлігі екенін атап көрсетеді. Ол қазақ ән дәстүрінің ерекшелігін және халық үшін ән өз ойын білдірудің бір формасы екенін айтады: «Қазақ ән әлемінде өмір сүреді», - деп ой түйіндейді ғалым. Ән адамның түрлі сезімдері мен күйлерін сипаттай келе күнделікті тұрмыста және ерекше бір оқиғаларда сүйемелденеді.

Пікірдегі негізгі ой-түйіні М.М. Ахметованың 220 беттен тұратын және қосымша ретінде музыкалық ноталардың фотоиллюстрациялары келтірілген ғылыми монографиясына арналған. Жұмыс үш тараудан, кіріспе мен қорытындыдан құралған. Бірінші бөлімінде автор дәстүрлі қазақ әндерінің интонациялық-әуезді құрылымын сипаттайды. Екінші бөлімінде қазақ композиторларының авторлық ән шығармашылығындағы фольклорлық мотивтерді трансформациялау мәселесі қарастырылады. Үшінші бөлім Абай Құнанбаев әндерін терең талдауға арналған, онда олардың көркемдік және тарихи-мәдени маңыздылығы атап көрсетілген. Ә.Х. Марғұлан өз пікірінде диссертацияның негізгі концепциясын қолдайды, яғни қазақ композиторлары фольклормен

шектелмей, жаңадан көркемдік идеялар ұсына отырып, халықтық ән дәстүрін дамытуға тырысқан. Ол музыкалық-поэтикалық мәдениетті дамытуда Абайдың үлесін ерекше атап өтеді, Ахметова М. оны жекелеген шығармашылық бастама мен дәстүрлер синтезі деп сипаттаған екен. Әлкей Марғұлан Абай шығармашылығының музыкалық сараптамасын, оның интонациялық ерекшеліктерін, жанрлық құрылымы мен образдық жүйесін жоғары бағалайды.

Пікірдің қорытындысында Ә.Х. Марғұлан ғылым үшін ұсынылған жұмыстың маңызын ашатын жалпылама қорытынды жасайды:

«Диссертация қазақ кеңес музыкасының көптеген мәселелерін шешуде үлкен ғылыми қызығушылық тудырады. Терең мағынаға толы бұл еңбек қазақ ән өнері бойынша қажетті анықтамалық құрал бола алады. Сондықтан тез арада басылымға даярлауды ұсынамын. Зерттеу жұмысы жоғарғы ғылыми деңгейде жазылып, кандидаттық диссертацияға сәйкес келеді. Оның авторына өнертану ғылымдарының кандидаты деген дәреже беру лайықты» [Марғұлан, 1957].

Осылайша Ә.Х. Марғұланның М.М. Ахметованың еңбегіне арналған пікірі музыкалық өнердің сан түрлі бағыттарына ғалымның үлкен қызығушылығын тудырып, оның білімінің деңгейін көрсетеді. Яғни, академик қазақ мәдениетінің әрбір саласын терең тарихи-мәдени білімдарлық пен пәнаралық көзқараспен саралап, жүйелегенінің дәлелі болып табылады.

Қорытынды. Академик Ә.Х. Марғұланның рецензиялық және пікір жазу қызметі тарихнамалық және дерекнамалық саралауды қажет ететін ғылыми мұраның маңызды бөлігі. Ұсынылған мақалада археология, архитектура, филология және өнертану бағыттарының кең тақырыптық ауқымын қамтитын бұрын-соңды жарияланбаған рецензиялар мен пікірлер қолжазбаларының сараптамасы арқылы ғалымның ғылыми өмірбаянының бұл қырын кешенді зерттеу мақсат болды.

Зерттелген материалдар әрқилы ғылыми мәселелер бойынша ғалымның интеллектуалды ұстанымын қайта қалпына келтіріп қана қоймай, ғылыми және академиялық ортада жоғары беделге ие педагог, ғылыми жетекші және сарапшы екенін көрсетті. Рецензиялар сараптамасы Ә.Х. Марғұланның оған ұсынылған еңбектерді сыни бағалаумен қатар, ғылыми пікір-сайысты дамытып, арнайы тақырыптарды тереңдетіп, жаңа зерттеулердің пайда болуын қолдап, жас ғалымдарды бағыттап отырғанын дәлелдеді.

Осылайша, Ә. Марғұланның рецензиялары мен пікірлерінің тарихнамалық зерттелуі жай ғана мәтіндерді формалды түрде сипаттау емес, XX ғасыр ортасында Қазақстанның ғылыми ортасын қайта қалпына келтірудің маңызды құралы, және де ғылыми байланыстар орнатылып, ғалымның ғылыми әдістемесін терең түсіну болып табылады. Мақаланың қорытынды бөлімінде Ә.Х. Марғұланның рецензиялық белсенділігі танылған негізгі бағыттарды жалпылама қорытындылайық.

Ә.Х. Марғұланның археология саласындағы рецензиялары көп жағдайда оның ықпалымен қалыптасқан қазақстандық ғылымның маңызды дамуын зерттеуге болады. К.А. Ақышев, М.К. Қадырбаев, Ф.Х. Арсланова сияқты шәкірттерінің диссертациялық және зерттеу жұмыстарына пікірлері арқылы академиктің педагогикалық қызметінің ауқымы ашылады. Оның рецензиялары әдістемелік тәсілдердің терең сараптамасымен, ұсынылған материалдардың сапасымен, қорытындылардың негіздемесімен және археологиялық материалдарды интерпретациялау деңгейімен ерекшеленеді.

Ә. Марғұлан ұсынылған зерттеулердің күшті жақтарын көрсетіп қоймай, кейбір ережелерді сыни талдайды, яғни ғылыми ойды дамытатын құрылымды сын пікір. Осымен оның рөлі тек рецензент қана емес, қазақстандық археологтардың тұтас бір тобын қалыптастырған тәлімгер ретінде де айқындалады. Оның педагогикалық стратегиясы бастамаларды қолдап, ғылыми батылдылықты құптау және нақты әдістемелік қателіктерді түзету.

Ә.Х. Марғұланның археология бойынша жазылған пікірлері пәнаралық тәсілге жағындығын көрсетеді, яғни археологиялық мәліметтерді тарихи және этнографиялық мәліметтермен байланыстыру. Ол артефактілердің, қоршаған ортаның, жазбаша деректермен ауызша дәстүрді кешенді сараптауды дәйекті түрде қорғаған. Бұл оның рецензияларын кеңестік археология мен оның қазақстандық мектебінің әдістемелік дамуын көрсететін бірегей құжаттар.

Архитектуралық рецензияларда Ә.Х. Марғұлан тарихшы ретінде емес, сонымен қатар архитектурада ұлттық бірегейліктің маңызды аспектілерін көрсететін мәдениеттанушы ретінде болды. Оның М.М. Мендикуловтың еңбектеріне жазған пікірлері архитектуралық нысандардың формасы мен функциясына қарап емес, оның мәдени тарихына көңіл бөлу керектігін көрсетеді. 1956 жылы «Алматы қаласының архитектурасы» атты монографиясына жазылған пікірі

автордың қазақстандық кеңестік архитектураның дамуына ғылыми-практикалық үлесінің кешенді бағасын береді.

Ә. Марғұлан М. Мендикуловтың архитектуралық тәжірибе, өнертанулық сараптама мен тарихи қайта қалпына келтіруді біріктіретін зерттеу әдісінің маңыздылығын атап өтеді. Ол автордың архитектуралық нысандарды жекелеген емес, тарихи – қала құрылысының даму элементі ретінде қарастыруды зерттеді. Рецензияда архитектураны идеологиялық және мәдени мәлімдеменің бір түрі ретінде қарастыруға ерекше назар аударылады, бұл әсіресе соғыстан кейінгі кеңестік кезең контекстінде өзекті.

Осылайша Ә.Х. Марғұланның архитектуралық рецензиялары арқылы социалистік мазмұн мен дәстүрлі формалардың үйлесіміне негізделген ұлттық архитектуралық канондарды қалыптастыруға ұмтылысы байқалады.

Архитектуралық еңбектерге рецензиялар архитектуралық ой, тарих пен халықтың бірегейлігі арасындағы байланысты терең түсіне отырып, Ә. Марғұланның пәндер синтезіне негізделген ғылыми дискурсты дамытуға деген ұмтылысын көрсетеді.

Ә.Х. Марғұланның филологиялық қызығушылықтары қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихына арналған С. Аманжолованың еңбегіне жазылған пікірде айқын көрінеді. Бұл рецензия академиктің тілді лингвистикалық феномен ретінде ғана емес, тарихи-мәдени сараптаудың маңызды құралы ретінде де қарастырғанын айғақтайды. Ол этникалық тарихқа, тайпалық құрылымға және көші-қон процестеріне сүйенбей тілді зерттеудің мүмкін еместігін ерекше атап өтеді.

Рецензияда қазақ диалектілерінің типологиялық әртүрлілігіне, олардың аймақтық ерекшеліктеріне және олардың әдеби тілдің қалыптасуына әсері бақылауға қызығушылығы көрінеді. Ғалым деректердің кең ауқымды базасын пайдалануды ұсынады, яғни фольклордан аудандық басылымға дейін, ақындар поэзиясынан аудармаға дейін. Осындай тәсіл оның талдаудың күрделілігіне жалпы әдіснамалық көзқарасына сәйкес келеді.

Лингвистикалық рецензиялар арқасында Әлкей Марғұланның ғылыми қызығушылықтарының кеңдігі байқалады, мәдени құбылыстарды олардың көпдеңгейлігінде сараптауға мүмкіндік береді. Тіл, оның түсінігінше, араласу құралы ғана емес, тарихи жадының коды, этникалық бірегейлік пен мәдени мұраның маңызды бөлігі. Бұл дегеніміз, филологиялық пікірлер Ә.Х. Марғұланның гуманитарлық парадигмасын түсінудің кілті ретінде.

Пікірлер жинағындағы тағы бір ерекше орын қазақ халқының ән дәстүріне арналған М.М. Ахметованың кандидаттық зерттеуіне жазылған рецензия. Мұнда ғалымның көркем мұра мәселелеріне, музыкалық-поэтикалық мәдениеттің сараптамасына және оның қазіргі шығармашылықпен өзара әрекеттесуіне деген қызығушылығы байқалады. Әлкей Марғұлан қазақ халқының өмірінде халық әндерінің ерекше рөлін көрсетіп, оның функционалды қанықтылығы, эмоционалды мәнерлілігі және формалардың тұрақтылығы айқындалды.

Рецензияда диссертацияның әдіснамалық шешімдеріне, оның құрылымына, деректік базасына, материалдың жаңалығы мен ғылыми түсіндірілуіне көңіл бөлінген. Ерекше мақұлдауды тудырған Абайдың ән мұрасының сараптамасы. Ә. Марғұлан халық дәстүрі мен интеллектуалды ұлт элитасының байланысын айқындады. Бұл халықтың тарихи және рухани дамуындағы өнердің рөлін терең түсіну болып табылады.

Осылайша, Ә.Х. Марғұланның өнертану саласындағы рецензиялық қызметі оның шығармашылық феномендерді тарихи-мәдени динамикада сараптаудың ерекшелігін көрсетеді. Ол дәстүрлі формаларды сақтау және ғылыми тұрғыдан түсіну қажеттігін баса көрсете отырып, кеңестік мәдениетті қалыптастырудың негізі ретінде ұлттық өнердің маңыздылығын дәйекті түрде қолдайды. Оның пікірлерінде өнер эстетикалық сараптаудың нысаны ретінде ғана емес, сонымен қатар тарихи дереккөз және қоғамдық құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде де көрінеді.

Мақалада қарастырылған Ә.Х. Марғұланның пікірлері мен рецензиялары оның ғылыми әлемін, зерттеу әдіснамасын және академиялық ойын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін деректердің құнды базасы. Пікірлер арқылы оның пәнаралық тәсілі, гуманитарлық білімдерді терең синтездеп, ғылыми бақылауларды мәдени-тарихи контекстке айналдыру дағдысы айқындалады.

Ә.Х. Марғұлан рецензент ретінде ғана емес, ғылыми ойдың архитекторы, шәкірттерін шабыттандыратын шебер педагог, әр түрлі салаларда сөзі өтетін сарапшы ретінде танылды. Оның пікірлері ғылым, мәдениет және тарихты біріктіретін кішігірім зерттеулер сияқты.

Академик Ә.Х. Марғұланның рецензиялық қызметі ғылымға деген үлесінде, Қазақстанның интеллектуалды тарихында рөлін анықтап, өзінің ғылыми мансабында жүзеге асырып келе жатқан мәдени миссиясын бағалауға мүмкіндік береді.

Дереккөздер

Марғұлан, 1953 – *Марғұлан Ә.Х.* 1953 жылдың 22 қарашасында берілген К.А. Ақышевтың «Орталық Қазақстан қола дәуірі» жұмысына пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1948 – *Марғұлан Ә.Х.* 1948 жылы архитектор М.М. Мендикуловтың жұмысына жазылған пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1953 – *Марғұлан Ә.Х.* 1953 жылы архитектор М.М. Мендикуловтың «Алматы қаласының архитектурасы» атты монографиялық зерттеуіне жазылған пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1956 – *Марғұлан Ә.Х.* 1956 жылы 8 желтоқсанында жазылған архитектор М.М. Мендикуловтың ғылыми қызметіне жазылған пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1957 – *Марғұлан Ә.Х.* 1957 жылы 15 наурызда жазылған М.М. Ахметованың «Қазақ халқының музыка дәстүрлері және оның Кеңестік Қазақстан композиторларының ән шығармашылығында дамуы» атты жұмысына пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1957 – *Марғұлан Ә.Х.* 1957 жылы жазылған С. Аманжолованың «Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихының сұрақтары» атты жұмысына пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1959 – *Марғұлан Ә.Х.* 1959 жылдың 7 желтоқсанында жазылған М.К. Қадырбаевтың «Орталық Қазақстан көшпелі тайпаларының ескерткіштері» атты жұмысына пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Марғұлан, 1963 – *Марғұлан Ә.Х.* 1963 жылы 20 маусымда жазылған Ф.Х. Арсланованың «Орта Ертістің археологиялық ескерткіштері» атты жұмысына пікір, қызы Д. Марғұланды сақталған Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатынан алынған.

Sources

Margulan, 1948 – *Margulan A.Kh.* 1948 zhyly arkhitektor M.M. Mendikulovtyn zhumysyna zhazylgan pikir [Review written by architect M.M. Mendikulov in 1948]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1953 – *Margulan A.Kh.* 1953 zhylynyn 22 karaşasynda K.A. Akyshevtyn *Ortalyq Qazaqstan qola дәуірі* zhumysyna berilgen pikir [Review of K.A. Akyshev's work "The Bronze Age of Central Kazakhstan" dated November 22, 1953]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1953 – *Margulan A.Kh.* 1953 zhyly arkhitektor M.M. Mendikulovtyn *Almaty qalasynyn arkhitekturasyny* attı monografiyalıq zerttewine jazylgan pikir [Review of M.M. Mendikulov's monographic research «Architecture of Almaty City», 1953]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1956 – *Margulan A.Kh.* 1956 zhyly 8 zheltoksanda jazylgan arkhitektor M.M. Mendikulovtyn ғылыми qyzmetine berilgen pikir [Review of architect M.M. Mendikulov's scientific work written on December 8, 1956]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1957 – *Margulan A.Kh.* 1957 zhyly 15 nauryzda M.M. Akhmetovany *Qazaq khalqynyn muzyka дәстүрлері және оның Кеңестік Қазақстан композиторларының ән шығармашылығында дамуы* attı zhumysyna pikir [Review of M.M. Akhmetova's work «Musical Traditions of the Kazakh People and Their Development in Soviet Kazakhstan Composers' Songwriting», dated March 15, 1957]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1957 – *Margulan A.Kh.* 1957 zhyly S. Amanzholovany *Qazaq tilinin dialektologiyasy men tarikhynyn suraqtary* attı zhumysyna pikir [Review of S. Amanzholova's work «Issues of Kazakh Dialectology and History», 1957]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1959 – *Margulan A.Kh.* 1959 zhylynyn 7 zheltoksanynda M.K. Qadyrbaevtyn *Ortalyq Qazaqstan koshpeli taipalarynyng eskertkishteri* attı zhumysyna pikir [Review of M.K. Qadyrbaev's work «Monuments of the Nomadic Tribes of Central Kazakhstan», dated December 7, 1959]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Margulan, 1963 – *Margulan A.Kh.* 1963 zhyly 20 mawsymda F.Kh. Arslanova's *Orta Ertistin arkheologiyalyk eskertkishteri* attı zhumysyna pikir [Review of F.Kh. Arslanova's work «Archaeological Monuments of the Middle Irtysh», dated June 20, 1963]. From the personal archive of A.Kh. Margulan, preserved by his daughter D. Margulan.

Әдебиеттер

Арын, 2004 – *Арын Е.М.* Ғұлама (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). Павлодар: ЭКО, 2004. 295 б.

Аяған, 2004 – *Аяған Б.* Ақышев Кемел // Қазақстан: ұлттық энциклопедия. Бас редакторы Б. Аяған. Алматы, Т. 1. 2004. 236 б.

Жилбаев, 2022 – *Жилбаев Ж.* Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты құрастырушы Жилбаев Ж.О. Павлодар, ППУ, 2022, 540 б.

Ковальченко, 2003 – *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 488 б.

Марғұлан, 2018 – *Марғұлан Д.А.* Жизнь и научная деятельность А.Х. Марғұлана. Образ ученого и человека // *Қазақстан археологиясы*. 2018. № 1-2. С. 37–47.

Сәтбаева, 1996 – *Сәтбаева Ш.Қ.* Сәулелі әулет. Алматы: Қазақстан, 1996. 175 б.

Утубаев, 2022 – *Утубаев Ж.Р.* Қадырбаев Мир Қасымұлы / құраст: Ж.Р. Утубаев, Г.С. Жұмабекова, Г.А. Базарбаева, А.Д. Қасенова, А.Ш. Аққалиева // *Қазақстан археологтарының библиографиясы*. 1-шығарылым. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2022. 118 б.

References

Aryn, 2004 – *Aryn E.M. Ghulama* (Alkei Margulan turaly estelik makalalar, derekti angimeler, ocherker, olenarnau) [The Scholar: Memoirs, Documentary Stories, Essays, Dedication Poems about Alkei Margulan]. Pavlodar: EKO, 2004. 295 p. [in Kazakh]

Ayagan, 2004 – *Ayagan B. Akyshev Kemel. Kazakhstan: ulttyq entsiklopediya* [Kazakhstan: National Encyclopedia]. Ed. by B. Ayagan. Almaty, Vol. 1, 2004. 236 p. [in Kazakh]

Zhilbaev, 2022 – *Zhilbaev Zh.O.* (comp.). Akademik A.Kh. Margulannyng enbekterindegi qazaq khalqynyn мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары [Topical Issues of Studying the Cultural and Historical Heritage of the Kazakh People in the Works of Academician A.Kh. Margulan: International Scientific-Practical Conference Materials]. Pavlodar: PPU, 2022. 540 p. [in Kazakh]

Kovalchenko, 2003 – *Kovalchenko I.D.* Metody istoricheskogo issledovaniya [Methods of Historical Research]. Moscow: Nauka, 2003. 488 p. [in Russian]

Margulan, 2018 – *Margulan D.A.* Zhizn i nauchnaya deyatelnost A.Kh. Margulana. Obraz uchenogo i cheloveka [Life and Scientific Activity of A.Kh. Margulan. The Image of a Scholar and a Man]. *Kazakhstan arkheologiyasy* [Kazakhstan Archaeology]. 2018. № 1–2. Pp. 37–47. [in Russian]

Satbayeva, 1996 – *Satbayeva Sh.K. Sauleli aulet* [Radiant Dynasty]. Almaty: Kazakhstan, 1996. 175 p. [in Kazakh]

Utubaev, et al., 2022 – *Utubaev Zh.R., Zhumabekova G.S., Bazarbayeva G.A., Kasanova A.D., Akkalieva A.Sh.* Kadyrbaev Mir Kasymuly [Kadyrbaev Mir Kasymuly]. *Kazakhstan arkheologtarynyng biobibliografiyasy* [Bio-Bibliography of Kazakh Archaeologists]. Vol. 1. Almaty: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, 2022. 118 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 790-800
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_790-800

МЕТОДОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА

Ерден Ерназарович Ибраев^{1*}, Гульмира Келдыбаевна Нурушева², Жангельды Арсенович Шаукенов³

¹Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

PhD, и.о. ассоциированного профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин

*Корреспондирующий автор

<https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

²Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан). PhD, ассистент профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин

<https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

³Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассистент профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин

<https://orcid.org/0009-0000-4315-2096>. E-mail: shaukenov-zhange@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ибраев Е.Е., Нурушева Г.К., Шаукенов Ж.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Историко-культурные исследования в последние десятилетия активно используют междисциплинарные подходы, позволяющие рассматривать визуальные произведения как источники общественной памяти и коллективных представлений. В Казахстане этот подход приобретает особое значение, поскольку экранные формы искусства отражают как советское наследие, так и процессы постсоветской трансформации. *Цель и задачи.* Основная цель исследования заключается в выявлении потенциала культурно-исторического метода для анализа экранной культуры Казахстана. Для достижения этой цели ставятся задачи: определить методологические предпосылки культурной истории; рассмотреть специфику экранных произведений как носителей коллективной памяти; проанализировать примеры художественных фильмов различных периодов; выявить влияние государственной культурной политики на формирование визуальных нарративов. *Материалы и методы.* Материалом исследования послужили художественные фильмы, созданные в советский и постсоветский периоды, включая экранизации эпоса, авторское кино и государственные историко-патриотические проекты. В методологическом отношении применяются принципы культурной истории, опирающиеся на анализ символов, телесности, повседневных практик и визуальных кодов, а также элементы нарративного и социокультурного анализа. *Результаты.* Проведённый анализ показывает, что экранные образы в Казахстане выступают медиаторами между прошлым и настоящим, фиксируя коллективную травму, формируя новые идентичности и отражая социальные противоречия. Наряду с официальными произведениями, ориентированными на

героизацию истории, существует авторское направление, критически осмысляющее социальные изменения и трансформацию повседневности. *Заключение.* Использование культурно-исторического подхода к экранным искусствам Казахстана позволяет раскрыть глубинные пласты национальной памяти и идентичности. Этот метод способствует интеграции визуальных источников в поле исторической науки и открывает новые перспективы для междисциплинарных исследований, объединяющих историю, культурологию и искусствоведение.

Ключевые слова: Культурная история, экранные искусства, визуальные нарративы, историческая память, национальная идентичность, социальные трансформации, Казахстан

Для цитирования: Ибраев Е.Е., Нурушева Г.К., Шаукенов Ж.А. Методология культурной истории в контексте казахстанского кинематографа // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 790-800. [На рус.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_790-800

METHODOLOGY OF CULTURAL HISTORY IN THE CONTEXT OF KAZAKHSTAN CINEMA

Yerden Ye. Ibrayev^{1*}, Gulmira K. Nurusheva², Zhangel'dy A. Shaukenov³

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (47, A. Baitursynov str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)

PhD, acting associate professor, department of social sciences and humanities

*Corresponding author

<https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

²Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (47, A. Baitursynov str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan).

PhD, assistant professor, department of social sciences and humanities

<https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

³Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (47, A. Baitursynov str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan). Candidate of historical sciences, assistant professor, department of social sciences and humanities

<https://orcid.org/0009-0000-4315-2096>. E-mail: shaukenov-zhange@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Ibrayev Ye. Ye., Nurusheva G. K., Shaukenov Zh. A., 2025

Abstract. Introduction. Recent decades have witnessed a growing interest in interdisciplinary approaches within cultural and historical studies, where visual media are examined as sources of collective memory and social representation. In Kazakhstan, this perspective is particularly significant, as screen arts reflect both the Soviet legacy and the post-Soviet transformations. *Aim and Objectives.* The main aim of the study is to reveal the potential of the cultural-historical methodology in analyzing the screen culture of Kazakhstan. The objectives include identifying the methodological foundations of cultural history; examining the specificity of screen productions as carriers of collective memory; analyzing representative films from different periods; and assessing the impact of state cultural policy on the formation of visual narratives. *Materials and Methods.* The research material comprises feature films produced in the Soviet and post-Soviet periods, including epic adaptations, auteur cinema, and state-sponsored historical-patriotic projects. The methodological framework relies on cultural history, focusing on symbols, corporeality, everyday practices, and visual codes, combined with narrative and socio-cultural analysis. *Results.* The analysis demonstrates that screen imagery in Kazakhstan acts as a mediator between past and present, capturing collective trauma, shaping new identities, and reflecting social contradictions. Alongside official productions oriented towards the heroization of history, auteur cinema critically interprets social change and transformations of everyday life. *Conclusion.* Applying the cultural-historical approach to Kazakhstan's screen arts reveals deep layers of national memory and identity. This methodology facilitates the integration of visual sources into historical research and opens new prospects for interdisciplinary studies at the intersection of history, cultural studies, and film scholarship.

Keywords: Cultural history, screen arts, visual narratives, historical memory, national identity, social transformations, Kazakhstan

For citation: Ibrayev Ye.Ye., Nurusheva G.K., Shaukenov Zh.A. Methodology of cultural history in the context of Kazakhstan cinema // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 790-800. [In Rus].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_790-800

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КИНО КОНТЕКСТІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Ерден Ерназарұлы Ибраев^{1*}, Гүлмира Келдібайқызы Нурушева², Жангелді Арсенұлы Шаукенов³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қазақстан Республикасы, Қостанай 110000, А.Байтұрсынов к-сі, 47)

PhD, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доцент м.а.

<https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қазақстан Республикасы, Қостанай 110000, А.Байтұрсынов к-сі, 47).

PhD, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессордың көмекшісі

<https://orcid.org/0000-0003-0115-0951>. E-mail: ng-8080@mail.ru

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қазақстан Республикасы, Қостанай 110000, А.Байтұрсынов к-сі, 47)

Тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессордың көмекшісі

<https://orcid.org/0009-0000-4315-2096>. E-mail: shaukenov-zhange@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ибраев Е.Е., Нурушева Г.Қ., Шаукенов Ж.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Тарихи-мәдениеттану соңғы онжылдықтарда визуалды шығармаларды қоғамдық жады мен ұжымдық бейнелеу көздері ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық тәсілдер белсенді түрде қолданылды. Қазақстанда бұл тәсіл ерекше маңызға ие, өйткені экран өнерінің түрлері кеңестік мұраны да, посткеңестік трансформация процестерін де көрсетеді. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанның экрандық мәдениетін талдаудың мәдени-тарихи әдістемесінің әлеуетін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады: мәдениет тарихының әдіснамалық алғышарттарын анықтау; экрандық шығармалардың ұжымдық жадының тасымалдаушылары ретіндегі ерекшеліктерін қарастыру; әр кезеңдегі көркем фильмдердің мысалдарын талдау; көрнекі әңгімелердің қалыптасуына мемлекеттік мәдени саясаттың әсерін анықтау. *Материалдар мен тәсілдер.* Зерттеуге кеңестік және посткеңестік кезеңдерде түсірілген көркем фильмдер, соның ішінде эпостардың экрандық бейімделулері, арт-хаус киносы және мемлекеттік тарихи-патриоттық жобалар алынды. Әдістемелік тұрғыда рәміздер, тәндік, күнделікті тәжірибелер мен визуалды кодтарды, сонымен қатар баяндау және әлеуметтік-мәдени талдау элементтерін талдауға негізделген мәдениет тарихының принциптері қолданылады. *Нәтижелер.* Талдау көрсеткендей, Қазақстандағы экрандық бейнелер өткен мен бүгіннің арасындағы делдал қызметін атқарып, ұжымдық күйзелісті жазып, жаңа тұлғаны қалыптастырып, әлеуметтік қайшылықтарды бейнелейді. Тарихты ерлік көрсетуге бағытталған ресми шығармалармен қатар қоғамдық өзгерістер мен күнделікті өмірдің түрленуін сыни тұрғыдан түсінетін авторлық бағыт бар. *Қорытынды.* Қазақстан экран өнеріне мәдени-тарихи көзқарасты пайдалану ұлттық жады мен болмыстың терең қабаттарын ашуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс тарих ғылымы саласындағы көрнекі дереккөздерді біріктіруге ықпал етеді және тарих, мәдениеттану және өнертануды біріктіретін пәнаралық зерттеулердің жаңа перспективаларын ашады.

Түйін сөздер: Мәдениет тарихы, экран өнері, көрнекі әңгімелер, тарихи жады, ұлттық бірегейлік, әлеуметтік өзгерістер, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Ибраев Е.Е., Нурушева Г.К., Шаукенов Ж.А. Қазақстандық кино контекстіндегі мәдениет тарихының әдістемесі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 790-800-бб. [Орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_790-800

Введение. В современной гуманитарной науке кинематограф рассматривается не только как источник художественного или документального созерцания, но и как важный медиум историко-культурной памяти. Одним из перспективных подходов к изучению кино является методология культурной истории, ориентированная на анализ нарративов, символических кодов, повседневности и телесности. Цель данной статьи – раскрыть потенциал культурно-исторического подхода к изучению казахстанского кинематографа, анализируя ключевые фильмы, символику и социокультурный контекст их создания.

Материалы и методы. В качестве материалов были использованы художественные и документальные экранные произведения, созданные в советский (например, новостные и историко-пропагандистские киноленты серии «Советский Казахстан») и постсоветский периоды (эпические ленты, авторские фильмы, документальные хроники). Среди анализируемых – «Кочевник» (2005), «Тюльпан» (2008), «Уроки гармонии» (2013), «Шал» (2012), а также документальные свидетельства повседневного опыта (хроники колхозного строительства, кадры о голоде и миграции). Эти материалы позволяют выявить символические, визуальные и нарративные стратегии, через которые формируется коллективная память и идентичность.

Методы исследования включают культурно-исторический анализ, опирающийся на изучение символических форм, телесности, визуальных кодов и повседневных практик. Используются нарративный анализ (изучение структуры повествования и символических архетипов); визуальный семиотический анализ (цветовая палитра, композиция кадра, мизансцена, монтаж), а также социокультурный контекстуальный метод, позволяющий увязывать экранные образы и государственные культурные стратегии. Исследуется взаимосвязь между политикой памяти (программы «Рухани жаңғыру», государственные заказы) и авторскими/независимыми свидетельствами, отражающими альтернативные нарративы.

В своей работе авторы исходили из необходимости синтетического подхода, объединяющего инструменты культурной истории, визуальной антропологии и *memory studies*. Такая модель позволяет рассматривать экранные произведения не только как художественные тексты, но и как «архивы памяти», фиксирующие напряжение между официальным и неофициальным, между коллективным и индивидуальным, между глобальным и локальным. Авторская методологическая позиция опирается на такие ключевые принципы, как многоуровневость анализа через повседневность (быт, труд, семейные отношения, телесные практики), которая раскрывает скрытые механизмы адаптации человека к социальным и культурным изменениям; через символику и визуальные коды (архетипы, метафоры, образы природы, архитектуры), позволяющие выявить устойчивые коллективные представления; через политику памяти (как официальные дискурсы и идеологические нарративы взаимодействуют с авторскими интерпретациями и альтернативными историями). Также это фокус на «малых нарративах». В отличие от историографии, сосредоточенной на «больших событиях», авторская модель ориентирована на микроистории: судьбы отдельных людей, локальные сообщества, семейные истории. Эти микроуровни, проявляющиеся на экране, открывают доступ к культурным пластам, которые отсутствуют в официальных источниках, но являются значимыми для понимания прошлого и настоящего. Не менее важна динамика памяти и идентичности. Казахстанское экранное искусство выступает полем напряжения между различными версиями истории: официальной (патриотической, героико-мифологической) и альтернативной (основанной на травме, молчании, повседневности). Описанная методологическая модель направлена на выявление того, как эти конкурирующие версии взаимодействуют, трансформируются и отражаются в визуальном нарративе. Таким образом, авторский подход к культурно-историческому анализу казахстанского экранного искусства заключается в интерпретации фильмов как «визуальных хроник», где повседневность, символика и память образуют многослойную ткань исторического опыта.

Обсуждение. В историографии киноисследований Казахстана существует несколько значимых направлений. Во-первых, работы Б. Ногербек исследуют использование фольклорных образов и символов как элементов национальной художественной идентичности [Ногербек, 1998; 2008]. Во-вторых, С. Баймуханова и др. анализируют специфический язык казахстанского кино –

визуальные техники, композицию кадра, символику и эмоциональную глубину, формируемую визуальной эстетикой [Baimukhanova et al., 2024]. Третье направление представлено трудами исследователя кино Центральной Азии и Казахстана Абикеевой Г., изучавшей такие культурные архетипы в киноискусстве, как «народ», «семья», «национальная идентичность» [Абикеева, 2006; 2010].

Тем не менее, несмотря на значительный вклад названных авторов, остаются «белые пятна»: недостаточно изучены междисциплинарные подходы, которые связывали бы культурную историю, визуальную память и национальные нарративы в рамках авторского кино эпохи XX-XXI веков. Также ещё не получило широкого освещения использование культурно-исторической методологии применительно к анализу экранных форм в контексте государственной культурной политики. Отсутствует целостный обзор того, как художественное и документальное кино, создаваемое как в рамках официальной идеологии, так и вне её, взаимодействуют и формируют пласты коллективной памяти.

Таким образом, данное исследование восполняет эти пробелы, предлагая междисциплинарный культурно-исторический анализ визуальных нарративов, интегрирующий академическую традицию историков, визуальных методологов и культурологов, что открывает новые перспективы для понимания экранных источников как элемента исторического знания и культурной идентичности Казахстана.

Результаты. Методология культурной истории возникла как ответ на ограниченность традиционного политико-ориентированного исторического анализа. Появившись в 1970-1980-х годах, она черпала вдохновение из микроистории, структурной антропологии, социальной истории повседневности и философии постструктурализма. Центральной установкой культурной истории является изучение того, как люди прошлого наделяли смыслом свою жизнь, действия, ритуалы, телесные практики и репрезентации [Грей, 2014: 21].

Согласно Питеру Бёрку, культурная история – это исследование символических форм, через которые выражаются и воспроизводятся социальные структуры, ценности и идеологии [Берк, 2016]. Применительно к кинематографу, это позволяет рассматривать фильмы как сложные нарративные конструкции, транслирующие идеологемы, культурные коды, архетипы и коллективные представления. Через визуальные образы можно проследить эволюцию менталитета, гендерных ролей, этнической идентичности, религиозных представлений и отношения к власти [Макиенко, 2009: 199].

Особую роль в культурной истории играет телесность – тело как носитель дисциплины, гендера, страдания и сопротивления. Также важен анализ повседневности: в фильмах она часто отражает глубинные установки эпохи, противоречия между официальным и частным, а также скрытые формы социальной адаптации [Разлогов, 2004].

В Казахстане были выявлены основные ресурсы, за счет которых происходит конструирование коллективной памяти с вычленением базовых событий и определением знаковых личностей. Среди основных источников были выделены: интернет, телевидение, книги, исторические фильмы [Султангазы, Мукатаева, 2020].

Развитие киноискусства в Казахстане в советский период было неразрывно связано с задачами централизованной культурной политики СССР. С момента появления первых фильмов на студии «Казахфильм» в 1930-е годы, кинематограф республики выступал частью большого имперского проекта – он должен был одновременно демонстрировать «успехи социалистического строительства» и служить площадкой для интеграции национальных культур в «братскую семью народов». Однако за пределами официального канона оставалось пространство для скрытых смыслов, где местные режиссёры и сценаристы через эстетику, символику и культурные коды пытались сохранить казахское своеобразие. Рассмотрим это на примере нескольких знаковых фильмов разных десятилетий.

«Амангельды» (1938, реж. Марк Донской, Абрам Кармен). Первый художественный полнометражный фильм Казахстана был снят к 20-летию Октябрьской революции и рассказывал о национальном герое Амангельды Иманове – руководителе антиколониального восстания 1916 года. Образ героя подан через призму советского мифа: он представлен не столько как лидер традиционного сопротивления, сколько как предвестник большевистской революции, воплощение «единения народа с партией». Фильм был создан в русле соцреализма, где личное растворяется в коллективном, а этнографические элементы – костюмы, пейзажи степи, музыка – становятся декоративным фоном для революционного пафоса. С культурно-исторической точки зрения картина

иллюстрирует процесс «переписывания» национальной памяти в духе советской идеологии: историческая борьба против колониальной эксплуатации интерпретируется как движение в сторону Москвы и социализма.

«Мы здесь живём» (1957, реж. Юрий Озеров). Период «оттепели» ознаменовался попытками более живого и человеческого изображения советской действительности. Фильм Юрия Озерова стал одним из первых примеров обращения к современной повседневности Казахстана: он рассказывает о жизни молодых людей, их мечтах, любви и труде на целине. Визуальный язык картины соединяет романтику освоения новых земель с элементами «малой истории» – отношений между героями, их личных выборов и конфликтов [Марголит, 1992]. Важно отметить, что здесь степь перестаёт быть лишь экзотическим фоном и становится пространством нового социалистического опыта, где «пустые земли» превращаются в арену созидания. Вместе с тем фильм закрепляет колониальный взгляд центра: освоение целинных земель показано как «подарок» прогрессивной цивилизации, в котором сами казахи часто играют второстепенные роли.

«Кыз Жибек» (1970, реж. Султан Ходжиков). Одним из ключевых достижений казахстанского кино в советскую эпоху стала экранизация классического эпоса. Фильм «Кыз Жибек» существенно отличался от большинства советских картин: он обращался не к современности, а к мифологическому прошлому. Через эстетику костюмов, музыки и обрядов режиссёр Ходжиков воссоздал архетипическую модель казахской культуры. Однако даже в этом проекте можно проследить влияние советской идеологии: история любви и межродовой вражды интерпретируется как символика преодоления раздробленности, подчинённая идее единства народа. Для культурной истории этот фильм ценен тем, что именно в его визуальном образе национальная идентичность впервые была представлена как художественная ценность, а не просто как этнографическая декорация.

Таким образом, советский период в развитии казахстанского кино демонстрирует двойственность: с одной стороны, оно служило мощным инструментом идеологической мобилизации, подчинённым канону соцреализма и политике центра; с другой – именно в рамках этих ограничений рождались формы, позволившие сохранить и транслировать национальную специфику [Зоркая, 2005]. Кинематограф не только фиксировал, но и формировал образ Казахстана: от «экзотической окраины» и «целинной земли» до культурно богатого пространства с глубокой исторической памятью. Для историка эти фильмы становятся ключами к пониманию того, как официальная идеология переписывала прошлое и как на экране постепенно пробивались альтернативные культурные смыслы. Однако даже в этих условиях кино часто становилось пространством для более тонкой рефлексии культурных различий, локальных реалий и исторических травм.

После 1991 года казахстанское кино стало важной ареной переосмысления национальной истории и идентичности. Появились фильмы, акцентирующие внимание на таких темах, как коллективная память, травма, стереотипы и мифы, а также социальная трансформация постсоветского общества [Акинер, 1998]. Кинематограф отразил напряжённую борьбу между модернизацией и традицией, между глобализацией и локальной спецификой, между памятью и забвением.

Кинематографическая повестка включала обращения к событиям XX века – коллективизации, репрессиям, Великой Отечественной войне, распаду СССР [Айнагулова, Алимбаева, 1990]. Но важным стало и отображение к современной повседневности: бедность, миграция, религиозный поиск, одиночество. Всё это делает кино уникальным источником для историка.

Помимо художественных фильмов, важным пластом выступают и документальные ленты. Например, фильмы о депортациях народов Средней Азии, работы студии «Казахфильм» о строительстве целинных земель или хроника индустриализации фиксируют не только официальные события, но и детали повседневности. Картины «Наш милый доктор» (1957), «Ангел в тюбетейке» (1968), «Балкон» (1988) или «Шизофрения» (1998) иллюстрируют динамику социальных и культурных изменений через судьбы отдельных персонажей [Увальжанова, 2007:6]. Они демонстрируют, как в кино переплетаются личные истории и широкие исторические процессы.

Таким образом, казахстанский кинематограф представляет собой своеобразное зеркало исторических трансформаций общества. Он не только фиксирует события и социальные процессы, но и передаёт повседневные практики, скрытые смыслы и формы коллективной памяти. Для культурной истории это означает наличие богатого массива визуальных источников, позволяющих реконструировать национальное самосознание, культурные конфликты и стратегии адаптации в разные эпохи.

Рассмотрим кинофильмы, которые ярко демонстрируют потенциал культурно-исторического анализа.

«Кыз Жибек» (реж. Султан Ходжиков, 1970) – фильм, представляющий собой символическую реконструкцию казахского эпоса. Через визуальную эстетику и сценарную структуру фильм транслирует архетипические образы женщины, рода, вражды и чести. Он создаёт мифологическую модель прошлого, которую можно интерпретировать как реакцию на модернизационные процессы, идущие в советское время. Женский образ, обрядовость, архитектура костюма и ритуалы показывают архетипическую модель национального стереотипного представления.

«Хозяин» (реж. Досхан Жолжаксынов, 1990-е) – фильм о трансформации общества в постсоветский период. Главный герой сталкивается с разрушением привычных социальных ориентиров, с девальвацией моральных норм. Визуальные коды фильма (разруха, хаотичное движение, телесная усталость) служат метафорами социальной и культурной дезориентации. Фильм позволяет реконструировать культурную анатомию кризиса идентичности.

«Раненый ангел» (реж. Эмир Байгазин, 2016) – визуально минималистичный и символически насыщенный фильм о подростках в депрессивном индустриальном пейзаже. Через молчание, жестикуляцию, телесные страдания и замкнутость пространства фильм раскрывает экзистенциальную пустоту, связанную с распадом традиционных форм социальной солидарности. Элементы телесности, символики (вода, кровь, сны) и визуальной композиции позволяют говорить о глубокой культурной рефлексии.

«Кочевник» (реж. Иван Пассер, Сергей Бодров, Талгат Теменов, 2005) – масштабный исторический проект, созданный при поддержке государства и направленный на конструирование героического образа казахской государственности в XVII веке. В фильме центральное место занимает идея национального единства, воплощённая в фигуре Абылай-хана. С культурно-исторической точки зрения «Кочевник» интересен как пример институционализированной памяти, где визуальные образы – батальные сцены, архитектурные реконструкции, костюмы – становятся метафорами национальной консолидации. Однако чрезмерная идеологизированность вызывает вопросы об отношении официального исторического нарратива и реального исторического опыта.

«Уроки гармонии» (реж. Эмир Байгазин, 2013) – авторское кино, представляющее микромодель общества через школьное пространство. История подростка Аслана, подвергающегося травле, показывает, как в условиях социальной иерархии формируются механизмы насилия, страха и подчинения. С позиции культурной истории фильм демонстрирует телесность как поле власти: тело становится ареной дисциплинарных практик и сопротивления [Шорохова, 2013]. Сюжет можно интерпретировать как аллгорию постсоветского общества, где кризис идентичности выражается через конфликты повседневности.

«Шал» (реж. Ермек Турсунов, 2012) – фильм, в котором через историю мальчика и бездомного мужчины раскрывается проблема маргинализации и разрыва между традицией и современностью. Символика фильма строится на образах сиротства, отсутствия защиты и размытости моральных ориентиров. В культурно-историческом контексте это свидетельство того, как в постсоветскую эпоху социальная дезориентация и утрата общинных форм солидарности влияют на судьбы людей. Здесь повседневность (нищета, бездомность, одиночество) становится важным индикатором глубинных социальных трансформаций.

«Тюльпан» (реж. Сергей Дворцевой, 2008). Фильм «Тюльпан», удостоенный наград Каннского кинофестиваля, представляет собой уникальный художественный текст, позволяющий рассмотреть современную казахскую повседневность в свете культурной истории. На первый взгляд, сюжет картины прост: молодой демобилизованный моряк возвращается в степь и мечтает жениться, однако сталкивается с отказом семьи девушки по имени Тюльпан. Но за бытовым конфликтом скрывается многослойная культурная проблематика. Во-первых, в фильме ярко проявляется тема повседневности и телесности. Жизнь семьи в юрте показана во всех деталях: тяжелый труд пастухов, суровые климатические условия, повседневная забота о скоте. Телесный опыт – усталость, болезни, физическое напряжение – раскрывает сложность существования в степи и одновременно свидетельствует о прочной связи человека с природой. Для культурной истории это ключевой материал, так как через изображение тела и среды мы можем реконструировать формы адаптации человека к пространству и времени. Во-вторых, «Тюльпан» демонстрирует конфликт традиции и модерности. Герой, вернувшийся из армии, привносит в степь образы и представления о внешнем мире (морская служба, городские мечты), но оказывается неспособен их реализовать. Девушка Тюльпан, имя которой символически связывает её с красотой и одновременно недостижимостью,

становится метафорой модернизации: привлекательной, но далёкой. Таким образом, фильм фиксирует состояние общества, застрявшего между советским прошлым и глобализованным будущим. В-третьих, в картине звучит экологический и социальный подтекст. Бескрайняя степь изображена не только как пространство свободы, но и как зона запустения: пыльные бури, исчезновение пастбищ, обнищание деревни. Здесь визуальный ряд становится источником для историка, который через кино может проследить трансформацию отношения общества к природе и последствия хозяйственных реформ (включая целинную кампанию и распад колхозной системы). И, наконец, «Тюльпан» ценен тем, что он показывает жизнь «малых людей», чьи голоса редко слышны в официальной истории. История без героев и великих событий, в которой значимы тяготы выживания и личные мечты, формирует альтернативный пласт культурной памяти, отражающий реальность постсоветского Казахстана.

«Аманат» (реж. Сатыбалды Нарымбетов, 2016). Фильм посвящён выдающемуся историку Ермухану Бекмаханову, чья судьба стала символом борьбы интеллигенции с репрессивной системой СССР. Картина имеет особое значение для культурно-исторического анализа, поскольку соединяет биографический жанр с осмыслением коллективной памяти о советских репрессиях. Прежде всего, «Аманат» раскрывает тему интеллектуальной истории и судьбы учёного. Через образ Бекмаханова, пытавшегося объективно исследовать фигуру хана Кенесары и освещать колониальную политику России, фильм показывает противостояние науки и идеологии. Репрессии против историка отражают конфликт памяти и власти: власть требует забвения и переписывания прошлого, а наука стремится к правде. Для культурной истории это важный сюжет, демонстрирующий, как борьба за интерпретацию прошлого становится ареной культурных столкновений. Во-вторых, фильм концентрируется на травме и постпамяти. Репрессии 1940-1950-х годов в Казахстане затронули тысячи семей, но долгое время тема оставалась замалчиваемой. «Аманат» восполняет этот пробел, возвращая в культурную память имя Бекмаханова и трагедию его поколения. В визуальном плане фильм насыщен символикой: тюремные стены, холодные интерьеры, письма и книги выступают как «свидетели» культурной памяти, позволяющие ощутить давление системы на личность. В-третьих, картина подчёркивает роль личности в истории. В отличие от советской традиции, где индивид растворялся в коллективе, «Аманат» демонстрирует, что именно судьба отдельного человека может стать ключом к пониманию целой эпохи. Таким образом, фильм продолжает линию культурной истории, где микроуровень — частная биография — позволяет осветить макропроцессы. Наконец, «Аманат» задаёт важный вопрос о наследии («аманат») для будущего поколения. Через судьбу историка зритель сталкивается с проблемой сохранения памяти и ответственности за её передачу. Здесь культурная история проявляется не только как исследование прошлого, но и как этическая практика: сохранение памяти становится долгом перед будущим.

Эти примеры расширяют поле анализа и показывают, что экранное искусство Казахстана может рассматриваться не только как отражение событий и героев прошлого, но и как медиум, фиксирующий социальные переломы, травмы и ценностные изменения, свойственные постсоветской культуре.

Обобщая рассмотренные примеры, можно отметить, что казахстанские фильмы демонстрируют широкий спектр стратегий репрезентации: от мифологизации прошлого и утверждения национальных архетипов до критического анализа социальных кризисов и экзистенциальных поисков. Именно эта многослойность делает кинематограф особенно ценным для культурной истории, так как он позволяет выявлять различные уровни культурных кодов и способов осмысления исторического опыта.

С обретением независимости государство Казахстан активно использует кинематограф как инструмент конструирования национального нарратива. Через грантовую поддержку, тематические заказы и фестивали формируется повестка, направленная на репрезентацию героического прошлого, этнического единства, социальных реформ. Программы «Рухани жаңғыру» и «Ұлы Дала Елі» способствуют институционализации историко-патриотической тематики.

Однако это также приводит к определённой идеологизации кино, снижению критичности и маргинализации авторского кинематографа. Нередко режиссёры, стремящиеся к более глубокой социальной или исторической рефлексии, сталкиваются с трудностями финансирования или дистрибуции. Тем не менее, существует ряд независимых проектов, поднимающих острые вопросы: постпамять, историческая травма, гендерное насилие, религиозный фундаментализм.

«Мәңгілік ел» (документальный фильм, реж. Бауыржан Ногербек, 2011) проект, акцентирующий на формировании национальной идеи и преемственности исторической памяти.

С точки зрения культурной истории фильм важен как визуализация официальной памяти: хроника, реконструкции и интервью создают образ единой исторической линии, где национальная идентичность связывается с устойчивостью и вечностью. Анализ показывает, что документальное кино становится средством легитимации власти и национальных мифов.

«Жаужүрек мың бала» (реж. Акан Сатаев, 2012) – героико-патриотическая драма, повествующая о борьбе казахских племён с джунгарами в XVIII веке. Картина репрезентирует архетипический конфликт «свое – чужое», воспроизводя модели мужской инициации, коллективного подвига и этнической консолидации. В культурно-историческом анализе фильм выступает как конструкт национальной памяти, где батальные сцены и образы юных героев служат символами возрождения и обновления. Он фиксирует не только прошлое, но и актуальные поиски идентичности в XXI веке.

«Тюльпан» (реж. Сергей Дворцевой, 2008) – фильм-притча о жизни молодой семьи в условиях степи. На первый взгляд бытовая история о женитьбе и обустройстве юрты раскрывает глубинные противоречия между традицией и современностью. Символика степного пространства, обряды, телесный опыт героев (труд, усталость, стремление к гармонии с природой) показывают культурную анатомию повседневности. В этом фильме культурная история проявляется через фиксацию ритмов кочевой культуры, где память о традиции сталкивается с вызовами глобализации.

Эти фильмы дополняют анализ темами официальной памяти, этнической консолидации и повседневной жизни, расширяя спектр культурно-исторической интерпретации от государственных нарративов до авторской рефлексии.

Таким образом, кинематограф Казахстана находится на перекрёстке между официальной памятью и альтернативной культурной историей. Именно в этом напряжении рождаются фильмы, которые становятся объектом пристального анализа культурной истории.

В итоге можно заключить, что казахстанская культурная политика в сфере кино выступает двуединым процессом: с одной стороны, она стремится консолидировать общество вокруг официальных образов прошлого и героических нарративов, с другой – порождает альтернативные дискурсы, в которых кино становится площадкой для критической рефлексии. Это двойственное положение делает кинематограф одновременно инструментом государственной идеологии и ареной культурных экспериментов, что особенно важно для его изучения в рамках культурной истории.

Заключение. Культурно-исторический подход позволяет не только выявить символические и социальные смыслы, зашифрованные в визуальных нарративах казахстанского кино, но и реконструировать эволюцию национального самосознания. Через повседневность, обряд, молчание и визуальные метафоры кино становится мощным медиумом социальной памяти и исторической рефлексии.

В ходе исследования стало очевидно, что казахстанский кинематограф выполняет несколько функций одновременно. Он фиксирует исторические события, транслирует идеологические нарративы, но при этом остаётся пространством для альтернативных голосов и авторских интерпретаций. Фильмы позволяют проследить, каким образом общество осмысливало ключевые этапы своей истории – от советской модернизации до постсоветских трансформаций и современных вызовов глобализации.

Особое значение имеет то, что кинематограф способен сохранять и передавать травматический опыт. Через визуальные образы и символические конструкции он формирует коллективную память, позволяя обществу осмысливать болезненные темы – репрессии, войны, социальные кризисы. В то же время кино отражает и процессы культурного обновления, поиск новых форм идентичности и способов интеграции в глобальный мир.

Таким образом, культурная история и кинематограф образуют взаимодополняющий исследовательский комплекс. Для историка – кино становится своеобразным «текстом культуры», позволяющим анализировать не только факты и события, но и ментальные структуры, образы повседневности, символические конфликты. Это открывает перспективы дальнейших междисциплинарных исследований, включая сравнительный анализ с другими постсоветскими кинематографиями, изучение гендерных и этнических репрезентаций, а также расширение корпуса источников за счёт документального и экспериментального кино.

Будущее культурной истории казахстанского кинематографа связано с углублением диалога между историей, культурологией, антропологией и киноведением. Только междисциплинарный подход позволит адекватно оценить многослойность и многозначность визуальных нарративов, которые формируют и отражают культурное сознание современного Казахстана.

Литература

- Абикеева, 2006 – *Абикеева Г.* Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. Алматы: Ғылым, 2006. 308 с.
- Абикеева, 2010 – *Абикеева Г.* Образ семьи в кинематографе Центральной Азии в контексте формирования культурной идентичности в регионе: Дисс. ... док. искусствоведения. Москва, 2010. 326 с.
- Айнагулова, Алимбаева, 1990 – *Айнагулова К., Алимбаева К.* Тенденции развития киноискусства Казахстана. Алма-Ата, 1990. 158 с.
- Акинер, 1998 – *Акинер Ш.* Формирование казахского самосознания. От племени к национальному государству. Алматы: Ғылым, 1998. 212 с.
- Берк, 2016 – *Берк П.* Что такое культуральная история? Москва, 2016. 240 с.
- Грей, 2014 – *Грей Г.* Кино: визуальная антропология. Москва, 2014. 208 с.
- Зоркая, 2005 – *Зоркая Н.* История советского кино. Санкт-Петербург, 2005. 216 с.
- Макиенко, 2009 – *Макиенко М. Г.* Художественная реальность исторического кинематографа // *Молодой ученый*. 2009. № 6. С. 199-201.
- Марголит, 1992 – *Марголит С.* Кинематограф оттепели. Москва, 1992. 362 с.
- Ногербек, 1998 – *Ногербек Б.* Кино Казахстана. Алматы: НППЦ, 1998. 272 с.
- Ногербек, 2008 – *Ногербек Б.* Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. Алматы: RUAN, 2008. 376 с.
- Разлогов, 2004 – *Разлогов К.Э.* Специфика игрового кино как исторического источника // *История страны. История кино*. С.С. Секиринский (ред.). Москва, 2004. С. 30.
- Султангазы, Мукатаева, 2020 – *Султангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К.* Историческая память в условиях современного Казахстана: поиски героев и смыслов // *edu.e-history.kz*. 2020. № 2(22). С. 420-428.
- Увальжанова, 2007 – *Увальжанова А.* Государственное регулирование развития документальных фильмов в Казахстане // *ЛИГК*. 30 октября 2007. № 19. С. 6.
- Шорохова, 2013 – *Шорохова Т.* «Уроки гармонии» произвели впечатление на Берлинале. // Сайт «Кинопоиск». 15.02.2013. URL: <https://www.kinopoisk.ru/media/news/2073717/>
- Baimukhanova, et. al., 2024 – *Baimukhanova S., Belov V., Abdyzhadylykzy Zh., Abdyldayeva Ch., Baitanayev A.*, Methodology of visual techniques in the cinematographic art of Kazakhstan in 1930-2020 // *Observatorio*. 2024. Vol. 18. N. 3, Pp. 118-133.

References

- Abikeeva, 2006 – *Abikeeva G.* Natsional'noe stroitel'stvo v Kazakhstane i drugikh stranakh Tsentral'noi Azii, i kak etot protsess otrazhaetsya v kinematografe [Nation-Building in Kazakhstan and Other Central Asian States and How this Process is Reflected in Cinema]. Almaty: Gylym, 2006. 308 p. [in Russian]
- Abikeeva, 2010 – *Abikeeva G.* Obraz sem'i v kinematografe Tsentral'noi Azii v kontekste formirovaniya kul'turnoi identichnosti v regione [The Image of the Family in Central Asian Cinema in the Context of Cultural Identity Formation]: Diss. ... Doctor of Arts. Moscow, 2010. 326 p. [in Russian]
- Ainagulova, Alimbayeva, 1990 – *Ainagulova K., Alimbayeva K.* Tendentsii razvitiya kinoiskusstva Kazakhstana [Trends in the Development of the Cinematic Art of Kazakhstan]. Alma-Ata, 1990. 158 p. [in Russian]
- Akiner, 1998 – *Akiner Sh.* Formirovanie kazakhskogo samosoznaniya. Ot plemeni k natsional'nomu gosudarstvu [The Formation of Kazakh Self-Consciousness: From Tribe to Nation-State]. Almaty: Gylym, 1998. 212 p. [in Russian]
- Baimukhanova, et. al., 2024 – *Baimukhanova S., Belov V., Abdyzhadylykzy Zh., Abdyldayeva Ch., Baitanayev A.*, Methodology of visual techniques in the cinematographic art of Kazakhstan in 1930-2020 // *Observatorio*. 2024. Vol. 18. N. 3, Pp. 118-133.
- Burke, 2016 – *Burke P.* Chto takoe kul'tural'naya istoriya? [What is Cultural History?]. Moscow, 2016. 240 p. [in Russian]
- Gray, 2014 – *Gray G.* Kino: vizual'naya antropologiya [Cinema: Visual Anthropology]. Moscow, 2014. 208 p. [in Russian]
- Makienko, 2009 – *Makienko M. G.* Khudozhestvennaya real'nost' istoricheskogo kinematografa [The Artistic Reality of Historical Cinema] // *Molodoi uchenyi*. 2009. No. 6. Pp. 199–201. [in Russian]
- Margolit, 1992 – *Margolit S.* Kinematograf ottepeli [Cinema of the Thaw]. Moscow, 1992. 362 p. [in Russian]
- Nogerbek, 1998 – *Nogerbek B.* Kino Kazakhstana [Cinema of Kazakhstan]. Almaty: NPC, 1998. 272 p. [in Russian]
- Nogerbek, 2008 – *Nogerbek B.* Ekranno-fol'klornye traditsii v kazakhskom igrovom kino [Screen-Folkloric Traditions in Kazakh Feature Cinema]. Almaty: RUAN, 2008. 376 p. [in Russian]
- Razlogov, 2004 – *Razlogov K. E.* Spetsifika igrovogo kino kak istoricheskogo istochnika [The Specificity of Feature Films as a Historical Source]. Istoriya strany. Istoriya kino. Ed. by S. S. Sekirinskii. Moscow, 2004. P. 30. [in Russian]

Shorokhova, 2013 – *Shorokhova T.* «Uroki garmonii» proizveli vpechatlenie na Berlinale [“Harmony Lessons” Impressed at the Berlinale]. *Kinopoisk*. 15.02.2013. URL: <https://www.kinopoisk.ru/media/news/2073717/> [in Russian]

Sultangazy, Mukataeva, 2020 – *Sultangazy G.Zh., Mukataeva L.K.* Istoricheskaja pamjat' v uslovijah sovremennogo Kazahstana: poiski geroev i smyslov [Historical Memory in the Context of Modern Kazakhstan: Searching for Heroes and Meanings]. *edu.e-history.kz*. 2020. No. 2(22). Pp. 420-428. [in Russian]

Uvalzhanova, 2007 – *Uvalzhanova A.* Gosudarstvennoe regulirovanie razvitiya dokumental'nykh fil'mov v Kazakhstane [State Regulation of the Development of Documentary Films in Kazakhstan]. *LGK*. 30 October 2007. No. 19. P. 6. [in Russian]

Zorkaya, 2005 – *Zorkaya N.* Istoriya sovetskogo kino [History of Soviet Cinema]. St. Petersburg, 2005. 216 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 801-811
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

ШЫҢҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ

Жаксылык Муратович Сабитов¹

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты (Пушкин көш., 156, 010000 Астана, Қазақстан)
Директор, PhD
<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сабитов Ж.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Дешті Қыпшақтың Моңғол империясына қосылуының күрделі және көп сатылы процесі қарастырылған. Қазіргі уақытта ғылыми ортада бұл процесс әскери жаулап алу нәтижесінде болды деген пікір кең тараған. Автор, керісінше, кейбір қыпшақ тайпаларының ерікті немесе «жартылай ерікті» бағыну фактілерін көрсетіп, оның маңыздылығын атап көрсетеді. *Мақсаттар мен міндеттер.* Автор кейбір қыпшақ көсемдері мен руларының моңғолдармен одақ құруға қалай белсенді түрде ұмтылғанын көрсетуге тырысады. Оның себептерін анықтау, моңғолдармен қарым-қатынастың қалыптасуында маңызды рөл атқарған тұлғаларды зерттеу, қыпшақтардың моңғол жаулап алуларына қатысу сипатын анықтау зерттеудің міндеттері болып табылады. *Материалдар мен тәсілдер.* Бірқатар бастапқы дереккөздерді (оның ішінде Жувейни, эн-Насауи, венгр монахы Юлиан, Юань Ши және башқұрт шежірелерінің еңбектері) талдау зерттеудің негізгі негізі болды. Мақалада дереккөздерге ішкі сын мен синтез әдістері қолданылады. *Нәтижелер.* Зерттеуде қыпшақ көсемдерінің көбіне кек алу немесе өз билігін күшейту ниетінде айтылатын саяси мотивтері ашылады. Витут пен Мүйтен-бидің қайраткерлеріне ерекше назар аударылады, автор оларды Витуттың кенже ұлы деп атайды, олар жергілікті қақтығыстардан жеңіліп, Шыңғыс ханнан қорғану мен қолдау іздеді. Дереккөздер қыпшақтардың моңғолдардың әскери жорықтарына қатысқанын да көрсетеді, бұл моңғолдардың сузерендігін ерте қабылдағанын көрсетеді. Мақалада вассал қыпшақ руларының әулеттік сабақтастығы және олардың жеке және стратегиялық жағдайлармен шартталған саяси адалдығы ерекше атап өтілген. *Қорытынды.* Осылайша ол «жаулап алу» деген қарапайым түсінікке қарсы шығып, даланы моңғол империялық жүйесіне қосу барысындағы келіссөздерді, саяси есептерді, тайпалардың ішкі динамикасын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Қыпшақтар, Моңғол империясы, Алтын Орда, Шыңғыс хан, Шығыс Дешті Қыпшақ

Алғыс. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP19579400)

Дәйексөз үшін: Сабитов Ж.М. Шыңғыс хан әскерімен шығыс дешті қыпшақты 1210-1230-жылдары жаулап алуы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 801-811-бб. [қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

ЗАВОЕВАНИЕ ВОСТОЧНОГО ДЕШТ-И КИПЧАКА АРМИЕЙ ЧИНГИСХАНА В 1210-1230-Е ГОДЫ

Жаксылык Муратович Сабитов¹

¹«Научный институт изучения Улуса Джучи»

(Республика Казахстан, г. Астана, ул. Пушкина, дом 15 Б, 010000)

Директор, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сабитов Ж.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается сложный и многоступенчатый процесс интеграции Дешт-и Кипчака в состав Монгольской империи. В настоящее время в научном сообществе сложилось распространенное мнение, что этот процесс произошел в результате военного завоевания. Автор же, напротив, демонстрирует факты добровольного или «полудобровольного» подчинения со стороны некоторых кипчакских племен и подчеркивает его важность. *Цели и задачи.* Автор стремится показать, как некоторые кипчакские вожди и кланы активно стремились к союзу с монголами. Задачами исследования ставится выявление причин, изучение личностей, сыгравших важную роль в формировании отношений с монголами, определение характера участия кипчаков в монгольских завоевательных походах. *Материалы и методы.* Основой опорой исследования послужил анализ ряда первоисточников (включая работы Джувейни, ан-Насави, венгерского монаха Юлиана, Юань Ши и башкирские генеалогии). В статье используются методы внутренней критики источников и синтеза. *Результаты.* В исследовании выявляются политические причины кипчакских предводителей, часто выражающиеся в желании мести или в целях укрепления собственной власти. Особое внимание уделяется фигурам Витута и Муйтен-бия, которого автор идентифицирует как младшего сына Витута, который, проиграв локальные конфликты, искал защиты и поддержки у Чингисхана. Источники также указывают на участие кипчаков в монгольских военных походах, что свидетельствует о раннем принятии монгольского сюзеренитета. В статье подчеркивается династическая преемственность вассальных кипчакских родов и их политическая лояльность, обусловленная личными и стратегическими обстоятельствами. *Заключение.* Таким образом, ставится под сомнение упрощенное представление о «завоевании» и проливает свет на переговоры, политические расчеты и внутреннюю динамику племен в процессе включения степи в имперскую систему монголов.

Ключевые слова: Кипчаки, Монгольская империя, Золотая Орда, Чингисхан, Восточный Дешт-и-Кипчак

Благодарность. Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19579400).

Для цитирования: Сабитов Ж.М. Завоевание Восточного Дешт-и Кипчака армией Чингисхана в 1210-1230-е гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 801-811. [на казахском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

THE CONQUEST OF EASTERN DESHT-I-KIPCHAK BY THE ARMY OF GENGHIS KHAN IN THE 1210-1230S

Zhaksylyk M. Sabitov¹

¹Research institute for Jochi Ulus Studies (Kazakhstan, 010000 Astana, Pushkin Str., 15 B)

PhD, director

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© Valikhanov, 2025

© Sabitov Zh.M., 2025

Abstract. Introduction. The article considers the complex and multi-stage process of integration of Desht-i-Kipchak into the Mongol Empire. At present, there is a widespread opinion in the scientific community that this process occurred as a result of military conquest. On the contrary, the author demonstrates the facts of voluntary or “semi-voluntary” subjugation on the part of some Kipchak tribes and emphasizes its importance. **Purpose and objectives.** The author aims to show how some Kipchak chiefs and clans actively sought an alliance with the Mongols. The objectives of the study are to identify the reasons, to study the personalities who played important roles in the formation of relations with the Mongols, and to determine the nature of the participation of the Kipchaks in the Mongol conquest campaigns. **Materials and methods.** The main basis of the study was the analysis of a number of primary sources (including works by Juwayni, al-Nasawi, al-Nuwairi, Yuan Shi and Bashkir genealogies). The article uses the methods of internal criticism of sources and synthesis. **Results.** The study identifies the political reasons of the Kipchak leaders, often expressed in the desire for revenge or to strengthen their own power. Special attention is paid to the figures of Vitut and Muyten-biy, whom the author identifies as Vitut's younger son, who, when lost local conflicts, sought protection and support from Genghis Khan. The sources also stress the participation of the Kipchaks in Mongol military campaigns, which proves an early acceptance of Mongol suzerainty. The article emphasizes the dynastic continuity of vassal Kipchak clans and their political loyalty due to personal and strategic circumstances. **Conclusion.** The article challenges the simplified notion of 'conquest' and sheds light on the negotiations, political calculations and internal dynamics of the tribes in the process of incorporating the steppe into the Mongol imperial system.

Keywords: Kipchaks, Mongol Empire, Golden horde, Genghis Khan, Eastern Desht-i-Kipchak

Acknowledgements. This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19579400).

For citation: Sabitov Zh.M. The conquest of Eastern Desht-i-Kipchak by the army of Genghis Khan in the 1210–1230s // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 801-811. [In Kaz.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

Қысқашы. Шығыс Дешті Қыпшақ аумағының Моңғол империясы құрамына ену үдерісі ұзаққа созылып, көпқырлы сипатта өтті. Бұл үдеріс моңғолдардың сыртқы саяси басымдықтарының өзгеруіне байланысты бірнеше мәрте үзілістерге ұшырады. Зерттеушілердің басым бөлігі бұл үдерісті орынды түрде жаулап алу әрекеті деп бағалайды [Кузембаев, 2013], [Олсен, 2008], [Үскенбай, 2013], [Храпачевский, 2011], [Хрусталеv, 2013]. Бұл тақырыпты қазақ тарихшысы Зардыхан Қинаятұлы да өзінің екі монографиясында зерттеген [Қинаятұлы, 2010], [Қинаятұлы, 2014]. Алайда алғашқы дереккөздерге сүйенсек, қыпшақ тайпаларының барлығы дерлік тек күшпен ғана бағындырылды деуге келмейді. Керісінше, тарихи деректердің бірқатары кейбір ру-тайпалардың моңғолдарға өз еркімен немесе «мәжбүрлі түрде келісіммен» бағынышты болғанын көрсетеді. Аталған зерттеу жұмысы осы мәселені тереңірек талдауға арналған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Шығыс Дешті Қыпшақты бағындыруға қатысты әртүрлі дереккөздерде сақталған бес түрлі тарихи сюжет бар:

1. Қыпшақ көсемдері Витут пен Гурег туралы сюжет (монах Юлианның әңгімесі);
2. XIII ғасырдағы араб деректерінде және қазақ пен сібір татарларының фольклорында сақталған Токсоба қыпшақ руынан шыққан Аккобек (немесе Аккубул) туралы сюжет;
3. Башқұрттың Үсерған руының негізін қалаушы Мүйтен бидің тарихына қатысты сюжет;
4. 1230-жылдары моңғолдарға бағынған қыпшақ қолбасшысы Тутук туралы сюжет.

Төменде аталған барлық сюжеттерге жеке-жеке тоқталамыз:

Шыңғыс хан әскерінің Шығыс Дешті Қыпшақты бағындыруын сипаттайтын басты дереккөздердің бірі – монах Юлианның Гурег, Витут және Гургут туралы әңгімесі [Образование Золотой Орды, 2008: 237–239].

Талқылау. Я.В. Пилипчук Витут пен Гурег арасындағы қақтығыстарды қыпшақ билеушілері – Қыран мен Иналшық арасындағы күрестің көрінісі ретінде түсіндіреді. Ол бұл екі тұлғаны аға-іні қарым-қатынасындағы, яғни ағайын мен жиен ретінде сәйкестендіреді [Пилипчук, 2011 (а): 195].

Басқа бір еңбегінде Я. Пилипчук П. Голубовский мен Х. Гьеконяның пікірлеріне сүйене отырып, Гурегті Юрий Кончаковичпен теңестіру нұсқасына бейім екенін білдіреді және ақырында осы пікірмен келісетінін атап өтеді [Пилипчук, 2013: 167, 169].

Өз кезегінде ан-Насауи Кавказдағы қыпшақтардың билеушісі ретінде белгілі Гюр-хан туралы айтады. Ол Жәлел ад-Динмен одақтасып, Дербентке бірлескен жорық жасауды көздеген болатын

[ан-Насауи, 1996: 213–214]. Я. Пилипчук бұл тұлғаны да Юрий Кончаковичпен байланыстырады [Пилипчук, 2013: 101], және бұл пікірмен біз де келісеміз. Алайда біз бұл одақтың моңғол қолбасшылары Жебе мен Сүбедей аймаққа келмей тұрып жасалғанын, сол себепті олардың Дербент арқылы өтуіне бұл одақ кедергі келтіргенін алға тартамыз.

Монах Юлиан әңгімесіне түсініктеме жазған құрастырушылар – М.С. Гатин, Л.Ф. Абзалов және А.Г. Юрченко – Гургуты немесе «қарақытайлық гурхан» ретінде [Образование Золотой Орды, 2008: 237], немесе Шыңғыс ханның өзі ретінде [Образование Золотой Орды, 2008: 239] қарастырады.

Егер аталған мәліметтерді қысқаша мазмұндап, түйіндеп берсек, оларды келесі тезистер түрінде көрсетуге болады (тезистерден кейін біз өз пікірлерімізді ұсынамыз):

1. «Бірінші татар соғысы» Готт елінде Гургут есімді көсемнің билік етуі кезінде басталды. Оның қарындасы болған. Бұл әйел белгісіз бір халықтың көсеміне шабуыл жасаған, бірақ тұтқынға түсіп, қорлық көріп, ар-намысы тапталып, кейін басы шабылған. Осы қылмыстың себепкері болған көсем өз жерінен қашып, Орнах сұлтанына барып паналаған.

Біздің ойымызша, бұл жерде Гургут – Шыңғыс ханның өзі, ал оның қарындасы – Темулун. Монғол дереккөздерінде Темулун сирек аталады. Ол Есугей мен Өзлүннің ең кенже қызы ретінде сипатталады. Тарғұтай-Кирилтук пен меркіттердің шабуылы кезінде ол жас бала болған. Кейінгі кезеңде оның аты мүлде аталмайды.

Біздің пайымымызша, бұл оның маскара жағдайда қаза тапқанымен байланысты. Ол меркіттер тарапынан қорланып, өлтірілген болуы мүмкін. Бұл оқиға монғолдық ресми насихатта әдейі жасырылып, дереккөздерде көрсетілмеген. Сол сияқты Терк-Амал атты құнғырат ханының 1210-жылдарға дейінгі билігі туралы, немесе Шыңғыс ханның бір апайының Жошы есімді адамға күйеуге шыққаны жөніндегі мәліметтер де монғол шежіресінде көрініс таппаған.

Темулунды өлтірген көсем сөзсіз меркіт көсемі болған, ал бұл руға деген өшпенділік Шыңғыс ханның бүкіл өмірін бойлаған. Меркіттер бірнеше жеңілістен кейін Хорезм шах Мұхаммедтің билігіндегі Үргенішке қашуға мәжбүр болды.

Осылайша, Шыңғыс ханның меркіттерге деген өшпенділігіне меркіттердің оның әйелі Бөртені тұтқынға алуы ғана емес, оның сүйікті қарындасы Темулунның да маскара өлімі себеп болды деуге толық негіз бар. Айта кету керек, Жошының меркіттерден тарағаны жөніндегі оқиға, яғни оның Шыңғыс ханның емес, меркіт тұтқынының ұрпағы болуы – бірқатар зерттеушілердің пікірінше, 1240-1260-жылдары пайда болған кейінгі жалған аңыз. Сондықтан негізгі өшпенділік пен қудалау себебі ретінде Темулунның өлімін қарастыру тарихи логикаға әлдеқайда сай келеді.

Монах Юлианның әңгімесіндегі Гургутаның Шыңғыс хан екеніне тарихшылардың ешқайсысы күмән келтірген жоқ. Сондықтан Гургута апасының оқиғасы монғол деректерінде өмірбаяны дерлік белгісіз Шыңғыс ханның қарындасы Темулунның оқиғасы деп пайымдау қисынды.

2. Қыпшақ (куман) көсемі Витут есімді адам өте бай болған. Дереккөзде оның малдары «алтын арықтардан су ішкені» атап өтіледі. Басқа бір көсем – Буз өзенінің бойынан шыққан Гурег – Витутқа шабуыл жасап, оны жеңеді. Витут ұлдарымен бірге Орнаха сұлтанына қашып барады. Алайда Витуттың бұрынғы көршісі болған Орнаха сұлтаны оған болған өкпесін есіне алып, оны дарға асып өлтіреді де, оның халқын өз билігіне бағындырады. Витуттың ұлдары қашып, қайтадан Гурегке оралады. Гурег олардың үлкенін өлтіреді. Кішісі Гургутаның жанына барып, одан кек алуға көмектесуін өтінеді.

Гургутаның көмегімен Витуттың кенже ұлы Гурегтен кек алады. Кейінірек ол Орнаха сұлтанынан да кек алуға көмектесуін сұрайды. Ол өз әкесінің руы Орнахаға бағынғанын айтып, егер Гургута шабуыл жасаса, бұл ру оған көмектесетінін уәде етеді. Осыдан кейін Гургута Орнах сұлтанына жорық жасап, оны жеңеді [Алтын Орданың қалыптасуы, 2008: 237–238].

Бұл жерде бір маңызды қайшылықты атап өткен жөн: дереккөз бойынша, Шыңғыс хан әуелі Гурегті, содан соң Орнаха сұлтанын жеңген болып шығады. Егер Гурег Юрий Кончакович деп түсінілсе, онда оқиғалар реті керісінше болған: алдымен Хорезмшах жеңіліп, содан кейін Юрий Кончакович жеңілген. Бұл қайшылық дерек мәтініндегі уақыт тәртібінің шатаسقанын немесе кейінгі әдеби қайта өңдеулер нәтижесінде пайда болғанын көрсетеді.

Сонымен қатар бұл жерде Витуттың Хорезмшахпен көрші болғаны да көрінеді. Демек, оның иеліктері қазіргі Батыс Қазақстаннан бастап, Төменгі Еділ бойын және Солтүстік Кавказ далаларына дейін созылған. Витуттың байлығы, болжам бойынша, оның Еділ Бұлғариясынан Хорезмге дейінгі сауда жолдарын, сондай-ақ Ұлы Жібек жолының бір тармағын бақылауымен байланысты болған.

Осылайша, егер Гурегті Юрий Кончаковичпен, Орнаха сұлтанын Мұхаммед Хорезмшахпен, ал Гургутаны Шыңғыс ханмен сәйкестендірсек, онда Витуттың кенже ұлы Шыңғыс ханға саналы түрде

бағынған алғашқы қыпшақ көсемі болған деп тұжырымдауға негіз бар. Оның мұндай қадамы Шыңғыс ханнан қолдау тауып, отбасы мен биліктен айырылғаны үшін кек алу мүмкіндігін иелену мақсатымен жасалған. Бұл оқиға қыпшақ билеушілерінің кейбірі Моңғол империясына ашық жауласудан гөрі, прагматикалық одақ пен жеке мүдделерді қорғауға басымдық бергенінің айқын көрінісі болып табылады.

2. Аккобек туралы араб дереккөздеріндегі мәліметтер.

Ан-Нувейри өзінің энциклопедиясында «Түріктер істері туралы» атты тарауында Бейбарыстың құлдыққа қалай түскені жайлы жағдайларды сипаттайды.

Аталған тараудың осы бөлігінде Дурут пен Токсоба атты қыпшақ рулары арасындағы тайпааралық қақтығыс баяндалады. Дерекке сәйкес, Дурут руының өкілі, Мангуш есімді адам — әйгілі хан Котян Сутоевичтің ұлы — аңшылыққа шыққан кезде Токсоба руының өкілі Аккубул (Аккобек) тарапынан тұтқынға алынып, өлтірілген. Ұлының жоғалғанын білген әкесі мен руластары іздеуге кірісіп, Мангуштың қаза тапқанын анықтаған соң, қарымта алу үшін әскер жинап, Аккубулға шабуыл жасайды. Ұрыста Дурут руы жеңіске жетіп, Аккубул жарақат алады.

Сол кезде Аккубул өзінің Ансар (немесе Унсар) есімді бауырын Шыңғыс ханның ұлы Жошыға жібереді. Аккубулдың бауыры Жошыға жағдайды баяндап, қарсылық тек Дурут руынан ғана келетінін, аймақта басқа күш жоқ екенін жеткізеді. Осы өтінішке жауап ретінде Жошы әскерімен Дурут руына жорық жасап, бұл рудың көп бөлігін қырып, көптеген адамдарды тұтқынға алады. Кейін бұл тұтқындар құлдыққа сатылып, түрлі қалалар мен аймақтарға таратылған [История Казахстана в арабских источниках, 2005: 65].

Кейбір зерттеушілер, әсіресе Р.Ю. Почекаев, бұл жерде «Души» (Жошы) деген атпен Батудың меңзелуі мүмкін екенін айтады. Сондай-ақ, Котян бұл жерде кейінірек Венгрияға кеткен Котян Сутоевичпен бір тұлға емес деп санайды [Почекаев, 2006: 110]. Бұдан бөлек, Р.Ю. Почекаев А.Г. Юрченконың бұл Котян Теркен-хатунның туысы болған деген нұсқасын да қолдайды [Почекаев, 2006: 108].

Біз бұл оқиғалардың Бату заманына тиесілі болғанымен келісеміз. Алайда, біздің пайымдауымызша, екі Котян – бір адам, бір ғана хан. Котян Дурут тайпасынан шыққан, сондықтан ол басқа рудан шыққан Теркен-хатунның туысы бола алмайды [Сабитов, 2011а: 181].

Бұрын бұл эпизодты біз Калка өзеніндегі шайқаспен байланыстырған едік. Ол кезде Сүбедей мен Жебе Котянды жеңген болатын [Сабитов, 2011а: 181]. Алайда қазіргі таңда біз Аккобек пен Котян арасындағы қақтығыс пен кейінгі соғыс оқиғалары 1227–1230 жылдары орын алған деп есептейміз. 1229 жылы Өгедей тарапынан Сүбедей (Сүнітай емес) мен Көкешай басқарған 30 мыңдық корпус Жошы ұлысының батысына аттандырылды. Бұл жорық Аккобекті қолдау және Котян Сутоевичке қарсы бағытталған әскери науқанның бір бөлігі болған.

Біз бұл оқиғалардың Бату заманына тиесілі болғанымен келісеміз. Алайда, біздің пайымдауымызша, екі Котян – бір адам, бір ғана хан. Котян Дурут тайпасынан шыққан, сондықтан ол басқа рудан шыққан Теркен-хатунның туысы бола алмайды [Сабитов, 2011а: 181].

Бұрын бұл эпизодты біз Калка өзеніндегі шайқаспен байланыстырған едік. Ол кезде Сүбедей мен Жебе Котянды жеңген болатын [Сабитов, 2011а: 181]. Алайда қазіргі таңда біз Аккобек пен Котян арасындағы қақтығыс пен кейінгі соғыс оқиғалары 1227–1230 жылдары орын алған деп есептейміз. 1229 жылы Өгедей тарапынан Сүбедей (Сүнітай емес) мен Көкешай басқарған 30 мыңдық корпус Жошы ұлысының батысына аттандырылды. Бұл жорық Аккобекті қолдау және Котян Сутоевичке қарсы бағытталған әскери науқанның бір бөлігі болған.

Я.В. Пилипчук Аккобекті Шаруканид деп санаған [Пилипчук, 2011 (а): 194], нақтырақ айтқанда, оны Юрий Кончаковичпен теңестірген (Аккубул, Аккобек қыпшақша есімі, ал Юрий шоқыну кезінде алынған есімі) [Пилипчук, 2013: 91]. Бұл жерде біз мүлдем келіспейміз, себебі аталған оқиғалар хижра бойынша 626 жылға, яғни 1228 жылдың желтоқсанынан 1229 жылдың қарашасына дейінгі кезеңге тиесілі. Бұл уақытта Юрий Кончакович әлдеқашан қайтыс болған еді.

3. Қыпшақ тайпаларының Моңғол империясы құрамына өз еркімен қосылғаны туралы үшінші дерек Башқұрт шежірелерінде кездеседі. Бұл шежірелерде Токсоба руынан шыққан немесе сол рудың өкілі болған Муйтен есімді адамның Шыңғыс ханмен тікелей кездесіп, оған вассалдық серт бергені айтылады. Өзінің адалдығы үшін Муйтенге Жайық, Орал және Сақмара өзендері бойындағы жерлер берілген.

И.В. Антоновтың нұсқасына сәйкес, Муйтен-бий Бату ханның замандасы болған және 1230-жылдардағы Батыс жорығына қатысып, Сақмарадан Донға дейінгі аралықты жорықпен жүріп өткен [Антонов, 2013: 88–89]. Башқұрт шежіресінде Муйтен-бийдің ұлы Үсерған аталып өтеді, одан

Үсерған тайпасы тараған. Бұл ру кейін Шағали (Шейхали) атты ұл арқылы жалғасады [Башқұрт шежірелері, 1960: 84–85]. Үсерған тайпасының ұраны Токсоба [Башқұрт шежірелері, 1960: 201], бұл олардың қыпшақтың Токсоба тайпасынан тарағанын дәлелдейді.

Мажитов та осы деректі нақтылай түседі: Муйтен (Токсобаның ұлы немесе сол рудан шыққан) Шыңғыс ханға барып, вассалдық қабылдаған, содан соң Жайық пен Сақмара бойындағы жерлерге ие болған [Мажитов, 2010: 336].

Антонов Муйтен-бийді 1230-жылдардағы Батыс жорығына қатысушы ретінде сипаттай отырып, оны Шыңғыс хан емес, Бату ханның замандасы санаған. Бұл жерде біз ішінара келіспейміз: біздің ойымызша, Муйтен Шыңғыс ханның кіші замандасы және Бату ханның үлкен замандасы. Ол, шамасы, Жошының дүниеге келген кезеңінде туған, сондықтан тарих сахнасында әрі Шыңғыс ханмен, әрі Бату ханмен қатар өмір сүрген.

Бұл деректі ан-Нувейридін әңгімесімен салыстыра отырып, ұқсастық байқауға болады: екі жағдайда да Токсоба руы туралы сөз болады. Көшбасшылардың есімдері әртүрлі болғанымен (Муйтен және Аккобек), олар туыстық байланыста болуы мүмкін. Мәселен, Муйтеннің ұлы Үсерған мен Аккобектің бауыры Ансар (немесе Унсар) есімдерінің үндестігі назар аударарлық. Мұның негізінде, Аккобек пен Унсар Муйтеннің ұлдары болған деген жорамал айтуға болады. Демек, Муйтен Шыңғыс хан заманына тиесілі тұлға, шамамен сол кезеңде қайтыс болған, ал оның мұрагері ретінде тарихи сахнаға Аккобек шыққан.

Егер осы гипотезаны қабылдайтын болсақ, онда моңғолдардың Аккобектің өтінішіне неге жедел жауап бергені түсінікті болады: ол моңғол ханына вассалдық серт берген адамның ұлы әрі осы міндеттің жалғастырушысы болған. Бұдан да маңыздысы бұл мәліметтер монах Юлиан сипаттаған оқиғамен үйлесіп отыр: онда Витуттың кенже ұлы Шыңғыс ханнан қорған мен көмек сұрайды. Бұл тұлға Муйтен-бий болуы әбден мүмкін, ол әкесінен және бауырынан айырылғаны үшін кек алуға бел буып, Шыңғыс ханның адал одақтасына айналған.

Муйтен Шыңғыс ханға өзінің әкесі үшін (Хорезмшахқа кек) және бауыры үшін (Юрий Кончаковичке кек) көмек көрсеткені үшін шынайы алғыс білдірген. Ал оның ұлы Аккобек, Шыңғыс ханның тағы бір жауы – Калкадағы 1223 жылғы шайқаста моңғолдарға қарсы соғысқан Котянмен күреске тап келгенде, әкесінің вассалдық мәртебесіне сүйене отырып, Шыңғыс ханның мұрагерлерінен көмек сұрауға толық хақылы болған.

4. Юань ши шежіресінде қыпшақ қолбасшысы Тутуктың ата-бабасы туралы мәліметтер келтіріледі. Онда Инасыдан ұлы Хулусуман (мүмкін, Урусман) туғаны, ал оның ұлы – Бандучи екені айтылады. Мөңке хан Хулусуманның иеліктеріне шабуыл жасағаннан кейін, ол Ұғедейге елші жіберіп, өз еркімен бағынуға ниет білдірген. Кейінірек Бандуча халқын бастап Мөңкеге қарсы шықпай, оны мойындап, оның жорығына қосылған. Ол аландардың астанасы – Мағасты қоршауға қатысқан. Тутуктың ата-бабалары Юйлибойли (Орал) таулары маңында өмір сүрген [Храпачевский, 2013: 46–47].

Храпачевский Р.П. кейбір қыпшақтардың Инасы хан ордасынан башқұрттарға қоныс аударып, суун-қыпшақтардың ата-бабасына айналған деп болжайды (сонда, 36-бет). Алайда оның Тутук династиясын кундар (кун/куман) тайпасынан таратқан гипотезасының нақты дәлелі жоқ [Храпачевский, 2013: 22-25].

Бұған дейін П. Пелльо Инасыды - Отырар оқиғасының бастамашысы әрі Теркен-хатунның ағайыны ретінде белгілі Иналшықпен теңестірген. Бұл пікірді Я.В. Пилипчук та қолдаған [Пилипчук, 2011 (6): 260]. Бұрын Тишин В.В. мен Тимохин Д.М. Инасы мен Иналшықты бір адам деп қарастырудың тілдік дәлелдері жоқ екенін айтқан. Алайда біздің пікірімізше, бұл жерде логикалық дәлелдер әлдеқайда сенімді. Инасы кезінде меркіттерді паналатқан. Ал Юлиан әңгімесінен меркіттердің Мухаммед Хорезмшахқа барып паналағанын білеміз. Оларды паналатқан адамның Иналшық Қайыр хан болуы ықтимал. Тағы бір сондай ханды атау қиын.

Француз шығыстанушы П.Пеллио мен украин тарихшысы Я. Пилипчук, Инасы мен Иналшықты анықтаудың пайдасына басқа дәлелдер бар.

Біріншіден, Инасы мен Иналшық қыпшақтардың көсемдері болды.

Екіншіден, екеуі де Шыңғыс ханмен соғысты.

Үшіншіден, олардың есімдері өте ұқсас. Қытай иероглифтерінің түркі атауларын қалай бұрмалайтынын қарастырсақ, бұл жерде үлкен ұқсастықты байқаймыз.

Төртіншіден, екеуі де Қазақстан аумағында бір уақытта өмір сүрген.

Бесіншіден, басқа дереккөздер (монах Юлиан, Рашид ад-Дин, Моңғолдардың құпия тарихы, Ән-Насауи, Жүзжани және т.б.) бірде-бір қыпшақ ханы Инасыны білмейді. Оның үстіне бұл

деректердің көпшілігі қыпшақтардың көсемі Иналшық туралы біледі. Сондықтан логика заңдарына сүйене отырып («Оккам ұстарасы») бұл екі тұлғаны (Тұтықтың атасы Қыпшақ ханы Инасы мен Қыпшақ ханы Иналшық Қайыр хан) бірдей деп болжауға болады.

Иналшықтың ұрпақтары - Хулусуман мен Бандуча 1236 жылға дейін қарсылық көрсетіп отырған. Тек Мөңкенің шабуылы олардың бағынуына мәжбүрлеген. Бандуча аманат ретінде Мөңкенің қолына беріліп, онымен бірге Қытайға аттанған. Оның ұлы Тутук кейін Хубилай ханның ордасында қызмет атқарған. Бұған дейін Иналшықтың балалары, әкесінің моңғолдар қолынан өлімін ұмытпай, белсенді қарсылық көрсетіп отырған, бірақ қарсы жақтың әскери басымдығы олардың берілуіне алып келген.

С.М. Ахинжановтың Хулусуман мен Бачманды бір тұлға деп отождествіргісі келген талпынысы [Ахинжанов, 1995: 237] бізге әлсіз дәлелденген болып көрінеді.

Бірақ Жувейни сипаттаған Бачманның өмір тарихы [История Казахстана в персидских источниках, 2006: 60-61] Хулусуманның өмірбаянына ұқсамайды.

Біздің пікірімізше, Иналшық (Инасы) кун руына жатпаған. Ахинжановтың өз сөзіне сүйенсек, Иналшықтың немере қарындасы - Теркен-хатун (олардың әкелері ағайынды болған) – Насауидің мәліметі бойынша байаут тайпасынан шыққан [Ахинжанов, 1995: 206, 220].

5. Тағы бір бесінші сюжет бар – ол Тайбұғыға және Шыңғыс хан империясына Тобыл мен Ертіс арасындағы көшпелі халықтардың (Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібірдің бір бөлігі) қосылуына қатысты.

Мұнда Тайбұғы әулетінің шығу тегі мәселесі ерекше маңызды. Бұл әулеттің пайда болуына қатысты бірнеше аңыз бар, олардың кейбірін Г.Ф. Миллер өз еңбектерінде тіркеп қалдырған:

А. Бірінші аңыз бойынша, Ертіске құятын Есіл өзенінің бойында Он есімді билеуші өмір сүрген. Ол Ертіс, Тобыл, Тұра өзендері бойында көшіп-қонып жүрген тайпаларды және «маңайдағы вогулдар мен остяктарды» басқарған. Осы Он билеушіге Шыңғыс хан шабуыл жасап, оны жеңген. Оның Тайбұға есімді ұлы аман қалып, құтылып кетеді. Біраз уақыттан кейін Шыңғыс хан оны тауып алып, вассал ретінде өзіне бағындырып, әкесінің орнына қояды. Тайбұға Тюмень қаласын (Чингидин деп атаған) негіздейді. Одан кейін бұл өңірді оның ұрпақтары билеген [Миллер, 1937: 189–190].

Б. Екінші аңыз бойынша, Есіл өзенінің бойында Он-Сом-хан есімді билеуші тұрған. Есіл Ертіске құятын жерде, «қызыл жарда» (татарша «кизыл-яр») оның ордасы — Қызыл-Тұра орналасқан. Он-Сомнан кейін оның мұрагері Иртышак билік жүргізген. Аңызға сәйкес, Ертіс өзенінің аты сол Иртышактан шыққан. Шыңғыс хан Иртышакқа шабуыл жасап, оны жеңеді. Кейінірек Есіл бойында Саргачик билік етеді [Миллер, 1937: 190].

В. Үшінші аңызда айтылғандай, Шыңғыс хан Бұхараны бағындырған соң, Қазан ордасынан немесе қазіргі «Қырғыз-қайсақ ордасынан» шыққан Тайбұға есімді сұлтан, хан Мамықтың ұлы, Шыңғыс ханнан Ертіс, Тобыл, Есіл және Тұра өзендері бойындағы жерлерді иелікке сұрайды. Шыңғыс хан бұл жерлерді басқаруға Тайбұғаны тағайындайды, ал оның ұрпақтары кейін сол аймақтарды иеленуді жалғастырады [Миллер, 1937: 190].

Тағы бір сақталған аңыз бойынша, Шыңғыс хан Бұхарияны (яғни Мауераннахрды) бағындырғаннан кейін Есіл өзенінде билік жүргізген Он ханның ұлы Иртышакты талқандаған. *«Қаза тапқан ханның ұлы, ал кейбір нұсқаларда немересі Тайбұға өлімнен өзінің бұрынғы қызметшісі, тәрбиешісі Мұрат-бидің адалдығы арқасында аман қалған. Кейін Шыңғыс хан Тайбұғаның бар екенін білген соң, оны чудь халқына қарсы соғысқа жібереді. Бұл соғыста Тайбұға бірнеше ерлік жасап, даңққа бөленеді... Тайбұғаның әскери ерліктері үшін Шыңғыс хан оған бостандық сыйлап, Тайбұға бірнеше жерлесімен бірге Яшыл-Тұра атты қала тұрғызады»* [Абрамов, 1861].

Г. Жақында З.А. Тычинских сібір татарларының батырлық жырларына қатысты деректерді жариялады [Тычинских, 2022: 488–504].

«Ильдан мен Голдан» атты эпосқа сәйкес, Шыңғыс ханның қолбасшыларының бірі – Ишим есімді тұлға Силанға (мүмкін, Сібірге) келеді. Ол «магулдарды» қуып шығып, Сурай (Ишим) өзенінің жағасына қала салып, сонда хан болады. Ол қайтыс болғаннан кейін хан тағына Ансам отырады (оны Г.Ф. Миллер келтірген Он-Сом-ханмен салыстыруға болады).

Ильдан Улан батыр руынан шыққан жас жігіт, ал Голдан — көркем қыз. Ансам хан Голданды әкесінің үйінде көріп, оған үйленбекші болады, бірақ Голдан қашып кетеді. Ильдан мен оның әкесі Самай қызды Ансам ханның қуғыншыларынан құтқарып, оның адамдарын өлтіреді. Осыдан кейін Ильдан өз руымен алдымен «магулдарға», кейін Ансам ханмен жауласқан Чангы бидің жеріне қашады.

Ансам Ильданға қарсы бауыры Иртышақты жібереді. Ильдан Иртышақты жеңіп, ол жараланып, қашып кетеді. Бір шайқаста Самай Ансамды жеңіп, оны өлтіреді. Ильдан мен Чангы бий Иртышақты жеңеді, ол жеңілгеннен кейін Ертіс (Сонгар) өзенінің арғы бетіне қашып өтеді. Осыдан кейін Ильдан Қызыл Тураға қоныстанады. Чангы бий Ильданды өз иелігіне шақырады. Сол жерде Ильдан «аурудан» қайтыс болады. Голдан оның өлімін Чангы биден көреді де, оған соғыс жариялайды. Ол да қаза табады, ал Чангы бий Қызыл Тураны жаулап алады. Бірақ ол кеткен соң бұл қаланы Иртышак қайтарып алады. Эпоста кейін Сонгар өзені Иртышақтың құрметіне Ертіс деп аталғаны баяндалады. Сонымен қатар, Иртышақтың Баыр апа атты қарындасы да аталады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Тайбұға буркут руынан шыққан. Бұл буркуттардың шығу тегі және Тайбұғаның өзі туралы түрлі болжамдар бар, бірақ біз ол мәселеге тоқталмаймыз. Біздің ойымызша, Тайбұға қыпшақтың буркут руынан шыққан. Ад-Димашки өз еңбектерінде қыпшақтардың ішінде «брку» (барку, буркут) атты тайпа болғанын атап өтеді [Ильясова, Сабитов, 2016]. Демек, бұл буркут Тайбұға шыққан рудың өзі болуы әбден мүмкін:

Есіл мен Ертіс арасындағы өңірдің ерте тарихы туралы жинақталған қорытынды мынандай:

Ертіс пен Тобыл арасындағы өңірде бастапқыда Онсом-хан (эпоста Ансам-хан) есімді жергілікті билеуші болған. Одан кейін оның ұлы немесе бауыры Иртышак (Иртышақтың Баыр атты қарындасы болған), ал одан кейін Саргачик билік құрған. Бұл өңірге Шыңғыс хан жорық жасап, оны жаулап алған. Ол осы жердегі билеуші әулеттің бір тармағын (Иртышак пен Саргачикті) биліктен тайдырып, оның орнына сол әулеттен шыққан, бірақ оған адал болған Тайбұғаны Онсом-ханның ұлын өз вассалы ретінде билікке отырғызған.

Біздің пікірімізше, бұл әулет қыпшақтың буркут руынан шыққан. Тайбұға да осы рудан. Ад-Димашки өз заманында қыпшақтар арасында брку (барку, буркут) атты ру бар екенін жазған [Ильясова, Сабитов, 2016], бұл Тайбұға шыққан буркут тайпасының дәл өзі болуы мүмкін.

Бұл аңыздар мен эпостардан біз Шыңғыс хан әскерінің (эпоста Чангы-бий) буркут қыпшақтарының жерін жаулап, билік құрылымын қайта құрғаны туралы тарихи жадыны көреміз: бір рудың ішінен билікке адал тармақты қолдап, опасыз деп танылған тармақты ығыстыру.

1237–1238 жылдарға қатысты парсы деректері де маңызды.

«Ит жылы, яғни 635 хижра жылы (31.08.1237–20.08.1238) Берке қыпшақтарға жорық жасап, Беркути қолбасшылары Арджумакты, Куранбасты, Капаранды тұтқынға алады» [История Казахстана в персидских источниках, 2006: 86]. Бұрын біз «Беркути» атауын Батыс қыпшақтарының билеушісі Котян-ханмен (Ер-Котян) байланыстырып келгенбіз. Алайда қазір бұл жерде сөз қыпшақтың буркут руы туралы болып отырғанына сенімдіміз. Демек, буркут руының кейбір топтары моңғолдарға 1230-жылдардың соңына дейін қарсы соғыс жүргізген.

Жалпы қорытындылай келе:

Шыңғыс хан алғашында Ертіс пен Тобыл арасындағы буркут руын жаулап алды. Бұл өңірде Онсом-хан билік құрды.

Оның ұлы немесе бауыры Иртышак Шыңғыс ханға қарсы шықты. Оған жауап ретінде Шыңғыс хан Онсом-ханның ұлы Тайбұғаны қолдап, оны вассал ретінде билікке отырғызды.

Шыңғыс хан буркуттардың Солтүстік Қазақстандағы, наймандар мен қарақытайлардың оңтүстік-шығыс Қазақстандағы иеліктерін жаулап алған соң, жорықтарын Батысқа қарай жалғастырды.

Буркут руының бір бөлігі Батысқа қарай қоныс аударып, 1230-жылдардың екінші жартысына дейін моңғолдарға қарсы күресті.

Зерттеу нәтижелері. Сонымен қатар: Қыпшақтың Токсоба тайпасынан шыққан Витут бастаған топ моңғолдарға алғашқы болып өз еркімен бағынған қыпшақ тайпаларының бірі болды. Витут Юрий Кончаковичтен (Гурег) жеңіліп, Хорезмге қашып барған, бірақ онда Хорезмшах тарапынан дарға асылған.

Витуттың екі ұлы Юрий Кончаковичке қайтып оралды. Үлкені өлтірілді. Ал кіші ұлы Муйтен-бий бауырынан айырылғаннан кейін Шыңғыс ханнан көмек сұрап, қолдау мен марапат алып, моңғолдардың вассалына айналды.

Муйтен-бийдің көмегімен моңғол әскері Мұхаммед Хорезмшахты жеңді.

Кейін Сүбедей мен Жебе басқарған моңғол жасақтары Юрий Кончаковичті жазалап, бұл әрекет Муйтен-бий мүддесін көздеген кек алу ретінде жүзеге асты.

Осыдан кейін Муйтен-бий өмірінің соңына дейін Шыңғыс хан әулетіне адал болды.

Қосымша маңызды факті:

Мұхаммед Хорезмшахқа Иналшық Қайыр-хан (Юань ши-дегі Инасы) ішінара бағынышты болды.

Дәл осы Иналшық Қайыр-хан меркіт көсемін (мүмкін Хуту) паналатқан бұл адам Шыңғыс ханның қарындасын қорлаған. Меркіттер моңғолдардан жеңілген соң, Иналшыққа қашып барған. Ол оларды моңғолдарға бермеген.

Бұл жағдайда Токсоба тайпасы мен Муйтен-бийдің көмегі шешуші рөл атқарды.

Иналшық Қайыр-хан Отрарда қаза тапты, бірақ оның ұлдары 1236 жылға дейін моңғолдарға қарсы соғысты жалғастырды.

Осыдан кейін Жебе мен Сүбедейдің жасағы Кавказ жорығын жүзеге асырып, оның нәтижесінде Юрий Кончакович пен Данила Кобякович қаза тапты. Бұл жорықтан кейін сол жасағы Калка өзенінде Котян хан мен орыс князьдерінің біріккен күштерін талқандады. Шамамен осы уақытта, яғни Шыңғыс ханның өлімімен қатарлас кезеңде, Токсоба руынан шыққан Муйтен-бий де дүние салады. Оның артында екі ұлы Аккобек пен Унсар (Үсерған) қалады.

Кейінгі бір жанжал барысында Аккобек Дурут руынан шыққан Котян ханның ұлы Монгушты өлтіреді. Бұған жауап ретінде Котян Аккобекке шабуыл жасап, ол бауыры Унсарды моңғол көмегін сұрауға жібереді. 1229 жылы Еділ бойына моңғол «көмегі» келеді — Сүбедей мен Көкешай (Күкі қият болуы мүмкін) басқарған жасақ. Алайда бұл корпус келсе де, айтарлықтай жеңістерге жете алмайды.

Осы кезде Иналшықтың (Юань Шидағы Инасы) ұрпақтары моңғолдарға қарсы қарсылықты жалғастырып жатты. Тек 1236 жылғы Батыс жорығы басталған кезде ғана Мөңке ханның әскері келген соң Хулусуман берілуге мәжбүр болды, ал оның ұлы Бандуча аманат ретінде беріліп, кейін Қытайға жөнелтілді. Бандучаның ұрпақтары, оның ішінде Тутук, кейін моңғол билігінің құрылымында қызмет еткен.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Шығыс Дешті Қыпшақтың Моңғол империясы құрамына кіруін жеңімпаздар – Шыңғыс хан әскері және жеңілгендер қыпшақтар арасындағы қарапайым екіжақты соғыс ретінде сипаттауға болмайды. Бұл тек әскери әрекеттердің нәтижесі емес, сонымен қатар ішкі руаралық қақтығыстардың, әулеттік мүдделердің, жеке кек пен саяси есептердің күрделі тоғысының нәтижесі болды.

Шыңғыс ханның Дешті Қыпшақты жаулап алуы тек әскери сипатта болған жоқ. Қыпшақ тайпаларының бір бөлігі Шыңғыс ханға өз еркімен бағынды. Бұл үдеріс Дешті Қыпшақтың әлеуметтік-саяси құрылымының ішкі логикасын да, моңғолдардың геосаяси мүдделерін де ескерген тарихи күрделілікпен сипатталады.

Әдебиеттер

Абрамов, 1861 – *Абрамов Н.* Сибирские татары // *Тобольские губернские ведомости*. 1861. № 35. С. 13–18.

Антонов, 2013 – *Антонов И. В.* Средневековые башкиры. Уфа: Китап, 2013. 192 с.

Ахинжанов, 1995 – *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. 296 с.

Башкирские шежере, 1960 – *Башкирские шежере*. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1960. 305 с.

Злыгостев, 2011 – *Злыгостев В.А.* Субэдэй. Всадник, покорявший вселенную. Уфа: Дизайн Полиграф Сервис. 2011. 396 с.

Ильясова, Сабитов, 2016 – *Ильясова З.С., Сабитов Ж.М.* Сведения Нухбат ад-дахр фи аджаиб ал-барр вал-бахр ад-Димашки о тюркских племенах Дешт-и кипчака // *Золотоордынское обозрение*. 2016. Т. 4. № 3. С. 474–484.

История Казахстана в арабских источниках, 2005 – *История Казахстана в арабских источниках*. Т. 1. Алматы: Дайк-пресс. 2005. 711 с.

История Казахстана в персидских источниках, 2006 – *История Казахстана в персидских источниках*. Т. 4. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.

Катанчиев, 2008 – *Катанчиев С.Т.* Александр Невский – правнук кыпчакского (половецкого) хана Котяна. Нальчик: Эльбрус, 2008. 248 с.

Кузембаев, 2013 – *Кузембаев Н.Е.* Монгольское завоевание кыпчакских племен восточного Дешт-и Кыпчака и судьбы кыпчакской элиты в составе монгольской империи и за ее пределами // Кыпчаки Евразии: история, язык и письменные памятники. Сборник материалов междунар. науч. конф., посвященной 1100-летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2013. С. 131–151.

Қинаятұлы, 2014 – *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. 360 с.

- Кинаятұлы, 2010 – *Кинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы, 2010. 728 б.
- Мажитов, Султанова, 2010 – *Мажитов Н.А., Султанова А.Н.* История Башкортостана: Древность. Средневековье. Уфа: Китап. 2010. 496 с.
- Миллер, 1937 – *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. 609 с.
- Образование Золотой Орды, 2008 – *Образование Золотой Орды.* Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207–1266). Казань: Татарское книжное издательство. 2008. 480 с.
- Оллсен, 2008 – *Оллсен Т.Т.* Прелюдия к западным походам: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217–1237 годах // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 6. Золотоордынское время. Сб. науч. работ. Донецк, 2008. С. 351–362.
- Пилипчук, 2011 (а) – *Пилипчук Я.В.* Завоевание монголами восточноевропейских степей (1237–1242 гг.) // *Золотоордынская цивилизация*. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 187–206.
- Пилипчук, 2011 (б) – *Пилипчук Я.В.* Монгольское завоевание кочевий восточных кыпчаков // *Тюркологический сборник*. 2009–2010. Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. Москва: Восточная литература, 2011. С. 259–288.
- Пилипчук, 2013 – *Пилипчук Я.В.* Етнополітичний розвиток Дашт-і Кыпчак у IX–XIII ст. Київ, 2013. 288 с.
- Плетнева, 1990 – *Плетнева С.А.* Половцы. Москва: Наука 1990. 208 с.
- Почекаев, 2006 – *Почекаев Р.Ю.* Батый, хан, который не стал ханом. Москва: АСТ. 2006. 350 с.
- Сабитов, 2010 – *Сабитов Ж.М.* О численности монгольской армии в Западном походе (1235–1242) // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. № 1. 2010. Уральск. С. 55–73
- Сабитов, 2011 (а) – *Сабитов Ж.М.* Монгольская армия в 1206–1259 гг. // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. 2011. № 1. С. 86–114.
- Сабитов, 2011 (б) – *Сабитов Ж.М.* Хронология Западного похода 1235–43 годов // *Вестник Евразийского Национального Университета*. № 5 (84). 2011. С. 180–183.
- Тычинских, 2022 – *Тычинских З.А.* Исторические сюжеты в сибирско-татарском дастане «Ильдан и Голдан» // *Научный диалог*. 2022. Т. 11. №. 1. С. 488–504.
- Ускенбай, 2013 – *Ускенбай К.З.* Восточный Дашти-Кыпчак в XIII–начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи. Казань. 2013. 288 с.
- Храпачевский, 2011 – *Храпачевский Р.П.* Армия монголов периода завоевания Древней Руси. Серия: Забытые войны России. М.: Квадрига. 2011. 280 с.
- Храпачевский, 2013 – *Храпачевский Р.П.* Половцы-куны в Волго-Уральском междуречье (по данным китайских источников). Историко-генеалогический проект «Суюновы». Серия Материалы и исследования по истории кочевников восточноевропейских степей. Т. II. М.: ЦИВОИ. 2013. 128 с.
- Хрусталева, 2016 – *Хрусталева Д.Г.* Русь и монгольское нашествие (20–50 гг. XIII в.) Санкт-Петербург: Евразия, 2013. 416 с.
- Шихаб ад-дин ан-Насави, 1996 – *Шихаб ад-дин ан-Насави*. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Москва: Восточная литература. 1996. 290 с.

References

- Abramov, 1861 – *Abramov N.* Sibirskie tatary [Siberian Tatars]. *Tobol'skie gubernskie vedomosti*. 1861. № 35. Pp. 13–18. [In Russian]
- Antonov, 2013 – *Antonov I.V.* Srednevekovye bashkiry. [Medieval Bashkirs]. Ufa: Kitap, 2013. 192 p. [In Russian]
- Akhinzhanov, 1995 – *Akhinzhanov S.M.* Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. [Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1995. 296 p. [In Russian]
- Bashkirskie shezhere, 1960 – *Bashkirskie shezhere*. [Bashkir shezhere]. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 305 p. [In Russian]
- Zlygostev, 2011 – *Zlygostev V.A.* Subedei. Vsadnik, pokoryavshii vselennuyu. [Subedei. The horseman who conquered the universe]. Ufa: Dizain Poligraf Servis. 2011. 396 p. [In Russian]
- Il'yasova, Sabitov, 2016 – *Svedeniya Nukhbat ad-dakhr fi adzhaib al-barr va-l-bakhr ad-Dimashki o tyurkskikh plemenakh Desht-i kipchaka* [Information of Nukhbat ad-dahr fi ajaib al-barr wa-l-bahr ad-Dimashki about the Turkic tribes of Desht-i Kipchak]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2016. T. 4. № 3. P. 474–484. [In Russian]
- Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh, 2005 – *Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh* [History of Kazakhstan in Arabic Sources]. Vol. 1. Almaty. Daik-press. 2005. 711 p. [In Russian]
- Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, 2006 – *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*. [History of Kazakhstan in Persian Sources]. Almaty. Daik-press. 2006. Vol. 4. 620 p. [In Russian]
- Katanchiev, 2008 – *Katanchiev S.T.* Aleksandr Nevskii – pravnik kypchakskogo (polovetskogo) khana Kotyana. [Alexander Nevsky – great-grandson of the Kipchak (Polovtsian) Khan Kotyan]. Nal'chik: El'brus, 2008. 248 p. [In Russian]

- Khrapachevskii, 2011 – *Khrapachevskii R.P.* Armiya mongolov perioda zavoevaniya Drevnei Rusi [The Mongol army during the conquest of Ancient Rus]. Seriya: Zabytye voyny Rossii. Kvadriga. 2011. 280 p. [In Russian]
- Khrapachevskii, 2013 – *Khrapachevskii R.P.* Polovtsy-kuny v Volgo-Ural'skom mezhdurech'e (po dannym kitaiskikh istochnikov) [The Cumans-Kuns in the Volga-Ural interfluvium (according to Chinese sources)]. *Istoriko-genealogicheskii proekt "Suyunovy"*. Seriya "Materialy i issledovaniya po istorii kochevnikov vostochnoevropeiskikh stepei". T. II. M.: TsIVOI. 2013. 128 p. [In Russian]
- Khrustalev, 2016 – *Khrustalev D.G.* Rus' i mongol'skoe nashestvie (20–50 gg. XIII v.) [Rus' and the Mongol Invasion (20–50s of the 13th century)]. Sankt-Peterburg: Evraziya, 2013. 416 p. [In Russian]
- Kuzembaev, 2013 – *Kuzembaev N.E.* Mongol'skoe zavoevanie kypchakskikh plemen vostochnogo Desht-i Kypchaka i sud'by kypchakskoi elity v sostave mongol'skoi imperii i za ee predelami [The Mongol conquest of the Kipchak tribes of eastern Desht-i Kipchak and the fate of the Kipchak elite within the Mongol Empire and beyond]. Kypchaki Evrazii: istoriya, yazyk i pis'mennyye pamyatniki. Sbornik materialov mezhdunar. nauch. konf., posvyashchennoi 1100-letiyu Kimekskogo gosudarstva v ramkakh Dnei tyurskoi pis'mennosti i kul'tury. Astana Evrazijskij nacional'nyy universitet im. L.N. Gumileva, 2013. Pp. 131–151. [In Russian]
- Qinaiatuly, 2014 – *Qinaiatuly Z.* Qazaq memleketi zhane Zhoshy han [The Kazakh state and Jochi Khan]. Almaty: Eltanyr baspas, 2014. 360 p. [In Kazakh]
- Qinaiatuly, 2010 – *Qinaiatuly Z.* Shyngys han zhane Qazaq memleketi. [Genghis Khan and the Kazakh state]. Almaty: Eltanyr baspas, 2010. 728 p. [In Kazakh]
- Mazhitov, Sultanova, 2010 – *Mazhitov N.A., Sultanova A.N.* Istoriya Bashkortostana: Drevnost'. Srednevekov'e [History of Bashkortostan: Antiquity. Middle Ages]. Ufa: Kitap. 2010. 496 p. [In Russian]
- Miller, 1937 – *Miller G. F.* Istoriya Sibiri. [History of Siberia]. Vol. I. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1937. 609 p. [In Russian]
- Obrazovanie Zolotoi Ordyy, 2008 – *Obrazovanie Zolotoi Ordyy.* Ulus Dzhuchi Velikoi Mongol'skoi imperii (1207–1266) [Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region in 1217–1237]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 2008. 480 p. [In Russian]
- Ollsen, 2008 – *Ollsen T. T.* Preludiya k zapadnym pokhodam: mongol'skie voennyye operatsii v Volgo-Ural'skom regione v 1217–1237 godakh [Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region in 1217–1237]. *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ya*. T. 6. Zolotoordynskoe vremya. Sb. nauch. rabot. Donetsk, 2008. Pp. 351–362. [In Russian]
- Pilipchuk, 2011 (a) – *Pilipchuk Ya.V.* Zavoevanie mongolami vostochnoevropeiskikh stepei (1237–1242 gg.) [The Mongol conquest of the Eastern European steppes (1237–1242)]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statei. Vypusk 4. Kazan': OOO «Foliant», Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011. Pp. 187–206. [In Russian]
- Pilipchuk, 2011 (b) – *Pilipchuk Ya.V.* Mongol'skoe zavoevanie kochevii vostochnykh kypchakov [The Mongol conquest of the nomadic regions of the eastern Kipchaks]. Tyurkologicheskii sbornik. 2009–2010. Tyurskie narody Evrazii v drevnosti i srednevekov'e. Moskva: «Vostochnaya literatura». 2011. Pp. 259–288. [In Russian]
- Pilipchuk, 2013 – *Pilipchuk Ya.V.* Etnopolitichnyi rozvitok Dasht-i Kypchak u IX–XIII st. [Ethnopolitical development of Dasht-i Kypchak in the IX–XIII centuries]. Kii. 2013. 288 p.
- Pletneva, 1990 – *Pletneva S. A.* Polovtsy. [Polovtsy]. Moskva: Nauka 1990. 208 p. [In Russian]
- Pochekaev, 2006 – *Pochekaev R. Yu.* Batyi, khan, kotoryi ne stal khanom. [Batu, the khan who did not become khan]. Moskva: AST. 2006. 350 p. [In Russian]
- Sabitov, 2010 – *Sabitov Zh.M.* O chislennosti mongol'skoi armii v Zapadnom pokhode (1235–1242) [On the size of the Mongol army in the Western Campaign (1235–1242)]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. № 1. 2010. Ural'sk. P. 55–73 [In Russian]
- Sabitov, 2011 (a) – *Sabitov Zh.M.* Mongol'skaya armiya v 1206–1259 gg. [Mongol army in 1206–1259]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. 2011. № 1. Pp. 86–114. [In Russian]
- Sabitov, 2011 (b) – *Sabitov Zh.M.* Khronologiya Zapadnogo pokhoda 1235–43 godov. [Chronology of the Western Campaign of 1235–43]. *Vestnik Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta*. 2011. № 5 (84). Pp. 180–183. [In Russian]
- Tychinskikh, 2022 – *Tychinskikh Z.A.* Istoricheskie syuzhety v sibirsko-tatarskom dastane "Il'dan i Goldan" [Historical subjects in the Siberian-Tatar dastan "Ildan and Goldan"]. *Nauchnyi dialog*. 2022. T. 11. № 1. Pp. 488–504. [In Russian]
- Uskenbai, 2013 – *Uskenbai K.Z.* Vostochnyi Dasht-i-Kypchak v XIII-nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii ulusa Dzhuchi [Eastern Dasht-i-Kipchak in the 13th–early 15th centuries. Problems of the ethnopolitical history of the Jochi ulus]. Kazan', 2013. 288 p. [In Russian]
- Shikhab ad-din an-Nasavi, 1996 – *Shikhab ad-din an-Nasavi*. Sirat as-sultan Dzhalal ad-Din Mankburny [Shihab ad-din an-Nasawi. Sirat as-sultan Jalal ad-Din Mankburny] Moskva: Vostochnaya literatura. 1996. 290 p. [In Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 812-826
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_812-826

СВЕТСКИЕ И МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Кенжебаев Габит Канезович¹, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич²

¹Казахский национальный университет имени Абая
(д. 25, ул. Жамбула, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Д.и.н., Академик НАН РК, декан факультета истории и права
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

²Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник, магистр
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кенжебаев Г.К., Мурзаходжаев К.М., 2025

Аннотация. *Введение.* После обретения независимости наша страна получила возможность заново проанализировать свой пройденный исторический путь и определить научные ориентиры для будущего. В период советской власти, во времена тоталитаризма все исследовательские темы, связанные с национальной историей, были под запретом цензуры, либо намеренно искажались в соответствии с уставами партии. Одной из таких тем была история возникновения и развития светских и мусульманских учебных заведений на территории Казахстана. *Цель и задачи исследования.* На современном этапе в сфере общественных наук растет интерес к вопросам социального, культурного и политического развития общества в прошлом и будущем. Поэтому важно рассмотреть с новой точки зрения историографию о светских и джадидских учебных заведений (от арабского слова «джадид» – «новый»), о просветительском движении, распространившееся в казахской степи во второй половине XIX – начале XX века. *Результаты.* В статье проанализированы опубликованные исследования по истории функционирования светских и мусульманских джадидских учебных заведений, разделенных по историографическому принципу на дореволюционные, советские и новейшие исследования. Современные исследования также рассматриваются как отечественные и ближне/дальнезарубежные историографии. Основное внимание уделяется достоинствам и недостаткам, сильным и слабым сторонам трудов собранных работ по данной теме. *Выводы.* Данная проблема имеет разные взгляды в повествовании в связи с господством политической власти, иногда представляются взаимопротивоположные точки зрения. В результате можно заметить, что джадидским учебным заведениям давали разные оценки, например их сравнивали с прогрессивными западными университетами, современными русскими учебными заведениями, или описывали как места, подрывающие единство государства, или как воспитателей фанатиков и т.д. А русско-казахские школы описываются как распространителей просвещения, спасителями темного необразованного народа.

Ключевые слова: Джадидские учебные заведения, светское образование, историографический аспект, мусульманская система образования, просвещение, история, на рубеже XIX–XX вв.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН AP26105033 «Междисциплинарное исследование истории деятельности светских и мусульманских учебных заведений в Казахстане на рубеже XIX–XX веков (на основе новых архивных документов)».

Для цитирования: Кенжебаев Г.К., Мурзаходжаев К.М. Светские и мусульманские учебные заведения в Казахстане на рубеже XIX–XX веков: историографический аспект // Отан тарихы. 2025. Т. 28. №3. С. 812–826. [на русском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_812-826

XIX–XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ ЖӘНЕ МҰСЫЛМАНДЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТ

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы¹, Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті (Жамбыл көш., 25-үй, Қазақстан, 050010 Алматы)
Тарих және құқық факультетінің деканы, ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д.
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
ғылыми қызметкер, PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кенжебаев Г.К., Мурзаходжаев Қ.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін етек-жеңін жинап, өткені мен келешегін саралап, болашаққа бағдар жасауға мүмкіндік алды. Қылышынан қан тамған Кеңестік заманда ұлттық тарихқа қатысты мәселелерге бұғаттар қойылып, сол күйінде жабық қала берді, не сол уақыттың икеміне орай бұрмаланылды. Осындай тақырыптардың бірі – қазақ жеріндегі зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының пайда болу тарихы. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазіргі кезеңде қоғамдық ғылымдар саласында қоғамның өткені мен болашақтағы әлеуметтік, мәдени және саяси дамуы мәселелеріне қызығушылық артып отыр. Сондықтан да XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақ даласындағы орыс-түземдік және жәдиттік (арабтың «джадид» – «жаңа» деген сөзінен алынған) оқу орындарына қатысты тарихнамалық еңбектерді жаңа көзқарас тұрғысынан қарастыру маңызды болмақ. *Нәтижелер.* Мақалада патшалық империяның қазақ халқын рухани отарлау мақсатында ашқан орыс-қазақ мектептерінің қызметі мен мұсылмандық жәдиттік оқу орындарының тарихына қатысты жарыққа шыққан зерттеулер сараланып, тарихнамалық принципке сәйкес революцияға дейінгі, кеңестік кезеңдегі және заманауи еңбектер деп топқа бөлінген. Сондай-ақ, заманауи зерттеулер отандық және жақын/алыс шетелдік тарихнама деп жіктелген. Тақырып бойынша жинақталған еңбектердің артықшылықтары мен кемшіліктері, кемшін тұстары, өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктері басты назарға алынған. *Қорытынды.* Аталмыш тақырып саяси биліктің үстемдік етуіне байланысты әртүрлі сипатта, бір-біріне кереғар көзқарастардың астарында қалып келген. Нәтижесінде жәдиттік оқу орындарына әр заман зерттеушілері прогрессивті батыстық университеттер, заман талабына сай шәкірт дайындайтын ордалар, мемлекеттің біртұтастығына нұқсан келтіруші орындар, фанатиктерді тәрбиелеушілер, т.б. баға берілсе, ал отарлық мектептерді сауаттылық сәулесін таратушылар, қамқоршылар түрінде сипатталғанын байқауға болады.

Түйін сөздер: Жәдиттік оқу орындар, зайырлы білім, тарихнамалық аспект, мұсылмандық оқу-ағарту жүйесі, ағартушылық, тарих, XIX–XX ғғ. тоғысы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ЖТН AP26105033 «XIX–XX ғасырлар тоғысында Қазақстандағы зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының қызметінің тарихын пәнаралық тұрғыда зерттеу (жаңа архивтік құжаттар негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Кенжебаев Ғ.Қ., Мурзаходжаев Қ.М. XIX–XX ғасырлар тоғысында Қазақстандағы мұсылмандық жәдидтік оқу орындары: тарихнамалық аспекті // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 812-826-бб. [Орысша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_812-826

SECULAR AND MUSLIM EDUCATIONAL CENTERS IN KAZAKHSTAN AT THE TURN OF THE 19TH–20TH CENTURIES: THE HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Kenzhebaev Gabit Kapezovich¹, Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich²

¹Abay Kazakh National Pedagogical University (25, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of historical sciences, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, dean of the faculty of history and law

<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology

(Shevchenko, 28. 050010, Almaty, Kazakhstan)

Research associate, PhD candidate

<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kenzhebaev G.K., Murzakhodzhayev K.M. 2025

Abstract. *Introduction.* After gaining independence, our country had the opportunity to reconsider its historical path and determine scientific guidelines for the future. During the period of Soviet power, under the pressure of totalitarianism, all research topics related to national history were tabooed, or intentionally distorted in accordance with the party's view. One of these topics was the history of the emergence and development of secular and Muslim educational institutions in Kazakhstan. *The purpose and objectives.* At the present stage in the field of social sciences has been growing interest in the issues of social, cultural and political development of society in the past and prospects for the future. Therefore, it is important to consider from a new perspective the historiography of secular and Jadid's educational centers (from the Arabic word "Jadid" – "new approach"), the educational movement that spread in the Kazakh steppe in the second half of the XIX and early XX centuries. *Results.* The article analyzes published research works on the history of secular and Muslim Jadid's educational institutions, divided according to the historiographical principle into pre-revolutionary, Soviet and new studies. Modern research is also considered as domestic and near/far abroad historiography. The main focus is on the advantages and disadvantages, strengths and weaknesses of the collected works on the topic. *Conclusions.* The problem has different views in the narrative in connection with the dominance of political power, sometimes with mutually contradictory points of view. As a result, it can be seen that Jadid's educational institutions were given different names, for example, they were compared it with progressive Western universities, modern Russian educational institutions, or described as places that undermine the unity of the state, or educators of fanatics, etc. And Russian-Kazakh schools are described as propagators of enlightenment, saviors of the ignorant people.

Key words: Jadid educational institutions, secular education, historiographical aspect, Muslim education system, enlightenment, history, at the turn of XIX–XX centuries

Acknowledgment. The article was prepared as part of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Interdisciplinary study of the history of the activities of secular and Muslim educational institutions in Kazakhstan at the turn of the XIX–XX centuries (based on new archival documents)" (Grant Registration No. AR26105033).

For citation: Kenzhebaev G.K., Murzakhodzhayev K.M. Muslim Jadid educational centers in Kazakhstan at the turn of the XIX–XX centuries: the historiographical aspect // Otan tarihy. 2025. Vol. 29. No 3. Pp. 812-826. [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_812-826

Введение. Традиционная система образования в Казахстане развивалась в конце XIX — начале XX века в условиях сложной политико-экономической и социально-демографической обстановки. Ислам стал одним из главных факторов противостояния национальной политике Российской империи. Имперская власть признавала роль ислама в сохранении национальных

традиций и моральных норм местного населения. В то же время тюрко-мусульманские народы через исламскую религию начали объединяться, стремясь следовать мировым тенденциям и получить свободу. В этот период в Казахстане народная система образования развивалась в двух направлениях: религиозном и светском. Российская империя, используя светские школы как инструмент, расширяла свою колониальную политику и одновременно проводила политику «руссификации» местного населения через образование. В этот период начали открываться казахско-русские школы, где преподавали русский язык, русскую историю и другие предметы. Эти школы были полностью обеспечены за счет государства. А мусульманские школы в основном открывались на народные деньги или за счет богатых людей, они обучали детей мусульманской религиозной грамотности, арабскому, персидскому языку, а новометодные джадидские школы давали знания и по светским наукам (математика, география, астрономия, история, и т.д.). Позднее, с распространением идей «джадидизма», новометодные учебные заведения приобрели авторитет среди народа.

Цели и задачи. Написано множество трудов, охватывающих историю как светских, так и мусульманских учебных заведений, однако вопросы, связанные с особенностями мусульманских учебных заведений в Казахстане, их местной спецификой, учебными программами, учителями и количественными данными, до сих пор остаются нерешёнными. Объясняется это тем, что данная тема находится под влиянием нескольких идеологий, а некоторые исторические источники противоречат самим себе. Целью статьи является систематизирование существующих работ, провести историографический анализ, выявить достоинства и недостатки трудов, а также определить степень достоверности. Также в отечественной исторической науке всё ещё не закреплена методология исследования историографии и подходы при анализе содержания этих трудов.

Материалы и методы. В отечественной исторической науке можно встретить отдельные исследования, охватывающие историю светских и мусульманских учебных заведений в Казахстане, проявления джадидского движения в стране, новометодные школы и медресе, учебные программы и учебники и другие вопросы. Эта тема в целом является общей для тюрко-мусульманских народов, поэтому она не осталась без внимания зарубежных исследователей. Кроме того, многие документы по данной теме хранятся в Государственном архиве России в городе Москве, а также в архивах Оренбурга, Казани, Томска, Санкт-Петербурга, Ташкента, Бишкека, Ашхабада и других. Поэтому, на данном этапе необходимо систематизировать опубликованные работы, проанализировать и определить, какие аспекты этой темы изучены, какие малоизучены и что осталось вне поля зрения исследователей.

Для достижения указанной цели в данной работе были применяны общенаучные исторические методы: эмпирический, историко-сравнительный, анализ, обобщение, индуктивный, дедуктивный, нарративный, периодизация, аналогия, систематизация, конкретно-проблемный, объективность. В целом при написании статьи предпринимались попытки рассмотреть важные аспекты темы, придерживаясь объективных закономерностей.

Обсуждение. В трудах, изданных в *революционный период*, в основном описывалось противостояние между мусульманской системой обучения и светской системой образования, борьба за умы коренного населения, и взаимное недовольство между двумя направлениями обучения. Однако эти работы были написаны с точки зрения политических интересов царского правительства, и в них не показаны или представлены в интересах империи ущемления духовной сферы казахского народа. В рамках политики русификации и христианизации царское правительство проводило определённые исследования по вопросу светского образования для мусульманских народов. Среди исследователей были востоковед А.Е. Алекторов [Алекторов, 1900] и краевед А.В. Васильев [Васильев, 1896].

Алекторов приводит хронологию развития государственных школ в казахской степи в конце XIX века. Он пишет, что правительство осуществляло привлечение казахов к процессу образования через религии ислам и христианство. Он указывает две главные причины, по которым русские образовательные учреждения не смогли широко распространиться в степи: во-первых, неподготовленность местного населения, во-вторых, неоптимальное решение финансовых вопросов на начальных этапах. Он опубликовал труды об образовании казахов в Акмолинской, Семейской, Тургайской областях и в Букеевской Орде [Алекторов, 1900]. Автор хорошо знал казахский язык, быт и историю казахского народа, и был одним из тех, кто способствовал развитию народного просвещения на казахской земле. При работе инспектором училищ в Букеевской Орде Алекторов

контактировал с мусульманским населением региона и был осведомлен о состоянии местного образования.

А.В. Васильев в своем труде, посвященном состоянию русского образования в Тургайской области рассматривает обучение казахских детей в Казанском и Санкт-Петербургском университетах, описывает процесс назначения им стипендий, а также преподавание русского и казахского языков в областных школах. Он, обсуждая образование казахской молодежи, отмечает, что в течение долгого времени посредниками между казахами и русскими выступали религиозно грамотные татары и башкиры, которые, обучая казахских детей мусульманским знаниям, негативно влияли на их сознание. Вот, что он пишет: «В казахской степи необходимо готовить грамотных учителей для народных школ. Потому что казахская молодежь получает образование от малограмотных учителей и волостных переводчиков, а также от фанатичных мулл, происходящих из башкир и татар, и это порождает у них неправильные представления о России» [Васильев, 1896: 78]. В конце своего труда Васильев приводит количественные данные в виде диаграмм и таблиц о школах и медресе, распределении учеников и учителей по школам, ходе обучения и преподавателях в казахской степи.

В 1880-х годах Исмаил Гаспринский выпустил призыв-памфлет для всех тюрко-мусульманских народов, в котором делился своими мыслями о состоянии мусульман под властью Российской империи. В этом труде он поднимал такие вопросы, как тяжелое положение мусульман в царской империи, ошибки и слабости государственной политики в области образования, сложное положение мусульманских учебных заведений, а также свои планы на будущее в области просвещения и другие важные вопросы. Это было важным вкладом в просветительское движение, направленное на реформирование системы образования и улучшение положения мусульманского населения [Гаспринский, 2017].

Главные идейные представители политики русификации тюрко-мусульманских народов Российской империи, включая казахов, – миссионер-ученый Николай Иванович Ильминский [Ильминский, 1883], и Н.П. Остроумов [Остроумов, 1895] – до Октябрьской революции опубликовали несколько трудов, посвящённых религиозному и духовному колониальному управлению Казахской степи.

Ильминский считается ключевой фигурой, ответственным за просвещение коренных народов, вносящей луч просвещения русской культуры среди туземного населения. В своих работах он описывает процесс осуществления просветительской деятельности в степях, уровня грамотности населения и владения русским языком. В частности, Ильминский утверждал, что перед обучением русскому языку необходимо проводить принудительное крещение казахов. Он писал: «Несомненно, что ислаизм против религии христианства, и если коренной человек принимает ислам, то перевести его в другую религию невозможно, гораздо легче крестить того, кто придерживается шаманизма» [Ильминский, 1892: 19].

Ильминский разработал образовательные механизмы русификации туземных народов, опираясь на зарубежный опыт, в частности системы образования Великобритании в Индии и Франции в Алжире.

Автором следующего труда, является С.М. Граменицкий. В своей работе под названием «Очерк развития народного образования в Туркестанском крае» он описывает просветительскую деятельность среди населения Сырдарьинской области. В своей работе С.М. Граменицкий подчёркивает «величие» русского народа и «цивилизационную миссию» России, а также сообщает о состоянии обучения и реализации образовательных программ среди нерусских народов региона. По его мнению, русско-туземные школы должны были привнести в жизнь коренных народов русскую культуру и грамотность, служить объединению массового населения с русским народом [Граменицкий, 1896: 44].

Кроме того, информацию о деле образования и учебной системе в Казахской степи до 1917 года можно найти в трудах российских исследователей и путешественников. Работы путешественников и этнографов, рассматриваемого нами периода, особенно ценны тем, что они непосредственно участвовали в происходящих событиях, все видели своими глазами и описывали их. К таким трудам относятся этнографические дневники путешествий, путевые заметки и очерковые исследования. Одним из таких трудов являются записи А.Н. Краснова, собранные для Российского научного отдела географии и статистики о быте кыргыз-казахов Жетысу. В этих трудах содержатся ценные сведения о кочевом казахском населении Илийского района Жетысу, их культурной и духовной жизни, быте, а также системе обучения в традиционных мусульманских учебных

заведениях. К примеру он пишет следующее: «...культура, которую татары-просветители приносят кочевникам, по содержанию своему противоречит русским интересам. А мы, русские, до сих пор не смогли принять правильных мер для изменения этой ситуации» [Краснов, 1887].

В трудах, опубликованных в начале XX века, четко прослеживается политика русификации казахского населения царским правительством. В частности, были разработаны программы, направленные на исследование религиозной и духовной жизни народов Туркестанского края и возможности их русификацию. Один из активных миссионеров, Н.П. Остроумов, изучал религиозные взгляды казахов и отношение к исламу, планируя на основе полученных данных провести обряд крещения казахов [Остроумов, 1906]. В своей работе «Характеристика религиозно-нравственной жизни мусульман, преимущественно Средней Азии» он обвиняет ислам и его последователей в фанатизме. По его мнению, ислам является врагом христианства, а мусульмане соблюдают религиозные предписания скорее из-за привычки, чем пониманием исламской философии всем сердцем [Остроумов, 1880].

Н.А. Бобровников в своей работе «Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки» (Санкт-Петербург, 1913) [Бобровников, 1913а] исследует ситуацию с обучением русскому языку в русско-туземных училищах на основе опыта С.М. Граменицкого. Он описывает школы в Туркестанском крае, которые создавались как симбиоз мусульманских мактабов и русских школ. Бобровников отмечает, что такие школы предназначались для того, чтобы привить коренным народам русскую культуру и грамотность, объединяя местное население с русскими.

Кроме того, он подчеркивает, что несмотря на наличие традиционных мектебов и медресе, открываются новомодные светские школы, которые больше ориентированы на обучение русскому языку и светским наукам. Однако местная администрация часто была равнодушна к потребностям мусульманского населения, что сдерживало развитие таких школ. В целом, работа Бобровникова представляет собой важный источник по истории образовательной политики Российской империи в Средней Азии, показывая неоднозначное отношение властей к традиционному и новомодному образованию [Бобровников, 1913б: 113].

В конце XIX – первой четверти XX века Ризаитдин Фахретдин, религиовед, просветитель и исследователь культуры и истории народов Урала и Поволжья, оставил значительный след в общественно-политической жизни Средней Азии и Казахстана. В своей работе он критически относился к муфтиям и кадиям, которые выступали как чиновники, подчинённые царской власти [Фахретдин, 2006]. Фахретдин сосредоточился на изучении политических предпосылок распространения джадидизма в районах Поволжья и Урала, а также уделял большое внимание сбору и исследованию данных по истории ислама, мусульманского образования и его институтов.

Таким образом, в дореволюционных трудах, посвящённых развитию народного просвещения, видно, что роль светских школ на казахской земле искусственно переоценивалось, а место новометодных школ, принижалось в рамках политики Российской империи, которая одновременно подчёркивала прогрессивность и важность обучения на русском языке.

Это, в свою очередь, привело к тому, что стремления тюркоязычных народов, в том числе казахов, действовать совместно, особенно в области просветительской работы, со стороны российских исследователей были оставлены без должного внимания. А если публиковались исследования национального образования в научной литературе, то это считалось проявлением национализма и пантюркизма, в результате чего общественно-политическая и просветительская деятельность представителей национальной элиты в казахской степи в начале XX века не получила объективной оценки. Царская власть всеми силами старалась разобщить тюркские народы.

В советский период исторические исследования по данному вопросу также делятся на несколько этапов. Известный востоковед, тюрколог и арабист В.В. Бартольд в своем труде, посвященном культурной жизни Туркестанского края, подробно рассматривает мусульманские школы и медресе в Казахстане, описывает систему образования и результаты деятельности этих учебных заведений. По мнению В.В. Бартольда, новые школы, функционировавшие наряду с русско-казахскими школами, пользовались большим уважением среди населения. В работе отмечается, что вместе с новыми татарскими школами существовали также казахские школы и казахские учителя, преподававшие по новому методу. Например, из исследования ученого известно, что в 1903 году в Казалинске одновременно были открыты новые казахские и татарские медресе, и в них преподавали казахские учителя. Также он указывает, что из 30 школ в городе Туркестан, действовавших с 1900-х годов, в двух применялась новая методика обучения, и одна из них была казахской школой [Бартольд, 1927: 137].

Авторами работ, исследовавших просвещение казахской нации в 1920-30-е годы XX века, были известные представители национальной интеллигенции С. Асфендияров [Асфендияров, 1993] и М. Тынышпаев [Тынышпаев, 1998]. Они разоблачали колониальную политику царского правительства в сфере образования. В результате чего подверглись репрессиям, и их работы были изъяты из научного оборота.

После этого исследования по данной теме надолго приостановились. В советский период в Казахстане практически не было работ, посвящённых новометодному образованию, распространению джадидизма, развитию мусульманских школ. Это объясняется тем, что в этот период научные исследования проводились в соответствии с политической конъюнктурой коммунистической партии. В период с 1930 по 1960-е годы отсутствие исследований по данной теме было вполне объяснимо: сначала происходили советские политические кампании 1930-х годов, затем Великая Отечественная война, а в фокусе литературы и истории находились темы войны и послевоенного восстановления мирной жизни. В 1950-х годах строгая политика советской власти в отношении истории и литературы союзных республик запрещала исследователям писать о собственной истории, литературе, культуре и национальной интеллигенции. Лишь на XX съезде партии в феврале 1956 года осудили культ личности Сталина и поручили уделять больше внимания вопросам истории, литературы и искусства. Этот период вошел в историю как «оттепель», когда после расширения прав национальных республик начался новый этап рассмотрения данной темы.

Второй этап включает исследования, опубликованные со второй половины 1950-х годов до 1980-х годов. В этот период работы, посвящённые истории и культуре народов Средней Азии, стали рассматривать светское и мусульманское образование с новой точки зрения, уделяя особое внимание просветительской миссии светских и мусульманских учебных заведений.

Одним из значительных исследований по школам и просвещению Казахстана второй половины XIX века стала работа Т.Т. Тажибаева, в которой на основе архивных данных впервые полностью рассматривается система общего и профессионально-технического образования в Казахстане XIX века. В ней выявляются особенности школ каждого региона, а также приводятся сведения о школах для взрослых (мусульманских и церковных) [Тажибаев, 1958]. Однако, как и многие советские учёные, Т.Т. Тажибаев опубликовал работу в духе большевистской идеологии.

В числе подобных исследователей можно назвать и К. Бержанова, который в своей работе «Русско-казахское содружество в развитии просвещения: историко-педагогическое исследование» так же, как и предыдущие авторы, даёт положительную оценку русскому просвещению. Например, рассматривая деятельность Оренбургской школы, он отмечает формирование нового поколения казахской молодёжи, получавшей образование на русском языке, и ее позитивное на местную молодежь [Бержанов, 1965].

В этот период в основном публиковались работы, в которых соблюдались установленные требования цензуры и главное внимание уделялось русскому просвещению, как носителю культуры и цивилизации. Среди исследований, опубликованных с такой позицией, можно выделить труды авторов, рассматривавших просвещение, таких как А.И. Сембаева и Г.М. Храпченкова [Сембаев, Храпченков, 1972].

Они обобщённо анализировали развитие образования в западных областях Казахстана, включая количественные и качественные данные по просветительской деятельности в Букеевской орде. Отмечая, что характер школьной системы направлен против нужд народа, рассказывая о положении национальных школ, указывает на недостатки, так как они подчиняются нескольким ведомствам: Министерству народного просвещения, Министерству внутренних дел, Министерству пути и сообщения и другим. Критично оценивается материальное положение русско-казахских школ.

Во второй половине XX века ученый-востоковед Н. Сабитов в своем труде рассмотрел деятельность казахских школ и медресе, и предоставил сведения об открытых до революции русских школах для казахских детей. В его работе критически рассмотрены вопросы деятельности мусульманских школ, к примеру, бессмысленного зубрежного обучения, пассивности учащихся, телесных наказаний и др. Эти проблемы показываются с классовой точки зрения, деятельность школ и медресе негативно характеризуется как фактор, отрывающий народ от реальной жизни. Сторонники новых методик обучения в школах и медресе рассматриваются как идеологи и распространители панисламизма и пантюркизма [Сабитов, 1950].

В исторической науке ценными считаются также труды историков-демографов И.М. Богданова [Богданов, 1964], Н.В. Алексеенко [Алексеенко, 1981], Е.С. Самойловой [Самойлова, 1978] и др.

Исследователи, рассматривая просветительские вопросы в СССР, уделяли внимание также состоянию образования на казахской территории и приводили статистические данные.

Ученый Р.И. Нафигов в своем труде рассмотрел процесс распространения просветительского движения среди тюрко-мусульманских народов, и обозначил общие точки соприкосновения общественно-политических мыслей татарского народа с казахами. Также внедрил в научный оборот документальные материалы Центрального государственного архива Татарстана, уделив основное внимание сведениям о взаимоотношениях между казахскими и татарскими студентами в Казани [Нафигов, 1964].

В монографии С.З. Зиманова «Россия и Букеевское ханство» освещается история просвещения и духовной культуры в Букейском ханстве во второй половине XIX века [Зиманов, 1982].

Также стоит отметить работы Ж.К. Касымбаева, который исследовал формирование и развитие народного образования в Центральном и Северо-Восточном Казахстане, давая новое толкование роли религиозных школ и медресе в народном просвещении [Касымбаев, 1990].

В советский период большинство исследований, посвящённых народному просвещению в регионах и на окраинах Российской империи, рассматривались однобоко, с позиций марксистско-ленинской идеологии, которая уже в начале XX века стала основой методологии советской исторической науки.

Если обобщить подходы к изучению формирования и развития светского и мусульманского просвещения в Казахстане, систем обучения в школах и медресе, а также отношения царской власти к просвещению мусульманских народов, представленные в дореволюционных и советских работах, то можно утверждать, что труды исследователей, деятелей просвещения, представителей власти и других авторов содержат богатый фактический материал о культурной, духовной и социальной жизни общества.

Во второй половине XIX – начале XX века в Казахстане сформировалось джадидистское движение, отличавшееся ярко выраженным просветительским характером. Изучение истории просвещения в данном контексте обладает значительным научным и познавательным потенциалом, поскольку позволяет исследовать культурное наследие казахского народа и проследить процессы формирования новых социальных и духовных связей.

Современные исследования по данной проблематике подразделяются на труды отечественных, российских, центральноазиатских и зарубежных учёных. Большинство авторов сосредоточены на анализе культурно-просветительского аспекта джадидизма, поскольку именно его представители стояли у истоков реформирования мусульманских новометодных школ и медресе в Центральной Азии.

Отечественный исследователь Г.С. Султангалиева рассмотрела «мусульманский вопрос» в контексте идеологии Российской империи, а также особенности проявления мусульманского просвещения на казахских землях в системе этнокультурных связей Западного Казахстана. Её работа представляет собой комплексное эмпирическое исследование архивных источников из Казахстана и России.

В монографии «Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.)» автор анализирует роль татарской интеллигенции, внёсшей существенный вклад в становление новометодного мусульманского образования и развитие деятельности мусульманских общин, распространявших просвещение в западных районах Казахстана [Султангалиева, 2002].

Историк Н.Д. Нуртазина в своей кандидатской диссертации, посвященной духовному развитию народов Казахстана и Средней Азии в конце XIX – начале XX вв., обратила внимание на региональные особенности джадидизма, охватывающего почти все турецко-мусульманские общины России. По словам автора, в Казахстане джадидизм проявил себя в буржуазно-реформистском ключе с главной целью – обновить общество и освободить его от колониального гнета. Национальная интеллигенция считала, что единственный путь избавления от колониального угнетения – это влияние на религиозно-духовную жизнь народа в правовом поле и борьба под знаменем идеи мусульманского единства [Нуртазина, 1993: 15-17].

Джадидизм, который считается основой национального духовного возрождения, по мнению известного филолога Дихана Камзабекулы, представляет собой синтез традиций и новаторства, характерный для мусульманских регионов Российской империи. Если обобщить, то можно охарактеризовать как «обновление» или «выбор нового пути для сохранения родной земли». По мнению ученого, джадидизм не был однородным политическим движением, а представлял собой концепцию и идеологию, охватывающую область просвещения и духовности в целом; он был

одновременно течением и имел идеологическую основу. В 1910-х годах джадидизм в Казахстане проявился в форме движения Алаш, в Азербайджане – мусават, в Крыму – милли-фирк, в Татарстане – иттифак эл-муслимин, в Узбекистане получил название «джадидизм». По мнению автора, этот процесс в казахских степях проходил через два этапа: первый – 1890-1911 годы, когда происходило изучение и накопление опыта; второй – 1911-1920 годы, когда движение джадидизма расширилось и переросло в движение Алаш [Камзабекулы, 2008: 32].

Учёный Дархан Кыдыралиев в своей докторской диссертации «Единая идея Туркестана: теоретические основы и условия реализации» рассматривает просветительское движение, основанное на новом мусульманском методе обучения, указывая, что движение изначально было направлено против колониализма. Позже оно стало основой национальной идеологии, направленной на пробуждение сознания народа и ведение к независимости, при этом сохраняя традиционные ценности и уделяя внимание науке, образованию и освоению передовых технологий. Д. Кыдыралиев пишет, что с точки зрения джадидистов отставание мусульман объяснялось неправильным пониманием религии, в частности Корана и наставлений Пророка, неверным толкованием ислама, равнодушием к вопросам веры, невежеством и разобщенностью [Кыдыралиев, 2010: 89-90].

По мнению А. Кульшановой, идеологической и теоретической базой модернистов послужили западные либеральные теории и опыт мировых антиколониальных движений. Однако, в отличие от многих просветителей Европы и России, они не выступали против религии. Напротив, они считали, что для прогресса общества необходимо сохранить ислам как фактор единства мусульман, и если очистить ислам от средневековой схоластики, то он станет важным инструментом духовного обновления [Кульшанова, 2014: 56].

Как отмечает К.К. Базарбаев, первоначально деятельность джадидистов была направлена на реформирование традиционной системы образования в мусульманских религиозных школах, создание школ нового типа, оживление книжного дела, открытие театров и других культурных учреждений с целью использования их как мощного идеологического орудия в борьбе против социального, экономического и политического отставания народов Туркестана [Базарбаев и др., 2013 а: 876]. Основная заслуга туркестанских джадидистов заключалась в политическом обосновании национально-освободительного движения против русского колониализма [Базарбаев и др., 2013б: 85]. Это национально-прогрессивное движение, поддерживая развитие науки и культуры, способствовало объединению демократических сил общества [Базарбаев, 2015: 115].

Во второй главе своего исследования, посвященной особенностям джадидистского движения на Южном Урале и в Казахстане, Ж.Т. Толепберген рассматривает уровень распространения новых методов обучения в школах и медресе, влияние джадидистской идеологии на литературу и периодические издания тюрко-мусульманских народов. Изучая историю открытия учебных заведений нового типа, исследователь показывает, что объединение мусульманских народов происходило на основе реформирования школьной системы образования. По мнению автора, борьба джадидистов вышла за рамки внутренней национальной борьбы мусульманской интеллигенции из разных этнических групп, стремившейся развить просвещение своего народа. Джадидизм охватывал не только образовательную сферу, но и духовную культуру. Прежде всего, борьба между консерваторами и новаторами среди тюркоязычных народов отражалась в книгах [Толепберген, 2010: 21-22].

Таким образом, джадидизм в регионах Западного Казахстана и Южного Урала, географически соприкасающихся с местом зарождения джадидизма, имел просветительский и реформаторский характер.

Любое интеллектуальное движение или жизнь общества отражаются в периодической печати, которая с ростом значимости политических, экономических и культурных изменений в обществе приобретает всё более важное место. Газеты и журналы, опубликованные в Казахской степи, дают ценные свидетельства о работе традиционных и новометодных мусульманских школ. Историк С.О. Смагулова в своей работе, посвящённой анализу газет и журналов периода до февральской революции 1917 года, отмечает, что издания «Казах» и «Алаш» объединили вокруг себя казахскую интеллигенцию. Несмотря на жёсткий контроль официальных властей, эти издания смогли выразить протест всей тюрко-мусульманской интеллигенции против колониальной системы царского правительства [Смагулова, 2010: 5-6]. Изучение периодической печати позволяет получить важные дополнительные данные о формировании, распространении и развитии передовой мусульманской системы обучения. В ней прослеживается не только развитие прессы в Казахской степи, но и

оценивается роль периодической печати как культурного фактора в формировании общественного мнения.

Историк Шотанова Г.А. в монографии «Материалы Астраханских научных обществ и учреждений как источник по истории Казахстана» уделяет внимание вопросам народного образования, один из разделов которой посвящён именно этой теме. В нём, в частности, рассматривается процесс просвещения в Букеевском ханстве. Отмечается, что хан Джангир приглашал учителей из Европы, оплачивал их труд из личных средств и организовывал обучение детей грамоте [Шотанова, 2009: 10].

Распространение ислама в Казахстане, научные и просветительские связи между казахами и турками, пропаганда ислама османскими турками на территории Туркестана и установление над ними жандармского контроля, работа внутренних органов по этому направлению занимают важное место в исследованиях известного ученого С.К. Рустемова [Рустемов, 2004: 50].

Часть зарубежной историографии составляют работы российских ученых. Большинство российских исследований по данной теме являются трудами татарских и башкирских ученых. В целом, вопросы мусульманского просвещения в татарских и башкирских регионах, также затрагивают аспекты развития образования на казахской земле. Среди авторов таких работ можно упомянуть Р.М. Мухаметшина [Мухаметшин, 2000], Р.С. Хакимова [Хакимов, 2010], Л.А. Ямаеву [Ямаева, 2002], М.Н. Фархшатову [Фархшатов, 1994] и др.

Значительный вклад в изучение истории светских и мусульманских школ вносят таджикские ученые, как Н.Б. Хотамов [Хотамов, 2000], Н.У. Гафаров [Гафаров, 2000], а также узбекские, в частности Д. Алимова [Алимова, 2000]. В контексте феномена джадидизма в Центральной Азии, изучаются культурные, социальные и политические изменения, происходившие в казахских степях. Вместе с тем следует отметить, что упомянутые выше исследователи представлявшие научные школы соседних государств, преимущественно придерживаются моноцентрической концепции происхождения джадидских идей, что отличает их подход от полицентрической интерпретации, получившей развитие в ряде современных казахстанских исследований.

Интерес к данной тематике проявляют и исследователи дальнего зарубежья, в фокусе внимания которых находятся культурно-просветительская деятельность миссионеров и джадидов, образовательные системы, созданные царской властью и мусульманскими центрами, а также роль Центральной Азии в контексте идейной борьбы между христианством и исламом. Особый интерес представляют труды таких авторов, как А. Халид (Adeeb Khalid) [Халид, 1999; Халид, 2007], А. Фрэнк (Allen J. Frank) [Фрэнк, 2001] и Пол Верт (Paul W. Werth) [Верт, 2002], подготовленные на базе микроисторической методологии. Одним из крупных ученых, занимающихся историей казахов, особенно историей и ролью алашской интеллигенции, значением и влиянием ислама в казахском обществе, российской колониальной политикой и другими вопросами, является профессор из Японии Уяма Томохико (Uyama Tomohiko). Он был руководителем Славянско-Евразийского исследовательского центра в городе Саппоро, и под его руководством вышло много научных трудов. Профессор, изучающий историю формирования казахской интеллигенции, их участие в национальном движении, отношения с царской администрацией, а также влияние географического положения на события в Казахской Степи, подчеркивает, что роль татарских мулл и Оренбургского муфтия в широком распространении мусульманского просвещения на территории Казахстана была значительной [Уяма, 2012: 275]. Также стоит отметить и другие фундаментальные работы японского ученого, в которых можно найти информацию колониальной политике царской империи, взаимоотношения национальной интеллигенции и царской администрации, и т.д. [Уяма, 2003; Уяма, 2011; Уяма, 2007, Уяма, 2008]. По словам автора, казахская интеллигенция была хорошо знакома с идеями джадидов. На страницах периодической печати Алашордынцы поддерживали новометодную систему образования [Уяма, 2011: 13].

Также некоторые аспекты развития светского и мусульманского образования были затронуты в англоязычных трудах зарубежных авторов. С которыми можно познакомиться в списке использованной литературы [Эден и др., 2016; Кэмпбелл, 2015; Пианчола, Сартори, 2013; Канлидере, 1997; Сайбол, 2003].

Заключение. По данной теме написано достаточно много трудов, охватывающих разнообразные проблемы просвещения. Исследователи дореволюционного периода в основном подчеркивали пользу светских школ для коренного населения и утверждали, что целью царского правительства при открытии школ были благие намерения. Особенно этот взгляд доминировал в трудах русских чиновников, учёных и исследователей. В то же время, в работах казахских ученых

открыто указывалось на политику русификации и критиковалась духовная колонизация, проводимая царским правительством. Значительное число статей и работ было посвящено критике этой колониальной политики. В советскую эпоху эти темы либо не затрагивались, либо обсуждались в рамках официальной идеологии партии. В период независимости появилось множество более объективных и научно обоснованных исследований, посвященных истории светских и религиозных учебных заведений. В этих работах поднимаются различные вопросы, касающиеся образовательной системы, и отмечается, что мусульманская система обучения в некоторых аспектах была на шаг впереди. Необходимо отметить, что первые школы на казахской земле были не только образовательными центрами, но и важными институтами, влияющими на социальное, культурное и политическое развитие общества. Эти мусульманские школы сыграли важную роль в воспитании нового поколения казахской молодежи.

Литература

- Алексеев, 1981 – *Алексеев Н.В.* Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. 112 с.
- Алекторов, 1900 – *Алекторов А.Е.* Очерк народного образования Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг. Оренбург: Типолиитография П.Сачкова, 1900. Вып.2. 123 с.
- Алимова, 2000 – *Алимова Д.А.* Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. Ташкент: Узбекистан, 2000. 24 с.
- Асфендияров, 1993 – *Асфендияров С.* История Казахстана. 2-е издание. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 304 с.
- Бартольд, 1927 – *Бартольд В.В.* . Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. 256 с.
- Бержанов, 1965 – *Бержанов К.* Русско-казахское содружество в развитии просвещения: историко-педагогическое исслед. Алма-Ата: Казахстан, 1965. 343 с.
- Бобровников^а, 1913 – *Бобровников Н.А.* Русско-туземные училища, мактабы и медресе в Средней Азии // Журнал Министерства народного просвещения. 1913. № 6. С. 112-124.
- Бобровников^а, 1913 – *Бобровников Н.А.* Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии. Путевые заметки. СПб.: Сенатская типография, 1913. 95 с. / URL: <https://www.prilib.ru/item/442623>
- Богданов, 1964 – *Богданов И.М.* Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР: (историко-статистические очерки). М.: Статистика, 1964. 195 с.
- Васильев, 1896 – *Васильев А.В.* Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1896. 226 с.
- Гаспринский, 2017 – *Гаспринский И.* Полное собрание сочинений. Т.2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. / Гл. ред. Р.С. Хакимов; сост. С.А. Сеитмететова. Казань–Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 384 с., 23 ил.
- Гафаров, 2000 – *Гафаров Н.У.* История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате. Худжанд: Гос.изд.им. Р.Джалила, 2000. 176 с.
- Граменицкий, 1896 – *Граменицкий С.* Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Составил инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. Ташкент: Типо-литография Торгового дома «Ф и Г. бр. Каменские», 1896. 89 с.
- Зиманов, 1982 – *Зиманов С.З.* Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата: Наука, 1982. 172 с.
- Ильминский, 1883 – *Ильминский Н.И.* Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. Казань: Тип. император. унив-та, 1883. 133 с.
- Ильминский, 1892 – *Ильминский Н.И.* Избранные места из педагогических сочинений, некоторые сведения о его деятельности и о последних днях его жизни. Казань: Типография императорского университета, 1892. 132 с.
- Касымбаев, 1990 – *Касымбаев Ж.К.* Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг.: социально-экономический аспект. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 184 с.
- Краснов, 1887 – *Краснов А.Н.* Очерк быта семиреchenских киргиз // Известия Императорского Русского географического общества. Том XXIII. 1887 // URL: <https://rus-turk.livejournal.com/352668.html>. 20.07.2019.
- Кульшанова, 2014 – *Кульшанова А.А.* Парадигмы советской национальной политики в Казахстане в период становления тоталитарного государства (1917-1936 гг.). Алматы: Атамұра, 2014. 416 с.
- Қамзабекұлы, 2008 – *Қамзабекұлы Д.* Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат. 2008, қаңтар. №1. 29-37 б.
- Қыдыралиев, 2010 – *Қыдыралиев Д.Қ.* Біртұтас Түркістан идеясы: теориялық негіздері және іске асырылу жағдайлары: тар. ғыл. док. ... дис. Алматы, 2010. 300 б.
- Мухаметшин, 2000 – *Мухаметшин Р.М.* Ислам в татарской общественной мысли начала XX // Очерки истории татарской общественной мысли. Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. 191 с.
- Нафигов, 1964 – *Нафигов Р.И.* Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1964. 446 с.

- Нуртазина, 1993 – *Нуртазина Н.Д.* Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв: автореф.... канд. ист. наук. Алматы, 1993. 27 с;
- Остроумов, 1880 – *Остроумов Н.П.* Характеристика религиозно-нравственной жизни мусульман, преимущественно Средней Азии // Православное обозрение. 1880. Т. II, июнь-июль. URL: <https://rus-turk.livejournal.com/424203.html>.
- Остроумов, 1895 – *Остроумов Н.П.* К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания. Ташкент, 1895. 118 с.
- Остроумов, 1906 – *Остроумов Н.П.* Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб.: Сенатская типография, 1906. Ч. I. С. 113-166.
- Рустемов, 2004 – *Рустемов С.К.* XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық қозғалыстың эмиграциядағы өкілдерінің қызметі хақында // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. историческая. 2004. № 2. 55-58 бб.
- Сабитов, 1950 – *Сабитов Н.* Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950. 42 с.
- Самойлова, 1978 – *Самойлова Е.С.* Население и образование. М.: Статистика, 1978. 143 с.
- Сембаев, Храпченков, 1972 – *Сембаев А.И., Храпченков Г.М.* Очерки по истории школ Казахстана (1901-1917 гг.). Алма-Ата: Мектеп, 1972. 164 с.
- Смагулова, 2010 – *Смагулова С.О.* XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тілі ндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тар. ғыл. док. ... дис. Алматы, 2010. 365 б.
- Султанғалиева, 2002 – *Султанғалиева Г.С.* Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII начало XX вв.). Уфа: РИО РУНМИЦ Госкомнауки РБ, 2002. 262 с.
- Тажибаяев, 1958 – *Тажибаяев Т.Т.* Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине 19 века. Алматы: АПН КазССР, 1958. 98 с.
- Толепберген, 2010 – *Толепберген Ж.Т.* Мусульманское движение в Западном Казахстане и Южном Урале: особенности и тенденции взаимодействия (конец XIX и начало XX вв.): автореф. ... канд. ист. наук. Актобе, 2010. 27 с.
- Тынышпаев, 1998 – *Тынышпаев М.* История казахского народа / сост. и авт. предисл.: А. Такенов, Б. Байғалиев. Алматы: Санат, 1998. 280 с.
- Фархшатов, 1994 – *Фархшатов М.Н.* Народное образование в Башкирии в пореформенный период. 60-90-е годы XIX в. М.: Наука, 1994. 144 с.
- Фахретдин, 2006 – *Фахретдин Р.* Асар (Памятки). Казань: Рухият, 2006. Т.1, 360 с.
- Хакимов, 2010 – *Хакимов Р.С.* Джадидизм (реформированный ислам). Казань: Институт истории АН РТ, 2010. 208 с.
- Хотамов, 2000 – *Хотамов Н.* Бухарские джаиды и основные этапы их деятельности. Душанбе: АН РТ, 2000. 56 с.
- Шотанова, 2009 – *Шотанова Г.А.* «Материалы Астраханских научных обществ и учреждений как источник по истории Казахстана» (со II половины XIX в. – до 1917 г.). Алматы, 2009. 198 с.
- Ямаева, 2002 – *Ямаева Л.А.* Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). Уфа: Гилем, 2002. 300 с.
- Bazarbayev, Zhoraeva, Zulpiharova, 2015 – *Bazarbayev K.K., Zhoraeva G., Zulpiharova E.* The politicization of the Jadid movement in Turkestan (Central Asia) // The Online Journal of New Horizons in Education. 2015. Vol. 5, issue 3. Pp. 115-123.
- Bazarbayev^a, Gumadullayeva, Rustambekova, 2013 – *Bazarbayev K.K., Gumadullayeva A., Rustambekova M.* Jadidism Phenomenon In Central Asia // Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2013. № 89. Pp. 876-881.
- Bazarbayev^d, Tursun, Sadykova, 2013 – *Bazarbayev K.K., Tursun H., Sadykova R.* Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. 2013. Vol. 6. № 1. Pp. 85-94.
- Campbell, 2015 – *Elena I. Campbell.* The Muslim question and Russian Imperial Governance. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015. 265 p.
- Demko, 1969 – *George J. Demko.* The Russian colonization of Kazakhstan 1896-1916. Bloomington: Indiana University Press, 1969. 271 p.
- Eden, Sartori, DeWeese, 2016 – *Eden J., Sartori P., DeWeese D.* Moving Beyond Modernism: Rethinking Cultural Change in Muslim Eurasia (19th-20th Centuries) // Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2016. Brill. 59. Pp. 1-36.
- Frank, 2001 – *Allen J. Frank.* Muslim religious institutions in Imperial Russia. The Islamic world of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Leiden-Boston-Koln: E.J. Brill Academic Publishers, 2001. 341 p.
- Kanlidere, 1997 – *Kanlidere Akhmet.* Reform within Islam: The Tajdid and Jadid movement among the Kazan tatars (1809-1917): Conciliation or conflict? Istanbul: Eren, 1997. 198 p.
- Khalid, 1999 – *Adeeb Khalid.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1999. 336 p.
- Khalid, 2007 – *Adeeb Khalid.* Islam after Communism. Religion and Politics in Central Asia. Berkeley and LA. University of California press, 2007. 241 p.

- Pianciola, Sartori, 2013 – *Niccolo Pianciola and Paolo Sartori*. Islam, society and states across the Qazaq steppe (18th – early 20th centuries). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013. 352 p.
- Sabol, 2003 – *Steven Sabol*. Russian colonization and the genesis of Kazak national consciousness. Basingstoke (Hants.); New York: Palgrave Macmillan, 2003. 219 p.
- Uyama, 2003 – *Uyama Tomohiko*. A Strategic Alliance between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: Imagined Communities in Dala Walayatıñing Gazetı (1888-1902) // The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia. Sapporo: SRC, 2003. 364 p.
- Uyama, 2007 – *Uyama Tomohiko*. Empire, Islam, and politics in Central Eurasia / edited by Uyama Tomohiko. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. 371 p.
- Uyama, 2008 – *Uyama Tomohiko*. Была ли исламская альтернатива? Место ислама в национальном движении казахов начала XX века // SHYGYS. 2008. №2. С. 143-147.
- Uyama, 2011 – *Uyama Tomohiko*. Asiatic Russia as a space for asymmetric interaction // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London; New York: Routledge, 2011. 288 p.
- Uyama, 2012 – *Uyama Tomohiko*. The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan The Kazakh national movement and the Russian imperial legacy // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London; New York: Routledge, 2012. 287 p.
- Werth, 2002 – *Paul W. Werth*. At the Margins of Orthodoxy. Mission, Governance and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827-1905. Ithaca-London: Cornell University Press, 2002. XIV. 269 p.

References

- Alekseenko, 1981 – *Alekseenko N.V.* Naselenie dorevolyucionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav, 1870-1914 gg.) [The population of pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1981. 112 p. [in Russ.]
- Alektorov, 1900 – *Alektorov A.E.* Ocherk narodnogo obrazovaniya Turgajskoj oblasti. Letopis' 1744-1898 gg. [An essay on public education in the Turgai region. The chronicle of 1744-1898.]. Orenburg: Tipolitografiya P.Sachkova, 1900. Vyp.2. 123 p. [in Russ.]
- Alimova, 2000 – *Alimova D.A.* Dzhadidizm v Srednej Azii. Puti obnovleniya, reformy, bor'ba za nezavisimost' [Jadidism in Central Asia. Ways of renewal, reforms, struggle for independence]. Tashkent: Uzbekistan, 2000. 24 p. [in Russ.]
- Asfendiyarov, 1993 – *Asfendiyarov S.* Istoriya Kazakhstana [The history of Kazakhstan]. 2-e izdanie. Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993. 304 p. [in Russ.]
- Bartol'd, 1927 – *Bartol'd V.V.* Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana [The history of the cultural life of Turkestan]. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1927. 256 p. [in Russ.]
- Berzhanov, 1965 – *Berzhanov K.* Russko-kazahskoe sodruzhestvo v razvitii prosveshcheniya: istoriko-pedagogicheskoe issled [The Russian-Kazakh commonwealth in the development of education: historical and pedagogical research]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1965. 343 p. [in Russ.]
- Bobrovnikova, 1913 – *Bobrovnikov N.A.* Russko-tuzemnye uchilishcha, maktaby i medrese v Srednej Azii [Russian-native schools, maktabas and madrasas in Central Asia]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. 1913. № 6. Pp. 112-124. [in Russ.]
- Bobrovnikova, 1913 – *Bobrovnikov N.A.* Russko-tuzemnye uchilishcha, mekteby i medresy Srednej Azii [Russian-native schools, mektebs and madrasas of Central Asia]. Putevye zametki. SpB.: Senatskaya tipografiya, 1913. 95 p. URL: <https://www.prlib.ru/item/442623> [in Russ.]
- Bogdanov, 1964 – *Bogdanov I.M.* Gramotnost' i obrazovanie v dorevolyucionnoj Rossii i v SSSR: (istoriko-statisticheskie ocherki) [Literacy and education in Pre-Revolutionary Russia and the USSR: (historical and statistical essays)]. M.: Statistika, 1964. 195 p. [in Russ.]
- Vasil'ev, 1896 – *Vasil'ev A.V.* Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie [A historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state]. Orenburg: Tipo-litografiya P.N. Zharinova, 1896. 226 p. [in Russ.]
- Gasprinskij, 2017 – *Gasprinskij I.* Polnoe sobranie sochinenij [The Complete Works]. T.2. Rannyaya publicistika: 1879-1886 gg. Gl. red. R.S. Hakimov; sost. S.A. Seitmemetova. Kazan'-Simferopol': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2017. 384 p., 23 il. [in Russ.]
- Gafarov, 2000 – *Gafarov N.U.* Istoriya kul'turno-prosvetitel'skoj deyatel'nosti dzhadidov v Buharskom emirate [The history of cultural and educational activities of the Jadids in the Emirate of Bukhara]. Hudzhand: Gos.izd. im. R. Dzhalila, 2000. 176 p. [in Russ.]
- Gramenickij, 1896 – *Gramenickij S.* Ocherk razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae [An essay on the development of public education in the Turkestan region]. Sostavil inspektor narodnyh uchilishch Turkestanskogo kraja 1-go rajona S. Gramenickij. Tashkent: Tipo-litografiya Torgovogo doma «F i G. br. Kamenskie», 1896. 89 p. [in Russ.]
- Zimanov, 1982 – *Zimanov S.Z.* Rossiya i Bukeevskoe hanstvo [Russia and the Bukeev Khanate]. Alma-Ata: Nauka, 1982. 172 p. [in Russ.]

Il'minskij, 1883 – *Il'minskij N.I.* Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam [From correspondence on the application of the Russian alphabet to foreign languages]. Kazan': Tip. imperator. univ-ta, 1883. 133 c. [in Russ.]

Il'minskij, 1892 – *Il'minskij N.I.* Izbrannye mesta iz pedagogicheskikh socinenij, nekotorye svedeniya o ego deyatelnosti i o poslednih dnyah ego zhizni [Selected passages from pedagogical explanations, some information about his activities and the last days of his life]. Kazan': Tipografiya imperatorskogo universiteta, 1892. 132 p. [in Russ.]

Kasymbaev, 1990 – *Kasymbaev Zh.K.* Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861-1917 gg.: social'no-ekonomicheskij aspekt [Cities of East Kazakhstan in 1861-1917: socio-economic aspect]. Alma-Ata: Gylym, 1990. 184 p. [in Russ.]

Krasnov, 1887 – *Krasnov A.N.* Ocherk byta semirechenskih Kirgiz [An essay on the life of the Semirechensk Kyrgyz]. *Izvestiya Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Tom XXIII. 1887. URL: <https://rus-turk.livejournal.com/352668.html>. 20.07.2019. [in Russ.]

Kul'shanova, 2014 – *Kul'shanova A.A.* Paradigmy sovetskoj nacional'noj politiki v Kazahstane v period stanovleniya totalitarnogo gosudarstva (1917-1936 gg.) [Paradigms of Soviet national policy in Kazakhstan during the formation of the totalitarian state (1917-1936)]. Almaty: Atamyr, 2014. 416 p. [in Russ.]

Kamzabekuly, 2008 – *Kamzabekuly D.* Zhaditshildik – ulttyq ruhani serpilü negizi [Jadidism is the basis of National Spiritual Revival]. *Aqiqat*. 2008, qantar. № 1. Pp. 29-37. [in Kaz.]

Kydyraliev, 2010 – *Kydyraliev D.K.* Birtutas Tyrkistan ideyasi: teoriyalyq negizderi zhane iske asyrylu zhagdajlary [The idea of a single Turkestan: theoretical foundations and conditions of implementation]: tar. gyl. dok. ... dis. Almaty, 2010. 300 p. [in Kaz.]

Muhametshin, 2000 – *Muhametshin R.M.* Islam v tatarskoj obshchestvennoj mysli nachala XX [Essays on the history of Tatar social thought]. *Ocherki istorii tatarskoj obshchestvennoj mysli*. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2000. 191 p. [in Russ.]

Nafigov, 1964 – *Nafigov R.I.* Formirovanie i razvitie peredovoj tatarskoj obshchestvenno-politicheskoy mysli [Formation and development of advanced Tatar socio-political thought]. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 1964. 446 p. [in Russ.]

Nurtazina, 1993 – *Nurtazina N.D.* Kazakhstan i Srednyaya Aziya: tendencii razvitiya duhovnoj obshechnosti na rubezhe XIX-XX vv.: [Kazakhstan and Central Asia: trends in the development of spiritual community at the turn of the XIX-XX centuries] avtoref.... kand. ist. nauk. Almaty, 1993. 27 p.; [in Russ.]

Ostroumov, 1880 – *Ostroumov N.P.* Harakteristika religiozno-nravstvennoj zhizni musul'man, preimushchestvenno Srednej Azii [Characteristics of the religious and moral life of Muslims, mainly in Central Asia]. *Pravoslavnoe obozrenie*. 1880. Tom II, iyun'-iyul'. URL: <https://rus-turk.livejournal.com/424203.html>. [in Russ.]

Ostroumov, 1895 – *Ostroumov N.P.* K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae [Towards the history of public education in the Turkestan region]. Lichnye vospominaniya. Tashkent, 1895. 118 p. [in Russ.]

Ostroumov, 1906 – *Ostroumov N.P.* Musul'manskije maktaby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae [Muslim maktabas and Russian-native schools in the Turkestan region]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*. SPB.: Senatskaya tipografiya, 1906. Ch. 1. Pp. 113-166. [in Russ.]

Rustemov, 2004 – *Rustemov S.K.* XX gasyr basyndagy tyrki-musylmandyq qozgalystyng emigraciya daqy okilderining qyzmeti haqynda [The activities of representatives of the Turkic-Muslim movement in exile at the beginning of the XX century]. *KazUY habarshysy*. Tarih seriyasy = Vestn. KazNU. Ser. istoricheskaya. 2004. No. 2. Pp. 55-58. [in Kaz.]

Sabitov, 1950 – *Sabitov N.* Mekteby i medrese u kazahov [Mektebs and madrasas among Kazakhs]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1950. 42 p.

Samojlova, 1978 – *Samojlova E.S.* Naselenie i obrazovanie [Population and education]. M.: Statistika, 1978. 143 p. [in Russ.]

Sembaev, Hrapchenkov, 1972 – *Sembaev A.I., Hrapchenkov G.M.* Ocherki po istorii shkol Kazakhstana [Essays on the history of schools in Kazakhstan] (1901-1917 gg.). Alma-Ata: Mektep, 1972. 164 p. [in Russ.]

Smagulova, 2010 – *Smagulova S.O.* XX gasyrdyng 20-30 zhyldaryndagy qazaq tilindegi merzimdi baspasozı: shygu tarihy men derektik manyzy [Periodicals in the Kazakh language in the 20-30s of the XX century: history of origin and source significance]: tar. gyl. dok. ... dis. Almaty, 2010. 365 p. [in Kaz.]

Sultangalieva, 2002 – *Sultangalieva G.S.* Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokul'turnyh kontaktov [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts] (XVIII nachalo XX vv.). Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB, 2002. 262 p. [in Russ.]

Tazhibayev, 1958 – *Tazhibayev T.T.* Razvitie prosveshcheniya i pedagogicheskoy mysli v Kazahstane vo vtoroj polovine 19 veka [The development of education and pedagogical thought in Kazakhstan in the second half of the 19th century]. Almaty: APN KazSSR, 1958. 98 p. [in Russ.]

Tolepbergen, 2010 – *Tolepbergen Zh.T.* Musul'manskoe dvizhenie v Zapadnom Kazahstane i Yuzhnom Urale: osobennosti i tendencii vzaimodejstviya [Muslim movement in Western Kazakhstan and the Southern Urals: features and trends of interaction] (konets XIX i nachalo XX vv.): avtoref. ... kand. ist. nauk. Aktobe, 2010. 27 p. [in Russ.]

Tynyshpaev, 1998 – *Tynyshpaev M.* Istoriya kazahskogo Naroda [The history of the Kazakh people]. Sost. i avt. predisl.: A. Takenov, B. Bajgaliev. Almaty: Sanat, 1998. 280 p. [in Russ.]

- Farhshatov, 1994 – *Farhshatov M.N.* Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyj period [Public education in Bashkiria in the post-Reform period]. 60-90-e gody HIH v. M.: Nauka, 1994. 144 p. [in Russ.]
- Fahretdin, 2006 – *Fahretdin R. Asar* (Pamyatki) [Memos]. Kazan': Ruhayat, 2006. T. 1. 360 p. [in Russ.]
- Hakimov, 2010 – *Hakimov R.S.* Dzhadidizm [Jadidism] (reformirovannyj islam). Kazan': Institut istorii AN RT, 2010. 208 p. [in Russ.]
- Hotamov, 2000 – *Hotamov N.* Buharskie dzhadidy i osnovnye etapy ih deyatel'nosti [Bukhara Jadids and the main stages of their activity]. Dushanbe: AN RT, 2000. 56 p. [in Russ.]
- Shotanova, 2009 – *Shotanova G.A.* «Materialy Astrahanskikh nauchnykh obshchestv i uchrezhdenij kak istochnik po istorii Kazakhstana» ["Materials of Astrakhan scientific societies and institutions as a source on the history of Kazakhstan"] (so II poloviny XIX v. – do 1917 g.). Almaty, 2009. 198 p. [in Russ.]
- Yamaeva, 2002 – *Yamaeva L.A.* Musul'manskij liberalizm nachala XX v. kak obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie [Muslim liberalism of the early twentieth century. as a socio-political movement] (po materialam Ufimskoj i Orenburgskoj gubernij). Ufa: Gilem, 2002. 300 p. [in Russ.]
- Bazarbayev, Zhoraeva, Zulpiharova, 2015 – *Bazarbayev K.K., Zhoraeva G., Zulpiharova E.* The politicization of the Jadid movement in Turkestan (Central Asia). *The Online Journal of New Horizons in Education*. 2015. Vol. 5, issue 3. Pp. 115-123. [in Eng.]
- Bazarbayev^a, Gumadullayeva, Rustambekova, 2013 – *Bazarbayev K.K., Gumadullayeva A., Rustambekova M.* Jadidism Phenomenon In Central Asia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2013. № 89. Pp. 876-881. [in Eng.]
- Bazarbayev^b, Tursun, Sadykova, 2013 – *Bazarbayev K.K., Tursun H., Sadykova R.* Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia). *International Education Studies*. 2013. Vol. 6. № 1. Pp. 85-94. [in Eng.]
- Campbell, 2015 – *Elena I. Campbell.* The Muslim question and Russian Imperial Governance. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015. 265 p. [in Eng.]
- Demko, 1969 – *George J. Demko.* The Russian colonization of Kazakhstan 1896-1916. Bloomington: Indiana University Press, 1969. 271 p. [in Eng.]
- Eden, Sartori, DeWeese, 2016 – *Eden J., Sartori P., DeWeese D.* Moving Beyond Modernism: Rethinking Cultural Change in Muslim Eurasia (19th-20th Centuries). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2016. Brill. 59. Pp. 1-36. [in Eng.]
- Frank, 2001 – *Allen J. Frank.* Muslim religious institutions in Imperial Russia. The Islamic world of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Leiden-Boston-Koln: E.J. Brill Academic Publishers, 2001. 341 p. [in Eng.]
- Kanlidere, 1997 – *Kanlidere Akhmet.* Reform within Islam: The Tajdid and Jadid movement among the Kazan tatars (1809-1917): Conciliation or conflict? Istanbul: Eren, 1997. 198 p. [in Eng.]
- Khalid, 1999 – *Adeeb Khalid.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1999. 336 p.
- Khalid, 2007 – *Adeeb Khalid.* Islam after Communism. Religion and Politics in Central Asia. Berkeley and LA. University of California press, 2007. 241 p. [in Eng.]
- Pianciola, Sartori, 2013 – *Niccolo Pianciola and Paolo Sartori.* Islam, society and states across the Qazaq steppe (18th – early 20th centuries). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013. 352 p. [in Eng.]
- Sabol, 2003 – *Steven Sabol.* Russian colonization and the genesis of Kazak national consciousness. Basingstoke (Hants.); New York: Palgrave Macmillan, 2003. 219 p. [in Eng.]
- Uyama, 2003 – *Uyama Tomohiko.* A Strategic Alliance between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: Imagined Communities in Dala Walayatıñing Gazetı (1888-1902). *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia*. Sapporo: SRC, 2003. 364 p. [in Eng.]
- Uyama, 2007 – *Uyama Tomohiko.* Empire, Islam, and politics in Central Eurasia / edited by Uyama Tomohiko. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. 371 p. [in Eng.]
- Uyama, 2008 – *Uyama Tomohiko.* Была ли исламская альтернатива? Место ислама в национальном движении казахов начала XX века. *SHYGYS*. 2008. №2. С. 143-147. [in Rus.]
- Uyama, 2011 – *Uyama Tomohiko.* Asiatic Russia as a space for asymmetric interaction // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London; New York: Routledge, 2011. 288 p. [in Eng.]
- Uyama, 2012 – *Uyama Tomohiko.* The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan The Kazakh national movement and the Russian imperial legacy. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London; New York: Routledge, 2012. 287 p. [in Eng.]
- Werth, 2002 – *Paul W. Werth.* At the Margins of Orthodoxy. Mission, Governance and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905. Ithaca-London: Cornell University Press, 2002, XIV, 269 p. [in Eng.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 827-843
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_827-843

ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ 1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы¹, Абдулина Ақсұнқар Тұрсынқызы²

^{1,2}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(050010, Шевченко көшесі, 28, Алматы, Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының докторы, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Т.ғ.к.
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Құдайбергенова А.И., Абдулина А.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстан қалаларындағы 1920–1930 жылдардағы этнодемографиялық үдерістер тарихи оқиғалармен байланыстырыла отырып, жазба және ауызша тарих мәліметтерін өзара салыстыру негізінде қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* 1920–1930 жылдардағы Қазақстан халқының этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуының қалаларға қатысты Қазақстан тарихының кемшін зерттелген тұстарын қарастыру. *Материалдар:* архив құжаттары, статистикалық мәліметтер және ауызша тарих материалдары; *әдістер:* тарихи, статистикалық, салыстырмалық, талдау мен қорытындылау, шынайылық. *Нәтижелері.* 1920–1930 жж. республиканың қала халқының дамуы екі кезеңге бөліп анықталды: 1) 1926 жылға дейінгі оқиғалар және 2) 1926–1939 жж. санақаралық кезеңдегі қала халқының құрамындағы әр түрлі категориялар бойынша өзгерістер санының динамикасы (этникалық-әлеуметтік, жастық-жыныстық құрамы және т.б.) қамтылды. *Бірінші кезеңде* орын алған Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-індегі ашаршылықтар мен босқыншылықтың, *келесі 1926–1939 жж. санақаралық кезеңде* ауыл қазақтары саны 2,6 есе кемігенде, қалалық қазақтар саны үш есеге артуының себептері мен барысы (ашаршылық кезіндегі босқыншылық пен өндірістендірудің орны), демографиялық салдарлары қарастырылды. Халықтың саны, орналасуы, этникалық құрамы, кәсіптік құрылымы, сауаттылығы мен білім деңгейі, өсіп-өну үдерістеріндегі өзгерістердің бұдан кейінгі елдегі әлеуметтік және демографиялық процестердің бағыты мен барысын негіздегені көрсетілді. *Қорытынды.* 1920–1930 жж. Қазақстандағы саяси-экономикалық реформалар қала халқының жаңа түрге ауысуына әкелді. Этно-демографиялық дамудың ғасырлар бойғы даму үдерістерін социалистік негіздегі үрдістермен алмастырды, сонымен бірге қалалардың архитектурасы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен функционалдық бағыты өзгерді.

Түйін сөздер: Қазақстан, қала халқы, этностар, демографиялық даму, халық санақтары, ашаршылық, өндірістендіру

Алғыс. Ғылыми мақала «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қалалары әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде: этнодемографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуы» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678056)

Дәйексөз үшін: Құдайбергенова А.И., Абдулина А.Т. Қазақстан қалаларындағы 1920-1930 жылдардағы этнодемографиялық үдерістер // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 827-843-бб. [Қаз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_827-843

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДАХ КАЗАХСТАНА В 1920–1930-х гг.

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимовна¹, Абдулина Аксункар Тұрсыновна²

^{1,2}Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Уалиханова
050010, ул. Шевченко, 28, Алматы, Казахстан

¹Доктор исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Уалиханова, 2025

© Құдайбергенова А.И., Абдулина А.Т. 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются этнодемографические процессы 1920-1930 годов в городах Казахстана на основе сопоставления данных письменных и устных источников с привязкой к историческим событиям. *Цель и задачи исследования:* Изучение мало исследованных аспектов истории городов Казахстана в отношении этнодемографического и социально-культурного развития населения Казахстана в 1920-1930-е годы. *Материалы:* архивные документы, статистические данные и материалы устной истории; *методы:* исторический, статистический, сравнительный, анализ и обобщение, достоверность. *Результаты.* Развитие городского населения республики определялось двумя периодами: 1) событиями до 1926 года и 2) освещением динамики количественного и качественного состава городского населения за межпереписной период 1926-1939 гг. по различным категориям (этносоциальный, половозрастной состав и др.). На первом этапе произошел голод, сопровождавшийся беженством в Туркестанской Республике и Казахской АССР, что повлияло на развитие городского населения Казахстана. Кроме того, за межпереписной период 1926-1939-х гг. рассмотрены причины и ход убыли численности сельских казахов в 2,6 раза и демографические последствия голода в городах. Было показано, что изменения того периода в численности, расселении, этническом составе, профессиональной структуре, грамотности и уровне образования населения обосновали ход социальных и демографических процессов в стране в последующие годы. *Вывод.* Политико-экономические реформы 1920–1930-х годов в Казахстане привели к изменению облика городского населения. Они заменили многовековые процессы этнодемографического развития социалистическими трансформациями, а также изменили архитектуру городов, их социально-экономическую структуру и функциональное назначение.

Ключевые слова: Казахстан, городское население, этносы, демографическое развитие, переписи населения, голод, индустриализация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта ИРН AP19678056 «Города Казахстана в 20-30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие».

Для цитирования: Құдайбергенова А.И., Абдулина А.Т. Этнодемографические процессы в городах Казахстана в 1920–1930 гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 827-843. [на казахском яз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_827-843

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN KAZAKHSTAN CITIES IN THE 1920-S AND 1930-S

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna¹, Abdulina Aksunkar Tursunovna²

^{1,2}Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

¹Doctor of historical sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

²Candidate of historical sciences
<https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru

© Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2025

© Kudaibergenova A.I., Abdulina A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines ethno-demographic processes in Kazakhstan's cities during the 1920s-1930s in connection with historical events, based on a comparative analysis of written and oral historical data. *Research objectives and tasks.* To study the poorly researched aspects of Kazakhstan's history relating to the ethno-demographic and socio-cultural development of Kazakhstan's population in cities during the 1920s-1930s. *Materials:* archival documents, statistical data, and oral history materials; *methods:* historical, statistical, comparative, analysis and synthesis, authenticity. *Results.* The development of the republic's urban population in the 1920s-1930s was divided into two periods: 1) events up to 1926 and 2) changes in the composition of the urban population by various categories during the inter-census period of 1926-1939, including dynamics of numbers (ethnic-social, age-gender composition, etc.). The causes and course of famines and refugee movements in the Turkestan Republic and Kazakh ASSR that occurred in the first period, and in the subsequent inter-census period of 1926-1939, when the rural Kazakh population decreased by 2.6 times while the urban Kazakh population increased threefold (the role of refugee movements during famine and industrialization), and their demographic consequences were examined. It was shown that changes in population size, distribution, ethnic composition, occupational structure, literacy and education levels, and growth processes laid the foundation for the direction and course of subsequent social and demographic processes in the country. *Conclusion.* The political-economic reforms of the 1920s-1930s in Kazakhstan led to a new transformation of the urban population. They replaced centuries-old ethno-demographic development processes with socialist-based trends, while simultaneously changing the architecture, socio-economic structure, and functional orientation of cities.

Keywords: Kazakhstan, urban population, ethnic groups, demographic development, population censuses, famine, industrialization

Acknowledgments. The article was prepared as part of the project of grant financing «Cities of Kazakhstan in the 20-30s of the XX century as a socio-cultural phenomenon: ethno-demographic and socio-cultural development» (individual registration number: AP19678056)

For citation: Kudaibergenova A.I., Abdulina A.T. Ethnodemographic processes in Kazakhstan cities in the 1920-s and 1930-s // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 827-843. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_827-843

Қысқашы. Ынтымағы жарасқан 127 ұлт пен этностар өкілдерінен тұратын халқымыз республиканы көркейту бағытында еңбек етуде. Этносаралық бірлік пен ынтымақтастықты мақсат еткен, полиэтникалық құрамды халқымыздың негізі өткен ғасырларда қаланды. Соның ішінде 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқының этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуының қалаларға қатысты тарихы Қазақстан тарихының кемшін зерттелген тұстарының бірі болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқының этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуының қалаларға қатысты Қазақстан тарихының кемшін зерттелген тұстарын зерттеу.

Материалдар мен әдістер. ХХІ ғ. 20-жылдары көптеген архив құжаттары құпиясыздандырылғаннан соң қол жеткен деректерді пайдалана отырып, Қазақстан тарихының аз зерттелген қырларын зерделеуге, соны материалдарды тарихи айналымға тартуға, қалалардағы халықтың өсіп-өнуі мәселелерін зерттеуге мүмкіндік туды. Мақалада мәселенің мерзімдік шеңбері ретінде кеңес өкіметі орнаған жылдардан бастап, екінші әлемдік соғыс басталған жылға дейінгі аралықты алдық.

Деректер ретінде архив құжаттарын, жарияланған статистикалық мәліметтерді, соның ішінде халық санақтары мәліметтерін т.б. пайдаландық. Мысалы, 1917 ж. ауыл шаруашылық санағы, 1920 ж. және 1923 ж. өнеркәсіптік-қалалық санақтар, 1926 ж. және 1939 ж. Бүкілодақтық халық санақтары материалдарын салыстыру халық құрамының өзгерістерін, динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Ал, халық санақтары - халықтың жай-күйін бақылау түрі және тарихи дерек ретінде демографиялық даму үдерістерінің санақ аралық кезеңдегі өзгерістерінің нәтижесінен хабар береді. *Әдістер:* тарихи, статистикалық, салыстырмалық, талдау мен қорытындылау, шынайылық.

Талқылау. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан қалаларының дамуы, кеңестік экономикалық қайта құру шаралардың бірі - индустрияландыру үдерісі нәтижесіндегі жаңа қалалардың пайда болуы, дамуы жайлы мәліметтер бірқатар еңбектерде қаралды. Соның ішінде Кеңес дәуірінде жарияланған еңбектерді марксистік-лениндік әдіснама тұрғысынан, кеңестік идеологиялық көзқарастар негізінде жазылған және қоғамда талқылауға идеологиялық тыйым салынған тақырыптарды ашатын тарихи деректер көбіне зерттеушілерден жасырылғандықтан, деректер толық қамтылмаған зерттеулер деуге болады. Соған қарамастан, бұл еңбектер қала халқына, өміріне қатысты алғашқы зерттеулер [Татимов, Саркенова, 2002; Асылбеков, Козина, 2000; Козыбаев, 2000; Қасымбаев, 1992; Алексеенко, 1999; Асылбеков, Галиев, 1991; Сдыков, 2004; Төлекова, 2002; Асылбекова, 2007 және т.б.]. Мысалы, Ж.Қ. Қасымбаев еңбектерінде Қазақстан қала халқының демографиялық дамуының ХVІІІ ғасырдан ХХ ғасырдың алғашқы жартысына дейінгі мерзімдегі, соның ішінде Семей қаласының тарихын қарастыра отырып, Ж.Қ. Қасымбаев Қазақстан халқының қалай қалыптасқанын анықтауға зер қойды [Қасымбаев, 1988: 40-48; Қасымбаев, 1992]

Сонымен, Қазақстан қалаларының саяси-экономикалық, мәдени дамуы тарихы біршеме зерттелгенімен, демографиялық дамуы кешенді мәселелер ішінде жылпылама, терең талдаусыз қамтылды. Сондай-ақ, кейінгі жылдарға дейінгі жарияланған зерттеулерде республикада ХХ ғасырда орын алған ашаршылық тарихы қала халқының өмірімен байланыстырылмай, негізінен бөлек қарастырылды. Сондықтан мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жж. ел қалаларының этнодемографиялық дамуын шынайылық тұрғысынан отандық тарих ғылымындағы өзекті тақырып ретінде қарастырамыз.

Нәтижелер. Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда 50 мың адамнан жоғары адамы бар ірі қалалар болған жоқ. Үлкен қалалар деуге болатын Оралда 43,2 мың мыңнан аса, Семейде 35 мыңдай адам тұрды. Өлкенің 19 қаласының халқы 10 мыңға жетпеді. Қалалар негізінен әкімшілік орталықтары болды. Біртіндеп Орал, Петропавл, Верный, Семей, Қостанай, Шымкент, Әулиеата қалалары сауда және мал мен егін өнімдерін өңдеу орталықтарына айналды. *Өнеркәсіптің дамуы бастауымен* қала халқы негізінен көші-қон есебінен өсті.

Кеңес дәуірі қарсаңында қала халқының көпшілігі славян халқы өкілдерінен құралды: Орал облысында 82,0 %-ы, Торғай облысында - 67,3 %-ы, Ақмола облысында -70,9 %-ы, Семей облысында – 53 %-ы орыстар болды. Ресей құрамына кешірек қосылған оңтүстік мен Жетісу қалаларында орыстардың үлесі Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда төмендеу: Жетісуда - 43,4%, ал Сырдарияда – 10,9 %, ал, далалық облыстарда (Қарқаралы – 24,4 %, Темір – 37,3 %, Ырғыз –37,5 % қалаларынан басқа): Семейде - 42,3%, Торғайда – 44,6 %, Ақмолада – 47,2 %, Павлодарда – 47,3 % болды. Ал Оңтүстік Қазақстан қалаларында көпшілік үлеске өзбектер ие болды.

Созылыңқы жүрген Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 ж. көтеріліс пен көтерілісшілерді жазалау, 1917 ж. төңкерістер, Түркістан Республикасындағы ашаршылық, Азамат соғысы, 1921-1923 жж. Қазақ АКСР-індегі ашаршылық, кеңестік биліктің саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларда жүргізген қайта құру шаралары, 1931-1933 жж. ашаршылық т.б. нәтижесі елде халықтың, ерекше қазақ халқының саны ұдайы кемітті. Сондай-ақ, Қазақстан қалаларындағы 1920-1930 жылдардағы этно-демографиялық үдерістерді негіздеді.

1920-1930 жылдардағы республиканың қала халқының дамуын екі кезеңге бөліп анықтауға болады. Біріншісі 1926 жылға дейінгі оқиғаларды, ал екіншісі 1926-1939 жылдардағы санақаралық кезеңді қамтиды.

Бірінші кезеңде Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-індегі ашаршылықтар орын алды. 1917 ж. соңында Әулиеата уезінде 44307 шаруашылық, Перовск уезінде – 24 810, Түркістан уезінде – 12 296, Шымкент уезінде – 3 618, Қостанай және Ақтөбе уездерінде – 62 275 шаруашылық ашаршылыққа ұшырады. Бір ғана Жетісу губерниясының Верный уезінде 220 мыңдай адам ашаршылықтан зардап шекті [Смағұлова, 2019: 35]. Ал Түркістанның жекелеген өңірлерінде ашаршылық 1923 жылға дейін созылды. Нәтижесінде Түркістан Республикасынан Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерді мекендеген қазақтар 1917-1920 жж. арасында 34,1 пайызын немесе 427 230 адамын жоғалтты. Қазағы көп кеміген уездер – Әулиеата (43,8 %-ға) және Лепсі (42,1 %-ға) уездері болды, халқы жартысына жуығынан айрылды [Зарубин, 1925: 11; Материалы Всероссийских переписей 1920 года, 1923: 69].

1920 ж. Алматы уезінде тіркелген 194,6 мың адам (100,6 мың ер және 94 мың әйел) 1917 ж. салыстырғанда 28,4 мың адамға (21,4 мың ер адам, 7 мың әйел) немесе (17 %-ға) кеміген. Уезде қазақтар саны күрт кеміп, орыстар саны өскен. 1917-1921 жж. қазақтар 47,7 мың адамға (ерлер 33 %-ға, әйелдер 26%-ға) кемігенде, орыстар 42,2 %-ға (ерлер 34,9 %-ға, әйелдер 50,5 %-ға) немесе 16,2 мың адамға көбейген. Бұндай өсім орыстардың көші-қоны есебінен жүзеге асты (ҚРПА. 666 қ. 1 т. 76 іс. 18-19 пп.).

1921-1923 жж. Қазақ АКСР-ін ашаршылық жайлады. 1921 ж. қарашада ашаршылыққа ұшырағандар саны 1 508 мың адам (республика халқының 1/3 бөлігі) болса, 1922 ж. маусымына қарай 2019485 адамға жетті [РФМА. Р-1065 қ. 2 т. 116 іс. 13 п.]. Бұл ашаршылықтан Қазақстанда 1 миллионнан аса адам қаза тапты.

Елде босқыншылық орын алды, мәжбүрлі ішкі көші-қон күшейді: ашаршылық жайылған сайын халық республиканың әлділеу деген аудандарына көшіп-босты. Ашыққан халық оңтүстікке (Түркістан), шығысқа (Ақмола және Семей губернияларына) және қалаларға қашты.

Аш босқындар қалаларда, әсіресе теміржол станцияларында шоғырланды. Олардың көпшілігі ашық аспан астында өмір сүрді. Босқындар жиналған теміржол вокзалдары аурудың негізгі ошағына айналды. Елдің ішінде де сыртында да аш және мүлдем дәрменсіз адамдар ағынынан шаршаған жергілікті халық босқындарға көмектесе алмағанын, керісінше, жақтырмағанын айту керек. Бұл жағдай босқындардың ауыр жағдайын ушықтырды. Осы жылдардағы халық санының өзгерістерін талдасақ:

Жылдар	1916	1917	1920	1921	1922	1920–1922 өсім (+/-)
Қазақ АКСР-і (Орынбор губерниясымен бірге)	4 712181	4 611926	4 610278	3 596 99	3 795963	-814 315
Орынбор губерниясы	1 038171	940 058	770 044	676 604	566 054	- 203 990
Қазақ АКСР-і (Орынбор губерниясынсыз)	3 674 010	3 671868	3 840 234	2 920 395	3 229 876	- 610 358

Кесте 1. Қазақ АКСР халқының динамикасы (1916—1922 жж.) [Сборник статистических сведений, 1925: 4, 5, 18, 19]

1 кестеден көретініміз, Қазақ АКСР-інде халық саны 1920 жылға дейін өскенімен, 1920-1921 жылдары 919 839 адамға күрт азайған (Орынбор губерниясынсыз – авт.) [Сборник статистических сведений, 1925: 4, 5, 18, 19]. Жалпы, Қазақ АКСР халқы 1917-1920 жылдары 13,2 % – ға, оның ішінде Қытаймен шекаралас Семей облысында-20,1% - ға қысқарды [Алексеев, 1999: 6]. Жекелеген губернияларда: 1922 ж. желтоқсандағы есеп бойынша Бөкей Ордасының халқы 1920 жылмен салыстырғанда 38592 адамға кеміген. Ал 1921 жылға дейінгі және 1922 жылдың I жартысындағы өлім-жітім мен босқыншылық нәтижесінде губерния 23 мың адамға кеміді [Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, Т. 28, 2022: 134].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстан халқы 1917–1920 жж. арасында 6218,3 мыңнан 4 679 795 адамға, 1923 жылға қарай 3 786 910 адамға дейін қысқарды. 1920-1923 жж. Қазақстан халқының саны 892 885 адамға азайды [История Казахстана, 2010: 657–658].

Осы жылдардағы Қазақ АКСР-дегі қала халқының құрамындағы өзгерістер: 1917 ж. 285643 адам (ел халқының 7,7%-ы) болған қала халқының 1920 ж. 21709 адамға кеміп, 263934 адам болып, ел халқының 6,8%-ын ғана құрады. 1921 ж. 245195 адамға дейін төмендегенімен, үлесі барлық халықтың 8,3%-ы болды, ал 1922 ж. қалалардағы 254929 адам жалпы халықтың

7,8 %-ы болды. (Орынбор губерниясын қоспағандағы есеп – АИК) [Сборник статистических сведений, 1925: 4, 5, 18, 19]. 1917-1922 жж. арасында 30714 адамға кеміген. 1922 ж. Қазақ АКСР қалаларындағы тұрғындар 1917 жылғы мөлшерінің 89,2%-ын ғана құрады.

Бұл жылдары Қазақстанға бағытталған көші-қон жалғасты: 1916-1926 жж. Қазақстанға 800 мыңға жуық адам қоныс аударды [Гладышева, 1973: 218–237]. Оның ішінде 1921-1926 жылдары қоныстанған «жергілікті емес» 522,1 мың адамның 311,5 мыңы орыстар мен украиндар (59,7%) болды [Алексеев, 2009; 99]. Келгендердің 80%-ы ауылды жерге, ал 20%-ы қалалық жерлерге тұрақтады.

1926 ж. Бүкілодақтық халық санағында қала халқы 539 мың адам болып, халықтың 8,4%-ын құрады. Республикада қалалық типтегі 50 қала мен кент болды. Орта қалалар саны 27, ал ірі қалалар болған жоқ. Қалалық типтегі 33 кентте халқы 125,2 мың адам немесе қала халқының 1/3-тен астамы өмір сүрді. Екі қалада 500-ден 1 мың адамға дейін, алтауында - 1 мыңнан 2 мың адамға дейін, он алтысында - 2 мыңнан 5 мыңға дейін, тоғызында - 5 мыңнан 10 мыңға дейін тұрғын болды. Губерниялар бойынша қала халқының үлесі: Қостанай губерниясында – 1,6 %; Ақмола губерниясында – 12,8 %, Ақтөбе губерниясында – 13,7 %, Семей губерниясында – 21,6 %, Сырдария губерниясында – 21,9 %, Орал губерниясында – 18,8 % және Жетісу губерниясында – 6,9 % [Всесоюзная перепись, 1928: 15-45] болды. Оңтүстіктегі қалалардың орыстар мен басқа переселендер тұратын бөлігінің «жаңа қала», қала шетіндегі, ауылмен, даламен тығыз байланысты бөлігінің «ескі қала» деп екі бөліктен тұратын ерекшелігі пайда болды.

Диаграмма 1. 1926 ж. санақ бойынша ауыл және қала халқының үлестері

1926 жылғы халық санағы материалдарына сәйкес Қазақстанның қала халқының басым көпшілігі орыстар (52,3 %), украиндар (10,8 %), тараншылар (10,6 %) болды. Қазақтар қала халқының 8,1 %-ын, одан әрі татарлар 5,0%-ын құрады.

Келесі 1926-1939 жж. санақаралық кезеңде ауыл қазақтары саны 2,6 есе кемігенде, қалалық қазақтар саны үш есеге артты. Дегенмен қала тұрғындарының көпшілігі орыстар болып қала берді. Қала халқының өсуі өндірістендірудің арқасында ғана емес. 1931-1933 жж. ашаршылық кезінде күнкөріс көзінен айрылған аш адамдар ауылдардан қалаларға аштықтан құтылсақ деп босты. Бұл жылдар халық тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі болып саналады.

1920 жж. соңындағы байлардың, жартылай феодалдардың, кулактардың мүлкін тәркілеу, иеліктерінен айыру, жер аудару; күштеп отырықшыландыру; күштеп ұжымдастыру, егіншілер мен малшыларды меншіктен айыру; «төтенше» ауыл шаруашылығы өнімдері мен шикізатын дайындау науқандары Қазақстан ауылдарының экономикалық күшін әлсіретіп, халықты ашаршылыққа душар етті. Бұл жағдай кеңес билігінің саясатына қарсы халық қарсылығын тудырды. Бірақ, халық қозғалыстары (543 көтерілістер мен т.б. наразылықтар) басып-жаншылып, ашаршылық күшейді, босқыншылық жаппай сипатқа ие болды.

Қазақ халқының жартысына жуығын жалмаған 1931-1933 жж. ашаршылық Қазақстандағы өндірістендіру үдерісінің қарқындауы кезінде орын алды. Жаңа өндіріс орындары іске қосылып, ірі темір жол құрылыстары жүрді, бұрынғы қалаларды дамыту, жаңа қалалардың пайда болуы, білім деңгейінің өсуі, мәдени жетістіктер қатарласа жүріп жатты. Кеңес өкіметі өнеркәсіптік нысандар салу, зауыттар салу сияқты мәселелерге басымдық берді.

Ауыл шаруашылық өнімдерін салық түрінде (астық салығы, ет салығы, жүн салығы, мақта салығы және т.б.) мәжбүрлеп жинау: біріншіден КСРО-ның орталық қалаларының, екіншіден, өндірістендіру барысында дамытпақшы болған және жаңадан салынып жатқан қалалардың халқын азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін керек деп есептелінді. Сонымен қатар, үшіншіден, одақ бойынша өндіріс орындарын, жаңадан салынып жатқан қалалар құрылысы мен сол өндіріс орындарына қажетті станок т.б. құралғыларды шетелден сатып алу (негізінен астыққа) үшін қажет деп табылды. Сондықтан, кеңестік билік салық мөлшерін ұдайы үдемелі түрде өсіріп, халықты ашаршылыққа итермеледі.

1920-1930 жылдардағы оқиғалар халықтың әлеуметтік және демографиялық дамуындағы терең өзгерістерге әкелді: саны, орналасуы, этникалық құрамы, кәсіптік құрылымы, сауаттылығы мен білім деңгейі, өсіп-өну үдерістеріндегі өзгерістер бұдан кейінгі әлеуметтік және демографиялық процестердің ерекшеліктерін негіздеді. Жеделдетілген индустрияландыруды (көмір өндіруді, түсті және қара металлургияны, химия және мұнай-химия өнеркәсібін және т.б. дамыту) жүзеге асыру, жаңғырту стратегиялық міндеттің құрамдас бөлігі ретінде белгіленді. Қайта жаңғырту кезінде туындаған мәселелерді ерікті (Ресей мен Украинаның өнеркәсіптік аймақтарынан мамандар мен жұмыс күшін көшіріп әкелу) және мәжбүрлі көші-қон (кулақтық жер аударулар, ГУЛАГ тұтқындары және т.б.) жолымен шешпек болды. Осы кезде ашыққан ауыл тұрғындарының қалаларға жұмыс іздеп мәжбүрлі түрде босуы орын алды.

Аш адамдардың басым бөлігі ауылдық жерлерде тұрды, ал билік көп жағдайда тек қала тұрғындарына көмек ұйымдастырды. Осыған байланысты ауыл тұрғындары үйлерін тастап, өз өмірін сақтап қалу үшін қалаларға басты. Яғни, ауыл халқының қалаға қарай сабылуының басты себебі өндірістендірумен байланысты.

Бұған архив құжаттары мен көнекөз шежірелі қарттардың естеліктері куә. Мысалы, «Талас өңірінде малын бағып, аздаған егінін салып, мамыражай өмір сүрген халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шырқын бұзған ашаршылықтың зардабын тартқан адамдардың бір бөлігі құмға қарай шұбырса, кейбіреулері қалаға бет алады. Бірақ, Әулие-Атаға кеткендердің көпшілігі жол бойында қырылып қалған, ал құмға жеткендері тұзақ құрып, қоян аулап күндерін көрген» деп еске алады көнекөз қариялар [XX ғасырдың 30-жж., 2022: 445].

Ресми құжаттарда қалаға босқыншылық «өз ауылдық кеңесі аумағынан тыс жұмыс жерге жұмыс істеуге кетті» деген сөзбен де жасырылды. Мысалы, 1930 жж. қалаларға жұмыс істеуге кеткен, азық іздеп ауылдан кеткен адамдар статистикалық құжаттарда «жұмыс іздеуге кеткендер» сөзімен берілген [СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 4 іс. 113, 117, 124, 125, 127, 129-132 пп.].

Күн көріс көзінен айрылған ауыл халқының бір бөлігі ірі құрылыстар жүріп жатқан қалаларға кіруге тырысты, себебі жұмысшылар азық-түлік паегімен қамтамасыз етілетін, болмаса қалаға бару қайыр сұрап тамақ жеуге мүмкіндік деп қабылдады. Алайда, жұмысшы кәсіптерінің тілі мен дағдыларын білмегендіктен, босқындардың көпшілігі қалаларда жұмысқа орналаса алмады. Қала шетінде тұрақтап, қаланың аш-жалаңаш бөлігін құрады.

Қалаларда іш сүзегі, бөртпе, т.б. жұқпалы аурулар мен арықтап өлген адам саны есепсіз болды. Қаланы мәйіттерден тазарту үшін жинап, мүмкіндігінше зираттарға апарды, бірақ беттері жабылмай, ит пен құсқа жем болды. Ауруханалар да мәйіттерге толды.

Аштыққа ұшырап, босқан халықтың басым көпшілігі ешқандай да көмек алмады. Тіпті босқындар кеңестік қоғамның өмірінен тыс, ешбір қараусыз, қалтарыста қалды деуге болады. Көпке дейін республика ішілік босқыншылық кеңестік қоғамның дамуына қатысы жоқ, пайдасыз, тіпті қалаға кедергі жасаудағы құбылыс ретінде, көлеңке секілді қабылданды. Қалаға ағылған босқындар қалаға кіре алмай, қала шетіндегі бейшара қалыптағы тобыр секілді көрінді. Қалалар болса сұрықсыз, жұпыны, аяушылық жағдайдағы елді мекен секілді түрге түсті.

Қала халқының саны туралы 1926 жылғы санақ және Мемлекеттік жоспар жүйесінің үлкен ақаулармен 1931 жылы жүргізген жаппай есеп мәліметтері ғана бар. 1926 ж. санақ бойынша қала халқының саны 471 мың адамды құраса, 1931 ж. жаппай есепке алу деректері қалаларда 732,7 мың адамды есептеді. Бұдан кейінгі жылдары мемлекеттік халықты үздіксіз есепке алу ісі жүргізілмеді, ал алдағы жылдардағы құрылыстың, өнеркәсіптің, көліктің өсуін және т.б. дамытуды жоспарлаудағы жедел-жоспарлы мақсаттар үшін мемлекет негіз ретінде 1926 ж. санақ пен 1931 жж. есептерге сүйеніп, халықтың мүмкін болар есебін ескерді. Ол бойынша қала халқы жылдар бойынша төмендегінше болады деп есептелді:

1931 ж. қаңтар.....	732,7 мың
1932 ж.....	1072,1 мың
1933 ж.....	1218,9 мың
1934 ж.....	1311,6 мың
1935 ж.....	1437,6 мың
1936 ж.....	1499,5 мың

Бұл мәліметтер осы жылдар ішінде орын алған қала халқының өсу үдерісін көрсеткенімен, шынайы бола алмайды, өйткені, бұлар көтермеленген сандар, бірақ салыстыруға қажетті басқалай есеп мәліметтері жоқ [РМЭА. 1562 қ. 329 т. 143 іс. 143, 144 пп.].

Жекелеген қалалар бойынша мәліметтер де қала халқының күрт өсімін дәлелдейді. Мысалы, Ақмола қаласы халқы сандық динамикасын салыстырсақ: 1929 ж. – 12600 адам, 1930 ж. – 21000 адам, 1931 ж. – 32000 адам болса, қалаларға адамдардың көшіп келуін жоспарлаған Қазмемжоспар өндірістік орындардың өсіміне сәйкес 1932 жылы шамамен мүмкін болар адам саны 34400 адам, 1933 ж. – 38000 адам, сондай-ақ, 1937 жылы Ақмола қаласы халқының санын 270 000 адамға жетеді деп есептеген [СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 1 іс. 25 п.]. Сонда Қазмемжоспардың есебі бойынша Ақмола қаласы халқы 1929–1937 жж. аралығында 21,4 есе өсуі керек еді. Шындығында Ақмола қаласының халқы бұл мөлшерден төмендеу мөлшерде дегенімен, 3 есе өсті: 1929 ж. – 12600 адам болса, 1932 ж. – 26000 адам [ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 185 іс. 71 п.], 1933 ж. – 30 000 адам [ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 188 іс. 124 п.], 1936 ж. – 40 000 адам [ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 196 іс. 29 п.].

Қала халқы ауыл тұрғындарының есебінен өсті. Байлардың ұжымдастыруға қарсылық ретінде малдарын сатып шекара асып кетуімен бірге, қалаларға босып көшу фактілері көп болды [ШҚОМА. 139-П қ. 1 т. 22 іс. 50 п.]. Мысалы, ОГПУ-дың Шығыс Қазақстан облысы бөлімінің шекаралық аймақтардағы арнайы 2 тобының Абралы ауданының № 3 ауылындағы 98-шаруашылықтан алынатын салық жайлы 1932 ж. 30 қазандағы арнайы сводкасында: қалаға – 10 шаруа қожалығы көшіп кетті, қалған 40 шаруа қожалықтарының ішінен тек қана малсыз кедейлер қалды және салық төлей алмады» деп көрсеткен [ШҚОҚЗТҚО, Р-15 қ. 2а т. 156 іс. 129 п.]. Бұндай жағдайлар Қазақстан бойынша орын алды. Босқындарды қызықтырған жайт қалалық азық-түлік базалары мен тамақтандыру пункттеріне тіркелген босқындарға тәулігіне 200 гр. піскен нан, күніне бір рет быламық түріндегі болса да ыстық тамақ берілді. Кейбір жерлерде тәулігіне 200 гр. есебінен 5 тәулікке деп қолға ұн берілді [Айдарбаева, 2024: 237].

1931 ж. наурыз айының басында аштық салдарынан қырдан қалаға (Форт-Александровскке) отбасымен келгендердің тізімінде бір ғана Форт-Александровск қаласында 3 318 адамнан тұратын 657 босқын отбасы тіркелді [МОМА. 17 қ. 1 т. 15 іс; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, Т. 16., 2022: 253-268].

Ауылдан қашқын босқындардың көпшілігі қала маңына келіп, күнкөріс көзін таппай, аштықтан өлді. Қала ішінде, теміржолдар маңында көмусіз жатқан, ит пен құс талап жатқан мәйіттер, орларға жинап тасталған мәйіттер жайлы құжаттар көптеп кездесті [Мамытова, 2022].

Осылайша, ауыл халқының отырықшыланғандарынан, көшіп кеткендерінен басқа, малынан айрылып, қайыршыланғандары қалаға келіп, жұмысшылар қатарын толықтырды, қала халқының санын өсірді.

Ашаршылық пен босқыншылықтан, өлім-жітім нәтижесінде халық санының күрт кемуі көрсетілетін болғандықтан, Облыстық халық шаруашылығы басқармалары 1934 ж. 1 қаңтарынан бастап халық санын есептеуге қатысты барлық деңгейдегі материалдарды құпияландыру туралы арнайы құпия нұсқау береді. Нұсқауда сол күннен бастап аудандар халқының саны туралы анықтамалар жергілікті ұйымдардағы құпия хат алмасуға рұқсат берілген адамдарға ғана берілуі тиіс деп көрсетілді [ШҚОМА. 788 қ. 1 т. 99 іс. 125 п.].

1931-1933 жж. ашаршылықтың нәтижесінде республика халқы 2,2 млн-ға жуық (49-52 %) адамынан айрылды [Қазақстан Орталық Атқару Комитеті, 1992: 1-3]. Тек қазақ халқының шығыны – 1840 мың адамды немесе 1930 ж. халық санының 47,3 %-ын құраған. Сонымен қатар Қазақстаннан 1 миллионға жуық қазақ босып кеткен (Алексеев, 2000: 19).

Республика халқының дамуының дағдарысты нәтижесін 1937 ж. халық санағы тіркеді. 1937 ж. санақ халық санының күрт кемігенін анық көрсетті. Бұл санақ материалдарын шындыққа жанасымды деп есептейміз. Кейбір аман қалған санақ мәліметтерін 1926 ж. санақ материалдарымен салыстырғанда, онда Қазақстан халқы 1937 жылы 1926 ж. мөлшерінің 84,2 %-ы болғандығын, соның ішінде ауыл халқы 69,1 %-ы болып кемігенде, қала халқы 246,9 %-ға өскендігі көрінеді.

	1926 ж. санақ бойынша халық саны									1937 ж. санақ бойынша халық саны									1926 жылмен салыстырғанда 1937 жылғы мөлшері (% есебімен)		
	қала			ауыл			барлығы			қала			ауыл			барлығы			қала	ауыл	барлығы
	ер	әйел	барлығы	Ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18			
Қазақ КСР	257139	260081	517220	2854589	2706761	5561350	3111728	2966842	6078570	646778	630437	1277215	1939066	1903892	3842958	2585844	2534329	5120173	246,9	69,1	84,2

Кесте 2. Қала және ауыл халқының өсім көрсеткіші (1926 ж. мен 1937 ж. халық санақтары) [РМЭА. 1562 қ. 329 т. 142 іс. 12 п.]

Ауыл халқы кеңестік реформалардың нәтижесінде күнкөрісінен айрылып, жаппай ашаршылықтан кеміп жатты. Ал, қалаларға өндірістендіру себебіне орай республикадан тыс жерлерден көші-қоншылардың келуі кеміген адамдардың орнын толтырды, қала халқының күрт өсуін қамтамасыз етті. 1932-1933 жылдары Қазақстанның солтүстігі мен орталығындағы қала халқының өсімі: 1932 жылы Қарағанды қаласында 110 мың адам болса, 1933 жылы 150 мың болып 40 мың адамға (36,3%-ға) өсті. Сондай-ақ, Петропавловск халқы осы жылдары 60 мыңнан 62 мыңға (3,3%-ға) көбейсе, Ақмола қаласы халқы 9 %-ға (36,7 мыңнан 40 мыңға) өсті, ал, Степняк (10 мың), Атбасар (9 мың), Көкшетау (15 мың) қалаларында адам саны өзгермеді. (СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 4 іс. 79 п.) Екі жыл ішінде солтүстік аймақтағы қала халқы 11,9%-ға немесе 45 300 адамға өсті. 1933 жылы Көкшетау облысы халқының барлығы 70509 адамының 11312-сі қала халқы, 59197 адам ауыл тұрғыны болды деп берілген. Сондай-ақ этникалық құрамына келсек, осы адамдардың ішінде қазақтар – (34138 адам), европалық халықтар – 25559 адам, ауылшаруашылығында: 59697 адам, соның ішінде колхоздарда 57 мың адам, жұмысшылар: ер адамдар – 17985 адам, әйелдер – 16994 адам, (өндіріс орындарындағы жұмысшылар саны – 1454 адам деген қолмен (от руки) жазылған мәлімет те бар (СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 4 іс. 80 п.).

Айта кету керек, архив қойнауларында табылған құжаттарда сандық мәліметтер әркелкі болып кездесті. Облыстар бойынша 1926-1937 жж. арасындағы халық санының айырымын есептегенде, барлығы 1144725 адамға кемігені шықты. Соның ішінде ауыл халқы 1831556 адамға кемігенде, қалалар 686831 адамға толыққан.

Облыстар	Барлығы	Ауыл	Қала
Қазақ КСР	-1144725	-1831556	686831
Ақтөбе	-76283	-108305	32022
Алматы	-148081	-140418	-7663
Шығыс Қазақстан	-198349	-285919	87570
Гурьев	-31841	-82601	45760
Батыс Қазақстан	-101883	-111425	9542
Қарағанды	15339	-103280	118619
Қызылорда	-86903	-117555	30652
Қостанай	-172299	-181772	9473
Павлодар	-158551	-166034	7483
Солт. Қазақстан	300073	201357	98716
Оңт. Қазақстан	-171769	-255078	83409
Алматы қ.	175997	20817	145380

Кесте 3. 1926-1937 жж. Қазақстан халқы өсімінің (сальдосының) облыстар бойынша көрсеткіші [РМЭА. 329 қ. 281 іс. 120, 121, 126, 132 пп.]

3 кестеден көретініміздей, санақтың алғашқы қорытындылары бойынша 1926-1937 жж. екі санақ арасында Қазақстан халқы 1144725 адамға, соның ішінде ауыл халқы 1831,6 мың адамға кемігенде қала халқы, керісінше, 686831 адамға өсті. Өндірістендіру үдерісі кезінде өндірісін дамыту көзделген Қарағанды мен Солтүстік Қазақстан облыстарының қалаларында ғана халық санының өсімінде оң айырым көрсеткен. Басқа облыстардағы теріс айырым терең шыңырауды белгілейді. Ол бойынша, 1926-1937 жж. санақтар арасында Шығыс Қазақстан (285919 адамға), Оңтүстік Қазақстан (255078 адамға), Алматы (140418 адамға) облыстарының ауыл халқы күрт кеміді (1937 ж. ауыл халқы 1926 ж. мөлшерінің 69,1%-ына ғана жетті, ал қала халқы 246,9%-ға өсті) [РМӨСТА. 17 қ. 31 т. 26 іс. 6, 21-пп.].

Қаладағы көші-қондық үдерістердің 1937 ж., 1938 ж. және 1939 жылғы мәліметтерін салыстырсақ, келгендер мен кеткендер саны мен айырымының динамикасында тұрақтап қалушы көші-қоншылардың өсімі басым болды:

1937 ж. ересектері 196245 адам, 16 жасқа дейінгі балалар 47656 адам, барлығы 243901 адам; 1938 ж. 260048 ересек, 16 жасқа дейінгі 45606 балалар, барлығы 305654 адам; 1939 ж. 268355 ересек, 16 жасқа дейінгі 60605 балалар, барлығы 328960 адам келген. Сонда 3 жылдағы есеп бойынша, 878515 адам қалаларға келген.

Енді қалалардан кеткендер санын анықтасақ, 1937 ж. 99451 адам, 1938 ж. 142261 адам, 1939 ж. 143533 адам, барлығы 385245 адам кеткен. Сонда Қазақстан қалаларына келіп, тұрақтап қалғандар саны 493270 адам болып табылады.

Ерекше Алматы қаласына келгендер көп болды: 1926 ж. қалада 49.461 адам есептелсе, халықтың көші-қондық өсімін 1927 жылы 6-7% және 1928 жылы 10% деп санаймыз [ҚОМА. 885 қ. 3 т. 6 іс. 27 п.]. Қалаға 1929-1938 жж. 396601 адам келіп, 180521 адам кеткен, 216080 адам тұрақтап қалған [ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 204 іс. 2-4 пп.]. Алматыға келгендер мен тұрақтап қалғандар 1932 ж. және 1935–1938 жж. анағұрлым көп болды: әр жылда 55-60 аралығында адам келіп, олардың 72-80 %-ы тұрақтаған [ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 204 іс. 2-4 пп.]. 1932 ж. Алматыда 125 000-ға жуық адам мекендесе, 1936 ж. халық саны 190 000 адам болды [РФМА. а-314 қ. 1 т. 7426 іс. 7 п.].

Қазақстанға келгендердің негізгі көпшілігі өндіріс орындары, темір жол құрылыстары жүріп жатқан жерлерге (болашақ қалаларға) ғана емес, аграрлық салаға: совхоздар мен машина трактор станцияларына орналасты. Көшіп-қоншылардың негізгі көпшілігі жұмысшылар, мысалы, 1939 ж. келгендердің 35-ы жұмысшылар болды.

1937 ж. санақ мәліметтері қате деп есептелініп, санақ материалдары жойылып, санақты ұйымдастыру мен өткізуге қатысқан басшылықтағы адамдар қуғындалды. Көп ұзамай 1939 ж. халық санағы қайта жүргізіледі.

Қалалар	Облыстар	Халық саны		
		17 желтоқсан 1926 ж.	17 қаңтар 1939 ж.	1926 ж. қарағанда 1939 ж. өсім %
Семей	Семей	56871	109681	192,9
Петропавловск	Солтүстік Қазақстан	47361	91660	193,5
Алматы	Алматы	45395	230503	507,8
Орал	Батыс Қазақстан	36352	67575	185,9
Қостанай	Қостанай	25416	33540	132,0
Қызылорда	Қызылорда	22624	46750	206,6
Түркістан	Оңтүстік Қазақстан	21787	11882	54,5
Ақтөбе	Ақтөбе	20861	48749	233,7
Жамбыл	Жамбыл	24761	63728	257,4
Шымкент	Оңтүстік Қазақстан	21018	74421	354,1
Павлодар	Павлодар	17942	28535	159,0
Өскемен	Шығыс Қазақстан	13908	20141	144,8
Ақмола	Ақмола	12781	33209	259,8
Гурьев	Гурьев	12003	41858	348,7
Жаркент	Алматы	11148	11322	101,5

Көкшетау	Солтүстік Қазақстан	11060	19260	174,1
Риддер	Шығыс Қазақстан	9469	49974	527,8
Зайсан	Шығыс Қазақстан	8245	8480	102,8
Шалқар	Ақтөбе	6750	12996	192,5
Атбасар	Ақмола	6746	6035	89,4
Казалинск	Қызылорда	5825	10162	174,5
Қарқаралы	Қарағанды	5479	4530	82,6
Темір	Ақтөбе	4126	5708	138,3
Арал	Қызылорда	3547	16393	462,1
Порт-Александровск	Гурьев	2110	10175	482,2
Қарағанды	Қарағанды	-	165818	-
Балқаш	Қарағанды	-	32521	-
Степняк	Ақмола	-	22882	-
Аягөз	Семей	-	21298	-
Жетығара	Қостанай	-	15345	-

Кесте 4. 1926 ж. мен 1939 ж. санақтары арасындағы қала халқының өсімі [РМЭА. 1562 қ. 336 т. 264 іс. 7-10 п.]

Кестеден көретініміз: 1926 ж. санақта Семей (56871 адам), Петропавловск (47361 адам), Алматы (45395 адам) қалалары халқы саны бойынша алғашқы орындарды иеленсе, 1939 ж. санақта Алматы қаласы 1 орынды (5 еседен аса өскен). өндірістендіру үдерісі қарқынды жүрген Қарағанды қаласы 2 орынды (1931 ж. Қарағанды қаласында мың адам болған, яғни 11 есе өскен), ал Семей 3 орынды (екі есеге жуық өскен) иеленген. Айта кету керек, жеделдетілген өндірістендіру, жаңа, негізінен ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың, теміржол желілерінің, сондай-ақ Қазақстанның аграрлық секторындағы совхоздар мен машина-трактор станцияларының пайда болуы мен пайдаланылуы халықтың аумақтық орналасуын, қала мен ауыл халқының арақатынасын өзгертті.

1926 ж. санақта Қазақстанда қала халқы 519074 адам болып, ел халқының 8,5%-ын құраса, 1939 ж. санақта 1710027 адам болып, республика халқының 27,8%-ы болды. 1926-1939 жж. санақтар арасында қала халқының саны да үлесі де 3,3 есе өсті. Оның басты себебі республикаға сырттан көші-қон жалғасты. 1928-1939 жж. механикалық өсім 1,8 млн. адамнан асқанын айтсақ та жеткілікті, оның 1150 мыңы, яғни 69% ғана ірі индустриялық орталықтарға орналасты [Асылбеков, 1995: 37].

Керісінше, ауыл халқының үлесі 19,3 пунктке, саны 1113,8 мың адамға кеміп, барлық халықтың 72,2 %-ы болды [Население Казахстана, 2009: 23].

Қала халқының 47,5%-ы 50 мыңнан аса халқы бар қалаларды мекендеді: 1926 ж. бір ғана Семей қаласы болса, 1939 ж. жетеу болды. Бірақ, қала халқының құрамындағы қазақтар үлесі – 16,1 %-ды құрады. Қазақтардың өнеркәсіпті-индустриалды нысандар орналасқан жерлерді мекендеген бөлігі урбандалу үдерісіне тартылды: мысалы, қазақтардың Қарағанды облысында 33,3 %-ы, Семей облысында 29,7 %-ы, Гурьев облысында 26,5 %-ы, Қызылорда облысында 18,2 %-ы, Алматы облысында 16,9 %-ы, Ақтөбе облысында 14 %, Жамбыл облысында 13,6 %, Оңтүстік Қазақстан облысында 13 %-ы, Павлодар облысында 12,4 %-ы, Солтүстік Қазақстан облысында 11,4 %-ы, Шығыс Қазақстан облысында 10,8%-ы, Қостанай облысында 6,4%-ы, Батыс Қазақстан облысында 4 %-ы [138, с. 153-189; ҚРОМА. 715-қ., 1-т., 41-іс, 180-183-пп.] қалаларда мекендеді. Дегенмен, қазақтардың 83,9%-ы ауылдарды мекендеді. Батыс Қазақстан облысы қазақтарының 96 %-ы ауылдық жерлерді мекендеді.

Халықтың табиғи қозғалысы туралы нақты мәліметтерді ресми құжаттардан табу қиын. Екі миллионнан аса халқынан айрылған Қазақстанда ай сайынғы статистикалық мәліметтерде өлім-жітім көрсеткіші арнайы есепке алынбаған. Өлім-жітім тіркелген құжаттар кездескенімен саны аз мөлшерде, бірліктер мен ондықтар мөлшерінде ғана тіркелген және мәліметтер толық емес. Әсіресе ауыл халқының өлім-жітім, бала туу, некеге тұру, ажырасу т.б. мәліметтерді табу өте қиын. Дұрысын айтқанда, нақты есеп жүрмеді. Ал, осы жылдардағы қала халқының өлім-жітім мәліметтері есепке алынып отырғанымен, оның да анықталар тұстары әлі де көп. Мысалы, 5 кестеде қала халқының мың адамға шаққандағы өлім-жітімі көрсетілген:

	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1933*
Орал	24.0	29.8	28.1	23.9	-	-	42.7		55.7
Гурьев	26.8	25.4	24.7	23.3	43.6	30.8	31.8	27.6	
Ақтөбе	25.7	21.8	28.4	24.7	-	-	-	22.1	61.4
Қостанай	23.0	29.1	25.1	26.5		25.8	15.9?	64.6	49.4?
Петропавловск	26.2	24.6	22.6	28.5	-	-	36.9	29.8	29.4
Ақмола	27.0	33.8	25.1	31.4	-	-	73.3		
Павлодар	18.6	18.6	24.7	28.8	-	36.0	38.1		25.4
Семей	30.6	22.2	31.1	30.1	23.0	34.8	53.6		
Алматы	22.4	20.3	17.3	23.8	23.8	28.1	35.1	45.7	
Шымкент			-	-	16.9	16.3	21.5		19.8
Түркістан			-	-	-				17.3
Қызылорда			-	-	37.9	-	29.5	25.4	25.8

5 кесте. Қала халқының 1926-1933 жж. өлім-жітімі (мың адамға шаққанда) [РМЭА. 1562 қ. 336 т. 1278 іс; РМЭА. 1562 қ. 336-т. 145 іс.; РМЭА. 1562-қ. 329-т., 1010-іс]

5 кестеде 1926-1929 жж. мәлімет анағұрлым толығырақ (Шымкент, Түркістан және Қызылорда қалаларынан басқаларында). Ал, 1930 жылдан бастап кейбір жылдарда мәліметтер жоқ! Есеп жүргізілмеген. Статистика нақты болмай тұжырым айту қиын. Алайда адам өлімі мың адамға шаққанда 64,6%-ге (1933 ж. Қостанай қаласында), 73,3%-ге (1932 ж. Ақмола қаласында) дейін өскен. Орал қаласы бойынша, бар болғаны екі жылдың ғана мәліметтері көрсетілгенімен, екі жылда өлім-жітімнің күрт өскені көрінеді. Семей қаласында өлім-жітім өскен. Алайда мәліметтер толық емес, деректерді іздестіруіміз қажет. Шындығына келгенде халық өлімінің нақты есебі жүргізілмеді. Жастық-жыныстық қағортаға келсек, сол жылдардан кейінгі мәліметтер пирамидасында бұл жылдар орны үңірейіп көрінеді.

1939 ж. санақ Қарағанды және Қостанай облыстарында қала (32,0 промилль) мен село (65,9 промилль) халқының туу көрсеткіштеріндегі айырмашылықты тіркеді [ҚР ОМА. 698-қ., 14-т., 233-іс, 10-п.].

Қазақстан халқының жастық және жыныстық құрамындағы өзгерістер.

1926 ж. санақта халықты жынысына, жасына, ұлтына және сауаттылығына сәйкес есепке алды. Қазақстан халқының жыныстық құрамындағы өзгерістер динамикасына көз жүгіртсек. 1926 ж. Қазақ АКСР-індегі ерлердің үлесі – 50,9 %, әйелдер – 49,1 %, ауыл халқы бойынша ерлер – 51,3 %, әйелдер – 48,7%, қала халқындағы 49,1% - ерлер, 50,1 % - әйелдер болыпты. Ал, 1939 ж. Қазақ КСР-да ерлер үлесі – 52 %, әйелдер – 48 %, соның ішінде қала халқының 51,9 % - ерлер, 48,1 % - әйелдер, ауыл халқының 52% - ерлер, 48 % - әйелдер болды. Салыстыру үшін 1939 ж. КСРО бойынша ерлер 47,9 %, әйелдер 52,1 % қала халқының құрамындағы 47,9 және 52,1 %, ауыл халқында 48,0 және 52,0 % болып, әйелдер үлесі басым болды.

1926 ж. 0-4 жастағылар 1923-1926 жж. аралығында туылғандар бүкіл халықтың басқа жастағы топтардың адам санының мөлшерінен анағұрлым көп. Бұлар 1921-1922 жұт пен аштықтан кейінгі 1923-1926 жж. компенсаторлық кезеңде туылғандар. 1921-22 жж. жас балалар мен кәрі жастағылар көп өлгені айтылады. 1926 ж. санақта бұлар 1917-1922 жж. аралығында туылған 5-9 жас аралығындағылар мен 1912-1916 жж. аралығында туылған 10-14 жастағылар.

Этностар. 1920-1930 жж. қарқынды демографиялық қозғалыстар Қазақстан халқының құрамын түбірімен өзгертті. 1939 ж. республикада 6093,5 мың адам тұрды, яғни 1926 ж. салыстырғанда 105 мың адамға немесе, 1,7 %-ға кеміді. Қазақтардың саны 1,3 млн. адамға, яғни 63,8 %-ға азайды. Украиндар 203 мыңға, өзбектер 26 мыңға, ұйғырлар 28 мыңға кеміген. Бірақ есесіне басқа этностардың, әсіресе орыстардың саны 1174 мыңға, яғни 92 %-ке, татарлар 27 мыңға немесе 34 %-ға, белорустар 6 мыңға 22 %-ға көбейген. Осылайша 1939 ж. Қазақстанда этностардың мүлде жаңа арақатынасы қалыптасты: қазақтардың үлесі 19,6 %-ға кеміп, 38 %-ды құрады, өз республикасында ұлттық азшылыққа ұшырады. Орыстардың үлесі 20,9 %-дан 40,2 %-ға жетіп, украиндықтар (10,8 %) мен белорустарды (0,5 %) қосқанда, Қазақстан халқының жартысынан астамын құрады [Всесоюзная перепись, 1992: 75-78; Асылбеков, 1991: 121-122].

1926 ж. санақ бойынша КСРО бойынша қазақтар ауылдарда 3881694 адам, қалаларда 86595 адам болып есептелді [РМЭА. 1562-қ. 329-т., 151-іс., 2-3 пп.]. Қазақстанда барлығы 6103979

адам (қалаларда 549074 (258989 ер, 260085 әйел), ауылдарда 5554905 (2851252 ер, 2703653 әйел) адам), оның ішінде қазақтар ауылда 3501501, қалада 73797, барлығы 3575298 (1882482 – ер, 1692816 – әйел) адам есептелді [РМЭА. 1562-қ. 329-т., 151-іс., 2-3, 8, 124 п.].

Қала халқының құрамында кеңестік биліктің өн бойында қазақтардың үлесі төмен болды. Мысалы, Алматы қаласындағы қазақтар: 1926 ж. 6,6 % болса, 1939 ж. 11,1%-ға болды. Бұдан кейінгі жылдары: 1959 ж. – 8,6% дейін төмендеді, 1970 ж. – 13,6%, 1979 ж. – 17,7%, 1989 ж. – 23,8%-ға жетті. Алматыда қазақтар саны 1959-1989 жж. 39410 адамнан 255133 адамға жетіп, 6,5 есе өскен еді, яғни осы жылдары қала халқы 2,3 есе өскен.

1939 ж. орыстардың үлесі Алматы қаласы халқының құрамында 72,2%, 1959 ж. 73,0% еді. 1970 ж. – 68,3%, 1979 ж. – 64,0%, 1989 ж. – 57,4%, яғни тек 1959 ж. бастап орыстардың үлесі төмендей бастағанымен, олар қала халқының көпшілігі болып қала берді. Аз ұйғырлардың өзінің үлесі де өсуде болды: 1939 ж. – 1,8%, 1959 ж. – 1,7%, 1970 ж. – 3,1%, 1979 ж. – 3,5%, 1989 ж. – 4,0%.

Қалай дегенмен де қалалардағы қазақтар саны мен үлесінде өсім байқалды. 1939 ж. қазақтардың облыс орталықтарындағы үлесі 8,3 % пен 19,7 % аралығында тербелді, ең төменгі қалалық қазақтар үлесі Қостанай (8,3 %), Петропавл (9,2 %) Алматы (11,1 %), Орал (12,2 %), Қарағанды (12,8 %), Шымкент (19,1 %) қалаларында болса, қазақтар көп тұратын 2 облыс орталықтарында: Атырау (46,6 %) мен Қызылордада (92,8 %) қала қазақтарының үлесі жоғарғы болды. Салыстырар болсақ, 1939 жылы қазақтардың 16,1 % ғана қалаларда тұрып, қала халқының 21,8 % құрады [ҚРОМА. 698-қ., 21-т., 225-іс, 382-392, 498-пп.; ҚРОМА. 698-қ., 14-т., 405-іс, 20-п.].

Республиканың қала халқының үлесі 1941 ж. басында 31%-ға жетті.

Әлеуметтік құрылымға өзгерістер енді: қалаларда жаңа, социалистік негізге бейімделген таптар қалыптасты.

Жұмысшылар мен қызметшілер саны 1926-1937 жж. 169,8 мыңнан 716 мың адамға дейін, яғни 4,2 есе өсті [Саматов, Лучков, 1937: 123]. Салыстырсақ, осы кезеңде КСРО бойынша жұмысшылар мен қызметшілер саны 2,8 есеге өсті [Социалистическое строительство, 1940].

1937 жылы өнеркәсіп жұмысшыларының ең ірі топтары Гурьев, Қарағанды және Шығыс Қазақстан облыстарында шоғырланды; Оңтүстік Қазақстан және Семей облыстарында және Алматы қаласында жұмысшылар саны артты. 14 облыстың осы бесеуінде және Алматы қаласында Қазақстанның барлық өнеркәсіп жұмысшыларының үштен екісі шоғырланды.

1939 жылғы санақтан 1920 жж. соңы мен 1930 жж. елдегі саяси-экономикалық реформалардың социалистік әлеуметтік құрылымды қалыптастыру жолындағы нәтижесі анық көрінді. Жұмысшылар саны өсті: 1926 ж. 1 қаңтарда республикада 24 496 адам, 1927 ж. 1 қаңтарда 29 885 адам, ал 1928 жылы 1 қаңтарда 43 128 адам болды [История рабочего класса, 1987: 276-278].

1939 ж. санақ бойынша ел халқының құрамында жұмысшылар - 33,8%, қызметшілер - 17,4%, колхозшылар - 47,5%.

Қорытынды. Сонымен, 1920-1930 жж. аралығында Қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық реформалар қала халқының жаңа түрге ауысуына әкелді. Сонымен бірге, қалалардың архитектурасы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен функционалдық бағытын өзгерді.

1929-1932 жылдары *тұрғын үйдің жаңа түрі* - көп пәтерлі секциялық тұрғын үй қалыптасты. 1920 жылдардың аяғынан бастап көптеген жұмысшы поселкаларында, кейде тіпті ауылшаруашылық ауылдарында негізінен 4-5 қабатты стандартты тұрғын үйлер салына бастады. Осы кезеңде салынған тұрғын үйлердің келбеті көп жағдайда сол кезде қалыптасқан сәулет өнерінің жаңа бағытына сәйкес келді: үйлер кірпіштен емес, панельді плиталардан және жұмыс клубтары, мектептер, ауруханалар, кітапханалар, әкімшілік ғимараттар, қарапайым архитектуралық формасымен, еркін канондық емес құрамымен, өткен сәулеттік реминисценциялардан түбегейлі бас тартуымен ерекшеленді [Алексеева, 1995: 38-46].

1920-1930 жылдар Қазақстан үшін түбегейлі өзгерістер кезеңі болды. Қалалар полиэтносты халықтың мекендейтін орталықтарына айналды, бірақ бұл үдеріс елдегі ұжымдастыру, ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіретімен бірге жүрді. Бұл үдерістер алдағы онжылдықтардағы республиканың этнодемографиялық құрылымын айқындап, Қазақстанның қазіргі полиэтникалық қоғамының негізін қалады. Бұл жылдары қала мен ауыл халқының арақатынасы, аумақтық орналасуы өзгерді, қалалар мен ауылдық мекендер бөлінісінің негізі нақтыланды.

ҚОМА – Қызылорда облысы мемлекеттік архиві
 ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві
 ҚРІМ – Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 МОМА – Маңғыстау облысы мемлекеттік архиві
 РМЭА – Ресей мемлекеттік экономика архиві
 РФМА – Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві
 СҚОМА – Солтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві
 ШҚОҚЗТҚО – Шығыс-Қазақстан облысының Қазіргі заман тарихы құжаттамасының орталығы
 ШҚОМА – Шығыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві

Sources

KOMA – Kyzylorda oblysy memlekettik arhivi [State Archive of the Kyzylorda region]
 KR OMA – Kazakhstan Respublikasy ortalyk memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
 KRPM – Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin arhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]
 MOMA – Mangystau oblysy memlekettik arhivi [The State Archive of the Mangystau region]
 RFMA – Resej Federaciya memlekettik arhivi [State Archives of the Russian Federation]
 RGASPI – Rosiski Gosudarstvennyi arhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archives of Social and Political History]
 RMEA – Resej memlekettik ekonomika arhivi [Russian State Archive of Economics]
 SHKOMA – Shygyz Kazakhstan oblysy memlekettik arhivi [State Archive of the East Kazakhstan region]
 SKO MA – Soltystik Kazakhstan oblysy memlekettik arhivi [North Kazakhstan Regional State Archives]
 SKOKZTKO – Spygyz-Kazakstan oblysynyn Kazirgi zaman tarihy kuzhattamasynyn ortalygy [Documentation Center for the Modern History of the East Kazakhstan region]

Әдебиеттер

Айдарбаева, 2024 – *Айдарбаева Р.К.* Казахстанские беженцы в 1920-1930 годы / Р.К. Айдарбаева, Ж.А. Садвакасова. Усть-Каменогорск: ВКТУ, 2024. 280 с.
 Алексеева, 1995 – *Алексеева Т.И.* Город как саморазвивающаяся система: контуры новой парадигмы // Город как социокультурное явление исторического процесса. М.: Наука, 1995. 351 с.
 Алексеенко, 1999 – *Алексеев Н.В., Алексеенко А.Н.* Население Казахстана за 100 лет. (1897-1997 гг.). Усть-Каменогорск, 1999. 157 с.
 Алексеенко, 2000 – *Алексеев А.Н.* Население Казахстана в 1926–1939 гг. // «Компьютер и историческая демография». Барнаул. 2000, с. 9–27.
 Алексеенко, 2009 – *Алексеев Н. В., Алексеенко В. Н.* Славянское население Казахстана XVIII–XX вв.: Историко-демографическое исследование. Усть-Каменогорск : Медиа-Альянс, 2009. 131 с.
 Асылбеков, 1995 – *Асылбеков М.Х.* Миграционные процессы и их влияние на современную демографическую ситуацию в Казахстане // *Вестник НАН РК.* 1995. № 6.
 Асылбеков, Галиев, 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 192 с.
 Асылбеков, Козина, 2000 – *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Казахи (демографические тенденции в 80–90-х годов). Алматы: Өркениет, 2000. - 102 с.
 Асылбекова, 2007 – *Асылбекова Ж.М.-А.* Национальные индустриальные кадры Казахстана в конце XIX – начале XXI вв. (социально-демографический аспект): автореф. ... докт. ист. наук. Алматы, 2007. 49 с.
 Всесоюзная перепись, 1928 – *Всесоюзная перепись* населения 1926 г. Т. VIII: Казахская АССР. Киргизская АССР = Republique S.S. Aut. des Kasakes. Republique S.S. Aut. de Kirghisie: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. 1928. V, 256 с. 6 л. карт.
 Всесоюзная перепись, 1992 – *Всесоюзная перепись* населения 1939 года: Основные итоги / под ред. Ю.А. Полякова. М.: Наука, 1992. 256 с.
 Гладышева, 1973 – *Гладышева Е. Н.* О взаимовлиянии миграции и национального состава населения (на материалах Казахстана) // *Статистика миграции населения.* Москва: Статистика, 1973. 359 с.
 Зарубин, 1925 – *Зарубин И. И.* Список народностей Туркестанского края. Ленинград: Рос. акад. наук, 1925. 24 с.
 История Казахстана, 2010 – *История Казахстана* (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 4. Алматы : Атамұра, 2010. 768 с.: табл., ил., карты.
 История рабочего класса, 1987 – *История рабочего класса* Советского Казахстана. Т. 1: Рабочий класс в период перехода к социализму (1917–1937 гг.). Алма-Ата: Наука, 1987. 398 с.
 Касымбаев, 1988 – *Касымбаев Ж.К.* Итоги городского населения Казахстана по переписи 1897 г. // *Известия АН КазССР.* Серия общественных наук. 1988. № 4. С. 40–48.
 Касымбаев, 1992 – *Касымбаев Ж.К.* Как формировалось население Казахстана? // *Ақиқат.* 1992. № 8.

Козыбаев, 2000 – *Козыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2 кн. Кн. 2. Алматы: Ғылым, 2000. 388 с.

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті, 1992 – *Қазақстан Орталық Атқару Комитеті* мен ҚАҚСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруалықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындысы // *Егеменді Қазақстан*. 1992. 22 желтоқсан. № 292 (20367).

Мамытова, 2022 – *Мамытова С.Н.* Из истории трагедии голода и вынужденной «укочевки» казахов в Алтай и Сибирь в 30-е годы XX века (на материалах Павлодарского Прииртышья) // *Вестник КазНПУ им. Абая*. Серия «Исторические и социально-демократические науки. 2022. Т. 3 № 74. URL: (<https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1156>).

Материалы Всероссийских переписей 1920 года, 1923 – *Материалы Всероссийских переписей 1920 года*. Перепись населения в Туркестанской Республике. Ч. 1. Поселенные итоги. Вып. 3: Поселенные итоги Сыр-Дарьинской области. Ташкент: ЦСУ Туркеспублики, 1923. Таблица 142. 69 с.

Население Казахстана, 2009 – *Население Казахстана* по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5 т. Алматы: Арыс, 2009. Т. 1. 400 с.

Саматов, Лучков, 1937 – *Саматов М.С., Лучков А.Т.* Кадры народного хозяйства Казахстана // *Народное хозяйство Казахстана*. 1937. № 1–2.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, Т. 16, 2022 – *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын* толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 16. Маңғыстау өңіріндегі саяси қуғын-сүргінге қатысты архив құжаттарының жинағы. Құрастырушылар: Н. Хайруллаев, Ж. Нұрмаханова, С. Алғалиев, А. Нұрғазиев / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. Астана, 2022. 408 б. С. 253–268]

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, Т. 28, 2022 – *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын* толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 28. Орал, Бөкей губернияларындағы ашаршылық (архив құжаттарының жинағы). Құрастырушылар: Б.С. Боранбаева, Ж.Н. Сафуллин, С.С. Алғалиев, А.С. Байбулсинова, А.Ш. Курымбаев, Д.Е. Есеналина, А.Қ. Қосанова / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. Астана, 2022. 352 б.

Сборник статистических сведений, 1925 – *Сборник статистических сведений* о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 г. Оренбург: 5-я Гос. тип. Оренполигр, 1925. 97 с.

Сдыков, 2004 – *Сдыков М.Н.* История населения Западного Казахстана. Алматы: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. 408 с.

Смағұлова, 2019 – *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным, 2019. 272 б.

Социалистическое строительство, 1940 – *Социалистическое строительство* Казахской ССР за 20 лет. Алматы: Тип. Казполиграфтреста, 1940 г. 282 с.

Татимов, Саркенова, 2002 – *Татимов М.Б., Саркенова К.А.* Демография Казахстана по материалам переписей населения 20–30-х годов XX века. Зұлмат пен зардап. Ақтөбе: Центр изучения соц.-экон. проблем народонаселения Центральной Азии при ЦАУ, 2002. 266 б.

Төлекова, 2002 – *Төлекова М.К.* Жетісу халқы (1897–1999 жылдар). Алматы, 2002. 164 б.

XX ғасырдың 30-жж., 2022 – *XX ғасырдың 30-жж.* басындағы жаппай ашаршылық XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: орналасуы мен бейімделуі = Казахские откочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XX века: пребывание и адаптация: Архив құжат. мен мат.-р жинағы = Сб. архивных док. и мат. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, З.К. Курманов, М.М. Козыбаева, Р.Ж. Байдалы, А.А. Бекенова. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 595 б.

References

Ajdarbaeva, 2024 – *Ajdarbaeva R.K.* Kazakstanskіe bezhency v 1920–1930 gody` [Kazakh refugees in the 1920s and 1930s] / R.K. Ajdarbaeva, Zh.A. Sadvakasova. Ust'-Kamenogorsk: VKTU, 2024. 280 p. [in Russ.]

Alekseenko, 1999 – *Alekseenko N.V., Alekseenko A.N.* Naselenіe Kazaxstana za 100 let. (1897–1997 gg.) [The population of Kazakhstan for 100 years. (1897–1997)]. Ust'-Kamenogorsk, 1999. 157 p. [in Russ.]

Alekseenko, 2000 – *Alekseenko A.N.* Naselenіe Kazaxstana v 1926–1939 gg. [The population of Kazakhstan in 1926–1939]. «Komp'yuter i istoricheskaya demografiya». Barnaul. 2000. Pp. 9–27. [in Russ.]

Alekseenko, 2009 – *Alekseenko N. V., Alekseenko V. N.* Slavyanskoe naselenіe Kazaxstana XVIII–XX vv.: Istoriko-demograficheskoe issledovanie [Slavic population of Kazakhstan of the XVIII–XX centuries: Historical and demographic research.]. Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2009. 131 p. [in Russ.]

Alekseeva, 1995 – *Alekseeva T.I.* Gorod kak samorazvivayushhayasya sistema: kontury` novoj paradigmy` [The city as a self-developing system: the contours of a new paradigm] // Gorod kak sociokul'turnoe yavlenie istoricheskogo processa. M.: Nauka, 1995. 351 p. [in Russ.]

Asy'lbekov, 1995 – *Asy'lbekov M.X.* Migracionny'e processy` i ix vliyanie na sovremennuyu demograficheskuyu situatsiyu v Kazaxstane [Migration processes and their impact on the current demographic situation in Kazakhstan]. *Vestnik NAN RK*. 1995. № 6. [in Russ.]

Asy'lbekov, Galiev, 1991 – *Asy'lbekov M.X., Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy` v Kazaxstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gy'ly'm, 1991. 192 p. [in Russ.]

Asylbekov, Kozina, 2000 – *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Kazahi (demograficheskie tendencii v 80–90-h godov). Almaty: Orkeniet, 2000. 102 p.

Asylbekova, 2007 – *Asylbekova Zh.M.-A.* Nacional'nye industrial'nye kadry Kazakhstana v konce HIIH – nachale HIIH vv. (social'no-demograficheskij aspekt): avtoref. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 2007. 49 p.

Glady'sheva, 1973 – *Glady'sheva E. N.* O vzaimovliyaniy migratsii i nacional'nogo sostava naseleniya (na materialax Kazakhstana) [On the mutual influence of migration and the national composition of the population (based on the materials of Kazakhstan)]. Statistika migratsii naseleniya. Moskva : Statistika, 1973. 359 p. [in Russ.]

Istoriya Kazakhstana, 2010 – *Istoriya Kazakhstana* (s drevnejshix vremen do nashix dnei). V pyati tomax. [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. T. 4. Almaty : Atamura, 2010. 768 p.: tabl., il., karty. [in Russ.]

Istoriya rabocheho klassa, 1987 – *Istoriya rabocheho klassa* Sovetskogo Kazakhstana. T.1: Rabochij klass v period perexoda k socializmu (1917–1937 gg.) [The History of the Working class of Soviet Kazakhstan. Vol. 1: The working class during the transition to Socialism (1917–1937)] Alma-Ata: Nauka, 1987. 398 p. [in Russ.]

Kasy'mbaev, 1988 – *Kasy'mbaev Zh.K.* Itogi gorodskogo naseleniya Kazakhstana po perepisi 1897 g. [The results of the urban population of Kazakhstan according to the 1897 census] // *Izvestiya AN KazSSR*. Seriya obshchestvenny'x nauk. 1988. № 4. Pp. 40–48. [in Russ.]

Kasy'mbaev, 1992 – *Kasy'mbaev Zh.K.* Kak formirovalos' naselenie Kazakhstana? [How was the population of Kazakhstan formed?]. *Aqiqat*. 1992. № 8. [in Russ.]

Kazakstan Ortalyk Atkaru Komiteti, 1992 – *Kazakstan Ortalyk Atkaru Komiteti* men KAKSR Halyk Komissarlary Kenesinin 1928 zhylygy 27 tamyzdagi «Baj sharualyktary'n tarkileu turaly», 1928 zhylygy 13 kyrkujektegi «Asa iri zhane zharty'laj feodal bajlardy' tarkileu men zher audaruga karsy' areket zhasagany' ushin ky'lmysty'k zhauapty'ly'k turaly», 1930 zhylygy 19 akpandagy' «Zhappaj uzhy'mdasty'ru audandary'nda auy'l sharuashy'ly'gy'n socialistik zholmen kajta kurudy' ny'gajtu zhenindegi zhane kulaktar men bajlarga karsy' kures zhenindegi sharalar turaly» kaulylary'n zertteu zhenindegi Kazakstan Respublikasy' Zhogargy' Kenesinin Teralkasy' komissiyasy'ny'n kory'ty'ndy'sy'. *Egemendi Kazakstan*. 1992. 22 zheltoksan. № 292 (20367). [in Kaz., in Russ.]

Kozybaev, 2000 – *Kozybaev M.K.* Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches.]. V 2 kn. Kn. 2. Almaty: Fylym, 2000. 388 p.

Mamy'tova, 2022 – *Mamy'tova S.N.* Iz istorii tragedii goloda i vy'nuzhdennoj «ukochevki» kazaxov v Altaj i Sibir' v 30-e gody' XX veka (na materialax Pavlodarskogo Priirty'sh'ya) [From the history of the tragedy of famine and the forced "migration" of Kazakhs to Altai and Siberia in the 1930s (based on materials from the Pavlodar Irtysh region)]. *Vestnik KazNPU im. Abaya*. Seriya «Istoricheskie i social'no-demokraticheskie nauki. 2022. T. 3. № 74. URL: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1156>). [in Kaz., in Russ.]

Materialy` Vserossijskix perepisej 1920 goda, 1923 – *Materialy` Vserossijskix perepisej 1920 goda*. Perepis' naseleniya v Turkestanskoj Respublike [Materials of the All-Russian censuses of 1920. Population census in the Turkestan Republic]. Ch. 1. Poselenny'e itogi. Vy'p. 3: Poselenny'e itogi Sy'r-Dar'inskoy oblasti. Tashkent: CzSU Turkrespubliki, 1923. Tablicza 142. 69 p. [in Russ.]

Naselenie Kazakhstana, 2009 – *Naselenie Kazakhstana* po Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1939 goda. [The population of Kazakhstan according to the All-Union Population Census of 1939.] V 5 t. Almaty: Ary's, 2009. T. 1. 400 p. [in Russ.]

Samatov, Luchkov, 1937 – *Samatov M.S., Luchkov A.T.* Kadry` narodnogo xozyajstva Kazakhstana [Personnel of the national economy of Kazakhstan]. *Narodnoe xozyajstvo Kazakhstana*. 1937. № 1–2. [in Russ.]

Sayasi kugy'n-surgin kurbandary'n, T. 16, 2022 – *Sayasi kugy'n-surgin kurbandary'n toly'k aktau zhenindegi Memlekettik komissiyany'n materialdary` (XX gasy'rdy'n 20–50 zhy'ldary`) = Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitatsii zhertv politicheskix repressij(20–50 gody' XX veka).* [Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitatsii zhertv politicheskix repressij(20–50 gody' XX veka)] T. 16. Mangy'stau enirindegi sayasi kugy'n-surginge katy'sty' arhiv kuzhattary'ny'n zhinagy [Collection of archival documents related to political repression in the Mangystau region]. Kurasty'rushy'lar: N. Xajrullaev, Zh. Nurmaxanova, S. Algaliev, A. Nurgaziev. Zhalpy` redakciyasy'n baskargan E.T. Karin. Astana, 2022. 408 p. Pp. 253–268]. [in Kaz., in Russ.]

Sayasi kugy'n-surgin kurbandary'n, T. 28, 2022 – *Sayasi kugy'n-surgin kurbandary'n toly'k aktau zhenindegi Memleketlik komissiyany'n materialdary' (XX gasy'rdy'n 20-50 zhy'ldary') = Materialy' Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskix repressij (20-50 gody' XX veka)*. [Materialy' Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskix repressij (20–50 gody' XX veka).] T. 28. Oral, Bokej guberniyalary'ndagy' asharyshy'ly'k (arxiv kuzhattary'ny'n zhinagy') [Famine in the Ural and Bokey provinces (collection of archival documents)]. Kurasty'rushy'lar: B.S. Boranbaeva, Zh.N. Safullin, S.S. Algaliev, A.S. Bajbulsinova, A.Sh. Kury'mbaev, D.E. Esenalina, A.K. Kosanova / Zhalpy' redakciyasyn' baskargan E.T. Karin. Astana, 2022. 352 p. [in Kaz., in Russ.]

Sbornik statisticheskix svedenij, 1925 – *Sbornik statisticheskix svedenij o dvizhenii naseleniya, skota i urozhaev s 1880 po 1922 g.* [Collection of statistical data on the movement of population, livestock and crops from 1880 to 1922]. Orenburg : 5-ya Gos. tip. Orenpoligr, 1925. 97 p. [in Russ.]

Sdykov, 2004 – *Sdykov M.N.* Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazahstana. Almaty: Zapadno-Kazahstanskij centr istorii i arheologii, 2004. 408 p.

Smagulova, 2019 – *Smagulova S.* Asharyshy'ly'k kasireti [The tragedy of famine]. 1-kitap. Almaty: Eltany'm, 2019. 272 p. [in Kaz.]

Socialisticheskoe stroitel'stvo, 1940 – *Socialisticheskoe stroitel'stvo Kazaxskoj SSR za 20 let* [Socialist construction of the Kazakh SSR in 20 years.]. Almaty: Tip. Kazpoligrafrest, 1940 g. 282 p. [in Russ.]

Tatimov, Sarkenova, 2002 – *Tatimov M.B., Sarkenova K.A.* Demografija Kazahstana po materialam perepisej naseleniya 20–30-h godov HH veka. Zylmat pen zardap. Akto'be: Centr izuchenija soc.-jekon. problem narodonaselenija Central'noj Azii pri CAU, 2002. 266 p.

Tolekova, 2002 – *Tolekova M.K.* Zhetisu halky (1897–1999 zhyldar). Almaty, 2002. 164 p.

Vsesoyuznaya perepis, 1992 – *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovny'e itogi* [All-Union population census of 1939: Main results]. Pod red. Yu.A. Polyakova. M.: Nauka, 1992. 256 p. [in Russ.]

Vsesoyuznaya perepis', 1928 – *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 g.* T. VIII: Kazakskaya ASSR. Kirgizskaya ASSR = Republique S.S. Aut. des Kasakes. Republique S.S. Aut. de Kirghisie : Narodnost'. Rodnoj yazy'k. Vozrast. Gramotnost'. 1928. V. 256 p., 6 l. kart. : tabl. [in Russ.]

XX gasy'rdy'n 30-zhzh., 2022 – *XX gasy'rdy'n 30-zhzh. basy'ndagy' zhappaj asharyshy'ly'k XX gasy'rdy'n 30-zhzh. basy'ndagy' zhappaj asharyshy'ly'k kezenindegi Orta Aziya respublikalary' men Resejdegi kazak bosky'ndary': ornalasuy' men bejimdely' = Kazaxskie otkochevniki v respublikax Srednej Azii i Rossii v period massovogo goloda nachala 30-x gg. XX veka: preby'vanie i adaptaciya* [Kazakh nomads in the Republics of Central Asia and Russia during the period of mass famine in the early 1930s: stay and adaptation]: Arxiv kuzhat. men mat.-r zhinagy' = Sb. arxivny'x dok. i mat. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, Z.K. Kurmanov, M.M. Kozy'baeva, R.Zh. Bajdaly', A.A. Bekenova. Almaty: «Madiyar» ZhK, 2022. 595 p. [in Kaz., in Russ.]

Zarubin, 1925 – *Zarubin I. I.* Spisok narodnostej Turkestanskogo kraja [List of ethnic groups of the Turkestan region]. Leningrad: Ros. akad. nauk, 1925. 24 p. [in Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 844-880
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТИЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТИГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917)

Нұрсан Әлімбаев¹, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы), профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Құрманғазы көш., 29, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Әлімбаев Н., Смағұлов Б.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қарастырылып отырған кезеңде империяның әкімшілік-территориялық жүйесіндегі Акмола және Семей облыстары территорияларын крестьяндық отарлау тарихы мақаланың зерттеу объектісі болып табылады. Себебі аталмыш облыстар орналасқан өңірлер бүкіл қазақ жерін түпкілікті жаулап алудың плацдармы болған еді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Еңбекте аталмыш өңірлерді крестьяндық отарлау үрдісі XVIII ғасыр мен 1917 жылдың қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында зерттелінеді. Осы ретте назар аударалық ілкімді жайт – аталмыш крестьяндық жаулау барысы міндетті түрде өлкені казак-орыстық отарлау үрдісімен өзара себеп-салдарлық байланыста қарастырылды. Өйткені бір-бірін қолдау әрі демеуге негізделген казак-орыстар мен крестьяндардың дәл осындай ұйымдық-институционалдық бірлігі, сайып келгенде, империялық билікке крестьяндық отарлауды неғұрлым қарқынды да, ауқымды және нәтижелі жүргізуге мүмкіндік берді. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланың архитектурасы мен тақырыпты зерделеу архивтегі, қарастырылып отырған кезеңдегі әртүрлі басылымдардағы, соның ішінде статистикалық және т.б. мәліметтерге негізделді. Зерттеу барысы контекстілік, аксиология, акцентуализациялау, себеп-салдарлық, өзара толықтыру, жүйелілік, тарихи-нақтылық, проблемалық-тақырыптық сынды әдіс-тәсілдерге сүйенді. *Нәтижелері.* Аталмыш деректер корпусындағы тиісті мәліметтерде талдау тек XIX ғ. 70-жылдарынан бастап қана крестьяндардың аграрлық отарлаудың жетекші субъектісіне айналғандығын көрсетті. *Қорытынды.* Дейтұрғанымен әртүрлі себептерге, ең алдымен объективтік факторларға байланысты крестьяндық отарлау XIX ғ. 80-жылдарының аяқ шеніне таман ұйымдасқан әрі біршама жүйелі сипатқа ие болды. Алайда Қазақ өлкесін түпкілікті крестьяндық отарлау империялық үкімет басшы П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасын жүзеге асырудың аясында әрі осы үрдістің құрамдас бағыттарының бірі ретінде ғана мүмкін болды.

Түйін сөздер: Қазақ өлкесі, Далалық өлке, крестьяндық отарлау, әкімшілік отарлау, шаруашылық-рулық территориялар, казак-орыстық отарлау, экспедиция, «артық жерлер»

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР23489366 «XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жыл аралығында Қазақстанды крестьяндық отарлау мәселесіне байланысты империялық дискурс» гранттық жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Әлімбай Н., Смағұлов Б.Қ. Ресейдің Қазақ өлкесін аграрлық отарлауының негізгі субъектілері. Крестьяндардың жетекші субъектіге айналуы (XVIII – 1917) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 844-880-бб. [на казахском яз.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

ОСНОВНЫЕ СУБЪЕКТЫ РОССИЙСКОЙ АГРАРНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО КРАЯ. СТАНОВЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН В ВЕДУЩИЙ СУБЪЕКТ (XVIII – 1917 г.)

Нурсан Алимбай¹, Болат Кудайбергенович Смағұлов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан), профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (ул. Курмангазы, 29, 050010 Алматы, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, PhD (История), асс. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Алимбай Н., Смағұлов Б.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Объектом изучения в статье является процесс заселения русскими крестьянами, в данном случае территории Акмолинской и Семипалатинской областей, по понятным причинам ставших ключевыми плацдармами завоевания всего Казахстана «вглубь и вширь». *Цель и задачи исследования.* В статье исследуется процесс крестьянской колонизации отмеченных регионов в период с XVIII по 1917 г. Данный вопрос рассматривается в органическом единстве с казачьей колонизацией, поскольку именно в таком единстве процесс «крестьянизации» получил мощный импульс в своей реализации. *Материалы и методы.* В соответствии с характером проблематики были применены методы: контекстуальный, аксиологизация, акцентуализация, каузализация, принцип дополнительности, системный и т.д. *Результаты.* Сделан ключевой вывод о том, что только в начале 70-х гг. XIX в. имперские власти окончательно приняли решение о роли русского крестьянства как главного субъекта аграрной колонизации края. *Выводы.* Тем не менее в силу ряда причин, в первую очередь объективного порядка, только к началу 80-х гг. XIX в. процесс крестьянской колонизации принял более или менее системный и организованный характер. Завершающий этап всеобщей «крестьянизации» края связан с аграрной реформой П.А. Столыпина.

Ключевые слова: Казахский край, Степной край, крестьянская колонизация, административная колонизация, хозяйственно-родовые территории, казачья колонизация, экспедиция, «излишки земель»

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта КН МНВО РК АР23489366 «Проблемы крестьянской колонизации Казахстана в имперском дискурсе (вторая половина XIX в. – 1917 г.)».

Для цитирования: Алимбай Н., Смағұлов Б.К. Основные субъекты российской аграрной колонизации Казахского края. Становление крестьян в ведущий субъект (XVIII – 1917 г.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 844-880. [на казахском яз.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

THE MAIN AGENTS OF RUSSIAN AGRARIAN COLONIZATION IN THE KAZAKH REGION: THE TRANSFORMATION OF PEASANTS INTO THE LEADING FORCE OF THE COLONIZATION PROCESS (18TH CENTURY – 1917)

Nursan Alimbay¹, Bolat Smagulov²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, prof.
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Qurmanğazy Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, PhD (History), associate Prof.
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Alimbay N., Smagulov B., 2025

Abstract. Introduction. This study focuses on the process of settlement by Russian peasants in the territories of the Akmola and Semey regions, which, for well-founded historical reasons, became key strategic footholds for the expansion and consolidation of imperial control over Kazakhstan. *The purpose and objectives of the study.* The article investigates the dynamics of peasant colonization in these regions from the 18th century up to 1917. Particular attention is given to the interconnected nature of peasant and Cossack colonization, as it was their synergy that provided a significant impetus to the broader process of “peasantization” in the area. *Materials and methods.* In accordance with the interdisciplinary nature of the subject matter, the study employs a range of methodological approaches, including contextual analysis, axiologization, accentuation, causal analysis, the principle of complementarity, and systems analysis. *Results.* The research concludes that it was only in the early 1870s that the imperial administration definitively recognized the Russian peasantry as the principal agent of agrarian colonization in the region. *Conclusion.* Nevertheless, due to a range of primarily objective factors, it was not until the early 1880s that the process of peasant colonization acquired a more systematic and organized character. The final stage of comprehensive regional “peasantization” is closely linked to the agrarian reforms initiated by P.A. Stolypin.

Keywords: Kazakh region, Steppe region, peasant colonization, administrative colonization, economic and tribal territorial structures, Cossack colonization, expedition, “surplus lands”

Acknowledgements. The article was prepared as part of the grant project of the CS MSHE of the RK AR23489366 «Problems of peasant colonization of the Kazakhstan in the imperial discourse (second half of the 19th century – 1917)».

For citation: Alimbay N., Smagulov B. The main agents of Russian agrarian colonization in the Kazakh region: the transformation of peasants into the leading force of the colonization process (18th century – 1917) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 844-880. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

Кіріспе. Мақала Ресей крестьяндарының¹ совет дәуіріне дейінгі Қазақстанды аграрлық отарлау үрдісінің басты субъектісі ретіндегі орны мен рөлін талдауға арналып отыр. Еңбектің географиялық ауқымы Қазақстан Республикасының солтүстік және шығыс өңірлерін қамтиды. Солтүстік өңірлерге қазіргі Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола, Павлодар облыстары және еліміздің астанасы Астана қаласы орналасқан аумақ жатады. Ал Абай және Шығыс Қазақстан облыстары шығыс өңірге кіреді. Аталған алты облыстың және Астана қаласының әкімшілік-территориялық аумақтарының жалпы көлемі 841161 шаршы шақырымға (ш.ш.) тең. Бұл көрсеткіш республикалық жер көлемінің 31,16 % болып табылады².

Совет дәуіріне дейінгі кезеңде Ресей империясының құрамындағы Ақмола облысы Омбы, Петропавл, Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездерінен тұратын. Соның ішінде Омбы уезінің әкімшілік-территориялық аумағы 41 000 ш. верстаны³ (5 млн. жуық десятина⁴), Петропавл – 61000 шаршы верстаны (6 млн. жуық десятина), Көкшетау – 64000 ш. верстаны (6,5 млн. жуық десятина), Атбасар – 114000 ш. верстаны (12 млн. жуық десятина), Ақмола – 199000 ш. верстаны (20,5 млн.

¹Авторлар советтік дәуірде орыс крестьяндарына байланысты «пролеткульттік» идеологияның тегеурінді әсерімен қазақ тілінде жарық көрген ғылыми әдебиетте орныққан «шаруа» деген терминнен бас тартып «крестьян» ұғымын қолдануды ұйғарды. Шынтауайтында, «крестьян» («крестьянин») ұғымы «христиан» терминінің семантикалық-лексикалық дериваты, яғни тарихи-логикалық және семантикалық контаминациясы (түзілісі) болып табылады. Бұл түзіліс-ұғым крестьян әлеуметтік жігінің мейлінше орыстандырылған христиандық «рух» пен дәстүрдің сақтаушысы әрі бұлардың ұрпақаралық-этникалық байланыс арқылы берілісін үнемі қамтамасыз етіп отыратын «транслятор» дегенді білдірсе керек. Осы қисын тұрғысынан алғанда аталмыш әлеуметтік категорияның «крестьян» атауына не болуы заңдылық болса керек. «Крестьян» ұғымы және оның болып табылатын «христиан» терминдерінің өзара мағыналық байланысы жөнінде қараңыз: [Крестьянин, 1986: 374].

²Есебін шығарған – авторлар – авт.

³1 верста 1,06 шақырымға тең – авт.

⁴1 десятина 1,09 гектарға тең – авт.

жуық десятина) алып жатты [Переселение в Степной край..., 1906: 3–4; Переселение в Степной край..., 1907: 57]. Яғни қарастырып отырған уақытта осы облыс 479000 шаршы верстаны (немесе 50 млн-ға жуық десятина) болатын әкімшілік-территориялық кеңістікке орналасты [Переселение в Степной край..., 1906: 57].

Империялық биліктің жіті назарында болған тағы бір далалық өңірлердің бірі – Семей облысы құрамындағы Семей уезінің әкімшілік-территориялық аумағы 64786 ш. верста (7 млн. жуық десятина), Павлодар – 103788,2 ш. верста (11 млн. жуық десятина), Қарқаралы – 182430,6 ш. верста (19 млн. жуық десятина), Өскемен – 41487 ш. верста (4 млн. жуық десятина), Зайсан – 49751,8 верста (5 млн. жуық десятина) болды [Переселение в Степной край..., 1906: 5107]. Демек, 5 уезден тұратын бұл облыс 442245 ш. верстаға (46 млн. жуық десятина) тең территорияға орналасты [Переселение в Степной край в 1906 г..., 1906: 107].

Осы облыстардың территорияларын ежелден мекендейтін жергілікті тұрғындардың басым көпшілігі арғын, найман, қыпшақ, керей, уақ⁵ сынды Орта жүз ру-тайпалық бірлестіктерге жатады. Сонымен бірге деректерде аталмыш облыстардың біраз уездерінде Кіші жүздің алшын рулары мен Ұлы жүздің жалайыр ру-тайпалық құрылымына кіретін кейбір рулардың да қоныстанғандықтары жөнінде біраз мәліметтер де кездеседі [Россия..., 1903: 142; Картограмма киргизских родов Кокчетавского уезда, 1898: карта; МКЗ. Акмолинская область. Атбасарский уезд, 1902; МКЗ. Родословные схемы, 1902: 43–44; Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда, 1909: 125–141; Картограмма киргизских родов Петропавловского уезда, 1908: карта; МКЗ. Семипалатинская область. Павлодарский уезд, 1903; Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда, 1905: 155–167; Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда, 1909; Родовые схемы, 1905: 54–66; МКЗ. Семипалатинская область, Семипалатинский уезд, 1909; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Кокчетавский уезд., 1907; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Омский уезд., 1910: 30–39; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Петропавловский уезд., 1910: 31–37; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Атбасарский уезд., Б.г.: 24–28; Материалы по повторному обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области 1910–1911 г..., 1912; Материалы по повторному обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области 1910–1911 г..., 1913; Тынышпаев, 1925: 23–39; Востров, Муканов, 1968: 56–80, 160–200; Муканов, 1974: 114–187; Масанов, 1995: 58–61; және т.б.].

Сонымен қарастырылып отырған екі облыс орналасқан ұланқайыр жер көлемі қазіргі өлшем бірлігіне шаққанда 976519,7 ш.ш. құрайды⁶. Сол кездегі империялық әкімшілік-территориялық жіктеме бойынша солтүстігінде Тобыл губерниясымен, батысында Торғай облысы және Орынбор губерниясымен шекаралас орналасқан қарастырылып отырған екі облыстың территориялары географиялық орналасу жағынан да, геоморфологиялық жаратылысы, соның ішінде топырағының құнарлығы, сондай-ақ су ресурстарының молдығы тұрғысынан да Ресей метрополиясы үшін «Оралдың арғы бетін» («Зауралье»), бірінші кезекте Қазақ өлкесін түпкілікті отарлаудың аса қолайлы плацдармына айналды. Бұл өңірлерге империяның әр аймағынан XIX ғ. екінші жартысынан бері ұлғая бастаған орыс крестьяндарының алғашқы легінің бірінші кезекте қоныс аударғандықтары және бұл үрдістің осы жүзжылдықтың 80-жылдарынан бастап әсіресе күшейе бергендігі сондықтан [Остафьев, 1895: 9, 12–16, 17–18, 21–23; Россия..., 1903: 153, 155–163, 164, 170, 175–176, 177–190, 222–224, 225–236, 238–239; Петропавловский, 2007: 36–55].

Материалдар мен әдістер. қазақстанның Ресей империясының тәуелділігіне ұшырау тарихын зерттеу міндетті түрде «метрополия мен отар елдің» «мәжбүрлеу – мәжбүр болу» принципіне негізделген байланыстары контекстінде жүзеге асырылады. Бұл тұста отарлаудың субъектісі Ресей, ал объектісі Қазақ өлкесі екендігі түсінікті жайт болса керек. Ресей империясының отарлау саясаты мен іс-тәжірибесі бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы әскери отарлау, казак-орыстық⁷ отарлау, крестьяндық отарлау және әкімшілік отарлау («административная колонизация») сияқты төрт бағытта жүргізілді⁸. Дейтұрғанымен аталмыш үрдістердің ішінде қазақ қоғамын түбегейлі

⁵Осы тұста уақтардың этникалық тарихына байланысты белгілі орыс зерттеушісі Г. Спасскийдің төмендегі мәліметі ерекше назар аударады. Оның айтуынша, «сегіз бөлімшеден тұратын уақ руы (түпнұсқада – «увакский род» – авт.) [Ақтөбе өңірінде ежелден мекендейтін Кіші жүз руларымен бірге көшіп-қонып жүреді]». Оларды старшындар Кенжалы Сапақ пен Істекбай (түпнұсқада – «Кинжали Сапақ и Истяхбай» – авт.) басқарады. Қыста Ойыл мен Қыйлы (түпнұсқада – «Киилу» – авт.) өзендерінің жағалауларындағы қамыстың арасын қыстап шығады» [Спасский Г.; 1820: 107].

⁶Есебін шығарған – авторлар – авт.

⁷Дәстүрлі қазақы ортада казактарды әдетте «казак-орыс» деп атау қалыптасқандығын қаперге саламыз – авт.

⁸Қазақстанның Ресей империясының тәуелділігіне түсу тарихына арналған ғылыми әдебиетте әдетте отарлау үрдісінің казак-орыс, әскери және крестьяндық сияқты үш бағыты ғана зерттеліп келеді. Сонымен бірге аталмыш бағыттарға қоса

күйретуге бағытталған, сондықтан да ең бастысы болып табылатын крестьяндық отарлау мен әкімшілік отарлау ұдайы етене қабаттаса жүргендігі айқын аңғарылады. Бұл заңдылық айтуға әбден болатын тенденция, жоғарыда ішінара айтылғандай, іс жүзінде 1867–1891 жылдар аралығындағы әкімшілік-территориялық реформалардың барысы мен нәтижесінде айқын көрінді (бұл реформалардың басқа бағыттары шынтуайтында крестьяндық және әкімшілік отарлау үрдістерін күшейтуге бағытталған «туынды» салалары ғана). Әңгіме аталмыш реформалардың жүзеге асырылуының, бір жағынан, көшпелі қоғамның басқару жүйесі мен билік институттарының түгелдей дерлік жойылуына, екінші жағынан, социумның тіршілікқамаы жүйесінің қалыпты қызметінің бірден-бір негізі – жердің империяның меншігіне толық өтуінің нәтижесінде Қазақ өлкесінің түбегейлі отар елге айналуы жөнінде болып отыр. Түптеп келгенде іс жүзінде аталмыш деструктивтік факторлардың тегеурінімен басқару жүйесі мен институттарынан және жерінен айырылған қазақ қоғамы бұрынғы сан деңгейлі сан салалы байланыстары мейлінше әлсіреген шағын ауылдарға сегменттелініп кетті. Бұл жайт қазақ социумының іс жүзінде тарих сахнасынан мүлдем кеткендігін білдіреді.

Аталмыш мәселені жүйелі зерттеу міндетті түрде «метрополия – отарланушы ел» байланыстары контекстінде жүзеге асырылуына байланысты мақалада сөз болып отырған тақырыпты зерделеу барысында қазан төңкерісіне дейінгі архив, ресми құжаттар және ресей саяхатшы-ғалымдарының, әскери адамдарының, сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың алғашқы онжылдығында қазақ ауылдарын да әсіресе қарқынды әрі жүйелі жүргізілген экспедициялық зерттеулердің мағлұматтарын барынша қамту қажеттілігі туындайды.

Мақаланың деректік базасын құрайтын мәліметтер негізінен бес топқа жіктелініп отыр. Біріншісі – архивтік материалдар, екіншісі – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңінде жарық көрген әртүрлі статистикалық және анықтамалық мәліметтер түзілген басылымдар. Осы категорияға аталмыш уақытта қазақ ауылдарын әр қырынан зерттеген экспедициялық материалдар мен Ф.А. Щербинаның 1896–1901 жылдары өзі басқарған экспедициялық зерттеудің барысында және кейінгі жылдары жазылып жарық көрген еңбектері де жатады [Щербина, 1902: 321–339; Щербина, 1902: 373–385; Щербина, 1902: 386–393; және т.б.]. Бұл категорияның қатарындағы деректердің ішінде жалпы қазақтың рулық-шаруашылық территорияларындағы «артық» саналған жерлерге крестьяндарды қоныстандырудың барысы мен нәтижелері айқын түзілген. Сондай-ақ осы мәселеге Ресей билігі, саяси және интеллектуалдық топтарының көзқарасы туралы толықмәнді түсінік алуға мүмкіндік беретін сол кездегі басылымдардың ішінде әсіресе Н. Петропавловский, В. Остафьев, П. Хворостанский, Г. Чиркин, П. Румянцев, А. Кауфман және осындай тағы басқа да бірталай белсенді авторлардың ресми басылымға түскен сөздері немесе арнайы жазылған мақалаларын ерекше атаған ләзім. Осы ретте әсіресе 1907 жылы 20 мамырда Далалық генерал-губернатор И.В. Надаровтың (1906–1908 ж.) тікелей ұйымдастыруымен өткен «Далалық өлке қазақтарының (түпнұсқада «киргизы» – авт.) мұқтажына байланысты мәселелер» атты жеке мәжілістің аталмыш уақытта жарық көрген материалының танымдық маңызы өлшеусіз десек асырып айтқандық болмайды. Өйткені Ф.А. Щербинаның зерттеуші-ғалым және саясаткер ретіндегі ұстанымына және ол басқарған экспедициялық зерттеудің нәтижесіне біршама кереғар бағытта түзілген аталмыш «жеке мәжілістің» материалы осы экспедицияның ғана емес, Ресей билігінің кейбір

қазақтарды толық бағындыру ісінде әкімшілік отарлаудың да аса іргелі рөл атқарғандығына айырықша назар аударған ләзім. Орыс тілінде «административная колонизация» деп аталатын бұл ұғым тұңғыш рет 1903 ж. жарыққа шыққан «Россия: полное географическое описание нашего Отечества» атты басылымда айтылды. Рас, ұғымның еңбектегі қолданыс аясына қарағанда ол жалпы қазақ өлкесін жаппай отарлау үрдісін ұйымдастырған және ұйымдастырып отыратын әр деңгейлі билік институттары жүйесін білдіріп отыр. Осыған байланысты аталмыш ұғымның синонимі ретінде «правительственная колонизация» термині де қатар қолданылады [Россия..., 1903: 148]. Алайда бұл терминді осы кітаптың авторларының бірі Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, империялық биліктің көшпелі социумның басқару жүйесін, оның институттарын жою үрдісін білдіретін іргелі категория ретінде де қарастыруға да болады. Демек империялық әкімшілік отарлау Қазақстанды жаппай отарлау үрдісінің жоғарыда аталған үш бағытымен өзара себеп-салдарлық байланыстағы өзіндік институционалдық бағыты болып табылады. Олай болса қазіргі кезеңде арнайы зерттеуге өте зәру Қазақ өлкесін әкімшілік отарлау мәселесі аталмыш кітапта жанама түрде болса да алғаш рет көтерілді деп айтуға болады. Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, бұл методологиялық тұрғыдан да, Қазақстанды империялық отарлау проблематикасының өзектілігі жағынан да ұрымтал осы ұғымның шынайы авторы Әлихан Бөкейхан. Бұл жайтқа Әлекеңнің басқа он сан ғылыми және ғылыми-публицистикалық еңбектерінің стилдік және морфологиялық ерекшеліктерімен салыстыру арқылы көз жеткізу қиындық туғызбайды [Россия..., 1903: 155]. Осы ретте осы кітаптың және оның тікелей логикалық әрі тарихи жалғасы болып табылатын тағы бір көрнекті басылым «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества (насто́льная и доро́жная книга для русских людей)» [1913] атты анықтамалық еңбектің «насто́льная и доро́жная книга для русских людей» деп нақтылануы ерекше назар аударады. Бұл жайттан аталмыш және осы құралыптас басқа да ресейлік ресми басылымдардың бірінші кезекте отарлау үрдісінің барлық субъектілері үшін бағдарламалық функция атқарғандықтарын бағайлауға болады – авт.

өкілдерінің империялық аграрлық саясатқа байланысты ұстанған көзқарасын мейлінше дәл берілгендігімен ерекшеленеді [Труды Частного Совещания..., 1907]. Бұл мәжіліс материалының зерттеуге аса қажетті танымдық тағылымы өлшеусіз дерек болып табылатындығы сондықтан. Демек Қазақ өлкесін аграрлық отарлау барысының қайнаған ортасында болғандар, тіпті қазақ жерінің империяның меншігіне айналу үрдісінің тікелей субъект-акторлары ретінде зерттеу жүргізгендердің еңбектері жоғарыда аталған архивтік, статистикалық, экспедициялық және осы құралыптас деректер топтарында түзілген қажетті тарихи, этнографиялық, ономастикалық (мысалы, топонимдік) сынды құнды ақпаратты іздестіру, жүйелеу, зерделеу ісінде бағыт-бағдар беретін де эвристикалық мүмкіндіктермен де ерекше дараланады.

Үшіншісі – қарастырылып отырған кезеңдегі орыс ғалымдары мен саяхатшылары, кейбір әскери қызметтегі тұлғалардың еңбектері (мысалы, Ресей армиясы бас штабының подполковнигі Н.И. Красовский құрастырған әйгілі статистикалық және географиялық жинақ және т.б.). Сондай-ақ сөз болып отырған деректер корпусының ерекше төртінші категориясын сол кездегі Қазақ өлкесінің территориясында орналасқан әкімшілік-территориялық бірліктерді басқарған тұлғалар, әсіресе Батыс Сібір генерал-губернаторы Н.Г. Казнаков (1875–1881 ж.), Далалық генерал-губернатор Г.А. Колпаковский (1882–1889 ж.), Ақмола облысының әскери губернаторы М.А. Ливенцов (1883–1890 ж.), Семей облысының (1878–1883 ж.), 1883–1891 жылдары Торғай облысының да әскери губернаторы болған А.П. Проценко сынды орыс мемлекеттік әрі әскери қайраткерлері жоғарғы билікке жолдап отырған мерзімдік есептері құрайды. Осы топқа империялық биліктің отарлық саясаты мен іс-тәжірибесінің концептуалдық және идеологиялық негіздемесі тұрғысынан Қазақ өлкесінің басқа облыстарының губернаторларының да есептерін жатқызған жөн деп санаймыз (мысалы, Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский (1865–1881 ж.), Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек (1869–1877 ж.) және т.б.). Өйткені «басқа облыстар» деп аталған әкімшілік-территориялық аймақтардың басшыларының да жылдық есептерінің концепциясы, идеологиясы және осыларға негізделген жергілікті саясаттың мазмұны мен нәтижелері мақалада қарастырылып отырған солтүстік және шығыс облыстары генерал-губернаторларының мерзімдік есептерінде түзілген жергілікті отарлық саясатты жүзеге асырудың механизмдерін толық түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге ұсынылып отырған зерттеудің нысандық ұстанымы, проблематикалық және хронологиялық диапазоны тұрғысынан бесінші категорияға қарастырылып отырған кезеңде әртүрлі кейбір ресми басылымдарда беріліп отырған картографиялық материалдар да кіреді.

Осы ретте аталмыш деректік категориялардың типологиялық және эвристикалық ара жігі олардың әрқайсысындағы біраз мәліметтердің бір-бірін үнемі толықтырып, кейде өзара ұласып отыратындығына байланысты тым шартты екендігін ескерген ләзім.

Зерттеу барысы контекстілік, аксиология, акцентуализациялау, себеп-салдарлық, өзара толықтыру, жүйелілік, тарихи-нақтылық, проблемалық-тақырыптық сынды әдіс-тәсілдерге негізделінді. Әлбетте деректер корпусының аталмыш категорияларының әрқайсысының ғылыми ізденіс барысында өзіндік орны мен маңызы контекстілік тәсілге (принципке) сүйенеді. Бұл ерекше ескерілуі тиісті ғылыми ізденісті тиімді ұйымдастыру мен жүргізудің ілкімді шарты болып табылатындығы белгілі жайт болса керек. Контекстілік принципінің (әдіс-тәсілдің) эвристикалық мүмкіндігі әдетте проблеманы аксиологизациялау және осының тікелей танымдық «туындысы» іспеттес акцентуализациялау сынды әдіс-тәсілдермен өзара себеп-салдарлық байланыста әлдеқайда арта түсетіндігін қазіргі ғылыми тәжірибе айқын айғақтап отыр. Осындай әдіс-тәсілдерге негізделген ұстаным зерттеудің ауқымы мен проблематикалық диапазоны һәм табиғатына байланысты деректер корпусының тиісті категориясын (категорияларын) өзінің танымдық мүмкіндігі тұрғысынан бірінші кезекте пайдаланылуға дес берді.

Деректер корпусының қалғандарының тиісті мәліметтерін пайдалану міндетті түрде өзара себеп-салдарлық байланыс және өзара толықтыру әдіс-тәсіліне (принциптеріне) негізделінеді. Әңгіме аталмыш деректік категорияларды пайдаланғанда зерттелініп отырған мәселенің контекстісі, мазмұны, нысандық бағыты, диапазоны сияқты параметрлері жағынан оларды бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыс әдіс-тәсілі (принципі) бойынша шеңдестіре зерделеу жөнінде болып отыр. Осы айтылған қисын тұрғысынан, мысалы, картографиялық құжаттарды талдау барысында олардың жасақталыну тарихы, мақсат-мүддесі, объективтік шындыққа сәйкестілігі, тіпті идеологиясы жөнінде де толықмәнді түсінік алу үшін, жоғарыда ішінара айтылғандай, міндетті түрде деректер корпусының тиісті категориясындағы қажетті мәліметтерге жүгінуге тура келетіндігін ерекше ескерген жөн. Осыған байланысты төмендегідей бірер көрнекі жайтты мысал ретінде келтірелік. Архивтік

деректерге қарағанда, келімсектерге жергілікті тұрғындардың шаруашылық территорияларынан жер бөліп беру мақсатында империялық билік тарапынан арнайы құрылған межелеу партиясының (түпнұсқада – «межевая партия». – авт.) мүшелеріне межелеу жұмыстарын атқару барысында ежелгі топонимдік атауларды міндетті түрде құжатқа тіркеу қажеттілігі ерекше ескертіліп отырды. Орыс билігінің осы мәселеге ерекше ынта көрсеткендігі соншалықты, тіпті алдын ала дайындалып ресми бекітілген нұсқаулық та жасақталды. Осы айтылғанның айғақты мысалы ретінде «Инструкция для войскового хозяйственного правления Сибирского казачьего войска по обмежеванию земель» деп аталатын архивте тіркелген арнайы нұсқаулықты айтуға болады. Бұл құжатта қазақы ортадағы қолданыста жүрген топонимдік атаулар жөнінде, әсіресе «шабындықтары, тоғайлы жерлері, суаттары бар, қажетті жағдайда, станица тұрғындары үшін жер бөліп алуға немесе бөліп қосуға ыңғайлы болатын аудандарға байланысты мәліметтер жинауды қолға алу қажеттілігі» ерекше атап өтілді. Соның ішінде «...ауқымы алдын ала мөлшерленген «верстовой план» [деп аталатын құжатқа] барлық суаттар мен шөп шабылатын немесе шөп шабылуы мүмкін шатқалдардың [төлтума қазақ] атаулары тегіс енгізілуі тиіс» болды [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 44-іс. 1-байлам]. Келтіріліп отырған осы нұсқаулықтың құндылығы сонда, ондағы аталмыш межелеу партиясының қызметкерлеріне жүктелген міндеттеме-нұсқауларды іс жүзінде 1896–1901 жылдары көрнекті орыс статистик-экономист ғалымы Ф.А. Щербина басқарған экспедиция мүшелері қазақ ауылдарын, олардың тіршіліккамы балансын, рулық-шаруашылық территорияларының ауқымын, геоморфологиялық сипатын, әлбетте өсімдік пен су ресурстарын зерттеу барысында қатаң ұстанғандықтары айқын аңғарылады [1-сурет]. Сондықтан да болар, далалық облыстардың әрбір уезіндегі қазақ ауылдарының жоғарыда аталған параметрлері бойынша аталмыш экспедициялық зерттеудің нәтижесінде жасақталған карталарда аса бай топонимдік мәліметтерді тіркеліп отыруға ерекше мән берілді (ауылдардың, рулардың, әрбір рулық-шаруашылық территориядағы шабындық жерлердің, орман-тоғайлардың, шатқалдардың, таулардың, өзен-көл, бұлақ сынды су көздері сынды топонимдік бірліктердің ежелден орныққан төл атаулары, сондай-ақ ауыл ақсақалдарының есімдері және т.б.)⁹.

Сонымен бірге аталмыш әдіс-тәсілдерді қолдану барысында тарихи-салыстырмалы талдау әдісін де үнемі пайдаланылып отыру, мысалы, казак-орыстарға қарағанда крестьяндардың XIX ғасырдың 70-жылдарының басынан бері аграрлық отарлаудың жетекші субъектісі ретіндегі рөлі неліктен алға шыққандығының тарихи алғышарттары мен себептерін зерделеуге мүмкіндік берді.

1-сурет. Семей облысы Павлодар уезін ежелден мекендеген қазақ руларының Ф.А. Щербинаның экспедициясының жасақтаған картограммасы.

⁹ Мысал ретінде: «Карта киргизского землепользования пастбищных районов Павлодарского уезда» [Семипалатинской области] – авт.

Картограма киргизских родов Павлодарского уезда [Семипалатинской области] // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область, Т. 4. Павлодарский уезд. Воронеж, 1903. VII, 90, 24, 27, 146, III, 375 с., табл., 3 л. карт.

Сондай-ақ архивтік, статистикалық немесе аграрлық отарлық саясатты жүргізудің заңдық-құқықтық негізі мен негіздемесі болып табылатын ресми заңдар тіркелген басылымдар, әсіресе «Полное собрание законов Российской империи» деп аталатын көп томдық заңдар жинағы сынды материалдарды қарастырылып отырған кезеңдегі орыс зерттеушілерінің тиісті еңбектерімен өзара проблемалық-тақырыптық принцип бойынша шендестіре зерделеу өзінің үлкен эвристикалық мүмкіншілігін көрсетті.

Осылайша ұстаным ретінде қолданылатын аталмыш әдіс-тәсілдер Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау үрдісінің жүргізілу идеологиясы, жүзеге асырылу механизмдері және нәтижелері жөнінде жүйелі зерттеу жүргізуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде талдаудан өткен, мысалы, жоғарыда аталған 1896–1901 жылдары қазақ ауылдарында зерттеу жүргізген экспедициясы материалдарының 13 томдық жинақтарындағы (соңғысы қорытынды том болып табылады [Свод МКЗ..., 1906]) сан алуан мәліметтер қазақ ауылының бюджетін, жалпы тіршілікке жүйесін, соның ішінде әрбір қазақ отбасының ас-тағамы, киім-кешегі сынды бірінші кезекте тұрмыстық қажеттіліктерге байланысты және осы құралыптас басқа да өзекті мәселелер жөнінде толықмәнді түсінік алуға мүмкіндік жасады. Әлбетте аталған әдіс-тәсілдер өз кезегінде міндетті түрде жүйелілік және тарихи-нақтылық принциптеріне негізделетіндіктері түсінікті жайт болса керек.

Талқылау. Қарастырылып отырған проблематикаға байланысты еңбектерді олардың тиісті мәселені өзектендіру, талдау, дәлелдеу жүйесінің дәйектеліну деңгейі, сондай-ақ идеологиялық ұстанымы тұрғысынан белгілі шарттылықпен қазан төңкерісіне дейінгі, совет дәуірі тұсындағы, тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулер деп жіктеуге болады.

Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектер. Қазақ өлкесін отарлау мәселесін, соның ішінде крестьяндардың көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларына өз бетімен қоныстану тақырыбын алғаш қаузаған еңбектер аталмыш үрдістің барысында пайда болды. Бұл ретте Императорлық Орыс географиялық қоғамы, Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы, Императорлық Шығыстану қоғамы, Императорлық Орыс археологиялық қоғамы және осы құралыптас басқа да ғылыми құрылымдардың, сондай-ақ қазақ тарихын, тұрмысын, шаруашылығын, тіпті қоршаған табиғи ортаны зерттеуге бағытталған сан алуан экспедициялардың қарастырылып отырған кезеңдегі тарихнамалық үрдістің қалыптасуында айырықша ұйымдық, ғылыми-танымдық әрі институционалдық рөл атқарды [Обзор русских путешествий..., 1955; Обзор русских путешествий..., 1958; Обзор русских путешествий..., 1962; Обзор русских путешествий..., 1971; История Казахстана..., 2000: 558–566; Российские экспедиции..., 2008; Павлов, 2010: 4–8; және т. б.]¹⁰. Әсіресе XX ғ. алғашқы онжылдығында Ресей билігі тарапынан ұйымдастырылып жарық көрген мерзімді басылымдардың, соның ішінде 1907–1917 жылдары аралығында үздіксіз жарық көрген «Вопросы колонизации» (барлығы 20 нөмір) мен 1766 жылдан бастап басылып отырған «Труды Императорского Вольного экономического общества» атты жинақтардың орны мен рөлі ерекше десек те асырып айтқандық болмайды. Аталмыш жинақ авторларының ішінде Г. Чиркин, В. Кузнецов, П. Хворостанский, П.П. Румянцев, князь Б.А. Васильчиков, Мемлекеттік думаның мүшесі А.Л. Трегубов сынды империяның ұлт аймақтарын, соның ішінде Қазақстанды аграрлық отарлаудың идеологтарының болуы осы басылымның маңызын артыра түсетіні хақ. Осы уақыттағы еңбектердің авторлары өлкені отарлау барысындағы сан алуан оқиғалар мен тарихи сюжеттердің тікелей куәгерлерінің өздері болып табылады. Тіпті бұларды аталмыш үрдістер мен үдерістердің акторлары десек те болатындай. Демек негізінен идеологиялық функция атқарған совет дәуіріне дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектері тарихнамалық та, деректік те маңызымен дараланады [Алимбай, 2015: 5–31].

Қарастырылған кезеңдегі тарихнамадағы қаузалып отырған тақырыпқа байланысты Н. Петропавловский, В. Остафьев, П. Хворостанский, М.К. Любавский сынды және осы қатарлы бірнеше авторлардың туындыларын атаған жөн [Петропавловский, 2007: 36–55; Остафьев, 1895:

¹⁰Осы тұста 1896–1901 жылдары қазақ ауылын экономика, соның ішінде отабсылық бюджет, тіршілікке жүйесі, экологиясы, көшпелі социумның институционалдық, әлеуметтік, демографиялық құрылымы сынды параметрлері тұрғысынан кешенді зерттеген Ф.А. Щербина басқарған экспедиция аталмыш тарихнамалық үрдістің аясын және сапасын едәуір арттырған фактор болды [Бұл жөнінде толығырақ: Шахматов, 1963: 751–760; Волкова, 1983: 224–237; Волкова, 1988: 171–190; және т.б.].

1–62; Шуман, 1907: 3–18; Хворостанский, 1907: 53–104; Чиркин, 1907: 105–111; Чиркин, 1907, № 2: 44–68; Шкапский, 1907: 112–137; Кокоулин, 1907: 208–221; Любавский, 1909; Румянцев, 1910; Седельников, Букейханов, Чадов, 1903: 139–200; Щербина, 1902: 321–339; Щербина 1902: 373–385; Щербина, 1902: 386–393; Речь главноуправляющего..., 1907: 418–425; Труды частного совещания..., 1908; және т.б.]. Бұлардың шығармаларында, түптеп келгенде, империялық билік үшін бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы ерекше өзекті екі мәселе қаузалады. Біріншісі – қазақ жерін крестьяндардың, ішінара казак-орыстардың толық иемдену механизмдерінің институционалдық, шаруашылық-экономикалық, инструменталдық, құқықтық, қаржылық негізі мен негіздемесін жасақтау әрі оларды жүзеге асыру әдіс-тәсілдері. Осыған байланысты туындайтын екіншісі – көшпелі тіршілік кешіп отырған жергілікті тұрғындардың иелігіндегі ежелден пайдаланып жүрген рулық-шаруашылық территорияларындағы «артық» жерлерді анықтау еді. Біраз авторлар, әсіресе В. Остафьев пен П. Хворостанский және т.б. крестьяндық отарлау қарқынын үдете түсуге үндеді. Қазақтардың рулық-шаруашылық территорияларына орыс келімсектерін дереу орналастыруды қызу жақтаған аталмыш авторлардың және мұндай көзқарастағы тағы басқа да крестьян «жанашырларының» еңбектерінің мазмұнына қарағанда оларды жергілікті тұрғындардың тағдыр-талайы еш толғандырған емес. Дегенмен Н. Петропавловский, Т.И. Седельников, А.А. Кауфман [Петропавловский, 2007: 36–55; Седельников, 1907; Кауфман, 1905; Кауфман, 1908; және т.б.] сынды либералдық бағыттағы зерттеушілер, керісінше, крестьяндарды қазақ жеріне көшіру және орналастырудың алдында көшпелілердің шаруашылық жерге қаншалықты мұқтаж екендігін анықтау мақсатында қазақ ауылдарына зерттеу ұйымдастыруды ұсынды. Олардың ойынша, рулық-шаруашылық территориялардағы «артық» жерлерді анықтау жергілікті тұрғындардың тұрмысына нұқсан келтірмейтіндей жолмен жүргізілуі тиіс. Зерттеушілердің бұл тобы жергілікті тұрғындардың шаруашылық территорияларын тартып алу сияқты жойдасыз зорлық жасау олар мен келімсектердің арасында үлкен қақтығыстарға апаруы әбден кәдік деген қауіптерін де жасырмайды. Бұл ретте аса көрнекті саятсаткер, білікті ғалым Әлихан Бөкейханның империяның Қазақстандағы аграрлық саясатының, әсіресе осы саясаттың Столыпиндік кезеңдегі әділетсіздікке мейлінше толы барысы мен нәтижелерін зерттеуге арналған мақалалары ерекше ден қойдырады [Букейханов, 1908: 14–20; Букейханов, 2018: 167–185; Букейханов, 2018: 186–257; Букейханов, 2018: 257–264; Букейханов, 2018: 311–313; «Киргиз-кайсақ», 2018: 335–339; Букейханов, 2018: 552–554]. Сондай-ақ империялық биліктің «ұлт аймақтарындағы» аграрлық саясатының отарлық мәнін В.И. Ленин де әшкерелеуге тырысты [Ленин, 1968: 325–336.]¹¹.

Сөз жоқ тарихнамалық тұрғыдан да, деректану жағынан да танымдық тағылымы өлшеусіз қазан төңкерісіне дейінгі сан алуан ресейлік басылымдар сол кездегі әртүрлі тарихи оқиғалармен, соның ішінде, әлбетте, Қазақстанның отарлану үрдісімен бір мезгілде немесе іле-шала жазылғандықтан ондағы проблемалардың өрбітілу желісі, әсіресе авторлық ой-тұжырымдар мен пікірлер көбінесе тиісті дәлелдеу жүйесінсіз беріледі. Мұндай еңбектердің белгілі шарттылықпен ғана зерттеулерге жатқызатындығы сондықтан болса керек. Бұл жайтты аталмыш кезеңдегі Ресейдің Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан тарихнамалық дәстүрінің көрнекті өкілдерінің бірі А.А. Кауфманның өзі де мойындаған еді. Мен, дейді А.А. Кауфман, «жуырда ғана аяқталған біздің отарлау саясатымыздың кезеңі тарихын жазуды көксеген жоқпын. Себебі бұл кезең тарихи сипатқа еніп үлгерген жоқ. Өйткені мен автор ретінде қоныс аудару ісіне тікелей араластым. Сондықтан тарихшының міндетін атқара алмаспын. Дегенмен мен [отарлау үрдісінің] куәгері ретінде қағазға түскен көрген-білгендерімді болашақ тарихшы пайдаланатын болады. Сондықтан да қалың оқырман қауымға түсінікті болу үшін шынайы зерттеуге тән ғылыми аппаратты барынша қысқартуға тырыстым – кез келген ғылыми жазбаның әр жолдарында кездесетін сілтемелерден және аса көлемді статистикалық кестелерден қашқақтадым» [Кауфман, 1905: V–VI].

Сайып келгенде совет дәуіріне дейінгі орыс тарихнамасының өкілдерінің діттеген мақсаты «Оралдың арғы бетіндегі» ұланқайыр территорияны сан ғасырлар бойы мекендеген елдер мен ұлыстарды отарлаудың нәтижесінде империялық билік үшін айырықша маңызға ие болған «Азиялық Ресей» («Азиатская Россия») атты геосаяси жобаны жүзеге асыру болды. Расында да, басты субъектісі крестьяндар болып табылатын аграрлық отарлаудың нәтижесінде бүкіл Орталық Азия

¹¹Қазіргі кезеңде көп сыналатын «дүниежүзілік пролетариаттың көсемі» еңбектерінің ішінде әсіресе монографияда сілтеме жасалып отырған мақалада империялық аграрлық саясаттың патшалық режимнің теңсіздікке негізделген ұлт саясатының құрамдас бағыты екендігіне алғаш аударған автор екендігі ақиқаттан алыс емес [Алимов Н., Кабульдинов З.Е., Смагулов Б.К. Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) // *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. С. 7–40].

орыс отаршылдары ерекше мән берген Азиялық Ресейге айналар еді. Орыстың отарлық саясаты мен идеологиясының басты апологеттердің бірі М.И. Венюковтың «Русская Азия», «Азиатская Россия» [Венюков, 1873: 23, 26], сондай-ақ сол кезде кең қолданыста болған «Русская Средняя Азия» [Живописная Россия..., 1884; Живописная Россия..., 1885] және осы мағынадағы басқа да терминдер осы идеологияның категориялық-ұғымдық арқауына айналғандықтары сондықтан болса керек. Сонымен совет дәуіріне дейінгі ресейлік зерттеулердің деректік құндылығы өз алдына, бұлар Ресей билігінің, сондай-ақ империяның интеллектуалдық және саяси топтарының «Оралдың арғы бетін», соның ішінде белгілі себептермен Қазақстанды отарлаудың идеологиясы жөнінде біршама түсінік алуға мүмкіндік береді.

Советтік кезеңдегі тарихнама. Қазақстанның отарлану тарихының, соның ішінде крестьяндық отарлау мәселесінің зерттелу барысының логикалық-методологиялық, идеологиялық тұғыры және деректік негізі һәм негіздемесі, сондай-ақ дәлелдеу жүйесінің дәйектеліну сынды параметрлері тұрғысынан мәселенің советтік тарихнамасын белгілі шарттылықпен төмендегідей үш кезеңге бөлуге болады. Біріншісі – 20–30-жылдардың бірінші жартысы, екіншісі – 30-жылдардың екінші жартысы – 50-жылдары, үшіншісі – 60 – тәуелсіздік кезеңіне дейінгі 90-жылдардың басын қамтиды. Ал 1991 жылдан бергі уақыт қарастырылып отырған аграрлық тарихнаманың тәуелсіздік кезеңіне жатады. Осылардың ішіндегі тарихнамалық үрдістің контекстуалдық (проблематиканың әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық және т.б. контекстісі) тұрғысынан, методологиялық және деректік базасы жағынан ең күрделісі, сөз жоқ, жоғырада аталған алғашқы тарихнамалық кезеңнің 20-жылдары болып табылады. Осы кезеңде жарық көрген тарихи зерттеулерді екі категорияға жіктеуге болады. Біріншісіне жататын қазан төңкерісіне дейінгі орыс тарихнамасының либералдық бағыттағы еңбектердің көрнекті өкілдері Әлихан Бөкейхан, С.И. Руденко, С.П. Швецов, Н.Н. Т.И. Ануфриева, И.В. Ларин, Н.Н. Мацкевич, А.П. Чулошников, Н.А. Логутов, О.С. Вялов [Букейхан, 1927: 58–82; Швецов, 1926: 106–114; Ануфриева, 1926: 115–166; Ларин, 1926: 167–186; М.В., 1926; Мацкевич, 1929: 1–33; Чулошников, 1924; Логутов, 1929: 34–48; Вялов, 1934: 146–175; Вялов, 1931] және т.б. ғалымдар қарастырылып отырған уақытта бұған дейінгі Қазақ өлкесінің аграрлық экономикалық-статистикалық, этнографиялық және тарихи тұрғыдан зерделеу дәстүрін одан әрі жалғастырды. Осы топқа антисоветтік ұстанымда өте сауатты жазылған Мұстафа Шоқайұлының еңбектерін де жатқызуға болады¹². Сонымен бірге осындай методологиялық, идеологиялық ұстанымдарды жақтайтын тағы басқа да зерттеушілер аталмыш кезеңде Қазақстанның біраз өлкесіне тарихи-этнографиялық, антропологиялық, зооветеринариялық, гидрогеологиялық сияқты бағыттарда ғылыми-экспедициялық зерттеулер жүргізді. Нәтижесінде өзінің ғылым-танымдық тағылымын еш уақытта жоғалтпайтын бірегей басылымдар жарық көрді [Ищенко, Казбеков, Ларин, Щелоков, 1926; Казаки..., 1927; Казаки..., 1930; және т.б.]. Мақалада қарастырылып отырған проблематика тұрғысынан осы авторлардың еңбектері мен аталмыш бағыттағы экспедициялық материалдар түзілген ғылыми жинақтар аграрлық отарлаудан кейінгі кезеңдердегі қазақ ауылының экономикасы, экологиясы, күнделікті тұрмысы, соның ішінде тіршілікқамы жүйесі жөнінде жүйелі түсінік алуға мүмкіндік береді. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаттық ұстанымы тұрғысынан, әсіресе С.П. Швецов, Т.И. Ануфриева, И.В. Лариннің статистикалық, тарихи-этнографиялық өте қою мәліметтерге негізделген құнды еңбектерінің ғылыми маңызын ерекше атап өткен ләзім. XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында Қазақ өлкесінің әр жеріндегі аграрлық отарлаудың тарихын зерттеуге арналған бұл туындыларда крестьяндық отарлаудың барысы, ішінара жүзеге асырылу механизмдері, жергілікті тұрғындардың тұрмысын күрт нашарлатқан нәтижелері сияқты өзекті мәселелер талданылады [Швецов, 1926: 106–114; Ануфриева, 1926: 115–166; Ларин, 1926: 167–186; және т.б.]¹³. Советтік идеологияның уытты уысына түсе қоймаған бұл зерттеулерді әлбетте шынайы ғылыми туындыларға қойылатын талап-талғам тұрғысынан советтік тарихнамаға жатқызылуы тым шартты екендігін аңғару қиын емес.

Сонымен бірге, жоғарыда айтылғандай, қарастырылып отырған кезеңдегі аграрлық тарихнаманың келесі екінші тобы қазақ тұрмысының барлық салаларына өзінің қоғамдық әсерін күшейте бастаған социалистік идеологияның тегеурінді ықпалымен қалыптасты. Бұлардың қатарына ең алдымен Е.А. Полочанский, В.Г. Соколовский, В.К. Рябоконт, Г. Тогжанов сынды зерттеушілердің еңбектерін жатқызған жөн [Полочанский, 1926; Соколовский, 1926; Рябоконт, 1926: 54–58;

¹²Қарастырылып отырған тақырыптың қисыны тұрғысынан әсіресе осы еңбегі ерекше құнды [Шокай-оглы, 1935].

¹³Бұл жөнінде толығырақ [Акишев, Аргынбаев, Алимбаев, 1990: 48–60].

Тогжанов, 1926; Тогжанов, 1934]¹⁴. Осы ретте бұл еңбектердің басым көпшілігі өзінің қанқұйлы саясаты және іс-әрекетімен белгілі Ф.И. Голощекиннің 1925 жылғы Кирревкомның V партконференциясында ұсынған «Октябрь қазақ ауылын айналып өтті» деген тезисіне негізделгендігі назар аударады. Қазақ халқына ауыр кесепат алып келген осы тезиске сол кезде кәміл сенген авторлардың бұл тобы ауылға «Шағын Октябрь» төңкерісін жасау керек деген идеологеманы негіздеуге әрі уағыздауға тырысты [Алимбаев, 1990: 61–92].

Осы ретте тағы бір көрнекі жайт жөнінде бірер сөз. Аталмыш және осы мазмұндас еңбектердің басты зерттеу нысаны қазақ ауылы екендігі ерекше назар аударады. Бұл гәпті, сірә, ауылдың қазіргі кезеңдегі зерттеушілер қарастырып жүргендей, тек қоныстану жүйесі ғана емес, сонымен бірге ауыл ең алдымен көшпелі ортадағы әлеуметтік, шаруашылық-экономикалық, тіпті экологиялық сынды негізгі (базалық) қатынастардың ұйымдық формасы екендігімен түсіндіруге болады. Өйткені ауыл көшпелі тіршілік жағдайында социумдағы материалдық және материалдық емес игілік атаулының негізгі корпоративтік өндіргіш күші ретінде тіршілікке функцияларын атқарды. Сондай-ақ бұл құрылым жас ұрпақтардың қажетті әлеуметтік қасиеттері түзілетін әрі жетілетін тіршілік кеңістігі де болды [Алимбаев, 1990: 61–92]. Әлбетте бұл функциялар ауылдағы бір-бірімен әлеуметтік, шаруашылық, ғұрыптық, туыстық сынды тығыз қатынастағы отбасылар арқылы жүзеге асырылғандығы түсінікті жайт болса керек.

Қарастырылып отырған жүзжылдықтың 30-жылдары империялық биліктің Қазақ өлкесін аграрлық отарлау тарихын, оның сан салалы салдарын бірден-бір біршама терең зерттеген зерделі тарихшы С.Д. Асфендияров болды. Ғалым өзінің «История Казахстана с древнейших времен» деп аталатын әйгілі көлемді еңбегінде аталмыш мәселеге «Земельная политика царизма. Переселенческая политика. Земельные отношения в казахском ауле» атты арнайы тарау да арнады. Атауынан көрініп тұрғандай, профессор осы уақытқа дейінгі мәселенің тарихнамасында тұңғыш рет империялық аграрлық саясаттың идеологиясын, оның жүзеге асырылу әдіс-тәсілдерін, әлбетте қазақ ауылдарының сан ғасырлық орныққан тіршілік ритмін күйретуге алып келген нәтижелерін тыңғылықты зерттеді [Асфендияров, 1935: 156–199]¹⁵. Шынтуайтында С.А. Асфендияровтың аталмыш еңбегінің жарық көруіне қоса осы ғалымның және профессор П.А. Кунтенің бірлесіп атқарған жетекшілігімен әрі ғылыми редакторлығымен тұңғыш басылып шыққан Қазақстан тарихына байланысты сан алуан деректердің екі кітаптан тұратын жинағы [Прошлое Казахстана..., 1935; Прошлое Казахстана..., 1936] ұлттық тарихнаманың дамуында XX ғасырдың 30-жылдарының екінші жартысынан бері жаңа сапалы кезеңнің басталғандығын паш еткен айтулы жайт болды. XX ғасырдың 50-жылдарының соңына дейін созылған осы уақытта барынша күшейіп орныққан советтік жүйенің саяси-институционалдық, идеологиялық қыспағы арта түссе де Қазақстанның тарихының көптеген ғылыми бағыттары, соның ішінде совет дәуіріне дейінгі Қазақ өлкесін аграрлық отарлау мәселесі жөнінде алғашқы арнайы зерттеулер жарық көрді. Осы ретте 1943 жылы М. Әбдіхалықов пен А. Панкратованың жауапты редакторлығымен жарыққа шыққан көлемді ұжымдық еңбектегі империяның отарлық саясатын, соның ішінде Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау тарихын әр қырынан көрсететін «Қазақстан – отар ел» (түпнұсқада – «Казахстан – колония». – авт.) атты арнайы тараудың маңыздылығын ерекше атап өткен ләзім. Ал 1949 жылы басылып шыққан тағы бір ұжымдық кітаптың авторлары XIX ғасырдың 90-жылдарының екінші жартысынан бастап, әсіресе күшейе түскен үрдіс – қазақтың рулық-шаруашылық территорияларындағы «анықталған артық жерлер» бірінші кезекте қазақ қоғамындағы кедей адамдардан тәркіленді деген шынтуайтында жалған жайтты негіздеуге тырысты. Сол кезде «лениндік ұлт саясатының» негізгі өзекті принципі болып табылатын «пролетарлық интернационализм» идеологиясының тегеурінді ықпалындағы бұл авторлар, тіпті, аталмыш «артық жерлерге» орыс крестьяндарының зорлықпен қоныстануы «прогрессивті құбылыс» дегенге дейін барды [История Казахской ССР..., 1949: 432]. Дейтұрғанымен аталған ұжымдық еңбектің кейбір авторлары «242 млн. десятина мөлшеріндегі қазақ жерінің 40 млн. десятинаны құрайтын бөлігі шынтуайтында орыс крестьяндарына зорлықпен тартып алынып берілді» [История Казахской ССР..., 1949: 432] дегендері олардың империялық биліктің аграрлық саясатының сұрқия мәнін мойындауы еді.

Осы тұста Қазақ өлкесіне империялық билік зорлық-зомбылықпен жүргізген аграрлық саясатының шынайы болмысын нақты тарихи мәліметтер негізінде ашуға тырысқан зерттеушілердің ішінде Г. Барандовтың 68 беттік «Столыпиндік реакция» деп аталатын еңбегін ерекше екшеп атаған

¹⁴Г. Тогжановтың соңғы еңбегі «О казахском ауле» атты зерттеуінің жетілдірілген нұсқасы деуге де болады – авт.

¹⁵Ғалымның шығармашылығының ерекшеліктері мен жетістіктері жөнінде: [Сулейменов, 1987: 170–177; және т.б.].

ләзім. Қарастырылып отырған уақыттағы идеологиялық қыспақтың тегеуріне қарамастан автор орыс крестьяндарының қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстануы «...жүз мыңдаған жергілікті тұрғындардың тұрмысын күрт нашарлатуға алып келді» [Barandov, 1940: 27]. Ол ол ма, аталмыш зорлық-зомбылыққа қарсылық көрсеткен қазақтарды, әсіресе «П.А. Столыпиннің империялық үкіметке басшылық жасаған жылдары жазалау ерекше күшейді. Патшаның жендеттері мен түрме жұмыскерлері өздерінің қанқұйлы әрекеттерін үздіксіз жалғастырып отырды» (түпнұсқада – «... царские каратели и тюремщики безостановочно делали свою кровавую работу» – авт.). Бұл ретте «П.А. Столыпин үкіметі ұлт аймақтарын орыстандыруға бағытталған ұлтшылдық саясатты ұстанды» [Barandov, 1940: 4, 27]¹⁶. Осы тарихнамалық кезеңдегі күні бүгінге дейін өзінің ғылыми құндылығын жоймаған іргелі зерттеулердің қатарына, сөз жоқ, А.Б. Тұрсынбаевтың 1950 жылы жарық көрген шағын монографиясын жатқызуға әбден болады. Төрт тараудан тұратын бұл еңбекте империялық биліктің орыс крестьяндарын қазақ жеріне қоныстандыру саясатының отарлық мәні, сондай-ақ көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларындағы империялық «артық» деп санаған жерлерді тартып алу және сол жерлерге крестьяндарды орналастырудың қазақ шаруашылығын тұралатқан басты фактор екендігі автордың өзі жүйелеген сан алуан мәліметтерге негізделініп дәйектелінеді [Турсунбаев, 1950]. Кейінгі тарихнамалық кезеңдерде Қазақстанның аграрлық отарлау тарихы жөніндегі жарық көрген еңбектерде бірінші кезекте сілтеме жасалатындығы сондықтан болса керек.

1979 және 2000 жылдары басылып шыққан әрқайсысы бес томнан тұратын екі академиялық басылымдарда империялық биліктің отарлау саясатының, соның ішінде Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау үрдісінің барысы, идеологиялық, институционалдық, шаруашылық-экономикалық механизмдері біршама зерттелінді. Осы ретте ерекше атап өтерлік жайт – екі басылымда да Қазақстанды крестьяндардың отарлауы, әсіресе П.А. Столыпиннің империяның ұлт аймақтарында, соның ішінде бірінші кезекте Қазақ өлкесінде жүргізілген аграрлық саясатының тегеурінді ықпалымен айырықша күшейгендігін ерекше атап өтеді [История Казахской ССР..., 1979: С. 258, 405; История Казахстана..., 2000: 595].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап империялық биліктің Қазақ өлкесін аграрлық отарлау үрдісін бұрнағы жылдармен салыстарғанда барынша жүйелі әрі жоспарлы жүргізген саясатын зерттеу ісіне, әсіресе Б.С. Сүлейменов, В.Я. Басин және П.В. Галузо сынды аса көрнекті қазақ-совет ғалымдары өлшеусіз үлес қосты [Сулейменов, 1963; Сулейменов, Басин, 1981; Галузо, 1965]¹⁷.

Тәуелсіздік жылдарындағы зерттеулер. Мақалада қаузалған мәселелердің қисыны тұрғысынан тәуелсіздік жылдары жарық көрген еңбектердің ішінде «Қазақстанның көне заманнан қазірге дейінгі тарихы» атты бестомдық академиялық басылымдағы империялық биліктің Қазақ өлкесіндегі аграрлық саясатына арналған арнайы бөлімдерді, сондай-ақ Б.С. Токмырзаевтың, С.Н. Малтұсыновтың, И.С. Жиеналинаның, С.И. Ибраевтың, ресей тарихшысы Н.Н. Сороканың, сондай-ақ осы жолдар авторларының және тағы басқа да зерттеушілердің монография, мақала, диссертация түріндегі туындыларын атауға болады [Токмурзаев, 2019: 163–171; Малтұсынов, 2006; Ибраев, 1995; Жиеналина, 2006; Сорока, 2009; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Орынбаева, 2019: 337–347; Алимбай, Смагулов, 2020: 2765–2776; Алимбай, Смагулов, 2021: 85–96; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысбергген, 2023: 2075–2095; және т.б.]. Ал Ресей империясының «Оралдың арғы бетіндегі» Ортаазиялық мемлекеттер, ұлыстар мен елдерді, олардың ежелден мекендеп келе жатқан территорияларын жаулауға бағытталған сан деңгейлі, сан салалы отарлық саясатының идеологиясы, жүзеге асырылу механизмдері (экономикалық, институционалдық, ұйымдық және т.б.), іс-тәжірибесі, нәтижелері сияқты іргелі тақырыптардың теориялық һәм методологиялық біраз қыр-сыры көрнекті ресей зерттеушілері А.В. Ремнев пен Н.Г. Суворованың бірнеше еңбектерінде талданылады [Ремнев, 2001: 344–369; Ремнев, 2008: 27–38; Ремнев, 2010: 153–168; Ремнев, Суворова, 2011: 152–222].

Ұсынылып отырған мақаланың мақсат-мүддесі тұрғысынан Қазақстанның тарихи географиясына арналған монографиялар, сондай-ақ «Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время)...» атты картографиялық зерттеу ден қойдырады

¹⁶Бұл жөнінде толығырақ қараңыз [Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысбергген, 2023: 2078–2079].

¹⁷Осы тұста П.В. Галузонның іргелі зерттеуі Қазақстанның оңтүстік өлкелеріндегі патшалық режимнің жүргізген аграрлық саясаты мен оның жүзеге асырылуы механизмдеріне арналғанмен, оның империялық биліктің зорлық-зомбылыққа негізделген аграрлық отарлауға байланысты концепциясының жалпы тарихнамалық, ғылыми мәні бар екендігі еш шәк келтірмейді – авт.

[Ксенжик, 2015; Ксенжик, 2020¹⁸; Ксенжик, Карин, 2023; Каталог карт..., 2023; және т.б.]. Алайда аталмыш басылымдардың авторлары, бәлкім, олардың нысандық ұстанымына байланысты болар, қазақ жерінің ежелден орныққан топонимдік ландшафттың ойконим, ороним, гидроним, соның ішінде потамоним, лимноним; дримоним және осы құралыптас басқа да сан алуан бірліктерінің тарихы, әсіресе Ресейдің отарлық саясатының нәтижесінде түбегейлі өзгеріске (квазитопонимдердің пайда болуы) ұшырауы сынды іргелі мәселелер қарастырмайды. Әзірге қарастырылып отырған тақырыпты арнайы зерттеген авторлар Ж.А. Калимолдина мен географ К.Д. Каймулдинова. Екі еңбектің материалдары Қазақ өлкесінің, соның ішінде біз қарастырып отырған солтүстік және шығыс өңірлерінің байырғы топонимдік ландшафттары жөнінде құнды түсінік алуға мүмкіндік береді. Ал бірінші автор – Ж.А. Калимолдинаның шағын да болса жүйелі жазылған мақаласында Шығыс Қазақстан облысы территориясындағы байырғы топонимдік ландшафттың орнына орыстың квазитопонимдерінің орнығу барысы және нәтижесі мәселенің тарихнамасында тұңғыш рет қаузалып отыр [Калимолдина, 2023: 91–100; Каймулдинова, 1998].

Батыс және түрік ғалымдарының зерттеулері. Қазақстанды аграрлық отарлау тарихына, соның ішінде крестьяндардың қоныстану үрдісіне назар аударған АҚШ және Еуропаның ғалымдары әзірше назар аударған жоқ. Орыс тіліне аударылған АҚШ ғалымы В. Мартиннің XIX ғасырдағы Ресей отарлық саясатының жүзеге асырылуы үдеп тұрған кезеңдегі Орта жүз қазақтарының әдеттік құқық дәстүріне арналған монографиялық зерттеуінде ғана қазақ-орыстар мен крестьяндардың қазақ жерін аграрлық отарлаудың субъектілер ретіндегі тарихы қарастырылады. Автордың нысандық ұстанымына сәйкес, зерттеуде осы екі субъектінің аграрлық отарлауының салдары дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық мәдениетке қаншалықты әсер еткендігі арнайы талданылады. Автордың пайымдауынша, қазақ жерінде отарлаудың әсерінен жаңадан қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және институционалдық ахуал орыс билігін жоғарыда аталған әдеттік құқық жүйесін отардық саясат пен іс-тәжірибенің мүддесіне сәйкес модернизациялауға итермеледі [Мартин, 2012].

Оларға қарағанда Қазақстанды крестьяндық отарлау мәселесіне үстіміздегі жүзжылдықта түрік ғалымдары едәуір қызығушылық танытып отыр. Солардың ішінде проф. Нәдір Девлеттің үш мәрте жарық көрген арнайы монографиялық зерттеуінде Ресей империясындағы 1905–1917 жылдарындағы Бірінші орыс, Ақпан және Қазан революцияларына қазақ, өзбек, түрікмен, қырым татарлары, қырғыз, татар, башқұрт, әзірбайжан сынды түркілердің белсене қатысулары жүйелі және жан-жақты зерттелінеді. Қарастырылып отырған тақырыптың мақсат-мүддесі тұрғысынан профессордың аталмыш әлеуметтік төңкерістерге империяның отарлық езгісіне түскен түркілердің қатысуын олардың өз территорияларының империяның меншігіне айналу факторымен байланыстыратындығы ден қойдырады [Devlet Nadir, 2014]. Ал қарастырылып отырған мәселеге тікелей қатысты еңбектердің ішінде Соннұр Ақтайдың «Sovyet İdeolojisinin Kazakistan Toponimlerine Yansıması» («Совет идеологиясының Қазақстан топонимдеріне әсері») [Aktay Sonnur, 2017: 2685–2693] ғылыми мақаласын ерекше екшеп атап өтуге болады. Зерттеу мақала деңгейінде жүргізілсе де онда автор Қазақстанда патшалық және советтік кезеңде көптеген қазақ байырғы топонимдерінің орыстандырылған үрдісі арнайы қарастырады. Зерттеуші Ресей империясы кезіндегі қазақтың дәстүрлі топонимдерін орыстандыру процесін үш кезеңге бөледі: 1781–1822 жылдар аралығын қамтитын алғашқысында ресей билігі қазақ жеріндегі топонимдерді квазитопонимдерге ауыстыра бастады; екінші кезеңде (1822–1876 жж.) бұл үрдіс әжептәуір қарқындады. Мысал ретінде қазақ жерінің топонимдік ландшафтында Перовск, Верный, Надеждино, Сергиополь сияқты орыс атауларының қалыптаса бастағандығын айтуға болады. Екінші кезеңнен 1917 жылға дейін созылған үшінші кезеңде қазақы топонимдік ландшафттың негізгі бірліктерінің түбегейлі орыстың квазитопонимдерімен ауыстырылуы қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына орыс крестьяндарының зорлықпен орналастыруының тікелей нәтижесі болып табылады.

¹⁸ Осы тұста Г.Н. Ксенжиктің жоғарыда аталған «Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX в.: в контексте формирования государственных границ...» деп аталатын монографиясының атауындағы «...мемлекеттік шекараның қалыптасуы контекстінде» деген жолдар еріксіз тіксіндіреді. Автордың қисынына салсақ, Қазақстанның шекарасының қалыптасуы XVIII ғасырдан бері ғана жүрді ме деген күдікке толы ой зерттеуші былай тұрсын, кез келген көзқарасты оқырманды мазалайтынына еш күмән тумаса керек. Бұл ретте Г.Н. Ксенжик дәстүрлі қазақы ортадағы этникалық шекараны ежелден орныққан өзіндік әдіс-тәсілін ескермегендігі (немесе ескергісі келмегендігі?!) көрініп-ақ тұр. Басты гәп – қазақтың этникалық территориясының тиісті рулық-шаруашылық территориялардан құралады. Ал әрбір рулық-шаруашылық территорияның шекарасы өз кезегінде тиісті мнемоникалық кешен арқылы белгіленеді [Алимбай, 2020: 7–26; және т.б.]. Демек, еуроцентристік зерттеу дәстүрінде орныққан «мемлекеттік шекара» терминінің мағыналық қалпымен көшпелілердің территорияларын анықтау еш мүмкін емес. – авт.

Советтік кезеңде (1917 жылдан кейін) топонимдерді орыстандыру саясаты Қазақстанда ғана емес, бүкіл Совет Одағының құрамындағы ұлт аймақтарында да, соның ішінде Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Татарстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Башқұртстан жерлерінде және қырым таралары ежелден қоныстанған Қырымда да жүзеге асырыла берді [Aktay Sonnur, 2017: 2685–2693].

Нәтижелер. Қазақ өлкесін аграрлық отарлаудың негізгі субъектілері. Крестьяндардың жетекші рөлге ие болуы. Совет дәуіріне дейінгі Ресей басылымдарында Қазақ өлкесі батыс аймақтарының Ресей империясымен іргелес жатқан кейбір жерлерінде өз елінде қылмыс жасап «ұры-қары» атанған орыс адамдарының (түпнұсқада – «воровские люди») XV ғасырдың соңғы кезінде пайда болғандығы жөнінде біраз мәліметтер келтіріледі [Россия., 1903: 153–154]. Дегенмен аталмыш уақытта мұндай келімсектер саны аздау әрі олардың келген жеріне қоныстану ауқымы әлі де болса шектеулі болды. Алайда XVI ғасырдың екінші жартысы кезеңінің аяқ шеніне қарай бұл ахуал әжептәуір өзгерді: қазақ жерін мекендеуге ынталы келімсектердің өз бетімен қазақ жерінің батыс, солтүстік, шығыс өңірлеріне қоныс аудару жайы жүйелі бастады. Осыған байланысты, шамамен, аталған жүзжылдықтың орта шені орыс адамдарының әр түрлі әлеуметтік жіктерден тұратын топтарының алғаш баса көктеп енген уақыты болып саналады [Россия., 1903: 147–151; Абдиров, 2023: 27]. Өзінің туған ортасынан әр түрлі себептермен шеттеген және шеттетілген мұндай адамдардың легі XVII және XVIII жүзжылдықтар бойы үстелене берді әрі олардың көшпелілердің шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану географиясы да әжептәуір ұлғайды [Россия., 1903: 153–154]. Осылайша жоғарыда аталған өңірлер ғана емес, империяның геосаяси стратегиялық жоспарында өзіндік айырықша орыны мен рөлі бар қазақ өлкесінің оңтүстік-шығыс аймағында да 19 казак-орыстар мен крестьяндардың, қоныстары пайда бола бастады [Остафьев, 1895: 18–19; Волкова, 2000: 426–427]. Қазақ даласында империялық биліктің дендеп орнығу кезеңі тұсында жарық көрген біраз ресейлік басылымдарда көрсетілгендей, «вольные колонизаторы»²⁰ («еркін отарлаушылар») деп аталатын мұндай адамдардың қатары крепостниктік құлдықтан құтылуды көздеген крестьяндар²¹, кедейленген казак-орыстар, туған ортасында қылмыс жасағандар, қайыршылар, сектанттар, жер аударылғандар (түпнұсқада – «ссылные») және т.б. сияқты сан алуан қаңғыбас тіршілік кешкен шете²² тобырлардан (түпнұсқада – разный сброд) құралды [Россия., 1903: 147–152]. Үздік-создық сипаттағы бұл үрдіс кейін де XIX – XX ғасырдың алғышқы онжылдығы бойы еш толастаған емес. Мұндай «еркін отарлаушылардың» қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына баса көктеп қоныстану әрекеттері «вольная колонизация» («еркін отарлау») деп аталды²³. Осы ретте

¹⁹Расында да Ресей билігі, сондай-ақ империяның саяси һәм интеллектуалдық топтардың өкілдері Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс өңірлерін, әсіресе олардың Қытаймен іргелес жатқан территорияларын қытайлықтардың иемденіп кету мүмкіндігі жоғары деп санады. Геосаяси тұрғыдан аса маңызды аймақ ретінде бағамдалған аталмыш өңірлерге «сары өңділердің» (түпнұсқада «желтая угроза») қауіп-қатерінен сақтауға бағытталған казак-орыс бекіністерін салу және орыс крестьяндарын қоныстандыру ісіне айырықша күш салғандықтары сондықтан [Гейнс, 1897: 25–57; Россия..., 1903: 150–153, 155, 158–159, 160, 167–169, 176–177, 180–185; История Казахстана., 2000: 150–156, 305, 308–311; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2089; және т.б.].

²⁰Қарастырылып отырған кезеңдегі кейбір орыс басылымдарында «вольные колонизаторы» терминінің синонимы ретінде «вольница» деген ұғым да қолданыста болды. Сондай-ақ соңғы термин қазақ жеріне өз бетімен келіп орныққан казак-орыстарға да қатысты пайдаланылды. Алайда бұл синоним терминдерді XIX ғасырдан бастап «самовольные переселенцы-крестьяне» («өз бетімен қоныс аударған крестьяндар») ұғымы бірте-бірте ығыстырды [Қараңыз: Россия., 1903: 148, 153–155, 179; және т.б.].

²¹М.А. Терентьевтің «История завоевания Средней Азии. С картами и планами...» [Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. 510 с.] атты әйгілі 3 томдық еңбегінің 1 томында Қазақ өлкесіне крепостниктік құлдықтан қашып келген крестьяндарды «гулящие люди» деп атаған болатын (С. 49). М.А. Терентьев (1837–1905 гг.) орыс армиясының генералы. 1867 жылы Түркістан өлкесіне империя ұйымдастырған әскери жаулау жорығына белсене қатысты. Қазақ, өзбек, түркімен, парсы тілін әжептәуір жақсы меңгерген көрнекті тарихшы әрі лингвист ретінде қазірге дейін өзінің ғылыми-танымдық маңызын жоғалтпаған тарихи және лингвистикалық түркология саласында бірнеше еңбектерді жарыққа шығарды (кейбір деректерге қарағанда түрік тілінде білгенге ұқсайды).

²²«Шете» ұғымы қазіргі әлеуметтік терминологиялық қисынға салғанда «аудсайдер» немесе «маргинал» дегенді білдіреді – авт.

²³«Еркін отарлау» («вольная колонизация») термині «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей» атты еңбектің 148-бетіндегі төмендегі жолдар қисынының «туындысы» ретінде алынып отыр: «... правительственная колонизация (и завоевание) шла по следам вольной...». «Еркін отарлау» үрдісі XIX ғасырдың аяқ шеніне дейін үздік-создық болса да жалғасты. Қараңыз: [Россия., 1903: 169]. Сонымен бірге XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясының ресми басылымдарында «самовольная колонизация» («өз бетімен еркін отарлау») термині де қолданысқа енді. Мұндай отарлаудың субъектілері империяның толық құзырындағы «сібірдің әртүрлі қалаларынан ауып келген мешандар және Ақмола облысымен шекаралас Тобыл губерниясына қарасты Курганск және Ишим уездерінің крестьяндары болды...». Бірақ соңғылары келімсектердің басым бөлігін құрады [Россия., 1903: 155].

империялық биліктің шынайы отаршылдық пиғылын, тактикасы мен стратегиясын да айқын айғақтайтын төмендегі жайт ерекше назар аударады. Өңгіме аталмыш тобырлық топтардың қазақ территориясын бейберекет басып алу үрдісі соңынан орыс билігі тарапынан іле-шала заңдастырылып та отырғандығы жөнінде болып отыр [Россия., 1903: 148]. Кейбір жағдайда, тіпті, империялық билік (түпнұсқада «правительство») жоғарыда айтылған «еркін отарлаушылардың» басып алған жерлерін өзінің меншігіне айналдыру жайттары да аз болған жоқ [Россия., 1903: 148]. Осындай тобырлардың көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларының біраз бөліктерін «өз бетімен еркін басып алу» салдарына XIX ғасырда Қазақстанды мейлінше күшейе түскен аграрлық отарлаудың қисыны тұрғысынан ой жүгіртер болсақ, осы отарлаудың жоғарыда аталған алғашқы кезінде-ақ қазақ жерінің ежелден орныққан топонимдік атаулары орыстың квазитопонимдерімен ығыстырылу үрдісіне ұшырай бастады деп тұжырым жасауға болады. Расында да XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанды жаппай аграрлық отарлаудың ащы тәжірибесі айқын айғақтағандай, орыс крестьяндарының қазақтың шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану барысы сол территориялардың топонимдік ландшафтының міндетті түрде орыстануымен аяқталып отырды. Өйткені мұндай басып алған жерлерге орыстың квазитопонимдерінің орнығуы, сайып келгенде, бұл жерлердің ендігі иелері крестьяндар екендігін символдық тілмен айғақтау болып табылады [Алимбай, 2024: 269–271; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2086–2088]. Демек жоғарыда аталған XVI–XVIII жүзжылдықтар уақытын Қазақ өлкесін кейін толық жаулаудың әскери, саяси-институционалдық, әлеуметтік-экономикалық, әкімшілік-территориялық сынды біраз қажетті алғышарттарының қалыптасу кезеңі ретінде қарастыруға болады²⁴.

Дегенмен сан алуан мәліметтер ресей билігінің «Оралдың арғы жағындағы» (түпнұсқада «Зауралье») ұланқайыр территорияларда ежелден жасап келе жатқан ел-жұрттарды, соның ішінде қазақ өлкесін түбегейлі бағындырудың өз заманында жан-жақты ойластырылған стратегиялық мақсат-мүддеге негізделген отарлау үрдісі XVII ғ. бастау алатындығын айғақтайды [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 148–151]. Осы жайтқа байланысты төмендегідей екі елеулі оқиға ерекше назар аударады. Жоғарыда аталған стратегиялық геосаяси жоспардың аясында 1670 жылы Ом өзенінің Ертіске құяр сағасынан 50 версталық қашықтықта тұңғыш рет Чернолуцкая деп аталатын нығайтылған бекініс салынды (түпнұсқада укрепленный пункт) [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 154]. Ал 1640 жылы орыстың Гурьев есімді бай алпауыты Жайықтың сағасына кейін ірі қалаға айналған өзі аттас Гурьев қалашығының негізін қалады. Қазақ даласын империяның отарлау тарихындағы осынау айтулы екі жайтты айырықша символдық мәнді бірегей оқиғалар деп бағамдауға болады. Өйткені аталмыш бекініс пен қалашық және Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс, шығыс және батыс өлкелерінде сәл кейінгі жылдары пайда болған осы құралыптас казак әскери бекіністер, қамалдар мен отарлаушылар қоныстанған әр түрлі елді мекендер бүкіл қазақ жерін тегіс және түбегейлі жаулап алудың бастамасы болды әрі алғашқы орталық-тораптарына айналды [Остафьев, 1895: 3–24.; Гейнс, 1897: 25–57; Россия., 1903: 146–170, 175–198; Сорокин, 2008: 83–98; История Казахстана., 2011: 243–244, 364–369, 424–428; Мартин, 2012: 79–95; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023; және т. б.]. Империялық биліктің тарапынан алдын ала жоспарланған және осының негізінде ұйымдастырылған мұндай отарлау үрдісін совет дәуіріне дейінгі кейбір басылымдарда үкіметтік отарлау (түпнұсқада – «правительственная колонизация») деп те атайды [Россия., 1903: 148–170]. Осы қисын тұрғысынан жоғарыда аталған орыс келімсектерінің өз бетімен көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларына зорлықпен орналасу жайттарын империялық биліктің заңдастыру іс-әрекеттерінің де «үкіметтік отарлауға» жататындығын атап өткен жөн.

Сонымен, жоғарыда ішінара айтылғандай, XVIII ғасырдың 20-жылдарынан бергі уақытта Қазақстанды империялық жаулау барысы казак-орыстық, әскери, әкімшілік отарлау және крестьяндық отарлау сияқты өзара себеп-салдарлық байланыстағы негізгі төрт бағытта өрбіді. Осылардың ішінде ресей билігі үшін казак-орыс әскери сословиесі алғашқыда Қазақ жері мен елін

²⁴Өңгіме XVIII ғасырдың 20–30-жылдары Кіші жүз, ішінара Орта жүз қазақтарының орыс билігінің кіріптарлығына ұшырау жайттарын да қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ даласын аграрлық отарлау барысын біршама үдеткен фактор ретінде қарастыру қажеттілігі жөнінде болып отыр. Тиісті деректерге контекстуалдық және факторлық тұрғыдан зер салсақ, расында да, XIX-ғасырдың 20-жылдарындағы аталмыш жүздердегі хандық биліктің жойылуы, одан әрі осы жүзжылдықтың 30-жылдарындағы жүргізген әкімшілік-территориялық өзгерістер және осы реформаларды зорлықпен жүргізудің XIX-ғасырдың бас кезеңіне дейінгі іс-тәжірибесі сынды деструктивтік факторлардың отарлау үрдісіне, соның ішінде крестьяндардың қазақ жеріне баса көктеп қоныстану барысына да айырықша ықпал еткендігіне көз жеткізу қиын емес. Империяның тарапынан ұйымдастырылған осы жайттар көшпелі социумға тиген алғашқы тегеурінді соққы еді. Отандық тарихнамада мүлдем зерттелмеген осынау бірегей аспектілер арнайы зерделеуді қажет етеді – авт.

түбегейлі бағындыратын ең басты «ұйымдасқан әскери күш» (түпнұсқада – «организованная военная сила»), сондықтан да ең «сенімді сүйеніш-тұғыр» (түпнұсқада – «надежный оплот») болып саналды. Осыған байланысты төменде қазақ өлкесін, соның ішінде ұсынылып отырған еңбекте сөз болып отырған солтүстік және шығыс аймақтарын казак-орыс әскери отарлау барысына тоқталуды жөн көрдік. Бұл ұстаным зерттелетін негізгі мәселе – империялық билік басында ерекше сенім артқан казак-орыстармен салыстырғанда крестьяндық отарлау түптің түбінде шешуші факторға айналғандығын дендеп зерделеуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, расында да, империя алғашқыда казак-орыстарды Қазақстанды жаппай әрі түбегейлі отарлау ісінің басты субъектісіне айналдыруға айырықша көңіл бөлді [Остафьев, 1895: 3–8; Россия., 1903: 148–155, 176–177]. Ресей билігінің сонау XVI ғасырдан бері Қазақ өлкесін толық иемденуді көздеген геосаяси стратегиясын жүзеге асырудың бірінші кезектегі әскери, институционалдық-ұйымдық, тіпті территориялық алғышарттары болып табылатын көптеген казак-орыстық әскери қамалдарды, бекіністерді, форпостарды, редуттарды, форттарды салуға өндірістік, технологиялық, қаржылық және адамдар ресурстарын еш аямағандықтары сондықтан [Остафьев, 1895: 3–8; Гейнс, 1897: 29–57; Россия., 1903: 151–155, 163–165, 176–177; Терентьев, 1906: 22–23, 36, 48, 52, 63, 74–76, 89–91, 94–96, 122–125, 213–214, 235, 260–308; Россия., 1913: 305–342, 769–770, 775–780; История Казахстана., 2000: 150–156, 300, 305–311; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023; және т. б.]. Бұл ретте ерекше назар аударарлық гәп – казак-орыс бекіністердің төңірегіне бір мезгілде Ресейден өз бетімен ауып келген крестьяндар отбасыларының қоныстануы жайттары да болып тұрды [Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001: 199–201].

Архивтік деректерге қарағанда, 1716–1720 жылдар аралығында Ертіс бойында салынып жатқан бекіністерге шамамен 800-дей әскери міндеттер атқаратын адам (түпнұсқада «служилые люди» – авт.) тіркелген екен. Шамамен XVIII ғасырдың 60-жылдарынан бастап іске қосылған бекіністердегі казак-орыстардың қатары төмендегідей әлеуметтік және кейбір башқұрт пен украиндықтар сынды этникалық топтардың өкілдері есебінен арта бастағандығы аңғарылады:

– Дон өзені жағалауындағы жергілікті казактардан бөлініп ауып келгендер және осы сословиенің құрамында болуға ықтиярлық білдірген башқұрттар;

– 1770 жылы Запорожье казактарынан бөлініп келген [этникалық нәсілі украиндық] 150-ге жуық адам [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам].

Сонымен бірге аталмыш бекіністер және оның төңірегіндегі территорияны мекендеген тұрғындардың құрамы, біріншіден, өз бетімен көшіп келген, ал 1760 жылдан бастап [орыс билігінің рұқсатымен] қоныс аударған крестьяндар²⁵, екіншіден, 1762 жылдан бастап бекіністерде жөндеу жұмыстарын атқару үшін әкелінген түрмеде жазасын өтеп жатқан қылмыскерлер (түпнұсқада «колодники» – авт.) есебінен толықты. Осы құралыптас тағы бір одағай деп айтуға боларлық жайт – Тобольск губерниясындағы солдаттардың балиғатқа толмаған («малолетки») 2000 баласы тиісті бекіністерге бөлінді деген мәліметтер де архивтік құжат болып тіркелген [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п., 1-п-тың к.б.].

Сондай-ақ аталмыш деректерде казак-орыс бекіністерінің төңірегіндегі жерлерден бұрынғы «полктағы әскери қызметінен босағандар» және «әскери шені төмен адамдардың» әрқайсысына 1762 жылы 20 десятинадан жер бөліп берілгендігі айтылады. Біздің ойымызша, бұлар да жергілікті казак-орыстардың қатарына енгендер болып табылады. Осы тұста тағы бір ерекше назар аударарлық гәп – авторлар сүйеніп отырған осы деректе бекіністерге жақын жерде қоныс тепкен жер аударылғандар («ссылные») да, яғни қылмыскерлер де (1775 жылы) казак-орыстардың құрамына қабылданғандығы туралы мәлімет кездеседі.

Сонымен алғашқыда крестьяндарға қарағанда әскери казак-орыстардың қазақ жеріне қоныс аудару барысы біршама белсенділеу жүрді. Бұл жайтты империялық биліктің өлкені алғашқыда (және кейін де) әскери күшпен түпкілікті отарлауды жүзеге асырудың басты тораптары болып табылатын көптеген әскери казак-орыс бекіністерін орнату стратегиясымен түсіндіру қажет. В. Остафьевтің ден қоярлық мәліметіне қарағанда, Ертіс өзені бойындағы жеті қамалға бөлініп орналасқан казак-орыстардың саны (түпнұсқада – «семь Иртышских крепостей») 1725 жылдың өзінде 489 жеткен екен [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 152]. Дейтұрғанмен деректерде Қазақ өлкесінің солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарын казак-орыстың әскери отарлау барысының күшеюі, шамамен,

²⁵ Империялық биліктің аталмыш кезеңде-ақ крестьяндардың казак-орыс бекіністерінің маңындағы жерлерге орналастыру ниетін ресми қолдағандығы жөнінде мәліметтер баршылық. Мысалы: [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам]; және т.б.

1745 жылдан басталады деп саналады [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 152]. Бұл жайт, ең алдымен, империялық билік, саяси және интеллектуалдық ортада өзінің жоғары ұйымдастырушылық қабілетімен, іскер әрі жігерлі әскербасы екендігімен айырықша беделге ие болған генерал Х.Х. Киндерманның әскери ұйымдастырушылық қызметімен тікелей байланысты²⁶. Осы көрсетілген жылы өзінің құзырындағы бес драгун полктарымен Сібір шекара қатарына (түпнұсқада – Сибирская пограничная линия) аттанған генералдың тікелей ұйымдастыруымен Ертіс өзенінің бойында бұрынғы 5 қамал мен 7 форпостқа тағы да 24 бекініс пен 11 редут қосылды. Сонымен бірге генерал Х.Х. Киндерман осы уақытта Алтай жерінде салына бастаған әйгілі бірнеше Колыван зауыттарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Шульбинск форпостынан бастап Кузнецкке дейін бүкіл Алтайды көктеп өткен қамалдар қатарын салуды ұйымдастырды. 9 қамалдан және 53 редуттан тұратын бұл қамалдар қатары 1764 жылы... Бийск казак-орыс қамалдар қатарының қалыптасуына негіз болды. Бұрын Колыван-Кузнецк (түпнұсқада «Колывано-Кузнецкая линия») қатары деп аталып келген аталмыш қамалдар кейін Сібір казак-орыс әскери қосынының құрамына енгізілді. ...Сонымен бірге «...қырғыз (қазақ – авт.) даласының солтүстік жағынан Ишим [қамалдар] шебі салынды...». Сөйтіп аталмыш жігерлі генералдың ерік-күшімен 1752 жылы кейінірек «Горькая линия» шебі атанған Пресногорьковская... қамалдар қатары пайда болды [Остафьев, 1895: 3–4]. Таратып айтқанда, көрсетілген «... жылы²⁷ генерал Х.Х. Киндерман Петропавловская қамалын және Омская қамалынан Орынбор қамалдар шебі (түпнұсқада «до Оренбургской крепостной линии») дейін созылып жатқан 3642 адам орналасқан редуттар қатарын, [соның ішінде] 2 алты бұрышты, 9 төртбұрышты қамал және 33 редут пен 42 маяк салуды ұйымдастырды» [Россия., 1903: 152; Остафьев, 1895: 4]. Осылайша «Песчаный поселкісінен Омбыға дейін 548 верстаға созылып жатқан бірінші «Горькая линия» [қамалдар, бекініс, форпост, редут, әрі қарай – қамал] шебі; екінші Петропавловсктен Көкшетау, Атбасар, Ақмолаға қарай 616 верста қашықтыққа бір-біріне созыла жалғасқан қамалдар шебі, содан кейін [осы қамалдар қатарына] мүлдем сәйкес (түпнұсқада – «совершенно тождественная третья линия») 929 верстадан астам «Иртышская линия» [қамалдар] шебі және кейін салынған 324 верстаға созылған [үшінші] «Бухтарминская линия» қамалдар шебі салынды. Яғни барлығы 1801 верста қашықтыққа бір-біріне іс жүзінде «бір сызық бойы» жалғасқан Горькая, Иртышская және Бухтарминская қамалдары қатарлары пайда болды... Сөйтіп 1801 жылғы мәлімет бойынша аталмыш қамалдарға орналасқан казак-орыс әскерінің саны 6000 жетті. Сонымен бірге 1733 жылғы жоғарғы биліктің бұйрығымен әрбір казак-орыс 6 десятина жерді меншіктеу құқығына болды» [Остафьев, 1895: 4–5]. Осылайша аталмыш уақыттан бастап казак-орыстардың елді мекендері де пайда бола бастады. XIX ғ. басынан бері кәдімгідей тұрақты тенденция болып қалыптасқан бұл үрдістің барысында Сібір казак-орыс әскери қосыны тарихын зерттеуші әрі өзі де осы қосынның старшинасы болып қызмет атқарған Ф.Н. Усовтың XIX ғ. орта шеніне дейінгі мәліметі бойынша осы әскери сословиенің құзырындағы территорияның жалпы аумағы 4 995 233 десятина немесе 48 058 шаршы верстаны құрады [Усов, 1877: III]. Әлбетте көшпелілердің ежелден пайдаланып келген мұндай рулық-шаруашылық территорияларын казак-орыстардың зорлық-зомбылықпен басып алуының ақыры да, жоғарыда айтылғандай, олардың байырғы топонимдік ландшафтысын міндетті түрде орыстандыру үрдісімен аяқталынып отырды.

Сонымен М.М. Сперанскийдің 1822 жылғы әйгілі «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы Жарғыға» сәйкес Орта жүздегі және 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары (қазақтары) туралы Жарғы» бойынша Кіші жүздегі хандық билік институттарының жойылуы, сондай-ақ осы жүзжылдықтың 20-жылдарының екінші жартысынан бастап империялық билік тарапынан жүргізілген әкімшілік-территориялық іргелі өзгерістер Қазақ даласына сыртқы келімсектердің соның ішінде казак-орыстардың да қоныстану географиясын едәуір ұлғайта түсті²⁸. Сөйтіп Баянауыл (1826 ж.),

²⁶ Киндерман Христиан Христианович Ресей империясының көрнекті әскери қайраткері (1689–1751) (52). Генерал-майор. Сібір казак-орыс қосынының алғашқы қолбасшысы – авт.

²⁷ В. Остафьевтың еңбегінде бұл уақыт 1755 жыл деп көрсетілген. Қараңыз: [Остафьев, 1895: 4].

²⁸ [Материалы по истории..., 1960: 91–176; Казахско-русские отношения..., 1964: 203–381; История Казахстана..., 2000: 297–304, 301–320; және т. б.]. [Нұрсан Өлімбаидың пікірінше, XIX ғасырдың 20–30 жылдары империялық билік тарапынан жүргізген аталмыш институционалдық және әкімшілік-территориялық өзгерістердің Қазақ өлкесіне казак-орыстар мен крестьяндардың қоныстануына, сондай-ақ бірқатар Ресей өнеркәсіп орындарының пайда болуына тигізген тікелей және жанама әсерлері әлі де болса зерттелмеген тың тақырыптардың қатарына жататындығын айта кеткен жөн. Сонымен бірге осы реформалардың XIX ғасырдың екінші жартысында ресей билігі тарапынан Қазақстанда ұйымдастырып жүзеге асырылған 1867–1868 және 1886–1891 жылғы саяси-әкімшілік һәм әкімшілік-территориялық түбегейлі өзгерістермен өзара себеп-салдарлық байланыстары да зерттеушілердің назарынан тысқары қалып келеді. Өңгіме жоғарыда аталған XIX ғасырдың 20–30 жылдары империялық билік жүзеге асырған аталмыш реформалар тәжірибесін осы жүзжылдықтың

Қарқаралы (1824 ж.), Ақмола (1827 ж.), Атбасар (1846 ж.), Көкпекті (1827 ж.) сыртқы округтерінде казак-орыстардың станицалары мен поселоктары пайда болды. Архивтік материалға сүйенсек, 1841 жылы Ертіс бойындағы Колыван (түпнұсқада «Колывановский» – авт.) және Кузнецк, сондай-ақ сыртқы қазақ округтерімен шектесетін бекіністер шебінде орналасқан 85 редут пен форпоста тұратын адамдардың жалпы саны 48331 жетіпті [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.]²⁹. Архив материалына қарағанда, 1846 жылы казак-орыстар құрамына Ертіс бойында орныққан бекіністер шебі маңындағы бұрын жергілікті тұрғындардан тартып алынған шаруашылық территорияларды қоныстанған біраз крестьяндар да қабылданды [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.].

Сонымен 1865–1867 жылдары империялық биліктің арнайы тапсырмасымен іс жүзінде бүкіл Қазақ өлкесін аралап тарихи-этнографиялық материал жинаған А.К. Гейнстің³⁰ ден қоярлық мәліметіне қарағанда, «орыс билігінің сүйеніші әрі көшпелілерді отырықшылыққа, жер шаруашылығымен айналысуға ұйытқы болуға тиісті казак-орыс елді мекендері Қазақ даласында 1824–1849 жылдар аралығында қалыптасты» [Гейнс, 1897: V–VI, 3–20, 269]³¹. Бұл тұста аталмыш әскери сословиеге жататындар санының өсімі осы уақытта сан түрлі казак-орыс әскери бекіністерінің төңірегін қоныстанған крестьяндар отбасыларының қосылуы есебінен де әжептәуір арта түскендігін ерекше екішеп атап өткен ләзім [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.]. Бірер айшықты мысал ретінде 1847 жылы Иртыш және Горькая қамалдар қатары бойындағы жерлерді казак-орыс станицаларымен іргелес қоныстанған крестьяндардың 14000 адамнан (ерлі-зайыптыларды қоса есептегенде) тұратын 42 елді-мекенінің (түпнұсқада – «деревня») казак-орыс әскери қосынының қарамағына өткендігін айтуға болады [Остафьев, 1895: 6].

Алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі уақытта Қазақстанның сөз болып отырған солтүстік және шығыс өңірлеріндегі казак-орыстардың демографиялық өсімі біраз баяулағаны да айқын аңғарылады. Осы әскери сословиеге байланысты аталмыш демографиялық ахуалды төмендегі мәліметтер айқын айғақтайды. Шамамен XIX ғасырдың 60 жылдарының орта шеніне таман Сібір казак-орыс жеріндегі ресейден ауып келген келімсектердің жалпы саны 109983 (56030 ер адам, 53653 әйелдер) [Гейнс, 1897: 54 (сілтеме)], соның ішінде шаруашылықпен айналысатын ерлі-зайыпты казак-орыстардың саны 17700 болыпты [Гейнс, 1897: 269]. Ал осы жүзжылдықтың 90 жылдарының бас кезіндегі казак-орыстардың 170 елді мекендеріндегі қоныстанған адамдардың жалпы саны ерлі-зайыптыларды қоса есептегенде 113546 жеткен екен [Остафьев, 1895: 6]. Осылайша XX ғасырдың алғашқы жылдары «Сібір казак-орыстарының Ақмола мен Семипалатинск облыстарына қарасты жер және мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындарының жалпы санына шаққандағы үлес салмағы Омбы уезі бойынша небәрі – 17%, Петропавловск – 20%, Көкшетау – 11%, Атбасар – 2%, Ақмола – 1%, Павлодар – 6%, Қарқаралы – 0,5%, Семей – 7%, Өскемен – 10%, Зайсан – 2% құрады» [Ксенжик, 2015: 200]. Сонымен бірге осы уақытта Сібір казак-орыс әскери қосындарына жататын отбасылар 1914 жылдың 1 қаңтарында тіркелген ресми мәлімет бойынша 48 станицаларға, 1234 поселкілерге және 16 шағын елді мекендерге (түпнұсқада – «выселок») бөлініп орналасты [Ксенжик, 2015: 200].

Сөйтіп орыс билігі казак-орыстардың жалғыз әскери күшімен ғана Қазақ жерін жаулап алудың жеткіліксіз екендігін түсінгендіктен болар, осы әскери сословиені қосымша аграрлық отарлаудың да негізгі субъектісі – ауылшаруашылық саласының әлеуетті өндіріс күшіне айналдыруға да барынша

II жартысында институционалдық және әкімшілік-территориялық өзгерістерді іске асыру барысында пайдалану барысын дендеп зерделеу жөнінде болып отыр – авт.

²⁹Осы архивтік мәліметтегі келтірілген адамдардың санының тым көптігіне қарағанда бұл тұста казак-орыстар ғана емес, крестьяндар да бірге беріліп отырылған тәрізді. Алайда бұл мәліметтегі адамдардың әлеуметтік құрамы жіктеліп көрсетілмеген – авт.

³⁰А.К. Гейнс (1834 – 1892 г.) Ресей империясының көрнекті мемлекеттік және әскери қайраткері. 1877–1878 ж. Торғай облысының генерал-губернаторы. Император II Александрдың жарлығымен 1865 ж. құрылған «Далалық комиссияның» құрамына кірді. Комиссияның тапсырмасымен Қазақ өлкесіндегі ең алдымен жергілікті тұрғындардың дәстүрлі тұрмысы мен шаруашылығын және басқару жүйесін зерттеу мақсатында құрылған ғылыми экспедицияның мүшесі ретінде 1865–1866 ж. аса құнды тарихи-этнографиялық материал жинады. Осы ретте тағы бір айта кетер елеулі жайт – 1867 жылғы «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі уақытша Ереже» жобасының негізгі авторы да осы шенеунік [Александр Константинович Гейнс, 1897: 9]. Сонымен бірге А.К. Гейнс осы Ережеге қажетті концептуалдық мәнді түсіндірме мәтінді және аталмыш екі облысты басқаратын болашақ құрылымның штаттық кестесіне түсініктеме де жазды [Александр Константинович Гейнс, 1897: 19]. Тағы бір айта кететін жайт – бұл шенеунік 1868 жылғы Қазақ өлкесінің далалық облыстарын басқару жөніндегі Уақытша Ережені дайындау ісінде де шешуші рөл атқарған саяси тұлғалардың бірі [Гейнс, 1897: 7].

³¹Осы тұста айта кетер бірер жайт – еңбектегі қарастырылып отырған мәліметтің өрбітілу қисынына зер салсақ, әңгіме казак-орыстардың Қазақстанның солтүстік және шығыс өңірлерге қоныстанғандығы жөнінде болып отыр – авт.

тырысып бақты. Осыған байланысты, тіпті казак-орыстардың әр жан басына шаққанда 40–50 десятинадан астам жер де бөлініп берілді³². Осылайша сол кездегі Ақмола мен Семей облыстарына қарасты бір ғана Сібір казак-орыс қосының құзырына аумағы 5 млн. астам территория (соның ішінде – Ертістің сол жақ жағалауының өн бойында созылып жатқан әйгілі ені «10 верстальк» жер де) толық берілді [Гейнс, 1897: 117, 341–343; Россия., 1903: 177; Переселение в Степной край., 1907: 111; Асфендияров, 1935: 156]. Мұндай топырағы аса құнарлы, шөбі шүйгін жерге жойдасыз иелік ету казак-орыстарды шаруақор субъектілерге айналдыра алмады. Керісінше осындай материалдық игілікті зорлық-зомбылықпен иеленген олар «жатыпшішерлік» жолға түсті. Осындай жайттардың тікелей куәгері – жоғарыда есімі аталған империялық биліктің мәртебелі өкілдерінің бірі генерал А.К. Гейнстің мәліметіне сүйенсек, расында да «үкіметтің казактарға берген артықшылықтары, шынтуайтында, олардың тұрмысын жақсартта да алмады, [шаруашылық] харекетін де белсенді етуге дәрменсіз болып шықты. Керісінше [мұндай артықшылықтан мастанған] казак-орыстардың шаруашылығы берекесіздікке ұшырады. Ол ол ма, осындай күйдегі казак-орыстар енді жергілікті тұрғындардың жиған-тергенін ұйымдасқан түрде және ұдайы әлімжеттікпен тартып алып отырды (түпнұсқада «систематически-организованное обирательство киргизов». – авт.) [Гейнс, 1897: 116–117]. Осы және осы құралыптас жағымсыз жайттарды айғақтайтын тағы бірер көрнекі мысалды аталмыш шенеуніктің еңбегінен келтірелік. Генералдың айтуынша, аталмыш өзеннің әйгілі Құлынды даласымен шендесетін оң жақ жағалауындағы бірнеше станицаларда тұратын казак-орыстар қазақтардан тартып алынған осы территориядағы жайылымдық алқаптарды енді сол бұрынғы иелері – көшпелілерге жалға беріп отырды. Сол сияқты сол жақ жағалаудағы «10 верстальк» бұрынғы жерлерін де кіріптарлыққа душар болған жергілікті тұрғындар жаңа қожайындардан жайылымдыққа да, шабындыққа да жалға алуға мәжбүр болды [Гейнс, 1897: 117, 341–343, 344–347]. Сөйтіп оп-оңай өсімқорлық жолға түскен казак-орыстар жергілікті тұрғындардан тартып алған жердің есебінен ең байлыққа кенелді. Генерал осы айтқандарын сол төңіректе кезінде аса беделді «сөз ұстаған»³³ би болған бір адамның төмендегідей берген мәліметімен айғақтайды. Бидің айтуынша, «ол [өзінің отбасымен] Ертістің оң жақ жағалауынан «10 верстальк» қашықтықта тұрады. Қазір, – дейді би, – мен ғана емес, барша руластарымның атам заманнан меншіктеніп келген жерлеріміз казактарға беріліп кетті. Енді казактар өздеріне берілген өзеннің оң жақ жағалауынан 5 верстальк қашықтыққа дейін қазақтарды жолатпайтын құқыққа сүйеніп, мені [руластарымды да] осы жағадағы жайылым жерді пайдаланғаным үшін «картомдық» ақша төлеуге мәжбүрлеп отыр» [Гейнс, 1897: 344–345]. А.К. Гейнстің күнделікті жазбаша тіркелген осы мәліметін және сол мазмұндас басқа да экспедициялық материалды Ертістің оң жағалауынан ауылдары 12 верстальк қашықтықта орналасқан төрт ағайынды адамдардан да тікелей жазып алған төмендегі ақпарат та толықтыра түседі. Ауыл ағасы Колчаяқтың (дыбысталуы орыс тілінде бұрмаланған бұл есімнің төлтума нұсқасын анықтаудың сәті түспеді – авт.) айтуынша, ауылда тұратын 40 отбасы өзеннің оң жағалауынан 10 верстальк қашықтықтан алыс орналасса да, казак-орыстарға қыстаулар үшін 20 рубль, оның үстіне әрбір қыстау от жағуға пайдаланатын отын үшін 30 копеек және жергілікті орман-тоғайдағы ағаштан өздері өндіретін әр шелек май³⁴ үшін (түпнұсқада – «дегтя») тағы да 15 копеек төлейді. Сонымен бірге ауыл адамдары Ертіс жағалауындағы шабындық жерді жалға алу

³²[Остафьев, 1895: 7]. Осы ретте кейбір авторлардың еңбектерінде Қазақстанның солтүстік және шығыс өлкелерін қоныстанған казак-орыс отбасыларындағы әрбір ер адамға бөлінген жер телімін мөлшері әр түрлі көрсетілетіндігін ерекше екшеп айтқан жөн. Мысалы «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества... Киргизский край» атты кітаптің 177 бетінде бөлінген осы жер телімінің ауқымы 25 десятина деп айтылса, осы еңбектің 224 бетінде бұл мөлшер казак-орыс әскери қосынның құзырындағы қосымша жер қорының есебінен іс жүзінде 52 десятинаға жетті деп көрсетілген. Ұлттық тарихнаманың осы бағытының көрнекті зерттеушісі профессор М.Ж. Әбдіровтің мәліметі бойынша аталмыш көрсеткіш 30 десятинанан құрады [Абдиров, 2023: 23]. Ал тағы бір зерттеуші профессор Г.Н. Ксенжиктің Қазақ өлкесі Далалық облыстарының XIX–XX ғ. бас кезеңі тұсындағы тарихи географиясына арналған монографиясындағы мәліметке сәйкес бұл мөлшер 30 десятина болды. Алайда, – дейді осы автор, – XX ғ. басында Сібір казак-орыс әскери қосынының іс жүзінде құзырында болған қосымша жерді және әйгілі 10 верстальк жер кеңістігін есептемегеннің өзінде бұл көрсеткіш 40 десятинаға дейін жетті [Ксенжик, 2015: 203–204]. Ұлттық тарихнамадағы қазірге дейін орын алып отырған мұндай әртүрлі пайымдаулардың себебін, біздің ойымызша, казак-орыстардың Қазақстанды аграрлық отарлау үрдісінің субъектісі ретіндегі орны мен рөлі әлі де болса толықмәнді зерттелмегендігімен түсіндіруге болады.

³³Қазақ қоғамында беделі ерекше жүрген әйгілі билерді «сөз ұстағандар» деп атайтын [Уәли, Әлімбай, 2017].

³⁴Дәстүрлі қазақы ортада шаруашылықта, тұрмыста, соның ішінде адам және мал емдеу ісіне қолдану мақсатында ағаштың біраз түрлерінен май өндірілетін. Ағаштың түрлеріне қарай ағаш майы «қайың майы» («қарамай» деп те аталады), «арша майы», «қарағай майы» деп жіктеледі. Сонымен бірге шаған ағашынан «шаған майы» деп аталатын ем-домға арналған эфир майы май балқарағай, майқарағайдың қылқандарынан да, самырсын жаңғағының дәнінен де өндіретін [Шәйкен, 2017: 55].

мақсатында орта есеппен жыл сайын 16 пайға тең ақыны және төлеуге мәжбүр болып отыр (1 пай шамамен 20 рубльге тең) [Гейнс, 1897: 345–346].

Сөйтіп алдымен жергілікті тұрғындардың тартып алған жерін енді олардың өздеріне жалға берудің арқасында байлыққа оп-оңай қол жеткен казак-орыстардың шаруашылықпен тікелей айналысуға ынтасы да, оны жүзгізуге қажетті іс-тәжірибесі де мүлдем болған жоқ. Керісінше империялық биліктің казак-орыстардың заңдастырылған институционалдық біршама артықшылығына қоса [Россия..., 1903: 176, 184–188] казак өлкесіне қоныстанған басқа әлеуметтік жіктерге, мысалы, крестьяндарға қарағанда, жоғарыда көрсетілгендей, әлдеқайда ауқымды да құнарлы жер үлестіктерімен қамтамасыз етілгендіктері осы әскери сословиенің басым көпшілігін керісінше кержалқаулыққа, тіпті азғындыққа, жергілікті тұрғындарға байланысты озбырлыққа да итермеледі [Гейнс, 1897: 116–117, 260–343, 344–347]. Казак-орыс әскери сословие өкілдерінің басым көпшілігінің жер шаруашылығымен айналысуға келгенде мүлдем дәрменсіз болып шыққандықтары сондықтан [Усов, 1877: LXI; Остафьев, 1895: 6–7; Россия..., 1903: 152, 176; Абдиров, 2016: 217–231].

Крестьяндардың аграрлық отарлау үрдісінің жетекші субъектісіне айналуы. Шамамен алғанда, қарастырылып отырған жүзжылдық – XIX ғасырдың «...70-жылдарының басында аграрлық салада казак-орыс отарлау үрдісінің аяқталған уақыты болды». Себебі, – дейді осы пікірдің авторы әрі Қазақстанды отарлау барысының тікелей куәгері болған зерттеуші Ф. Остафьев, – «...осы кезде [солтүстік және шығыс өңірлерде] бірде-бір казак-орыс елді мекені салынған жоқ». Сол себепті Қазақ даласын отарлау функциясы осы ғасырдың 70 жылдарының бас кезеңінен бері енді казак-орыстардан крестьяндарға көшті [Остафьев, 1895: 6–7]. Іс жүзінде дәл осындай көзқарасты «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества... Киргизский край...» атты кітаптың авторлары да білдірген еді: «осы уақыттан [XIX ғасырдың 70 жылдарынан] бастап күн тәртібінде өлкені крестьяндардың отарлау жөніндегі мәселе алға шықты» [Россия..., 1903: 153].

Осы тұста Қазақ өлкесін түбегейлі отарлау ісін қарқындату мақсатында империялық билік XIX ғ. екінші жартысында төмендегідей үзілді-кесілді қадамдарға барғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Әңгіме 1867–1868 жылдары қабылданған «Жетісу пен Сырдария облыстарын басқару...» және «Орынбор мен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының Далалық облыстарын басқару...» туралы екі Уақытша Ережелер жөнінде болып отыр [Материалы по истории..., 1960: 281–316].

Әлбетте, екі «Уақытша Ереже», Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, бұған дейін Қазақ өлкесінде, әсіресе Кіші және Орта жүздерде жүргізілген сан алуан әкімшілік-территориялық және саяси-институционалдық өзгеріс атаулының іс-тәжірибесі негізінде жасақталғандығына еш күмән болмаса керек [Материалы по истории..., 1960: 91–203]. Көрнекті тарихшы-ғалым М.П. Вяткиннің 1865 жылы император II Александрдың жарлығымен құрылған әйгілі «Далалық комиссия» бұған дейін аталмыш өзгерістерге қатысты жинақталған күллі материалдарды пайдаланды дегені сондықтан [Вяткин, 1940: 312]. Демек «Далалық комиссия» мүшелері 1867–1868 жылдардағы Ережелерді дайындау барысында XIX ғ. 20–50 жылдары жоғарыда аталған империялық билік тарапынан жүргізілген реформалардың тәжірибесін мейлінше ескерді деп айтуға толық негіз бар³⁵. Жоғарыда айтылған қисынның контексті тұрғысынан ерекше екшеп айтар жайт – 1867–1868 жылдары қабылданған «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару жөніндегі...» және «Орынбор мен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының Далалық облыстарын басқару жөніндегі...» екі Уақытша Ереже империялық билік үшін XIX ғ. екінші жартысынан бастап Қазақстанды түбегейлі жаулаудың, соның ішінде, аграрлық отарлауды неғұрылым қарқынды әрі ауқымды жүргізудің концептуалдық, заңнамалық, саяси, идеологиялық негізі һәм негіздемесі функциясын атқарды. Демек бұл құжаттардың ұстанымдары және оларды іске асыру империялық билікке Қазақ өлкесін отарлау барысын жүйелі әрі мейлінше үдете түсуге шексіз мүмкіндік берді.

Осы ретте ұстаным-қағидаларын жүзеге асыру мерзімі әуел баста екі жылға ғана есептелінген аталмыш Ережелердің заңдық күші неліктен қарастырылып отырған жүзжылдықтың 80-жылдардың екінші жартысының соңы – 90-жылдардың басына дейін сақталып келді деген үлкен сұрақ туындайды. Бұл тұста уақытша Ережелердің орнына метрополиялық жаңа «реформаторлық» актілерді қабылдау уақытының «тым» кешіктірілуі себептерін, біздіңше, ғылыми әдебиетте жиі айтылып жүргендей, империялық билік өкілдерінің ұйымдастыру саласындағы берекесіздікке

³⁵ Рас, комиссия мүшелері Қазақстанның әр өңірінен казак социумының басқарылу жүйесі, оның институттары, сондай-ақ көшпелі ортадағы жерді пайдаланудың ежелден орныққан тәртібі жөнінде қосымша тың материал жинау мақсатында 1865 жылдың маусым айынан бастап екі жыл бойы зерттеу, жинақтау жұмыстарын атқарған арнайы экспедиция ұйымдастырды. Бірақ бұдан, кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, жоғарыда айтылған бұрынғы мәліметтер өзінің саяси, танымдық өзектілігін жоғалтты деген жаңсақ қорытынды туындамаса керек – авт.

ұласқан саяси жауапкерсіздіктермен, сондай-ақ қаржының тапшылығымен түсіндіру үлкен қателік болып табылады [Жиреншин, 2000: 447–468].

Шынтуайтында бұл Уақытша Ережелердің ортақ концепциясы мен идеологиясына зер салсақ, Ресей билігі, ең алдымен, бір бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы екі іргелі мақсатты жүзеге асыруды жоспарлағандығын айқын аңғаруға болады: біріншісі – Далалық облыстарын басқару жөніндегі «Уақытша Ереженің» 201-параграфы бойынша бүкіл қазақ жерін метрополияның меншігіне толық алу; екіншісі – өлкені империялық басқарудың әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін орнықтыру. Сайып келгенде Қазақ өлкесін басқарудың аталмыш әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін енгізу қазақ социумының басқару құрылымын, соның ішінде билік институттарын түбегейлі жоюды білдіреді. Қазақ елін толық бағындырудың ең басты шарты – көшпелі социумды түбегейлі күйретуге бағытталған осы екі мақсатты іске асырудың саяси-идеологиялық, экономикалық, қаржылық, институционалдық, тіпті этникалық тұрғыдан да айырықша күрделілігіне байланысты әжептәуір уақыт жұмсалатындығын Ресей билігі жақсы түсінді.

– расында да, біріншіден қазақ жерінің империяның иелігіне айналуы көшпелі қоғам тіршілігінің табиғи-тарихи негізін жоюға әкелді. Әңгіме көшпелі антропоагроценоздың (этнोजоқжүйенің) қалыпты тіршілік ритмін ғасырлар бойы қамтамасыз етіп келген «адам – этникалық ұжым – төрт түлік мал – рулық территория» атты компоненттерінің ішінде территорияның, оның тіршілікқамы функциясының зорлықпен «істен шығарылуы» жөнінде болып отыр [Әлімбай, Қақабаев, Смағұлов, 2024: 832–833, 836–837, 860-б.]. Нәтижесінде дәстүрлі қазақы ортада бүкіл материалдық және материалдық емес игілік атаулыны өндіруді ұйымдастыратын негізгі тіршілік кеңістігі – жетіаталық рулық бірлестіктер өздерінің ата-бабадан еншілеген жерлерінің корпоративтік иелері ретіндегі субъектілік функциясынан айырылды. Басқаша айтқанда, жетіаталық құрылым ежелден жасап келген көшпелі ортадағы жайылым жерге және көші-қон жолдарына байланысты меншік қатынасының бірден-бір корпоративтік субъектісі болудан қалды³⁶. Осылайша ежелгі рулық-шаруашылық территорияларға байланысты меншік қатынасының орнына пайдалану қатынасы орнықты. Бұл пайдалану қатынасының ендігі субъектілері сан салалы, сан деңгейлі дәстүрлі байланыстары мейлінше әлсіреген қазақ ауылдары болды. Бірақ бұл жерді пайдалану қатынасы бұрынғыдай жеке шаруашылық иелері (ауылдар) мен жерге қатысты меншік қатынасының корпоративтік субъектісі – ру-қауым арасындағы қатынас емес, қазақ жерін зорлықпен иемденген орыс билігі мен кіріптарлыққа түскен ауылдардың арасындағы қатынас еді. Әңгіме аталмыш ауылдардың империялық биліктің меншігіне айналған бұрынғы өз жерлерін пайдалану құқығын ғана иеленгендігі жөнінде болып отыр [Алимбай, Смағұлов, 2020: 2765–2776]. Осы қисын тұрғысынан жерінен және дәстүрлі басқару жүйесі мен билік институттарынан айырылған аталмыш жетіаталық ру-социум өзінің тіршілік кеңістігі ретіндегі функциясын мүлдем доғарды деп айтуға болады;

– екіншіден, Қазақ өлкесін, жергілікті тұрғындарды басқарудың империялық әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін зорлықпен енгізілуінің ақыры қазақ социумының дәстүрлі басқару-билік жүйесінің, оның институттарының, соның ішінде, әдеттік құқық қатынастарының Ресейдің жергілікті әкімшілік жүйесінің тарапынан толық «жұтылып» кетуіне алып келді [Алимбай, Смағұлов, 2021: 86–92; Әлімбай, 2024: 23–56]. Сөйтіп әкімшілік отарлаудың нәтижесінде жаңадан қалыптасқан болыстық және «әкімшілік ауыл» («административный аул») жүйелері орыстың басқару құрылымының қос деңгейлі жергілікті бөлімшелеріне, ал оларды басқаратын (іс жүзінде орыс билігі тағайындаған) болыс, ауылнай, старшындар, «жаңа билер» орыс әкімшілігінің қызметкерлеріне айналып кетті. Осылайша қарастырылып отырған кезеңде қазақы ортадан шыққан аталмыш шенеуніктер өлкедегі Ресейдің отаршыл саясатын жүзеге асыруға өзіндік үлес қосқан делдалдық функция атқарды (түпнұсқада – «казахские посредники») [Кемпбелл, 2022: 17–26, 32–337; Большакова, 2022; Campbell, 2017. Бұлардың орыс билігінің жергілікті өкілдеріне кіріптарлыққа түскендігін төмендегі одағай айтуға болатындай жайт та айқын дәлелдейді. Әңгіме орыс билігі жүйесінде қызмет атқарған қазақтарды беріліп жұмыс істегендері үшін Ресей фабрикаларында арнайы тігілген бір үлгідегі шапандармен (сирек те болса кафтандармен де) Далалық генерал-губернатордың арнайы бұйрығымен (!) марапаттау дәстүрінің пайда болғанындығы жөнінде болып отыр. Бұл марапаттауды қазақ «зиялыларының» орыс билігінің кіріптарлығына әбден түскендіктерінің символы ретінде бағамдауға болады (архивтік мәліметтерге қарағанда орыс билігі саласындағы қазақтардың атқарған қызметінің деңгейіне қарай берілетін шапандар үш разрядқа

³⁶Көшпелі ортадағы меншік қатынасын жүзеге асырудың үш деңгейлі механизмі жөнінде [Алимбай, 1992: 9–17; Алимбай, 2020: 7–26; және т.б.].

жіктелді) [ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 6-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 11–12-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 13-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 15-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 16–18-п.]³⁷. Осылайша аталмыш құрылымдар мен жергілікті қазақтардың арасынан сайланған жаңа лауазым иелері енді іс жүзінде қазақ елін, жерін отарлау мақсатына қызмет атқаруға мәжбүр болды [Жиреншин, 2000: 449–450]. Сөйтіп бір үлгіде тігіліп орыс билігі тарапынан сыйланған шапан киген қазақ шенеуніктердің жаңа категориясы қалыптасты.

Сонымен, біздің ойымызша, аталмыш өзгерістердің орнығу барысындағы жоғарыда аталған қиыншылықтары өз алдына, метрополия үшін өлкені отарлаудың мұндай өте оңтайлы іс-тәжірибесі империялық билікті осы екі «Ереженің» «реформаторлық» әлеуетін толық пайдалануға итермелеген сыңайлы. Ал 1886–1891 жылдары қабылданып жүзеге асырылған қос Ереже [Материалы по истории..., 1960. С. 352–380, 387–400] болса, бұлар, Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, шынтуайтында жоғарыда аталған 1867–1868 жылдардағы Уақытша Ережелердің XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап түбегейлі әлеуметтік-экономикалық, саяси, институционалдық, тіпті геосаяси өзгерістердің контекстінде күшейтілген нұсқалары ғана болып табылады. Бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы аталмыш Ережелердің қағидаларын жүзеге асыру барысында тиісті шаруашылық-экономикалық, институционалдық, саяси, ұйымдық, идеологиялық, инструменталдық механизмдері де орнықты. Мысалы, Қазақ өлкесін басқарудың жаңа әкімшілік-территориялық құрылымының енгізілуі, «әкімшілік ауыл», болыстық құрылым, осыған байланысты ауылнай, старшын, болыс, «жаңа би»³⁸ сынды жергілікті басқару институттарының орнығуы, рулық-шаруашылық территориялардағы «артық жерлерді» («излишки земель») анықтауға бағытталған әртүрлі экспедициялардың ұйымдастырылуы, Қоныс аудару басқармасының құрылуы және оның функциясының әсіресе П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасының жүзеге асырылу жылдары ерекше күшеюі және т.б. [Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Смагулов, 2021: 85–96; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысбергген, 2023: 2075–2095].

Казак-орыстарға қарағанда, крестьяндардың негізгі субъект ретіндегі орны мен рөлінің аталмыш уақытта алдыңғы позицияға шығуын төмендегі жайттармен түсіндіруге болады. Ең алдымен, империялық биліктің, сондай-ақ, саяси және интеллектуалдық топтардың өкілдері Қазақ жерін шаруашылық-экономика жолымен толық игеру ғана жаппай отарлауды тиімді жүзеге асырудың ең басты факторы болып табылатындығын жақсы түсінді. Осы қисын тұрғысынан, Ресейдің жоғарыда айтылған саясаткерлері дұрыс пайымдағандай, Қазақ өлкесінің ұланқайыр территориясын жаппай аграрлық отарлау жолымен экономикалық игеру бірінші кезекте крестьяндардың ғана қолынан келер еді. Өйткені:

– біріншіден, крестьяндар өздерінің туған отанында құлдықпен пара-пар крепостниктік кіріптарлықта болғандығына қарамастан Ресей экономикасының ауылшаруашылық секторындағы материалдық игілікті өндіретін бірден-бір өндіргіш күш ретіндегі субъектілік функциясын сақтап қалды. Бұлардың аграрлық инфрақұрылымды да жасақтайтын әрі ұқсатып ұстап тұратын үлкен өндірістік тәжірибе жинақтаған әлеуметтік күш болғаны сондықтан;

– екіншіден, орыс помещиктері мен дворяндарының адам төзгісіз ауыр кіріптарлығында болса да, крестьяндық бұқара «шынайы орыс рухы мен дәстүрін сақтайтын әлеуметтік-мәдени ортаны» қалыптастырды;

– үшіншіден, олар орыс этносының демографиялық құрылымында сан жағынан әжептәуір басымдығымен ерекшеленеді. Расында да, 1897 жылғы санақ бойынша, Ресей империясы

³⁷ Осы тұста айта кетер өкінішті гәп – мойын тұсының екі жағынан етекке тұтас жалғасқан позументтермен әдіптелген мұндай шапандарды отандық музейлерде күні бүгінге дейін ұлттық киім үлгісі ретінде қарастырылып жүр – авт. Тағы бір ескерер жайт – Қазақ өлкесіне орыс билігінің орныға бастауының институционалдық символы болып табылатын – келте хандар дәуірінің алғашқы кезеңінде-ақ қазақтың хандарына, сұлтандарына және билері мен рубасыларына империялық билік тарапынан қымбат сырт киім, жібек, пүліш (қатипа), әшекейленген қылыш, ақшалай сыйақы сияқты сыйлықтар беру немесе марапаттау рәсімдері орнықты. Түптеп келгенде бұл рәсімді империялық биліктің өктемдігінің символы ретінде қарастыруға болады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жоғарыда сөз болған орыс билігі тарапынан қазақ шенеуніктеріне шапан сыйлауды да аталмыш рәсімнің жалғасы деп бағамдаған жөн деп санаймыз. Алайда кейбір отандық зерттеушілер бұл рәсімді жоғарыда аталған қазақ бекзаттары өкілдерін патшалық билікке қызметке тартудың, осы арқылы жергілікті тұрғындарға билік жүргізудің құралы ретінде ғана қарастырып жүр [Ерофеева, Усманова, 2014: 643–668; Султанғалиева, 77–101; және т.б.]. Бұл пікірдің дұрыстығына еш күмән тумаса керек. Дейтұрғанымен орыс билігінің тарапынан қазақ зиялыларының, соның ішінде әсіресе орыс шенеуніктеріне айналғандарына жоғарыда аталған сыйлықтардың берілу рәсімі шынтуайтында метрополияның үстемдігінің символы да болып табылады – авт.

³⁸ 1867–1868 жылдары қабылданған Уақытша Ережелерге сәйкес жүзеге асырылған әкімшілік-территориялық реформалардың нәтижесінде іс жүзінде орыс билігі тағайындаған билерді қазақы ортада «жаңа билер» деп атайтын [Әлімбай, 2018: 10].

тұрғындарының 77%-ын крестьяндар құраған екен [9 февраля 1897 года состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи // govoritmoskva.ru]. Осы жайттарды барынша ескерген Ресейдің саяси және интеллектуалдық топтары өзіндік басқару жүйесі, шаруашылық құрылымы, шіркеулер мен мектептері және бар, сондықтан да, «шынайы орыс дәстүрін сақтаушы орта» болып табылатын қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларында пайда болған поселкілер, селолар, хуторлар сияқты крестьяндық қоныстарды Қазақ өлкесін орыстандырудың басты әлеуметтік-экономикалық және мәдени тораптарына айналдыруды көздеді. Осыған байланысты, жоғарыда айтылғандай, өлкені отарлаудың сан салалы, сан деңгейлі үрдісі субъектілерінің ішінде әсіресе крестьяндық отарлауға шешуші мән берілгендігі сондықтан [Остафьев, 1895: 6; Россия..., 1903: 153]. Бірақ бұдан казак-орыстардың қазақ өлкесін отарлау ісіндегі, соның ішінде аграрлық отарлау саласындағы да орны мен рөлі төмендеп кетті деген жаңсақ пікір тумаса керек. Жоғарыда айтылғандай, бұл әскери сословие «ұйымдасқан әскери күш», сондықтан да империяның отарлану үстіндегі қазақ жеріндегі ең «сенімді сүйеніш-тұғыры» ретінде өзіне әуел бастан жүктелген Қазақстанды түбегейлі бағындыру ісінің әскери қорғаны әрі қарсылық көрсеткен жергілікті тұрғындарды аяусыз жазалау функциясын атқара берді. Сан алуан деректерге қарағанда, XIX ғасырдың бас кезеңінде-ақ бір біріне үздіксіз жалғасып жатқан Оренбургская, Ишимская, Иртышская, Бухтарминская, Бийская деп аталатын ондаған қамалдардан, редуттардан, форпосттардан тұратын бекіністерді плацдарм ретінде пайдаланған казак-орыс әскери қосындары жазалаушы күш ретінде Қазақ өлкесінің әр аймағындағы жергілікті халықтың қарулы қарсылығының кез келген түрін аяусыз басып-жаншып отырды Гейнс, 1897: 27–30, 38–41, 45, 47, 48, 50–57, 115, 134–135, 139; Россия..., 1903: IV–V, 150–156, 176–177; Терентьев, 1906: 74–77, 89–91, 95–106, 203–205, 208–211, 228–229, 234, 259, 260, 261; Абдиров, 2000: 305–311, 328–337, 443–447; Мартин, 2012: 80–87; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023: 22–26; және т.б.]. Демек казак-орыс әскери қосындары, оның жазалаушы іс-әрекеттері жоғарыда аталған отарлау үрдісінің төрт бағытын, соның ішінде крестьяндардың қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларын империялық билік тарапынан «заңдастырылып» отырылған зорлықпен басып алу барысын да еш кедергісіз жүргізуге мүмкіндік берген әлеуетті фактор болды.

Сонымен қазақ жерін жаппай және түбегейлі жаулауға бірден-бір қабілетті корпоративтік субъект – крестьяндар екендігіне әбден көзі жеткен империялық билік осы әлеуметтік топтың ең көп легін Ресейдің ішкі губерниялары мен Сібірден Қазақ өлкесінің әр өңіріне қоныстандыру ісімен айналыса бастады. Орыс деректерінің бірінде төмендегідей мәлімет кездеседі: «1866 жылы Көкшетау уезіндегі Кривоенің немесе Саумалкөлдің (түпнұсқада «Саумал-куль». – авт.) жағасында Пермь және Тобольск губернияларынан шыққандар кішігірім қонысты жасақтады. Төрт жылдың ішінде сол қоныстағы үй-жайдың саны 50-ге дейін өсті. Әуелде келімсектер өздеріне ұнаған жерлерді таңдаған соң әлгі жерлерді қазақтардан жалға алды. Бірақ крестьяндар бұл жерлердің ежелгі иелері – қазақтардың келісімінсіз-ақ алдын ала тартып алып қоныстанып отырды. Осындай жолдармен иемденген жерлер жергілікті тұрғындардың (түпнұсқада – «туземные жители». – авт.) наразылығына қарамастан бірте-бірте крестьяндық инфрақұрылымдар орныққан ірі қоныстарға айналды [Памятная книжка Акмолинской..., 1909: 76]. Алайда, сан алуан деректерге қарағанда, Ресей билігі іс жүзінде аталмыш крестьяндық қоныстану мәселесімен XIX ғ. 80 жылдарының аяқ шенінен бастап кірісе алды [Остафьев, 1895: 1–62].

Солтүстік, солтүстік-шығыс және шығыс өңірлердің ішінде крестьяндар үшін өзінің топырағының құнарлылығымен және шөбінің шүйгіндігімен әсіресе ерекше тартымды аймақ, сөз жоқ, Ақмола облысы болды. XIX ғ. 80 жылдарының аяқ шеніне таман бір ғана Ақмола облысында крестьяндардың 21 қонысы пайда болған екен [История Казахстана..., 2000: 42].

Биліктің империялық менмендікпен астасқан аграрлық саясаты, идеологиясы һәм іс-тәжірибесінің нәтижесінде XIX ғ. 90 жылдарынан бастап дәл осы облысқа ағылған крестьяндардың легі күшейген үстіне күшейе түсті. Нәтижесінде өз бетімен орныққан крестьяндық қоныстардың саны әжептәуір өсті: көрнекі мысал ретінде XIX ғ. 90 жылдарының екінші жартысынан бергі уақытта бір ғана Ақмола облысында өз қалауынша орналасқан келімсектердің поселкелерінің саны 754-ке жеткендігін айтуға болады [Россия..., 1903: 161; Асфендияров, 1935: 158].

Сан алуан мәліметтерден тұратын деректер корпусына сүйенсек, келімсектердің қоныстануын және шаруашылығы мен тұрмысын дұрыс ұйымдастыру ісін жүйелі әрі мақсатты жүзеге асыру, шынтуайтына келгенде, XIX ғ. 90 жылдарының екінші жартысында әсіресе Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасын жүргізу кезеңінде ғана орындалды [Труды Частного Соперания..., 1907: 6–10;

Описание Тургайско-Уральского переселенческого района..., 1911; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095].

XIX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе осы жүзжылдықтың 90-жылдарының соңғы кезеңінен бері қарқындай түскен Қазақ өлкесін, соның ішінде қарастырылып отырған солтүстік және шығыс өңірлерін крестьяндық отарлаудың нәтижесінде тек 1906 жылғы мәлімет бойынша, крестьяндарды әсіресе қызықтырған бір ғана Ақмола облысындағы жалпы саны 830000 адамның 170000 Ресей губернияларынан қоныс аударған крестьяндар болды. Керісінше казак-орыстардың қоныс аудару динамикасы біршама төмендегені байқалады – олардың саны 110000 төңірегінен асқан жоқ [Переселение в Степной край..., 1906: 6–7]. Қазақ өлкесінің барлық өңірлеріне тән бұл үрдістің нәтижесінде 1897–1916 жылдар аралығында Далалық облыстарға Ресейден қоныс аударғандардың саны 1,14 млн. жеткен екен. Сөйтіп бұрнағы жылдары аталмыш қоныс аударғандардың көпшілігі болып келген казак-орыстарға қарағанда келімсек крестьяндар саны әлдеқайда арта түсті. Осылайша бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында Қазақстандағы байырғы қазақ тұрғындарының үлесі шамамен 82%-тен 67,2%-ке дейін төмендеді, керісінше орыстар мен украиндықтардың үлес салмағы едәуір артып, 28,5%-ға жетті. Соның ішінде қарастырылып отырған Ақмола облысына басым көпшілігі крестьяндар болып табылатын қоныс аударғандардың үлес салмағы жалпы көшіп келгендердің 62%-ын құрады [Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001: 246–255]. Сөйтіп 1917 жылғы әйгілі қазан төңкерісінің қарсаңында Қазақ жерінің 45 млн. десятинаға тең отарланған территориясының 30 млн. десятинасы орыс крестьяндарының иелігіне толық өтті. Бұл қазақтардың ежелден пайдаланып келген жерінің 28%-ын құрайды. Соның ішінде, 1896–1901 және 1907–1911 жылдар аралығында тиісінше Ф.А. Щербина және В. Кузнецов бастаған екі экспедицияның материалдарының негізінде «артық» жерлер болып саналған Ақмола облысы территориясының 13875540 десятина, ал Семей облысы бойынша – 9864400 десятина жерлерге орыс крестьяндары қоныс тепті [Швецов, 1926: 110]. Нәтижесінде аталмыш аймақтардағы демографиялық ахуалды үлкен өзгеріске ұшыратқан мұндай крестьяндардың (және Ресей империясынан ауып келген сословиелер мен әртүрлі әлеуметтік топтардың, сондай-ақ осы кезеңдегі басқа да келімсек этностардың) қоныс аудару үрдісінің салдары қазірге дейін айқын білініп отыр³⁹. Әлбетте келімсектердің құзырына өткен қазақ көшпелілерінің мұндай рулық-шаруашылық территорияларының байырғы топонимдік ландшафтының орынына орыстың квазитопонимдерінің зорлық-зомбылықпен орнығуы түсінікті жайт болса керек [Алимбай, 2024: 269–271.].

Осылайша, жоғарыда айтылғандай, орыс крестьяндарының Қазақ даласын отарлау ісінде негізгі әлеуметтік күш екендігін XIX ғ. екінші жартысынан бастап қана айқын сезінген Ресей билігі және империяның интеллектуалдық һәм саяси топтарының беделді өкілдері енді өлкеге қазақ жеріне крестьяндардың қоныс аударуын қамтамасыз етудің басты материалдық-техникалық алғышарты – «су жолдарын, тас және темір жолдарды жасап, ретке келтіруге» ерекше мән берді. Себебі аталмыш жобаларды жүзеге асыру, біріншіден, «...метрополия мен отар аймақтардың арасындағы байланысты күшейтіп, соңғысында славяндардың үстемдігін арттыруға» шексіз мүмкіндік берер еді [Живописная Россия..., 1885: 86; Живописная Россия..., 1884: 370]. Екіншіден, Ресей империясының шеткі аймақтарындағы орыстардың үлес салмағының ұлғаюы болашақта империяның ыдырауына деген қауіп-қатерді әжептәуір сейілтуге де себін тигізетін әлеуетті фактор болып табылады [Живописная Россия..., 1885: 86]. Үшіншіден, орыс зерттеушілері ашық айтқандай, қазақ жерін отарлау шекара маңындағы территорияның қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, дала көшпелілеріне қатысты империялық билікті орталықтандыра түсуге шексіз мүмкіндік ашады [Россия..., 1903: IV–V, 138–307].

³⁹Әлбетте бұл ретте СССР басшылығының волюнтаристік шешімімен 1954 жылы басталған Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны республикадағы қазақтардың үлес салмағының күрт төмендегеніне алып келгендігін ерекше екшеп айта кеткен жөн. Республикалық Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2024 ж. мәліметтері бойынша солтүстіктегі төрт облыс (Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола және Павлодар) пен Астанада 4,3 млн адам тұрады. Осы демографиялық көрсеткіштің 60,2%-ын қазақтар (2,6 млн), орыстар 24,7%-ын (1 млн), қалғанын басқа ұлттардың өкілдері құрайды. Ал Қазақстанның шығысындағы екі облыс тұрғындарының (Абай және Шығыс Қазақстан облыстары) ұзын саны 1,3 млн адам, соның ішінде басым көпшілігін қазақтар (848 мың, пайызға шаққанда 63,5%) мен орыстарға (420 мың, 31,4%) тиесілі. Көріп отырғанымыздай, бұл аймақтар тұрғындарының едәуір көпшілігін қазақтар құрайды. Дегенмен қазіргі Қазақстанның батыс әрі оңтүстік облыстары ел-жұртының құрамындағы қазақтардың үлес салмағымен (орта есеппен оңтүстікте – 75–80 %-дан, ал батыста – 85–90 % – дан астам) салыстырғанда, Солтүстік және Шығыс Қазақстанда осы көрсеткіштің едәуір төмендеуі (60–65%) екендігін аңғаруға болады. Мұндай диспропорциялық көрсеткіштің себеп-салдарын жоғарыда ішінара айтылғандай, XIX ғ. екінші жартысынан, әсіресе аяғынан бастап Қазақстанның бұл аймақтардың жаппай крестьяндық отарлауға ұшырағандығымен түсіндіруге болады [Абылхожин, 2019; Численность населения по отдельным этносам..., 2024; Шілдебай, 2020: 569–571].

Сонымен XIX ғ. соңғы жылдары – XX ғ. алғашқы онжылдығы Қазақстанның отарлану тарихында өз алдына жеке кезең ретінде айырықша маңызды орын алады. Өйткені осы кезеңде Ресей империясының Қазақ елін отарлау саясаты, идеологиясы һәм іс-тәжірибесінде шешуші рөл атқарған крестьяндық отарлау үрдісінің ауқымы айырықша ұлғайып динамикасының еселене күшейген уақыты болды [Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; және т.б.]. Нәтижесінде орыс билігі тарапынан көрсетілген он сан зорлық-зомбылықтың сұмдық салдары, жоғарыда атап көрсетілгендей, әсіресе Қазақстанның солтүстік және шығыс өңірлеріндегі этностардың ара салмағының күрт өзгеруіне әкеп соқты: Қазақстанның көп аймағында орыстардың үлес салмағы еселене түсіп Қазақ өлкесінің демографиялық құрылымында сан жағынан әжептәуір басымдыққа ие бола бастады. Мұндай этнодемографиялық ауытқушылық Қазақ жерінің ежелден орныққан топонимикалық ландшафтының да күрт өзгеруіне алып келді. Ресей империясының қазақ жерін отарлаудың зорлық-зомбылыққа негізделген мұндай саясаты қазақтар мен орыстардың өзара қарым-қатынастың шиеленісуінің басты себепкері болды. Ресей империясының отарлық биліктің ресми өкілдері осындай саясаттың болашақтағы ықтимал жағымсыз салдарына әкеліп соғатындығына ерекше назар аударғандықтары сондықтан болса керек [ҚР ОМА. 826-қ. 1-тіз. 64-іс. 1-парақтың к.б.]. Мұның ақыры және империялық биліктің тарапынан болған тағы басқа да жағымсыз жайттардың сұмдық салдары қазақтардың 1916 жылғы әйгілі ұлт-азаттық көтерілісіне ұласуға алып келгендігі сондықтан.

Қорытынды. Сонымен Қазақ өлкесін аграрлық отарлау казак-орыс, крестьяндық, әкімшілік және әскери деп аталатын төрт бағытта жүргізілді. Сан алуан (архивтік, ресми басылымдар, тарихи-этнографиялық, экстралингвистикалық және т.с.с.) мәліметтердің мазмұны мен өрбітілу логикасына зер салсақ, отарлаудың жоғарыда аталған төрт бағыттың алғашқы екеуінің бір-біріне өзара себеп-салдарлық байланыста қатар жүргендігін айқын аңғаруға болады. Совет дәуіріне дейінгі Ресейдің біраз басылымдарындағы мәліметтерге жүгінсек, Қазақ өлкесінің, әсіресе, батыс аймақтарының империямен іргелес жатқан кейбір жерлерінде әртүрлі себептермен өз елінде қылмыс жасаған орыс адамдарының XV ғасырдың соңғы кезінде-ақ қоныстана бастаған екен. XVI–XVIII ғасырлар бойы жалғасқан бұл үрдіс әжептәуір қарқындады және оның географиялық ауқымы кеңейе түсті: келімсектердің өз бетімен өлкенің батыс, солтүстік, шығыс өңірлеріне қоныс аудару жайты жиілей бастады. Осылайша жоғарыда аталған өңірлер ғана емес, империяның геосаяси стратегиялық жоспарында өзіндік айырықша орыны мен рөлі бар Қазақ өлкесінің оңтүстік-шығыс аймағында да казак-орыстар мен крестьяндардың, қоныстары пайда бола бастады. Ресми деректерде «еркін отарлаушылар» («вольные колонизаторы») деп аталатын мұндай адамдар қатарының басым көпшілігі крепостниктік құлдықтан құтылуды көздеген крестьяндар, туған ортасында қылмыс жасағандар, қайыршылар, сектанттар, жер аударылғандар, аз да болса кедейленген казак-орыстар және т.б. сияқты шете тобырлардан құралды. Үздік-создық сипаттағы XIX ғасыр мен 1917 жылдың аралығында еш толастамаған мұндай «еркін отарлаушылардың» негізгі қозғаушы күші әрі сан жағынан да басым болғаны крестьяндар екендігі түсінікті жайт болса керек.

Осы ретте «ұйымдасқан әскери күш» («организованная военная сила») ретінде аталмыш «еркін отарлаушылар» легінің алдыңғы шебінде жүріп, осы үрдіске дес берген әрі жол ашқан, сөз жоқ, казак-орыс әскери сословиесі болғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Сан алуан мәліметтер Ресей билігінің «Оралдың арғы жағындағы» («Зауралье») ұланғайыр территорияларда ежелден жасап келе жатқан ел-жұрттарды, соның ішінде Қазақ өлкесін түбегейлі бағындырудың өз заманында жан-жақты ойластырылған стратегиялық мақсат-мүддеге негізделген казак-орыс отарлау үрдісі XVII ғ. бастау алатындығын көрсетеді. Осы жайтқа байланысты Ертіс өзенінің оң жақ жағалауында және оған шендес орналасқан территорияларда салынған төмендегідей қамалдар шебі Қазақ өлкесін жаулау, соның ішінде крестьяндық отарлау тарихындағы елеулі оқиға-факторлар болды. Ресей империясының көрнекті қайраткерлерінің бірі генерал А.К. Гейнстің қисыны келіскен мәліметтеріне сүйенсек, жоғарыда аталған стратегиялық геосаяси жоспардың аясында 1670 жылы Омбы өзенінің Ертіске құяр сағасынан 50 версталық қашықтықта тұңғыш рет «Чернолуцкая» деп аталатын нығайтылған бекініс («укрепленный пункт») салынды; 2) 1716 ж. Омбы өзенінің Ертіске құяр тұсында Омбы («Омская»); 3) 1717 ж. «Ямышевская» (1715 ж. салынып, қалмақ әскери қосынының шабуылының нәтижесінде бұзылған бұл қамал 1717 ж. қалпына келтірілді); 4) 1718 ж. Семей («Семипалатинская»); 5) 1720 ж. Ертістің жоғарғы жағында тау арасынан шығып, далалық өңірге жалғасатын тұсына Өскемен («Усть-Каменегорская») деп аталатын қамалдар қатары бой көрсетті. Бұлар Ертіс шебін («Иртышская линия») құрады. Сонымен қатар 1752 ж. бастап небәрі үш жыл ішінде Покровская, Николаевская, Лебяжья, Полуденная, Пресногорьковская және Звериноголовская

деп аталатын Омбы қамалынан бастап Есіл («Ишимская») даласын кесіп өтетін Есіл қамалдар шебі («Ишимская линия») іске қосылды. Осы тұста көбінесе Ресей территориясы арқылы салынған аталмыш қамалдар шебі Батыс Сібір өңірінің тұрғындарын қорғау мақсатында деген желеумен салынып қана қойған жоқ. Сонымен бірге Қазақ өлкесін отарлау, соның ішінде крестьяндық отарлауды тиімді жүргізудің әскери әрі институционалдық іргелі факторы болғандығын айырықша атап өткен жөн. Сондай-ақ 1792 ж. бастап «Бұқтарма өзенінің Ертіске құяр тұсынан жоғары үш версталық қашықтықта» бой көтерген Бұқтарма («Бухтарминская») қамалы казак-орыс бекеттерін Ертістің жоғарғы ағысынан Нарым өзенінің оң жақ жағалауына дейін салуға мүмкіндік берді. Кейін осы аталған бекеттер шебі Кіші Нарымның («Малая Нарымка») Нарым өзеніне құяр сағасына дейін жалғасты. Тарихта Бұқтарма шебі («Бухтарминская линия») деп аталатын бұл қамалдар қатары да Қазақстанды жаулау барысында айырықша орын алады. Сөйтіп, А.К. Гейнс деп айтқандай, жоғарыда аталған Есіл («Ишимская линия»), Ертіс («Иртышская линия»), Бұқтарма («Бухтарминская линия») шептері Орынбор өлкесіндегі Орынбор қамалдар шебі («Оренбургская линия») және Бие қамалдар шебімен («Бийская линия») бірге Батыс Сібірді оңтүстіктен, ал еуропалық Ресейді шығыстан, яғни Қазақ өлкесінен бек мүмкін қауып-қатерден қорғайтын қамалдар, редуттар, форпосттардың бірыңғай қатарын құрды. Әлбетте, Қазақ өлкесін, оның жергілікті тұрғындарын отарлаудың ащы тарихи тәжірибесі айқын айғақтағандай осы қамалдар шептерінің функциясы тек қорғаныспен ғана шектелмей, Қазақстан территориясын империялық экспансиялау, соның ішінде крестьяндық отарлауды қамтамасыз ететін әскерилендірілген плацдармдар болғандығы еш шүбәсіз жайт болса керек.

Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – Ресей билігі әуел бастан-ақ казак-орыс сословиесін империяның мүддесіне қарсылық көрсеткендерді жазалаушы «құрал» ретінде ғана емес, негізгі аграрлық өндіргіш күштердің біріне айналдыруға барынша тырысып бақты. Бірақ биліктің бұл әрекетінен еш нәтиже шықпады. Осылайша осы жүзжылдықтың 70-жылдарының басында орыс крестьяндары іс жүзінде Қазақ өлкесін аграрлық отарлау үрдісінің жетекші субъектісіне айналды. Осыған байланысты бұған дейін бейберекет (стихиялық) сипатта жүрген крестьяндық отарлау енді біршама ұйымдасқан сипатқа ие болды. Бұл ретте империялық билік пен оның жергілікті құрылымдары үлкен ұйымдық және институционалдық (құқықтық және келімсектердің қоныс аударуын және қоныстануын ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралар және т.б.) жұмыстар атқарды. Осы тұста әйгілі Ф.А. Щербинаның экспедициясы (1896–1901 ж.) мен В.К. Кузнецовтың қайтадан жүргізген экспедициялық зерттеуінің (1907–1911 ж.) нәтижесінде жергілікті тұрғындардың рулық-шаруашылық территорияларынан анықталған «артық жерлердің» («излишки земель») крестьяндарды қоныстандырудың құқықтық және экономикалық негіздемесі әрі практикалық құралына айналғандығын айырықша атаған ләзім. Осы айтылған қисын тұрғысынан Қазақ өлкесін, соның ішінде қарастырылып отырған сол кездегі Ақмола және Семей облыстарының территорияларын крестьяндық отарлау барысының қарқынының күшейе түсуі де, географиясының әлдеқайда ұлғаюында да 1906 жылы империялық үкіметтің басшылығына келген П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасы шешуші рөл атқарғандығын айырықша атап өткен жөн. Сонымен бірге XIX ғасырдың екінші жартысынан бері орыс крестьяндарының қазақтың шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану барысы сол территориялардың топонимдік ландшафтының міндетті түрде орыстануымен аяқталып отырды. Өйткені мұндай басып алған жерлерге орыстың квазитопонимдерінің орнығуы, сайып келгенде, бұл жерлердің ендігі иелері крестьяндар екендігін символдық тілмен айғақтау болып табылады.

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq Memleuetтік arhivі [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

Әдебиеттер

Абдиров, 2023 – Абдиров М.Ж. Из истории военно-казачьей колонизации Казахстана (XVI – начало XX вв.). Избранные труды. Т. I. Алматы: ИП «Радуга», 2023. 272 с.

Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016 – Абдиров М.Ж., Аубакирова Х.А., Бижигитова К.С., Каженова Г.Т. Сибирское казачество и казахи Степного края в XVIII-XIX вв. Астана: Мастер ПО, 2016. 373 с.

Акишев, Аргынбаев, Алимбаев, 1990 – *Акишев К.А., Аргынбаев Х.А., Алимбаев Н.* Археологическое и этнографическое изучение Казахстана // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 48–60.

Александр Константинович Гейнс, 1897 – *Александр Константинович Гейнс* // Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т. 1. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. С. 3–20.

Алимбаев, 1988 – *Алимбаев Н.* Изучение теоретико-методологических вопросов этнической истории в современной зарубежной этнологии в 80-е годы // Общественные науки. Зарубежная литература. Вопросы этногенеза в современных зарубежных исследованиях. Реферативный сборник. Вып. 27. Алма-Ата: Наука, 1988. С. 4–9.

Алимбаев, 1990 – Алимбаев Н. Изучение истории Казахстана (историческая литература 20-х – середины 30-х гг.) // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 61–92.

Алимбай, 1992 – *Алимбай Н.* О механизме реализации отношений собственности в кочевом обществе казахов // Маргулановские чтения-92: сборник материалов научной конференции. Москва: Наука, 1992. Ч. 1. С. 9–17.

Алимбай, 2015 – *Алимбай Н.А.* Российская историография Казахстана досоветского периода как историко-этнографический источник. Введение в проблематику // История и культура казахов Западного Казахстана в российской историографии XIX – 20–30 гг. XX века / Научн. ред. Н. Алимбай. Атырау: Ағатай, 2015. Т. 2. С. 5–31.

Алимбай, 2020 – *Алимбай Н.А.* Семипокроленная экзогамная структура «жетіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников) // *Turkic Studies Journal*. 2020. Vol. 23. № 4. С. 7–26.

Алимбай, 2024 – *Алимбай Н.А.* Русификация традиционного топонимического ландшафта как направление и завершающий акт крестьянской колонизации Казахского края (вторая половина XIX в. – 1917 г.) // Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Актуальные проблемы этнологии, антропологии и музеологии на евразийском пространстве: традиции и инновации», посвященная 90-летию университета и 70-летию члена-корреспондента Национальной академии наук высшей школы Казахстана, доктора исторических наук, профессора Калыш Аманжол Боранбайұлы. Алматы: Қазақ университеті, 2024. С. 269–271.

Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023 – *Алимбай Н.А., Кабульдинов З.Е., Смагулов Б.К.* Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) // *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. С. 7–40.

Алимбай, Орынбаева, 2019 – *Алимбай Н.А., Орынбаева Г.У.* Традиционный казахский аул в трудах Российских ученых (конец XIX – начало XX вв.) // *Bulye Gody*. 2019. № 51 (1). С. 337–347.

Алимбай, Смагулов, 2020 – *Алимбай Н.А., Смагулов Б.К.* Коренные изменения традиционной системы землепользования у казахов-кочевников в контексте колониальной политики Российской империи (конец XIX – начало XX вв.): факторы и последствия // *Bulye Gody*. 2020. № 58 (4). С. 2765–2776.

Алимбай, Смагулов, 2021 – *Алимбай Н.А., Смагулов Б.К.* Вклад российских исследователей в сбор и изучение материалов по обычному праву казахов (конец XVIII – начало XX вв.) // *Bulye Gody*. 2021. № 16 (1). С. 85–96.

Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023 – *Алимбай Н.А., Фазылжанова А.М., Смагулов Б.К., Рысберген К.К.* Усиление крестьянской колонизации Казахского края в период Столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.) // *Bulye Gody*. 2023. № 18(4). С. 2075–2095.

Ануфриева, 1926 – *Ануфриева Т.И.* Казахское хозяйство по районам // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР / Под ред. С.П. Швецова. Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 115–166.

Асфендияров, 1935 – *Асфендияров С.Д.* История Казахстана (с древнейших времен). Т. 1. Алма-Ата: Қазақстан өлкелік баспасы, 1935. 262 с.

Әлімбай, Қақабаев, Смагулов, 2024 – *Әлімбай Н., Қақабаев Б.С., Смагулов Б.К.* Қазақтың ежелгі ас-тағам жүйесінің тарихи этнографиясы (XVIII – Советтік кезеңнің алғашқы онжылдығы) // *Отан тарихы*. 2024. № 27 (4). 829–870-б.

Большакова, 2022 – *Большакова О.В.* [Рецензия на книгу:] Кемпбелл Ян. Знание и окраины империи. Казахские посредники и российское управление в Степи, 1731–1917. Санкт-Петербург: Academic Studies, 2022. 391 с.

Букейхан, 1927 – *Букейхан А.* Казаки Адаевского уезда // Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. Ленинград: АН СССР, 1927. С. 58–82.

Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* [«Киргиз-кайсақ»] Судьба киргизского землепользования // В мире мусульманства. 1911. № 27. 21 октября (3 ноября) // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-том. Астана: Алаш-Орда, 2018. С. 335–338.

Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Отчуждение киргизских орошаемых пашен // Сибирские вопросы. Санкт-Петербург, 1908. № 16. С. 14–20 // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VI-том. Астана: Алаш-Орда, 2018. С. 237–241.

- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Группы, расположенные на арендованной земле // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 186–257-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Казахи и переселенцы // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 552–554-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Нашествие «таврчан» в Сибирь // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 311–313-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Общинно-аульные группы, расположенные на правом берегу Иртыша // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 167–185-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Общины и аулы, зимующие на пастбищах общего пользования // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 257–264-б.
- Венюков, 1873 – *Венюков М.* Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К, 1873. 79 с.
- Волкова, 2000 – *Волкова Т.П.* Аграрная политика самодержавия. Правительственный курс на массовую земельную колонизацию // *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3.* Алматы: Атамұра, 2000. С. 426–427.
- Волкова, 1988 – *Волкова Т.П.* К изучению и использованию данных дореволюционной бюджетной статистики казахских хозяйств // *Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период) / Сост. Н. Алимбаев, Т.П. Волкова.* Алма-Ата: Наука, 1988. С. 171–190.
- Вялов, 1931 – *Вялов О.С.* Гидрогеологические исследования степной полосы к югу от р. Эмбы и северной части Устьурта // *Труды Главного геолого-разведочного управления.* Москва; Ленинград: ГПРУ, 1931. 26 с. С картой
- Вялов, 1934 – *Вялов О.С.* Колодцы и источники Устьурта // *Известия Государственного географического общества.* 1934. Т. 66. № 1. С. 146–175.
- Галузо, 1965 – *Галузо П.В.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. / Под ред. С.М. Дубровского. Алма-Ата: Наука, 1965. 347 с.
- Гейнс, 1897 – *Гейнс А.К.* Дневник 1865 года. Путешествие по киргизским степям // *Собрание литературных трудов Александра константиновича Гейнса.* Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. С. 179–589.
- 9 февраля 1897 года., 2025 – 9 февраля 1897 года состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи. URL: govoritmoskva.ru
- Живописная Россия., 1885 – *Живописная Россия. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова.* Т. X. Русская Средняя Азия. Санкт-Петербург; Москва: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.
- Жиеналина, 2006 – *Жиеналина И.С.* XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 ж. аралығында патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауы: тарихнамалық зерттеу: Тарих ғыл. канд. автореф. Алматы, 2006. 34 с.
- Жиреншин, 2006 – *Жиреншин К.А.* Административно-политические реформы 60–90 -х годов XIX в. в Казахстане // *История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 3.* Алматы: Атамұра, 2000. С. 447–468.
- Ибраев, 1995 – *Ибраев С.И.* Переселенческая политика царизма и изменение демографической ситуации в Северном Казахстане (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Алматы, 1995. 23 с.
- История Казахской ССР., 1949 – *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней) / 2-е изд., исправл. и доп.; под ред. И. Омарова и А.М. Панкратовой.* Алма-Ата: Гостип., 1949. Т. 1. С. 432.
- История Казахстана., 2000 – *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 766 с.
- Казаки, 1927 – *Казаки. Антропологические очерки / Под ред. С.С. Руденко.* Л.: Изд. АН СССР, 1927. 223 с. 2 карты, 27 фотографий, 15 графиков; *Казаки. Антропологические очерки / Под ред. С.С. Руденко.* Ленинград: Изд. АН СССР, 1927. 273 с. 40 фотографий, 2 карты, 62 рисунка в тексте.
- Казаки, 1930 – *Казаки. Сборник статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР, исследование 1927 г. / Под ред. С.С. Руденко.* Л.: АН СССР, 1930. 334 с.
- Казахско-русские отношения., 1964 – *Казахско-русские отношения в XVIII – XIX веках (1771–1867 годы) (Сборник документов и материалов).* Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.
- Каймулдинова, 1998 – *Каймулдинова К.Д.* Қазақтардың табиғатты пайдалану және қорғау дәстүрлерінің топонимикалық аспектілері: геогр. ғыл. канд... дисс. Алматы, 1998. 140 с.
- Калимолдина, 2023 – *Калимолдина Ж.А.* Переименование населенных пунктов Восточно-Казахстанской области в 1900–1917 гг. Как нарушение устойчивости топонимической системы // *Genesis: исторические исследования.* 2023. № 4. С. 91–100.
- Каталог карт., 2023 – *Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время) / Абусейтова М.Х., Табынбаева З.С., Шаймарданова Н.Ж., Жугенбаева Г.С., Қинаят Б., Жумагулов К.Т., Ужкенов Е.М., Ошан Ж., Оспанов Н., Белгожа Е.К., Султанғалиева Г.С., Медерова Д.Е., Каримова З.К., Карасова С.* Алматы: Шығыс пен Батыс, 2023. 284 с.

- Кауфман, 1905 – *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1905. IX + 349 + 83 с.
- Кауфман, 1908 – *Кауфман А.А.* Русская община в процессе ее зарождения и роста. Москва: Тип. Тов-ва И.Д.Сытина, 1908. XVI + 455 с.
- Кокоулин, 1907 – *Кокоулин П.* Ход переселения, водворения и хозяйственного устройства переселенцев в Тургайской области // *Вопросы колонизации.* 1907. № 1. С. 208–221;
- Крестьянин, 1986 – *Крестьянин* // Этимологический словарь русского языка в 4 томах / Авт.-сост. М. Фасмер.; пер. с нем., изд. 2-е. Москва: Прогресс, 1986. Т. II. С. 374.
- Ксенжик, 2015 – *Ксенжик Г.Н.* Историческая география степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Монография. Алматы: Айғаным, 2015. 406 с., 3 картосхемы.
- Ксенжик, 2020 – *Ксенжик Г.Н.* Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX в.: в контексте формирования государственных границ. Монография. Алматы: N-Press, 2020. 376 с.
- Ксенжик, Карин, 2023 – *Ксенжик Г.Н., Карин Е.Т.* Сводный каталог географических материалов по истории Казахстана XVII – начала XX вв. Алматы: N-Press, 2023. 495 с.
- Ларин, 1926, – *Ларин И.В.* Некоторые итоги анализа норм земельного надела, установленные экспедицией Ф.А. Щербины в Кокчетовом, Актюбинском и Каркаралинском уездах // *Казакское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР* / Под ред. С.П. Швецова Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 167–186.
- Ленин, 1968 – *Ленин В.И.* Переселенческий вопрос // Полное собрание сочинений / 5-е изд. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1968. С. 325–336.
- Логутов, 1929 – *Логутов Н.А.* Очерк родового и распространение основных казакских родов на территории бывшей Семипалатинской губернии (с картой) // *Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана (бывший Семипалатинский отдел Государственного Русского географического общества).* Семипалатинск, 1929. Т. 1. Вып. XVIII. С. 34–48.
- Любавский, 1909 – *Любавский М.К.* Историческая география России в связи с колонизацией. Курс, читанный в Московском университете в 1908–1909 гг. Москва: Типо-лит. И.И. Любимого, 1909. 304 с.
- Малтусынов, 2006 – *Малтусынов С.Н.* Аграрный вопрос в Казахстане и Государственной думе России 1906–1917 гг. (Социокультурный подход). Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 332 с.
- Мартин, 2012 – *Мартин Вирджиния.* Закон и обычай в Степи: казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке. Алматы: Центр операт. печати КазАТиСО, 2012. 282 с.
- Масанов, 1995 – *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы «Социнвест»; Москва «Горизонт», 1995. 320 с.
- Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001 – *Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С.* История Казахстана. Народы и культуры. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 600 с.
- Мацкевич, 1929 – *Мацкевич Н.Н.* Сравнительная длина кочевков казахского населения бывшей Семипалатинской губернии (с картой) // *Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана (бывший Семипалатинский отдел Государственного Русского географического общества).* Семипалатинск, 1929. Т. 1. Вып. XVIII. С. 1–33.
- Муканов, 1974 – *Муканов М.С.* Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата: Наука, 1974. 200 с.
- Муканов, 1991 – *Муканов М.С.* Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 64 с.
- Остафьев, 1895 – *Остафьев В.* Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // *Записки ИРГО.* Кн. XVIII Вып. I. Омск: Тип. окр. Штаба, 1895. С. 1–62.
- Павлов, 2010 – *Павлов К.А.* Русское географическое общество: история и современность // *Современные проблемы сервиса и туризма.* 2010. № 1. С. 4–8.
- Переселение в Степной край., 1906 – Переселение в Степной край в 1906 г. (области Акмолинская и Семипалатинская). Санкт-Петербург: Изд. Переселенч. упр-ния, 1906. Вып. XXVII. 61 с.
- Переселение в Степной край., 1907 г. – Переселение в Степной край в 1907 году. Справочная книга о переселении в области Тургайскую, Уралскую, Акмолинскую и Семипалатинскую. С картой переселенческих участков. Вып. XXXVII. Санкт-Петербург: Изд. Переселенческого управления, 1907. 167 с.
- Петропавловский, 2007 – *Петропавловский Н.* Очерк землевладения // *Вопросы землепользования в казахской этнографии.* Астана: Алтын кітап, 2007. С. 36–55.
- Полочанский, 1926 – *Полочанский Е.А.* За новый аул-кстау. Москва: Изд. Казахского предст-ва, 1926. 38 с.
- Прошлое Казахстана., 1935 – Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.) / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. Алма-Ата: Казакское краев. изд-во; Москва, 1935. 300 с.
- Прошлое Казахстана., 1936 – Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 2 / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. Алма-Ата: Казакское краев. изд-во; Москва, 1936. 293 с.

Ремнев, 2001 – *Ремнев А.В.* У истоков российской имперской геополитики: азиатские «пограничные пространства» в исследованиях М.И. Венюкова // Исторические записки. Москва: Наука, 2001. Т. 4 (122). С. 344–369.

Ремнев, 2008 – *Ремнев А.В.* Как «чужая» земля становилась «русской»: народное и историческое сознание в имперских стратегиях «обрусения» азиатских окраин // Культура русских в археологических исследованиях. Омск: Апельсин, 2008. С. 27–38.

Ремнев, 2010 – *Ремнев А.В.* Империя расширяется на восток: «топонимический национализм» в символическом пространстве Азиатской России XIX – начала XX в. // *Ofiary Imperium – Imperia jako ofiary*. 44 spojrzzenia = Imperial Victims – Empires as Victims. 44 views / ed. A. Nowak. Warszawa, 2010. С. 153–168.

Ремнев, 2011 – *Ремнев А.В., Суворова Н.Г.* «Русское дело» на азиатских окраинах: «русскость» под угрозой или «сомнительные культуртрегеры» // Изобретение империи: языки и практики. М.: Новое издательство, 2011. С. 152–222.

Речь главноуправляющего., 1907 – Речь главноуправляющего землеустройством и земледелием князя Б.А. Васильчикова в комиссии Государственной Думы 5 декабря 1907 года // Вопросы колонизации. 1907. № 2. С. 418–425.

Родовые схемы, 1905 – *Родовые схемы* // МКЗ. Семипалатинская область. Усть-Каменогорский уезд. Т. IX. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1905. С. 54–66.

Родословные схемы, 1902 – *Родословные схемы* // МКЗ. Акмолинская область. Омский уезд. Т. XI. Омск: Тип. Штаба Сиб. военного округа, 1902. С. 43–44.

Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда, 1907 – *Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда* // МКЗ. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Т. III. Ч. 1. Поаульные таблицы. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва Худ. печати, 1907. С. 125–141.

Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда, 1909 – *Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда* // МКЗ. Семипалатинская область. Зайсанский уезд. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1909.

Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда, 1905 – *Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда* // МКЗ. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. «Тов. худ. печати», 1905. С. 155–167.

Российские экспедиции., 2008 – *Российские экспедиции* в Центральную Азию в конце XIX – начале XX в. Санкт-Петербург: Славия, 2008. 244 с.

Россия., 1903 – *Россия.* Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. 448 с.

Россия., 1903 – *Россия.* Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под общ. рук. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. XIX. Туркестанский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1913. 864 с.

Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1910. 66 с.

Рябоконь, 1926 – *Рябоконь В.К.* К вопросу о советизации казахского аула // Красный Казакстан. 1926. № 1. С. 54–58.

Свод МКЗ., 1906 – *Свод МКЗ*, собранных и разработанных экспедицией по исследованию степных областей. Санкт-Петербург: Тип. «Тов-ва Худож. Печати», 1906. Т. XIII. Вып. 1-й. XI + 322 с.

Седельников, Букейханов, Чадов, 1903 – *Седельников А.Н., Букейханов А.Н., Чадов С.Д.* Исторические судьбы Киргизского края и его культурные успехи // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург, 1903. С. 139–175.

Седельников, 1907 – *Седельников Т.И.* Борьба за землю в Киргизской степи. Санкт-Петербург: Дороватовский и Чарушников, 1907. 88 с.

Соколовский, 1926 – *Соколовский В.Г.* Казахский аул. Ташкент: ЦСУ КазАССР, 1926. 49 с.

Спасский, 1820 – *Спасский Г.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // Сибирский вестник. 1820. Ч. 9. 152 с.

Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907 гг.). Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1963. 412 с.

Сулейменов, Басин, 1981 – *Сулейменов Б., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XX в. Алма-Ата: Наука, 1981. 247 с.

Терентьев, 1906 – *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. С картами и планами. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. 510 с.

Тогжанов, 1926 – *Тогжанов Г.* О казахском ауле. Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1926. 70 с.

Сулейменов, 1934 – *Сулейменов Б.* Казахский колониальный аул. Москва: Тип. газ. «Правда», 1934. 112 с.

Токмурзаев, 209 – *Токмурзаев Б.С.* Колонизация Степного края в общественно-политическом дискурсе второй половины XIX – начала XX в. // Вестник Томского государственного университета. 2019. № 438. С. 163–171.

Труды Частного Сопещения, 1907 – *Труды Частного Сопещения*, созванного 20 мая 1907 года Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах Киргизов Степного края. Печатается по распоряжению Степного генерал-губернатора. Омск: 1907. 93 с.

Тынышпаев, 1925 – *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Вост. отдел. Кирг. гос. изд-ва, 1925. 78 с.

Хворостанский, 1907 – *Хворостанский П.* Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 53–104.

Численность населения..., 2024 – Численность населения по отдельным этносам Республики Казахстан. На начало 2024 года. Сер. 18. Демографическая статистика. Дата релиза: 22.04.2024. Астана, 2024. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/157456/>.

Чиркин, 1907 – *Чиркин Г.* Землеустройство киргиз в связи с колонизацией степи // *Вопросы колонизации*. 1907. № 2. С. 44–68.

Чиркин, 1907 – *Чиркин Г.* К вопросу о происхождении земельной общины в Сибири // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 105–111.

Чулошников, 1924 – *Чулошников А.П.* Очерки по истории казак-киргизского народа. В связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 г. Оренбург: Киргосиздат, 1924. 291 с.

Шахматов, 1963 – *Шахматов В.Ф.* Историография Казахстана (изучение истории Казахстана в конце XIX – начале XX в.) // *Очерки истории исторической науки в СССР*. Москва: Наука, 1963. Т. 3. С. 751–760.

Швецов, 1926 – *Швецов С.П.* Переселенческая колонизация // *Казакское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях*. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР / Под ред. С.П. Швецова. Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 106–114.

Шкапский, 1907 – *Шкапский О.* На рубеже переселенческого дела (с картой) // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 112–137.

Шуман, 1907 – *Шуман Н.* К вопросу об устройстве и колонизации Сибири // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 3–18.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Бюджетная статистика // *Труды Императорского Вольного экономического общества* (издается с 1766 г.). Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1902. С. 373–385.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Исследования степных областей // *Труды Императорского Вольного экономического общества*. 1902. № 3. С. 321–339.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Подворно-санитарные переписи // *Труды Императорского Вольного экономического общества* (издается с 1766 г.). Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1902. С. 386–393.

Aktay, 2017 – *Aktay Sonnur.* Sovyet ideolojisinin Kazakistan toponimlerine yansması // *İdil*. 2017. Cilt. 6. Sayı. 38. Sf. 2685–2693.

Barandov, 1940 – *Barandov G.* Stolypindjk reaksi. Alma-Ata, 1940. 27-b.

Campbell, 2020 – *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell Univ. Press, 2017. 273 p. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2020.01.012>. С. 69–79.

References

9 fevralya 1897 goda., 2025 – 9 fevralya 1897 goda sostoyalas pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossyskoy imperii [On February 9, 1897, the first general population revolution of the Russian Empire took place] / URL: govoritmoskva.ru [In Rus.]

Abdirov, 2023 – *Abdirov M.Zh.* Iz istorii voyenno-kazachyey kolonizatsii Kazakhstana (XVI – nachalo XX vv.). Izbrannye Trudy [From the history of military-Kazakh colonization of Kazakhstan (16th – early 20th centuries). Selected works]. T. I. Almaty: IP «Raduga», 2023. 272 p. [In Rus.]

Abdirov, Aubakirova, Bizhigitova, Kazhenova, 2016 – *Abdirov M.Zh., Aubakirova Kh.A., Bizhigitova K.S., Kazhenova G.T.* Sibirskoye kazachestvo i kazakhi Stepnogo kraya v XVIII-XIX vv. [Siberian Cossacks and Kazakhs of the Steppe Region in the 18th-19th centuries]. Astana: Master PO, 2016. 373 p. [In Rus.]

Akischev, Argynbayev, Alimbayev, 1990 – *Akischev K.A., Argynbayev N.* Arkheologicheskoye i etnograficheskoye izucheniye Kazakhstana [Arkheological and ethnographic studies of Kazakhstan]. *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960 gg.). Ocherki stanovleniya i razvitiya*. Alma-Ata: Gylim, 1990. Pp. 48–60. [In Rus.]

Aktay, 2017 – *Aktay Sonnur.* Sovyet ideolojisinin Kazakistan toponimlerine yansması [The influence of Soviet ideology on the toponymy of Kazakhstan]. *İdil*. 2017. Cilt. 6. Sayı. 38. Pp. 2685–2693. [In Tur.]

Aleksandr Konstantinovich Geyns, 1897 – Aleksandr Konstantinovich Geyns [Aleksandr Konstantinovich Geyns]. *Geyns A.K. Sobraniye literaturnykh trudov*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1897. Pp. 3–20. [In Rus.]

Alimbay, 1992 – *Alimbay N.* O mekhanizme realizatsii otnosheny sobstvennosti v kochevom obshchestve kazakhov [On the mechanism of realizing property relations in a Kazakh nomadic community]. *Margulanovskiyechteniya-92: sbornik materialov nauchnoy konferentsii*. Moskva: Nauka, 1992. Ch. 1. Pp. 9–17. [In Rus.]

Alimbay, 2020 – *Alimbay N.A.* Semipokolennaya ekzogamnaya struktura «zhetiata» kak obshchina-sotsium (k probleme sovpadeniya roda i obshchiny u kazakhov-kochevnikov) [Semi-generational exogamous structure zhetiata" as a community-society (to the problem of the coincidence of clan and community in Kazakh-Kochevniks)]. *Turkic Studies Journal*. 2020. Vol. 23. № 4. Pp. 7–26. [In Rus.]

Alimbay, 2024 – *Alimbay N.A.* Rusifikatsiya traditsionnogo toponimicheskogo landshafta kak napravleniye i zavershayushchy akt krestyanskoy kolonizatsii Kazakhskogo kraya (vtoraya polovina XIX v. – 1917 g.) [Russification of traditional topographical land as a management and conservation measure of peasant colonization of the Kazakh region (second half of the 19th century – 1917)]. *Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii na temu «Aktualnye problemy etnologii, antropologii i muzeologii na evraziyskom prostranstve: traditsii i innovatsii», posvyashchennaya 90-letiyu universiteta i 70-letiyu chlena-korrespondenta Natsionalnoy akademii nauk vysshey shkoly Kazakhstana, doktora istoricheskikh nauk, professora Kalysh Amanzhola Boranbayuly*. Almaty: Qazaq universiteti, 2024. Pp. 269–271. [In Rus.]

Alimbay, Fazylzhanova, Smagulov, Rysbergen, 2023 – *Alimbay N.A., Fazylzhanova A.M., Smagulov B.K., Rysbergen K.K.* Usileniye krestyanskoy kolonizatsii Kazakhskogo kraya v period Stolypinskoy agrarnoy reformy (1906–1917 gg.) [Strengthening of peasant colonization of the Kazakh region during the Stolypin agrarian reform (1906–1917)]. *Bylye Gody*. 2023. 18(4). Pp. 2075–2095. [In Rus.]

Alimbay, Kabuldinov, Smagulov, 2023 – *Alimbay N.A., Kabuldinov Z.E., Smagulov B.K.* Voprosy krestyanskoy kolonizatsii Stepnogo kraya v Gosudarstvennoy dume Rossyskoy imperii (1906–1917 gg.) [Questions of the peasant colonization of the Steppe region in the State Duma of the Russian Empire (1906–1917)]. *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. Pp. 7–40. [In Rus.]

Alimbay, Orynbayeva, 2019 – *Alimbay N.A., Orynbayeva G.U.* Traditsionny kazakhsky aul v trudakh Rossyskikh uchenykh (konets XIX – nachalo XX vv.) [Traditional Kazakh village in Russian student labor (19th – early 20th century)]. *Bylye Gody*. 2019. № 51 (1). Pp. 337–347. [In Rus.]

Alimbay, Smagulov, 2020 – *Alimbay N.A., Smagulov B.K.* Korennye izmeneniya traditsionnoy sistemy zemlepolzovaniya u kazakhov-kochevnikov v kontekste kolonialnoy politiki Rossyskoy imperii (konets XIX – nachalo XX vv.): faktory i posledstviya [Fundamental changes in the traditional land use system of the Kazakh-Traditionalists in the context of the colonial policy of the Russian Empire (late 19th – early 20th centuries): factors and consequences]. *Bylye Gody*. 2020. № 58 (4). Pp. 2765–2776. [In Rus.]

Alimbay, Smagulov, 2021 – *Alimbay N.A., Smagulov B.K.* Vklad rossyskikh issledovateley v sbor i izucheniye materialov po obychnomu pravu kazakhov (konets XVIII – nachalo XX vv.) [Contribution of Russian researchers to the collection and study of materials according to the common Kazakh law (18th – early 20th century)]. *Bylye Gody*. 2021. № 16 (1). Pp. 85–96. [In Rus.]

Alimbayev, 1988 – *Alimbayev N.* Izucheniye teoretiko-metodologicheskikh voprosov etnicheskoy istorii v sovremennoy zarubezhnoy etnologii v 80-e gody [Studies of theoretical and methodological issues of ethnic history in modern foreign ethnology in the 80s]. *Obshchestvennye nauki. Zarubezhnaya literatura. Voprosy etnogeneza v sovremennkh zarubezhnykh issledovaniyakh. Referativny sbornik*. Vyp. 27. Alma-Ata: Nauka, 1988. Pp. 4–9. [In Rus.]

Alimbayev, 1990 – *Alimbayev N.* Izucheniye istorii Kazakhstana (istoricheskaya literatura 20-kh – serediny 30-kh gg.) [Study of the history of Kazakhstan (historical literature of the 20s – mid-30s)]. *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960 gg.)*. Ocherki stanovleniya i razvitiya. Alma-Ata: Gylym, 1990. Pp. 61–92. [In Rus.]

Alimbayev, 2015 – *Alimbayev N.A.* Rossyskaya istoriografiya Kazakhstana dosovetskogo perioda kak istoriko-etnografichesky istochnik. Vvedeniye v problematiku // Istoriya i kultura kazakhov Zapadnogo Kazakhstana v rossyskoy istoriografii XIX – 20–30 gg. XX veka [Russian History of Kazakhstan in the Pre-Soviet Period as a Historical and Ethnographic Source. Introduction to the Problem. *History and Culture of the Kazakhs of Western Kazakhstan in Russian History of the 19th – 20–30s of the 20th Century*]. Nauchn. red. Nursan Alimbay. Atyrau: Agatay, 2015. T. 2. Pp. 5–31. [In Rus.]

Alimbay, Qaqabayev, Smagulov, 2024 – *Alimbay N., Qaqabayev B.S., Smagulov B.K.* Kazaktyn ezhelgi as-tagam zhuyesiniñ tarikhi etnografiyasy (XVIII – Sovettik kezennin algashky onzhyldygy) [Historical ethnography of the traditional food system of the Kazakhs]. *Otan tarikhy*. 2024. № 27 (4). Pp. 829–870. [In Rus.]

Anufriyeva, 1926 – *Anufriyeva T.I.* Kazakhskoye khozyaystvo po rayonam [Kazakh economy in the region]. *Kazakhskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh*. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR. Pod red. S.P. Shvetsova. Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 115–166. [In Rus.]

Asfendiyarov, 1935 – *Asfendiyarov S.D.* Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen) [History of Kazakhstan (since ancient times)]. T. 1. Alma-Ata: Kazakstan olkelik baspasy, 1935. 262 p. [In Rus.]

Barandov, 1940 – *Barandov G.* Stolipindjk reaksia [Stolypin's regime]. Alma-Ata, 1940. 27 p. [In Kaz.]

Bolshakova, 2022 – *Bolshakova O.V.* [Retsenziya na knigu:] Kempbell Yan. Znaniye i okrainy imperii. Kazakhskiy posredniki i rossyskoye upravleniye v Step, 1731–1917 [Book review:] Kempbell Yan. Knowledge and borders of empire. Kazakh mediators and Russian rule in the Steppes, 1731–1917]. Sankt-Peterburg: Academic Studies, 2022. 391 p. [In Rus.]

Bukeykhan, 1927 – *Bukeykhan A.* Kazaki Adayevskogo uyezda [Kazakhs of Aday district] // Kazaki. Antropologicheskiye ocherki. Izdaniye osobogo komiteta Akademii nauk po issledovaniyu soyuznykh i avtonomnykh respublik. Leningrad: AN SSSR, 1927. Pp. 58–82. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* [«Kirgiz-kaysak»] Sudba kirgizskogo zemlepolzovaniya [Kazakh land use plan]. *V mire musulmanstva*. 1911. № 27. 21 oktyabrya (3 noyabrya). *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-tom. Astana: Alash-Orda, 2018. Pp. 335–338. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Bukeykhanov A.N. Gruppy, raspolozhennyye na arendovannoy zemle [Groups located on rented land]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914 / Qurast. Sultankhan Zhysip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 186–257. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Kazakhi i pereselentsy [Kazakhs and Persecutors]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhysip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 552–554. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Obshchinno-aulnyye gruppy, raspolozhennyye na pravom beregu Irtysha [Community-village groups located on the right bank of the Irtysh]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhysip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 167–185. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Obshchiny i auly, zimuyushchiye na pastbishchakh obshchego polzovaniya [Communities and villages, wintering on pastures of common use]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhysip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 257–264. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Otchuzhdeniye kirgizskikh oroshayemykh pashen [Alienation of Kazakh Lands]. *Sibirskiy voprosy*. Sankt-Peterburg, 1908. № 16. Pp. 14–20. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VI-tom. Astana: Alash-Orda, 2018. Pp. 237–241. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.N.* Nashestviye «tavrichan» v Sibir [Our “tavrichan” in Siberia]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914 / Qurast. Sultankhan Zhysip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 311–313. [In Rus.]

Campbell, 2020 – *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell Univ. Press, 2017. 273 p. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2020.01.012>. Pp. 69–79.

Chirkin, 1907 – *Chirkin G.* K voprosu o proiskhozhdenii zemelnoy obshchiny v Sibiri [To the question of the origin of a land community in Siberia]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 105–111. [In Rus.]

Chirkin, 1907 – *Chirkin G.* Zemleustroystvo kirgiz v svyazi s kolonizatsiyey stepi [Kazakh land construction in tandem with colonization]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 2. Pp. 44–68. [In Rus.]

Chislennost naseleniya., 2024 – *Chislennost naseleniya* po otdelnym etnosam Respubliki Kazakhstan. Na nachalo 2024 goda [Population size by ethnic group in the Republic of Kazakhstan. As of the beginning of 2024]. Ser. 18. Demograficheskaya statistika. Data reliza: 22.04.2024. Astana, 2024. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/157456/>. [In Rus.]

Chuloshnikov, 1924 – *Chuloshnikov A.P.* Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda. V svyazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tyurkskikh plemen. Chast pervaya. Drevneye vremya i sredniye veka. Lektsii, chitannyye v Orenburgskom otdelenii Moskovskogo arheologicheskogo instituta v 1921 g. [Essays on the history of the Kazak-Kirghiz people. In contact with the common historical destinies of other Tyurkish tribes. First part. Ancient and Middle Ages. Lectures read in the Orenburg branch of the Moscow Archaeological Institute in 1921]. Orenburg: Kirgosizdat, 1924. 291 p. [In Rus.]

Galuzo, 1965 – *Galuzo P.V.* Agrarnyye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867–1914 gg. [Agrarian relations in southern Kazakhstan in 1867–1914] / Pod red. S.M. Dubrovskogo. Alma-Ata: Nauka, 1965. 347 p. [In Rus.]

Geyns, 1897 – *Geyns A.K.* Dnevnik 1865 goda. Puteshestviye po kirgizskim stepyam [Diary of 1865. Travels along the Kazakh steps]. *Sobraniye literaturnykh trudov Aleksandra konstantinovicha Geynsa*. Sankt-Peterburg: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1897. T. 1. Pp. 179–589. [In Rus.]

Ibrayev, 1995 – *Ibrayev S.I.* Pereselencheskaya politika tsarizma i izmeneniye demograficheskoy situatsii v Severnom Kazakhstane (konets XIX – nachalo XX vv.) [Transnational political instability and changes in the demographic situation in Northern Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries)]. Avtoref. diss... kand.ist.nauk. Almaty, 1995. 23 p. [In Rus.]

Istoriya Kazakhskoy SSR., 1949 – *Istoriya Kazakhskoy SSR* (s drevneyshikh vremen do nashikh dney) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to today)] / 2-e izd., ispravl. i dop.; pod red. I. Omarova i A.M. Pankratovoy. Alma-Ata: Gostip., 1949. T. 1. [In Rus.]

Istoriya Kazakhstana., 2000 – *Istoriya Kazakhstana* s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh [History of Kazakhstan from ancient times to our days]. Almaty: Atamyr, 2000. T. 3. 766 p. [In Rus.]

Kalimoldina, 2023 – *Kalimoldina Zh.A.* Pereimenovaniye naselennykh punktov Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti v 1900–1917 gg. Kak narusheniye ustoychivosti toponimicheskoy sistemy [Renaming of populated areas of the East Kazakhstan region in 1900–1917 as did the stability of the topographical system deteriorate]. *Genesis: istoricheskiye issledovaniya*. 2023. № 4. Pp. 91–100. [In Rus.]

Katalog kart., 2023 – *Katalog kart po istorii i kulture Velikoy stepi (drevnost, srednevekovye, novoye vremya)* [Catalog of maps on history and culture Great Steppes (ancient, middle ages, modern times)]. Abuseitova M.Kh., Tabynbayeva Z.S., Shaymardanova N.Zh., Zhugenbayeva G.S., Kınayat B., Zhumagulov K.T., Uzhkenov Ye.M., Oshan Zh., Ospanov N., Belgozha Ye.K., Sultangaliyeva G.S., Mederova D.E., Karimova Z.K., Karasova S. Almaty: Shygys pen Batys, 2023. 284 p. [In Rus.]

Kaufman, 1905 – *Kaufman A.A.* Pereseleniye i kolonizatsiya [Resettlement and colonization]. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestvennaya polza», 1905. IX + 349 + 83 p. [In Rus.]

Kaufman, 1908 – *Kaufman A.A.* Russkaya obshchina v protsesse eye zarozhdeniya i rosta [Russian society during the process of birth and growth]. Moskva: Tip. Tov-va I.D. Sytina, 1908. XVI + 455 p. [In Rus.]

Kaymuldinova, 1998 – *Kaymuldinova K.D.* Kazaktardyn tabigatty paydalanu zhane qorgau dasturlerinin toponimikalyk aspektleri [Toponymic aspects of the tradition of using and protecting nature among the Kazakhs]: geogr. gyl. kand... diss. Almaty, 1998. 140 s. [In Rus.]

Kazakhsko-russkiye otnosheniya., 1964 – *Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVIII – XIX vekakh (1771–1867 gody)* (Sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the 18th – 19th centuries (1771–1867) (collection of documents and materials)]. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. [In Rus.]

Kazaki, 1927 – *Kazaki*. Antropologicheskiye ocherki [Kazakhs. Anthropological essays] / Pod red. S.S. Rudenko. L.: Izd. AN SSSR, 1927. 223 s. 2 karty, 27 fotografy, 15 grafikov; Kazaki. Antropologicheskiye ocherki / Pod red. S.S. Rudenko. Leningrad: Izd. AN SSSR, 1927. 273 p. 40 fotografy, 2 karty, 62 risunka v tekste. [In Rus.]

Kazaki, 1930 – *Kazaki*. Sbornik statey antropologicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspeditsii Akademii nauk SSSR, issledovaniye 1927 g. [Kazakhs. Collection of state anthropological research of the Kazakhstan expedition of the USSR Academy of Sciences, research 1927]. Pod red. S.S. Rudenko. L.: AN SSSR, 1930. 334 p. [In Rus.]

Khvorostansky, 1907 – *Khvorostansky P.* Kirgizsky vopros v svyazi s kolonizatsiyey stepi [Kazakh questions in connection with the colonial steppe]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 53–104. [In Rus.]

Kokoulin, 1907 – *Kokoulin P.* Khod pereseleniya, vodvoreniya i khozyaystvennogo ustroystva pereselentsev v Turgayskoy oblasti [Resettlement, planting and agricultural construction in Turgay region]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 208–221. [In Rus.]

Krestyanin, 1986 – *Krestyanin* [Peasant]. *Etimologicheskoy slovar russkogo yazyka v 4 tomakh* / Avt.-sost. M. Fasmer.; per. s nem., izd. 2-e. Moskva: Progress, 1986. T. II. Pp. 374. [In Rus.]

Ksenzshik, 2015 – *Ksenzshik G.N.* Istoricheskaya geografiya stepnykh oblastey Kazakhstana v XIX – nachale XX vv. Monografiya [Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries. Monograph]. Almaty: Aygany, 2015. 406 s., 3 kartoskhemy. [In Rus.]

Ksenzshik, 2020 – *Ksenzshik G.N.* Kartograficheskiye materialy po istorii Kazakhstana XVIII – nachala XX v.: v kontekste formirovaniya gosudarstvennykh granits. Monografiya [Cartographic materials on the history of Kazakhstan in the 18th – early 20th centuries: in the context of the formation of state granits. Monograph]. Almaty: N-Press, 2020. 376 p. [In Rus.]

Ksenzshik, Karin, 2023 – *Ksenzshik G.N., Karin Ye.T.* Svodny katalog geograficheskikh materialov po istorii Kazakhstana XVII – nachala XX vv. [Summary catalogue of geographic materials on the history of Kazakhstan from the 17th to the early 20th centuries]. Almaty: N-Press, 2023. 495 p. [In Rus.]

Larin, 1926, – *Larin I.V.* Nekotorye itogi analiza norm zemelnogo nadela, ustanovlennyye ekspeditsiyey F.A. Shcherbiny v Kokchestvom, Aktyubinskom i Karkaralinskom uyezdakh [Some of these are analyses of land allotment norms established by the FA Shcherbina expedition in Kokshetau, Aqtobe and Karkaraly districts]. *Kazakskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR*. Pod red. S.P. Shvetsova Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 167–186. [In Rus.]

Lenin, 1968 – *Lenin V.I.* Pereselenchesky vopros [The resettlement issue]. *Polnoye sobraniye sochineny*. 5-e izd. Moskva: Izd-vo polit. lit-ry, 1968. P. 325–336. [In Rus.]

Logutov, 1929 – *Logutov N.A.* Ocherk rodovogo i rasprostraneniye osnovnykh kazakskikh rodov na territorii byvshey Semipalatinskoy gubernii (s kartoy) [Essay on the origin and distribution of the main Cossack clans in the territory of the former Semipalatinsk province (with map)]. *Zapiski Semipalatinskogo otdela Obshchestva izucheniya Kazakhstana (byvshy Semipalatinsky otdel Gosudarstvennogo Russkogo geograficheskogo obshchestva)*. Semipalatinsk, 1929. T. I. Vyp. XVIII. Pp. 34–48. [In Rus.]

Lyubavsky, 1909 – *Lyubavsky M.K.* Istoricheskaya geografiya Rossii v svyazi s kolonizatsiyey. Kurs, chitanny v Moskovskom universitete v 1908–1909 gg. [Historical geography of Russia in connection with colonization. Courses read at Moscow University in 1908–1909]. Moskva: Tipo-lit. I.I. Lyubimogo, 1909. 304 p. [In Rus.]

Maltusynov, 2006 – *Maltusynov S.N.* Agrarny vopros v Kazakhstane i Gosudarstvennoy dume Rossii 1906–1917 gg. (Sotsiokulturny podkhod) [Agrarian issues in Kazakhstan and the Russian State Duma 1906–1917 (Social Cultural Aspects)]. Almaty: Dayk-Press, 2006. 332 p. [In Rus.]

Martin, 2012 – *Martin Virdzhiniya*. Zakon i obychay v Step: kazakhi Srednego zhuza i rossysky kolonializm v XIX veke [Law and custom in Step: Kazakhs of the Middle Ages and Russian colonialism in the 19th century]. Almaty: Tsentr operat. pechati KazATiSO, 2012. 282 p. [In Rus.]

Masanov, 1995 – *Masanov N.E.* Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatelnosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of the Kazakhs: the basics of life in a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest; Moskva; Gorizont, 1995. 320 p. [In Rus.]

Masanov, Abylkhozhin, Yerofeyeva, Alekseyenko, Baratova, 2001 – *Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Yerofeyeva I.V., Alekseyenko A.N., Baratova G.S.* Istoriya Kazakhstana. Narody i kultury [History of Kazakhstan. People and Culture]. Almaty: Dayk-Press, 2001. 600 p. [In Rus.]

Matskevich, 1929 – *Matskevich N.N.* Srovnitel'naya dlinna kochevok kazakhskogo naseleniya byvshey Semipalatinskoy gubernii (s kartoy) [Comparative length of Kazakh settlements in the Semipalatinsk province (with map)]. *Zapiski Semipalatinskogo otdela Obshchestva izucheniya Kazakhstana (byvshey Semipalatinskoy otdel Gosudarstvennogo Russkogo geograficheskogo obshchestva)*. Semipalatinsk, 1929. T. 1. Vyp. XVIII. Pp. 1–33. [In Rus.]

Mukanov, 1974 – *Mukanov M.S.* Etnichesky sostav i rasseleniye kazakhov Srednego zhuzha [Ethnic composition and settlement of the Kazakhs of the Middle Zhuz]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 200 p. [In Rus.]

Mukanov, 1991 – *Mukanov M.S.* Etnicheskaya territoriya kazakhov v XVIII – nachale XX vekov [Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th – early 20th centuries]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 64 p. [In Rus.]

Ostafyev, 1895 – *Ostafyev V.* Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaystve [Colonization of steppe areas in connection with the issue of nomadic farming]. *Zapiski IRGO*. Kn. XVIII Vyp. I. Omsk: Tip. okr. Shtaba, 1895. Pp. 1–62. [In Rus.]

Pavlov, 2010 – *Pavlov K.A.* Russkoye geograficheskoye obshchestvo: istoriya i sovremennost [Russian Geographical Society: History and Modernity]. *Sovremennyye problemy servisa i turizma*. 2010. № 1. Pp. 4–8. [In Rus.]

Pereseleniye v Stepnoy kray., 1906 – *Pereseleniye v Stepnoy kray v 1906 g. (oblasti Akmolinskaya i Semipalatinskaya)* [Resettlement in Steppe in 1906 (Akmolinsk and Semipalatinsk regions)]. Sankt-Peterburg: Izd. Pereselench. upr-niya, 1906. Vyp. XXVII. 61 p. [In Rus.]

Pereseleniye v Stepnoy kray., 1907 g. – *Pereseleniye v Stepnoy kray v 1907 godu. Spravosnaya kniga o pereselenii v oblasti Turgayskuyu, Uralskuyu, Akmolinskuyu i Semipalatinskuyu. S kartoy pereselencheskikh uchastkov* [Resettlement in Steppe in 1907. Reference book on resettlement in the Turgay, Ural, Akmola and Semipalatinsk regions. Map of resettlement areas]. Vyp. XXXVII. Sankt-Peterburg: Izd. Pereselencheskogo upravleniya, 1907. 167 p. [In Rus.]

Petropavlovsky, 2007 – *Petropavlovsky N.* Ocherk zemlevladieniya [Essay on land ownership]. *Voprosy zemlepolzovaniya v kazakhskoy etnografii*. Astana: Altyn kitap, 2007. Pp. 36–55. [In Rus.]

Polochansky, 1926 – *Polochansky Ye.A.* Za novyy aul-kstau [Za novyy aul-kstau]. Moskva: Izd. Kazakhskogo predst-va, 1926. 38 p. [In Rus.]

Proshloye Kazakhstana., 1935 – *Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbornik 1 (V v. B.C. – XVIII A.D.) Kazakhstan's past in sources and materials. Bornik 1 (5th century – 18th century) / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova i prof. P.A. Kunte.* Alma-Ata: Kazakskoye krayev. izd-vo; Moskva, 1935. 300 p. [In Rus.]

Proshloye Kazakhstana., 1936 – *Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbornik 2 [Kazakhstan's past in sources and materials. Part 2] / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova i prof. P.A. Kunte.* Alma-Ata: Kazakskoye krayev. izd-vo; Moskva, 1936. 293 p. [In Rus.]

Rech glavnoupravlyayushchego., 1907 – *Rech glavnoupravlyayushchego zemleustroystvom i zemledeliyem knyazya B.A. Vasilchikova v komissii Gosudarstvennoy Dumy 5 dekabrya 1907 goda* [The speech of the head of land construction and land management, Prince B. A. Vasilchikov, to the State Duma commission on December 5, 1907]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 2. Pp. 418–425. [In Rus.]

Remnev, 2001 – *Remnev A.V.* U istokov rossyskoy imperskoy geopolitiki: aziatskiye «pogranichnye prostranstva» v issledovaniyakh M.I. Venyukova [At the Sources of Russian Imperial Geopolitics: Asian "Border Spaces" in the Research of M. I. Venyukov]. *Istoricheskoye zapiski*. Moskva: Nauka, 2001. T. 4 (122). Pp. 344–369. [In Rus.]

Remnev, 2008 – *Remnev A.V.* Kak «chuzhaya» zemlya stanovilas «russkoy»: narodnoye i istoricheskoye soznaniye v imperskikh strategiyyakh «obruseniya» aziatskikh okrain [How a "foreign" land became "Russian": national and historical consciousness in imperial strategies for "Russification" of Asian countries]. *Kultura russkikh v arkhologicheskikh issledovaniyakh*. Omsk: Apelsin, 2008. Pp. 27–38. [In Rus.]

Remnev, 2010 – *Remnev A.V.* Imperiya rasshiraetsya na vostok: «toponimichesky natsionalizm» v simvolicheskom prostranstve Aziatskoy Rossii XIX – nachala XX v. [Empire expands to the East: "toponymic nationalism" in the symbolic transition of Asian Russia in the 19th – early 20th centuries]. *Ofiary Imperium – Imperia jako ofiary. 44 spojrzienia = Imperial Viktims – Empires as Viktims. 44 views* / ed. A. Nowak. Warszawa, 2010. Pp. 153–168. [In Rus.]

Remnev, 2011 – *Remnev A.V., Suworova N.G.* «Russkoye delo» na aziatskikh okrainakh: «russkost» pod ugrozoy ili «somnitelnye kulturtregery» [«Russian Affairs» in Asian Territories: «Russian» under threat or «questionable cultural regulation»]. *Izobreteniya imperii: yazyki i praktiki*. M.: Novoye izdatelstvo, 2011. Pp. 152–222. [In Rus.]

Rodoslovnye skhemy kirgiz Akmolinskogo uyezda, 1907 – *Rodoslovnye skhemy kirgiz Akmolinskogo uyezda* [Ancestry of the Kyrgyz of Akmola Province]. *MKZ. Akmolinskaya oblast. Akmolinsky uyezd*. T. III. Ch. 1. Poaulnye tablitsy. Sankt-Peterburg: Tip. T-va Khud. pechati, 1907. Pp. 125–141. [In Rus.]

Rodoslovnye skhemy kirgiz Karkaralinskogo uyezda, 1905 – Rodoslovnye skhemy kirgiz Karkaralinskogo uyezda [Ancestry of the Kyrgyz of Karkaraly Province]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Karkaralinsky uyezd*. T. VI. Sankt-Peterburg: Tip. «Tov. khud. pechati», 1905. Pp. 155–167. [In Rus.]

Rodoslovnye skhemy kirgiz Zaysanskogo uyezda, 1909 – Rodoslovnye skhemy kirgiz Zaysanskogo uyezda [Ancestry of the Kyrgyz of Zaysan Province]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Zaysansky uyezd*. T. VIII. Sankt-Peterburg, 1909. [In Rus.]

Rodoslovnye skhemy, 1902 – Rodoslovnye skhemy [Ancestry schemes]. *MKZ. Akmolinskaya oblast. Omsky uyezd*. T. XI. Omsk: Tip. Shtaba Sib. voyennogo okruga, 1902. Pp. 43–44. [In Rus.]

Rodovye skhemy, 1905 – Rodovye skhemy [Birth charts]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Ust-Kamenogorsky uyezd*. T. IX. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1905. Pp. 54–66. [In Rus.]

Rossiya., 1903 – Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A Complete Geographical Description of Our Technological Land: A Handbook and Travel Book for Russian People]. Pod red. V.P. Semenova. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1903. 448 p. [In Rus.]

Rossiya., 1903 – Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A Complete Geographical Description of Our Technological Land: A Handbook and Travel Book for Russian People]. Pod obshch. ruk. V.P. Semenova-Tyan-Shanskogo. T. XIXh. Turkestansky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1913. 864 p. [In Rus.]

Rossyskiye ekspeditsii., 2008 – Rossyskiye ekspeditsii v Tsentralnuyu Aziyu v kontse XIX – nachale XX v. [Russian expedition to Central Asia in the 19th – early 20th centuries]. Sankt-Peterburg: Slaviya, 2008. 244 p. [In Rus.]

Rumyantsev, 1910 – *Rumyantsev P.P.* Kirgizsky narod v proshlom i nastoyashchem [The Kazakh people are in past and present]. Sankt-Peterburg, 1910. 66 p. [In Rus.]

Ryabokon, 1926 – *Ryabokon V.K.* K voprosu o sovetizatsii kazakhskogo aula [To the question about the sovietization of the Kazakh village]. *Krasnyy Kazakstan*. 1926. № 1. Pp. 54–58. [In Rus.]

Sedelnikov, 1907 – *Sedelnikov T.I.* Borba za zemlyu v Kirgizskoy stepi [Fight for the land in the Kazakh steppe]. Sankt-Peterburg: Dorovatovsky i Charushnikov, 1907. 88 p. [In Rus.]

Sedelnikov, Bukeykhanov, Chadov, 1903 – *Sedelnikov A.N., Bukeykhanov A.N., Chadov S.D.* Istoricheskiye sudby Kirgizskogo kraya i ego kulturnye uspekhi [Historical Destiny of the Kyrgyz Republic and its Cultural Aspects]. *Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva*. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg, 1903. Pp. 139–175. [In Rus.]

Shakhmatov, 1963 – *Shakhmatov V.F.* Istorografiya Kazakhstana (izucheniye istorii Kazakhstana v kontse XIX – nachale XX v.) [Historiography of Kazakhstan (studying the history of Kazakhstan at the end of the twentieth - beginning of the twentieth century)]. *Ocherki istorii istoricheskoy nauki v SSSR*. Moskva: Nauka, 1963. T. 3. Pp. 751–760. [In Rus.]

Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Byudzhetnaya statistika [Budget statistics]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva (izdayetsya s 1766 g.)*. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1902. Pp. 373–385. [In Rus.]

Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Issledovaniya stepnykh oblastey [Research of steppe areas]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva*. 1902. № 3. Pp. 321–339. [In Rus.]

Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Podvorno-sanitarnye perepisi [Courtyard sanitary procedures]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva (izdayetsya s 1766 g.)*. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1902. Pp. 386–393. [In Rus.]

Shkapsky, 1907 – *Shkapsky O.* Na rubezhe pereselencheskogo dela (s kartoyu) [On the rubble of the trans-Siberian business (with a map)]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 112–137. [In Rus.]

Shuman, 1907 – *Shuman N.* K voprosu ob ustroystve i kolonizatsii Sibiri [To the question of the construction and colonization of Siberia]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 3–18. [In Rus.]

Shvetsov, 1926 – *Shvetsov S.P.* Pereselencheskaya kolonizatsiya [Resettlement colonization]. *Kazakskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR*. Pod red. S.P. Shvetsova. Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 106–114. [In Rus.]

Sokolovsky, 1926 – *Sokolovsky V.G.* Kazakhsky aul [Kazakh village]. Tashkent: TsSU KazASSR, 1926. 49 p. [In Rus.]

Spassky, 1820 – *Spassky G.* Kirgiz-kaysaki Bolshoy, Sredney i Maloy ordy [Kirghiz-kaysaki of the Senior, Middle and Little Zhuz]. *Sibirsky vestnik*. 1820. Ch. 9. 152 p. [In Rus.]

Suleymenov, 1934 – *Suleymenov B.* Kazakhsky kolonialny aul [Kazakh colonial village]. Moskva: Tip. gaz. «Pravda», 1934. 112 p. [In Rus.]

Suleymenov, 1963 – *Suleymenov B.* Agrarny vopros v Kazakhstane v posledney trety XIX – nachala XX v. (1867–1907 gg.). [Agrarian issues in Kazakhstan in the last third of the XIX – beginning of the XX century (1867–1907)]. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kazakhskoy SSR, 1963. 412 s. [In Rus.]

Suleymenov, Basin, 1981 – *Suleymenov B., Basin V.Ya.* Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX v. [Kazakhstan became part of Russia in the 18th – early 20th centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 247 p. [In Rus.]

Svod MKZ., 1906 – Svod MKZ, sobrannykh i razrabotannykh ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [MKZ production, assembled and developed by experts on the study of step-by-step areas]. Sankt-Peterburg: Tip. «Tov-va Khudozh. Pechati», 1906. T. XIII. Vyp. 1-y. XI + 322 p. [In Rus.]

Terentyev, 1906 – *Terentyev M.A.* Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. S kartami i planami [History of the conquest of Central Asia. With maps and plans.]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya V.V. Komarova, 1906. 510 p. [In Rus.]

Togzhanov, 1926 – *Togzhanov G.* O kazakhskom aule [About of Kazakh village]. Kzyl-Orda: Kazgosizdat, 1926. 70 p. [In Rus.]

Tokmurzayev, 209 – *Tokmurzayev B.S.* Kolonizatsiya Stepnogo kraya v obshchestvenno-politicheskom diskurse vtoroy poloviny XIX – nachala XX v. [Colonization of the Steppe Region in the social and political sphere of the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2019. № 438. Pp. 163–171. [In Rus.]

Trudy Chastnogo Soveshchaniya, 1907 – Trudy Chastnogo Soveshchaniya, sozvanogo 20 maya 1907 goda Stepnym general-gubernatorom po voprosam o nuzhdakh Kirgizov Stepnogo kraya [Protocol of the meeting, convened on May 20, 1907 by the Stepnyy Gubernator-General on the issues of needs of the Kirghiz Steppe region]. Pechatayetsya po rasporyazheniyu Stepnogo general-gubernatora. Omsk:1907. 93 p. [In Rus.]

Tynyshpayev, 1925 – *Tynyshpayev M.* Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials to the history of the Kazakh people]. Tashkent: Vost. otdel. Kirg. gos. izd-va, 1925. 78 p. [In Rus.]

Venyukov, 1873 – *Venyukov M.* Opyt voyennogo obozreniya russkikh granits v Azii [Experience of a military review of Russian granites in Asia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i K, 1873. 79 p. [In Rus.]

Volkova, 1988 – *Volkova T.P.* K izucheniyu i ispolzovaniyu dannykh dorevolyutsionnoy byudzhetnoy statistiki kazakhskikh khozyaystv [To study and use data from pre-revolutionary statistical data of Kazakh farmers]. *Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazakhstana (dorevolyutsionny period)* / Sost. N. Alimbayev, T.P. Volkova. Alma-Ata: Nauka, 1988. Pp. 171–190. [In Rus.]

Volkova, 2000 – *Volkova T.P.* Agrarnaya politika samoderzhaviya. Pravitelstvenny kurs na massovuyu zemledelcheskuyu kolonizatsiyu [Agrarnaya politika samoderzhaviya. Governance courses on mass land colonization]. *Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh*. T. 3. Almaty: Atamura, 2000. Pp. 426–427. [In Rus.]

Vyalov, 1931 – *Vyalov O.S.* Gidrogeologicheskiye issledovaniya stepnoy polosy k yugu ot r. Emby i severnoy chasti Ustyurta [Hydrogeological studies of the steppe strip to the south of the Emby River and the northern part of Ustyurt]. *Trudy Glavnogo geologo-razvedochnogo upravleniya*. Moskva; Leningrad: GGRU, 1931. 26 p. S kartoy [In Rus.]

Vyalov, 1934 – *Vyalov O.S.* Kolodtsy i istochniki Ustyurta [Wells and springs of the Ustyurt region]. *Izvestiya Gosudarstvennogo geograficheskogo obshchestva*. 1934. T. 66. № 1. Pp. 146–175. [In Rus.]

Zhirenshin, 2006 – *Zhirenshin K.A.* Administrativno-politicheskiye reformy 60–90 -kh godov XIX v. v Kazakhstane [Administrative-political reforms of the 60s–90s of the 19th century in Kazakhstan]. *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney. V pyati tomakh*. T. 3. Almaty: Atamura, 2000. P. 447–468. [In Rus.]

Zhivopisnaya Rossiya., 1885 – *Zhivopisnaya Rossiya*. Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [Nice Russia. Our technology in land, historical, ethnic, economic and bytovom meanings] / Pod obshchey red. P.P. Semenova. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. Sankt-Peterburg; Moskva: Izd. Tovarishchestva M.O. Volf, 1885. 452 p. [In Rus.]

Zhiyenalina, 2006 – *Zhiyenalina I.S.* XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy – 1917 zh. aralygynda patshalyk Reseydin qazaq zherin otarlauy: tarikhnalyk zertteu [Colonization of Kazakh lands by tsarist Russia in the second half of the 19th century – 1917: a historiographic study]. Tarikh gyl. kand. avtoref. Almaty, 2006. 34 p. [In Rus.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 881-894
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAMP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ

Өтеубай Қожақұлы¹, Абусад Гафурұлы Асқар^{2*}

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Тарих ғылымдарының докторы, «Тарих» кафедрасының профессоры
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²«Сыр білімі» жайлы мектебі
педагогика ғылымдарының магистрі, тарих пәнінің мұғалімі
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Қожақұлы Ө., Асқар А.Г., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада XIX ғ. 2-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысының сауда-өнеркәсіптік құрылымы мен дамуының өзіндік даму барысының дәрежесі мен жалпы ерекшелігі ашып көрсетіледі. Облыстың «далалық» уездері ауылдарының мал, егін, балық шаруашылықтарының капиталистік қатынастардың кеңейіп дамуы салдарынан өзгерістерге тап болды. Қалалар мен жәрмеңкелер арасындағы шаруашылық байланыстарын жаңа қалыптаса бастаған, яғни ақша-тауар құбылыстары осы кезеңде кең өріс алды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сырдария облысының жалпы дамуында мән беретін шаруашылық саласы – сауданың дамуы. Сауда қатынастарындағы өлкенің өзіндік бір ерекшелігі майда айырбас сауданың кең таралуы. *Нәтижелер.* Зерттеу жұмысында теориялық және әдістемелік мәселелерді жүйелеуде немесе сыни тұрғыда сарапқа салуда кейінгі жылдарда қалыптасқан отар мен метрополия арасындағы, жеке өлкенің даму ерекшеліктері туралы, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен демографиялық құбылыстар арасындағы өзара байланыстылық және заңдылықтар негізге алынды. Тарихи-салыстырма әдісін пайдалана отырып, өлкенің өзіндік даму мәселелерін талқылау барысында жаңа теориялық ойлар негізделді. Мақалада статистикалық мәліметтер, архивтен алынған құжаттар кеңінен қолданылған. *Қорытынды.* XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы аграрлық-өнеркәсіптік қатынастардың шиеленісе түсуі – қазақ ауылдарында да әлеуметтік-таптық жіктелістің күшейіп, қазақ шаруаларының әлеуметтік күшке айнала бастауын көрсетті.

Түйін сөздер: Сауда, өнеркәсіп, Сырдария, Патша үкіметі, шаруашылық, ақша

Дәйексөз үшін: Қожақұлы Ө., Асқар А.Г. XIX ғ. 2-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысындағы сауда мен өнеркәсіптің дамуы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 881-894-бб. [қаз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

РАЗВИТИЕ ТОРГОВЛИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Отеубай Кожакұлы¹, Абусад Гафурулы Аскар^{2*}

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата
доктор исторических наук, профессор кафедры «История»
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²Школа «Сыр білімі»
Магистр педагогических наук, учитель истории
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кожакұлы О., Аскар А.Г., 2025

Аннотация. *Введение.* В этой статье выявлены степень и общие особенности процесса развития торгово-промышленной структуры и развития Сырдарьинской области во 2-й половине XIX – начале XX вв. Животноводческое, растениеводческое и рыбное хозяйство аулов «степных» районов области претерпело изменения в связи с расширением капиталистических отношений. Экономические отношения между городами и ярмарками, т. е. товарно-денежные явления, только что начавшие формироваться, получили в этот период широкий размах. *Цель и задачи исследования.* Развитие торговли является отраслью экономики, имевшей важное значение в общем развитии Сырдарьинской области. Уникальной особенностью региона с точки зрения торговых отношений является широкое распространение мелкой бартерной торговли. *Результаты.* В исследовательской работе основой для систематизации или критического анализа теоретико-методологических вопросов послужили взаимоотношения колонии и метрополии, особенности развития отдельных регионов, взаимосвязи и закономерности социально-экономических проблем и демографических явлений, сложившихся в последние годы. С помощью историко-сравнительного метода были установлены новые теоретические подходы в ходе обсуждения проблем собственного развития региона. В статье широко использованы статистические данные, архивные документы. *Заключение.* Обострение аграрно-промышленных отношений в казахском обществе в начале XX века показало усиление социально-классового расслоения в казахских аулах и начало превращения казахских шаруа в общественную силу.

Ключевые слова: Торговля, промышленность, Сырдарья, царское правительство, экономика, деньги
Для цитирования: Кожакұлы О., Аскар А.Г. Развитие торговли и промышленности в Сырдарьинской области во второй половине и в начале XX в. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 881-894. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

DEVELOPMENT OF TRADE AND INDUSTRY IN THE SYRDARYA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Oteubai Kozhakuly¹, Abusad Gafuruly Askar^{2*}

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata
doctor of historical sciences, professor of the "History" department
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²«Syr bilimi» school
Master of pedagogical sciences, history teacher
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kozhakuly O., Askar A.G., 2025

Abstract. Introduction. In this article in the 2nd half of the 19th century and early 20th century the degree and general features of the development process of the commercial and industrial structure and development of the Syrdarya region during the period are revealed. Livestock, crop and fish farms of villages of the "field" districts of the region were changing due to the expansion of capitalist relations. Economic relations between cities and fairs, that is, money-commodity phenomena, which had just begun to form gained wide scope in this period. *The purpose and objectives of the research.* The development of trade is an economic branch that is important in the overall development of the Syrdarya region. A unique feature of the region in terms of trade relations is the wide distribution of small barter trade. *Results.* In the research work, systematization of theoretical and methodological issues or critical evaluation was based on interrelationships and laws between the colony and the metropolis, about the development features of the individual region, between socio-economic issues and demographic phenomena. Using the historical-comparative method, new theoretical ideas were established during the discussion of the problems of the region's development. Statistical data, documents from the archive are widely used in the article. *Conclusion.* The aggravation of agrarian-industrial relations in the Kazakh society at the beginning of the 20th century showed the strengthening of the social-class division in the Kazakh villages and the beginning of the transformation of the Kazakh peasants into a social force.

Key words: Trade, industry, Syrdarya, Tsar's government, economy, money

For citation: Kozhakuly O., Askar A.G. Development of trade and industry in the Syrdarya region in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 881-894. [In Kaz.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

Кіріспе. XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап, Ресейде капиталистік қатынастардың дамуына байланысты, Қазақстанда отаршылдық жүйенің қалыптаса бастауынан бастап өлкеде сауда, ақша-тауар қатынастары дами түсті. Бұл кезеңде Ресейдің сауда және өсімқорлық капиталы Ресейдің орталық губерниялары мен Қазақстанның далалық аймақтарында делдалдық қызмет атқарды.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғ. бас кезінде Қазақ даласында сауданың үш түрі – айырбас сауда, жәрмеңке және тұрақты сауда орындары болды. Айырбас сауда көбінесе алып сатарлардың қолында болды. Олар өнеркәсіп тауарларын ірі қалалардан арзанға сатып алып, дала қазақтарына қымбатына сатып, үлкен пайда тауып отырды. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Сырдария облысы Ресей империясының құрамында болғандықтан, экономикалық қатынастарда үлкен өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде аймақта сауда мен өнеркәсіптің дамуы қарқын ала бастады. Әсіресе, аймақтың географиялық орналасуы – Орта Азия мен Ресей арасындағы көпір іспетті қызмет атқарып, сауданың кеңеюіне жол ашты.

Сырдария бойындағы ірі жәрмеңкелер – Түркістан, Әулиеата, Шымкент сияқты қалаларда жиі өтіп, тек жергілікті халықты ғана емес, сондай-ақ көрші елдердің саудагерлерін де тартты. Нарыққа ауыл шаруашылық өнімдерімен қатар, колөнер бұйымдары мен сырттан әкелінген тауарлар да шығарылды.

Өнеркәсіп саласы негізінен мақта тазалау, тері илеу, ұн тарту сияқты кішігірім кәсіпорындармен шектелді. Бірақ бұл кәсіпорындардың болуының өзі аймақта капиталистік қатынастардың ене бастағанын көрсетеді. Сонымен қатар, темір жол қатынасының дамуы да өңірдегі экономикалық өсуді жеделдетті.

Қазіргі зерттеулерде Сырдария облысының сауда жүйесіндегі отарлық факторлардың әсері жеткілікті ашылмаған. Сол себепті бұл мақалада XIX ғ. II-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысының сауда-өнеркәсіптік құрылымы мен дамуының өзіндік даму барысының дәрежесі мен жалпы ерекшелігі ашып көрсетіледі. Облыстың «далалық» уездері ауылдарының мал, егін, балық шаруашылықтарының капиталистік қатынастардың кеңейіп дамуы салдарынан өзгерістерге тап болды. Қалалар мен жәрмеңкелер арасындағы шаруашылық байланыстарын жаңа қалыптаса бастаған, яғни ақша-тауар құбылыстары осы кезеңде кең өріс алды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала мазмұны бойынша басты қорытындылар жасауға мүмкіндік берген басты дерек көзі – архив деректері болып саналады. Тек статистикалық әдіс ғана емес, мазмұнды басқа да мәліметтері бар осы баспа дерегінде өте құнды да қажетті деректер жинақталған. Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік тарих архивіндегі 1281, 1396 – қорлардан осы өңірге қатысты бірнеше істер қаралып, мақалада ұсынылды. Оған қоса Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен 469, 1, 17 – қорлардан алынған деректер мақаланың тақырыбын аша түседі.

Теориялық және методикалық мәселелерді жүйелеуде, немесе сыни пиғылда сарапқа салуда біз кейінгі жылдарда «ақтаңдақтарды» зерттеу барысында қалыптасқан отармен метрополия арасындағы, жеке өлкенің даму ерекшеліктері туралы, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен демографиялық құбылыстар арасындағы өзара байланыстылық және заңдылықтар негізге алынған. Тарихи-салыстырмалы әдіс пайдаланылып, өлкенің өзіндік даму мәселелерін талқылау барысында жаңа теориялық тұжырымдар негізделген.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Бұл зерттеуде XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысындағы сауда және өнеркәсіп салаларының дамуы алғаш рет Өлкетану деректері, ресейлік статистикалық жинақтар, сондай-ақ Ресей империясы кезеңіндегі әкімшілік есептерге сүйене отырып, жүйелі түрде талданды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Сырдария облысының отарлық саясат жағдайында экономикалық құрылымының трансформациясын нақты мысалдар арқылы көрсетуінде. Әсіресе, мақта шаруашылығы мен теміржол қатынасының аймақтың әлеуметтік-экономикалық бейнесіне әсері тарихи-экономикалық тұрғыдан тұжырымдалды. Бұған дейін бұл мәселе жалпы Қазақстан аясында қарастырылып келгенімен, Сырдария облысы деңгейінде кешенді түрде жеке талдануы зерттеудің ғылыми жаңалығын құрайды.

Зерттеу барысында XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысында орын алған экономикалық өзгерістер тұңғыш рет кешенді түрде қарастырылып отыр. Бұған дейін бұл мәселе Қазақстан тарихының жалпы контекстінде зерттелсе де, Сырдария облысының өңірлік ерекшеліктері, сауда қатынастарының құрылымы және өнеркәсіптің алғашқы элементтері арнайы талдауға түспеген.

Нәтижелер және оларды талқылау. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясы Қазақстанның оңтүстігін отарлауын аяқтап, Сырдария облысын әкімшілік-экономикалық жағынан толық бақылауға алды. Бұл өзгерістер аймақтың шаруашылығына, сауда қатынастарына және өнеркәсіптің дамуына тікелей әсер етті.

XIX ғ. – XX ғ. бас кезінде Ресей империясынан Сырдария облысына әкелінген тауарлардың бастылары қағаз, жүн бұйымдары, металл бұйымдары, тері, бояу, темір және жез болды. Бұл өз кезегінде облыста сауданың дамуына септігін тигізді. Сырдария облысының маңызды қалалары сауданың нағыз ошағына айналды. Мысалы, 1869 жылы Ташкентке Ресейден 2 485 000 сомның мақта мата бұйымдары, 96 498 сомға жүн бұйымдары әкелінді. Бұдан бөлек қалаларға темір мен мысты және одан жасалынған бұйымдары, қант, спиртті ішімдіктер мен тері әкелу 1869 жылы 5 000 сом мөлшерінде болды [РФ ОМТА. 1281-қор, 7-тізбе, 103-іс, 36-парақ.]. Сырдария облысында да бірнеше өнімдер шығарылып халық арасында кең таралды. Оның ішінде мақта-мата бұйымдары шапандар мен астар аралығына ыңғайлы болды. Орыс сәтендері бүкіл облысқа тарап, көп сұранысқа ие болды.

1872 жылы Сырдария облысы 6 484 012 сом тауарларды шетке шығарды, оның ішінде Ташкенттен 5 601 989 сом, Әулиеатадан – 41 227 сом, Қазалыдан – 314 525 сом мөлшерінде болды [Петровский, 1873: 7]. Бұл тауарлардың 1 132 669 сом мөлшеріндегісі Орынборға, 459 559 сом Троицкіге, 320 428 сом Петропавлға, Семейге 66 284 сом және 130 484 сом тауары Ресейдің басқа қалаларына жіберілді [Петровский, 1873: 7].

Ал сол жылы Ресейден Сырдария облысына 8 710 873 сомның тауары әкелінді [Петровский, 1873: 7]. Әкелінген жалпы мөлшердің – 6 374 118 сом мөлшеріндегі тауары – Ташкентке, 121 854 сомы – Қазалыға, 78 824 сомдікі – Перовскіге және т.б. қалаларға таратылды. Сырдария облысымен сауда байланысын Орынбор және Сібір арқылы жүргізу ұтымды болды. Бұл екі бағыт аса маңызды болды. Волга бойы губернияларына мақта жеткізуге Орынбор жолы жақын болды.

Ресейдің Түркістанмен сауда қатынастарының дамуында Ташкент жәрмеңкесінің үлкен маңызы болды. 1871 жылы көктемгі жәрмеңкеге Ресейден барлығы 216 654 сомның, соның ішінде орыс көпестері арқылы 146 447 сомның, жергілікті саудагерлері арқылы 70 207 сомның тауарлары әкелінді [ӨР МОА. II-469 – қор, 1-тізбе, 13-іс, 54-55-пп.]. Әкелінгендердің ішінен алдыңғы орынды мануфактура бұйымдары иеленсе, сонан соң май, тері, темір, шойын және одан жасалған бұйымдар, қант және т.б. болды. Бұл жылы жәрмеңкеде орыс көпестері 481 010 сомның жергілікті саудагерлер 202 108 сомның, барлығы 683 118 сомның тауарлары әкетілді [ӨР МОА. II-469 – қор, 1-тізбе, 13-іс, 54-55-пп.].

Сауданың дамуы. Сауда тез қарқынмен дамыды. 1875 жылы Қазалы арқылы Ресейден 3880 мың сомның тауары, оның ішінде Сырдария облысына, Ферғана, Зерафшан облыстарына 1413,7 сомның тауары жеткізілді [Смирнов, 1887: 212-213]. Қазалыдан «шикі балық және тірі малды жөнелту» – 1882 жылы А.И. Добромисловтың бағалауынша 1500 мың сом болған [Добромислов, 1873: 42]. Бұл цифрларды XIX ғасырдың 60-шы жылдардағы келтірілген мәліметтермен салыстыра

келіп, Қазалы арқылы тауар тасымалдау жиырма жыл ішінде 10-20 есеге өскенін көреміз. Сырдария облысында Ташкентпен қатар Қазалы қаласы Орта Азия мен Ресей арасындағы сауданың дамуында үлкен маңызды роль атқарды.

Сырдария ішкі Ресеймен және батыс Сібірімен Орта Азия саудасының басты жолына орналасты. Транзитті сауда айналымы біршама маңызды болды. Негізгі жол Бұхарадан шығып, Қазалы арқылы Орынборға жетеді де, одан әрі тауарлар маңыздылығына қарай Ташкент, Орынбор, Ташкент-Петропавловск, Ташкент-Троицк-Бұқара-Троицк болып кете береді. Бұл жолдардың барлығы керуен жолдары еді, олардың ішінде Бұқара-Орынбор жолы Самарқанға дейінгі Орта Азия темір жолымен жалғасты. Сөйтіп, тауарлар Каспий жағалауы арқылы өткен. Петропавловск және Троицкіге Шығыс Ресейден және басқа Батыс Сібірден келіп, Орта Азияға және кері бағыттағы сауда жолы кейінгі кездерде де бұрынғы күйінде қала берді.

Сондықтан да Қазалы қаласының Бұқара мен Хиуадан Орынборға, Орскіге, Троицкіге барар керуен жолында болуы және Сырдария өзенінен өту қолайлығы қалаға бірінші дәрежелі маңыз берді. Осы жағдай 1853 жылы бұл жерде №1 фортты салуға әкелді. Ресей мен Орта Азия хандықтары арасындағы сауда, сонымен қатар түйелерді ауыстыру және өткізу мұндағы қажетті жағдай, оны маңызды пунктке айналдырды.

1861 жылы №1 фортта 96 лавка салынып, 8 орыс, 4 қырғыз, 96 бұқар және 1 хиуалық сауда жасады. 1869 жылы базар алаңында 256 үй және 330 лавка болды. Ірі саудагерлердің сауда айналымдары 45 мың сомға дейін жетті [Очерк, 1869: 274-275].

	1856	1857	1858	1859	1860
Орыс көпестері	3	3	5	7	7
Бұқаралық	23	22	45	86	76
Қырғыз	-	1	3	4	4
Хиуалық	-	-	1	2	1
Барлығы:	26	26	54	99	88

Кесте 1. 1856 жылдан 1860 жылға дейінгі Қазалы қаласындағы сауда орындарының саны [Очерк, 1869: 274-275].

Бұл мәліметтерден Қазалы жерінде сауда керуендері жиі болғанын көреміз. Керуен жолдарының бойында керуен сарайлар, тоқтап дем алуға арналған үйлер болды. Орыс саудагерлері мен азиялық керуендер әр түрлі жолдармен жүрді. Орыс керуендері қазақ бекеттерін жағалап жүрсе, азиялық керуендер қазақ жайлаулары арқылы жүрген. Екі керуен де жолда тоқтап, қазақтармен айырбас сауда жасап отырған. Ресейден нан, иленген тері, жүн және мақта-маталар, темір бұйымдар шығарылып сатылса, Ресейге мал, мақта, жеміс, шай, қағаз бұйымдар сатып алынды. Аталған тауарлардың ішінен астық, иленген тері мен маталар Қазалы арқылы өтті. «Бұл жердің көпестері, – деп жазды А. Янушкевич, – Ірбіт пен Нижний Новгородтан Ресей тауарларына Чугучак пен Құлжа сияқты Қытай қалаларынан шай, жібек маталар, фарфор, әр түрлі ұсақ бұйымдар, ал Ташкент, Бұхара мен Қоқандтан – халат, кілем, күріш, кептірілген жеміс сияқты ұсақ бұйымдар, қазақ даласынан тері, жылқы, қара мал, қой, киіз, түлкі мен басқа аңдардың терілеріне айырбастап отырды» [Янушкевич, 1965: 5].

Қазалы қаласындағы алғашқы орыс көпестері Орынборлық саудагерлер Деевтер, ағайынды Путаловтар, Оглатков және Хрулиндер еді. Орыс көпестерінің приказшиктері көшпенділер ауылын аралап, тауарларға қой, тері, жүн, киіз, май, т.б. жинады. Деевтер мен Путаловтар жыл сайын Орынборға тек қана қойдан 20 мың сом бас, ал тері жүннен 100 мың пұттай жөнелтетін [Янушкевич, 1965: 5].

XIX ғасырдың 60 жылдарының басында орыс көпестерінің айналымы жылына жарты миллион сомға дейін жетті. Ал, бұқаралық пен хиуалықтар жергілікті өнімдермен және бақшалық тағамдармен, ағылшын тауарларымен сауда жасады. Олар Орта Азия халықтарынан – без, дәкі (гүл розасы) киссея, шапан, одеял, қанауыз, шәйі, жібек орамалдар, кілемдер, қытай кестелері, құмандар, мыс шәйнектер, шай мейіз, өрік, шабдалы, бадам, ал күзде жүзім, алма, қара өрік, алмұрт әкелді [Востров, 1968: 147]. Азиялық саудагерлердің сауда айналымдары XIX ғ. 60-жылдары 200 мың сомға дейін жетті.

Сырдария облысында маңыздылығы жағынан екінші орынды 1853 жылы генерал Перовскі өзіне қаратқаннан кейін Перовск форт атанған Ақмешіттегі базар иеленді. Бұл жерде орыс әскерлері гарнизонының орналасуына байланысты сауда өркендеді. Ақмешіт сауда мен айырбас орталығы

болды және оған жердің түкпір-түкпірінен әртүрлі ұлттардың өкілдері ағылып келіп жатты. Олардың кейбіреулері Ақмешіттің ірі сауда орталықтарына жақын орналасқанын ескере отырып, сол жерге тұрақтанып қалса, ал енді біреулер Ақмешітте молшылық көрген соң, қалада тұрақтанып қалды [Востров, 1968: 147].

XIX ғ. 60-жылдардың соңында шиден тоқылған 16 кез төсенішке 2,5 пұт бидай (пұты 50 тиын тұрды) не 3,5 пұт айырбасталатын (пұты 40 т. тұрды). Жергілікті қазақтардың сауда капиталы да дами түсті. Мысалы, қазақ Жұрабайдың 500 мың сомы, Меджұбатқанның 60 мың сомы, ағайынды Қопақбаевтардың 150 мың сомы болған [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1816-іс. 25-п.].

Жәрмеңке кезінде барлық сатылған мал, егіншілік өнімдерімен және т.б. тауарлардың сомасы күміс ақшамен есептегенде 5242 сом 36 тиын болған.

1867 жылы Перовск базарында 137 лавка болды. Оның ішінде бұқардікі – 33, қырғыздікі – 61, ауғандікі – 11 және орыстардікі – 32 лавка еді [Очерк, 1869: 278-279]. Орыс саудагерлері қаланың ірге тасы қаланғаннан бастап, ол кезде 5 болғанымен, өз үйлерінің жанында сауда жасайтын орындары болды, бұқар көпестеріне лавка құрылысын бастауға 1862 жылдан бастап қана рұқсат берілді. Сол жылы алдыңғы бетіне орналасты да, лавкалардың арты түрлі шаруашылық қажеттеріне және тауарлар қоймасына арналған алаң болды.

Перовск қаласында алғашқы орыс көпестері Лебедев, Кирилов, ағайынды Панфиловтар, т.б. болды. 1869 жылы қаладағы сауда орындарының саны, орыс көпестерінде – 64, бұқарлықтар – 572, ташкенттіктер – 82, хиуалықтар – 2, ауғандықтар – 6, қазақтарда – 130 болды, ал 1910 жылы қалада 10 нан және үн сауда лавкасы, 1 тігін машинасы, 1 зергерлік іс, 5 балық сату, 13 жүн және тері қабылдау, 39 бакалея тауарлары, 16 мануфактуралық, 47 ұсақ сауда нүктелері болды [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1816-іс. 25-п.].

Перовскідегі ең ірі сауда фирмасы «Түркістандағы орыс саудасы мен өнеркәсібінің алғашқы пионері» аталған И.И. Ивановтың фирмасы болды [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1772 іс. 34-п.].

Бұл фирма тек қана Сырдария облысында ғана емес, сондай Жетісу өлкесінде де үлкен табыстарға ие болды. 1913 жылы Ивановтар әулеті Ташкент пен Самарқан маңындағы жүзім шарабы зауыттары мен жүзімдіктерге, Перовскіде, Қазалыда сыра қайнату, жасанды мұз зауыты, Бішкекте, Әулиеатада, Верныйда сыра өндірістерде иелік етті. Бұл фирмаларда 5 мыңға дейін тұрақты жұмысшылар қызмет етті [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1772 іс. 34-35, 53 п.].

XIX ғасырдың 70-жылдарында Түркістан базарында 391 лавка болды. Олардың 140 керуен-сарайларға орналасты. Сауда айналымы жылына 315 мың сом мөлшерінде болды. Қалада 4 керуен сарай болды. Мұнда бұқарлықтар, қоқандықтар, ташкенттіктер, қырғыздар сауда жасады. Жергілікті және орыс тауарларынан басқа ағылшындардың сапасыз кездемесі мен шыты да кездесетін [Очерк, 1869: 290-291].

1867 ж. Шымкентте 244 лавка болды. Шымкент базарының жылдық айналымы 250-300 мың сом мөлшерінде болды [Очерк, 1869: 303].

XX ғ. басында Шымкентте 74 мануфактуралық лавка, 87 бакалеялық, 71 ұсақ-түйек, 35 аяқ киім лавкасы сауда жасады, қалада 10 керуен сарай болды [Добромыслов, 1873: 226].

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде қазақтар көбіне қой, ешкі, жылқы, түйе, ірі қара және оның шикізаттарымен сауда жасады. Ресейден өнеркәсіп бұйымдары: мануфактура, қант, галантерея тауарлары келді [Добромыслов, 1873: 226].

Бұл кезеңде облыстағы қалаларда сауда айналымдары арта түсті.

Облыс бойынша тауар айналымы 34 038 675 сом болды, оның ішінде әкелу бағасы 25 040 845 сом болса, әкету бағасы 9 001 830 сом болды [Сулейменов, 1963: 77]. Тауарларды әкелу жағынан алдыңғы орында өнеркәсіп заттары, мануфактура басым болса, әкету жағынан мақта мен мал өнімі басым болды.

Ресейге мал және басқа шикізат өнімдерін әкету өлкеде темір жолдың салынуынан кейін үдей түсті. Мысалы, 1907-1910 жылдары Ташкент-Орынбор темір жолы арқылы жыл сайын орта есеппен алғанда – 466 мың пұт, ал 1911 жылы – 1,1 млн пұт ет тиелген, ал тері-терсек – 540 мың пұт, жүн – 816 мың пұт болған [Сулейменов, 1963: 77].

Қазақстанның оңтүстік өлкесі Ресеймен сауда-тауар айналымында ерекше маңызды рольге ие болды. Мысалы, 1903 жылы Сырдария облысында сауда айналымының жалпы көлемі – 75400 мың сом болса, оның 55 млн сомы Ресейден әкелінген тауарлар, ал 20 млн 400 мың сом тауары облыстан Ресейге шығарылған тауарлар болды [Обзор, 1910: 42]. Тек қана, 1913 жылы осы облыстан сыртқа 6 млн сомның жүн өнімі шығарылған [Галузо, 1965: 98].

Ет және мал Мәскеу, Петербург қалаларына, мал майы Мәскеу және Қазанның сабын қайнататын заводтарына, тері – Мәскеу, Ревель және Владимир губерниясына, малдың ішек-қарны – Берлин, Вена қалаларына шығарылып отырған [Галузо, 1965: 99].

XX ғ. бас кезінде оңтүстік өлкеден астық өнімдері де сыртқа шығарыла бастады. 1908 жылы Ташкент темір жолы арқылы 4,5 млн пұтқа жуық астық өнімдері сыртқа шығарылған. [Обзор, 1910: 42]. Астық өнімдері негізінен Орта Азияға жіберіліп отырды. 1910 жылы Ресейге Сырдария облысынан 66,4 мың пұт астық, 1913 жылы – тек қана 41 мың пұт астық шығарылған, ал 1910 жылы Орта Азияға – 597,7 пұт, ал 1913 жылы – 937 мың пұт астық жөнелтілген [Галузо, 1965: 99].

Облыстағы Қазалы, Перовскі, Ташкент қалалары Троицк, Орынбор және Омскі сияқты қалалардың мықты бәсекелесіне айналды. Бұл туралы Ресей шенеуніктері «Троицк, Орскіге қазақтардың тауарлар алуға келуі азайды, олар өздеріне қажеттілерін Қазалы, Перовскі қалаларынан алып жүр», – деп жазған [Очерк, 1869: 278].

Жәрмеңкелік сауда мөлшері бойынша XIX ғасырдың соңында Ташкент облыстың басқа қалаларын артқа тастады. 1894 жылы Перовскі жәрмеңкесінің сауда айналымы – 1 079 700 сом болса, Әулиеата – 3 323 100, Қазалы – 1 021 500 сом, Әмудария бөлімі – 2 490 000 сом, ал бір ғана Ташкенттің өзінде сауда айналымы 33 715 100 сом болған [Обзор, 1897: 40-42].

Ташкент, Әулиеата қалалары өзінің сауда дамуының жеделдігімен Еуропалық Ресейдің көрші губерниялары мен Қазақстанның көрші облыстарындағы ірі саудагерлер мен көпестердің назарын аударды. Біршама капиталға иелік ете отырып, олар мұны – малдарды сатып алып, үлкен партиялармен Оралға, Волга бойына айдады. Қой еті мен сиыр майы, тері, ат құйрығы мен жалы, базарға шығарылды. Мысалы, Орынборға жыл сайын орта есеппен 200 мың пұт күйдірілген және шикі май, 1 миллион пұт тері сатылған, мұның басым көпшілігі Сырдария облысынан апарылған болатын [Обзор, 1897: 20]. Мал шаруашылығы өнімдері саудагерлер арқылы Мәскеу пен Петербор базарларына да түсе бастады, ал одан Еуропалық тері және ішек ұйымына өтті, ешкі жүні Еуропада үлкен сұранысқа ие болды [Обзор, 1897: 41].

Ауқатты қазақтар мен кулактар малды сату үшін арнайы баға қоюды бастады. Сырдария облысында қысқа мерзім ішінде жел диірмен, мал айыру, тері, май күйдіру, қой терісін тігу, қыш құю т.б. өнеркәсіптері сонымен қатар қожайындары алып-сатарлар мен ірі саудагерлер болып табылатын сауда орындары өмірге келді [Галузо, 1965: 105]. Ташкент, Шымкент және облыстың басқа қалаларының өнеркәсіп өндірістері негізінен ауыл шаруашылық шикізаттарын алғашқы өңдеуден өткізумен айналысты.

Облыстық басқарма шенеуніктері «облыстағы сұраныс иелері зауыт өнеркәсібінің жекелеген бұйымдарын басқа өнеркәсіп орталықтарынан алуды тиімді деп санайды, ал тұрмыс пен өндірістің жақсы жағдайында шикізаттың жоғары бағасына қарамай, салыстырмалы түрде арзан әрі сапалы тауар өндіру мүмкіндігін ескермейтіндігін мойындаған» – деп жазды [Обзор, 1897: 38-40].

Сырдария облысында тауар-ақша қатынастарының дамуымен байланысты, қазақ байлары тек қана мал өсірумен ғана айналысып қойған жоқ, олар сауда, алып-сатарлық және кәсіпшілікпен де айналыса бастады.

Сөйтіп, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында оңтүстік өлкеде сауда-өсімқорлық капиталының дами түсуі өлке экономикасына үлкен әсерін тигізді. Қазақтардың натуралды шаруашылығы бірте-бірте тауарлы, ақшалай шаруашылық түріне айнала бастады, өлкенің Қазақстанның басқа облыстарымен сауда байланысы нығая түсті, алғашқы бай-көпестер шыға бастап, жергілікті базарлар пайда болды.

Сауда мен өнеркәсіптің дамуында теміржолдың рөлі. XIX ғасырдың 60-жылдарының соңғы кезеңінен бастап, Оңтүстік өлкеде капиталистік қатынастардың алғашқы сипаттары пайда бола бастады. Бұл кезеңдерде өлкеде қолөнері, шағын сауда ғана дамыған еді. Өлкенің сауда-экономикалық байланысы тек қана керуен жолдарымен Қазалы, Орынбор, Ташкент, Троицк қалалары арқылы өтті.

XX ғасырдың басында (1901-1906 ж.) Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы, бүкіл Түркістан өлкесінің әлеуметтік-экономикасына үлкен өзгерістер жасады, яғни сауданың, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, өлкеде капиталистік қатынастардың дамуына себеп болды. Орынбор-Ташкент темір жолының ұзындығы 2 090 шақырым болды. Ақтөбе, Шалқар, Қазалы, Перовскі, Түркістан станциялары Қазақстанның Ресей және Орта Азиямен байланыстыратын ірі темір жол пункттеріне айналды [Асылбеков, 1968: 193-194].

1915 жылы Арыс пен Шымкент және 1916 жылы ұзындығы 21 шақырымға созылатын Ленгер темір жолдары салынды. Облыста жаңадан темір жолдар торабының салынуы оның өміріне елеулі өзгерістер енгізді. Біріншіден ол жергілікті жерлерде жұмысшылардың санын көбейтсе, екіншіден – осы темір жолдар арқылы Оңтүстік өлкеге Ресейдің орталық аудандарынан өнеркәсіп тауарлары – темір, май, қант, шәй т.б. келтірілді де, Ресейге – мақта, жемістер, мал, тері т.б. өнімдер жөнелтілді [Заорская, 1915: 112].

Үшіншіден, темір жолдардың салынуы облыстың экономикасына әсер етіп, сауда қатынасының дамуына жол ашты. Мысалы, 1906 жылдың өзінде Шымкент уезінен Еуропалық Ресейге – 240 230 пұт, Әулиеатадан – 296 864, Перовскіден – 1 422 670, Қазалыдан – 134 650, Ташкенттен – 233 923 пұт түрлі тауарлар жіберілген [Заорская, 1915: 112].

1912 жылы Ресейге темір жол арқылы барлығы 18 миллион пұт жүк жіберілді, бұл 1908 жылмен салыстырғанда 4,5 миллион пұт жүк артық жіберілген [Дильмухамедов, 1963: 77].

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Әулиеата, Шымкент, Перовскі және Қазалыда алғашқы нан, арақ-шарап, сыра жасайтын зауыттар пайда болды. Сырдария облысында ірі өнеркәсіп орны Шымкент сантонин зауыты болды. Ол жергілікті шикізат, дала өсімдігі дәрменеден сантонин жасап шығарды. Осы зауыттың негізін қалаған Орта Азияның ірі көпесі Н.И. Иванов болды. Ол 1883 жылдың жазында Орынбор көпесі Н.П. Санниковпен бірігіп Шымкентте «Сантонин» атты серіктік құрды [Дильмухамедов, 1963: 77].

Зауытқа керекті құрал-жабдықтар, машиналар, механизмдер Германиядан (Дармштадт, Мерка зауыты) әкелініп, зауыттың құны 400 000 сомға түсті [РФ ОМТА. 1396-қор, 1-тізбе, 24-іс. 35-п.]. Көп ұзамастан зауыт іске қосылып, өнім бере бастады. 1885 жылы зауыт 500 пұтқа дейін өнім шығарып, жылдық капитал айналымы 155 000 сомға жетті [Добромыслов, 1873: 202]. Шымкент сантонин зауыты Сырдария облысы бойынша ірі кәсіпорынға айналды, алайда оның шығарған өнімінің көпшілігі Германияға жіберілді. Зауыт жылына 4-5 ай жұмыс істеді. Дүние жүзінде сантонин шығаратын зауыт Алжирде және Шымкентте ғана болды [Средняя, 1895: 165-166]. Өндірілген өнімнің саны көп болған сайын, бірінші бесжылдыққа қарағанда, екінші бесжылдықта оның бағасы төмендеді және одан түсетін қосымша пайда да азайды. Сондықтан да фирма келесі жылы өндірісті қысқартып, сантонинге үлкен монопольдық бағалар қойды. Нәтижесінде сантонинге деген дүниежүзілік сұранысты пайдаланып, зауыт қайтадан ірі пайдалар тапты.

XIX ғасырдың аяғында Сырдария облысының Ташкент уезінде 16-дан астам мақта тазалау зауыттары іске қосылып, 1897-98 жылдары, 170 860, 1898-99 жылдары 152 960 пұт мақта талшығын бере бастады. Осының артынша Шымкент уезінде мақта тазалау зауыттарын салу жұмысы қолға алынды. Соның нәтижесінде 1896-1897 жылдары 4 мақта тазалау зауыты 20 520, ал 1898 жылдары 37 100 пұт мақта талшығын берді [Гейер, 1909: 295].

1885 жылы Шымкент уезінде де 37 ұсақ кәсіпорын, 1 зауыт және 81 диірмен кәсібінде 246 жұмысшы болған, ал Әулиеата уезінде – 13 кәсіпорында 847 жұмысшы, Түркістан уезінде – 15 кәсіпорында 68 жұмысшы, Перовскіде – сыра қайнататын зауытта – 4 жұмысшы, Қазалыдағы сыра қайнататын зауытта – 9 жұмысшы болған. Ал, жалпы бұл уездерде 68 кәсіпорында, 81 диірменде 374 жұмысшы болған [Смирнов, 1887: 329-331].

1910 жылы Шымкентте – 38, Перовскіден – 5, Әулиеатада – 17, Қазалыда – 10 фабрика-зауыты жұмыс істеді. Бұл өнеркәсіп орындарында 500-ге жуық жұмысшы, оның 300 – Әулиеатаның 17-зауытында жұмыс істеген [Адрес, 1910: 190-197].

1912 жылы Келес, ал 1914 жылы – Велико-Алексеевский мақта тазалау заводтары салынды.

Облыста арақ-сыра жасайтын зауыттардың саны арта түсті. 1880 жылы Қазалы уезінде сыра қайнататын зауыт жұмыс істей бастап, оның өнімі 900 шелек сыра болып, жылына 4 мың сом пайда құрады. 1881 жылы, Қазалыда арақ-шарап, ал 1886 жылы екінші сыра қайнататын зауыт ашылды [Обзор, 1887: 126]. Осындай зауыт XIX ғасырдың аяғына таман Перовскіде салынып, жылына 16 000 шелек сыра бере бастады [Қалиев, 1980: 5]. Сондай-ақ облыста 9 тері илейтін зауыттар болды, олар жылына 30 000 тері шығарып отырды. Облыста тері өндірудің зауыттық типінде бірінші іскерлер орыс капиталистері: Хлудов, Куванцев, Терексов, Зубков т.б. болды [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс. 199-п.].

1871 жылы Шымкент уезінде бір ғана тері өңдеу зауытында өндірілген өнімнің жылдық құны 300 сом болды, онда 10 жұмысшы жұмыс істеді [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс. 3-п.].

Уездер	Тері зауыттардың саны	Өнімділік сом есебімен	Бір тері зауытқа өнімділік сом есебімен
Түркістан уезі	11	8 260	751
Шымкент уезі	15	1 200	80
Әулиеата уезі	4	820	205
Барлығы:	30	10 280	1 756
Облыс бойынша	161	315 748	1 961

Кесте 2. XIX ғасырдың аяғында (1898 ж.) Сырдария облысының қалалар мен уездердің орналасқан тері зауыттарының жалпы шығарған өнімі [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс.].

1895 жылы облыста 106 кустарлық және фабрика-зауыттық типтегі тері өндірістері болды, олардың өндірілген өнімнің құны 289 550 сом болды, ал 1912 жылы олардың саны 38, өнімінің құны 1449 мың сом болған.

Сырдария облысында бір тері зауытының 1889 жылғы өнімінің құны орташа есеппен – 1961 сом, ал 1912 жылы – 38131,5 сом болған. Облыстың тері зауыттары 1911 және 1912 жылдары неғұрлым өнімдірек жұмыс істеді. Бір тері зауыттың өнімі 1911 жылы – 2415,5 тері, 1912 ж. – 3815,9 тері болған, ал өндірілген өнім табысы 1911 ж. – 23765,9 сом, 1912 ж. – 38131,5 сом болған, ал 1 – тері зауытына 7 – 7,5 жұмысшыдан келген [Дильмухамедов, 1963: 104].

XX ғасырдың басында Қазақстан бөлігінде Сырдария облысының ауылшаруашылық шикізаттарын қайта өңдейтін кәсіпорындар саны өсті. 1904 жылы 602 кәсіпорын 1 486 жұмысшысымен болса, 1906 жылы – олардың саны 900-ге, жұмысшылардың саны 2 000 – адамға жеткен [Дильмухамедов, 1963: 104]. Сондай-ақ облыста ұн, жарма тартатын кәсіпорындар (Әулиеата, Шымкент) пайда бола бастады. Олардың шығарған өнімдері жергілікті халықтардың қажеттілігін, мұқтажын өтеуге ғана жұмсалды.

1902 жылы облыста 10-ға дейін жұмысшылары бар зауыттардың саны 88, жалпы жұмысшысы – 379 адам болған, ал 10-нан – 49-ға дейін – 39 – 857. 50-ден – 99-ға дейінгі жұмысшылары бар зауыттар – 6 374 жұмысшы, яғни – барлығы 133 зауытта 1 610 – адам жұмыс істеген [Погожев, 1906: 16].

Жылдар	1900	1903	1905	1907	1909	1911	1913	1916
Адам саны	765	670	815	760	970	1 011	955	1 075

Кесте 3. 1900 жылдан – 1916 жылға дейін Сырдария облысындағы қайта өңдеу өнеркәсібінде істеген жұмысшылар саны [Погожев, 1906: 16].

1913 жылдың аяғында облыста небәрі 183 өнеркәсіп қана жұмыс істеді, оның жылдық айналымы 15 165 420 сом болды [Заорская, 1915: 118]. Өнеркәсіптің құрылымында өндіріс орындарының үлес салмағы былайша таралды: 46% – мақта тазартатын зауыт, 16% – спирт тазартатын зауыт, 8% – диірмен, 6% – жүн жуатын, 6% – сыра қайнататын, 2% – типография, ал қалғандары өндірістің 1%-ын құрады [Заорская, 1915: 120-124].

Облыстың өнеркәсіп өнімінің орташа құны 8 271 сом болды, алайда орналасуы барлық жерлерде бірдей болмады. Мысалы, Шымкентте – 18, Әулиеатада – 25, Перовскіде – 9, Қазалыда – 4 өнеркәсіп орны болды [Заорская, 1915: 120-124].

Облыста сондай-ақ қолөнер кәсібі де дамыды. Ресей чиновнигі А. Скворцов өзінің жазбаларында «Қазақтар шеге, біз, пышақтың күшімен ағаштан керемет ою-өрнек жасайды. Бар мәселе – қолөнер шеберлігінде, шеберде ғана» [Скворцов, 1910: 264], – деп жазды. Облыстың генерал-губернаторының есебінде қазақ қолөнершілерінің шеберлігі туралы «Жергілікті шеберлер, суретшілер, ағаш ұстасы – орыс шеберінен бір де кем түспейді, олар өздерінің жоғарғы шеберлігімен көзге түседі» [Официальный, 1900: 79], – деп мойындауға мәжбүр болған.

Қолөнер өндірісі арасында – тоқыма, тігін, құмыра өндірісі, тері өңдеу өндірісі және т.б. дамыды. Алайда фабрикалық өнімдердің әкелінуі, қолөнер өндірісін төмендетіп жіберді. Мәселен, П. Маевтің мәліметі бойынша 1871 ж. бір ғана Ташкенттің өзінде тері өңдейтін 541 цех болған, ал 1885 ж. Сырдария облысының есеп мәліметі бойынша 76 цехта 152 шебер жұмысшылары болса, 1892 жылы олардың саны 66-ға төмендеген [Маев, 1874: 264].

1909 жылғы мәлімет бойынша облыста қолөнер өндірісінің табысы 10-12 млн. болған, онда 20-25 мыңдай адам жұмыс істеген.

Қолөнершілердің орташа табысы – 190 сом болды. Қолөнер шеберханаларында 5-6 адамнан істеді. Алтын, күміс шеберлері жылына – 276 сомдай, тігіншілер – 135,2 сом, мыс және темір шеберлері – 95,1 сомдай ақша тауып отырған. Ұсақ қолөнершілер сағатына 10-15 тиыннан алды [Маев, 1874: 264].

1910 жылы Сырдария облысында қолөнершілермен қарапайым қолөнершілердің (Кустарники) саны – 12 610 болса, 1912 жылы – 11 320, 1914 жылы – 12 250, 1916 жылы – 15 600 жеткен [Казахстан, 1968: 250].

Жай қарапайым қолөнершілердің саны аз мөлшерде ғана өсіп отырды. Көпшілігі кедейленгеннен кейін өндіріс орындарына барып, жұмысшылар санын толықтырып отырды.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ ауылдарында капиталистік қатынастардың кең түрде тарала бастауына байланысты әлеуметтік-жіктелістер күшейе түсті. Мал мен жердің ірі бай-феодалдардың қолында шоғырлануы қазақ шаруаларының тұрмысының нашарлап, кедейленуіне алып келді. Көпшілік шаруалар өндіріс орындарына, казак станицаларына жұмысқа жалданып, яғни шеткәсіптікке бой ұрды. Шеткәсіптікпен айналысу Қазақстанда бұл кезеңде кең етек жайды. Мысалы, 1910 жылы Қазалы уезінен сыртқа – 3 718 адам, Шымкент уезінен – 5 882, Перовскіден – 3 351, Әулиеатадан – 1 850 адам кетсе, 1911 жылы бұл көрсеткіштер: 3 946, 5 975, 3 762, 1 934 адамға жеткен [Обзор, 1912: 122, 133]. Шеткәсіптікке кетушілердің көпшілігі орыс кулактары мен қазақ байларының шаруашылығында жұмыс істеген. Қазалы және Перовскі уезінде жалдамашылар Арал және Сырдария балық кәсіпшілігінде жұмыс істеді.

Уездер	Шеткәсіпшілердің саны	Олардың ішінде пайыз есебімен				
		Ауыл шаруашылық жұмысшылары	батырақтар	бақташылар	Қара жұмысшылар	балықшылар
Әулиеата	8 878	26,1	30,2	21,9	5,3	-
Шымкент	18 285	63,3	5,0	5,2	-	-
Қазалы	15 349	5,3	2,5	16,4	16,1	34,4
Барлығы	45 512	94,7	37,7	43,5	21,4	34,4

Кесте 4. XIX ғ. 90-шы жылдарындағы Сырдария облысындағы шеткәсіптікке кетушілердің жұмыс түрі бойынша бөлінуі [Обзор, 1912: 122, 133].

Сырдария облысында жалдамалы жұмысшылар көбіне ауылшаруашылық жұмыстарында және балық кәсіпшілігінде жұмыс істеді.

1910 жылы шетке кәсіп іздеп кетушілердің саны облыс бойынша – 39 000 болса, 1911 жылы – 41 653-ке жеткен. Бұған мақта, металл, ағаш өңдейтін, тамақ өнімдерін өндіретін қолөнер кәсібіндегі жұмысшыларды қосқанда – 43 049 адам жұмыс істеген [Обзор, 1912: 121, 126].

Ұлттық құрамы жағынан алғанда, оның қазағы мен қырғызы – 394, орысы – 1 286, өзбегі – 1 611, тәжігі – 151, дунгандар – 28, басқалары – 149 болған [Турсунов, 1962: 66].

Облыста жұмысшы табының қалыптасуындағы қайнар көздерінің бірі – Ресейдің Орталық губернияларынан келген орыстың кедей мұжықтары болды. Олар өнеркәсіп иелеріне, кейін байыған орыс көпестеріне және қазақ байларына жалданып жұмыс істеді.

Жергілікті жердегі жұмысшылардың жұмысы өте ауыр болды. Ресми мәліметтерге қарағанда өнеркәсіп орындарында жұмыс күні 17-18 сағатқа дейін, ал көптеген кәсіпорындарында жұмыс уақытының мерзімі – шектелмеді, яғни күннің шығуы мен батуы аралығында толығымен жұмыс істесе де, олардың жылдық жалақысы 180 сомнан аспады [Заорская, 1915: 54]. Мұндай мардымсыз жалақылар ешнәрсеге де жетпейтін еді.

Өндіріс орындарында әйелдердің және балалардың да еңбектері кеңінен қолданылды. 15-17 жастағылар күніне – 25 тиыннан, 12-жастағылар 20 тиыннан, ал әйелдер еркектерден 40-50 пайыз кем алды. Ал шет кәсіпшілікпен айналысатын жұмысшылардың жалақысы жылына орта есеппен 173 сомнан, күніне 40 тиыннан аспады [Турсунов, 1962: 130, 133].

Облыс жұмысшыларына дәрігерлік-медициналық көмек көрсетілмеді. Соның салдарынан мыңдаған адамдар жұқпалы т.б. аурулардан қаза тапты. Облыс бойынша небәрі 116 кроваттық дәрігерлік аурухана болды. Оны жан басына бөлгенде 5 775 адамға бір орыннан, ал әрбір дәрігерге 15 952 адамнан келуші еді [Серебрянный, 1930: 14]. Жұмысшылар да қапас, лас жерлерде тұрды.

Осындай кәсіпорындарда жұмысшылар мерзімді уақытта ғана жұмыс атқарды, олардың едәуір бөлігі ауылдардың қалаға жұмыс іздеуге келгенмен өлкеде жұмысшы табының тұрақты кадрларын дайындауға қосқан үлесі болды. Олардың құрамы бірдей болмай, үнемі өзгеріп отырды.

Өнеркәсіптің тұрғылықты ұлт кадрлары Әулиеата, Шымкент, Перовск, Ташкент, Түркістанмен, облыстың территориясынан өтетін темір жол бойларында және тау-кен өнеркәсіп орындарында қалыптасты. Мұндағы жұмысшылардың ұлттық құрамы да бірдей болған емес. Атап айтқанда, өзбектер – 44,5 пайыз, қазақтар – 10,9 пайыз, тәжіктер – 4,2 пайыз, орыстар – 35,5 пайыз, басқалары – 4,9 пайыз болды [Заорская, 1915: 130-131].

Колониалдық фактордың талдануы. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Сырдария облысы Ресей империясының отарлық саясатының тікелей ықпалына түсті. Бұл кезеңде колониалдық әкімшілік жүйе жергілікті халықтың экономикалық өміріне ауыр салмақ түсірді, ол өз кезегінде аймақтық әлеуметтік-экономикалық қайшылықтардың ұлғаюына әкелді.

Біріншіден, салық жүйесі жергілікті халыққа ауыр тиді. Патша өкіметі отар аймақтардан үнемі қаржылай түсім алуды көздеді. Мысалы, қазақтар мен басқа да жергілікті тұрғындардан бекітілген салықтар жиі әділетсіз және ауыр болды. Олардан тек мал мен өнімнен ғана емес, кейде адам басына да салық салынды. Бұл шаруашылықты төмендетіп, халықтың өмір сүру деңгейін күрт төмендетті.

Екіншіден, міндеткерлік жүйесі – жергілікті халықтың күштеп еңбекке тартылуы – отарлық басқарудың тағы бір ауыр формасы болды. Қазақтар мен ауыл шаруашылығымен айналысатын халықтан жол салу, бекіністер тұрғызу, патша әскерлеріне қызмет ету сияқты жұмыстар міндеттелді. Бұл міндеттер экономикалық тұрғыдан жергілікті қауымдастықтардың әл-ауқатына кері әсерін тигізді.

Үшіншіден, патша өкіметінің экономикалық мүддесі негізінен өзінің өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы салаларын дамытуды көздеді, ал бұл мақсатқа жету үшін жергілікті ресурстарды ұрланып, халықтың мүддесі ескерілмеді. Мысалы, мақта өндірісін күшейту арқылы өңірдің шикізаттық бағыттағы қызметіне көшуі жергілікті шаруашылықтың дәстүрлі түрлерінің ығысуына әкелді.

Соңында, жәрмеңке жүйесіндегі патша өкіметінің үстемдігі жергілікті сауда қатынастарына шектеу қойды. Үлкен сауда орталықтары мен жәрмеңкелер ресейлік және өзге ұлттардың саудагерлерінің бақылауында болды, ал жергілікті халық көбінесе төменгі топқа ығыстырылды. Бұл саудадан түскен пайданың көп бөлігі сыртқа ағылып, жергілікті экономика әлсіреді.

Осылайша, колониалдық әкімшілік жүйе мен жергілікті халық арасында экономикалық қарама-қайшылықтар салық салу, міндеткерлік, экономикалық мүдделердің қарама-қайшылығы және сауда үстемдігі сияқты нақты механизмдер арқылы көрініс тапты. Бұл үдерістер аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тежеу салды және отарлық биліктің халыққа қарсы ұстанымын айқындады.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Сырдария облысында сауда мен өнеркәсіптің дамуы өңірдің әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге бейімделе бастағанын көрсетті. Темір жолдардың салынуы, жәрмеңкелердің көбеюі, жергілікті халықтың сауда қатынастарына араласуы – барлығы өңірдің экономикалық әлеуетін арттыруға ықпал етті. Бұл кезең Қазақстанның отарлық басқару жағдайында нарықтық қатынастарға біртіндеп енгенін байқатады.

Қорытындылай келе, бұл кезең Сырдария облысы үшін сауда мен өндірістік құрылымдардың қалыптасуына негіз болған тарихи дәуір болды. Аймақтың экономикалық дамуы – болашақтағы индустрияландыру мен нарықтық қатынастардың алғышартына айналды.

Қорытынды. К. Маркс капиталистік қоғамға өту кезеңіндегі өндіріс күштер туралы: «Буржуазиялық қоғамға дейінгі қарым-қатынастардың ыдырауымен, өндірістің ескі әдістері, қоғамдық, патриархалдық, феодалдық және т.б. ыдырайды және жалдама жұмыстың элементтері пайда бола бастайды, бос жұмысшылар саны өседі» деп жазған еді [Маркс, 1857: 41]. Бұл тұжырым XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді айқындауға мұрындық етеді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде өлкеде өнеркәсіп өндірісі дами түсті. Қайта өңдеу өнеркәсібі, темір жол жұмысшылары сондай-ақ қолөнер кәсібіндегі жұмысшылар санының өсуі – қазақ қоғамына капиталистік қатынастардың енуінің күшейгенін көрсетті. Темір жол құрылысының салынуы өлкенің Ресеймен, Орта Азиямен және Қазақстанның басқа да аймақтарымен экономикалық сауда байланыстарын күшейтті.

Сырдария облысындағы өнеркәсіп өндірісінің Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда өзіндік даму ерекшелігі болды. Ол ерекшелік – бұл өлкеде жұмысшылардың көпшілігінің ауыл шаруашылық, қайта өңдеу өнеркәсібінде сондай-ақ балық кәсіпшілігінде шоғырлануы болды, ал тау-кен және темір жол бойында – жұмысшылар өте аз болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы аграрлық-өнеркәсіптік қатынастардың шиеленісе түсуі – қазақ ауылдарында да әлеуметтік-таптық жіктелістің күшейіп, қазақ шаруаларының әлеуметтік күшке айнала бастауын көрсетті.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысында орын алған экономикалық өзгерістер – аймақтың отарлық билік жағдайында біртіндеп нарықтық қатынастарға бейімделуінің айқын дәлелі. Сауда қатынастарының кеңеюі, ішкі және сыртқы жәрмеңкелердің белсенді жұмыс істеуі, аймақаралық тауар айналымының ұлғаюы – өңірдің экономикалық дамуына серпін берген негізгі факторлар болды.

Сол кезеңде қалыптаса бастаған өнеркәсіптік нышандар – ауыл шаруашылығына қызмет ететін шағын кәсіпорындар, әсіресе мақта тазалау, ұн тарту, тері өңдеу мен сабын қайнату өндірістері – аймақтың шаруашылық құрылымына жаңа элементтер қосты. Бұл кәсіпорындар халықтың еңбек бөлінісіне, жаңа кәсіби дағдыларды меңгеруіне және жергілікті экономиканың әртараптануына ықпал етті.

Орынбор–Ташкент теміржолының салынуы – өңір үшін ерекше маңызға ие инфрақұрылымдық өзгеріс болды. Ол тауар айналымын жеделдетіп қана қоймай, Сырдария облысын Ресейдің ішкі нарығымен және Орталық Азиямен тығыз байланыстыра түсті. Теміржол тек экономикалық емес, сонымен бірге әкімшілік және саяси бақылауды күшейту құралына айналды.

Жалпы алғанда, бұл кезең – Сырдария облысының сауда және өнеркәсіп салалары бойынша алғашқы экономикалық модернизация кезеңі ретінде сипатталады. Бұл үдерістер XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақстанның басқа өңірлерінде байқалған экономикалық өзгерістердің бастамасы ретінде ерекше тарихи маңызға ие.

Дереккөздер

РФОМТА – Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік тарих архиві
ӨРОМА – Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

RFOMTA – Resei Federasiyası Ortalyq memlekettik tarih arhivı [Central State Historical Archive of the Russian Federation]

OROMA – Ozbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivı [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]

Әдебиеттер

Адрес, 1910 – *Адрес-справочник Туркестанского края за 1910 г.* Ташкент, 1910. 380 с.

Асылбеков, 1968 – *Асылбеков М.Х.* Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX начало XX вв. Казахстан в канун Октября. Алматы, 1968. С. 149-176.

Востров, 1968 – *Востров В., Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). Алматы, 1968. 254 с.

Галузо, 1965 – *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алматы: Наука, 1965. 345 с.

Гейер, 1909 – *Гейер И.И.* Туркестан. Ташкент, 1909. 346 с.

Дильмухамедов, 1963 – *Дильмухамедов Е.Д., Маликов Ф.* Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана: Вторая половина XIX-начало XX веков. АН КазССР Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата: Издат. АН КазССР, 1963. 271 с.

Добромыслов, 1912 – *Добромыслов А.И.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент. Ташкент, 1912. 161 с.

Заорская, 1915 – *Заорская В., Александр К.* Промышленные заведения Туркестанского края. СПб., 1915. 557 с.

Казахстан, 1968 – *Казахстан в канун Октября.* Алматы, 1968. 284 с.

Қалиев, 1980 – *Қалиев Ы., Шілдебаев Е.* Дария жағасындағы қала. Алматы: Қазақстан, 1980. 96 б.

Маев, 1874 – *Маев П.* Азиатский Ташкент. В кн.: Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4. СПб., 1874.

Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857-1859 годов. Соч. Т. 46.

Обзор, 1887 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1886 г.* Ташкент, 1887. 392 с.

Обзор, 1897 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1894 г.* Ташкент, 1897. 141 с.

- Обзор, 1910 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г.* Ташкент, 1910. 69 с.
- Обзор, 1912 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 г.* Ташкент, 1911; за 1911 г. Ташкент, 1912.
- Официальный, 1900 – *Официальный отчет Сыр-Дарьинского генерал-губернатора за 1888 г.* Ташкент, 1900.
- Очерк, 1869 – *Очерк внутренней торговли Киргизской степи // Туркестанский сборник.* Т.5. СПб., 1869. С. 262-336.
- Петровский, 1873 – *Петровский Н.Ф.* Материалы для торговой статистики Туркестанского края. Ташкент, 1873. 91 с.
- Погожев, 1906 – *Погожев А.В.* Учет численности и состава рабочих в России. СПб., 1906. 224 с.
- Серебрянный, 1930 – *Серебрянный М.М.* Географический историко-экономический очерк. Чимкент, 1930.
- Скворцов, 1910 – *Скворцов А.* Кустарные промыслы. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Ташкент, т.4. 1910. 208 с.
- Смирнов, 1887 – *Смирнов Е.* Сыр-Дарьинская область. СПб., 1887. 356 с.
- Средняя, 1895 – *Средняя Азия, Альманах Научно-литературный сборник с календарем на 1896 г.* Ташкент, 1895. 336 с.
- Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX вв. Алматы, 1963. 410 с.
- Турсунов, 1962 – *Турсунов Х.* Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1962. 428 с.
- Янушкевич, 1965 – *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1965. 267 с.

References

- Adres, 1910 – *Adres-spravochnik Turkestanskogo kraia za 1910 g.* [Address directory of the Turkestan region for 1910]. Tashkent. 1910. 380 p. [in Russian]
- Asylbekov, 1968 – *Asylbekov M.H.* Razvitie seti zheleznih dorog Kazahstana v konce XIX nachalo XX vv. Kazakhstan v kanun Oktyabrya [Development of the railway network of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries. Kazakhstan on the eve of October]. Almaty. 1968. Pp. 149-176. [in Russian]
- Dil'muhamedov, 1963 – *Dil'muhamedov E.D., Malikov F.* Ocherki istorii rabocheho klassa dorevolucionnogo Kazahstana: Vtoraya polovina XIX-nachalo XX vekov [Essays on the history of the working class of pre-revolutionary Kazakhstan: Second half of the 19th - early 20th centuries]. AN KazSSR Institut istorii, arheologii i etnografii im. C.C. Valihanova. Alma-ata: Izdat. AN Kaz SSR. 1963. 271 p. [in Russian]
- Dobromyslov, 1912 – *Dobromyslov A.I.* Goroda Syrdar'inskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata i Chimkent [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata and Chimkent]. Tashkent. 161 p. [in Russian]
- Galuzo, 1965 – *Galuzo P.G.* Agrarnye otnosheniya na yuge Kazahstana v 1867-1914 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867-1914]. Almaty: Nauka. 1965. 345 p. [in Russian]
- Gejer, 1909 – *Gejer I.I.* Turkestan [Turkestan]. Tashkent. 1909. 346 p. [in Russian]
- Kazakhstan, 1968 – *Kazakhstan v kanun Oktyabrya.* [Kazakhstan on the Eve of October]. Almaty. 1968. 284 p. [in Russian]
- Maev, 1874 – *Maev P.* Aziatskii Tashkent [Asian Tashkent]. V kn.: Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraia. Vyp. 4. SPb., 1874. [in Russian]
- Marks – *Marks K., Engel's F.* Ekonomicheskie rukopisi 1857-1859 godov [Economic manuscripts of 1857-1859]. Soch. T.46. [in Russian]
- Obzor, 1887 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1886 g.* [Review of the Syr Darya region for 1886]. Tashkent. 1887. 392 p. [in Russian]
- Obzor, 1897 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1894 g.* [Review of the Syr Darya Region for 1894]. Tashkent. 1897. 141 p. [in Russian]
- Obzor, 1910 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1908 g.* [Review of the Syr Darya Region for 1908]. Tashkent. 1910. 69 p. [in Russian]
- Obzor, 1912 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1910 g.* [Review of the Syr Darya region for 1910]. Tashkent, 1911; za 1911 g. Tashkent, 1912. [in Russian]
- Oficial'nyi, 1900 – *Oficial'nyi otchet Syr-Dar'inskogo general-gubernatora za 1888 g.* [Official Report of the Syr Darya Governor-General for 1888]. Tashkent. 1900. [in Russian]
- Petrovski, 1873 – *Petrovski N.F.* Materialy dlya torgovoj statistiki Turkestanskogo kraia [Materials for trade statistics of Turkestan region]. Tashkent. 1873. 91 p. [in Russian]
- Pogozhev, 1906 – *Pogozhev A.V.* Uchet chislennosti i sostava rabochih v Rossii [Accounting for the Number and Composition of Workers in Russia]. SPb., 1906. 224 p. [in Russian]
- Qaliev, 1980 – *Qaliev Y., Şildebaev E.* Daria jağasyndağy qala [A city by the river]. Almaty: Qazaqstan. 1980. 96 p. [in Kazakh]

- Serebryannyi, 1930 – *Serebryannyi M.M.* Geograficheskii istoriko-ekonomicheskii ocherk [Geographical historical-economic essay]. Chimkent. 1930. [in Russian]
- Skvorcov, 1910 – *Skvorcov A.* Kustarnye promysli. Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Dar'inskoi oblasti [Handicrafts. Collection of Materials for Statistics of the Syr Darya Region]. Tashkent. t.4. 1910. 208 p. [in Russian]
- Smirnov, 1887 – *Smirnov E.* Syr-Dar'inskaya oblast' [Syr Darya region]. SPb., 1887. 356 p. [in Russian]
- Srednyaya, 1895 – *Srednyaya Aziya*, Al'manah Nauchno-literaturnyi sbornik s kalendarem na 1896 g. [Central Asia, Almanac Scientific and literary collection with a calendar for 1896]. Tashkent. 1895. 336 p. [in Russian]
- Suleimenov, 1963 – *Sulejmenov B.S.* Agrarnyi vopros v Kazahstane poslednei treti XIX – nachala XX vv. [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the 19th – early 20th centuries]. Almaty. 1963. 410 p. [in Russian]
- Turkestantskii, 1869 – Ocherk vnutrennoi torgovli Kirgizskoi stepi. Turkestantskii sbornik [Essay on the internal trade of the Kirghiz steppe. Turkestan collection]. T. 5. SPb., 1869. 336 p. [in Russian]
- Tursunov, 1962 – *Tursunov H.* Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii i Kazahstana [The 1916 Uprising in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent. 1962. 428 p. [in Russian]
- Vostrov, 1968 – *Vostrov V., Mukanov M.S.* Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX vv.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late 19th – early 20th centuries)]. Almaty. 1968. 254 p. [in Russian]
- Yanushkevich, 1965 – *Yanushkevich A.* Dnevnik i pis'ma iz putishestviya po kazahskim step'yam [Diaries and letters from a journey through the Kazakh steppes]. Alma-Ata. 1965. 267 p. [in Russian]
- Zaorskaya, 1915 – *Zaorskaya V., Aleksandr K.* Promyshlennye zavedeniya Turkestantskogo kraia [Industrial establishments of the Turkestan region]. Peterburg. 1915. 557 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 895-906
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_895-906

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И РЕПРЕССИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XX ВЕКЕ

Самал Сагнайкызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби (пр. Аль-Фараби 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, ст. преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби (пр. Аль-Фараби 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан), кандидат юридических, декан факультета довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби (пр. Аль-Фараби 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан), магистр исторических наук, преподаватель
<https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сагнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С., 2025

Аннотация. *Введение.* Коллективизация 1920–1930-х годов представляет собой ключевой этап советской аграрной политики, ставший в истории Казахстана катализатором масштабных социально-экономических преобразований, сопровождавшихся разрушением традиционной системы хозяйствования и насильственной трансформацией сельского населения. Эти процессы привели к коренному изменению социального уклада, разрушению традиционных форм хозяйствования, утрате значительной части интеллектуальной и хозяйственной элиты. Особую роль в осуществлении репрессивной политики сыграли советские правоохранные и судебные органы, проводившие массовые аресты, конфискации, депортации и физическое уничтожение казахской знати. *Цель и задачи.* Целью исследования является анализ деятельности советских правоохранных органов как инструмента репрессивной политики в Казахстане в 1920–1930-х годах. Исследуются методы и масштабы репрессий в контексте коллективизации, а также их влияние на социальную, экономическую и правовую трансформацию казахского общества. Особое внимание уделяется административно-командным методам, нарушениям прав человека и последствиям насильственного вмешательства в традиционный уклад жизни. *Материалы и методы.* В исследовании применены исторические и логические методы анализа. В 1925–1932 годах правоохранные органы стали орудием репрессий, что привело к разрушению традиционного уклада и социальной дестабилизации. Использованы архивные материалы и публикации «Еңбекші Қазақ». *Результаты.* Конфискация имущества баев и репрессии против них стали важным элементом аграрной политики советской власти в Казахстане в 1920-х годах. Массовые аресты, принудительное выселение и насильственное переселение крестьян, поддерживавших традиционный уклад жизни, сопровождались насилием и жестоким преследованием. Это создало атмосферу страха и вынудило многих казахов эмигрировать в

Китай и другие государства, что усугубило социально-экономическое положение региона. *Заключение.* После Октябрьской революции власти стремились ликвидировать зажиточные слои общества. В Казахстане это проявилось в 1927-1928 годах через конфискацию имущества и коллективизацию, что разрушило традиционный уклад. Советские правоохранительные органы преследовали зажиточные слои населения, что привело к репрессиям, насильственному переселению и демографическим потерям.

Ключевые слова: Коллективизация, репрессии, советские правоохранительные органы, традиционный уклад, конфискация имущества, социально-экономические преобразования, насильственное переселение

Для цитирования: Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. Коллективизация и репрессии: трансформация казахского общества в XX веке // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 895-906. [на рус.]

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_895-906

ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҚУҒЫН-СҮРГІН: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Самал Сағнайкызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), заң ғылымдарының кандидаты, ҚазҰУ ЖОО дейінгі білім беру факультетінің деканы
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының магистры, оқытушы
<https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С. 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920–1930 жылдардағы ұжымдастыру кеңестік аграрлық саясаттың маңызды кезеңі болып, Қазақстан тарихында дәстүрлі шаруашылық жүйенің күйреуі мен ауыл халқының күшпен өзгертілуіне алып келген ауқымды әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің катализаторы болды. Бұл үдерістер әлеуметтік құрылымның түбегейлі өзгеруіне, дәстүрлі шаруашылық формаларының жойылуына, интеллектуалдық және шаруашылық элитаның айтарлықтай бөлігінің жоғалуына әкелді. Репрессивтік саясатты жүзеге асыруда кеңестік құқық қорғау және сот органдары маңызды рөл атқарды, олар қазақ зиялыларын жаппай тұтқындап, мүлкін тәркілеу, депортациялау әрекеттерін жүзеге асырды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік құқық қорғау органдарының репрессивтік саясат құралы ретіндегі қызметін талдау. Коллективтендіру аясындағы репрессиялардың әдістері мен ауқымы, сондай-ақ олардың қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және құқықтық трансформациясына әсері зерттеледі. Әсіресе әкімшілік-әміршіл әдістерге, адам құқықтарының бұзылуына және дәстүрлі өмір салтына күшпен араласудың салдарына ерекше назар аударылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде тарихи және логикалық талдау әдістері қолданылды. 1925–1932 жылдары құқық қорғау органдары репрессия құралына айналып, дәстүрлі құрылымның күйреуіне және әлеуметтік тұрақсыздыққа алып келді. «Еңбекші Қазақ» газетінің жарияланымдары мен архивтік материалдар пайдаланылды. *Нәтижелер.* Байлардың мүлкін тәркілеу мен оларға қарсы жүргізілген репрессиялар 1920 жылдары Қазақстандағы кеңестік аграрлық саясаттың маңызды бөлігіне айналды. Дәстүрлі өмір салтын ұстанған шаруаларға қарсы жаппай тұтқындау, жер аудару және күштеп қоныс аударту зорлық-зомбылықпен және қатігез қуғын-сүргінмен қатар жүрді. Бұл жағдай қоғамда үрей туғызып, көптеген қазақтардың Қытайға және басқа мемлекеттерге көшіп кетуіне мәжбүр етті. Нәтижесінде өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы одан әрі нашарлады. *Қорытынды.* Қазан төңкерісінен кейін кеңестік билік қоғамдағы ауқатты топтарды жоюға ұмтылды. Қазақстанда бұл үрдіс 1927–1928 жылдары мүлкті тәркілеу мен

ұжымдастыру арқылы жүзеге асты және дәстүрлі өмір салтының күйреуіне алып келді. Кеңестік құқық қорғау органдары ауқатты әлеуметтік топтарды қудалап, нәтижесінде жаппай репрессияларға, күштеп қоныс аударуға және демографиялық шығындарға себеп болды.

Түйін сөздер: Жинақтау, қуғын-сүргін, советтік құқық қорғау органдары, дәстүрлі тұрмыс, мүлікті тәркілеу, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, мәжбүрлі көші-қон

Дәйексөз үшін: Сағнайқызы С., Сартаяев С.А., Нұсупбаева С.А. Ұжымдастыру және қуғын-сүргін: XX ғасырдағы қазақ қоғамының трансформациясы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 895-906-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_895-906

COLLECTIVIZATION AND REPRESSIONS: THE TRANSFORMATION OF KAZAKH SOCIETY IN THE 20TH CENTURY

Samal Sagnaikyzy¹, Spatay A. Sartayev², Saltanat A. Nusupbaeva³.

¹Al-Farabi Kazakh National University Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan, candidate of historical sciences, senior lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan), candidate of legal sciences, dean of the faculty of pre-university education at Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan), master of history, lecturer

<https://orcid.org/0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Sagnaikyzy S., Sartayev S., Nusupbaeva S., 2025

Abstract. Introduction. The collectivization of the 1920s–1930s marked a pivotal phase of Soviet agrarian policy and became a catalyst for large-scale socio-economic transformations in Kazakhstan, leading to the destruction of the traditional economic system and the forced restructuring of the rural population. These processes led to a fundamental change in the social structure, the destruction of traditional forms of agriculture, and the loss of a significant part of the intellectual and economic elite. Soviet law enforcement and judicial bodies played an important role in implementing repressive policies, carrying out mass arrests, confiscations, deportations, and actions against the Kazakh intellectuals. *Objectives and Tasks.* The purpose of the research is to analyze the role of Soviet law enforcement agencies in Kazakhstan as tools of repressive policies during the 1920s–1930s. The methods and scope of the repressions in the context of collectivization, as well as their impact on the social, economic, and legal transformation of Kazakh society, are studied. Special attention is given to administrative-command methods, violations of human rights, and the consequences of forcible interference with traditional ways of life. *Materials and methods.* Historical and logical analysis methods were applied in the research. In the 1925–1932 period, law enforcement bodies became tools of repression, leading to the collapse of traditional structures and social instability. Publications from the «Еңбекші Qazaq» newspaper and archival materials were used. *Results.* The confiscation of the property of the wealthy and the repressions carried out against them became an important part of Soviet agrarian policy in Kazakhstan in the 1920s. Mass arrests, deportations, and forced resettlement of peasants adhering to traditional ways of life were accompanied by violence and brutal persecution. That created an atmosphere of fear and forced many Kazakhs to migrate to China and other countries, further worsening the social and economic situation in the region. *Conclusion.* After the October Revolution, the Soviet authorities sought to eliminate the wealthy social groups. In Kazakhstan, that process was implemented in 1927–1928 through the confiscation of property and collectivization, leading to the collapse of traditional ways of life. Soviet law enforcement bodies persecuted wealthy social groups, resulting in mass repressions, forcible resettlement, and demographic losses.

Keywords: Collectivization, repression, Soviet law enforcement agencies, traditional way of life, confiscation of property, socio-economic transformations, forced relocation

For citation: Sagnaikyzy S., Sartayev S., Nusupbaeva S. Collectivization and Repressions: The Transformation of Kazakh Society in the 20th Century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 895-906. (In Rus.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_895-906

Введение. Политика коллективизации и массовых репрессий 1920–1930-х годов в Казахстане стала поворотным этапом в истории региона, радикально изменившим его социально-экономический и правовой ландшафт. Насильственное уничтожение традиционного кочевого уклада, сопровождавшееся конфискацией имущества, депортациями и физическим устранением местной элиты, было направлено на установление полного контроля советского государства над казахским обществом. Эти процессы не только спровоцировали демографическую катастрофу, но и привели к системной деформации правовых институтов, которые были переориентированы на обслуживание репрессивной системы.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью критического переосмысления роли правоохранительных органов в реализации данной политики, долгое время трактовавшейся в рамках идеологических установок советской историографии.

Научная значимость работы заключается в комплексном изучении организационных и правовых аспектов репрессивных кампаний, основанном на ранее не публиковавшихся архивных материалах, включая документы судебных процессов, отчёты ОГПУ и статистику депортаций. Это позволяет выявить институциональную взаимосвязь между партийными директивами, действиями правоохранительных органов и практикой принуждения, что оставалось периферийным в работах предшественников.

Цель исследования состоит в раскрытии функций советских правоохранительных структур как инструмента подавления в ходе ликвидации казахского байства и коллективизации, а также в оценке их роли в трансформации общества. Для этого в исследовании поставлены три задачи: проследить, как правоохранительные органы включались в репрессивную систему, изучить, как через суды и следствие зажиточных граждан объявляли преступниками, и оценить влияние массовых конфискаций на жизнь населения.

Работа вносит вклад в изучение советской репрессивной политики, демонстрируя, как правоохранительные органы, формально призванные защищать законность, стали ключевым звеном в реализации проектов социальной инженерии, направленных на уничтожение альтернативных форм идентичности и хозяйствования. Полученные результаты могут быть использованы как в академических исследованиях, так и в разработке программ исторической памяти, акцентирующих внимание на трагических уроках XX века.

Материалы и методы. В ходе исследования статьи мы опирались не только на базовые принципы научного познания, такие как последовательность, объективность и историческая сопоставимость, но и на современные научные подходы, позволившие глубже осмыслить процессы трансформации казахского общества в 1920–1930-е годы. При анализе исторических событий были использованы конкретно-исторический и сравнительно-исторический методы, а также методы суммирования, реферирования, логического и статистического анализа. Применение этих методов дало возможность выявить ключевые закономерности в эволюции политики коллективизации и репрессий, в частности:

- усиление репрессивной направленности правоохранительных органов на фоне нарастания административного контроля;
- смена приоритетов в кадровой политике в пользу политической лояльности вместо профессиональной квалификации;
- тенденция к слиянию юстиции с партийно-государственным аппаратом, что подрывало принцип законности.

Указанные закономерности проявились в характере оперативной, следственной и судебной практики органов юстиции и госбезопасности в 1925–1932 годах, а также в механизмах подавления и регулирования общественных процессов в условиях коллективизации.

Процесс адаптации правоохранительных органов Казахской АССР к административно-командной системе начался во второй половине 1920-х годов и завершился к середине 1930-х годов. В этот период органы юстиции и государственной безопасности, формально призванные обеспечивать законность, фактически трансформировались в инструмент тотального контроля, государственного насилия и политических репрессий. Репрессивные механизмы, инициированные партийно-

государственным руководством, были направлены на устранение казахской традиционной знати, ликвидацию потенциальной оппозиции, массовую конфискацию имущества, раскулачивание и насильственное переселение населения. Эти действия привели к глубокой социальной дезорганизации, экономическому спаду и демографическому кризису.

В исследовании особое внимание уделено роли правоохранительных органов в проведении политики коллективизации и репрессий в 1925–1932 годах. Хотя их деятельность официально осуществлялась под лозунгом «Защита революционной законности», на практике она сопровождалась массовыми нарушениями прав человека, судебным произволом и разрушением основ традиционного уклада жизни казахского общества. Этот аспект остается недостаточно изученным в отечественной и зарубежной историографии, что делает его особенно актуальным в рамках современных историко-правовых исследований.

Основу источниковой базы составили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), в частности материалы фонда Народного комиссариата юстиции [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 1, 2], а также документы Архива Президента Республики Казахстан [АП РК. Ф. 141. Оп. 1]. Использование широкого спектра архивных и печатных источников позволило провести комплексный анализ кадровой и репрессивной политики правоохранительных органов Казахской АССР в 1925–1932 годах и выявить системные закономерности их институционального развития.

Обсуждение. В период господства коммунистической идеологии вопросы деятельности, структуры и численности правоохранительных органов Казахской ССР в 1925–1932 годах оставались вне комплексного исследования. Согласно доктрине марксизма-ленинизма, советское государство в 1920-е годы рассматривало правоохранительные органы как временный институт, который должен исчезнуть с установлением коммунизма [Федоров, 1964: 13]. Это привело к тому, что на протяжении всего советского периода отсутствовали объективные исторические исследования, посвященные функционированию советских юридических структур и их роли в репрессивной политике. Современные работы, такие как исследование Сагнайкызы, Асылбековой и Апендиева, раскрывают механизмы адаптации правоохранительных органов к административно-командной системе, подчеркивая их трансформацию в условиях усиления централизации [Сагнайкызы и др., 2025: 169-185].

В работах, опубликованных до 1990-х годов, советские правоохранительные органы описывались исключительно с позиций марксистско-ленинской идеологии, а их структура и деятельность рассматривались через призму теории единой государственной власти. Эти исследования основывались на ленинской концепции о том, что правоохранительные органы служат исключительно интересам «правящего класса». Лишь после распада СССР начали появляться исследования, объективно оценивающие роль правоохранительных органов в репрессиях 1920–1930-х годов. Например, в статье Сагнайкызы, Асылбековой и Омаровой анализируется деятельность этих органов в контексте реализации Закона «О защите социалистической собственности», что позволяет лучше понять их роль в экономических кампаниях [Сагнайкызы и др., 2024: 915-927].

В 1990 году в сборнике «30-е годы: взгляд из сегодняшнего дня» (30-е годы, 1990) ведущие российские ученые подвергли критическому анализу структуру государственной власти и деятельность юридических организаций в указанный период. В книге В.П. Данилова и Н.А. Ивицкого «Документы свидетельствуют» была представлена информация о роли правоохранительных органов в проведении политических и экономических кампаний 1920–1930-х годов, а также раскрыты особенности их организационной структуры [Документы свидетельствуют, 1989: 22-27].

В казахстанской историографии значительный вклад в изучение деятельности правоохранительных органов в 1920–1930-е годы внес историк Талас Омарбеков. В 1993 году он опубликовал в журнале «Ақиқат» статью «Как началось нападение на крестьян», где охарактеризовал использование правоохранительных органов в качестве инструмента принуждения при выполнении экономических планов, в частности, в ходе хлебозаготовительной кампании 1928 года [Омарбеков, 1993: 62-69]. В статье содержатся важные сведения о структуре и деятельности правоохранительных органов того времени. В другом исследовании — «Как осуществлялась революционная законность в Казахстане» Т. Омарбеков представил статистические данные о составе судебно-прокурорских работников Казахской ССР в 1924–1927 годах, анализируя их образование, национальность и профессиональную квалификацию. Автор также разобрал понятие «революционная законность» и пришел к выводу, что в 1920–1930-е годы руководство партии

использовало этот термин для оправдания репрессий против крестьян, сопротивлявшихся хлебозаготовкам и коллективизации [Омарбеков, 1995: 29-32].

Кроме того, информация, относящаяся к теме исследования, содержится в книгах Т. Омарбекова «Трагедия Казахстана 20–30-х годов» [Омарбеков, 1997: 360], а также в совместном труде М.К. Қозыбаева, Ж. Б. Абылхожина и Қ.С. Алдажуманова «Коллективизация в Казахстане – трагедия крестьянства» [Қозыбаев и др., 1992: 1-5]. В монографии Ж.Б. Абылхожина «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века» также рассматриваются вопросы коллективизации и репрессий, однако механизмы конфискации имущества баев и их ликвидации как социального слоя остаются недостаточно освещенными [Абылхожин, 1997: 204-206].

Важные аспекты функционирования правоохранительных органов в 1920–1930-е годы раскрыты в диссертационных исследованиях Г. И. Молдахановой «Деятельность ОГПУ в Казахстане» и Д. Ш. Орынбаевой «Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 годах: проблемы сравнительного и политического анализа» [Молдаханова, 1999: 29].

Следует также рассмотреть следующие работы, которые дополняют анализ разрушения устойчивого развития традиционного хозяйства казахского народа: Казанцев, А. А. «Большая игра» с неизвестными правилами [Казанцев 2008: 352], Сарсамбекова, А. Евразийство: теория и практика [Сарсембекова 2012: 134], Роголина Н. Коллективизация в свете новых документальных публикаций и современной историографии // XX век и сельская Россия. Российские и японские исследователи в проекте «История российского крестьянства в XX веке» [Роголина, 2012: 201], Сухорукова О.А. Этническая история России: учебное пособие [Сухорукова, 2015: 204], Грозин А.В. Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан [Грозин, 2014: 178].

Особый интерес представляет исследование Сагнайкызы, Танабаева, Сартаева и Нусупбаева, посвящённое взаимодействию правоохранительных органов и местных сообществ в ходе конфискации имущества в Казахстане (1927–1932). Авторы подчеркивают, что конфискационные меры не только подрывали традиционное хозяйство, но и создавали предпосылки для долгосрочных экологических и социальных кризисов [Saganaikyzy, et al., 2025: 531-542]. Эти исследования предоставляют дополнительный контекст и анализ, касающиеся вопросов коллективизации, политики и влияния на этнические группы, что будет полезно для более глубокого понимания ситуации в Казахстане в 1920-30-х годах и последствий, приведших к разрушению устойчивого развития традиционного хозяйства казахского народа.

Результаты. 1924–1926 годы: начало кампании и первые трудности в реализации. В Казахской АССР с 1924-1925 годов активно проводилась одна из ключевых репрессивных политик советской власти, нацеленная на ликвидацию частной собственности и её владельцев, что стало первым шагом к глубокой трансформации казахского общества. Правоохранительные органы с самого начала были интегрированы в механизм реализации данной кампании. В ноябре 1924 года Земельный комитет РСФСР издал секретный циркуляр, предписывающий областным и губернским земельным комиссарам административную конфискацию земель частных землевладельцев. 3 января 1925 года в Казахстан был направлен циркуляр наркома земельных дел Смирнова, регламентирующий процесс конфискации, который предусматривал изъятие земель, хозяйственных построек и всего имущества, за исключением личной одежды. Постановление ВЦИК № 136 устанавливало срок завершения кампании к 1 августа 1926 года, что обуславливало необходимость активного вовлечения местных органов власти и правопорядка в процесс изменения социально-экономического уклада. Однако в ходе проведения кампании возникли существенные трудности, что отразилось на темпах трансформации общества. В конфиденциальном докладе Акмолинского губернского прокурора Сатыгулова прокурору Казахской АССР отмечалось, что конфискация не была завершена в установленные сроки, что объяснялось спецификой казахского общества и отсутствием четких инструкций по идентификации зажиточных казахов [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 99. Л. 9].

15 декабря 1926 года прокурор РСФСР Ю. Крыленко направил секретный циркуляр прокурору Казахской ССР, требуя оперативного завершения конфискации [АПКР. Ф. 141. Оп. 1. Д. 769. Л. 153], что акцентировало возрастающую роль прокуратуры в принудительном исполнении политических директив, направленных на переустройство общества.

Таким образом, на начальном этапе (1924-1926 годы) кампания советской власти в КазАССР по ликвидации частной собственности столкнулась с существенными трудностями. Эти сложности объяснялись как особенностями казахского общества, так и отсутствием четких инструкций по проведению конфискации. Однако, несмотря на эти препятствия, правоохранительные органы активно вовлекались в процесс принуждения, и уже в 1926 году их действия явно показали полное

подчинение политическим задачам партии. Их основная цель состояла в ускоренном разрушении традиционного уклада жизни казахского народа, что положило начало глубокой и болезненной трансформации общества.

1927–1928 годы: ужесточение репрессий и прямое вовлечение правоохранительных органов в трансформацию общества. С 1927 года репрессии в отношении зажиточных слоев населения возобновились с усиленной интенсивностью, что стало ключевым фактором в изменении социальной структуры казахского общества. Постановление от 27 августа 1928 года предусматривало включение представителей ГПУ и прокуратуры в состав Республиканской центральной конфискационной комиссии, а функции по определению хозяйств, подлежащих конфискации, были возложены на ОГПУ [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 61. Л. 10]. Данное решение ознаменовало прямое и институционализированное вовлечение органов государственной безопасности и надзора в процесс принудительного изъятия собственности, что напрямую влияло на жизнь тысяч семей. Принятые 13 и 17 октября 1928 года законы «Об уголовной ответственности за сопротивление конфискации и депортации крупных и полуфеодальных слоев населения» существенно ужесточили правовые рамки, создавая основу для массовых преследований. Закон от 13 октября предусматривал незамедлительное уголовное преследование и депортацию за пределы Казахстана всех лиц, оказывающих сопротивление конфискации. Закон от 17 октября обязывал привлекать к ответственности противников данных мероприятий по статьям Уголовного кодекса, предусматривающим наказание за государственные преступления и несогласие с административными решениями.

Казахский обком партии установил сроки завершения определения числа баев, подлежащих депортации, к 1 сентября, а самой депортации – к 1 ноября [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 99. Л. 10]. Таким образом, репрессивные меры в Казахстане осуществлялись в ускоренном режиме при непосредственном участии правоохранительных органов, что детерминировало массовое разрушение традиционной системы хозяйствования и социальной структуры казахского общества.

Правоохранительные органы демонстрировали высокую активность в применении репрессивных мер. В период с начала кампании до 25 октября 1928 года ими было арестовано 148 человек, которым инкриминировалось сопротивление конфискации и депортации зажиточных слоев населения [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 2. Д. 98. Л. 4-9]. Анализ статистических данных по округам Казахстана выявляет неравномерность применения данной политики, что приводило к различным последствиям для населения в разных регионах. Подобная политика преследований способствовала усилению социального разлада, препятствовала стабильному развитию общества и вступала в противоречие с принципами справедливого правосудия, формируя атмосферу страха и недоверия.

Подводя итог периоду 1927–1928 годов, можно констатировать значительное усиление репрессий против зажиточного населения. Правоохранительные органы, включая ГПУ и прокуратуру, были напрямую интегрированы в процессы конфискации имущества и депортации. Их активные действия и многочисленные аресты, часто неравномерные по регионам, привели к началу массового разрушения традиционной системы хозяйствования и социальной структуры казахского общества. Этот период ярко продемонстрировал переход от формального соблюдения правовых норм к прямому политическому принуждению.

1929 год: подавление сопротивления и полная политизация правоохранительных функций, ведущая к изменению общества. С 1929 года наблюдалось ужесточение ограничений прав баев, включая запрет на свободное передвижение, что напрямую влияло на их социальный статус и уклад жизни. На заседании партии 9 июля был рассмотрен вопрос о ссыльных зажиточных и середняках, а также членах их семей. Несмотря на наличие писем с требованиями населения, подписанных, в частности, начальником милиции Анискиным, о недопущении депортации состоятельных слоев и их родственников, официальные директивы предписывали административным ведомствам, включая правоохранительные органы, разыскивать и возвращать на прежнее место даже тех баев, кто скрывался за границей, а лиц, оказывающих им защиту, надлежало наказывать [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 141. Л. 12], что усиливало давление на все слои общества.

Практика наказания лиц, оказывающих поддержку и защиту зажиточным слоям, стала рутинной в ходе коллективизации, подрывая традиционные связи и взаимопомощь. Примеры из Актюбинской области (обвинение Султана Медетбаева за требование освободить бая Мухтарова), Гурьевского района (наказание Спанова за защиту бая Игиликова) и Алматинского района (наказание состоятельных лиц, раздававших скот с целью избежать конфискации) убедительно демонстрируют активное участие правоохранительных органов в подавлении подобной поддержки. Конфискация имущества богатых казахов сопровождалась сопротивлением, однако депортации, избиения и даже

убийства со стороны советских работников стали повсеместной практикой того времени, радикально меняя социальный ландшафт.

В ответ на активизацию насильственных действий против советских служащих, 1 января 1929 года нарком юстиции РСФСР Янсон направил сверхсекретный циркуляр местным и областным прокурорам, председателям судов и наркоматам юстиции автономных республик. В документе констатировалось: «Усиление классовой борьбы в деревне проявляется в форме террористической деятельности кулацких элементов против низового и партийного актива...». Циркуляр содержал четкие инструкции для правоохранительных органов: оперативно сообщать в Центральную прокуратуру обо всех террористических актах, поджогах, убийствах советских работников, а также случаях порчи имущества, изнасилований и избиений; осуществлять тесное сотрудничество с ОГПУ для быстрого раскрытия преступлений; направлять дела противников власти в коллегиям ОГПУ без судебного разбирательства [АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. Л. 80]. Эти меры были направлены на полное подчинение общества государственному контролю.

Несмотря на усиление репрессий, народное сопротивление советской власти продолжало нарастать, а политика уничтожения баев и их сторонников лишь интенсифицировалась, вызывая глубокий кризис в обществе. В конце 1929 года фиксировались массовые протесты, проявлявшиеся в нападениях на представителей власти, поджогах административных зданий и уничтожении имущества. Сырдарьинский уездный прокурор Покровский, интерпретируя ситуацию как «классовую напряженность в ходе социалистической перестройки», издал указания по усилению борьбы с «капиталистическими элементами». В его предписании содержались положения: «Если имя обвиняемого известно, его имущество должно быть конфисковано, независимо от жалобы потерпевшего... Ввиду особой важности дела расследование должно быть завершено в течение 7 дней... Суды должны выносить приговоры открыто, с выездом на место преступления, в качестве показательного процесса» [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 141. Л. 12]. Таким образом, кампания по ликвидации баев сопровождалась массовыми репрессиями, применением жестких мер принуждения и открытого насилия со стороны государства, в которых правоохранительные органы играли центральную роль, трансформируя общество насильственным путем.

В 1929 году репрессии против баев со стороны советских властей значительно усилились, а правоохранительные органы окончательно трансформировались в инструмент наказания лиц, выступавших против административно-авторитарного режима в Казахстане [Сагнайкызы, Асылбекова, Апендиев, 2025: 169-185]. Это обстоятельство свидетельствует об установлении тоталитарного порядка, в котором органы правопорядка стали неотъемлемой частью государственной репрессивной системы.

В целом, 1929 год ознаменовался полной политизацией функций правоохранительных органов. Они стали непосредственным инструментом подавления любого сопротивления и установления тоталитарного контроля. Действия этих органов, часто выходящие за рамки правосудия, привели к глубоким изменениям в социальной структуре казахского общества, резкому усилению репрессий и подавлению традиционных форм жизни.

1930–1933 годы: кульминация репрессий, массовая миграция и окончательная трансформация казахского общества. Одной из наиболее значимых проблем, требующих детального изучения, стала массовая эмиграция казахов в Китай в период конфискации и коллективизации, что стало прямым следствием проводимой политики и глубокой трансформации общества. Уже весной 1928 года, до начала основной фазы кампании конфискации, казахи из приграничных районов начали массово переселяться в Китай. В сверхсекретной сводке от 24 апреля 1928 года, направленной в Жетысуский губисполком, прокуратуру, губкомитет РК(б)П, ГПУ и губернский суд, губернский прокурор Жетысу сообщал об увеличении численности беженцев. По данным на 20 марта 1928 года, 15 зажиточных семей из Каркаралы, 20 семей из Серекалинска и 5 семей из Актама уже эмигрировали в Китай, при этом многие готовились к бегству целыми аулами. Прокурор отмечал, что первоначально миграция была обусловлена нехваткой зерна, однако впоследствии основной причиной стали налоговое бремя и предстоящая земельная реформа [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 2. Д. 141. Л. 21-22], что указывало на нарастание социально-экономического давления.

Архивные данные свидетельствуют, что масштабы бегства казахов в Китай достигли таких размеров, что местные власти Жаркентского района, несмотря на предпринимаемые меры, оказались неспособны остановить этот процесс [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 2. Д. 141. Л. 21-22]. В документах того периода, в частности в газетных публикациях, например, в статье «Баи собирались в Китай», прямо указывалось: «...услышав о предстоящей конфискации, они решили уехать в Китай. Зажиточные

казахи, которых поддерживали их сторонники, не могли покинуть те районы, куда их принудительно переселили, и соответственно не возвращались в свои прежние места жительства.» [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 2. Д. 290. Л. 2, 11, 145]. Другие архивные материалы, включая публикации под заголовком «Бегающие баи были взяты в плен», содержат сведения о конкретных случаях, таких как задержание Тенгизбайулы Ныгыметказы, Огизбайулы Даулеткали и Медерулы Султангазы из Меркенского района, которые перегоняли скот и пытались переехать в Фергану. В этих же документах отмечалось, что «Местные партийные и советские организации принимают меры для предотвращения бегства баев в другие государства». Совокупность данных из архивных источников однозначно свидетельствует о широком распространении миграции казахов не только в Китай, но и в другие сопредельные страны. Это стало прямым следствием жесткой политики конфискации, активно пресекаемой правоохранными органами, и привело к значительным демографическим изменениям в обществе.

Для противодействия массовой миграции 3 апреля 1930 года ЦК принял сверхсекретное постановление «О мерах по борьбе с нелегальной эмиграцией баев в Китай и обеспечении мер раннего предупреждения». В нём предусматривались жёсткие меры, активно реализуемые правоохранными структурами: принудительное переселение казахов на 100 км от приграничной зоны; расстрел баев, задержанных при попытке незаконного перехода границы, а также организаторов побегов; применение данных мер ко всем членам семей баев [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 2. Д. 290. Л. 2, 11, 145].

Таким образом, политика конфискации и коллективизации, проводимая в том числе через правоохранные органы, способствовала массовому исходу казахов за пределы страны, что привело к деструкции традиционного уклада жизни. Принятые меры репрессивного характера усугубили социально-демографическую и экономическую ситуацию в Казахстане. Данный период представляет собой важный исторический урок, связанный с проблемами социального неравенства, принудительной миграции и массовых нарушений прав человека, изменивших облик казахского общества.

Политика советского государства, направленная против зажиточных казахов, достигла своей кульминации в 1930 году с проведением кампании по ликвидации кулачества-баев как класса, что стало одним из наиболее драматичных этапов трансформации казахского общества. В Казахстане при Областном комитете БК(б)П была учреждена «тройка» для организации и реализации данной кампании, в состав которой входили и представители ОГПУ. На заседании 23 января 1930 года был рассмотрен вопрос о переселении баев из районов массовой коллективизации в пределах Казахстана. Ориентировочное число таких хозяйств оценивалось в 20 тысяч. Депортированные семьи размещались в удалённых районах, включая Адайский, Балхашский залив, Устьюртский, Бокейский, Ыргызский и южную часть Каркаралинского уездов, а также Тургайский уезд. ПП ОГПУ Казахстана и районные отделы получили распоряжение в течение двух дней разработать планы по использованию переселённых семей. Подготовительные работы осуществлялись в строгой секретности. В принятии данного экстренного решения участвовали председатель республиканской тройки Курамысов и члены Альшанский и Асылбеков.

30 января 1930 года Центральное бюро БК(б)П приняло постановление «О мерах по уничтожению байских хозяйств в районах массовой коллективизации», которое было разослано во все местные партийные организации. 2 февраля 1930 года нарком РСФСР Янсон направил сверхсекретный циркуляр, в котором предписывалось: незамедлительно пресекать кулацкую контрреволюционную активность, интернировать организаторов антисоветских действий, конфисковывать их имущество и применять высшую меру наказания; депортировать зажиточных кулаков и полуфеодалов в отдалённые районы РСФСР; переселять остальных кулаков в другие области Казахстана; исключать из конфискации семьи красноармейцев и работников заводов, при условии тщательной проверки их статуса. 13 февраля 1930 года Янсон направил дополнительные разъяснения к секретному циркуляру N3/СС, обязывая региональные прокурорские органы форсировать расследование дел арестованных по первой категории, с применением смертной казни к организаторам сопротивления. Семьи расстрелянных и заключённых в лагеря подлежали высылке в отдалённые регионы с конфискацией имущества. Деятельность советской репрессивной машины демонстрирует абсолютное подчинение правоохранных органов политическим решениям. Судебное следствие и прокуратура, функционируя в условиях тоталитарного порядка, фактически утратили свои обязанности по защите населения. В нормативных документах, регулирующих проведение кампании, отсутствовали положения о социальной и правовой защите баев. Это

обусловило многочисленные злоупотребления со стороны советской власти и правоприменительных органов, что негативно отразилось на социальной структуре казахского общества.

В число представителей, задействованных в кампании по ликвидации зажиточного слоя, входили сотрудники райисполкомов, ОГПУ, а также представители женотделов и комсомола. Методы конфискации и коллективизации сводились к насильственному изъятию имущества, скота и принудительному выселению семей в экстремальных условиях. В ходе этих мероприятий многие лица лишались теплой одежды и были вынуждены покидать свои жилища даже в суровые зимние дни. За несколько часов зажиточные хозяйства подвергались полной ликвидации. Примечательно, что значительная часть уничтоженных хозяйств не относилась к категории зажиточных. Так, в селе Михайловск Петропавловского района из 42 конфискованных хозяйств многие являлись середнячками. Аналогичная ситуация наблюдалась в Балхашском районе, где из 761 ликвидированного двора значительная часть также составляла середняки, а также в Пресновском и Кармакшинском районах. В Алматинском районе применялись смертные казни, а в Зырянском районе Семипалатинска было расстреляно четыре крестьянина, пытавшихся защитить свое имущество. В результате кампании тысячи людей в Казахстане были лишены гражданских прав. Мечети использовались в качестве тюрем и складов. Общее количество заключенных в тюрьмах и лагерях, включая лиц, не относящихся к категории зажиточных, достигало 22 тысяч человек [ЦГАРК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 248. Л. 4]. Конфискованный скот передавался колхозам, а затем сельсоветам, однако информация о точном использовании этих ресурсов остается неполной.

К осени 1930 года на территории Казахстана практически не осталось хозяйств, обладающих признаками зажиточности. Тем не менее, правоохранительные органы продолжали репрессивные действия, инкриминируя населению изменение тактики борьбы с властью. В 1931 году началась новая волна ликвидации баев и кулаков. Прокурор РСФСР Крыленко издал указания по составлению списков подлежащих высылке, контролю за процессом репрессий и преследованию лиц, бежавших за границу [АПК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 763. Л. 153]. Отсутствие прокуроров в составе «троек» свидетельствует о существенном снижении их роли и полном подчинении административно-командной системе [Sagnaikyzy et al., 2025: 531-542]. Прокуратура, как и другие органы власти, была интегрирована в советскую репрессивную машину, что исключало возможность выполнения ею своих конституционных функций, и привело к окончательной трансформации общества.

В заключении, в период 1930–1933 годов правоохранительные органы достигли пика своего участия в репрессиях, становясь центральным звеном в осуществлении политики ликвидации кулачества-баев как класса и подавления массовой миграции, при этом их действия, включавшие организацию депортаций, применение смертной казни, насильственное изъятие имущества и массовые аресты, демонстрировали полное подчинение этих органов политическим директивам и их превращение в ключевой элемент тоталитарной репрессивной машины, полностью утратившей свои правозащитные функции, что привело к глубочайшим демографическим, социальным и экономическим изменениям в казахском обществе, окончательно подорвав его традиционный уклад.

Заключение. Во второй половине 1920-х годов советская власть приступила к системной и массовой политике по устранению зажиточных слоев общества, рассматривая их как препятствие на пути построения социализма. В Казахстане данное движение по ликвидации частной собственности и традиционного уклада жизни развернулось с особой жестокостью, начиная с 1927-1928 годов.

Под лозунгом конфискации имущества и коллективизации сельского хозяйства, оно привело к кардинальной трансформации социального строя и разрушению традиционной казахской общины. Советское государство ключевым инструментом репрессий сделало правоохранительные органы. В условиях усиления административно-командной системы, эти структуры не только обеспечивали выполнение партийных указаний, но и активно способствовали распространению политического террора. С середины 1920-х годов деятельность правоохранительных органов полностью подчинилась партийной идеологии, что привело к преследованию невинных людей по политическим мотивам. Массовые репрессии против зажиточных казахов сопровождались нарушением прав человека, фабрикацией обвинений и насильственным переселением целых семей. Казахская интеллигенция, духовенство и хозяйственно успешные слои населения подвергались внесудебным расправам, а также физическим расправам, что ярко демонстрирует тоталитарный характер кампании по конфискации имущества и насильственным переселениям. Это привело к разрушению семей, уничтожению традиционных социальных связей, демографическим потерям и ослаблению экономического потенциала республики. Бесконтрольные действия правоохранительных

органов и отсутствие объективного судебного разбирательства спровоцировали масштабный гуманитарный кризис.

Таким образом, наше исследование направлено на всесторонний анализ и объективную оценку деятельности правоохранительных органов в этот период, с учетом хронологии и этапов кампании. Мы рассмотрим как внутренние механизмы организации репрессивных кампаний, так и их далеко идущие последствия для казахского общества. Глубокий и всесторонний анализ архивных данных и свидетельств очевидцев позволит сформировать полное представление о роли правоохранительных органов в системе советских репрессий и их влиянии на дальнейшее развитие Казахстана и трансформацию его общества.

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан, Алматы

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

AP RK – Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

SGA RK – Sentralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan [CGA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

Литература

Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы: Туран, 1997. 360 с.

Грозин, 2014 – *Грозин А.В.* Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан. Москва: Институт востоковедения РАН, 2014. 178 с.

Документы свидетельствуют, 1989 – *Документы свидетельствуют* / под ред. В.П. Данилова, Н.А. Ивицкого. Москва: Политиздат, 1989. 525 с.

Казанцев, 2008 – *Казанцев А.А.* «Большая игра» с неизвестными правилами. Москва: МГИМО-Университет, 2008. 352 с.

Козыбаев, Абылхожин, 1992 – *Козыбаев М.Қ., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане, трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.

Молдаханова, 1999 – *Молдаханова Г.И.* Деятельность ОГПУ в Казахстане. Автореф. дис. канд. ист. наук. Алматы, 1999. 29 с.

Омарбеков, 1993 – *Омарбеков Т.* Шаруаларға шабуыл қалай жасалды // Ақиқат. 1993. № 9. С. 62–69.

Омарбеков, 1995 – *Омарбеков Т.* Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? // Ақиқат. 1995. № 4. С. 29–32.

Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 с.

Рогалина, 2012 – *Рогалина Н.* Коллективизация в свете новых документальных публикаций и современной историографии // XX век и сельская Россия. Российские и японские исследователи в проекте «История российского крестьянства в XX веке». Вып. 2. 2012. С. 201.

Сагнайкызы, Асылбекова, Апендиев, 2025 – *Сагнайкызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Апендиев Т.* Кеңестік құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу мәселесі // *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ*. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2025. № 1 (84). С. 169–185.

Сагнайкызы, Асылбекова, Омарова, 2024 – *Сагнайкызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Омарова Г.А.* Деятельность правоохранительных органов в ходе реализации Закона «О защите социалистической собственности» // *Edu.e-history.kz*. 2024. Т. 11. № 4. С. 915–927.

Saganaikyzy et al., 2025 – *Samal Saganaikyzy, Tanabayeva Anar Saduakasovna, Sartayev Spatay, Nusupbaeva Saltanat Amirovna.* Confiscation and Sustainable Agriculture: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet Kazakhstan (1927–1932) // *SGEM Journal of Research and Publications*. SGEM Journal. 2024. Vol. 24. Issue 4.2.

Сарсамбеков, 2012 – *Сарсамбеков А.* Евразийство: теория и практика (учебное пособие). Астана: ЕНУ, 2012. 134 с.

Сухорукова, 2012 – *Сухорукова О.А.* Этническая история России: учебное пособие. Часть I. Сингапур: Scientific magazine «Kontsep», 2015. 204 с.

Федоров, 1964 – *Федоров К.* История советского государства и права. Ростов: Издательство Ростовского университета, 1964. 364 с.

«30-е годы», 1990 – *«30-е годы взгляд из сегодня»* / под ред. Д.А. Волкогонова. Москва: Наука, 1990. 168 с.

References

- Abylkhozhin, 1997 – *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana XX veka [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan in the 20th Century]. Almaty: Turan, 1997. 360 p. [in Russian]
- Dokumenty svidetel'stvuyut, 1989 – *Danilov V.P., Ivitsky N.A.* Dokumenty svidetel'stvuyut [Documents Testify]. Moscow: Politizdat, 1989. 525 p. [in Russian]
- Fedorov, 1964 – *Fedorov K.* Istoriya sovetskogo gosudarstva i prava [History of Soviet State and Law]. Rostov: Publishing House of Rostov University, 1964. 364 p. [in Russian]
- Grozin, 2014 – *Grozin A.V.* Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazakhstan [The Famine of 1932–1933 and Memory Politics in the Republic of Kazakhstan]. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS, 2014. 178 p. [in Russian]
- Kazantsev, 2008 – *Kazantsev A.A.* «Bol'shaya igra» s neizvestnymi pravilami [The «Great Game» with Unknown Rules]. Moscow: MGIMO-University, 2008. 352 p. [in Russian]
- Kozibaev, Abylkhozhin, Aldazhumanov, 1992 – *Kozibaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S.* Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 p. [in Russian]
- Moldakhanova, 1999 – *Moldakhanova G.I.* Deyatel'nost' OGPU v Kazakhstane [Activities of the OGPU in Kazakhstan]. PhD Dissertation Abstract. Almaty, 1999. 29 p. [in Russian]
- Omarbekov, 1993 – *Omarbekov T.* Sharualarga shabuyl kalai zhasaldy [How the Attack on Peasants Was Carried Out]. *Akykat*. 1993. No. 9. Pp. 62–69. [Kazakh]
- Omarbekov, 1995 – *Omarbekov T.* Kazakhstanda revolyutsiyalyk zandylyk kalai zhurgyzildi? [How Revolutionary Legality Was Carried Out in Kazakhstan]. *Akykat*. 1995. No. 4. Pp. 29–32.
- Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti [The Tragedy of Kazakhstan in the 1920–30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [Kazakh]
- Rogalina, 2012 – *Rogalina N.* Kollektivizatsiya v svete novykh dokumental'nykh publikatsii i sovremennoi istoriografii [Collectivization in Light of New Documentary Publications and Contemporary Historiography]. XX vek i selskaia Rossiya [The 20th Century and Rural Russia]. Issue 2. 2012. P. 201. [in Russian]
- Saganaikyzy et al., 2025 – *Saganaikyzy S., Asylbekova Zh.M.-A., Apendiev T.* Kenestik kukyk korgau uymdarynyn akimshil-amirshil zhuiege beimdelu meseleleri [Adaptation of Soviet Law Enforcement Organizations to the Administrative-Command System]. *Abai Atindagy KazUPU-ning Khabarshysy*. 2025. No. 1 (84). Pp. 169–185. [in Russian]
- Saganaikyzy et al., 2024 – *Saganaikyzy S., Asylbekova Zh.M.-A., Omarova G.A.* Deyatel'nost' pravookhranitel'nykh organov v khode realizatsii Zakona «O zashchite sotsialisticheskoi sobstvennosti» [Activities of Law Enforcement Agencies in the Implementation of the Law «On the Protection of Socialist Property»]. *Edu.e-history.kz*. 2024. Vol. 11. No. 4. Pp. 915–927. [in Russian]
- Saganaikyzy et al., 2025 – *Samal Saganaikyzy, Tanabayeva Anar Saduakasovna, Sartayev Spatay, Nusupbaeva Saltanat Amirovna.* Confiscation and Sustainable Agriculture: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet Kazakhstan (1927–1932). *SGEM Journal of Research and Publications*. SGEM Journal. 2024. Vol. 24. Issue 4.2,
- Sarsambekov, 2012 – *Sarsambekov A.* Evraziistvo: teoriya i praktika [Eurasianism: Theory and Practice]. Astana: ENU, 2012. 134 p. [in Russian]
- Sukhorukova, 2015 – *Sukhorukova O.A.* Etnicheskaya istoriya Rossii [Ethnic History of Russia]. Part I. Singapore: Scientific Magazine «Kontsep», 2015. 204 p. [in Russian]
- Volkogonov, 1990 – *Volkogonov D.A.* «30-e gody vzglyad iz segodnya» [The 1930s: A Look from Today]. Moscow: Nauka, 1990. 168 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 907-919
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_907-919

«ҮЛКЕН ТЕРРОР» ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІКТЕ ҚЫЗМЕТ АТҚАРҒАН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ

Сейдехан Нұрмаханұлы Әлібек¹, Ержан Джаркинбаевич Пазиров^{2*}, Асан Үсіпов³

¹М. Әуезов атындағы ОҚУ (5-үй, Тауке хан даңғ., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>. E-mail: seid-61@mail.ru

²М. Әуезов атындағы ОҚУ (5-үй, Тауке хан даңғ., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>. E-mail: pazilov82@mail.ru

*Корреспондент автор

³М. Әуезов атындағы ОҚУ (5-үй, Тауке хан даңғ., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Магистр, аға оқытушы
<https://orcid.org/0009-0007-2120-2559>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Әлібек С.Н., Пазиров Е.Д., Үсіпов А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада «үлкен террор» жылдары Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мәселесі, оның ішінде оңтүстік өңіріндегі Алаш зиялыларының қуғындалуы тың баспасөз материалдары негізінде қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Шымкент қалалық полиция департаментінің мемлекеттік арнайы архивінде сақталып келген өңірге белгілі бірқатар тұлғалардың ісіне қатысты құпия құжаттарды және тың баспасөз материалдарын ғылыми айналымға енгізу, осы арқылы Оңтүстік өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің тартқан тауқыметті тағдырын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысында Түркістан облысы аудандарының өңірлік және арнайы архивтерінің құжаттары кеңінен пайдаланылған. Зерттеу барысында саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды. *Нәтижелері.* Оңтүстік өңірде кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін саясатының салдары, жазықсыз құрбан болған қайраткерлерге қатысты жасанды қылмыстық істердегі тергеу хаттамалары талданып, бүгінге дейін құпия сақталып келген тың архив құжаттары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіледі. *Қорытынды.* Большевиктік биліктің репрессиялық саясаты сараланып, үлкен террор жылдары жаппай жазалаушы органдардың (НКВД) заңсыз әрекеті мен олардың саяси репрессияны жүзеге асыру жұмыстары да талданды. Оңтүстіктегі бірқатар Алаш зиялыларының тағдырына қатысты архив материалдарындағы жалған ақпарлар анықталды. Олардың рухани мұрасы жарық көрген «Ақ жол», «Бірлік туы» басылымдарындағы мақалалары да талданды.

Түйін сөздер: Кеңестік Қазақстан, Үлкен террор, саяси қуғын-сүргін, Оңтүстік өңірі, Алаш қайраткерлері

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін (жаңа архивтік материалдар және қуғын-сүргін құрбандары ұрпақтарының естеліктері негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: AP26199651).

Дәйексөз үшін: Әлібек С.Н., Пазилов Е.Д., Үсіпов А. «Үлкен террор» жылдары Оңтүстікте қызмет атқарған Алаш қайраткерлерінің қуғындалуы баспасөз беттерінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 907-919-бб. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_907-919

REPRESSIONS AGAINST ALASH FIGURES WHO SERVED IN THE SOUTH OF KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF THE "GREAT TERROR" (BY THE PAGES OF PERIODICALS AND ARCHIVAL MATERIALS)

Seidehan Nurmakhanovich Alibek¹, Yerzhan Dzharkinbaevich Pazilov^{2}, Asan Usipov³*

¹M. Auezov South Kazakhstan University (House 5, Tauke Khan Ave., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)

Doctor of historical sciences, professor

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>. E-mail: seid-61@mail.ru

²M. Auezov South Kazakhstan University (House 5, Tauke Khan Ave., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)

PhD, senior lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>. E-mail: pazilov82@mail.ru

*Corresponding author

³M. Auezov South Kazakhstan University (House 5, Tauke Khan Ave., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)

Master, senior lecturer

<https://orcid.org/0009-0007-2120-2559>

© Valikhanov IHE, 2025

© Alibek S.N., Pazilov Ye.D., Usipov A. 2025

Abstract. Introduction. The article examines the problem of political repression in Kazakhstan during the years of the "Great Terror", including the persecution of the Alash intelligentsia in Southern Kazakhstan, based on materials from the periodical press. *The purpose and objectives of the study.* The introduction into scientific circulation of secret documents and printed materials concerning the case of a number of well-known persons in the region, stored in the state special archive of the Shymkent city police department, thereby exploring the difficult fate of the figures of the Alash of the Southern region. *Materials and methods.* The documents of the regional and special archives of the districts of the Turkestan region are widely used in the research work. The research used methods of differentiation, analysis, systematization, and comparison. *Results.* The materials of the open trials published in the newspaper were studied by comparing them with scientific papers and studies on the topic of repression, as well as with official data presented in collections of documents from recent years, where the charges against the defendants were found to be false. A comprehensive analysis was conducted of how the Central Committee, through special resolutions, gave the newspaper a propaganda role in shaping positive attitudes and public opinion in political life. *Conclusions.* The repressive policy of the Bolshevik regime was analyzed, the illegal activities of the mass punitive organs (NKVD) during the years of the Great Terror and their work to carry out political repression were discussed. Misinformation was revealed in archival materials concerning the fate of a number of Alash intellectuals in Southern Kazakhstan. The article examines the activities of the newspaper "Ak Zhol", "Birlik tuy" in the interests of Soviet ideology, its role in the implementation of the repressive campaigns. The assessment is given from the point of view of new, critical positions formed in the national historical science.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Great Terror, political repression, Southern region, Alash figures

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the project of grant funding of the Ministry of Science and Higher education of the Republic of Kazakhstan on the topic "Political repressions

in the South Kazakhstan region of the 20-50s of the XX century (based on new archival materials and memories of descendants of victims of repression)" (IRN: AP26199651).

For citation: Alibek S.N., Pazilov Ye.D., Usipov A. Repressions of Alash activists in Southern Kazakhstan during the years of the "Great Terror" (by the pages of the periodical press) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 907-919. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_907-919

РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ ДЕЯТЕЛЕЙ «АЛАШ», СЛУЖИВШИХ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» (НА СТРАНИЦАХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ И АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ)

Сейдахан Нурмаханович Алибек¹, Ержан Джаркинбаевич Пазиллов^{2*}, Асан Усипов³

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (д. 5, Тауке хан, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788>. E-mail: seid-61@mail.ru

²Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (д. 5, просп. Тауке хана., 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

Доктор PhD, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>. E-mail: pazilov82@mail.ru

*Корреспондирующий автор

³Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (д. 5, просп. Тауке хана., 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

Магистр, старший преподаватель

<https://orcid.org/0009-0007-2120-2559>

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Алибек С.Н., Пазиллов Е.Д., Усипов А., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается проблема политических репрессий в Казахстане в годы «Большого террора», в том числе преследования алашской интеллигенции в Южном Казахстане, на основе материалов периодической печати. *Цель и задачи исследования.* Введение в научный оборот секретных документов и печатных материалов, касающихся дела ряда известных региону лиц, хранящихся в государственном специальном архиве Департамента полиции г. Шымкента, тем самым исследуя непростую судьбу деятелей «Алаш» Южного Казахстана. *Материалы и методы.* В исследовательской работе широко использованы документы региональных и специальных архивов районов Туркестанской области. В ходе исследования использовались методы дифференциации, анализа, систематизации, сравнения. *Результаты.* Материалы открытых судебных процессов, опубликованные в газетах, были изучены методом сопоставления с научными трудами и исследованиями на тему репрессий, а также с официальными данными, представленными в сборниках документов последних лет, где обвинения против подсудимых были признаны ложными. Проведен всесторонний анализ того, как Центральный Комитет, посредством специальных постановлений, придал газетам пропагандистскую роль в формировании положительного отношения и общественного мнения в политической жизни. *Выводы.* Была проанализирована репрессивная политика большевистской власти, незаконная деятельность массовых карательных органов (НКВД) в годы «Большого террора» и их работа по осуществлению политических репрессий. Выявлена дезинформация в архивных материалах, касающаяся судьбы ряда алашских интеллектуалов Южного Казахстана. Рассмотрена деятельность газет «Ак жол», «Бирлик туы» в интересах советской идеологии, их роль в осуществлении репрессивной кампании. Дана оценка с точки зрения новых, критических позиций, сформировавшихся в отечественной исторической науке.

Ключевые слова: Советский период, Большой террор, политические репрессии, Южный Казахстан, деятели «Алаш»

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Политические

репрессии на территории Южного Казахстана в 20-50 гг. XX века (на основе новых архивных материалов и воспоминаний потомков репрессированных)» (ИРН: AP26199651).

Для цитирования: Алибек С.Н., Пазилев Е.Д., Усипов А. Репрессии в отношении деятелей Алаша служивших на юге Казахстана в годы «большого террора» (на страницах периодических изданий и архивных материалов) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 907-919. [на казахском яз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_907-919

Кіріспе. 1937–1938 жылдардағы «Үлкен террор» деп аталатын қуғын-сүргін науқаны – отандық тарихнамадағы ерекше құбылысқа айналған ең көкейтесті тақырыптардың бірі. Өйткені, осы екі жылдың ішінде Кеңестер Одағында 1,5 млн. астам адам контрреволюциялық қылмысы үшін қуғындалып, жартысына жуығы жазалаудың ең жоғары түріне кесіліп, атылып кетті. Сонымен қатар, өткен ғасырдың 30-50-ші жылдарындағы саяси репрессия құрбанына айналған қайраткерлеріміздің тағдырына байланысты құпия қорлардағы құжаттар әлі де болса қолжетімді емес. Шындығында, ұлт қайраткерлерін айыпсыз жазалаған саяси қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны 1930-шы жылдардағы жасанды «Алаш ісінен» бастау алғаны белгілі. Ал 1937–1938 жылдарда ол жоспарлы «Үлкен террорға» ұласып, НКВД жаппай жазалау операцияларын жедел жүзеге асырды. Одақтық ауқымда кең көлемде іске асқан бұл саяси қуғын-сүргінде республикамыздың қоғам қайраткерлері мен белгілі тұлғаларынан бөлек, қарапайым халық та зардап шегіп, жазықсыз жазаланды.

КСРО НКВД-сының 1937 жылғы 30 шілдедегі №00447 оперативті бұйрығына сай «халық жауларын» жаппай жазалау шаралары тамыз айының басында басталатын болып бекітілді. Жалпы бір жағынан бұл саяси террор партиялық органдар мен НКВД-ның бірлесе әрекет етуімен, ұйымдаса әшкерелеуімен жүзеге асқандықтан, аталмыш органдарды бұл қырғынның басты айыпкері санауға да болатындай. Өйткені, билік басындағылар қара басының қамын күйттеп, республика бойынша жазалауға жоспарланған алғаш лимиттегі 6,7 мың адам санын азырканып, жоғарыға қайта-қайта лимит сұрап хат жолдап, құрбандар санын 3,5 есеге арттырып жіберді. НКВД да бұл этникалық тазалау операцияларына бас болып, нәтижесінде 1938 жылы Қазақстанда онға тарта жазалау акциялары жүзеге асты. 1937 жылғы саяси репрессия тұсында еліміздегі «халық жауларына» жаза кесу республикалық «екіліктерге» жүктеліп, оның құрамына бастапқыда Қазақ КСР ішкі істер Халық комиссары Л.Б. Залин, ал 1938 жылдың қаңтарынан С.Ф. Реденс, сонымен қатар республика прокуроры С.Н. Покровский кірді. Бұл жаппай жазалаушы органдар сот мәжілісінің соңында арнайы хаттама толтырып, төраға мен «үштіктің» мүшелері құптап қол қойған соң айыптау материалын қоса тіркеп, үкім шығарып отырды. Алайда, айыпталушыларға ату жазасына кесілгендігі жайлы үкім жария етілмей, ол жасырын түрде жүзеге асты. Мұндай жаппай жазалау жұмыстары 1938 жылы Н.И. Ежовтың №00606 бұйрығы шыққан соң «ерекше үштіктердің» құзырына өтті [Жанбосинова, 2024: 105].

Ақиқатында, бұл жазалаушы органның құрамы тікелей Мәскеу арқылы бекітілмесе де, бұйрық бойынша оның құрамында НКВД басшысы, прокурор мен облыстың бірінші хатшысы болуы керектігі талап етіліпті. Осындай соттан сырт жазалушы инстанцияның бірі ретінде «милицейлік үштікті» де ерекшелеп атап көрсетуге болады. Өйткені осының әсерінен үлкен террор кезінде Қазақстанда абақтыға жабылушылардың қатары жоспардан тыс тым артып кетті [Аблажей, 2024: 102].

Яғни, 1938 жылдың маусымына қарай республикалық үштіктер қайта құрылымдалып, оның өкілеттігі облыстық «милицейлік үштіктерге» берілді. Түйіндей айтқанда, Қазақстанда жоғарыда айтылған №00447 бұйрықтың құрбаны болғандар 27 мың адамға таяу болса, соның тең жартысы айғақ-дәлелсіз атылып кетті. Ал Қазақ КСР НКВД есептерінде 1938 жылға қарай 26000 адам репрессияланып, солардың 12429-ына ату жазасында үкім кесілгендігі айқын жазылған [Саяси қуғын-сүргін..., 2024: 126]. Мұндай ең ауыр жазаға ең алдымен тап жаулары, «панисламист» деп айыпталған бұрынғы бай-құлақтар, молда-ишандар, яғни контрреволюциялық элементтер іліккен. Сондай-ақ жоғарыдағы бұйрықты жүзеге асыру барысында жаңа үкіметке қалтқысыз қызмет етіп жүрген бұрынғы алашордашылар троцкистік-ұлтшылдық ұйымның мүшелері ретінде ұлт зиялылары топ-тобымен тұтқындала бастады. Кезінде Алашорданың Оңтүстіктегі тірегіне айналып, қасірет заманының құрбанына айналған тұғырлы тұлғалар біздің өмірде де аз емес.

Расында да «үлкен террор» тұсындағы, яғни 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін бұрынғы барлық қуғын-сүргіндердің шарықтау шегі іспетті болды. Репрессиялық механизмнің «қысымына» түскендердің барлығы опат болды. Бұл кезеңде алдыңғы кезеңдердегі қуғын-сүргіннен аман оралғандардың барлығы екінші рет қуғын-сүргінге ұшырады. Анығында көпшілігіне «ату бабымен»

үкім кесілді. 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін кезіндегі жаппай жазалаудың хабаршысы Бүкілодақтық Коммунистік партиясы (большевиктер) Орталық Комитетінің 1936 жылғы 29 шілдедегі барлық партия ұйымдарына жолдаған жабық хаты болды. Сол жылы Қазақстандағы өлкелік комитет «фашистердің, троцкийшілер-зиновьевтіктердің, барлаушылардың, диверсанттардың және басқа да ұлтшыл элементтердің, Алашорданың және басқа да жау ұяларын, олардың барлық партиялық ұйымдарын күн сайын әшкерелеуге және оларға қарсы іс-қимылдарды жүргізуге» қаулы қабылдады. «Кез келген жерде және кез келген жағдайда» НКВД органдары «жау ұяларын аяусыз әшкерелеу» міндетін жүзеге асырған кезде «контрреволюциялық ұлтшыл топтың» мүшелері атанған мыңдаған жазықсыз адамдар репрессиялық машинаның қолына түсті.

Мысалы, Бүкілодақтық коммунистік партия (большевиктер) Қарағанды қалалық комитетінің 1937 жылғы бюро мәжілісінде Қарағанды ГРЭС құрылысындағы «контрреволюциялық ұлтшыл топтың» қызметі талқыға салынып, бұл топтың міндеті «Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізу болып табылады» деген қорытындыға келді. Яғни мекемеде «контрреволюциялық ұлтшылдық әндер шырқалды» деп айыптаумен сандаған қызметкерді партиядан шығарып, іс тергеу органдарына өткізілді [Сақтағанова, 2021]. Мұндай айыптаулар аз болған жоқ. 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін кезінде республикалық, облыстық, қалалық және аудандық партия және кеңес органдары басшылығы түгелдей дерлік әуелі түрмеге жабылып, кейін ату жазасына кесілді.

Материалдар мен әдістер. Бүгінге күнге дейін Оңтүстік өңіріндегі Алаш зиялыларының тағдыры құпия қорлардағы құжаттар негізінде жеке зерттеу нысанына айнала қойған жоқ деп анық айта аламыз. Демек, ұсынылып отырған зерттеу осы бағыттағы нәтижелі талпыныстардың бірі болатындығы айқын. Зерттеу жұмысында деректік негізі ретінде құпия тергеу құжаттары, баспасөз материалдары, естеліктер, жеке архив материалдары кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ ұлттық интеллигенцияның кеңестік кезеңдегі қалыптасуындағы Оңтүстік зиялыларының орны мен олардың Алаш қозғалысымен етене жақындығы айқындалады; өңірден шыққан, бірақ өзге аймақтарда сталиндік террордың құрбаны болған тұлғалар анықталып, өмір жолы мен қоғамдық қызметі зерделенеді; сайлау құқығынан айырылғандар қатарындағы азаматтардың, олардың әлеуметтік құрамы, құқықтық жағдайлары, тағдырлары талданады; Қазақстанда Кеңес өкіметінің XX ғасырдың 20-50-шы жылдардағы Оңтүстік өңіріндегі репрессиялық саясатының ұлт руханиятына тигізген залал-зардаптары тың деректер арқылы дәлелденеді. Зерттеу барысында саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау. 1937 жылдың 23 ақпаны және 5 наурыз күндері аралығында Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық Комитетінің Пленумында И.В. Сталин бас баяндама жасап, социализм құрылысы өрістеген сайын тап күресі де күшейе түседі деген атақты тезисін бірнеше рет қайталады. Оның пікірінше, «Кеңестер Одағы қарқынды дамып, барлық салада үлкен жетістіктерге қол жеткізген сайын ашық және астыртын күреске көшкен бұрынғы қанаушы тап өкілдері де ел дамуына барынша кедергі жасауға тырысады» дей келе, шетелдің барлау органдарының жалдамалы агенттері – диверсант, тыңшы, троцкистік зиянкестерді түбірімен жоюды ұсынды. Шындығында И.В. Сталиннің осы баяндамасында айтқан тұжырымдары КСРО арнайы органдарының (НКВД) алдына «халық жауларын» әшкерелеп, халықтың еркін ойлы өкілдеріне қарсы жаңа қарқынмен саяси қуғын-сүргін шараларын бастауға жол ашып берді.

1937 жылдың шілде-тамыз айларында Коммунистік партияның Орталық Комитетінің мәжілістерінде жоғарыда аталған ақпан-наурыз пленумында айтылған нұсқаулардың орындалуы талқыланып, Қазақстан НКВД органы диверсант, тыңшы, троцкистік зиянкестермен т.б. тап жауларын әшкерелеуде қол жеткізген табыстарын мақтанышпен баяндап жатты [Политические репрессии..., 1998:7]. Осы талқылауларда айтылғандай, «халық жауларын» әшкерелеу істері және соттау процестерінің барысы ашық, әрі міндетті түрде баспасөз беттерінде көрініс табуы тиіс болды. Саяси қуғын-сүргін шараларын осылай баспасөз беттерінде ашық жариялау арқылы жазалаушы органдар идеологиялық және үгіт-насихат бағытындағы бірнеше мақсаттарды жүзеге асыруды көздеді. Біріншіден, осы арқылы кеңес халқы және әлемдік қауымдастық алдында өнеркәсіпте орын алған зиянкестік әрекеттердің, қоғам өмірінің түрлі салаларындағы апаттардың «нақты орындаушылары» бар екенін көрсету болса, екіншіден қуғын-сүргін шараларына саяси астар бере отырып, оны жаппай кеңінен өрістетуге жол ашу мақсаты көзделді.

1937 жылдың 18 қазанында «Казахстанская правда» газетінде «Қазақстан К(б)П Оңтүстік Қазақстан обкомының шіріген позициясы» атты мақала жарияланып, бұл жарияланым оңтүстік өңірдегі жаңа саяси қуғын-сүргін шараларын бастауға жол ашып берді. Мұнда Оңтүстік Қазақстан облысы КП бірінші хатшысы Ә. Досов бастаған өңірде троцкистік-бухариндік бандиттер мен

буржуазиялық ұлтшылдар әшкереленіп, саяси террордың меже-мақсаты баса айтылады. Осы мақаладан соң Оңтүстік Қазақстан облысында 560 адам жауапқа тартылып, оның 36-сы ату жазасына кесілді. Олар Ә. Досов, В.Е. Случак, А. Ералин, Б.С. Ержанов, Е. Әбділахатов, А. Избанов, Р. Жабаев, М. Байзақов, С. Османов және т.б. Оңтүстік өңірдің көрнекті қайраткерлері еді.

Зерттеу нәтижелері. Жалпы 1937-1938 жылдардағы саяси репрессия белең алған жылдарда қуғынға ұшыраған өңірдегі белгілі тұлғалардың, Алаш зиялыларымен етене жақын араласқан арыстардың бірі Шәуілдір аудандық тұтынушылар кеңесінің қызметкері болып еңбек еткен Жабаев Рүстембек болатын. 1894 жылы Түркістан ауданының Хантағы ауылында дүниеге келген Р. Жабаев 1930-шы жылдары билікке қарсы бүлікші» деп танылып, жазалаушы отряд тарапынан қарудың күшімен қан-жоса етіп басылған Созақ көтерілісіне қатысқаны үшін сотталып, сүргін көрген азамат. Тарқата айтсақ, оның ОГПУ-дың үкімімен 58-г-бабы бойынша айыпты деп табылып, жасанды «Алаш ісімен» ұлт зиялылары жауапқа тартылып жатқан саяси репрессияның алғашқы толқынында 5 жыл Карлагта жазасын өтеп, туған өлкесіне қайта оралғаны белгілі.

Дегенмен, 1937 жылғы саяси сүргінінде қайта қамауға алынып, 17 қарашада ОҚО УНКВД-сының үштігі жасанды тергеудің хаттамасымен, жалған куәгерлікті басты айғақ тұтып, тұтынушылар кеңесінің белді қызметкерін ату жазасына бұйырып, Р. Жабаев атылып кете барған. Тек араға 20 жыл салып, 1957 жылдың 17 шілдесінде ғана Оңтүстік Қазақстан облыстық соты Президиумының шешімімен Жабаев Рүстембекке тағылған айыпта нақтылы айғақ-дәлелдердің жоқтығы анықталып, қылмыстық іс тоқтатылып, толық ақталыпты [ШҚПДМАА. 6-қ. 1-т. 879-іс. 214-п].

Жалпы, тұтқынға алынар тұста Түркістан қалалық милициясын басқарған Р. Жабаевтың да сол зобалаң жылдарда зорлық көргені, қиянат тартқаны күмәнсіз. Себебі, тергеуде бес рет жауап алынып, психологиялық және физикалық қысым көрген, атылардан алдын аяусыз азапталған тұлғаның ісінде ақиқат аз, күмән көп. Анығы сол, Шымкент қалалық полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінде сақталған Жабаев ісіне байыппен үңілсек, «Абдуллин, Елеусінов секілді бүлікшіл, контралармен тығыз байланысы бар, ұлтшылдық ұйымның белсенді мүшесі» деген айыппен онымен бірге қызметтестері Бейсенбаев Бәкір, Лекенов Берестем, Берестемов Әлмахан, Сәтімев Төлеген, Өтегенов Садық, т.б. да тұтқындалыпты.

Бастапқыда айтқанымыздай, Созақ халқын Кеңес үкіметіне қарсы қарулы көтеріліске үндеген Жабаевқа жасанды айыптар тағылып, колхоздарды, социалистік құрылысты күйретуге әрекет еткені, Шәуілдір шаруалары кооперативінің қаражатын мақсатсыз жұмсап, талан-тараж еткен қылмысы да дәлелденіпті. Осылайша, анығында ешкімге қиянат етпеген кооператив қызметкерінің жазықсыз атылғанынан да ұзақ жылдар бойы ұрпақтары хабарсыз болып келген. Тек жылымық кезеңі туған 1957 жылы ғана перзенті, Кентау қаласы, Нагорный көшесі, №154 үйдің тұрғыны Әшіров Баукен ОҚО УНКВД-сы басшысының орынбасары Мирошинченкоға арыз жазып, әкесінің тағдырын білуге талпынып, сұрау сала бастайды. Ал оған тиісті тараптан келген жалтарма жауапта: «Сіздің сұрауыңызға байланысты мәлім ететіміз мынау: Әкеңіз Рүстембек Жабаев 1937 жылы «диверсиялық-ұлтшылдық ұйымның мүшесі» болғаны үшін абақтыға қамалып, 10 жылға сотты болған. Лайықты жазасын еңбекпен түзеу лагерінде өтеп жүріп, 1943 жылы 21 қарашада гангренадан қайтыс болды» [ШҚПДМАА. 6-қ. 1-т. 879-іс. 154-п.] делініпті. Бұл тарапта бір ескерерлігі, «үштіктің» үкімімен атылғандардың көпшілігінің тағдыры құпия ұсталып, ұрпақтарын да ұзақ жылдар бойы алдарқатып келген, осы секілді жалған анықтамаларды беріп отырған. Ал, шындығында олардың көпшілігінің кешеуілдетпей атылғанына айғақ болар архив құжаттары жетерлік, олар бүгінде құпиясыздандырылып та жатыр.

Жалпы Жабаев Рүстембек «халық жауы» ретінде қуғын көріп, құрбан болған жылдардағы құжаттарға қарасақ, оған қарсы қозғалған №0521 іс парақтарындағы мұрағаттық анықтамада отбасы құрамы туралы да аз-кем мәлімет беріліпті. Алайда, 1913 жылы туған жұбайы Толысбекова Маржанның тағдыры бізге беймәлім. 1925 жылы дүниеге келген ұлы Рүстембеков Баубек, 1930 жылғы Анель мен 1936 жылғы Бибайша атты қыздарының да көп қиянат көргені, қоғамның түрпектеуін жылдар бойы тартқаны да күмәнсіз.

Шындығында Жабаевтың жасанды ісінде негізсіз айыптар жетіп артылады. Айталық, УНКВД үштігі мәжілісі хаттамасында Р.Жабаевты Қожановтың тікелей ықпалымен диверсиялық-ұлтшылдық ұйымға мүшелікке енген етеді. Сонымен қатар, С. Өтегеновтің де тапсырмасын орындап, Кеңес үкіметін күйретуді көздеп, ұлтшылдық ұйымға өзімен ниеттес жаңа мүшелерді тартумен белсене айланысыпты. Яғни, тергеушілердің жазуынша, ол герман- жапон интервенциясына сүйеніп, Кеңес Одағының басына кенеттен ауыр күн туа қалған жағдайда контрреволюциялық ұйыммен бірлесіп

кедейлер үкіметін құлатуға тыңғылықты дайындық жасап, қол астындағы қолдаушыларын да бүлікке үндеп отырыпты. «Жәкенов, Елеуенов, Бейсенбаевтар бастаған терроршыл топқа қалтқысыз қызмет істеген» деп атап көрсетіліпті [ШҚПДМАА. 6-қ. 1-т. 879-іс. 234-п].

Ал Рүстембек Жабаевты «ұлтшылдардың» қатарына қосқан Садық Өтегенов те осал адам емес, Түркістан өлкесіндегі Алаш қайраткерлерінің бірі, уездік приставта аудармашы, ұстаздық еткен, ел таныған тұлға еді. Соған қарамай, жасанды тергеу ісімен Жабаев пен Өтегеновті бірге айыптап, «ұялас халық жауларын» тапқан тергеушілер 5 рет тергеп, сан мәрте ұрып-соғып, отбасына қауіп төндіретінін айтып қорқытып жүріп, Жабаевқа «қылмысын» мойындатқызып, алдын ала дайындалған тергеу хаттамасына қол қойдырып алады. 1937 жылдың 1 қазанында толтырылған тергеу хаттамасында айыпталушы: «...Мен 1917 жылдың желтоқсанында Түркістан қаласында Сұлтанбек Қожановтың демеуімен ұлтшылдық ұйымның мүшесі болып қосылғанымды мойындаймын. Біз Кеңес үкіметін құлатуды мақсат тұтып, ұйымның шетелдегі орталығының басшысы Мұстафа Шоқаймен он-он бес жылдан бері тығыз байланыс орнаттық. М. Шоқаймен хат арқылы арқылы хабар алмасу аздық етіп, Қожанов пен Өтегенов 1927 жылы Мұңайтпасов пен Әбдірахмановты Берлинге астыртын оқуға аттандырды. Осылайша, шығыстық мұсылман елдерін біріктіру арқылы буржуазиялық-ұлтшылдық мемлекет құру арманына бір табан жақындай түстік. Осы мүдде жолында ақ гвардияшылармен, 1922 жылы Энвер пашаның басмашыларымен, Алашордашылармен саналы түрде күш біріктірдік. Оларға ұдайы қаржылай көмек көрсетіп отырдық.

Созақ көтерілісі басылған соң да астыртын ұйымның жұмысын тоқтатпай, Қожанов пен Өтегеновтің қолдауымен тәркілеу науқанына тап болған байлардың мал-мүлігімен 1930 жылдан бастап Өзбекстанның Андижан мен Наманган аймағына үдере көшуіне көмектестік. 1933 жылы Андижанға арнайы барған Қожанов байларды Қазақстанға қайта көшпеге үгіттеп, олардың өзбек ұлтшылдарымен бірлесуіне сеп болды. Ал 1935 жылғы мамыр айының басында Ташкентке келіп, Сұлтанбектің пәтеріне арнайы қонақ болдым. Барсам, Қожанов Қадырқожа, т.б. бауырларымен (аты-жөні есімде жоқ) бірге ұлтшылдық ұйымның алдағы жоспарын талқылап отыр екен. Сұлтанбек сол кеште былай деді: «Бәрің де білесіңдер, 1930-1934 жылдары Қазақстанды алапат аштық жайлады. Халқымыздың тең жартысы қырылып, көмусіз қалды. Мұның бәрі Голощёкиннің саясатының салдары. Жұрттың малын құртып, жан санын жүз есе азайтты. Аштықтан аман шыққандар бүгінде жерді қолмен жыртып жүр. Сондықтан бар үмітіміз шетелдегі Мұстафа Шоқайда. Ол герман-жапон интервенциясын КСРО-ға бағыттай алса, мақсатымыздың орындалғаны. Ал оған дейін біз коммунистік биліктің экономикалық қуатын әлсірте беруіміз керек», - деп ашық айтты» дейді.

Байыптап қарасаңыз, тергеушілер әбден тығырыққа тіреп, Созақ көтерілісіне қатысқанын басты айғақ етіп, тіпті көтеріліске шыққандарды түгел контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымның мүшелігіне кіргізе салады да, толық дәлелденген тарихи жағдайдың жай-жапсарына үңілмей, оқиғаны өздеріне оңтайлы жаққа қарай бұрады. Мұның барлығының басы-қасында С. Қожановтың тұрғандығын жалған айыптармен дәлелдеп, саяси репрессияға ұшырайтындардың санын қолдан көбейтіп, анағұрлым арттыра түседі. Демек, құпия қорлардағы құрбандар ісіне қатысты құжаттарды елеп-екшегенде аса абай болып, ақиқат пен жалғанның ара жігін ажыратып алғанымыз абзал.

Бастысы, террористік топқа, ұлтшылдық ұйымға қатысы жоқ тұлғаның артында қалған аз-кем рухани мұрасын ұрпақ кәдесіне жаратқанымыз жөн. Бұл үшін кеңестік баспасөздегі Р. Жабаев мақалалары мейлінше сарапталып, тиісті оң бағасын алғаны дұрыс. Мәселен, олардың бірқатары сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің алдыңғы шебінен табылған, ұлтшыл басылым – «Ақ жол» газетінде жарық көріпті.

Айталық, елден хабар жолдаған Р. Жабаев «Еске алу керек» атты мақаласында неше түрлі саяси партиялардың қазақ арасына төңкерістен бері ғана шығып жүргенін қуана құптағанымен, шынында сол саяси партиялардың ұлтты тап-тапқа бөліп, ел бірлігіне сына қағып отырғанын сынға алып: «...Мұның себебі қайсы десек, сол айтылғанның бәрі де біздің қазақтың тұрмысында жоқ. ...Атқа мінгендерді алсақ, бұрынғы болыс, би, старшын, елу басы болғандар, онысына сөз жоқ. Тегіс үйреніп қалған паракор, зорлықшыл, халықты ондырарлық еш пиғылы жоқ. Ал енді атқа мінбеген, өмірінде болыс, би болмағандарын алсақ, олар да атқа мініп алады. Олар да ел аралай бастайды.

Қазақ-қырғыз сиезінде жолдас Сұлтанбек Қожановтың: «Елге тарататын астықты атқа мінгендер жеп қойып, елдің қырылуына себеп болды» дегені дұрыс. Бірақ жолдас Қожановтан сұраймын, егер сол азық-түлікті пәлен жердегі ашығып жатқандарға бөліп беріндер деп жаяуларға берсе, сонда олар не қылар еді. Олар жемес пе еді?! Қазақтың сырын, пейілін, құлқын білетін мырзалар бұған таласпас. Бұлай болғанда атқа мінгендер деген сөз қалай шешіледі?» [Жабаев, 1921], – деп бұрынғы бай-болыстар кәмпескеленіп, жер аударылып, енді шаруа қазақтың өзі қалса да елдің

ескі әдетті қоя алмай, дихан, еңбекшілер болып, тап-тапқа бөлініп алып, ымыраға келмегеніне ашынады. «Бірақ сол жаман пейілділеріміз қайдан шығып отыр?» деген сауалды оқырман назарына салып, қазақтың пейілі, салты, тұрмысы оңбаса, ұрпақтың да оңалмайтынын талқыға салып, ұлтты ұсақтайтын жаман мін-мінезден арылуға тырысу керектігін баса айтады.

Автордың орынды сынын «Ақ жол» басқармасы да қолдап-қуаттап, өз ойын ашық баяндап отырған Рүстембек Жабаевтың бұл ісіне зиялы қауымның кешікпей жауап қайыратынына үмітпен қарайынын жеткізеді.

Осылайша «Ақ жолда» «Елден» хабар беруді дәстүрге айналдырған азамат келесі бір түйткілді мәселені көтерген маңызды мақаласында Түркістан үйезі, Шу болысы мен Атбасар үйезі қазақтарының арасында жиылыс болып, Шуда үй тігіліп, құн-бітім сөйлесіп жатыр дегенді естіген соң сол жерге өзінің де барғанын жазыпты.

«Бітімге тігілген үй Шудың Қаратауға қараған бетінде, бір күншілік екі елдің ортасы Қазаншы деген жерде тігілген екен. Түркістан үйезінің Қу, Сарыөзек және Қоршу болыстарынан басты адамдар тегіс жиналған екен. Атбасар үйезінің бітімге басты адамдар келмеген. Ақырында бұл барғандар 10 күндей күтіп келмеген соң, оларға хабар жіберіп, май айында бас қоспақ болысты.

Бұл жиылыс: Түркістан үйезі Шу, Сарыөзек һәм Қоршу болыстарымен Атбасар үйезіне қараған бағаналы наймандар қашаннан-ақ барымташы болатын.

Ақмола үйезінің қазағы Баққожа бағаналы, наймандармен барымталасады. Ол бір уақыт өз елінен шығып, Түркістан үйезі Қоршу болысындағы атақты Мырзахметке келеді. Сонымен бірге отырады. Бұл екеуі бірігіп бағаналы, наймандардан мал қудырып алады. Бағаналы, наймандар Түркістан үйезі Қоршу болысы саудагер Бекқожаның 20 шақты қарасын қолға түсіреді. Бекқожа әйтеуір найман еді деп бұрын Торғайға қараған, бұл Ақмешіт үйезіндік Байқара һәм басқаларының 20 шақты қарасын айдап алады.

Олар Шиелілік атақты ұры Ермахан Көтібар баласын бастық қылып Түркістан үйезі Шу болысына қарасты Қара және Тауасар Өте балаларының жылқысын барымталап алады. 68 жылқыны бір, 80 жылқыны бір, Еркебайдың оншақты қарасын, Елеусіздің 6 жылқысын тағы алады. Сол кез Атбасар үйезінің біраз қазақтары (40-50 түйе шамасында) Түркістаннан азық алып бара жатқанында Шуда ұрыс болып, екі жақтан да адамдар сойылға жығылады. Кейін Атбасарға қараған азықшының бірі өліп те қалады. Олар сол ұрыстың зардабынан өлді деп құн даулайды» [Жабаев, 1922], – деп жиылыстың түп себебін тарқата түсіндіріп, бітім болмай, жұрт жиылмай, шиеленіскен дауды шешудің мерзімі кейінге шегерілгенін ашына айтады. Озық елдер оқуға ұмтылып жатқанда, қыр қазағының өзді-өзі қырқысуына қатты қынжылады. «Бұл қазақтағы жұттың бір ағайыны!» – деп барымтаны олжа санаған саяз ойлыларды тәртіпке салуды талап етеді.

Тіпті «Центрсоюз» нұсқаушысы болып жүріп те басылымнан алыстамаған Р. Жабаев 1924 жылы «Ақ жолдың» 5 шілдеде, №454-санында шыққан «Сезілген» деген бүркеншік есімді автордың негізсіз сынына өзі қызмет атқаратын мекеме атынан іле-шала жауап қатып, басқарма мүшелерінің жалпы жиылысына 140 адам қатысқанын, айтылған кемшілік бойынша аудандық нұсқаушымен бірге кооперацияның барлық істерін жеке өзі тексергенін тарқатып жазыпты. «Еңбек» ұйымы, «Қосшы» одағы болып, барлық мүшесі 480 адамға жетіп, мүшелері күннен-күнге көбейіп келе жатса да, тексеруден көрінгендей, ешкімге жасырып, мал сатқандығы дәлелденбеген кооперативтің бұл күнде шет дүкендердің саудагерлерімен жағаласып келе жатқанын қаперге салып, қысқалап айтқанда, үлгі боларлық қатардағы кооперацияның ісінен кемшілік іздеген «Сезілгенді» сенімсіз ақпаратқа сүйенгенше, кооперативке мүше болып, еңбек сіңіруге шақырады.

Бұдан бөлек Р. Жабаевтың Ашық хаты төңкеріс тұсында, яғни 1917 жылы «Бірлік туы» басылымына да жарияланыпты. Онда ол Көлбай мырзаға өтінуі бойынша «Алаш» газетіне Жизақта тұрған уақытында агент болғандығын айтады. Яғни ел танитын белгілі азамат, баспагердің Жизақ уезіне қараған қазақтардан Жизаққа келгенінде өзі арқылы «Алашқа» алдырушы болып, квитанция бергендігін, бірталай адамдар басылымға жазылып, оның үстіне былай да жәрдемпұл бергендігін жасырмай жазады. Яғни, біріншіден, бастапқы жазылғандар газет тоқталғанша тиісті нөмерлерін алып тұрып, кейінгі жазылғандардың қолдарына бір нөмер де тимей қалғандығын жасырмай жеткізіп, «Пұлды алып, газетті жауып сіз кеттіңіз! Не газет, не ақшаның біреуін қолымызға тигіз!» деген жұрттың ортасында ұялып жауап айта алмай мен жүрмін...», – деп баспагердің теріс ісін сынай отырып, оқырманға жеткізеді. «Онан соң, сол сіз келген күні жиылған қазақтардан Петербордағы мұсылман фракциясы пайдасына деп те бір қауым пұл жиып әкеттіңіз. Сонда сол пұлды орнына жібергендігіңізді «Алаш» арқылы мағлұм қылмақшы болып, сөз ұстатқан едіңіз. Бұдан күні бұл күнге шейін дерек болған жоқ. Бұл – екі. Үшінші, Жизақ шаһарындағы сарт ағайындардан солдаттардың

бала-шағалары пайдасына деп, екі жүз сом жиып алған едіңіз.т Бұл пұлды Петербордағы Г. Дума төбе ағасы Родзянкоға жіберіп, квитанция нөмерлерін «Алашта» басып көрсетуге сендірген едіңіз. Бұл туралы да үнііз шықпай кетті» [Жабаев, 1917].– деп, уәдеден тайған Көлбай мырзаға осы айтылғандардың жауабын күтетінін, сондай-ақ елден жиылған жылу-пұлдардың тиісті орындарына тапсырылып, тапсырылмағанын «Бірлік туы» немесе «Қазақ» газеттерінің біреуінде білдіруінің ел талабы екенін ескертіп, Жизақтағы «Алашты» күтіп жүрген оқушыларға айтар жауабы болса, айтып, болмаса олардың қаражатын қайтарып, өзін де, өзгені де ұяттан арылтуын өтінеді. Демек, қашанда әділет үшін күрескен өткір тілді Алаш ардақтысының асыл мұрасын кеңестік баспасөзден іздей бергеніміз жөн.

Осы тұста өңірдегі саяси репрессия мәселесіне қайта ойысар болсақ, диверсиялық топтың, ұлтшылдық ұйымның мүшелерін тауып, әшкерелеуде, оларды ел алдында абырой-беделден айыруға тоталитарлық билікті қолында тұрған барлық одақтық, республикалық, аймақтық баспасөзді мейлінше пайдаланды. Газет дабылына жұртты сендіріп, «халық жауларының» көптеп әшкере болуын елге ерекшелеп жеткізді. Солардың ішінде оңтүстік өңірінен жеткен қаралауға толы ақпараттық материалдар да аз емес. Мысалы, 1937 жылы 15 қазанда «Социалистік Қазақстан» тілшісі Шымкент қаласындағы өндірістерде, мекемелерде, оқу орындарында жұмысшы, қызметші, оқушылар КСРО Кеңесінің сайлау күнін қуанышпен қарсы алып, қаланың бірнеше жерлерінде, қала маңындағы МТС, колхоздарда неше мыңдаған адамдар қатысқан митингілер болып өткенін жазады.

Сол жиындардың бірінде қорғасын зауытының Батыс цех комитетінің председателі Алексеев құттықтау сөз сөйлей келіп, КСРО Жоғарғы Кеңесіне ең бірінші депутат етіп халықтардың көсемі И.Сталинді сайлауға ұсыныс жасайды. Бұл ұсынысты жұмысшылар бір дауыстан қабыл алады. Батыс цехының жұмысшылары өзінің қаулысында: «Таптық қырағылығымызды бұрынғыдан да күшейтеміз, Ұлы Советтің депутатығына Ленин-Сталин партиясына шын берілген адамдарды ғана ұсынамыз» [Ұлтшылдарды жасырушылар, 1937].– дейді. Ал Шымкент мақта зауытының жұмысшыларының митингісіне 300 адам қатысып, митингіде стахановшы слесарь Королев, Құлдасовтар сөз сөйлейді. Бостандық ауданында да көп адамдар қатысқан митингі болып, Бостандық МТС-інің шопыры Ковалев: «Біз қандай жаумен болса да аянбай күресеміз. Советке ұлтшыл-фашист бандысының бір де бір агентін өткізбейміз» [Шымкент..., 1937].– дейді. Осылайша, мұндай бүкіл халық қатысатын сайлау туралы материалдар баспасөз бетін басып кетіп, «халық жаулары» үстін-үстіне атылып, айдалып жатса да ол турасындағы шұғыл хабарлар мерзімді басылымдар бетінде азайып қалады.

Ал сондай бір «Социалистік Қазақстандағы» кезекті бір ақпаратты Қ. Серікбаев таратыпты. Яғни, 1938 жылы 13 наурыз күні кешке «Динамо» стадионында Түрксібтің Шымкент вокзалындағы теміржолшылардың үлкен митингісі болады. Митингіге 1500 кісі қатынасып, стахановшы электродәнекерлеуші Колупаев, стахановшы жүкші Гашенко, үй шаруасындағы әйел Продовикова, инженер Кәдірбеков, стахановшы Атақанов, тағы басқалар сөз сөйлеп, бәрі де пролетариат сотының үкімін бір ауыздан қабылдайды. Революциялық қырағылықтарын бұрынғыдан да күшейтетіндігін, өндіріс программасын артығымен орындап, Түрксібте бірінші орын алу үшін күресетіндіктерін айтып, митинг бір ауыздан мына қаулыны қабылдайды: «СССР Жоғарғы Сотының Соғыс Коллегиясының шығарған үкімі – бұл біздің үкіміміз; барлық совет халқының және жер жүзіндегі прогрессивті адам баласының үкімі. Кімде-кім социализм ісіне опасыздық жасаса, біздің отан қорғау, шаруашылық күшімізді әлсіретуге тырысса, кімде-кім ұлы совет халқының көсемдерінің өміріне қастық істеуге оқталса, мұндай жауыздарға осындай құтырған иттердің өлімі болатындығын біздің Ұлы Отанымыздың дұшпандары біліп қойсын. Біздің пролетариат диктатурасының алмас семсері, НКВД орындары, сталиншіл нарком Ежов жолдастың басшылығы арқасында, барлық «халық жауларын», шпиондарды, диверсанттарды, зиянкестерді әшкерелеп құртып отырамыз.

Біз, темір жолдың жұмысшы, қызметшілері, революциялық қырағылығымызды бұрынғыдан да күшейтеміз. Жаулардың, предательдердің бүркеніп қалған қалдықтарын ақырына дейін әшкерелейміз. Барлық совет халқының үкімі – Жоғарғы Соттың Соғыс Коллегиясының әділ үкімін шын жүректен құттықтаймыз. Өндіріс жұмысында жаңа табыстарға жету үшін күресеміз. Партиямыз бен оның Орталық Комитетінің және көсеміміз, ұстазымыз Сталин жолдастың төңірегіне бұрынғыдан да берік ұйымдаса түсеміз. Ленин-Сталиннің ұлы партиясы және көсеміміз ұлы Сталин жасасын! Даңқты совет разведкасы – НКВД орындары, оның сталиншіл наркомы Ежов жолдас жасасын!» [Серікбаев, 1938].

Осы іспетті қаралау материалдары газет-журналдарда арнайы айдарлармен айқарма беттерге басылып, әсіресе бұрынғы Алашорда өкілдеріне қатты шүйлігеді. Мәселен, ұлтшылдарды жасырушылар туралы мақала жазып, редакцияға хат жолдаған Киікбаев, Сабыров дегендер

1937 жылы Мақтарал ауданында бірнеше контрреволюцияшыл ұлтшылдардың беті ашылғанын жария етеді. Олардың ішінен оқу орындарына жайласып, жастарды ұлтшылдыққа баулыған Алашорданың жақтастары табылыпты. Бұларды бастаған аудандық оқу бөлімінің бұрынғы бастығы Балмұқамбетов пен оның Дұрысов, Жолдасов секілді серіктері екендігі де анықталыпты. «...Бұл зұлымдар оқу жұмысының басында болғанын пайдаланып, талай жауыздық істеген. Осы сұмдардың қылығын мезгілінде ашуға бөгет жасап, жаулардың ізін жасырған екіжүзділер анықталса да, әлі аласталмай отыр. Жапарбеков пен Ұлманов балаларға «Балмұқамбетов пен Жолдасовтарды жақтаңдар» деп үгіт жүргізіп, жаулардың қылмыстарын бүркеді. Жапарбеков тіпті әлі күнге Жолдасовпен хат алысып тұрады. Демалыста соның үйіне (Арысқа) қонаққа барады. Оның бұл ісі бастауыш ұйымда қаралып, комсомолдан қуылған. Бірақ, оқу бөлімінің бастығы Өмірбеков пен облыстық оқу бөлімінің инспекторы Байғарин: «Жас адам Алашордашыл бола ма? Оған жәрдемдесу керек» деген «теория» шығарып, аттестациядан да өткізіп жіберді.

Ұлманов колхозшылар арасына теріс түсінік беріп, қырағылықты кемітуге тырысқан. Ол «Интернационал» колхозының жалпы жиналысында партком секретары Қайдаровпен «Біздің елімізде тап та, жау да жоқ» деп таласып, өзінің арам «теориясын» таратпақ болған. «Бірлік» мектебіне өңкей жат элементтер, халық жауларының қалдықтары паналаған болатын. Мектептердің директоры Мөлгаждаров Қазақ педагогика институтын бітірген, жоғарғы дәрежелі білімі бар, саяси сауатты адам бола тұрып, қасында отырған жаудың әрекетін сезбеуі қалай?! Ол былай тұрсын, Дұрысовтың қылмысы ашыла тұрса да, «мұғалім жоқты» сылтау етіп, оны оқу жылының аяғына дейін ұстағаны қалай?! Оны тіпті, демалыс беріп, құрметтеп шығарып салуы қалай?! Мұнымен қатар бұл директор өтірік-өсек таратқан болатын. Осы мәселені аудандық комсомолдар комитетіне айтқан Қанаевты ол тағы қуғынға салды. Міне, осы фактілер Мөлгаждаровтың өте сезікті адам екендігін көрсетеді. Бұл мәселе жете тексерілуі керек.

Өмірбеков пен Байғарин Мөлгаждаровқа да мақтап мінездеме беріп, аттестациядан өткізіп алды және бұл туралы сөз көтерген Егешовті қуғынға салды» [Ұлтшылдарды жасырушылар, 1937], – деп «халық жауларына» рахым жасаушылықты жауға жәрдем көрсету деп түсіндірген тілші аталған азаматтарды аяусыз жазаға тартуды ұсынады. Сайып келгенде, тар кезеңде Алаш сабынан табылғандарды топ-тобымен түрмеге отырғызу белең алғанын баспасөз де айғақтап отыр. Олай болса, біз де таяу болашақта бұл тараптағы ілкімді ғылыми ізденістерді жандандыра түсіп, Балмұқамбетов сынды зерттеуші ғалымдарға етене таныс емес Алаш оқығандарының талайлы тағдырын індетте зерделеп, өңір тарихында із қалдырған қайраткерлерді танып білу үдерісін үзбеуіміз керек. Сонымен қатар, аты-жөні аймаққа белгілі Мәуленкүл Байзақов сияқты Алашорда съезіне қатысқан қайраткерлер де назардан тыс қалмауы тиіс. Олардың ҚР Президенті архивіндегі құжаттары да толық құпиясыздандырылуы керек.

Айталық, 1937 жылдың 24-30 қыркүйегінде Шымкентте толтырылған Мәуленкүл Байзақовты тергеу хаттамасындағы «Бастапқы тергеуде сіз өзіңізге тағылған айыпты мойындаудан үзілді-кесілді бас тарттыңыз. Өзіңіздің антикеңестік құрылымға қатысыңыз бар екендігіңізді мүлдем жоққа шығардыңыз. Осы тергеуде бәлкім бар қылмысыңызды мойындайтын боларсыз?» деген сауалға ол: «...Мені антикеңестік жұмыстың алғы шебінен бір-ақ шығарған екенсіздер. Ендеше, Кеңес үкіметіне қарсы күресушілердің қатарында жоқпын деп жанталасудың жөні жоқ. Егер өзім айтпасам, контрреволюциялық ұйымның белсенді мүшесіне айналып шыға келген әріптестерімнің жалған куәлігімен «қылмысымның» еселеп артатынын да шамалап отырмын. Сондықтан кейбір «қылмыс» саналған жағдайларға қатысым барлығын жасырмай айтамын. Мәселен, мен тергеушілер дәлелдегендей, 1917-1919 жылдары эсерлер партиясының қатарында болдым. Эсерлер партиясында да, ұлтшылдық ұйым қатарында да антикеңестік көзқарасымнан және харекетімнен айныған емеспін. Елге әйгілі датқаның ұрпағы екенімді ешкімнен жасырмаймын. Бұрынғы Патшалық Ресей дәуірінде болыстық қызметті де атқардым. Керенскийдің кезінде Қоқан автономиясы үкіметінің мүшесі болғанмын. Алашорда тұсында оның съездеріне делегат ретінде қатысқаным да көпке мәлім» [ШҚПДМАА. 6-қ. 1-т. 879-іс. 79-п.], – деген соң Қазақ КСР НКВД Оңтүстік Қазақстан облыстық басқармасы қызметкерлері оны «кең тармақталған антикеңестік панисламистік көтеріліс және диверсиялық ұйымның» мүшесі ретінде билікке қол жеткізуді, үкіметке қарулы тойтарыс беруді көкседі және Жапонияның протектораты астында мұсылман буржуазиялық мемлекетін құруды мақсат етіп қойды деп айыптап соттады.

«Антисоветтік панисламистік ұйым ауылдық жерлерде диверсиялық жұмыстарды жүргізді, қарулы көтеріліс дайындап, оны КСРО-ға қарсы шетелдік әскери интервенцияға қосылуға баулыды. Коммунистер мен белсенділерге қарсы террор қолдана бастады. Жасырын ұйым құрамына

контрреволюциялық кадрларды көптеп тартты, қозғалысқа бұрынғы басмашылар қосылды, мұсылман дін қызметкерлерін, басқа да антисоветтік элементтерді тарта отырып, астыртын округтік ұйымдарды құру жұмыстарын жүргізуді қолға алды. 1933–1937 жылдар аралығында ұйымға жеке өзі Ахымбеков Сикымбай, Күленов Мәлікайдар, Тұрсынбаев Әбдіқадыр, Мырзалиев Райымқұл, Қабденов Дәрібай т.б. кіргізді. Кеңес үкіметіне қарсы көтерілістің жетекшісі. Шпион, панисламдық, бүлікші ұйымның қатарында Қазақстан мен Өзбекстанның колхоздары мен совхоздарының малын талан-таражға салды. 70 қошқар, 8000 сом, 1800 пұт астық ұрлап, КСРО-ға қарсы шетелдік мұсылман эмиграциясымен байланысып, көтеріліс қозғалысын үйлестірді, онда контрреволюциялық ұйымның сигналшыларын сайлады» деген секілді жасанды айыптар әр тергеу сайын толығып, М. Байзақов та жемдеттер межелеген жазадан құтыла алмайды. Тек ұрпақтары іздеу салып, жиі арызданғасын 1954 жылы 19 тамызда М. Байзақовтың еңбекпен түзеу лагерінде 1944 жылы 18 желтоқсанда бүйрек рагынан қайтыс болғанын айғақтайтын «жалған жауапты» бір жапырақ қағаз келіп, ол туыстарына беріліпті.

Бір өкініштісі, М. Байзақовтың 1922 жылдардағы Түркістан уезіндегі оқу-ағарту жұмыстарының жай-жағдайын негіз еткен «Ақ жол» газетіндегі «Түркістан халық ағарту бөліміне» атты шағын мақаласынан басқа дүниесі әзірге табыла қойған жоқ. Осынау мақаласында ол Түркістан уезіндегі білім саласындағы кемшіліктерге біршама тоқталып, аймақтағы халық ағарту бөлімінің жемісті жұмыс жүргізе алмай отырғандығын айыптап жазады. Оның себебін де ашық айтып, басшы тұрақтамаған сала ісінің ілгері басудың орнына кері кетіп отырғандығын бірді-екілі мысалдармен дәйектеп береді [Байзақов, 1922]. Сол тұста ол қазақшаны білмейтін, ұлты орыс ағарту бөлімі басшысының жұмысынан нәтиже күтпейтіндігін көпке ұқтырып, қазақ мектептеріне өзбектерді мұғалім етіп жіберудің оқу-ағарту ісіне орны толмас зардап әкелетінін байыппен түсіндіріп береді. Сырты бүтін қазақ мектептерінің ішкі хал-ахуалын ақтарып салып, шала сауатты оқытушылардың нәтижесіз білім беруінен кейін мектептегі балалардың көбінің ана тілінің орнына өзбек тілін үйреніп жатқандығын үреймен жеткізеді. Мұндай мысалдың әр мектептен табылатындығын да қадап айтады.

Одан бөлек ол 100–200 шәкірт тәрбиелейтін Түркістан уезіндегі екі қазақ интернатының тыныс-тіршілігіне де тоқталып, тұрмысы төмендеген, киімге зәру, жалаңбас, жалаңаяқ екенін де айтып, ағарту бөлімінен қимыл күтеді [Байзақов, 1922].

Оңтүстікте қызмет атқарып қуғындалған Алаш ардақтыларының бірі Садуақас Османов Сырдария облысы, Перовск уезінің Жаңақорған болысында туған. 1919 жылдан РК(б) П мүшесі болған ол тұтқындалып, партиядан шығарылғанға дейін Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясы Келес аудандық комитетінің бірінші хатшысы болып жұмыс істеген.

1937 жылы 26 тамызда Ішкі Істер Халық комиссариатының Келес аудандық бөлімі тұтқындап, 1937 жылы 27 тамыздағы ҚК(б) П Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетінің №13 бюро мәжілісінің хаттамасымен контрреволюциялық ұлтшыл-фашистік элементтермен байланысы үшін «халық жауы» ретінде партиядан шығарып, 1938 жылы 21 ақпандағы КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының үкімімен РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 7, 8, 11-баптары бойынша ату жазасына кесіледі. 1957 жылы 21 желтоқсандағы КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының анықтамасымен С. Османовқа қатысты үкімінің күші жойылды, қылмыс құрамының болмауына байланысты іс тоқтатылған.

Тергеуде берген жауабында С. Османов та: «...Мен мүше болған контрреволюциялық ұйым тек қазақ ұлтшылдарынан ғана емес, басқа Орта Азиядағы одақтас республикалардағы ұлтшылдардан құралды. Атап айтқанда, мен Өзбекстандағы, Қырғызстандағы, Тәжікстандағы контрреволюциялық ұйымымыздың мүшелерін білемін. Мен мүше болған контрреволюциялық ұйым тек Қазақстанда ғана емес, басқа республикаларда да іс-әрекеттер жүргізіп, барлық жерде Кеңес өкіметін құлатуды мақсат тұтты.

Ұйым өз қызметінің басында татар және башқұрттардың контрреволюциялық ұлтшыл ұйымының жетекшілерімен байланыс орнатты. Яғни, Башқұртстан мен Татарстан Республикаларынан келген ұлтшылдармен пантүркизм мен панисламизм туы астында біріккен келісім жасалды.

Былайша айтқанда, шығыс мұсылман түркі халықтарын (пантүркизм) біріктіретін буржуазиялық мемлекет құруды көкседік. Осыған орай ұйым шетелдермен келісімге келіп, бұл шара Жапония мен Германияның қолдауымен жүзеге асуы тиіс болатын. Панисламизмге келетін болсақ, ұйым исламға негізделген мемлекет құруды мақсат еткен жоқ, бірақ панисламизм ұранын өз мақсаттарына жетудің бір құралы ретінде қабылдады.

Ұйым 1921–22 жылдарға дейін заңдылықты сақтай отырып, контрреволюциялық әрекеттерді жүзеге асырса, 1921–22 жылдардан кейін Алашорданың жетекші өзегі Ташкентке орныққаннан кейін

астыртын әрекетке өтіп, күрестің (көтерілістердің) әдістерін дамыта бастады. Ол кезде контрреволюциялық ұйымның орталығы Ташкентте болатын. Ұйым келесі практикалық іс-шараларды жүзеге асырды:

Басмашылар қозғалысы қолдау тауып отырды. 1923–1926 жылдар аралығында жер реформасы мен ауыл шаруашылығын несиелеу жүйесі контрреволюциялық мақсатта пайдаланылды.

Ұйым кеңестік совхоз-колхоз аппаратын қоғамға жат элементтермен толықтырды және олар арқылы өз бағытын жүзеге асырды. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының қатарындағы контрреволюциялық ұйым мүшелерін сақтап қалу үшін барлық шараларды қолға алды, халық комиссариатында диверсия жүргізді

Ұйым балаларды бастауыш біліммен қамтуды және ересектерді сауат ашу бағдарламасымен қамтуды қысқартуға ұмтылып, халыққа білім беру саласында диверсиялық әрекет жасады. Ұлтшылдық идеологияны енгізу мақсатында мектеп ұжымдары алашордашылармен, ұлтшылдармен толықтырылды.

Мақта егу жоспарын қысқарту шаралары қолданылды, бұл жоспардан тыс егіс егуге және жоспардан тыс өнімге екі есе ақы төлеуге, яғни мемлекет қаражатын ысырап егуге әкелді.

Қазақстанда көтеріліс мақсатында байлардан, көтерілістерге қатысушылардан және басқа да таптық жат элементтерден контрреволюциялық резерв жасақталды. Бұл элементтер колхоздарға орналастырылып, ұжымшарлар рулық ерекшеліктеріне қарай ұйымдастырылды» [ШҚПДМАА. 6-қ. 1-т. 728-іс. 2-3 п.],– деп жоқ ұйымның жұмысын тарқата жеткізіпті. Қысқасы, осы жазбада бір ғана шындыққа сәйкесетін сөйлем бар. Онда ол: «1923 жылы ұйымның тапсырмасы бойынша Ташкентте 4-5 ай заңды түрде жұмыс істеп тұрған Алаш-Орданың газеті «Ақ жолдың» редакторы болдым, онда Қожановтың және контрреволюциялық ұйымның басқа да мүшелерінің контрреволюциялық мақалаларын жарияладым»,– дейді. Басылымның Алашорданың емес, Түркістандағы Кеңес үкіметінің органы болғаны баршаға аян. Бастысы, Османов газетті өз деңгейіне көтерген шығармашыл тұлға, талантты журналист, шын мәніндегі шығарушы-редактор еді. Өзі де қалам тартып, көптеген мақалалар жазды. Яғни кезінде «Қазақтың «тіл тізімі» (словарь) туралы», «Этнограф Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың 40 жылдық юбилейі», т.б. мақалалары оқырманның оң бағасын алды. Қорыта айтқанда, С. Османов сынды ұлт қамын жеген редактор-баспагерлердің рухани мұрасы да елеусіз қалып қоймауы қажет.

Қорытынды. Ел тарихын түгендеу, кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін зобалаңын зерттеу, ақтаңдақ тұстардың бетін ашу – басты міндет. Тәуелсіздікке қол жеткізіп, мемлекетіміздің бағыт-бағдары айқындала бастағаннан-ақ саяси сүргін тақырыбындағы жүйелі жұмыстар жолға қойыла бастады. Мемлекет тарихындағы зұлматты жылдардың толыққанды зерттелмеген, парақталмаған беймәлім беттерін толықтай зерделеу жұмысы жандана түсуде. Кеңестік кезеңдегі сталиндік цензураның құрығына түсіп, жазықсыз жапа шеккен азаматтар зерттеушілердің ерен еңбегінің нәтижесінде біртіндеп ақтала бастады. Жалпы ұжымдастыру мен тәркілеу кезінде негізсіз қуғын көргендер саны әлі де нақты емес. Солардың ішінде, әсіресе, оңтүстікте қызмет атқарған Алаш қайраткерлерінің қуғын көруі әлі де тереңдеп зерттеуді талап ететін тақырып. Біз осы мақаламызда Алаш қайраткерлерінің оңтүстік қанаты болып саналған тұлғалардың өмірін зерттеуде архив құжаттарынан тыс, олардың баспасөз беттеріндегі еңбектеріне де барынша басымдық бердік. «Алаш» партиясы құрылған 1917 жылы Ташкенттен шыққан «Бірлік туы» газетінен бастап, XX ғасыр басындағы баспасөздің көш басында тұрған, 1920-1926 жылдар аралығында Ташкентте, кейіннен Шымкентте жарық көрген Алаштың айтулы газеті, бірегей басылымы – «Ақ жолдан» тартып, саяси қуғын-сүргіннің үдеген тұсындағы «Социалистік Қазақстан» газетінің кейбір сандарын да шамашарқымызша кәдеге жаратуға тырыстық. Бір айта кетерлігі, мейлі газет, мейлі журнал болсын, Алаш ардақтыларының сол жылдарда көптеген өзекжарды материалдарын бүркеншік есіммен жариялағаны белгілі. Сондықтан да, ол тұлғалардың қаламынан туған дүниелерді айыра білу үшін олардың стилін, біліктілік деңгейін, қарым-қабілетін де салыстыра зерттеуге тура келеді. Оңтүстік өңірінде тұрып, Алаштықтармен үндескен, рухтас тұлғалардан Рүстембек Жабаев, Мәуленкүл Байзақов, Садық Өтегенов сынды қарымды қаламгерлердің баспасөз беттеріндегі мақалаларының өне-бойынан шынымен-ақ Алаш рухының лебі еседі. Елдің ертеңін терең ойлаған жұртшыл жандардың қиын-қыстау сәтте де қара басын күйіттемей, жұрт жайын, оқу-ағартудың кенжелеген тұстарын, әйел теңдігін, т.б. түйткілді мәселелерді көтергенін көресіз.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы 24 қарашада «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлыққа қол қойды. Содан бері Мемлекеттік комиссия жүйелі түрде жұмысқа кірісті. Ондағы басты міндет – кеңестік кезеңдегі саяси

қуғын-сүргін құрбандарына қатысты тарихи әділдікті толық қалпына келтіру болды. Кеңестік кезеңдегі Алашордаға ат салысқан айтулы азаматтардың теперішке толы өмірі мен қағаз бетіне қалдырған хаттары, баспасөздегі бедері терең зерттелсе, саяси репрессияның ұлт руханиятына тигізген зиян-залалын толық тануға болады.

Дереккөздер

ШҚПДМАА – Шымкент қаласы полиция департаментінің мемлекеттік арнайы архиві

Sources

ŞQPDMAA – Şymkent qalasy polisia departamentiniń memlekettik arnaiy arhivı [State Special Archive of the Shymkent City Police Department]

Әдебиеттер

Аблажей, 2024 – *Аблажей, Н.Н.* "Национальные" операции Большого террора: иерархия полномочий власти и карательных органов в центре и на периферии / Н. Н. Аблажей, Н. А. Потапова // Мир Большого Алтая. 2019. Т. 5. № 2. С. 151–162.

Байзақов, 1922 – *Байзақов М.* Түркістан халық ағарту бөліміне // Ақ жол. 1922. № 142. 13 ақпан.

Жанбосинова, 2024 – Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: сборник документов / Ред.-сост. А.С. Жанбосинова). Астана, 2024. 886 с.

Жабаев, 1921 – *Жабаев Р.* Еске алу керек // Ақ жол. 1921. № 50. 12 сәуір.

Жабаев, 1922 – *Жабаев Р.* Мынау да жұттың бір ағайыны // Ақ жол. 1922. №143. 16 ақпан.

Жабаев, 1917 – *Жабаев Р.* Ашық хат // «Бірлік туы». 1917. № 7. 29 тамыз.

Политические репрессии, 1998 – Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: Сб. докум. / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Казахстан, 1998. С. 336

Саяси қуғын-сүргін, 2022 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) [Текст]: сборник документов и материалов ; [под общ. ред. Е.Т. Карина; ред кол.: С. Нұрбек [и др.]; сост.: С. А. Касымов [и др.]; М-во науки и высшего образования РК; Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Гос. комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий]. Астана: [б. и.], 2022.

Серікбаев, 1938 – *Серікбаев Қ.* Соттың үкімі сойқандылардың орынды сазайы // «Социалистік Қазақстан». 1938. № 60. 15 наурыз.

Сақтағанова, 2021 – *Сақтағанова З.Г.* 1920-1980 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін: оңалту кезеңдері, салдары және проблемалары // Отан тарихы. 2021. № 3 (95). 139 б.

Ұлтшылдарды жасырушылар, 1937 – Ұлтшылдарды жасырушылар // Социалистік Қазақстан. 1937. № 232. 9 октябрь.

Шымкент, 1937 – Шымкент еңбекшілерінің митингісі // Социалистік Қазақстан. 1937. №237. 15 октябрь.

References

Ablajey, 2024 – *Ablajey N.N.* «Natsionalnyie» operatsii Bolshogo terrora: ierarhiya polnomochiy vlasti i karatelnyih organov v tsentre i na periferii ["National" operations of the Great Terror: the hierarchy of powers of the authorities and punitive bodies in the center and on the periphery]. N. N. Ablajey, N. A. Potapova. *Mir Bolshogo Altaya*. 2019. T.V. № 2. Pp. 151-162. [in Russian]

Bayzaqov, 1922 – *Bayzaqov M.* Tırkistan halyq aǵartý bólimine [To the Turkestan Department of Public Education]. *Aqjol*. 1922. № 142. 13 fevral [in Kazakh]

Janbosinova, 2024 – Vertikal i gorizontol Bolshogo terrora: politicheskije repressii v Kazahstane v 1937-1938 gg. sbornik dokumentov [The Vertical and Horizontal of the Great Terror: Political Repressions in Kazakhstan in 1937–1938]. Red.-sost. A.S. Janbosinova. Astana, 2024. 886 p. [in Russian]

Jabaev, 1921 – Jabaev R. Eske alu kerek [It should be remembered]. *Aqjol*. 1921. №50. 12 saıur. [in Kazakh]

Jabaev, 1922 – Jabaev R. Mynau da jıttıń bır aǵaiyny [This is also a cousin of the yut]. *Aqjol*. 1922. № 143. 16 aqpan. [in Kazakh]

Jabaev, 1917 – Jabaev R. Aşyq hat [An open letter]. *Bırlik tuy*. 1917. №7. 29 tamyz. [In Kazakh]

Politicheskije repressii, 1998 – Politicheskije repressii v Kazahstane v 1937–1938 gg. Sbornik dokum [Political repressions in Kazakhstan in 1937–1938]. Otв. redaktor L.D. Degitaeva. Almaty: Kazahstan, 1998. P. 336 [in Russian]

Saiasi quǵyn-sırgın, 2022 – Saiasi quǵyn-sırgın qırbandaryn tolyq aqtau jónindegi Memlekettik komisiyanıń materialdary (XX ǵasyrdyń 20-50 jıldary) [Materials of the State Commission for the Full Compensation of Victims of Political Repression]: sbornik dokumentov i materialov; [pod obş. red. E. T. Karina; red kol.: S. Nırbek [i dr.]; sost.: S. A. Kasymov [i dr.]; M-vo nauki i vysşego obrazovania RK ; İn-t istorii i etnologii im. Ch. Ch. Valihanova; Proektnyi ofis Gos. komisii po polnoi reabilitasii jertv politicheskij repressii]. Astana: [b. i.], 2022. [in Kazakh]

Serikbaev, 1938 – Serikbaev Q. Sottyń úkimi soıqandylardyń oryndy sazayı [The court's verdict is a fitting punishment for the perpetrators]. *Sosialistik Qazaqstan*. 1938. № 60. 15 nauryz. [in Kazakh]

Saqtaǵanova, 2021 – Saqtaǵanova Z. Ğ. 1920-1980 jıldardaǵy Qazaqstandaǵy saiasi quǵyn-sırgın: ońaltu kezeńderi, saldary jáne problemalary [Political repression in Kazakhstan in the 1920s-1980s: stages of rehabilitation, consequences and problems]. *Otan tarihy*. 2021. № 3 (95). 139 p.

Últşyldardy jasyruşylar, 1937 – Últşyldardy jasyruşylar [Nationalists' hidens]. *Sosialistik Qazaqstan*. 1937. № 232. 9 óktábr. [in Kazakh]

Şymkent, 1937 – Şymkent eńbekşileriniń mitińisi [Shymkent workers' rally]. *Sosialistik Qazaqstan*. 1937. № 237. 15 óktábr. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 920-935
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_920-935

ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПРОБЛЕМАЛАР (1991-2024 жж.)

Тимур Әкімханұлы Әпендиев¹, Нұржігіт Момынбекұлы Абдуқадыров², Мадина Анатольевна Ермаханова³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы, Қазақстан)
PhD (тарих), қауымдастырылған профессор, Тарихи демография бөлімінің меңгерушісі, ЖҒК
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғылы 71, Алматы, Қазақстан)
PhD (тарих), қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

³Гумарбек Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті (А. Байтұрсынов көшесі, 050013 Алматы, Қазақстан Республикасы) т.ғ.к., Г.Даукеев атындағы АЭБУ Әлеуметтану пәндері кафедрасының аға оқытушысы
<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X> E-mail: madina.a@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Әпендиев Т.Ә., Абдуқадыров Н.М., Ермаханова М.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Өткен ғасырдың 90 жылдарынан бастап Германияда демографиялық дамудың құбылмалы жағдайлары орын алды. Демографияда әр түрлі тенденциялар қалыптасты. Ол бойынша герман билігі әр түрлі шаралар қабылдады, жұмыстар атқарды. Мемлекетте орын алған демографиялық қиындықтарға қарамастан, Германия – ЕО-дағы халқы ең көп федеративті мемлекет болып отыр. 2023 жылдың аяғында оның халқы шамамен 84,7 миллион адамды құрады. Бұл көрсеткіш ЕО барлық тұрғындарының 18 пайызынан асады. Халық санының өсу тенденциясы төмен болғанымен, оның жойылу немесе мүлдем азаю процесі байқалмайды. Кейбір сарапшылар керісінше, бұл процесті демографиялық өсімнің айқын көрсеткіші ретінде сипаттайды. Бұл салада ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Сондықтан, бұл мәселе өз алдына жеке зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу жұмысының *мақсаты* – Германияда қазіргі демографиялық процестерді және ол бойынша қалыптастқан тенденциялар мен проблемаларды зерттеумен сипатталады. Ол бойынша зерттеу жұмысының міндеттері айқындалып, ол бойынша белгілі бір мәселелерде кезеңдер бойынша жұмыстар атқарылды. Зерттеу жұмысының *міндеттері* – Германияда аталған кезеңде демографиялық процестерді зерделеу, демографиялық жағдайды көрсету, халықтың өсуі немесе кемуі туралы статистикалық материалдарды жинау және оларды талдаудан тұрады. *Нәтижелер:* Германияда қазіргі демографиялық жағдайдың қалыптасу жолдары мен оның дамуы анықталды. Соңғы отыз жылдан астам уақыт ішіндегі Германияның демографиялық тарихы мен оның қазіргі жағдайы бойынша жаңа мәліметтер алға шықты. Мемлекеттегі демографиялық процестің барысы, оның бағыттары және осы саладағы туындаған мәселелердің себептері мен оның түрлері айқындалды. 1990 жылдан 2020 жылға дейінгі Германияның жекелеген федеративтік

штаттардағы халық санының өсуі мен төмендеуінің негізгі себептері көрсетілді. Сонымен қатар, барлық федералды штаттары бойынша халық саны мен тығыздығының статистикалық көрсеткіштері берілді және талданды. Германиядағы сыртқы миграция мен оның демографияға ықпалы ішкі және сыртқы көші-қонның халық тығыздығына әсері зерттелді. *Қорытынды:* Германиядағы соңғы отыз жылда орын алған демографиялық тенденциялар мен проблемалар орын алып, алайда герман билігі әрқашан күресуде. Соның негізінде осы кезеңдегі туу деңгейі, табиғи өсім, миграциялық факторлар мен басқа да бағыттарда туындаған мәселелерге қарамастан, Германия ЕО-дағы демографиялық жағдайы тұрақты және даму жолы бойынша алдыңғы қатардағы мемлекеттің бірі саналады.

Түйін сөздер: Демографиялық процестер, Германия, миграция, Еуропалық одақ, халық санының динамикасы, мемлекеттік саясат

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991–2021 жж.)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі AP22785742).

Дәйексөз үшін: Апендиев Т.Ә., Абдукадыров Н.М., Ермаханова М.А. Германиядағы қазіргі демографиялық тенденциялар мен проблемалар (1991-2024 жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 920-935-бб. [қаз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_920-935

СОВРЕМЕННЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ В ГЕРМАНИИ (1991-2024 гг.)

Тимур Акимханович Апендиев¹, Нуржигит Момынбекович Абдукадыров², Мадина Анатольевна Ермаханова³

¹Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова (Алматы, Казахстан)

PhD (история), ассоциированный профессор, Заведующий отделом исторической демографии, ВНС
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

PhD (история), Ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

³Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева (ул. А. Байтурсынова, 050013 Алматы, Республика Казахстан) к.и.н., старший преподаватель кафедры Социальных дисциплин АУЭС им.Г.Даукеева

<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X>. E-mail: madina.a@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Апендиев Т.А., Абдукадыров Н.М., Ермаханова М.А., 2025

Аннотация. *Введение.* С 90-х годов прошлого века в Германии наблюдаются динамичные изменения демографического развития. В демографической сфере сформировались различные тенденции. В связи с этим германское правительство приняло ряд мер и провело необходимую работу. Несмотря на существующие демографические трудности, Германия остается федеративным государством с самым большим населением в ЕС. По состоянию на конец 2023 года численность населения страны составляет около 84,7 млн человек. Этот показатель превышает 18% от общего населения ЕС. Хотя тенденция роста населения остается низкой, процесс его исчезновения или значительного сокращения не наблюдается. Некоторые эксперты, напротив, характеризуют эту ситуацию как явный показатель демографического роста. Среди ученых в этой области сложились различные точки зрения. Следовательно, данная проблема требует отдельного исследования. *Цель* исследования заключается в изучении современных демографических процессов в Германии, а также сложившихся в этой связи тенденций и проблем. В рамках исследования были определены конкретные задачи и проведена поэтапная работа по определенным вопросам. *Задачи* исследования заключаются в изучении демографических процессов в Германии в указанный период, отражении демографической ситуации, сборе и анализе статистических данных о росте или сокращении населения. *Результаты:* определены пути формирования и развития современной демографической ситуации в Германии. В ходе исследования были получены новые данные о демографической истории Германии и ее

современном состоянии за последние тридцать с лишним лет. Выявлены ход демографического процесса в стране, его направления, а также причины и виды проблем, возникших в этой сфере. Указаны основные причины роста и сокращения численности населения в отдельных федеральных землях Германии в период с 1990 года по 2020 год. Кроме того, приведены и проанализированы статистические показатели численности и плотности населения по всем федеральным землям. Изучено влияние внешней миграции на демографию Германии, а также воздействие внутренней и внешней миграции на плотность населения. *Вывод:* за последние тридцать лет в Германии наблюдались определенные демографические тенденции и проблемы, однако немецкие власти постоянно борются с ними. Несмотря на возникшие в этот период проблемы, такие как уровень рождаемости, естественный прирост, миграционные факторы и другие вызовы, Германия остается одной из ведущих стран ЕС со стабильной демографической ситуацией и устойчивым путем развития.

Ключевые слова: Демографические процессы, Германия, миграция, Европейский союз, динамика численности населения, государственная политика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Современные тенденции демографического развития РК (1991-2021 гг.)» (регистрационный номер AP22785742).

Для цитирования: Апендиев Т.А., Абдукадыров Н.М., Ермаханова М.А. Современные демографические тенденции и проблемы в Германии (1991–2024 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 920-935. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_920-935

MODERN DEMOGRAPHIC TRENDS AND PROBLEMS IN GERMANY (1991–2024)

Timur Apendiyev¹, Nurzhigit Abdukadyrov², Madina Anatolyevna Ermakhanova³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)
PhD (History), associate professor, head of the department of historical demography
<https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
PhD (History), associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>. E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

³Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev (50A, Baytursynov St., Almaty 050013, Republic of Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Social Disciplines, AUPE&T named after G. Daukeyev
<https://orcid.org/0009-0004-6923-841X>. E-mail: madina.a@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Apendiyev T.A., Abdukadyrov N.M., Ermakhanova M.A., 2025

Abstract. Introduction. Since the 1990s, Germany has undergone dynamic changes in demographic development. Various trends have emerged in the demographic sphere, prompting the German government to implement a series of measures and take necessary actions. Despite existing demographic challenges, Germany remains the most populous federal state in the European Union. As of the end of 2023, the country's population stands at approximately 84.7 million people, which accounts for more than 18% of the total EU population. Although population growth remains low, there are no signs of significant decline. On the contrary, some experts characterize the current situation as a clear indicator of demographic growth. Among scholars in this field, differing viewpoints have emerged. Therefore, this issue requires separate in-depth study. *The purpose* of this research is to examine the modern demographic processes in Germany, as well as the related trends and issues that have formed during this period. Within the framework of the study, specific objectives were defined, and a step-by-step approach was taken to address particular questions. The *research tasks* include studying demographic processes in Germany during the specified period, presenting the demographic situation, and collecting and analyzing statistical data on population growth or decline. *Results:* The research identified the development paths of the current demographic situation in Germany. New data were obtained on Germany's demographic history and its modern state over the past thirty-plus

years. The course of the demographic process in the country, its directions, as well as the causes and types of problems that have arisen in this sphere, were determined. The main causes of population growth and decline in individual federal states of Germany from 1990 to 2020 were specified. In addition, statistical indicators of population size and density across all federal states were presented and analyzed. The influence of external migration on Germany's demography was studied, as well as the impact of both internal and external migration on population density. *Conclusion.* Over the past thirty years, certain demographic trends and problems have been observed in Germany, but German authorities continue to address them actively. Despite the challenges faced during this period – such as low birth rates, natural population growth issues, migration factors, and other related concerns – Germany remains one of the leading countries in the EU, with a stable demographic situation and a sustainable development trajectory.

Key words: Demographic processes, Germany, migration, European Union, population dynamics, state politics

Acknowledgment. This article was prepared as part of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, “Modern trends in demographic development in Kazakhstan (1991–2021)” (Grant Registration No. AP22785742).

For citation: Apendiyev T.A., Abdukadyrov N.M., Ermakhanova M.A. Modern demographic trends and problems in Germany (1991–2024) // *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 920-935. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_920-935

Кіріспе. Герман Федеративтік Республикасы тек Еуропа ғана емес, әлемде алдыңғы қатардағы іргелі мемлекеттердің бірі болып, оның өткені мен бүгіні ғалымдар арасында кең қызығушылық тудырады. Бұл мемлекеттің XX ғасырдағы тарихы аласапыран оқиғаларға толы және ол әлемдік тарихпен тікелей байланысты. Сондықтан, Германияның саяси тарихы мен соның ішінде демографиялық жағдайы тек неміс зерттеушілері ғана емес, сондай-ақ әлем тарихшылары мен ғалымдарының назарын аударады. Қазіргі кезде Германия демографиясына қатысты неміс және шетелдік демографтар екінші демографиялық ауысуды жүзеге асырудың үш негізгі механизмін анықтайды: бала туу жасының ұлғаюы, отбасындағы балалардың орташа санының азаюы және баласыз адамдардың көп болуы.

ГФР-дің демографиясында соңғы он жылда демографиялық өсім 5%-ға жуық өсті, бұл ЕО-ның ең ірі елдері арасындағы ең жақсы өсу қарқынын көрсетті деген тұжырым басым болып отыр. Ал кейбір ресейлік және еуропалық әлеуметтанушылар мен тарихшы-демограф ғалымдар соңғы онжылдық бойына Германия өз халқын өз бетінше сақтай алмады, оның өсуі мигранттарды тарту есебінен ғана орын алады, бұл ауыр және ұзаққа созылған демографиялық дағдарыстың белгісі деп көрсетеді. Дегенмен, мұндай пікірлерге қарсы нақты мәліметтер негізінде айтылатын тұжырымдар да аз емес. Неміс тарихшылары мен демографтары және сырт елдердің ғалымдарының пайымдаулары кей жағдайда сәйкес келмей жатады. Бұл жағдай мәселені терең зерттеуді қажет етеді.

Сонымен қатар, статистикалық көрсеткіштер жақын арада келеңсіз процестердің нашарлайтынын көрсетеді. Осыған байланысты, болып жатқан оқиғалардың себептері мен ықтимал салдарын талдау, сондай-ақ егер мүмкін болған жағдайда қолда бар мәліметтермен осы елдің демографиялық ахуалын бағалау өте маңызды және өзекті болып саналады. Әлем елдерінің демографиясымен тығыз байланысты халықаралық көші-қон мәселесін шешу жолын іздестіру қазіргі таңда ұлттық және аймақтық деңгейде ғана емес, сонымен бірге жаһандық деңгейде де белсенді түрде жүргізіліп жатқаны да өте маңызды.

Сол сияқты, осы саладағы зерттеулердің бір бағыты ретінде айтсақ, отандық ғылымды айтуға болады. Соңғы жылдары еліміздің демография және халықтану саласындағы зерттеушілер Қазақстан халқы мен оның демографиясынан тыс әлемнің іргелі мемлекеттерінің демографиясы мен оның тарихына назар аударуда. Солардың бірі Германия болып отыр. Отандық ғылым үшін Германия демографиясын зерттеуге қатысты негізгі екі өзекті тұсы болып, оның – біріншісі отандық ғылымда шетелдердің демографиясы мен оның тарихын зерттеу мәселелері болса, екіншісі – Германияның демографиялық тарихы Қазақстанмен тікелей байланысты болуында. Оның басты мысалы тәуелсіздік жылдары елімізден неміс диаспорасы өкілдерінің Германияға қоныс аударуы болды. қазақстандық немістер бізден кетіп, Германияның демографиясын толықтырды. Осы және ГФР демографиясымен болған өзге де ғылыми мәселелер зерттеу тақырыбын жүргізуге арқау болды.

Мақсаты мен міндеттері. XX ғ. соңғы онжылдығы мен XXI ғасырдың алғашқы ширегі Еуропа мемлекеттерінде, соның ішінде ГФР-де демографиялық даму процесінің кешеуілдеген немесе ішінара күрделі проблемаға айналған кезең болды. Оның себептері екі Германияның бірігуі, табиғи өсімнің құлдырауы, мигранттардың артуы т.б. факторлармен байланысты болды. Ұсынылып отырған ғылыми мақаланың мақсаты – ГФР-де туындаған демографиялық тенденциялар мен аталған салада орын алған проблемаларды көрсету және олардың себептері мен алғышарттарын, ол бойынша атқарылған жұмыстар мен оның нәтижелерін интерпретациялау болып табылады. Аталған мақсатқа жету үшін бірнеше ғылыми міндеттер қойылып, олар негізінен ғылыми жұмыстың мазмұнын әр қырынан ашуға бағытталды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысына қатысты негізгі ғылыми материалдар ГФР-де статистикалық мекемелердің, арнайы мемлекеттік мерзімді басылымдарда, ресми сайттарда және мемлекеттік орындардың ресми порталдарында ақпаратты алудың негізгі көздері халық санақтары, микросанақтар мен олардың нәтижелері, ғылыми талдаулар мен зерттеулер, демографиялық оқиғалардың ағымдағы жазбалары болып табылады. Ғылымда демографиялық процестерді сипаттау, халықтың саны мен құрамы, жекелеген аумақтардағы, нақты аймақтардағы және елдердегі демографиялық процестердің даму тенденциялары туралы жалпы түсініктерді ашады. Бұл салада таза немесе формальды демография өзінің зерттеу саласына демографиялық құбылыстар мен процестердің сандық талдауын және халық санының өзгеруін қамтиды.

Демографиялық құбылыстар мен процестерді зерттеу деңгейлеріне қарай демографияның құрылымдық құрамдас бөліктері ажыратылады. Осыған сәйкес демографияда бірқатар теориялық негіздемелерді көрсетуге болады. Олардың негізгілері халықтың ұдайы өсуінің қозғаушы жағдайы, халықтың көбею режимдері мен оның өзгеру тенденцияларын анықтауға бағытталған демографиялық теория болып, оның ішінде халық саны, оның сапасы мен құрамы, сондай-ақ демографиялық процестер туралы алғашқы мәліметтерді жинау.

Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі әдістерге мыналар жатады, олар: статистикалық бақылау, сипаттау және сандық талдау принциптеріне негізделген статистикалық әдістер; демографиялық процестердің сапалық және сандық талдауына негізделген пәнаралық әдістер, бұл ретте кейбір процестердің сипаттамаларын өлшеу басқа процестер туралы деректер болған жағдайда ғана мүмкін болады. Демографиялық мәліметтерді жинау мен талдаудың әлеуметтанулық әдістері ақпарат, оның ішінде сауалнама әдістері, бақылау, құжаттарды талдау, іріктеу сауалнамасы т.б. Сонымен қатар, өзін-өзі жаңартатын халық ретінде халықтың ұдайы өсіп-өнуінің ерекшеліктерін өлшеуді жеңілдететін дұрыс демографиялық әдістер (когорттық әдіс, талдау, кималық талдау, әлеуетті демографиялық әдіс) зерттеу жұмысы бойынша жаңарған әдістер саналады.

Талқылау. Зерттеу тақырыбы, отандық ғылымда жаңа тақырыптардың қатарынан орын алады. Ал демография ғылымында бұл мәселелер бойынша арнайы тақырыптар аз көтерілген. Ол әрине, Германияның демография ғылымында және шетелдердің, әсіресе еуропалық іргелес мемлекеттердің демография саласында қарастырылған. Бұл тақырыпта негізінен шетелдік тарихшылар мен демограф ғалымдар зерттеулер жүргізіп, оның ішінде негізінен неміс, ағылшын, француз және ресейлік тарихшылар мен демограф-ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізген. Неміс тарихшыларының қатарында Андреас Роддер, Виктор Кригер және басқа да ғалымдардың зерттеулерін атауға болады. Аталған зерттеушілер Германияның ғасырлар тоғысындағы демографиясы бойынша өте құнды зерттеулер жүргізген және тың тұжырымдар жасаған.

Неміс тарихшысы Андреас Роддер «Германиядан кім қорқады?» деген кітабында «Германия мәселесі қайтадан күн тәртібіне қойылды», - деп жазады [Rödder, 2018: 215-218]. Германиялық тарихшы-ғалым В. Кригердің ғылыми еңбектері ерекше орынға ие. Виктор Кригер әуелде Қазақстан, одан соң Ресей империясы мен КСРО-дағы немістердің тарихы бойынша зерттеу жұмыстарын кеңестік кезеңде бастап, тәуелсіздік кезеңінде жалғастырды және өзінің көрсетілген ғылыми саласы бойынша қазіргі уақытта Германияда ғылыми жұмыстарын жалғастыруда [Кригер, 2006: 95-98].

Неміс демографтары Мануэдь Шлюпина мен Сусана Дахнердің басшылығымен жарық көрген зерттеу жұмысы өзінің «Die demografische Lage der Nation» (Елдің демографиялық жағдайы) атты ұжымдық еңбегі өзінің танымдық және статистикалық, демографиялық және көпшілік-ғылыми ерекшелігімен танылды [Slupina, Dähner, 2019: 18-21]. Айта кетерлігі, неміс демографтары өз зерттеулерінде халық санағы мен олардың әлеуметтік, саяси жағдайы мен мәдени өміріне терең мән береді. Сондай зерттеулердің бірі ретінде Тауэр Роландтың «Der demographische Wandel in

Deutschland ñ Bestandsaufnahme und Prognos» (Германиядағы демографиялық өзгерістер – инвентаризация және болжам) атты зерттеу жұмысының құндылығы терең. Бұл еңбекте Германияның Федералдық статистикалық басқармасының халық санының ресми болжамдары берілген [Tauer. 2020: 6-11].

Мәселеге қатысты француз тарихшылары да қалам тартқан. Оның ішінде Г.Пижонның еңбектері ерекше мәнге ие. Автор Германия мен Францияның туу көрсеткішіндегі алшақтықты келесі себептермен түсіндіреді. Біріншіден, Франция ұзақ уақыт бойы белсенді отбасылық саясат жүргізді, оны саяси партиялар да, үкіметтер де кеңінен талқылады. Германияда екі ел бұл мақсаттарға бірдей дерлік қаражат жұмсағанымен, ұқсас саясат әлдеқайда кейінірек енгізілді. Екіншіден, Францияда мектепке дейінгі мекемелердің жақсы дамыған желісі бар, бұл әйелдерге Германияға қарағанда отбасы мен кәсіби өмірді оңай біріктіруге мүмкіндік береді. Үшіншіден, Германияда жақсы ана баласын өзі бағып, жұмысқа шықпай, баланы күні бойы балалар мекемесінде қалдыруы керек деген пікір кең тараған [Pison, 2012: 5-6].

Ресей ғалымдары тарапынан да маңызды зерттеулер жүргізгенін атап өткен орынды. Өз еңбектерінде герман мәселесі мен тарихын зерттеп, соның аясында демографиясына назар аударған тарихшы В. Федоров: «Бұл дұрыс және бұрыс, өйткені неміс мәселесі ешқашан жойылмаған» деп көрсетеді. Дей тұрғанмен, Германия еуропалықтардың әлеуметтік-экономикалық және саяси бағыттағы зерттеулерінде маңызды орын алады. Атап айтқанда, осы орайда «Неміс мәселесі бар ма?» деген мақаласын келтіруге болады [Федоров, 2015: 15-20]. Тұтастай алғанда, демографтар демография әдістері ретінде анықталған арнайы әдістердің жиынтығына сүйенеді. Айта кету керек, ресейлік ғылымда демографиялық ғылымды жүйелеу өз сипаты бойынша пікірталас тудырады, ол үшін тиісті ізденіс жұмыстары жүргізілді және бұл процесс әлі жалғасуда. Сонымен бірге германдық демографияның проблемалары, урбанизация, демографиялық процестерді зерттеуде және салыстырмалы анализ жасауда ресейлік зерттеушілер ғылыми жұмыстар жариялаған [Важенин, 2020: 679-685].

Нәтижелер. *ГФР-де демографиялық мәселелер.* Табиғи өсімнің кез-келген мемлекеттің демографиясы мен оның дамуы үшін маңызды екені белгілі. Сол сияқты Германия үшін де соңғы 25-30 жылдың ішіндегі туу көрсеткіші мен жалпы табиғи өсімнің маңызды екені айтпаса да түсінікті болып отыр. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары-ақ «Қартайған қоғам» деген атты иеленген бұл мемлекетте туу көрсеткіші төмен болып, жас ерекшелігі ұлғайған. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан басталған демографиялық жағдайдың қиындауына ықпал еткен жағдайлардың бірі ол екі Германияның бірігуі еді. Социалистік Германияның батыстық капиталистік түсінік пен идеологияны қабылдай алмауы, жанұяда бала санының артуы, өмір сүру деңгейінің жоғарылауы сияқты жағдайларға кері ықпал етуі әбден мүмкін болды.

ГДР-дің ГФР-ға қосылуы өмір сүру деңгейін тез арада теңестіру үміттері мен уәделерімен қатар жүрді [Rödder, 2009: 38-23]. Жаңа жерлерде пайда болатын «гүлденген ландшафттар» туралы канцлер Гельмут Кольдың сөздері ел есінде. Шығыс жерлерге қаржы бөлуге және Шығыс Германияның пайдасына арнайы салық салуға қарамастан, мұның ешқайсысы болған жоқ. Мемлекеттің екі бөлігінің арасында үлкен алшақтық сақталады. Жалғыз қаржы саласы ғана экономиканы көтере алмайды, барабар экономикалық саясат қажет болды. Өз кезегінде шығыс елдерінің тұрғындары оларға кедей туыстар ретіндегі көзқарасқа наразы. Кейбіреулер ГДР-ді есіне алып, сол саяси режимнің қаталдығына қарамастан, бұрын әлеуметтік қамсыздандыру мен мемлекет тарапынан қамқорлық көбірек болғанына сеніп, ностальгиялық сезімдерді бастан кешіреді

Германия үшін елдегі халық саны – беделді көрсеткіш саналады, мемлекет оны көбейтуге тырысады. Ол халық өмірінің әлеуметтік және экономикалық аспектілерін көрсетеді. Мемлекетте демографиялық мәселелерді шешу үшін және тиісті өзгерістер енгізу үшін үлкен әлеует бар. Германия үшін бұл мүлдем қолайлы емес. Кейбір авторлардың мәліметтеріне қарағанда, ел халқының саны 2017 жылғы 81,4 миллионнан 2060 жылы 67,6 миллион адамға дейін төмендеуі мүмкін. Халықтың қартаюын да ескеру қажет. Елдегі орташа өмір сүру ұзақтығы ерлер үшін 78,4 жас, әйелдердікі 83,2 жасты құрайды. Сарапшылардың бағалауы әртүрлі, бірақ тенденциялар сақталуда [Федоров, 2020: 35-36].

Жылдар	Жалпы халық саны	Туу көрсеткіші	Өлім-жітім
1990	79,753,227	905,675	921,445
1991	80,274,564	830,019	911,245
1992	80,974,632	809,114	885,443
1993	81,338,093	798,447	897,270
1994	81,538,603	769,603	884,661
1995	81,817,499	765,221	884,588
1996	82,012,162	796,013	882,843
1997	82,057,379	812,173	860,389
1998	82,037,011	785,034	852,382
1999	82,163,475	770,744	846,330
2000	82,259,540	766,999	838,797
2001	82,440,309	734,475	828,541
2002	82,536,680	719,250	841,686
2003	82,531,671	706,721	853,946
2004	82,500,849	705,622	818,271
2005	82,437,995	685,795	830,227
2006	82,314,906	672,724	821,627
2007	82,217,837	684,862	827,155
2008	82,002,356	682,514	844,439
2009	81,802,257	665,126	854,544
2010	81,751,602	677,947	858,768
2011	80,327,900	662,685	852,328
2012	80,523,746	673,544	869,582
2013	80,767,463	682,069	893,825
2014	81,197,537	714,927	868,356
2015	82,175,684	737,575	925,200
2016	82,521,653	792,141	910,902
2017	82,792,351	784,901	932,272
2018	83,019,213	787,523	954,874
2019	83,166,711	778,090	939,520
2020	83,155,031	773,144	985,572
2021	83,237,124	795,492	1,023,687
2022	84,358,845	738,819	1,066,341
2023	84,607,016	698,971	1,020,907
2024	83,294,633	≈ 145,000 Наурыз айы	≈ 188,000 Наурыз айы

Кесте 1. №1. 1990-2024 жж. аралығында ГФР халқының саны және туу мен өлім-жітім көрсеткіші. [https://www.de-online.ru/naselenie-v-germanii]

Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап табиғи өсім, яғни туу көрсеткіші азайды. Бұл жағдай елдегі демографиялық аухалды өзгертіп жіберді. Жоғарыда №1 кестеде көрсетілгендей жылдағы өлім-жітімнің саны туу көрсеткішінен жоғары болып отырған. Бұл жағдай табиғи өсімді еш уақытта көтеруі мүмкін емес. Қазіргі Германия соңғы 30 жылда байқалған туу деңгейінің төмендігінен халықтың қартаюымен және төмендеуімен сипатталады. Зерттеуші, ғалым, демограф О. Пётч атап өткендей, орта мерзімді перспективада елде бірінші бала туылған кездегі аналардың орташа жасы мен баласыз әйелдердің үлесі ұлғая береді; бір анаға шаққандағы балалардың орташа саны 1,4–1,6 болады [Пётч, 2018:38-41]. Бұл әрине өте төмен көрсеткіш саналады.

1990 жылдан 2020 жылға дейін жастардың үлесі төмендеді: 20 жасқа дейінгілер – 3,3 %-ға, 20-дан 30 жасқа дейінгілер – 5,3 %-ға. 30-дан 60 жасқа дейінгі орта жастағы адамдардың үлесі өзгеріссіз қалды – 41,2 %. 60 пен 80 жас аралығындағы егде жастағы адамдардың үлесі 5,2 %-ға, 80 жастан асқандардың үлесі 3,3 %-ға өсті. С.А. Попова өзінің зерттеуінде атап өткендей, Германия «батып бара жатқан» елдердің бірі болып табылады, мұнда егде жастағы тұрғындардың үлесі ғана емес, сонымен қатар 80 жастан асқан адамдардың үлесі де өсіп келеді [Попова, 2021: 124-126]. Өмір сүру ұзақтығының артуы жекелеген германдық провинциялардағы халық санының төмендеуін

немесе теріс өсуді ішінара өтейді, бірақ бұл халықтың қартаюының жаһандық мәселесін және еңбекке қабілетті халықтың болашақта төмендеуін толық шеше алмайды.

Жыл	Жалпы халық саны, (мың адам).	20 жасқа дейін		20–30 жас		30–60 жас		30–80 жас		80-нен үлкен	
		Адам саны, (мың адам).	Үлес	Адам саны, (мың адам).	Үлес	Адам саны, (мың адам).	Үлес	Адам саны, (мың адам).	Үлес	Адам саны, (мың адам).	Үлес
1990	79 753	17 306	21,7	13 323	16,7	32 860	41,2	13252	16,6	3011	3,8
1995	81 817	17 629	21,5	11 460	14,0	35 519	43,4	13915	17,0	3294	4,0
2000	82 260	17 390	21,1	9578	11,6	35 880	43,6	16326	19,8	3087	3,8
2001	82 440	17 259	20,9	9502	11,5	35 808	43,4	16627	20,2	3245	3,9
2002	82 537	17 089	20,7	9520	11,5	35 825	43,4	16738	20,3	3364	4,1
2003	82 532	16 904	20,5	9583	11,6	35 707	43,3	16888	20,5	3448	4,2
2004	82 501	16 713	20,3	9635	11,7	35 588	43,1	17008	20,6	3557	4,3
2005	82 438	16 486	20,0	9706	11,8	35 706	43,3	16859	20,5	3681	4,5
2006	82 315	16 204	19,7	9767	11,9	35 741	43,4	16798	20,4	3805	4,6
2007	82 218	15 925	19,4	9832	12,0	35 691	43,4	16843	20,5	3927	4,8
2008	82 002	15 619	19,0	9884	12,1	35 542	43,3	16897	20,6	4061	5,0
2009	81 802	15 340	18,8	9913	12,1	35 340	43,2	17029	20,8	4181	5,1
2010	81 752	15 082	18,4	9947	12,1	35 230	43,1	17187	21,0	4307	5,3
2011	80 328	14 801	18,4	9677	12,0	34 414	42,8	17166	21,4	4269	5,3
2012	80 524	14 721	18,3	9679	12,0	34 419	42,7	17379	21,6	4326	5,4
2013	80 767	14 683	18,2	9708	12,0	34 428	42,6	17581	21,8	4366	5,4
2014	81 198	14 754	18,2	9753	12,0	34 449	42,4	17697	21,8	4544	5,6
2015	82 176	15 071	18,3	9976	12,1	34 627	42,1	17773	21,6	4729	5,8
2016	82 522	15 221	18,4	9941	12,0	34 568	41,9	17849	21,6	4942	6,0
2017	82 792	15 252	18,4	9901	12,0	34 555	41,7	17934	21,7	5151	6,2
2018	83 019	15 294	18,4	9801	11,8	34 547	41,6	17988	21,7	5389	6,5
2019	83 167	15 331	18,4	9683	11,6	34 415	41,4	18057	21,7	5681	6,8
2020	83 155	15 335	18,4	9483	11,4	34 247	41,2	18153	21,8	5936	7,1

Кесте 2. 1990-2020 жылдар аралығында ГФР халқының жас ерекшелігі бойынша көрсеткіші
[<https://www-genesis.destatis.de/datenbank/online/statistic/12711/details>]

Тарихи деректерге сүйене отырып, тарихшы-демограф Дж.Пизон Германияда туу көрсеткіші ұзақ уақыт бойы Францияға қарағанда жоғары болғанын салыстырмалы түрде талдай отырып көрсетеді. XIX ғасырда Францияда туу деңгейінің төмендігі нәтижесінде көрші Еуропа елдерімен салыстырғанда демографиялық өсім төмен болды, ал халықтың қартаю деңгейі жоғары болды. Германия мен Францияда балалар аз, қарт адамдар көп деп есептелді. Кез-келген мемлекеттің демографиясында кездесетіні сияқты Германияның да демографиясының дамуына кедергі келтіретін өзіндік проблемалар бар. Соның ең негізгілерінің бірі өлім-жітім болды. 2010 жылы Германияда өлім көрсеткіші (859 мың адам) туу көрсеткішінен (678 мың) айтарлықтай асып түсті. Салыстырмалы түрде алғанда жанына отырған Францияда, керісінше, туу көрсеткіші өлім-жітім деңгейінен асып түсті, ол – 540 мың адамға қарай сәйкесінше 802 мыңға тең болды. Сол жылы Францияда демографиялық өсім табиғи өсіммен қамтамасыз етілді, ал 75 мың адамға бағаланған көші-қон сальдосы халықтың бестен біріне өсуін қамтамасыз еткен [Pison, 2012: 7-8].

2020 жылғы пандемия жылында Германияның көптеген ірі қалалары көп жылдар ішінде алғаш рет өсуін тоқтатты. 2020 жылдың аяғында 100 мыңнан астам халқы бар Германияның қалалық жерлерінде 24,5 миллионға жуық адам тұрды. Федералдық статистика басқармасының мәліметі бойынша, бұл жалпы халықтың 29,4% құрады. Бұл 2011 жылдан бері тіркелген қала халқының жылына 0,7%-ға өсімін жалғастырмағанын білдіреді. 100 мыңнан астам халқы бар қалалардағы халық саны өткен жылмен салыстырғанда тіпті аздап – 0,1%-ға қысқарды. Айта кету керек, ішкі көші-қонның Германияның халық құрылымына әсері халықтың қартаюы және үйде артықшылықты

картаю жағдайында азайып келеді. Сонымен бірге болашақта көші-қон саясатының өзгеруіне байланысты, әсіресе, қала орталықтарында халықаралық көші-қонның өсуі жоспарлануда. Демек, демографиялық артықшылық жас мигранттардың ағынына байланысты қалалық орталықтарда болады, ал қала маңындағы аудандарда отбасылардың көшуіне байланысты тез картаюды теңестіру қиынырақ болады. Ауылдық жерлер ең қиын жағдайға тап болады, олар халықтың картаюын ғана емес, көші-қон шығынын да бастан кешіреді [Надеждин, 2022: 168-172].

90-жылдары Германия туу деңгейі төмен елдердің біріне айналды. Оның ең төменгі деңгейіне 1994 жылы жетіп, онда бір бала туа алатын жастағы әйелге 1,2 баладан ғана келеді. Ағымдағы 1,35 деңгейі де табиғи көбею жылдамдығынан айтарлықтай төмен, бұл шамамен 2,1. Сонымен қатар, Германия азаматтығы бар әйелдер үшін, яғни иммигранттарды есептемегенде, бұл көрсеткіш одан да төмен болып, ол соңғы 2023 жылға дейін сақталып келеді. 2023 жылғы жағдай бойынша немістерде туу жағдайының ең төмен жағдайы тіркелген.

Сонымен бірге, бұл салада мемлекеттік және облыстық билік тарапынан ешқандай шара қолданылмай жатыр деу әділетсіздік болар еді. ГФР-де халықты, балалы отбасыларды қолдаудың 156 түрлі шаралары бар, оның 63-і тікелей төлемдер, 24-і салықтық жеңілдіктер және тағы 53-і әлеуметтік қамсыздандыру шаралары. Қалған 16-сы қажетті инфрақұрылымды құру арқылы жүзеге асырылуда. Олардың жалпы көлемі жыл сайын 200 миллиард еуродан асады. Салыстыру үшін Германияның 2023 жылға арналған федералды бюджеті 476,29 миллиард еуро көлемінде бекітілген. Дегенмен, бұл нақты сандар екінші демографиялық ауысу жағдайында қаржылық инъекциялар өздігінен туу көрсеткішінің өсуіне әкелмейтіндігінің ең жақсы дәлелі болып табылады. Бұл ретте қолдау шаралары отбасылардың әлеуметтік қауіпсіздігін арттыруға бағытталған, бірақ оларда көп балалы болу үшін ынталандыру қарастырылмаған. Олар сондай-ақ елдің жергілікті халқы мен иммигранттарды ажыратпайды [Sobotka, 2011: 320-325].

ГФР демографиясында кеңестік (қазақстандық) немістердің орны. 1991 жылы КСРО ыдырап, оның орнына тәуелсіздік алған мемлекеттерде тұратын неміс этносының өкілдері өзінің тарихына орала бастады. Бұл жағдай XX ғ. 90-жылдардың басында ГФР-де орын алған негізгі демографиялық факторлардың бірі болды. Кеңестік қоғамда «Ресейлік немістер» деп аталып кеткен немістер енді өзінің туып-өсен аймағында өзге халыққа немесе этникалық топқа айналды. Посткеңестік мемлекеттерден қоныс аударған немістер негізінен РФ, Қазақстан, Қырғызстан, Украина елдерінен Германияға үдере көшті. Герман статистика барлау бөлімінің берген мәліметтеріне орай посткеңестік мемлекеттерден Германияға 2 млн-нан астам немістер көшіп барған. Солардың бір бағыты Қазақстаннан барған немістер болды.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік егемендігін алған кезеңде және посткеңестік кеңістікте өзгеру үрдісі басталуымен, Қазақстанда ерекше көші-қон формасы қалыптасты. Ең алдымен, көші-қон статусының мемлекетаралық деңгейге ауысуы орын алды. ГФР билігі Қазақстанда өте көп неміс этносының бар екенін білді және дипломатиялық әрекеттерге көшті. Қазақстан дербес мемлекет ретінде ГФР-мен дипломатиялық байланыс орнатты. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекетті қоғамдық-саяси дамуы демократиялық-құқықтық даму жолына негізделген соң, республикадан немістер ерікті түрде көшіп-қонуға рұқсат алып, соны негізінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сырт елдерге немістердің көшуі кеңейе бастады. 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 957518 неміс этносының өкілі бар екені анықталған болатын. Ал, 1999 жылғы санақ бойынша бұл көрсеткіш 353 мыңға тең болып, үш есеге дейін қысқарды ([Национальный состав, 2000:7-10].

Немістердің сыртқы көші-қонының жоғары деңгейге көтерілген кезеңі 1993-1994 жылдар болды. 1993 жылғы шетелдерге қоныс аударған немістердің санына қатысты алғашқы зерттеулер олардың жалпы санын 88218 мың адам деп көрсетеді. Е. Садовскаяның айтуынша олардан алыс шетелге 78822 мың адам, ал жақын шетелге қоныс аударған неміс саны 9390 мың адамды құрады. 1994 жылы қоныс аударғандардың саны 92586 мың адам болды, олардан алыс шетелге 78101 мың, ал жақын шетелге 14485 мың адам қоныс аударды. Келтірілген сандық мәліметтерден байқалғандай, өткен ғасырдың 90-жылдары Германияға жыл сайын 100 мыңға жуық адам қоныс аударып отырған. Көші-қон айырмасының жоғарғы ең көрсеткіштері Қазақстанның солтүстік облыстарында байқалған. Олар Қарағанды облысынан 11,6 мың адам, Ақмола облысынан 11,2 мың адам, Қостанай облысынан 8,3 мың адам, Павлодар облысынан 8,2 мың адам және Шығыс Қазақстан облысынан 7,6 мың адам болды [Садовская, 2001: 109-111].

Көшу үдерісі әсіресе 1993 жылы Қазақстанда тұратын немістердің толық ақталуынан кейін одан сайын күшейе түсті. КСРО кезінде Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтар саяси және

моральдық теңдікке қол жеткізді. Барлық ұлттар тең құқылы болып, олардың өмір сүруіне кең мүмкіншіліктер жасалды. Осының негізінде 1992 жылдың қазан айында Қазақстанда немістердің 1-ші съезі өтіп, онда неміс этносының мәдени орталықтарын құру туралы шешім қабылданды. Қазақстаннан немістердің үдере көшуіне негіз болған факторлардың бірі Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін көші-қон заңнамасын либерализациялауы болды. Бұл заңнаманың қабылдануы да мемлекетте немістердің санының айтарлықтай қысқаруына себепкер болды [Апендиев, 2015: 139-143].

Осы орайда тақырыптың мазмұнына терең үңілетін болсақ, 90-жылдары ГФР демографиясына посткеңестік әлемнен барған немістердің, оның ішінде Қазақстаннан немістердің көшіп баруына орай Германияның халық санында өзгерістер орын алды. Себебі, Қазақстанна барған немістердің қатары аз болмады. Тарихшы П. Полянный көрсетуі бойынша 1992 жылы – 114 мың адам, 1993 жылы – 113 мың адам, 1994 жылы – 121 мың адам, ал 1995 жылы – 177 мың адам көшті. 1992 мен 1996 жылдар аралығында немістердің көші-қон ағынында, посткеңестік кеңістіктегі Қазақстан немістерінің үлесі 50% құрады. Бұл процесс Қазақстандағы посткеңестік кезеңдегі халқының неміс ұлт өкілдерінің сандық азаюына айтарлықтай әсер тигізді, 2006 жылға қарай 1989 жылғы 957,5 мың немістен 2009 жылы 178,4 мың адамға дейін азайды [Полян, 2002:36-38].

Сонымен қатар, Қазақстаннан Германияға көшкен немістердің сандық көрсеткішін Қазақстанда құрылған немістердің «Возрождение» атты қоғамдық ұйымының басшысы Александр Дедерер де бірқатар мәліметтер көрсеткен. Оның мәліметтеріне сүйенсек, 1992 жылы көшкен неміс диаспорасының жалпы саны 80 мың болса, 1993 жылы 100 мыңнан асты, ал 1994 жылы 120 мыңға жетіп, 1995 жылы 100 мыңға қайта төмендеді. Тек 1997 жылдан бастап, көшетін немістердің саны қысқара түсті. 1999 жылы санақ 353 мың немісті анықтап тіркеді (2,4% халық).

1995 жылы 25 маусымда бүкіл қазақстандық немістердің 2-ші съезі өткізіліп, онда Қазақстанның немістер Кеңесі құрылды. Бұл съездерде Қазақстандағы немістердің үдере көшуіне жол бермеу мәселелері көтерілді. Алайда, оған қарамастан, Қазақстаннан көшіп жатқан немістердің қатары азаймады. Керісінше, неміс этносы өкілдерінің басым көпшілігі Қазақстан Республикасынан сыртқа шығу үшін рұқсат күтіп тиісті құжаттарын әзірлеумен шұғылданды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап 1993-1994 жылдары күшейген немістердің өздерінің тарихи отанына қоныс аудару процесі 90-жылдарды соңына қарай бірте-бірте қысқара бастады. 1999 жылы шетелге қоныс аударған немістердің жалпы саны 32,9 мың адам болды. Олардың ішінен алыс шетелге – 28,7 мың адам, ал жақын шетелге – 4,2 мың адам болды [Апендиев, 2014: 114-116].

Қазақстандық немістердің өздерінің тарихи отанына оралу көшінің басты себептерін шетелдік және отандық тәуелсіз сарапшылар әр түрлі себептермен түсіндіріп, олардың бір бөлігі немістердің жаппай көшу себептерін Қазақстандағы экономикалық дағдарыстың орын алуымен, ал екінші бір бөлігі немістердің өздерінің тарихи отанына оралғысы келетіндігімен түсіндірді. Ал кейбір сарапшылар мен саясаткерлер оны Қазақстанда өзге этностарға саяси және моральдық қысым көрсетуінен болуы мүмкін деп топшылады. Осыдан соң, Қазақстаннан немістердің тарихи отанына оралуына Германия үкіметі де қызығушылық танытып, оның себептері мен барысын айқындауға тырысты. Алайда, Қазақстан билігінің немістерге саяси қысым көрсетуі мүмкін деген пікірлер жалған болды және оны уақыттың өзі де дәлелдеп берді.

Бұл кезде, яғни 1994-1995 жылдары немістердің Германияға көшуін азайту үшін Қазақстан үкіметі де шаралар қабылдауды бастап жіберген еді. Оның басты себептері немістер Қазақстанның Солтүстік облыстарында шаруашылық пен өндіріс саласында алатын өзіндік орны зор еді. Сонымен бірге немістердің Германияға негізсіз үдере көшуі тек Қазақстан емес, сонымен бірге Германия үшін де тиімсіз еді. Себебі, бұрынғы КСРО мен Шығыс Еуропадан Германияға көшкен немістердің саны жыл санап артып отырды. Германия өз қандастарын өз еліне қабылдап, оларға жағдай жасауға қауқарлы болғанымен, оның өзіндік тиімсіз тұстары да бар еді. Дәлірек айтқанда герман үкіметі үшін шетелдерден келетін өз қандастарын жаңа германдық жүйеге бірден бойсұндыру оңай емес еді. Сондықтан, шетелдік немістердің аз-аздап келуі ГФР үшін тиімді болды [Козина, 1999: 92-93].

Осы тұста ГФР Қазақстанға ұстанымдарына тоқталсақ, Германия Федеративтік Республикасы Қазақстанның егемендігін 31 желтоқсан 1991 жылы таныды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан бастап екі елдің арасындағы саяси және экономикалық қатынастар қарқынды дамыды. Тәуелсіздік алған жылдары Қазақстан президенті Н.Назарбаев Германияда үш рет ресми сапармен болды. Оның алғашқы ресми сапары 1992 жылы қыркүйекте болды. Десек те герман үкіметінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және әлеуметтік жағдайы қызықтырмай қоймайтын еді. Германия билігінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және демографиялық жағдайы мен

олардың көшуі туралы мәселелер 1997 жылы 7 желтоқсанда Германияның федералдық канцлері Гельмут Кольдің Қазақстанға жасаған сапары кезінде арнайы тақырып ретінде көтерілді.

Қазақстандық немістердің қоғамында шетелдерге көшуді азайту мен немесе тіпті тоқтату туралы үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Көші-қон процестері Қазақстанның саяси, экономикалық және демографиялық жағдайына қатты әсер етті. Ауылдық неміс халқының Германия мен Ресейге, ішінара Қазақстанның қалаларына жаппай көшуі 90-шы жылдармен (ортасы және екінші жартысы) байланысты. Қазақстанның жалпы неміс халқымен қатар ауылдық неміс тұрғындарының «саналық» және сандық өзгерістері байқалды. Бұған алда егжей-тегжей тоқталатын ауылдық неміс халқының нақты демографиялық көрсеткіштері дәлел [Тлемисова, Мамырбеков, 2022:112].

90-жылдардың екінші жартысында немістердің Германияға және басқа шет мемлекеттерге көші-қон процесінің қысқаруы, көші-қон қозғалысының негізгі бағыттарын зерттейтін авторларға неміс диаспорасының сыртқы көшіп-қонуға қатысы жайлы мәліметтің қысқарғанын тұжырым жасауға негіз болды. Дегенмен, Қазақстанда немістердің тәуелсіздік жылдардан бастап екінші мыңжылдыққа дейінгі, тіпті қазіргі уақытқа дейінгі саны мен құрамын анықтау қиын болып отыр. Сандардың нақты көрсетілмеуі мен олардың құбылуы, ақпараттың қате болуы және ең маңызды Германияға көшіп кеткен немістердің Қазақстанға қайта орала бастауы Германияға көшкен жалпы немістердің жылдық көрсеткіштерін анықтауды қиындатып отыр.

Герман демографиясында сыртқы миграциялық фактор. Тақырыптың хронологиясы көрсетіп отырғандай, өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап күні бүгінге дейінгі уақыт аралығында Германияның демографиясында ықпал етуші факторлардың бірі миграциялық процестер болды. Миграциялық процестер Германия тарихы мен демографиясында және әлеуметтік өміріндегі ең ауқымды фактор болып, ол негізінен XX ғасырдың екінші жартысынан бастап орын алды. Оның басты мысалдарының бірі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары Германияға әр түрлі елдерден көмекші ретінде жұмысшылар келді.

ГФР өзінің құрылуынан бастап, яғни II Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде мемлекетті қалпына келтіру жолында және экономикалық дамуды жеделдету құралы ретінде шетелдік еңбек мигранттарын тартуға сүйенді. Мұнда «Гастарбайтер» терминінің неміс тілінен шыққаны кездейсоқ емес. Сонымен қатар, импорттық жұмыс күшіне тәуелділік 1950-1960 жылдары жоғары болды. 70-жылдары сырттан еңбек мигранттарының келуі кейінгі жылдары экономикалық белсенділіктің баяулауы фонында айтарлықтай төмендеді [Helmrich, 2019: 69-70].

Мемлекетке сыртқы еңбек мигранттарының ағыны 90-жылдардан бастап 2010 жылдардың соңына дейін мигранттардың тұрақты баяу жүрген ағынына қарамастан, Германия іс жүзінде қосымша жұмыс күшін қажет етпеді. Керісінше, жұмыссыздық неміс саясаткерлерінің басты бас ауруы болып қала берді. Дегенмен, қазір жұмыс күшінің тапшылығы факторы қайтадан сынға түсіп отыр. Неміс экономистерінің бағалауы бойынша, алдағы он жылда Германияға зейнеткерлікке шыққан «баби-бумерлердің» буынының орнын толтыру үшін жыл сайын шетелден қосымша 500 мың маман қажет болды.

Сонымен қатар, неміс саяси партияларында туу көрсеткішін арттырудың нақты бағдарламалары жетіспеді, олардың көпшілігі бұл сұрақты өздеріне де қоя бермейді. Алайда, мұндай бағдарлама әзірленіп, дереу жүзеге асырылса, оның еңбек нарығына әсері 25-30 жылдан кейін ғана байқалар еді. Осы уақытқа дейін мигранттар ағынына тәуелділік азайып қана қоймай, қажетті декреттік демалыстар санының сәйкес өсуіне байланысты тіпті арта түсер еді. Осылайша, Германия үшін жаппай иммиграция еңбек нарығындағы терең құлдырауды болдырмаудың жалғыз мүмкін стратегиясы болып табылады. Мәселенің өзектілігі мен өткірлігін ескере отырып, үкімет бұл бағытта бөлек қарастыруға тұрарлық бірқатар шараларды қолға алуда.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығынан бастап қазіргі күнге дейін Герман Федеративтік Республикасы Еуропадағы мигранттар мен босқындарды қабылдайтын ең үлкен мемлекет болып табылады. Мигранттарға келсек, олар негізінен еңбек мигранттары болып, олардың өткен ғасырдың екінші [Гризовская, 2017: 98-101] жартысынан келген шетелдік мигранттардан айырмашылығы саны жағынан көп болды және әр түрлі мемлекеттерден келді. XX ғасырда еңбек мигранттары көбінесе Түркия, Иран және басқа да дамушы елдерден келген болса, 90-жылдардан бастап жағдай өзгерді. 90-жылдары ЕО-ның құрылуы мен Шенген аймағының құрылуынан кейін туындаған шекаралық кедергілерге байланысты шетелдік мигранттар қатары азайған болатын. Дегенмен, олардың қатары XXI ғасырдың басынан бастап арнайы мемлекетаралық және халықаралық келісімдерге орай қайта жанданды.

Ендігі кезекте, XXI ғасырдың басынан бастап Германия ЕО-дағы ең ірі еңбек мигранттарын қабылдайтын мемлекетке айналды. Германияға тіршілік көзін іздеп келетін мигранттар негізінен дамушы елдер мен үшінші деңгейдегі мемлекеттерден келеді. Осы орайда, Германияға арнайы келісімдер бойынша еңбекке аттанатын жұмысшылар мына мемлекеттерден келді және олар қазіргі кезге дейін өз жұмыстарын жалғастырып жүр. Олар: Балқан мемлекеттері, Сербия, Хорватия, Босния-Герцеговина, Косово, Түркия және Шығыс елдерінен Иран, Ауғанстан, Пәкістан, Ирак пен басқа да Таяу Шығыс мемлекеттері т.б. Бұл мемлекеттерден келген мигранттардың саны ГФР-дің әр түрлі сайттарында ресми және бейресми негізде жарияланып жүр. Мигранттардың саны мен олардың ресми атқарған жұмыстарына қатысты нақты мәліметтер аз. Бұл дегеніміз аталған мемлекеттерден баратын мигранттардың санын нақтылауды қажет етеді [Nahlen, 2001: 14-15].

Германияның Федералдық статистикалық басқармасының мәліметі бойынша, 2022 жылдың аяғында елде «миграциялық тегі» бар 23,8 миллион адам және 13,4 миллион шетелдіктер өмір сүрді, оның ішінде ең үлкен топтары (ЕО-ға мүше мемлекеттердің азаматтарын қоспағанда - 5 миллионнан астам адам Түркиядан (1,48 миллион), Украинадан (1,16 миллион адам), Африкадан (710 мың), Сириядан (923 мың) иммигранттар. мың), Ауғанстан (377 мың), Ресей (290 мың), Ирак (284 мың), Косово (280 мың), Сербия (263 мың), Босния және Герцеговина (234 мың). Күрделі ұлттық иммиграциялық заңнама ЕО-ға мүше мемлекеттер мен үшінші елдердің азаматтарын ажыратады; баспана іздеушілер мен босқындар, этникалық неміс репатрианттары және еңбек мигранттары [Матюхова, 2024: 121].

Мигранттардың ағыны мен олардың тұрақтап қалуы тек герман демографиясы ғана емес, оның қоғамына да қатты әсер етеді. Еңбек мигранттары Германияға келіп белгілі уақыттан соң азаматтық алады. Осы сияқты әр түрлі жағдайлар орын алады. Нәтижесінде мигранттардың бақыланбайтын ағынына қатысты жағдайдың ауыр болғаны сонша, Германия билігі бұл фактіні енді назардан тыс қалдыра алмады. Германия мақсатты интеграциялық саясатты жүзеге асыра бастады. Дегенмен, осы кезеңде Германия билігі бірқатар проблемаларға тап болды. Германияда көптеген заңдар мен шаралар иммигранттарға интеграциялануға көмектесуге бағытталғанына қарамастан, олардың барлығы неміс қоғамына кіргісі келмейді. Осыған байланысты жергілікті халық пен иммигранттардың мәдени және діни айырмашылықтары арасында үлкен диссонанс туындайды. Көбісі неміс тілін үйренгісі келмейді, жұмыс іздемейді, сонымен бірге елде қалып, жәрдемақы алуды қалайды [Бардин, 2017: 171].

Келесі кезекте, ГФР демографиясы соңғы жылдары тек мигранттардың есебінен ғана өзгеріп отырған жоқ. Ол сонымен қатар, босқындардың келуінен де өзгеріп отыр деуге болады. Германия ЕО-ның белді мүшесі болғандықтан, әлемде болып жатқан көптеген халықаралық мәселелерге, соғыс қимылдарына белсене араласты. Соңғы жылдары ірі соғыс ошақтарына айналған Сирия мен Украинадағы соғыстың салдарынан Германия миллиондаған соғыстан қашқан босқындарды өз еліне қабылдады. 2015-2016 жылдардағы көші-қон толқыны Еуропалық Одақ үшін ауқымды зардаптарға әкелді. Таяу Шығыстан босқындар ағыны оңшыл популизмнің күшеюіне әкелді, ЕО өзегі мен Орталық және Шығыс Еуропа елдері арасындағы қарым-қатынастарды нашарлататын тағы бір фактор болды [Зверева, Карпович, 2021: 96].

Германия 2015-2016 жылдары босқындардың жаппай ағынымен бетпе-бет келді, ол кезде канцлер А.Меркель елдің мұқтаждарды қабылдауға дайын екенін мәлімдеді. 2015 жылдың күзінде Германияға шамамен 890 мың адам кірді, келесі жылы оған төрттен бір миллионға жуық адам қосылды¹. Берлиннің бұл шешімі екі жақты мотивацияға ие болды: бір жағынан, бұл қонақжайлылық деп аталатын мәдениетке шынайы берілгендіктен (соғыстан қашқандарға көмектесу, т.б.), ал екінші жағынан, әлеуетті жұмысшыларды алуға ұмтылумен түсіндірілді [Малахов, 2018: 42].

Босқындар мәселесіне деген көзқарастың өзгеруі Ауғанстан азаматтарына қатысты айқын байқалды. 2021 жылдың тамызында американдық әскерлерді елден шығару Бундестаг сайлауына бір айдан аз уақыт қалғанда аяқталды. Орталықшыл партиялардың басты алаңдаушылығы босқындар ағынының қауіпі артуына әкеліп соқтырады деген ұстанымды алға тартты. Бұл алаңдаушылықты сауалнама деректері растады, азаматтардың пікірлері екіге бөлінді – 47% көбірек ауғандықтарды қабылдауды қолдады, ал 47% қарсы болды. Осыған байланысты Германия нақты жағдайды елемей, Ауғанстанды қауіпсіз (өмір сүру үшін) елдер тізімінде қалдырды. 2022 жылы жүргізілген санақ бойынша Германия аумағында 377 мыңнан астам ауғандық азамат болған. Дәл осы санақтың қорытындысы бойынша Германияда барлығы бір миллионға жуық сириялық босқын тұрады [Белов, 2023: 77].

Германия Сириямен шекаралас болмаса да, сириялық босқындарды көп көлемде қабылдаған ең ірі мемлекеттің бірі болды. қазіргі күнге дейін Германия Сириядан барған миллионнан астам босқын қабылдаған. 2023 жылдың аяғында шамамен 700 мыңға жуық сириялық Германияда қалуға өтініш берген. Осы орайда, 2011 жылы араб әлемінде басталған Сирия мәселесі және көптеген жылдар бойына жалғасып келе жатқан Ауғанстан мәселесінде Германия билігі үлкен жанашырлық танытқан. Бундестагта неміс депутаттары өзінің адами тұрғыдан бұл халықтарға көмектесу керек деген тоқтамға келген. Сириялық, ауғанстандық босқындар жұмыспен, киім-кешек, тамақпен қамсыздандырылды. Мұндай көмекті Таяу Шығыста Сирияға ешбір араб немесе мұсылман мемлекеті бере алған жоқ. Сириялық босқындарды қабылдаған Германия және Түркия болды. Соңғы мәліметтер бойынша Германия 1,5 млн., Түркия 3 млн. сириялық босқынды заңды түрде қабылдаған. Айта кетерлігі, сириялықтар мен ауғандардың осындай жай-күйіне Ислам әлемі мен араб әлемі елдері мойын бұрып қарай алмады. Керісінше, демографиялық кедергілерге қарамастан, ГФР осыншама көп адамды қабылдай алды [Dibo, 2024: 335-340].

Осы орайда, мұсылман халықтардың герман демографиясына ықпалы қандай болады деген сұрақтың туындауы заңды. Ондағы басты жауап, аралас некелердің көбеюімен байланысты. Дәлірек айтқанда, неміс қыздарының арабтар мен ауғандармен отбасы құруы. Мұнда көбінесе жас ерекшелігі ұлғайып қалған қыздар сириялықтар мен ауған жігіттерімен көңіл қосады. Бұл жағдай жергілікті жерде Шығыс елдерінің арабтар мен ауғандардың орнығуын қамтамасыз етеді.

Соңғы жылдары неміс демографиясына тікелей ықпал етіп отырған босқындардың ең негізгі бөлігі – украиндар болды. 2022 жылы басталған Ресей-Украина соғысына байланысты көптеген соғыстан қашқан қара халық ЕО елдерін паналады. Соның ішінде Германия да украиндықтарды қабылдауға келісті. Әуелден неміс қоғамы мен саясаткерлері әскери әрекеттерден зардап шеккендерді қолдады (Хорольская, 2022: 60-61). Немістердің 91%-ы Украинадан босқындарды қабылдауды мақұлдады. Босқындарды қабылдауды қолдау бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, неміс халқы өз елін тастап кеткен украиндықтарға түсіністікпен қарайды. Екіншіден, кейбір неміс азаматтары үшін украиндық босқындар жоғарыда аталған санаттардан ерекшеленеді. Украиндықтарға жәрдемақы тағайындалып, баспанамен қамтамасыз етілген. Соғыстың басында Германия босқындарды қабылдауда көшбасшылар қатарында болмаса да, онда 2022 жылғы 8 қарашадағы мәліметтер бойынша Германия ЕО-да Польшадан кейін екінші орында тұрды, елде 1 миллион украин тіркелген. Ал, жылдың соңында бұл көрсеткіш одан да асқан [Хорольская, 2022: 62].

Бір ерекшелігі, эвакуация кезінде украиндардың үлкен бөлігі Германия мен Польшада тұруды таңдаған. Сәйкесінше бұл мемлекеттер украиндарға зор көмек көрсетті. Осы орайда, украиндар қай қырынан демографияға әсер етуі мүмкін деген заңды сұрақ туындайды. Соңғы екі-үш жылдың ішінде украиндықтардың неміс жігіттеріне тұрмысқа шығуы көбейген. Мұның өзіндік себептері болып, ол көбінесе украин жігіттерінің соғыста, майданда болуымен түсіндіріледі. Әрине, ол солай болуы да ықтимал. Отбасы құру жасындағы қыздар қауымы көбінесе неміс жігіттерін жатсынбайды деп көрсетілген блогерлер мен журналистердің мәліметтерінде. Мұнда тағы бір себеп неміс жігіттерінің өмір сүру мен тұрмысқа және жалпы еңбекке бейімдігі назар аудартқан.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, біздің көрсеткен хронологиялық кезеңде Германия аса ірі демографиялық қиындықтарды бастан кешірді. Оның басты мысалы туу көрсеткішінің төмендеуі болып, ол болашақ герман ұлтының дамуына да кедергі келтіруі әбден мүмкін. Дегенмен, Германия билігі немістердің азаюының алдын-алу мақсатында сан түрлі шараларды жүзеге асырды. Солардың негізгі бағыты шетелдегі немістерді елге шақыру және немістермен этникалық жақын болған халықтарды ортаға сіңіру, аралас неке, т.б. Дегенмен, осындай қиындықтарға қарамастан, Германия – Еуропадағы және тіпті әлемдегі ең ірі қалалар мен қалалық агломерациялардың саны көп және олардың мегаполистерге бірігуі мүмкін жоғары урбанизацияланған мемлекет. Ел халқының басым бөлігін қала тұрғындары құрап, олар халықтың 60%-ға жуығын құрайды. Ірі қалалардың өмір сүру үшін тартымдылығы қалыптасқан инфрақұрылымның жоғары деңгейімен, материалдық әл-ауқат және интеллектуалды даму үшін кең мүмкіндіктермен байланысты.

Ғылыми жұмыстың басты қорытындыларының бірі мигранттармен және босқындармен байланысты болып, онда ең негізгі демографиялық проблемалар – мемлекетке сырттан келетін адамдардың көбеюі; мемлекетте өзге этнос өкілдерінің арасында туу көрсеткішінің уақыт санап артуы; келімсектердің жергілікті немістермен некеге тұруы т.б. Дегенмен, билік мұның бәрін реттеумен айналысуда. Еңбек мигранттары мемлекет тарапынан бақылауға алынған және олардың азаматтық алуы да күрделі процестен өтеді. Осының арқасында неміс сарапшылары мигранттар

Германияның демографиялық мәселелерін аса күшейтпейді және керісінше еңбек нарығын толтыруға көмектеседі деп топшылайды. Айта кетерлігі, Германия халқының саны мен құрамы, мигранттар және басқа да мәліметтер ресми органдардың сайтында ешбір өзгеріссіз, ашық, шынайы түрде жарияланады.

Германия Федеративтік Республикасы гүлденген елдердің бірі, оған статистикалық көрсеткіштер куә. Ғылыми-техникалық прогресс жеделдетіліп, жаңа технологиялық платформалар құрылуда. Саясаттың идеологиялық бағытын саяси партиялар қабылдаған әлеуметтік нарықтық экономика доктринасы қамтамасыз етеді. Мемлекет саясат пен экономиканы, халықаралық қатынастарды реттеу құралдарының айтарлықтай арсеналына ие болғанына қарамастан, демографиялық мәселелермен күресті жалғастыруда және бұл жолда орын алған көлемді қиындықтарды бастан кешіруде. Әрине, мұндай үкімет тарапынан атқарылған қиын болғанымен, олар өз нәтижесін беріп отыр. Оның басты мысалы ГФР қазіргі халқы 80 миллионнан кем түспейтін және жергілікті ұлттың пайыздық көрсеткіші 90 пайыздан төмендемейтін жақсы көрсеткішке ие болып отыр.

Дереккөздер

GENESIS – Online Die Datenbank des Statistischen Bundesamtes – GENESIS-Онлайн Герман Федералдық статистика басқармасының мәліметтер базасы.

Национальный состав населения Республики Казахстан. 4 томах. Часть 1 Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту. / Итоги переписи населения 1999 года в РК. Статистический сборник / Под.ред. А.А. Смаилова. Алматы 2000. 242 с.

Sources

GENESIS – Onlayn German Federaldīq statistika basqarmasınıñ мәліметтер базası. [GENESIS-Online The database of the German Federal Statistical Office].

Natsional'nyy sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. 4 tomakh. Chast' 1 Naseleniye Respubliki Kazakhstan po natsional'nostyam, polu i vozrastu / Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v RK. Statisticheskiy sbornik / Pod.red. A.A.Smailova. Almaty 2000. 242 s. [National composition of the population of Respublika Kazakhstan. 4 volumes. Part 1 Population of the Republic of Kazakhstan by nationality, sex and growth. / Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection / Pod.ed. A. A. Smailova. Almaty 2000. 242 p.].

Әдебиеттер

Апендиев, 2015 – *Апендиев Т.А.* Қазақстандық немістер: әлеуметтік-демографиялық құрамындағы өзгерістер (1989-2009 жж.) // Отан тарихы. 2015. №1 (69). 136-143-66.

Апендиев, 2014 – *Апендиев Т.А.* Тәуелсіз Қазақстандағы неміс диаспорасы. // II-ші Нүсіпбеков оқулары: «Санжар Асфендияров және ұлттық тарих» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 2014. 113-117-66.

Белов, 2023 – *Белов В.Б.* Состояние и перспективы иммиграции квалифицированной рабочей силы в Германии // Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. 2023. №5. С. 73-87.

Бардин, 2017 – *Бардин А.Л.* Интеграция инокультурных иммигрантов: опыт ФРГ. // Полис. Полит. исследования. 2017. № 6. С. 169-177.

Важенин, 2020 – *Важенин А.А.* Влияние урбанизации на систему расселения Германии в XIX–XX веках // Известия Российской академии наук. Серия географическая. 2020. №5. С. 674-693.

Гризовская, 2017 – *Гризовская Д.В.* Миграционные процессы в Германии во второй половине XX - начале XXI века // Вестник Челябинского государственного университета. Экономические науки. 2017. № 5. С. 96-103.

Зверева., Карпович, 2021 – *Зверева Т., Карпович О.* Общая миграционная политика ЕС: новый старт? // Международная жизнь. 2021. № 7. С. 94-103.

Козина, 2007 – *Козина В.В.* Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.). Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. 145 с.

Кригер, 2006 – *Кригер В.* Рейн – Волга – Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. / Отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 276 с.

Малахов, 2018 – *Малахов В.С.* Германия после «миграционного кризиса»: политика, экономика, общество // Мировая экономика и международные отношения. 2018. Т. 62. № 5. С. 41–51.

Матюхова, 2024 – *Матюхова Е.И.* Интеграция мигрантов в Германии: позитивная роль негосударственных акторов. // Общественные науки и современность. 2024. № 2. С. 119-133.

Надеждин, 2022 – *Надеждин А.Е.* Современная миграция в Германии: особенности и тренды // ДЕМИС. Демографические исследования. 2022. Т. 2. № 1. С. 163-174.

Национальный состав, 1999 – *Национальный состав* населения Республики Казахстан. 4 томах. Часть 1 Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в РК. Статистический сборник / Под.ред. А.А. Смаилова. Алматы 2000. 242 с.

Пётч, 2018 – *Пётч О.* Перспективные расчеты населения в Германии. // Демографическое обозрение. 2018. Т. 5. № 2. С. 31-60.

Полян, 2002 – *Полян П.* Опыт иммиграционной политики государства и положение иностранцев в Германии / Иммиграционная политика западных стран: Альтернативы для России. М: Гендальф, 2002. С. 29-41.

Попова, 2021 – *Попова С.А.* «Стареющие» и «вымирающие» страны от общих понятий к категориальному анализу // Мировые цивилизации. 2021. Т. 6. № 1. С. 122-130.

Садовская, 2002 – *Садовская, Е.* Эмиграция этнических немцев и других ранее депортированных народов из Казахстана в 1990-е годы: причины и прогноз // Германия – Центральная Азия – диалог культур: история, современность, перспективы. 2002. 268 с.

Тлемисова, Мамырбеков, 2022 – *Тлемисова Ж, Мамырбеков А.* Қазақстан және Германия арасындағы мәдени байланыстар: неміс диаспорасы мысалында (1991-2020 жж.). // Л.Н. Гумилев атындағы ЕНУ Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2022. № 3(140). 106-121-бб.

Фёдоров, 2020 – *Фёдоров В.* Германия: в окружении проблем // Современная Европа, 2020. № 2. С. 33-44

Фёдоров, 2015 – *Фёдоров В.* Существует ли германский вопрос? // Современная Европа, 2015. № 4. С. 15-27

Хорольская, 2022 – *Хорольская М.В.* Политика Германии в отношении украинских беженцев // Современная Европа. 2022. № 7. С. 57-69.

Dibo, 2024 – *Dibo Sh.* Forced Migration and Integration Challenges of Syrian Refugees in Germany: A Literature Review. *The Journal of Social Policy Studies*, 2024. № 22 (2). Pp. 339-348.

Helmrich, 2019 – *Helmrich Christian.* Deutschland wird zum Einwanderungsland Gedanken zur Zuwanderung türkischer „Gastarbeiterinnen“ und „Gastarbeiter“ aus rechtlicher Perspektive // *Migration und Integration in Deutschland nach 1945.* Herausgegeben von Raphaela Etzold, Martin Löhnig und Thomas Schlemme. Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2019. Pp. 68-79

Hahlen, 2001 – *Hahlen Johann.* Ausländische Bevölkerung in Deutschland. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, 2001. 120 p.

Slupina, Dähler, 2019 – *Slupina Manuel, Susanne Dähler,* und der Rest. Die demografische Lage der Nation. Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung. 2019. 100 p.

Sobotka, 2011 – *Sobotka Thomas.* Fertilität in Österreich, Deutschland und der Schweiz: Gibt es ein gemeinsames Muster? *Comparative Population Studies.* // *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft.* 2011. № 36. Vol. 2-3. Pp. 305-348

Pison, 2012 – *Pison G.* France-Allemagne: Histoire d'un chassé-croisé démographique // *Problèmes écon.* 2012. № 3051. Pp. 5-9.

Rödter, 2009 – *Rödter Andreas.* Deutschland einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung. München: Verlag C.H.Beck, 2009. 490 p.

Rödter, 2011 – *Rödter Andreas.* Wer hat Angst vor Deutschland? Geschichte eines europäischen Problems. Frankfurt am Main: Fischer Verlag. 2018. 368 p.

Tauer, 2020 – *Tauer Roland.* Der demographische Wandel in Deutschland in Bestandsaufnahme und Prognosen // *Mittelstands- und Strukturpolitik.* 2020. No. 32. Pp.1-12

References

Apendiyev, 2015 – *Apendiyev T.A.* Qazaqstandyq nemister: әлеуметтік-демографиялық құрамындағы өзгерістер (1989-2009 жж.). [Kazakhstan Germans: changes in socio-demographic composition]. *Otan tarihiy.* 2015. № 1 (69). Pp. 136-143 [In Kaz.]

Apendiyev, 2014 – *Apendiyev T.A.* Tәuelsіз Qazaqstandaғы nemis diasporasy [German diaspora in independent Kazakhstan]ю. *II-ші Nüsipbekov oqulary: «Sanjar Asfendiarov jäne ұлттық тарих» atty halyqaralyq ғылыми-теориялық konferensia.* Almaty, 2014. Pp. 113-117. [In Kaz]

Belov, 2023 – *Belov V.B.* Sostoyanie i perspektivi immigratsii kvalifitsirovannoi rabochei sili v Germanii. [Status and Prospects of Skilled Labor Immigration in Germany]. *Nauchno-analiticheskii vestnik IE RAN.* 2023. № 5. Pp. 73-87. [In Russ.]

Bardin, 2017 – *Bardin A.L.* Integratsiya inokulturnikh immigrantov: opit FRG. [Integration of foreign-culture immigrants: the experience of Germany]. *Polis. Polit. issledovaniya.* 2017. № 6. Pp. 169-177. [In Russ.]

Dibo, 2024 – *Dibo Sh.* Forced Migration and Integration Challenges of Syrian Refugees in Germany: A Literature Review. *The Journal of Social Policy Studies.* 2024. № 22 (2). Pp. 339-348. [In Engl].

Grizovskaya, 2017 – *Grizovskaya D.V.* Migratsionnie protsessi v Germanii vo vtoroi polovine XX - nachale XXI veka. [Migration processes in Germany in the second half of the 20th - early 21st century]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie nauki.* 2017. № 5. Pp. 96-103. [In Russ.]

Fyodorov, 2015 – *Fyodorov V.* Germaniya: v okruzhении problem. [Germany: Surrounded by problems]. *Sovremennaya Yevropa.* 2020. № 2. Pp. 33-44 [In Russ.]

- Fyodorov, 2015 – *Fyodorov V.* Sushchestvuet li germanskii vopros? [Is there a German question?]. *Sovremennaya Yevropa*. 2015. № 4. Pp. 15-27 [In Russ.]
- Hahlen, 2001 – *Hahlen Johann*. Ausländische Bevölkerung in Deutschland. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, 2001. 120 p. [In Deutsch].
- Helmrich, 2019 – *Helmrich Christian*. Deutschland wird zum Einwanderungsland Gedanken zur Zuwanderung türkischer „Gastarbeiterinnen“ und „Gastarbeiter“ aus rechtlicher Perspektive. *Migration und Integration in Deutschland nach 1945*. Herausgegeben von Raphaela Etzold, Martin Löhnig und Thomas Schlemme. Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2019. Pp. 68-79. [In Deutsch].
- Kozina, 2007 – *Kozina V.V.* Demograficheskaya istoriya Kazakhstana (konets XIX – nach. XXI vv.). [Demographic history of Kazakhstan (late 19th – early 21st centuries)]. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 145 p. [In Russ.]
- Kruger, 2006 – *Kruger V.* Rein – Volga – Irtish: iz istorii nemtsev Tsentralnoi Azii. [Rhine – Volga – Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia]. Otv. red. I.V. Yerofeeva. Almati: Daik-Press, 2006. 276 p. [In Russ.]
- Khorol'skaya, 2022 – *Khorol'skaya M.V.* Politika Germanii v otnoshenii ukrainских bezhentshev [German Policy towards Ukrainian Refugees]. *Sovremennaya Evropa*. 2022. No.7. Pp. 57-69. <https://doi.org/10.31857/S0201708322070051> [In Russ.]
- Malakhov, 2018 – *Malakhov V.S.* Germaniya posle «migratsionnogo krizisa»: politika, ekonomika, obshchestvo. [Germany after the "migration crisis": politics, economics, society]. . *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnie otnosheniya*. 2018. T. 62. № 5. Pp. 41–51. [In Russ.]
- Matyukhova, 2024 – *Matyukhova Ye.I.* Integratsiya migrantov v Germanii: pozitivnaya rol negosudarstvennikh aktorov. [Integration of Migrants in Germany: The Positive Role of Non-State Actors]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*. 2024. № 2. Pp. 119-133. [In Russ.]
- Nadezhdin, 2022 – *Nadezhdin A.E.* Sovremennaya migratsiya v Germanii: osobennosti i trendi. [Modern Migration in Germany: Features and Trends]. *DEMIS. Demograficheskoe issledovaniya*. 2022. T. 2. № 1. Pp. 163-174. [In Russ.]
- Natsionalnii sostav, 2000 – *Natsionalnii sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan*. 4 tomakh. Chast 1 Naselenie Respubliki Kazakhstan po natsionalnostyam, polu i vozrastu. Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v RK. Statisticheskii sbornik. [Population of the Republic of Kazakhstan by nationality, gender and age]. Pod.red. A.A. Smailova. Almati 2000. 242 p. [In Russ.]
- Pyotch, 2018 – *Pyotch O.* Perspektivnie rascheti naseleniya v Germanii. [Prospective population estimates in Germany]. *Demograficheskoe obozrenie*. 2018. T.5. № 2. Pp. 31-60. [In Russ.]
- Polyan, 2002 – *Polyan P.* Opit immigratsionnoi politiki gosudarstva i polozhenie inostrantsev v Germanii. [Experience of the state immigration policy and the position of foreigners in Germany]. *Immigratsionnaya politika zapadnykh stran: Alternativi dlya Rossii*. M: Gendalf, 2002. Pp. 29-41. [In Russ.]
- Popova, 2021 – *Popova S.A.* «Stareyushchie» i «vimirayushchie» strani ot obshchikh ponyatii k kategorialnomu analizu. ["Aging" and "dying" countries from general concepts to categorical analysis]. *Mirovie tsivilizatsii*. 2021. T. 6. № 1. Pp. 122-130. [In Russ.]
- Pison, 2012 – *Pison G.* France-Allemagne: Histoire d'un chassé-croisé démographique. *Problèmes écon.* 2012. № 3051. Pp. 5-9. [In Deutsch].
- Rödder, 2009 – *Rödder Andreas*. Deutschland einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung. München: Verlag C.H.Beck, 2009. 490 p. [In Deutsch].
- Rödder, 2011 – *Rödder Andreas*. Wer hat Angst vor Deutschland? Geschichte eines europäischen Problems. Frankfurt am Main: Fischer Verlag. 2018. 368 p. [In Deutsch].
- Sadovskaya, 2002 – *Sadovskaya, Ye.* Emigratsiya etnicheskikh nemtsev i drugikh ranee deportirovannikh narodov iz Kazakhstana v 1990-e godi: prichiny i prognoz. [Emigration of ethnic Germans and other previously deported peoples from Kazakhstan in the 1990s: reasons and forecast]. *Germaniya – Tsentralnaya Aziya – dialog kultur: istoriya, sovremennost, perspektivi*. 2002. 268 p. [In Russ.]
- Slupina, Dähler, 2019 – *Slupina Manuel, Susanne Dähler*, und der Rest. Die demografische Lage der Nation. Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung. 2019. 100 p. [In Deutsch].
- Sobotka, 2011 – *Sobotka Thomas*. Fertilität in Österreich, Deutschland und der Schweiz: Gibt es ein gemeinsames Muster? Comparative Population Studies. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*. 2011. № 3 6. Vol. 2-3. Pp. 305-348. [In Deutsch].
- Tauer, 2020 – *Tauer Roland*. Der demographische Wandel in Deutschland in Bestandsaufnahme und Prognosen. *Mittelstands- und Strukturpolitik*. 2020. No. 32. Pp.1-12. [In Deutsch].
- Tlemisova, Mamyrbekov, 2022 – *Tlemisova J, Mamyrbekov A.* Qazaqstan jáne Germania arasyndaғы мәдени байланыстар: немis diasporasy mysalynda (1991-2020 jj.). [Cultural ties between Kazakhstan and Germany: the example of the German diaspora]. L.N. Gumilev atyndaғы ENU Habarşysy. Tarihi ғылымдар. Filosofia. Dintanu seriesy. 2022. № 3(140). Pp. 106-121. [In Kaz].
- Vazhenin, 2020 – *Vazhenin A.A.* Vliyanie urbanizatsii na sistemu rasseleniya Germanii v XIX–XX vekakh. [The Impact of Urbanization on the Settlement System of Germany in the 19th – 20th Centuries]. *Izvestiya Rossiiskoi akademii nauk. Seriya geograficheskaya*. 2020. № 5. Pp. 674-693. [In Rus].
- Zvereva., Karpovich, 2021 – *Zvereva T., Karpovich O.* Obshchaya migratsionnaya politika YeS: novii start? [The EU's Common Migration Policy: A New Start?]. *Mezhdunarodnaya zhizn*. 2021. №7. Pp. 94-103. [In Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 936-945
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_936-945

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИРРИГАЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЖЕТЫСУ И ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ

Токтабай Ахмет Уалханулы¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. E-mail: akhmet.t@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Токтабай А.У., 2025

Аннотация. *Введение.* Ирригационное земледелие сыграло важную роль в истории освоения территории Южного Казахстана и Жетысу. Археологические, топонимические и этнографические источники свидетельствуют о развитии сложных оросительных систем, обеспечивавших устойчивое земледелие в условиях засушливого и полусухого климата. Изучение древних ирригационных сооружений позволяет глубже понять социально-экономические процессы и традиционный уклад населения этих регионов. *Цель и задачи исследования.* Целью настоящего исследования является изучение становления и развития ирригационного земледелия на территории Южного Казахстана и Жетысу. Основные задачи включают: анализ археологических и письменных источников, классификация типов ирригационных сооружений, определение их хронологических рамок, а также выявление роли оросительных систем в хозяйственной и культурной жизни населения. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что в Южном Казахстане и Жетысу системы ирригации начали формироваться уже в эпоху раннего железа, а в средневековье достигли высокого уровня развития. Разнообразие форм оросительных сооружений – от простых арыков до разветвлённых каналов и дамб – свидетельствует о высоком уровне инженерной мысли и умении адаптироваться к природным условиям. Топонимические данные и этнографические материалы подтверждают преемственность традиций водопользования в данных регионах. *Выводы.* Ирригационное земледелие являлось ключевым элементом хозяйственной системы Южного Казахстана и Жетысу на протяжении многих веков. Развитие оросительных систем способствовало не только росту сельскохозяйственного производства, но и устойчивому расселению населения, формированию сложных социокультурных структур. Результаты исследования подчеркивают важность сохранения и дальнейшего изучения историко-аграрного наследия региона.

Ключевые слова: Жетысу, Южный Казахстан, акведук, канал, арык, атыз, кяриз (подземные каналы), система орошения, земледелие, пруд, тобе, чигирь

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Земледельческая культура казахов Жетысу в XIX – начале XX века: по данным новых архивных и историко-этнографических материалов» (ИРН AP23488973).

Для цитирования: Токтабай А.У. Исторические аспекты ирригационного земледелия в Жетысу и Южном Казахстане // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 936-945. [на рус.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_936-945

ЖЕТИСУ МЕН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІКТІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. E-mail: akhmet.t@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Тоқтабай А.У., 2025

Аннотация. *Kіріспе.* Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірінде суармалы егіншілік тарихи дамуда маңызды рөл атқарған. Археологиялық, топонимдік және этнографиялық деректер бұл аймақтарда күрделі суару жүйелерінің болғанын, олардың құрғақ және шөлейт климат жағдайында тұрақты егіншілікті қамтамасыз еткенін көрсетеді. Ежелгі суару құрылыстарын зерттеу аймақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірінде суармалы егіншіліктің қалыптасуы мен дамуын зерттеу. Міндеттеріне: археологиялық және жазба деректерді талдау, суару құрылыстарының түрлерін жүйелеу, олардың хронологиялық аясын анықтау, су жүйелерінің халықтың экономикалық және мәдени өміріндегі рөлін сипаттау кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аумағындағы суару жүйелері ерте темір дәуірінен бастап пайда болып, ортағасырлық кезеңде жоғары деңгейге жеткені анықталды. Қарапайым арықтардан бастап күрделі арналар мен бөгеттерге дейінгі суару жүйелерінің алуан түрлілігі ежелгі инженерлік білім мен табиғи жағдайларға бейімделу қабілетін көрсетеді. Топонимдік және этнографиялық деректер бұл өңірлердегі су шаруашылығы дәстүрлерінің сабақтастығын дәлелдейді. *Қорытынды.* Суармалы егіншілік Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірлерінде ғасырлар бойы экономикалық жүйенің басты құрамдас бөлігі болған. Суару инфрақұрылымының дамуы тек ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырып қана қоймай, тұрақты қоныстануға және күрделі әлеуметтік-мәдени құрылымдардың қалыптасуына ықпал етті. Бұл зерттеудің нәтижелері өңірдің тарихи аграрлық мұрасын сақтау мен одан әрі зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, акведук, арна, арық, атыз, кәріз, суландыру жүйесі, егіншілік, тоған, төбе, шығыр

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «XIX-XX ғасыр басындағы Жетісу қазақтарының егіншілік мәдениеті: жаңа архив және тарихи этнографиялық деректер бойынша» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған (ИРН AP23488973).

Дәйексөз үшін: Тоқтабай А.У. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы суармалы егіншіліктің тарихи аспектілері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 936-945-бб. [орыс тілінде].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_936-945

HISTORICAL ASPECTS OF IRRIGATED AGRICULTURE IN ZHETYSU AND SOUTHERN KAZAKHSTAN

Akhmet U. Toktabay¹

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
doctor of historical sciences, professor, chief researcher
<https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. Email: akhmet.t@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Toktabay A.U., 2025

Abstract. *Introduction.* Irrigated agriculture played crucial role in the historical development of Southern Kazakhstan and the Zhetysu (Semirechye) region. Archaeological, toponymic, and ethnographic sources indicate the existence of complex irrigation systems that supported sustainable agriculture under arid and semi-arid climatic conditions. Studying ancient irrigation structures provides deeper insight into the socio-economic processes and traditional lifestyles of the region's population. *Purpose and Objectives of the Research.* The main aim of this study is to examine the formation and development of irrigated agriculture in Southern Kazakhstan and Zhetysu. The key objectives include: analysis of archaeological and written sources, classification irrigation structures' types, determine their chronological framework, and identify the role of irrigation systems in the economic and cultural life of the population. *Results.* The research revealed that irrigation systems in Southern Kazakhstan and Zhetysu began forming as early as the Early Iron Age and reached significant advancement during the medieval period. The diversity of irrigation forms – from simple ditches to complex networks of canals and dams – demonstrates a high level of engineering knowledge and adaptability to natural conditions. Toponymic and ethnographic data confirm the continuity of water management traditions in these regions. *Conclusions.* Irrigated agriculture was a key component of the economic system in Southern Kazakhstan and Zhetysu for many centuries. The development of irrigation infrastructure contributed not only to agricultural productivity but also to the stable settlement of populations and the emergence of complex socio-cultural structures. The findings of this study highlight the importance of preserving and further researching the historical agricultural heritage of the region.

Keywords: Zhetysu, Southern Kazakhstan, aqueduct, canal, ditch, atyz, kariz, irrigation system, agriculture, togan, "tobe", chigir

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «The agricultural culture of the Zhetysu Kazakhs in the early XIX-XX centuries: according to new archival and historical-ethnographic data» (IRN AP23488973).

For citation: Toktabay A.U. Historical Aspects of Irrigated Agriculture in Zhetysu and Southern Kazakhstan // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 936-945. [In Russian].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_936-945

Введение. Развитие земледелия на территории Казахстана является неотъемлемой частью истории становления хозяйственной культуры народов Центральной Азии. С древнейших времён ирригационные системы играли важную роль в обеспечении устойчивого земледелия, особенно в засушливых регионах, где водные ресурсы были ограничены. Формирование и эволюция систем орошения тесно связаны с социально-экономическими и культурными изменениями в обществе, а также с освоением природных ландшафтов.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью комплексного анализа исторических и археологических данных, позволяющего глубже понять особенности земледельческого уклада, уровень технического развития и адаптационные механизмы древнего населения. Изучение ирригационных сооружений, топонимики и этнографических свидетельств способствует воссозданию картины аграрной жизни, а также выявлению преемственности традиций водопользования в исторической перспективе.

Земледелие на казахской земле издавна располагалось вдоль таких больших рек, как Сыр, Или, Ишим, Иртыш, а также вокруг маленьких речек и ключей, одним словом, на плодородных почвах возле источников воды. А на самом деле, настоящее бурное земледелие имело место на южных регионах, археологические раскопки доказали, что в средние века в Таласской равнине существовали около 150-и оседлых поселений, вокруг Отрара – около 100.

Племена, населявшие землю Казахстана в VIII-VII веках до н.э., начали плавить чугун и вырабатывать железо, на Алтае и Сарыарке появились крупные центры металлургии, и инструменты, сделанные из железа, напрямую повлияли на развитие земледелия. Народы, веками занимавшиеся животноводством, превратили земледелие в отдельный вид хозяйства как дополнительное к основному. Если в Центральном и Восточном Казахстане развивалось преимущественно животноводство, то на юге Казахстане и в Жетысу, в регионе Сырдарьи развивались комплексные хозяйства, сочетавшие в себе как животноводство, так и земледелие.

Материалы и методы. В процессе исследования были использованы археологические, топографические и этнографические источники, освещающие развитие земледелия и ирригационных систем на территории Казахстана в древности и средневековье. Основу источниковой базы составили данные археологических раскопок в долинах рек Сырдарьи, Таласа, Шу, Арыса и других, а также результаты полевых исследований в оазисах и на местах древних поселений.

Методологическая основа работы включала комплексный подход, сочетающий сравнительно-исторический, географический и культурологический методы. Анализ названий древних орошаемых участков, водных сооружений и поселений проводился с привлечением данных исторической топонимики. Также использовались методы картографического анализа для определения структуры и масштабов ирригационных систем. Этнографические материалы помогли выявить преемственность традиций земледелия и водопользования, сохранившихся в народной памяти и бытовой культуре.

Обсуждение. Аральские водные саки – известные под именем аппасиаки, на разных разводах устья Сырдарьи к Аралу устраивали преграды, проводили арыки и мастерски пользовались методами поливного посева. Здешнее земледелие дополнялось животноводством, охотой и рыболовством. Обеспечение водой посевных полей вблизи городов и поселений, таких как Жанадарья, Ширикабад и Бабышмола, осуществлялось путем сбережения воды в старых руслах рек весной, дабы летом экономно расходовать ее через по-новому проложенные прожилки и кармашки.

Весной талая вода и воды летних осадков собираются в Жанадарье и попадает оттуда в старые русла, затем из них распределяются к прудам и арыкам, а от них непосредственно подается к посевным полям. Таким образом, вода расходовалась экономно по системе – река – старые русла – арыки и каналы – посева. Уровень воды в прудах корректировался через систему водохранилищ, расположенных вдоль оттоков Сырдарьи. Параметры самого большого водохранилища достигали в длину 3 км, ширину – 50-60 м, глубины до 2 м. Арыки, протянутые из этих водохранилищ, представляли из себя некую артерию, которая все лето вдоволь питала посева, благодаря чему садовые культуры и зерновые на этих полях цвели и пахли. Размеры посевных полей, которые начинаются с ограды прудов – 11х6 м, 10х4, и располагались они вдоль арыков, перпендикулярных к пруду. Малые размеры посевных полей удобны для полива. Такие водно-распределительные системы встречаются также в поселении Буланты, расположенное вдоль оттока реки Инкардарья.

При археолого-топографическом обзоре окрестностей города Бабышмола, были найдены остатки около 150-и оседлых поселений. Если считать, что около ста поселений жили в одно время и в каждом из них были люди, численностью 20-30, то всего проживало 2500-3500 жителей (сюда также входит численность жителей города Бабышмола, в те времена количество городских жителей не превышала 500 – *А.Т.*). Эти поселения занимали площадь 10 тыс. га, включая посевные поля и арычную систему. Если считать, что на участке в 500 га (5% всей площади) посеяно пшено и получаемый урожай составляет 15 ц с каждого гектара, то всего получается 750 т зерна. Если каждый человек в день будет употреблять по 400 гр., то этого хватит на 5 тысяч человек за год. Следовательно, можно сделать вывод, что урожай, получаемый с посевов, был достаточен для кормления всех жителей оазиса [Андрианов, 1969: 198-199].

В конце I тысячелетия н.э. в нижнем потоке Сырдарьи основным видом хозяйственной деятельности племен Кангуй были посевное земледелие и стационарное животноводство. При раскопках Кокмардана – это одно из основных городищ Кангуй, где были найдены хорошо сохранившиеся кетмени (тяпки для обработки почвы), и зерна пшеницы, пшена и риса в зернохранилищах.

Климат на нижнем и среднем течениях реки Сырдарьи был изменчив во все времена в связи с четырьмя сезонами года. Из-за обилия весенних паводков и талого снега река выходила из берегов и разливалась вширь на более чем 100 км, и заполняла древние русла, места высохших озер, а также прудов и арыков. Дехкане древности, родившиеся и выросшие на лоне природы, максимально эффективно пользовались обилием вод из-за весенних и летних осадков. Они создавали водохранилища из высохших русел и протоков рек Инкардарьи и Сырдарьи, преграждая и не пропуская далее потоки воды. Когда вода в этих высохших каналах уменьшалась, они протягивали пруды из основных русел и протоков Сырдарьи или иной реки, и через них поддерживали необходимое количество воды. Таким образом, система орошения Сырдарьи обеспечивалась через цепочку: основное русло – древнее высохшее русло (водохранилища) – орошаемые арыки – посева.

По записям Масуди, в X веке на равнине Фараба (Отарская равнина – *А.Т.*) поливная вода распространялась до 30 фарсахов, это по современным меркам, охватывало 200-300 км [Бартольд, 1963б: 234].

Орошение Отрарского оазиса и пролегающие рядом левобережные оазисы Сырдарьи осуществлялись через систему крупных прудов. Методы обеспечения водой этих регионов в VII-XVII вв. строились с учетом увеличения воды в связи с весенним таянием и осадками летнего периода Сырдарьи и Арыса. Величавость каналов удивляет: система подачи воды длиной 30-40 км, шириной в 9-12 м, и глубиной в 3-5 м, которая выстроена в порядке река – главный пруд (водохранилище) – арыки первой и второй категории – чигирь – посеы [Грошев, 1989: 375-382].

В орошении Отрарской равнины в X-XII веках имел большое значение система прудов и каналов, которая называлась Алтынарык. То, что эта система прудов носит название «алтын» (золото), призвано подчеркнуть важность, ценность данной системы. Известный краевед А. Алтаев говорит: «Люди почтенного возраста рассказывали нам, что в древние времена во время праздника Науруз люди, после того как очищают каналы от мусора и сорняков, и сжигают собранный хлам, приносили в жертву специально откормленного быка в честь Алтынарыка, которого почитали как родоначальника всех арыков данного региона, и пускали кровь быка по руслу арыка. По этому рассказу мы видим, что Алтынарык имел огромное значение для жителей Отрарской равнины» [ПМА]. До сих пор есть вполне хорошо сохранившиеся остатки Алтынарыка. Ширина пруда, которая начинается с реки Арыс – 14 м, а высота земляного вала-берега – 2,9 м, ширина около города Куйруктобе – 7-9, высота берега – 3 м. Поскольку Алтынарык использовался для обеспечения водой города Отрара и его окрестности, было устроено так, чтобы один его отток огибал город с восточной стороны. И этот отток давал воду на сады и посеы, которые дугой огибали город, имел ширину в 6 м, а высоту берегов в 1,5 м. Было доказано, что найденные в ходе археологических раскопок простые глиняные посуды и относящиеся к X-XII векам кувшины и сосуды с глазурью, хумы и хумшы, глиняные дастарханы, обломки и остатки труб, идентичны с Отрарской керамикой.

На Отрарской равнине строительство водного хозяйства велось на высоком уровне для своего времени, доказательством чего является наличие водных прудов, водохранилищ и функционирование систем подземных труб, чигирей и акведуков [Грошев, 2012: 187]. Отрар в конце XIII века был восстановлен, и стал вновь процветающим городом, имевшим отремонтированную систему арыков и грядковых наряду с подачей воды в город через трубы, в XV-XVI веках, и во времена Амира Тимура он был одним из самых крупных центров торговли и земледельческой культуры. В эпоху Тимура были осуществлены большие ирригационные работы, свидетельством чему является система каналов, которая называется Тимуровыми арыками. Мулла Мухаммед Садык Санабекулы в своей работе «Исторические зияраты Туркестана» пишет: «Есть остатки арыков Эмира Тимура, видны старые, высохшие русла древних арыков». В. А. Грошев, который изучал останки оросительных путей Отрарской равнины, считал их построенными в XV веке, и приводит к выводу о том, что они обеспечивали водой как сам город Отрар, так и всю его близлежащую равнину с XV по XVIII век [Грошев, 1978]. Основные русла Тимуровых арыков до сих пор сохранены вблизи железных дорог Шаульдер – Темир. По пути в Отрар они разделяются на четыре ветки, и одна ветка протягивается до мечети Арстан-баба. Основная ширина канала, сохранившегося по сей день, – 20 м, высота берегов 5 м, длиной свыше 10 км.

«От названия древних арыков-каналов также можно почерпнуть исторические сведения до определенной степени. В Южном Казахстане: акарык (белый арык), бозарык (белесый арык), ортаарык (срединный), а также шолакарык (отрезочный), когамарык, оманарык, ескиарык, копарык и т.д.» [Қожа, 2006: 53]. Вместе с тем, исследователь вдобавок к вышеперечисленным названиям указывает еще на 15 названий арыков, таких как атызарык, бауарык, басарык, кулакарык, казанарык и т.д. [Қожа, 2006: 53], причем названия арыков обширны, а также классифицированы и системны, что свидетельствует о высоком развитии способов орошения и всего земледельческого дела в Южном Казахстане.

Одним из методов орошения, распространенный в регионе Отрар-Каратау, является система кяриз (кәріз), т.е. подземных каналов. Кяриз, в данном случае – подземный канал, который с понижением прокапывается на несколько километров, начиная от источника воды для обеспечения протока подземных вод. В большинстве случаев подземные каналы строятся на небольшом сухом или полусухом склоне гор для обеспечения городских районов. Строение подземных каналов и их функционирование описывается Грум-Гржимайло, который указывает, что солнечная сторона Каратау издавна богата подземными, артезианскими водами. Туркестанский оазис, расположенный посреди южных склонов Каратау и Сырдарьи, в средние века был снабжен водой через систему подземных каналов. Старый житель города Туркестан так описывает эти подземные каналы: «Если кто-то видел летом норы мышей и глины возле них, лежащих бугорком, то схожую картину он может

увидеть, если бросит взгляд с высоких вершин Каратау вниз, на равнину Саурана. Колодцы подземных каналов оттуда будут похожи на норы с соответствующими бугорками, другое дело, что они в сотни раз больше мышиных нор и расположены не вразброс как те, а на одной линии» [Байпаков, Смагулов, 2005: 21].

Результаты исследования. Когда археологи анализировали аэрофотосъемки, снятые с самолетов и топографические чертежи, выяснилось, что начало подземных каналов идет с востока, со стороны города Мыртобе и тянется до Саурана. По прямой линии подземного канала, останки которой ясно видны до полукилометра, расположены вырытые колодцы диаметром в 5 метров через каждые 16 м. Через 0,5 км следы подземных каналов пропадают и вновь обнаруживаются между Мыртобе и Саураном, – в этом месте видно, что к главному подземному каналу присоединены две короткие ветки со стороны востока и запада, обнаружены места 10-и колодцев.

По письменному свидетельству Васафи, относящемуся к XVI веку, эти подземные каналы были подарены городу местным религиозным главой Мир-Арабом. Имя гениального религиозного деятеля сохранено в названии города Миртобе. «Такого чуда не видели даже те люди, которые обошли все суши и воды всей Земли», – пишет Васафи. Начало подземных каналов пролегает на расстоянии одного фарсаха от города Саурана, по современным меркам это 7-8 км, то есть на таком же расстоянии между останками Саурана и Миртобе. Внутри крепости (Миртобе – *А.Т.*) был столб, высотой 200 гяз (гяз равен=60,6 см), 50 гяза был над поверхностью земли, а 150 гяз под землей. Воду из колодца доставали с помощью воловьего чигиря. Рядом с этим колодцем было водохранилище. Рядом с одним из подземных каналов был расположен сад с виноградником и прочими плодовыми деревьями. Миртобе был хорошо укрепленным городом-крепостью, имевшим 10 сторожевых башен, площадью 45х45 м, высотой 3 м, потому что он имел важную функцию по обеспечению водой города Саурана, поэтому был достаточно защищен.

Подземный канал тех времен был сложнейшим видом строительства, с трудом осуществляемым. Копать под землей десятки километров канала, провести по нему воду, через каждые 10-20 метров выводить колодец, обвязывать его, – все это требовало мастерства и вложения тяжелого труда. А еще существовала опасность обвала земли, которой засыпают проложенный канал, а также внезапный подъем уровня воды, концентрация ядовитых и взрывоопасных газов. Об этой опасности Васафи пишет так: «...Однажды воздух в колодце испортился и стало невозможным работать. И тогда сбоку от колодца выкопали похожий на арык норку до самого его низа, потом через него провели к колодцу кожаный рукав. На наружный конец кожуха пристроили кузнечный мех и стали прогонять воздух, и таким образом очистили воздух колодца, после чего рабочие приступили к дальнейшей копке. Чистильщики подземных каналов привязали себе по две тыквы по бокам, иначе они утонули бы, если вдруг внезапно поднимется уровень воды...» [Васафи, 1961: 154].

Сауранские подземные каналы представляют собой сложное гидротехническое сооружение, созданное в XVI веке, в период расцвета Казахского ханства, – показатель того, что поливной посев тогда был развит на высоком уровне. Археологические исследования последних лет, использование дельтапланов для обозрения больших пространств показали, что к северо-западу от города Туркестан были три группы подземных каналов, каждая группа размером в 800-1200 м. А в этих группах высота колодцев 3,3 м, внешний диаметр 10,5-11 м, внутренний – снижающийся конусообразно диаметр глубиной 3,5-4 м, и они были огорожены вкруговую глиной, замешанной с песком. Обвязывание каждого колодца таким кругом не давало протекать и загрязнять их внутреннюю полость от дождевых и талых вод. И чтобы глина таких оград не растекалась, их края были выложены камнем и кирпичом. Для пущей надежности оград в некоторых колодцах применялись специально отлитые керамические скобы диаметром 0,9-1 м и высотой 0,3-0,7 м. Все три группы систем подземных каналов созданы для обеспечения средневековых городов водой. Есть предположения о том, что ближайший к Туркестану подземный канал снабжал водой городок Торткультобе-I, существовавший в VIII-XIV веках, подземный канал, пролегающий поверх Шорнака, для городка Саукым-ата (XIV-XVIII вв) и Торткуль-I, и вместе с тем сам город Туркестан был снабжен системой подземных каналов.

Обеспеченность водой в регионах с сухим климатом, где летом жара, зимой тепло, – гарантия жизнедеятельности, поэтому все вещи, связанные с добычей воды, освящено и почитаемо. Мастера по подземным каналам все свои профессиональные навыки использовали во благо людей и поэтому имели особый статус среди народа. Можно сказать, что средневековые мастера, которые копали подземные каналы во благо людей, совершили своеобразный подвиг в сфере орошения и всего водного хозяйства.

В грамоте города Сыгнака – «Гавани кипчакской степи» – сказано о водах, притекающих со стороны горы Каратау, таких как Кызылтал, Шыкылтогай, Ордакент, Калта, которые имеют притоки, Мынбулак, Арыстанди, – арыки, и Токтамыш, Караш, Хисаршук – родники [Агеева, Пацевич, 1958].

Рядом с крупным средневековым казахским городом Сайрамом развивалось орошаемое земледелие на огромной площади. Такие полноводные реки, как Арыс, Аксу, Сайрамсу, Боген, обильно обеспечивали водой сады и виноградники, посевные поля пшеницы и пшени. Есть сведения о том, что в X веке в Сауране встречали гостей с вином из винограда. В конце XVI века Мухаммед Шайбани хан посылал свои войска к Сайраму для получения зерна. «... войска прибыли с верблюдами и мулами и загрузили на них зерна и увезли. Люди, продающие зерна, прибывали одни за другими...».

О городе Атлах, что в Таласской впадине, аль-Макдиси пишет так: «От изобилия садов земля прогибается, на грядах расцвет виноградников».

О культуре выращивания винограда и виноделия Рубрук свидетельствовал: «Я там видел гроздь винограда, два раза выпил вина».

При раскопках города Кулан, выяснилось, что в каждом доме были специальные, сделанные из керамики винодельни, которыми выжимали сок винограда и делали вино. Почти во всех городах на равнине между рек Шу-Талас выращивали пшеницу и пшено и хранили их в огромных кувшинах – хумах со специальными вентиляционными дырками на дне. В ходе раскопок были обнаружены косточки плодовых деревьев: персиков, абрикосов, урюка, вишен и семена арбузов и дынь. Изображения гроздьев винограда наряду с рисунками граната и его цветов свидетельствует о широком распространении виноградного хозяйства. Также обнаружено, что кроме сортов винограда для употребления в пищу, выращивали также сорта для изготовления вина.

Винодельня города Кулан, функционировавшая в VIII веке, располагалась в длинном узком коридоре дома, на западной ее стороне были три ниши с чуть повышенными краями для выжимки винограда. Полы этих ниш были выложены галькой, скреплены между собой алебастром. Эти ниши были соединены с колодцем через керамические трубы. Виноградный сок, выделяемый при топтании ногами, вытекает через эту трубу и попадает в колодец. Сок выцеживают при извлечении из колодца, потом он кипятился в большом специальном казане, затем хранился в хумах. В ходе раскопок в развалинах винодельни были найдены обломки печи, керамических казанов и хум. Винодельни были обнаружены и в других городах [Байпаков, 1966: 82].

Махмуд Кашкари в своем энциклопедическом словаре XI в. поименно указывает зерновые культуры, выращиваемые тюрками, и земледельческие термины: этин – посев, тарыкчи – земледелец (декхан), эпмек – хлеб, употребляемые у народностей ягма и тухси. На языке огузов и кипчаков ашлыг – пшеница, по огузски тарыг – на всех тюркских языках пшеница, турма – редька, сарыч турма – морковь, тука – очищенное пшено. Судя по этим названиям, видно, что земледелие древним тюркам было ничуть не чуждо, а скорее было привычным видом хозяйственной деятельности. Археологические находки не отрицают эти данные. В археологических слоях Отрара IX-XII веков в погребках были найдены сохранившиеся остатки пшеницы и пшени, косточки винограда и урюков, а в Баба-Ате внутри посуды, похожей на кувшин, нашлись подгорелые семена арбуза, а также обломки железных кетменей и серпов. Причиной бурного развития VI-VIII вв. земледелия на равнинах Шу-Таласа было «массовое переселение согдийцев» на места жительства, расположенных вдоль линии Шелкового пути. Помимо согдийских колоний-поселений вдоль Пути, таких как, Невакет, Хамукат, Семекне, появились согдийские кварталы в таких крупных городах, таких как, Отрар, Тараз, а также во множестве других поселений, в том числе в таких, как Атлах, Кулан и тд. В VIII-X веках начинает осваиваться среднее течение реки Шу, распространяются как крупные, так и мелкие города, с весьма развитым земледельческим хозяйством. Об этом сказано Рубруком: «На седьмой день нам стало видно с юга большие горы, и когда мы выехали на равнину, она показалась нам как большой орошаемый сад, встретились обработанные посевные поля... Огромная река, вытекающая из гор, обеспечивает всех людей водой, от нее они отводят воду в любом нужном направлении и пользуются сколько нужно, река не втекает ни в какое море, конец ее болото, там она всасывается в землю». Наверное, нет сомнения в том, что знаменитый путешественник увидел реку Шу и долину Шу.

В сведениях о профессиях жителей равнины Шу: «Те, которые обрабатывают землю и получают продукты из нее делятся поровну с теми, кто получает доход. Условия этой земли очень пригодно для выращивания красного пшени и винограда». О долине Талас: «между третьих и девятых месяцев дождя не бывает, для полива используется воды снега. Здесь растут овес, пшеница,

рис, горох и маш» [Зуев, 1960: 90-91, 93]. Судя по сведению о том, что «используют воды снега», у них были водохранилища (айдыны), в которых весной накапливали талую и дождевую воду.

В регионе Ашалык в XIII веке выращивали хлопок. Путешественник Чань Чунь: «В тех краях (на долине Или) выращивается вид ткани, который называется тулума, по словам людей, он вяжется с шерсти растения. Эта шерсть похожа на колыхающийся пух, растущих на наших деревьях, она очень чистая, нежная и мягкая. Из нее делают волокна, нити, ткани и сшивают корпешки» [Бартольд, 1963а: 444].

Для вспашки земли применялись железные сохи с лемехом, длина железных лемехов, найденных в раскопках города Талгара, – 20 см, часть, которая копает землю, – 14 см, ширина – 10 см. Такие с немножко загнутыми концами лемеха вдеваются в деревянные ручки, они удобны в основном для плоской вспашки ранее использованных земель.

При раскопках городов-поселений Талгар, Жаксылык, Чилик были найдены косточки плодовых деревьев, таких как яблоня, урюк, груша и других садовых растений. Найденные железные лемехи, сохи при раскопках древних городов Алматы и Талгара доказывают, что уровень плужной обработки земли был на высоком уровне [Савельева, 1994: 140].

В средневековье земледельческая культура была широко распространена в регионе Иртыша и Сарыарки. Кимаки, проживавшие вдоль берега Иртыша, сажали овес, пшеницу, рис и виноград [Кумек, 1972: 88-95].

Оседлые поселения, такие как Ботагай, Марток, Баскамыр, Коктас, расположенные вдоль берегов рек Нура, Сарысу, Торгай, Жыланчик и Ишим, где было развитое земледелие – свидетельство того, что и в этих сарыаркинских городах была высокая городская культура. Известно, что Сарыарка, начиная со времен бронзового века, была крупным центром древней металлургии в масштабе всей Евразии. В результате археологических исследований, найденные следы прудов и арыков, водных плотин и чигирных ям и осколки самих чигирей на берегах реки Жезды, являются свидетельством и доказательством того, что рядом с поселениями (кент) рудокопов и медеплавильщиков в обязательном порядке существовало и земледелие [Маргулан, 1950].

Таким образом, мы видим, что освоение руды и земледелие идут рука об руку, взаимно развивая друг друга. Множество холмиков на казахской земле в основном встречается рядом с высохшими древними каналами, рядом с родниками и другими источниками вод. Обычно такие холмики бывают четырехугольными и их поэтому называют «торткуль», а наименование каждого холмика связано в большинстве случаев с именем человека, рода или же с рельефом земли и т.д. Например, Миртобе, Жаныстобе, Наймантобе, Культобе, Маслихаттобе и т.д.

Еще одна группа названий холмов, думаем, связана с родом занятий местных жителей: Кыштобе, Алтынтобе, Пышакшытобе, Октобе, Кетпентобе, Суткент, Туймекент, Жент и т.д. Рассмотрим, в частности: откуда же произошло название Кыштобе? В средние века невозможно было представить себе оседлую жизнь без керамических сосудов. Поэтому, Кыштобе – «торткуль»-городок, где были мастерские для изготовления керамических сосудов; и соответственно, мастерские: Алтынтобе – ювелирное, Пышакшытобе – из черного металла изготавливающие ножи и баки (складной нож), Октобе – делали стрелы для лука, Кетпентобе – ковали кетмени, лопаты, соху-лемех, Туймекент – делали пуговицы, Суткент – курт, сыр, Жент – изготовление жентовых смесей, Чигирьтобе – мастерили чигири, Шарапхана – для изготовления вин.

Большинство этих тобе-мастерских возникли благодаря конкуренции в связи с развитием торговли по причине расположенности их на Шелковом пути, из-за чего произошло разделение труда. Но вместе с тем мы не должны забывать и о том, что древние приграничные средневековые города на казахской земле работали также для удовлетворения спроса кочевых скотоводов. Например, возьмем название городов Суткент, Жент. В начале XX века скотоводы, откочевывая на джайляу, оставляли жатакам коров и кобыл с жеребятами для доения и употребления их молока в пищу, с тем условием, что к их возвращению из джайляу жатаками будут приготовлены сливочное масло, курт и т.д. Оставляли масло, сыр, пшено и другие ингредиенты для изготовления жента и договаривались о цене. Поэтому значение в названии таких городов нужно искать, скорее всего, в экономических отношениях и профессиональных взаимодействиях кочевников и оседлых жатаков.

По правде говоря, большинство из этих городков – поселения древних дехкан, место проживания людей, экономически объединенных и совместными силами использовавших воду и землю. Прибегнем по этому поводу к этнографическим данным: в понятии народа, в древности бии и аксакалы говорили бедным семьям и разъединенным людям, что, мол, «Соберитесь на вершине

одного холма, объединяйтесь в единый кулак и действуйте», так они советовали. Поэтому семантика слова тебе идентична к таким словам, как объединение, коллектив, артель.

Например, народ *курама*, который жил возле Ташкента, стал единым народом, будучи до этого разрозненным. После очередного джунгарского нашествия, разные люди и семьи, которые из разных родов и местностей, стали объединяться, занялись земледелием и вскоре стали большим улусом [ПМА].

«Казахские дехкане объединялись в небольшие общины в целях землевладения и использования воды для земледелия. Каждая земледельческая община из 15-20 семей, которые брали воду из одного большого арыка, назывались «тобе». Семьи, входящие в такие «тобе», объединялись по принципу родства...» [Арғынбаев, Захарова, 1961: 96]. Поэтому всех тебе, которые встречаются во многих местах Казахстана, особенно часто в южных регионах, нельзя называть городом, по нашему мнению, эти тебе вначале были созданы 10-20-ю семьями, у которых рядом находилось все их хозяйства, как то, место проживание этих земледельцев-жатаков, посевное поле, система арычно-грядковая, мельницы и чигири. Часть таковыми оставались, а часть из них потом превращались сначала в торткуль, затем в маленькие городки и далее.

Заключение. Таким образом, археологические, топографические и этнографические источники подтверждают высокоразвитую культуру земледелия на территории Казахстана в древности и средневековье. Особое значение имела ирригационная система, основанная на использовании рек, подземных каналов (кяризов), водохранилищ, арыков и чигирей, что обеспечивало устойчивое ведение земледельческого хозяйства в засушливом климате. В оазисах Сырдарьи, Иле, Таласа, Шу, Арыса и других регионов были созданы сложные водораспределительные системы, которые позволяли выращивать зерновые, бахчевые и садовые культуры, а также заниматься виноградарством и виноделием.

Развитие земледелия тесно переплеталось с ремесленным производством и торговлей, особенно вдоль Великого Шелкового пути. На основе археологических находок видно, что земледельческие поселения имели не только экономическую, но и социальную организацию, выраженную в объединении семей в коллективные «тобе». Названия этих поселений и оросительных сооружений сохранились до наших дней, что свидетельствует о долговечности и значимости земледельческой традиции в Казахской степи.

Литература

- Агеева, Пацевич, 1958 – *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов южного Казахстана // Труды ИИАиЭ АН КазССР. Т. 5: Археология. 1958. С. 3-215.
- Андрианов, 1969 – *Андрианов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М., 1969. 255 с.
- Арғынбаев, Захарова, 1961 – *Арғынбаев Х., Захарова И.В.* 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // ТИИАЭ АН КазССР. Т. 12. Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата, 1961. С. 92-118.
- Байпаков, 1966 – *Байпаков К.М.* Раннесредневековые города и поселения Семиречья // Изв. АН КазССР. сер. арх-ия. 1966. № 2.
- Байпаков, Смагулов, 2005 – *Байпаков К.М., Смагулов Е.А.* Средневековый город Сауран. Алматы, 2005. 201 с.
- Бартольд, 1963а – *Бартольд В.В.* Очерк истории Семиречья // Сочинения. Т. 2. М. 1963.
- Бартольд, 1963б – *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. М.: Издательство восточной литературы, 1963. С. 4-584.
- Васифи, 1961 – *Васифи Зайн ад-Дин.* Бадаи ал-вакаи. Т. 2 / Критический текст, введение и указатели А.Н. Болдырева. М.: Издательство восточной литературы, 1961. 683-1373 с.
- Грошев, 1978 – *Грошев В.А.* Основные моменты динамики оросительной сети Отрарского оазиса в XIII-XV вв. // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. С. 140-150.
- Грошев, 1989 – *Грошев В.А.* Культурно-хозяйственные процессы и развитие ирригации юга Казахстана (по материалам Нижней Сырдарьи и Отрарского оазиса) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 375-382.
- Грошев, 2012 – *Грошев В.А.* Новые данные об оросительных системах Отрарского оазиса // Древности Отрара и Отрарского оазиса, Казахстана и Евразии. Алматы, 2012. С. 181-187.
- Зуев, 1960 – *Зуев Ю.А.* Китайские известия о Суябе // Изв. АН Каз.ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960. Вып. 3 (14). С. 87-96.
- Кумекоев, 1972 – *Кумекоев Б.Е.* Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972. 156 с.

- Қожа, 2006 – Қожа М. Ортағасырлық Отырар. Түркістан: Тұран, 2006. 242 б.
- Маргулан, 1950 – Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950. 122 с.
- ПМА – Полевые материалы автора.
- Савельева, 1994 – Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов. Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. Алматы: Гылым. 1994. 216 с.

References

- Ageeva, Patsevich, 1958 – Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the History of Sedentary Settlements and Cities of Southern Kazakhstan]. *Trudy IIAiE AN KazSSR*. T. 5: Arheologiya. 1958. Pp. 3–215.
- Andrianov, 1969 – Andrianov B.V. Drevnie orositelnye sistemy Priaral'ya (v svyazi s istoriey vznikeniya i razvitiya oroshayemogo zemledeliya) [Ancient Irrigation Systems of the Aral Sea Region (with regard to the history of emergence and development of irrigated agriculture)]. M., 1969. 255 p.
- Argynbaev, Zakharova, 1961 – Argynbaev Kh., Zakharova I.V. 1958 zhylgy Ongtustik Qazaqstan oblysyna uyymdastyrylgan etnografiyalq ekspeditsiya zhumysynyn qorytyndysy [Results of the 1958 Ethnographic Expedition to the South Kazakhstan Region]. *Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Kazakhskoy SSR*. Vol. 12. Novye materialy po arkheologii i etnografii Kazakhstana. Alma-Ata, 1961. Pp. 92–118.
- Baipakov, 1966 – Baipakov K.M. Rannesrednekovyye goroda i poseleniya Semirech'ya [Early Medieval Cities and Settlements of Semirechye]. *Izvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR. Seriya Arheologii*. 1966. № 2.
- Baipakov, Smagulov, 2005 – Baipakov K.M., Smagulov E.A. Srednekovyy gorod Sauran [The Medieval City of Sauran]. Almaty, 2005. 201 p.
- Bartold, 1963a – Bartold V.V. Ocherk istorii Semirech'ya [An Outline of the History of Semirechye]. *Sochineniya*. Vol. 2. M., 1963.
- Bartold, 1963b – Bartold, V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya [Turkestan during the Mongol Invasion]. *Sochineniya*. Vol. 1. M.: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1963. Pp. 4–584.
- Groshev 1978 – Groshev V.A. Osnovnye momenty dinamiki orositel'noy seti Otrarskogo oazisa v XIII–XV vv. [Key Aspects of the Irrigation Network Dynamics of the Otrar Oasis in the 13th–15th Centuries]. *Arheologicheskie pamyatniki Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka, 1978. Pp. 140–150.
- Groshev, 1989 – Groshev V.A. Kul'turno-khozyaystvennye protsessy i razvitie orosheniya yuga Kazakhstana (po materialam Nizhney Syrdari i Otrarskogo oazisa) [Cultural-Economic Processes and Development of Irrigation in Southern Kazakhstan (Based on Materials from Lower Syr Darya and Otrar Oasis)]. *Vzaimodeystvie kochevykh kultur i drevnikh tsivilizatsiy*. Alma-Ata: Nauka, 1989. Pp. 375–382.
- Groshev, 2012 – Groshev V.A. Novye dannye ob orositel'nykh sistemakh Otrarskogo oazisa [New Data on Irrigation Systems of the Otrar Oasis]. *Drevnosti Otrara i Otrarskogo oazisa, Kazakhstana i Evrazii*. Almaty, 2012. Pp. 181–187.
- Kozha, 2006 – Kozha M. Ortagasyrlyk Otyrar [Medieval Otrar]. Turkistan: Turan, 2006. 242 p.
- Kumekov, 1972 – Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX–X vv. po arabskim istochnikam [The Kimak State in the 9th–10th Centuries According to Arab Sources]. Alma-Ata, 1972. 156 p.
- Margulan, 1950 – Margulan A.Kh. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the History of Cities and Architecture of Ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1950. 122 p.
- PMA – Polevye materialy avtora [Author's Field Materials].
- Savelyeva, 1994 – Savelyeva T.V. Osedlaya kultura severnykh sklonov. Zailiiskogo Alatau v VIII–XIII vv. [Sedentary Culture of the Northern Slopes of the Zailiysky Alatau in the 8th–13th Centuries]. Almaty: Gylim, 1994. 216 p.
- Vasifi, 1961 – Vasifi Zain ad-Din. Badai al-bakai. T. 2. Kriticheski tekst, vvedenie i ukazateli A.N. Boldyreva. M.: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1961. 683–1373 p.
- Zuev, 1960 – Zuev Yu.A. Kitayskie izvestiya o Suyabe [Chinese Reports on Suyab]. *Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii, arheologii i etnografii*. Issue 3 (14). 1960. Pp. 87–96.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 946-964
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

МРНТИ / IRSTI / FTAXP: 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_946-964

ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX в. - 1924 г.

Шолпан Аширалиевна Торгаутова¹, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева², Женгиз Буяр³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова (ул. А. Байтурсынова, д. 13, 160000 Шымкент, Республика Казахстан), докторант PhD, начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им. М. Ауэзова
<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова (ул. А. Байтурсынова, д. 13, 160000 Шымкент, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

³Кыргыз-Турецкий университет «Манас» (д. 56, проспект им. Ч. Айтматова, 724400 Бишкек, Республика Кыргызстан), доктор PhD, профессор
<https://orcid.org/0000-5853-5853-3879>. E-mail: cengiz.buyar@manas.edu.kg

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* Вопрос этнических и демографических процессов, происходящих в современном полиэтничном Казахстане, стал актуальным для многих исследований, которыми занимались еще в дореволюционный период. В советской историографии также имел огромное значение, вызывает наиболее серьезный интерес у исследователей – историков, этнологов, политологов, социологов и гуманитариев в целом независимого Казахстана. *Цели и задачи* – изучить динамику формирования и развития полиэтничного состава в историко-демографическом направлении в Южном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX вв., поскольку проблема исследована недостаточно. *Материалы и методы.* В ходе исследования применены историко-генетический, историко-типологический, историко-сравнительный, сопоставительный, проблемно-хронологический, статистический, а также междисциплинарные методы, которые позволили раскрыть исторические события, повлиявшие на сложение этнической карты Южного Казахстана. Материалами послужили архивные материалы, нормативно-правовые документы, материалы переселенческого управления, переписи населения и статистические данные, этнографические записки путешественников, отчеты научных экспедиций, которые дают возможность объективно и достоверно изучить историю формирования этнического состава, а также составить этническую карту Южного Казахстана. *Результаты.* В конце XIX – начале XX века этнический состав Южного Казахстана отличался доминированием казахов как коренного населения региона. Существенную долю также составляли узбеки и другие народы Центральной Азии, преимущественно в оседлых городах. В этот период заметно усилились миграционные процессы: переселение казахов и других этнических групп сопровождалось активным притоком русских и славянских переселенцев, немцев, а также мигрантов из соседних территорий, что было связано с развитием сельского хозяйства и торговых связей. Теоретическая значимость исследования заключается в раскрытии предпосылок

социально-экономической и политической истории формирования многоэтничности региона, где складывался дальнейший полиэтнический состав всего Казахстана в целом. Практическая значимость исследования, представляет использование результатов исследования в преподавании курса «История Казахстана» и др. *Заключение.* Исследование имеет историко-педагогическое и социально-культурное значение в направлении изучения расселения этносов и взаимодействия на современном этапе, а также активном едином нациестроительстве Казахстана.

Ключевые слова: Источники, методы, этносы, полиэтничность, Южный Казахстан, 1924, формирование

Благодарность. Статья написана в рамках докторской диссертации: «Методы преподавания истории формирования полиэтнического состава населения Южного Казахстана дореволюционного периода по 1924 год в курсе «Истории Казахстана» [тема докторской диссертации изменена на основании решения Ученого совета от 27.06.2025 г. Протокол № 12, утверждена приказом №2/305 от 30.06.2025г.]

Для цитирования: Торгаутова Ш.А, Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж. Динамика формирования и развития полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период по 1924 год // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 946-964. [на русском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_946-964

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – 1924 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУ СЕРПІНІ

Шолпан Аширалиевна Торгаутова¹, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева², Женгиз Буяр³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (А. Байтұрсынов көшесі, 13, 160000 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Тарих және этнология» Ғылыми орталықтың басшысы, Шымкент қ.

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (А.Байтұрсынов көшесі, 13, 160000 Шымкент, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

³«Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Ш. Айтматов атындағы даңғылы, 56, 724400 Бішкек, Қырғызстан Республикасы)

PhD докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-5853-5853-3879>. E-mail: cengiz.buyar@manas.edu.kg

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Торгаутова Ш.А, Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж. 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазіргі көпэтносты Қазақстанда жүріп жатқан этникалық және демографиялық үдерістер мәселесі көптеген зерттеулер үшін өзекті болып табылады. Бұл тақырыпқа революцияға дейінгі кезеңде де назар аударылған. Кеңестік тарихнамада ол үлкен маңызға ие болды, ал тәуелсіз Қазақстан жағдайында тарихшылардың, этнологтардың, саясаттанушылардың, әлеуметтанушылардың және жалпы гуманитарлық ғылым өкілдерінің зерттеу нысанына айналды. *Мақсаттар мен міндеттер.* ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың бірінші ширегінде Оңтүстік Қазақстандағы көпэтносты құрамның қалыптасу және даму динамикасын тарихи-демографиялық тұрғыдан зерттеу. Бұл мәселе жеткілікті деңгейде зерттелмегендіктен, оны терең қарастыру өзекті болып отыр. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық, статистикалық, сондай-ақ пәнаралық әдістер қолданылды. Бұл әдістер Оңтүстік Қазақстанның этникалық картасының қалыптасуына әсер еткен тарихи оқиғаларды ашуға мүмкіндік берді. Негізгі дереккөздер ретінде мұрағат материалдары, нормативтік-құқықтық құжаттар, қоныс аудару басқармасының материалдары, халық санақтары мен статистикалық деректер, саяхатшылардың этнографиялық жазбалары, ғылыми экспедициялардың есептері пайдаланылды. Осы деректер этникалық құрамның қалыптасу тарихын объективті әрі шынайы зерттеуге және Оңтүстік Қазақстанның этникалық

картасын құрастыруға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанның этникалық құрамы аймақтың байырғы халқы ретінде қазақтардың басымдығымен ерекшеленді. Сондай-ақ, елеулі үлесті өзбектер мен басқа да Орталық Азия халықтары құрады, әсіресе олар отырықшы қалаларда көп шоғырланған. Бұл кезеңде көші-қон үдерістері айтарлықтай күшейді: қазақтар мен басқа этникалық топтардың қоныс аударуы орыс және славян қоныс аударушыларының, немістердің, сондай-ақ көршілес аймақтардан келген мигранттардың белсенді ағымымен қатар жүрді. Мұның барлығы ауыл шаруашылығы мен сауда қатынастарының дамуына байланысты болды. Зерттеудің теориялық маңызы – өңірдегі полиэтностылықтың қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-экономикалық және саяси алғышарттарды ашуда. Бұл құбылыстар кейін бүкіл Қазақстандағы полиэтностық құрамның негізін қалады. Зерттеудің практикалық маңызы – зерттеу нәтижелерін «Қазақстан тарихы» сияқты оқу курстарында және басқа пәндерде пайдалану мүмкіндігі. *Қорытынды.* Зерттеу этностардың қоныстану үдерістерін және олардың қазіргі кезеңдегі өзара әрекеттесуін зерделеу бағытында тарихи-педагогикалық және әлеуметтік-мәдени маңызға ие. Сонымен қатар, ол Қазақстандағы белсенді және біртұтас ұлт қалыптастыру үдерісі үшін маңызды ғылыми негіз болып табылады.

Түйін сөздер: Дереккөздер, әдістер, этностар, полиэтностық, Оңтүстік Қазақстан, 1924, қалыптастыру

Алғыс. Мақала «Қазақстан тарихы» курсына революцияға дейінгі кезең мен 1924 жыл аралығында Оңтүстік Қазақстан халқының көпэтностық құрамының қалыптасу тарихын оқыту әдістері» докторлық диссертация аясында жазылған [докторлық диссертацияның тақырыбы Ғылыми кеңестің 27.06.2025 ж. шешімі негізінде өзгертілді, № 12 хаттама, 30.06.2025 ж. № 2/305 бұйрығымен бекітілген]

Дәйексөз үшін: Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж. XIX ғасырдың соңы – 1924 жылдардағы оңтүстік қазақстанның полиэтникалық қалыптастыру және даму серпіні // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 946-964. [қазақ тілінде.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_946-964

DYNAMICS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE POLYETHNIC COMPOSITION OF SOUTHERN KAZAKHSTAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY - 1924

Sholpan A. Torgautova¹, Gulzhan D. Sugirbaeva², Cengiz Buyar³

¹O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent (13 A.Baitursynov street, 160000 Shymkent, Republic of Kazakhstan), PhD student, head of the Scientific Center History and Ethnology of M.Auezov SKRU
<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²O. Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakhstan (A.Baitursynov street 13, 160000 Shymkent, Republic of Kazakhstan), candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

³Kyrgyz-Turkish University «Manas» (Ch. Aitmatov avenue 56, 724400 Bishkek, Republic of Kyrgyzstan) PhD, Professor
<https://orcid.org/0000-5853-5853-3879>. E-mail: cengiz.buyar@manas.edu.kg

© Valikhanov IHE, 2025

© Torgautova Sh.A., Sugirbaeva G.D., Buyar C., 2025

Abstract. Introduction. The issue of ethnic and demographic processes in the present-day multi-ethnic Kazakhstan has become relevant for many studies that were conducted even in the pre-revolutionary period. It was also of great importance in the Soviet historiography and is of great interest to researchers – historians, ethnologists, political scientists, sociologists, and humanities scholars in general in independent Kazakhstan. *Goals and objectives* – to study the dynamics of the formation and development of the multi-ethnic composition in the historical and demographic direction in Southern Kazakhstan at the end of the 19th century – the first quarter of the 20th century, since the problem has not been sufficiently researched. *Materials and methods.* The study used historical-genetic, historical-typological, historical-comparative,

problem-chronological, statistical, and interdisciplinary methods, which made it possible to reveal the historical events that influenced the formation of the ethnic map of Southern Kazakhstan. Among the materials were archival materials, regulatory and legal documents, materials from the migration administration, population censuses and statistical data, ethnographic notes from travelers, and scientific expeditions' reports, which made it possible to objectively and reliably study the history of the formation of the ethnic composition, as well as to make up an ethnic map of Southern Kazakhstan. *Results.* At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the ethnic composition of Southern Kazakhstan was dominated by Kazakhs as the indigenous population. Uzbeks and other peoples of Central Asia also made a significant proportion, mainly in urban areas. During this period, migration processes intensified significantly: the resettlement of Kazakhs and other ethnic groups was accompanied by an active influx of Russian and Slavic settlers, Germans, and migrants from neighboring territories, which was associated with the development of agriculture and trade relations. The theoretical significance of the study lies in revealing the prerequisites of the socio-economic and political history of the formation of the region's multi-ethnicity, where the further polyethnic composition of Kazakhstan as a whole took shape. The practical significance of the study lies in the use of its results in teaching the course "History of Kazakhstan" and others. *Conclusion.* The study has historical, pedagogical, and socio-cultural significance in terms of studying the settlement of ethnic groups and their interaction at the present stage, as well as the active and unified nation-building of Kazakhstan.

Key words: Sources, methods, ethnoses, polyethnicity, South Kazakhstan, 1924, formation

Acknowledgment. The article was written as part of a doctoral dissertation: «Methods of teaching the history of the formation of the multi-ethnic composition of the population of South Kazakhstan during the pre-revolutionary period up to 1924 in the «History of Kazakhstan» course» [the topic of the doctoral dissertation was changed based on the decision of the Academic Council dated 06/27/2025 Protocol No. 12, approved by Order No. 2/305 dated 06/30/2025]

For citation: Torgautova Sh.A., Sugirbaeva G.D., Buyar C. Dynamics of Formation and Development of the Polyethnic Composition of Southern Kazakhstan at the End of the 19th Century – 1924 // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 946-964. [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_946-964

Введение. Общегосударственные задачи по созданию единой казахстанской нации и формированию толерантной модели нациестроительства на современном этапе государственного развития создают благоприятные условия для реализации государственных программ, а также для проведения научных исследований в области истории и этногенеза. Эти исследования касаются как формирования этнического состава Казахстана в целом, так и его региональных особенностей.

В целом, одной из актуальных задач современной исторической науки является комплексное изучение процессов развития государств, где в центре внимания оказывается человеческий капитал – этнос и его историческое развитие. Теория этногенеза все активнее используется как методологический инструмент для познания не только этнических, но и полиэтнических, государственно-правовых, культурологических и иных процессов, связанных с развитием различных этносов и этнических групп.

Жизнедеятельность современных народов и государств характеризуется влиянием двух противоположных тенденций – политико-экономической интеграции и этнической дифференциации. Их относительное равновесие является важнейшим условием гармоничного развития общества и мира в целом.

Анализ и исторический обзор формирования полиэтнического состава юга и юго-востока Казахстана в XIX–XX вв., а также изучение конкретной ситуации данного периода позволяют выявить специфику процессов этнического взаимодействия в регионе. Эти процессы являются составной частью полиэтнической истории всей территории Казахстана и сохраняют актуальность в контексте обновления и углубления общей картины формирования этнического состава страны.

Обсуждение. Необходимо отметить, что в ходе историографического обзора темы исследования были изучены труды крупных исследователей дореволюционного, советского периодов и периода независимости Казахстана. Одними из научных исследований по истории и этногенезу южной региона Казахстана стали научные работы Бартольда В.В., Асфендиярова С., Апполовой Н.Г., Галузо П.Г., Шалекенова У.Х., Бекмахановой Н.Е., Абрамзона С.М., Алексеенко Н.В., Дулатовой Д.И., Базановой Ф.Н., Ерофеевой И.В., Асылбековой М.Х., Галиева А.Б., Абылхожина Ж.Б., Козыбаева М.К., Таимова М.Б., Кабульдинова З.Е., Абдрашидова З., Гайсиной Л.Р., Мухамедова Ш.Б., Юдиной Н.П., Соболева В.Г., Сугирбаевой Г.Д., Красняковой Н.И., Хайтова Ш.А., Туйева Ф.Э., Абашина С., Меньковского В.И. В их трудах заложены концептуальные основы комплексного

изучения истории тюркских и монгольских народов, основ жизнеобеспечения казахского этноса, быта и культуры казахов и кызылов, были введены в научный оборот значительное число малоизвестных ранее источников, обоснованно охарактеризованы недостатки переписи населения конца XIX века, причинно-следственные обстоятельства переселения западноевропейских этносов в южные регионы Казахстана и Средней Азии. Кроме того, был проанализирован ход внедрения русских школ и русской культуры, получили объективную оценку процессы ненасильственного обращения в русские государственные служащие коренного грамотного населения, постепенной социально-экономической и культурно-языковой ассимиляции коренного населения с пришлыми народами, дана оценка и слабости царского правительства, которое в ходе переселения народов на вновь завоеванные территории пыталось решить собственные социально-экономические вопросы в отношении крестьян, «волнующихся» после отмены крепостного права в 1861 году. В региональном разрезе они проследили историю формирования этносов, населяющих ныне территорию Казахстана.

В изучении истории формирования полиэтнического состава населения Южной Казахстана дает основание также и Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы [Концепция: 2022], позволяющая в ее рамках вести работу научно-экспертных групп в целевом индикаторе «уровень социального самочувствия этносов Казахстана» и подготовке информационно-разъяснительной работы в сфере межэтнических отношений, развития вовлечения ВУЗов в социальную жизнь региона, проведение социальных и научно-значимых исследований, инновационными методами внедрять результаты научных исследований в учебные и производственные процессы.

Приводя данные по ведущим направлениям научных исследований и концепциям историков, политологов, этнологов по данному вопросу можно выделить некоторые из них, которые формируют общий взгляд на проблему нациестроительства и национальной идентичности.

«Суверенизация Казахстана и его самостоятельное развитие на протяжении более 30 лет привело к объединительному фактору политики единого унитарного государства с единой политикой роста каждого гражданина, имеющего право на равные возможности и развитие, сохраняя взаимоуважение к государственным приоритетам, ценностям, государственному языку, этносам, населяющим территорию» [Асылбеков, Галиев, 1991: 54], то есть политика толерантности и равенства прав всех национальностей Казахстана вносит свой вклад в развитие реализации идеи государства благоденствия и единого нациестроительства.

Характеризуя сегодня стабильное, устойчивое политико-правовое, социально-экономическое и культурное развитие Казахстана, проводящего многовекторную внешнюю политику, отметим рост влияния нашего государства на разрешение глобальных вопросов и признание его мировыми державами. При этом свой вклад и непосредственное воздействие в рост авторитета Казахстана оказывают «...населяющие территорию страны исторически сложившиеся этносы, как коренное казахское население, так и переселенные по сложившимся историческим событиям и другие этносы» [Ержанов, 1999: 48].

Изучение и исследование истории формирования населения Казахстана в плане стратегического развития нации и нациестроительства способствует объективной оценке вклада каждого из населяющих этносов в историю становления Казахской государственности, формирование этнического состава населения отдельно взятых регионов, имеет особую важность в представлении всей картины народонаселения.

Вопрос этнического и демографического процесса полиэтнического Казахстана, стал актуальным для многих исследований, которые занимали в дореволюционный период и советской историографии огромное значение [Краснобаева, 2004: 75]. Д.И. Дулатова так же подчеркивает: «Вопрос истории формирования полиэтнического состава Казахстана в целом, а также нынешнего этнического состава по регионам и исторического процесса взаимодействия этносов являлся одной из актуальных тем по истории Казахстана и этнологии стран Центральной Азии» [Дулатова, 1984: 110].

Формирование полиэтнического состава населения в региональном аспекте, детальный анализ территориальных изменений 1920-х годов, целостное представление о динамике численности, половозрастном и образовательном составе, национальной структуре и воспроизводстве населения на данном историческом этапе до настоящего времени остаются слабо изученными в казахстанской историографии. Как отмечает И.В. Ерофеева: «Характеризуя этнодемографическое положение Казахстана в конце XVIII – начале XIX веков, первые исследования носили преимущественно информативный и частный характер, при этом влияние исторических и социально-экономических факторов на демографические процессы не рассматривалось» [Ерофеева, 1990: 154].

Таким образом, анализ демографического состава населения Казахстана, сформировавшегося в результате исторических событий, требует дальнейшего углубленного изучения. Особого внимания заслуживает исследование влияния общественно-политических и социально-экономических факторов на внутренние и внешние миграции казахов – коренного этноса страны, а также на переселение других народов из приграничных районов и центральных областей Казахстана. Важное значение имеют вопросы плотности расселения, хозяйственно-бытовых и религиозно-культурных форм взаимодействия, которые продолжают оставаться недостаточно исследованным направлением в отечественной исторической науке.

Исторические процессы дореволюционного периода, особенно после присоединения Казахстана к России, а затем изменения, последовавшие после революции 1917 года и завершившиеся преобразованием Казахской Советской Социалистической Республики в 1924 году (октябрь 1924 года стал этапом окончательного национально-территориального размежевания), подробно анализирует С.Н. Абашин в своей диссертации «Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии: “проблема сартов” в XIX – начале XX века» [Абашин, 2008: 18–19].

Можно утверждать, что данный процесс предусматривал создание каждой национальной группой собственной автономии. Советский режим, правивший более 70 лет – вплоть до 1991 года, – привел к значительным изменениям в этнодемографической картине и этническом составе Казахстана. В результате страна окончательно превратилась в полиэтнический регион, где на протяжении веков основу населения составляли казахи – коренной этнос, сохраняющий и приумножающий численность и в наше время, а также другие народы, переселенные в ходе различных социально-политических процессов.

Как отмечают М.Х. Абылхожин, М.К. Козыбаев и К.Н. Татимов: «У каждого региона Казахстана, в связи со спецификой расположения границ с тем или иным государством, происходило заселение народностями этих приграничных стран» [Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1991: 189]. Каждый регион и область республики сформировали собственную историческую картину этнического состава, в которой отразились особенности культуры и быта, а также формы взаимодействия между этносами.

Интерес к теме полиэтнического состава Казахстана, в частности южных и юго-восточных регионов, позволяет осознать, что многонациональность является важнейшей ценностью государства. Она способна приносить большую пользу, поскольку разнообразие культурных традиций в сочетании с богатейшими обычаями коренного населения создает возможности при благоприятных экономических условиях сформировать в Казахстане современное, динамичное и духовно богатое гражданское общество.

Следовательно, изучение становления и формирования полиэтнического состава Южного Казахстана обусловлено рядом причин. Во-первых, предпосылки и история формирования полиэтнического состава связаны непосредственно с историей казахов. Во-вторых, формирование этнических групп происходило после завоевания Россией юга и юго-востока Казахстана, затем вследствие переселенческой политики царизма в первой половине XX века и в первые годы советской власти.

Таким образом, для исторического сообщества по-прежнему остается актуальным изучение развития Южного Казахстана, в частности истории формирования его полиэтнического состава в дореволюционный период и до 1924 года. Полиэтнический характер Южного Казахстана выгодно отличает его от других регионов страны. Формирование полиэтнической среды, особенности этногенеза, характер этнических процессов, специфика психологии и структуры взаимодействия этносов региона, динамика численности населения, социально-экономические процессы, а также развитие отдельных этносов в регионе представляют собой комплекс вопросов, который вызывает устойчивый интерес у исследователей.

Материалы и методы исследования. По специфике направления выбранной темы исследования были использованы исторические источники, включающие нормативно-правовые документы, материалы переселенческого управления, переписи населения и статистические данные, этнографические записки путешественников и отчеты научных экспедиций исследуемого периода. Эти материалы позволяют объективно и достоверно воссоздать историю формирования этнического состава Южного Казахстана и составить его этническую карту.

Особое значение в исследовании имели архивные источники, среди которых документы и записки путешественников-этнографов, позднее опубликованные Императорским Русским историческим обществом – общественной организацией Российской империи, созданной в 1866 году

Александром II и существовавшей до 1917 года [Аверьянов, 1888: 48; Южаков, 1867: 589]. Общество занималось сбором, обработкой и публикацией материалов и документов, связанных с историей государства, включая труды по истории и этнографии стран Средней Азии, содержащие ценные сведения, используемые современными исследователями.

Основным архивным источником по истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период до 1924 года стал «Туркестанский сборник». Это собрание разноплановых материалов – сочинений, книг, журнальных публикаций, газетных вырезок и статей исследователей, посвященных среднеазиатским владениям Российской империи [Галкин-Враский, 1868: 67].

В числе источников дореволюционного периода, частично опубликованных в типографиях, особое место занимает работа Н. Н. Муравьева. В ходе экспедиции он одним из первых на научном уровне составил географическое описание побережья Каспийского моря, провел разведку полезных ископаемых, исследовал возможные пути в Индию, заложил основы торговых и дипломатических отношений со странами Средней Азии через территорию Казахстана и инициировал меры по охране караванов. В его труде содержатся ценные характеристики социально-экономического уклада народов, проживавших в южных, юго-восточных и юго-западных районах Казахстана [Муравьев, 1822: 12].

Не менее важными являются записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды, сделанные в период военной экспедиции 1824 года и опубликованные в 1829–1830 годах в журнале «Отечественные записки» (№ 119, март; № 122, июнь; № 123, июль; № 124, август). В них содержатся сведения о социально-экономической и хозяйственной жизни киргиз-кайсаков, то есть казахов, а также подробно рассматриваются их обычаи и духовная культура [Броневский, 1830: 2].

Особый интерес для исследования представляют труды немецкого военного Килевейна, автора «Отрывок из путешествия в Хиву и некоторых подробностей о ханстве во время правления Сеид-Мохамед хана, 1856–1860», изданный в 1861 году. В этом источнике содержатся сведения о положении дел в Хиве, о земельных вопросах, затруднявших использование территорий средними слоями населения, а также упоминается о десяти еврейских семьях, прибывших из Бухары и занимавшихся красильным ремеслом и винокурением [Килевейн, 1861: 14].

Значимый вклад в изучение региона внес генерал-адъютант П. Аверьянов, представивший обзор работ Статистического комитета по Сыр-Дарьинской области. Он отметил ограниченную ценность статистических данных за 1868–1888 годы, которые в значительной мере оказывались непригодными для точного подсчета населения региона. Похожие вопросы затрагивались и в исследованиях П. Хомутова [Хомутов, 1888], уделившего внимание проблеме статистического изучения Центральной Азии в конце XIX века.

Научное наследие Чокана Ч. Валиханова занимает особое место в этом контексте. Его исследования касались этногенеза народов Средней Азии и Восточного Туркестана, этнонимии родоплеменных объединений, духовной культуры, религиозных представлений и верований. Особое внимание он уделил этническому и родоплеменному составу Южного Казахстана в период пребывания в регионе в 1867–1868 годах.

В исследовании также нашли отражение работы таких авторов, как Ю. Южаков, Д.И. Романовский [Романовский, 1868], М.Н. Галкин-Враский [Галкин-Враской, 1868], П. Лерх [Лерх, 1870], А.И. Макишев [Макишев, 1871], Н.А. Северцов [Северцов, 1873], Н.Н. Пантусов [Пантусов, 1876], А.П. Краснов [Краснов, 1887], Е. Смирнов [Смирнов, 1887], Н.А. Дингельштедт [Дингельштедт, 1895], А. Шахназаров [Шахназаров, 1908], Л. Чермак [Чермак, 1900], П.П. Семенов [Семенов, 1903], А. Диваев [Диваев, 1904], Н. П. Остроумов [Остроумов, 1906], П.П. Румянцев [Румянцев, 1910], С. Здзеницкий [Здзеницкий, 1915], В.П. Наливкин [Наливкин, 1913], А.Л. Кун [Кун, 1876], В. В. Радлов [Радлов, 1880], А. Кауфман [Кауфман, 1903], М. Лавров [Лавров, 1904], Е. Смирнов [Смирнов, 1887], Б. Тризна [Тризна, 1911], А. Добросмыслов [Добросмыслов, 1912], а также Альфред и Ольга Айсфельд [Айсфельд, 2024]. Их труды способствовали накоплению богатого материала по этнографии, истории и социокультурным процессам региона.

Особое значение имеют исследования генерала А. Н. Маева (1835–1896), русского журналиста и писателя, участника среднеазиатских походов, члена Географического общества и Общества антропологии и этнографии. Наряду с военной службой он активно занимался изучением завоеванных земель. После окончательного подчинения Туркестана в 1868 году Маев переехал из Санкт-Петербурга в Ташкент, где стал редактором газеты «Туркестанские ведомости». Среди его трудов особый интерес представляют статьи «Путеводитель от Петербурга до Ташкента» (1870),

«Топографический очерк Туркестанского края» (1872), «Туркестанская выставка» (1886), опубликованные в «Туркестанских ведомостях».

Кроме того, в исследовании использованы «Материалы для статистики Туркестанского края» под общей редакцией Н. А. Маева (выпуски I–II, СПб., 1872, 356 с.). В этих публикациях содержатся статистические данные по географии, населению и экономике Центральной Азии, включая Сырдарьинскую и Семиреченскую области, а также такие города и регионы, как Ходжент, Ташкент, Курама, Джизак, Аулие-Ата, Чимкент, Казалинск, Перовск, Верный и Иссык-Куль [Маев, 1872: 356].

Отдельное направление среди исторических источников, использованных в исследовании, составляют указы и законодательные акты Российской империи, регулирующие вопросы переселенческой политики и управления казахскими землями во второй половине XIX века. К числу таких документов относятся «Временные правила о крестьянских переселениях в Семиречье» 1868 года [Временные правила о крестьянских переселениях, 1868: ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 14], разработанные по инициативе военного губернатора Семиреченской области генерала Г. Колпаковского. Этот нормативный акт предусматривал наделение переселенцев земельными участками в размере 30 десятин на мужскую душу, предоставление беспроцентных ссуд, освобождение от налогов и повинностей сроком на пятнадцать лет [Временные правила, 1868]. Важным документом стало также «Положение об управлении Туркестанским генерал-губернаторством» 1886 года, которое систематизировало вопросы землепользования, налогообложения, строительства, связи, образования и медицины, а также содержало статистические сведения о вакуфном имуществе. Оно регулировало работу уездной и сельской администрации, контролировало положение иностранных подданных и определяло порядок водопользования в оседлых и кочевых районах [Положение об управлении, 1903].

Не менее значимым стал документ «Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев» от 2 февраля 1870 года, опубликованный в Сборнике распоряжений по Министерству народного просвещения (т. IV, 1865–1870). Этот акт был направлен на организацию школ для нерусских народов, учитывал их вероисповедание и социально-культурные особенности, а также степень близости к русскому языку. Он создавал предпосылки для переселения русскоязычного населения, преимущественно из среды интеллигенции, в казахские земли [О мерах к образованию, 1874]. В свою очередь «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке причисления лиц, означенных сословий, переселившихся в прежнее время» 1889 года предусматривал переселение в Томскую, Тобольскую, Семиреченскую, Акмолинскую и Семипалатинскую области. Согласно этому документу, переселенцы получали временные налоговые льготы [О добровольном переселении, 1889]. Завершали эту серию «Временные правила» 1893 года, на основе которых работали специальные комиссии. Они принимали решения об изъятии земель под переселенческие и запасные участки, а также рассматривали жалобы и протесты местного населения [Временные правила, 1893].

В совокупности эти законодательные акты позволили российской администрации полностью контролировать процесс заселения и колонизации казахских земель, а также перемещать свободное крестьянское население, представлявшее угрозу в условиях нарастающей безработицы и протестных настроений. Именно через южные регионы Казахстана прокладывался маршрут дальнейшего продвижения к Средней Азии.

Особое значение для изучения этнодемографической истории региона имеют статистические данные Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. Инициатором этой масштабной кампании стал известный русский географ и статистик П. Семенов-Тянь-Шанский. Итоги переписи были опубликованы в 1905 году в 89 томах (119 книг), и в них содержались сведения о численности населения, его роде занятий, уровне грамотности, а также данных о физических недостатках. Эти материалы стали важнейшей источниковой базой для анализа демографической ситуации в Южном Казахстане на рубеже XIX–XX веков.

В последние годы теория этногенеза, этническая антропология, изучение этнических обычаев, традиций и этнического сознания все активнее привлекаются в междисциплинарные исследования, становясь важным связующим звеном в процессе нациестроительства Казахстана.

Необходимость углубленного изучения истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана, особенно территорий южных и юго-восточных областей в конце XIX в. и до 1924 года, обусловлена недостаточной исследованностью данного вопроса. В то же время она получает общественно-политическую поддержку со стороны государственных структур, которые, опираясь на объективные исторические факты, продолжают работу по обеспечению мирного

существования всех этносов страны, укреплению толерантности, правопорядка, а также реализации социально-политических и научно-образовательных программ, направленных на развитие объединительных факторов и построение успешного государства на мировой арене [Султанбеков, 2010: 51].

В педагогическом плане результаты подобных исследований имеют особое значение: они позволяют обновить методы преподавания и наполнить учебный процесс ценными материалами, способствующими формированию объективного взгляда у молодого поколения на общественно-политические процессы в республике, а также сохранению памяти о богатом историко-культурном наследии Казахстана [Балтабаев, 2021: 2].

Традиционные педагогические технологии в преподавании гуманитарных дисциплин, совмещённые с новыми интерактивными методами изложения исторических фактов, становятся актуальным требованием времени. Их внедрение в образовательные контенты с использованием IT-технологий и искусственного интеллекта способствует формированию у обучающихся навыков освоения новых фактов, осознания их значимости в развитии этнокультурного кругозора, а также умений применять полученные знания на практике. На государственном уровне это позволяет расширять диапазон внедрения новых материалов в республиканские образовательные и научные учреждения, а исследователям – популяризировать результаты научных изысканий в образовательной, социокультурной и научной сферах [Юдина, 2014: 64].

Получение более точных данных о формировании этносоциального положения полиэтнического региона в дореволюционный период и до 1924 года имеет особую ценность для курса «Истории Казахстана». Эти данные уточняют демографические и статистические показатели роста населения, раскрывают вклад этносов и диаспор в экономико-культурное развитие региона, особенности этнополитического взаимодействия приграничных территорий, специфику языковой культуры и хозяйственной деятельности, а также их значение для общего социального, политического, экономического и культурного развития Казахстана [Кабульдинов, 2007: 31].

Методы исследования строятся на нескольких этапах и включают социологический опрос респондентов: этнологов, историков, политологов, педагогов средних школ, преподавателей вузов, методистов, представителей этнокультурных центров Ассамблеи народа Казахстана, научных сотрудников НИИ и студентов. Данные опросы позволяют выявить мнение граждан о знании своего исторического прошлого и оценить его влияние на современную жизнь в Казахстане.

Вопросы исследования затрагивают широкий круг направлений. В центре внимания остаются причины изучения формирования этнической основы населения Южного Казахстана в дореволюционный период, а также факторы, обусловившие прибытие многочисленных разноязычных этносов на территорию Казахстана. Особое значение имеет анализ завершения многовекового процесса формирования казахской нации и объединения различных этносов в единую этническую и социально-политическую общность.

Не менее важным является использование современных методов преподавания: интерактивных технологий, мультимедийных материалов, виртуальных экскурсий и цифровых архивов, которые позволяют наглядно раскрывать исторические события. В этом же контексте рассматривается применение метода кейс-стади для анализа конкретных исторических ситуаций и переноса теоретических знаний в практическую плоскость. Существенным направлением остается изучение уровня знаний обучающихся об истории формирования этнического состава Южного Казахстана, а также осмысление значимости исторических фактов о полиэтническом составе региона в образовательном процессе.

Кроме того, особое внимание уделяется использованию методов геймификации – исторических ролевых игр, квизов и симуляций, способствующих повышению вовлеченности обучающихся в учебный процесс. Важным аспектом является оценка эффективности научно-исследовательской работы с применением наглядных материалов и исторических документов, которые позволяют не только подтверждать факты, но и формировать у студентов навыки исследовательской деятельности. В этом контексте подчеркивается ценность исторических источников для изучения истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период до 1924 года.

Таким образом, данный блок исследовательских направлений в рамках социологического опроса помогает шире охватить изучаемую проблему, определить степень её актуальности и эффективность внедрения результатов в образовательный процесс. Применение интерактивных методов в преподавании курса «История Казахстана» позволяет соединить научный и

научно-педагогический подходы, делая процесс изучения темы более глубоким, наглядным и востребованным.

В ходе исследования были использованы разнообразные методы, среди которых историко-генетический, историко-типологический, историко-сравнительный и сопоставительный, проблемно-хронологический, статистический и междисциплинарный. Их комплексное применение позволило глубже осветить историю формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период до 1924 года, а также обеспечить целостное раскрытие источниковой базы и научного подхода к подготовке обновленной этнической карты региона.

Необходимо подчеркнуть, что в исследовании применялись и теоретико-методологические подходы, основанные на принципах объективности, историзма и системности. В исследовательской перспективе это выражается в опоре на теоретические положения и фундаментальные выводы ведущих исследователей в области народонаселения, исторической демографии и формирования полиэтнического состава. Использование принципа бихевиоризма позволило выявить причинно-следственные связи процесса формирования полиэтничности Южного Казахстана, в частности в пределах Сырдарьинской и Семиреченской областей Туркестанского генерал-губернаторства в дореволюционный период и до 1924 года.

Структурный и историко-логический подходы обеспечили возможность последовательного раскрытия темы и задач исследования, а также интеграции научных результатов в образовательный процесс по гуманитарным дисциплинам. Особое значение приобрел аксиологический подход, позволивший сосредоточить внимание на ценностно-смысловом содержании исторического сознания, которое проявляется в целостности представлений о прошлом, настоящем и будущем человека и общества. В то же время личностно-ориентированный подход способствовал формированию ценностных ориентаций, знаний, исследовательских навыков и этнокультурной компетентности обучающихся на основе изучения новых исторических фактов и их практического применения.

Наконец, социокультурный подход дал возможность рассматривать этнические общности как неотъемлемую часть социальной культуры полиэтнического общества Казахстана, что позволило получить более полное представление о процессах дальнейшего формирования этнокультурного образования и воспитания обучающихся [Краснобаева, 2004: 74].

Результаты. В историко-культурном и социально-политическом плане результаты исследования позволили всесторонне рассмотреть процесс формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период до 1924 года, а также обозначить пути внедрения этих выводов в методику преподавания гуманитарных дисциплин, в частности курса «Истории Казахстана».

Основное внимание было сосредоточено на комплексе исторических событий, выявленных в ходе анализа источников. Прежде всего, отмечено влияние как внешних, так и внутренних факторов, включая миграционные движения, на формирование полиэтнического общества региона, причины прибытия многочисленных разноязычных этносов и их роль в социально-экономической и политической истории Южного Казахстана.

Особое значение имеет характеристика завершения многовекового процесса этногенеза казахской народности, который сопровождался объединительными процессами между этносами и становлением единой этнической и социально-политической общности. Важным фактором при этом выступали хозяйственные взаимоотношения кочевого и оседлого населения региона.

При рассмотрении причинно-следственных связей этнического развития Казахстана выявлена цель колониальной политики царской России, начатая ещё в эпоху Петра I и усилившаяся в XIX веке. Она стала одной из причин народного недовольства и восстания под руководством Кенесары Касымова (1837–1847), а также определила характер переселенческой политики, способствовавшей росту числа инородцев и этническому разнообразию населения Южного Казахстана после окончательного завоевания региона в 1867–1868 годах. Присоединив обширные территории, царская администрация, располагая ограниченным числом специалистов, была вынуждена опираться на нерусские народы. Этот процесс привёл к росту численности переселенцев – русских, поляков, немцев, белорусов, евреев, грузин, армян, татар – которые сыграли важную роль в распространении русского языка и формировании новой культурной среды региона. Как отмечал Л.Н. Гумилёв, русские не воспринимали присоединённые народы как чуждых: «татары, мордва, остяки, тунгусы, казахи, якуты – такие же люди, как и тверичи, рязанцы...» [Гумилёв, 1989: 89]. Именно это обстоятельство способствовало относительно быстрому освоению огромных территорий

без массового истребления местных народов или насилия над их традициями и верованиями, а на основе взаимной экономической выгоды.

По данным переписи 1897 года численность населения Южного Казахстана составила уже 1 499 201 человек. В национальном составе Туркестана в переписных листах все, кто владел тюркским языком, были обозначены просто как «тюрки». В эту категорию включались казахи, киргизы, узбеки, туркмены, азербайджанцы и другие народы, зарегистрированные в целом по «Средней Азии». В пределах же Сыр-Дарьинской области (Ташкентский, Аулиеатинский, Казалинский, Перовский, Чимкентский уезды и Амударьинский отдел) население составило 452 840 человек, а в Семиреченской области (Верненский, Джаркентский, Копальский, Лепсинский, Пишпекский и Пржевальский уезды) – 347 910 человек [Первая всеобщая перепись населения: 1905].

Среди населения выделялись также иные этнические группы: русских насчитывалось 454,4 тыс. человек (10,9%), украинцев – 79,5 тыс. (1,9%), татар – 55,9 тыс. (1,34%), уйгуров – 55,8 тыс. (1,34%), узбеков – 29,5 тыс. (0,75%) и другие. В целом по переписи 1897 года на территории Казахстана проживало 4 млн 333 тыс. человек, в составе которых насчитывалось более 60 этносов. Большинство составляли казахи – 3 392,7 тыс. человек (81,4%), при этом в Семиреченской области они составляли 52,1%, а в Сыр-Дарьинской – 60,4%.

По сравнению с 1897 годом, к 1905 году численность населения в Семиреченской области значительно возросла и достигла 1 081 436 человек, включая 593 289 мужчин и 488 147 женщин. Население по этническому составу делилось на коренное и прибывшее в результате переселения, в категорию «прочих» входили малые этнические группы – немцы, поляки, евреи. Определение национальности осложнялось тем, что в первые годы советской власти существовали этнические группы, еще не оформившиеся в отдельные народности. В подобных случаях в расчет принималась культурная и языковая принадлежность населения.

Славянское население стало активно прибывать на юг Казахстана во второй половине XIX века, что было связано с обострением военно-политического соперничества между Россией и Кокандским ханством за сферы влияния в казахском регионе. Начиная с 1847 года, со времени основания военных укреплений и вплоть до 1860-х годов, в регион прибыло 14 648 человек. По конфессиональному и этническому составу это население было неоднородным и насчитывало более 17 111 служащих, среди которых было 15 396 православных, 228 мусульман, 117 буддистов, 22 католика и 19 лютеран.

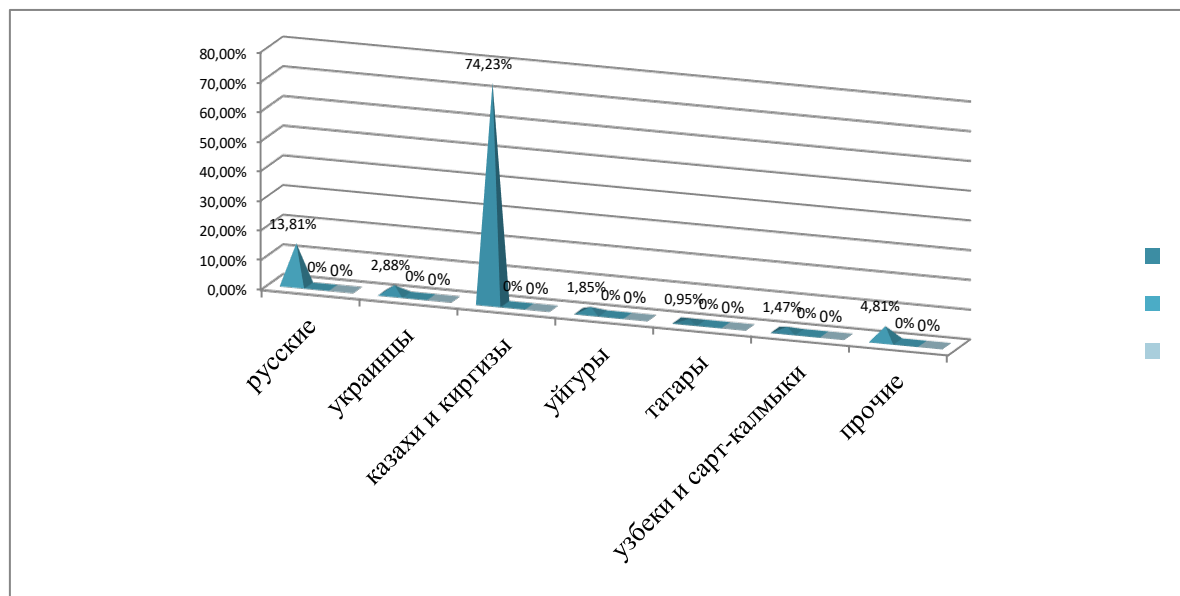

Рис. 1. Этнический состав населения Семиреченской области на 1905 г.

До 1924 года в Российской империи была проведена лишь одна всеобщая перепись населения. По её итогам общая численность населения составила 125 680 682 человека, из которых 77,13 % приходилось на крестьян. Однако перепись не отражала в полной мере отношение российского правительства к колонизированным территориям и их населению: детальный анализ национального состава в разрезе отдельных народов проведён не был.

Как отмечал П.Г. Галузо, численность населения в Семиречье и Сыр-Дарьинской области определялась по-разному. В Семиречье в покибиточных списках фиксировалось количество членов семьи каждого кибитковладельца, а также их имена. В Сыр-Дарьинской области средний размер семьи определялся условно – исходя из усреднённого показателя в пять человек [Галузо, 1965: 64–65].

Согласно данным Всесоюзной переписи населения 1926 года, численность населения Казахстана составляла 6 млн 503 тыс. человек. Они были расселены на территории шести губерний, Кустанайского округа и Каракалпакской автономной области [Всесоюзная перепись населения, 1928: 126–152]. Наиболее плотно заселённым был юг республики, где проживало 36,1 % всего населения. Наибольшая концентрация приходилась на Сырдарьинскую и Джетысуйскую губернии, население которых составляло 31,4% общей численности жителей Казахстана.

Значимыми источниками остаются документы о переселении немцев в Казахстан в 1892–1935 гг., опубликованные в 2024 году в специальном сборнике [Асфельд, Сборник документов: 784]. В них приводятся сведения о немецких и меннонитских землевладельцах. Немецкое население, начавшее переселение с 1892 года, сыграло заметную роль в религиозном и культурном развитии региона, оставаясь при этом в статусе этнической диаспоры. Лишь в 1922–1923 гг. немцам, полякам и евреям стали уделять больше внимания как этносам, полезным для экономики: у них перенимали опыт ведения земледелия и развивали торговые связи.

Переселенческая политика сталинского правительства оказала значительное влияние на этнодемографическую ситуацию в Южном Казахстане. Начиная с 1923 года численность населения региона стала быстро увеличиваться.

Согласно данным о численности населения городов и уездов Сыр-Дарьинской губернии на 1 января 1924 года, в губернии проживало 808 400 человек. К 1926 году эта цифра выросла до 817 440 человек по основным этносам.

Наибольшую численность населения в рассматриваемый период имели Чимкентский, Ташкентский и Аулие-Атинский уезды. В 1923–1924 гг. наиболее крупным по численности был Чимкентский уезд с населением 170 587 человек, среди которых преобладали казахи (116 540), узбеки (30 969) и украинцы (17 651). На втором месте находился Ташкентский уезд, где проживало 136 355 человек, из них 97 743 составляли казахи и 22 302 – узбеки. Население Аулие-Атинского уезда составляло 134 197 человек, в основном казахи (114 483), а также украинцы (10 325), русские (5 087) и узбеки (3 069) [ГА ЮКО. Ф.393. Оп. 1, св.3. Д. 25.Л. 19-24; Ф. 709. Оп. 2, св. 94. Д. 690. Л. 29]. Общая тенденция заключалась в уменьшении доли коренного населения при одновременном росте численности других этнических групп. Основной причиной столь резких изменений стала массовая депортация различных народов на территорию Казахстана. В результате изменился не только количественный состав населения, но и значительно расширилось этническое многообразие Южного Казахстана.

Исследователь и директор Института антропологии и этнографии РАН В.А. Тишков отмечал, что вплоть до 1920-х гг. XX в. этническое самосознание в стране оставалось «зыбким». У многих народов Средней Азии и Казахстана в самосознании доминировали локальные или родоплеменные идентичности, а не понятие «нации». Так, среди узбекоязычного и таджикоязычного населения оазисов Средней Азии и Южного Казахстана бытовали этнонимы «таджик» (как обозначение коренного оседлого населения вне зависимости от языка), «сарт», «тат», «чагатай», а также локальные наименования – «бухарец», «ташкентец», «самаркандец». Именно поэтому при переписи населения 1989 года многие узбеки называли себя «тюрьками», что привело к путанице: в один этноним были объединены узбеки и турки-месхетинцы [Тишков, 1990: 18].

Современное понимание Казахстана основано на признании ценности многообразия и взаимосвязанности судеб разных национальностей. Это задаёт импульс дальнейшему развитию общества, определяет подлинные национальные ценности. В то же время во многих странах мира наблюдается рост этнического и национального самосознания, что сопровождается расширением и усложнением коммуникативных пространств. Эти процессы неизбежно ведут к этнополитической активизации, формированию новых этических норм общения, идей и идеологий. Полиэтническое общество не может существовать без общепринятых надэтнических ценностей и ради собственного сохранения должно стремиться к интеграции. Она формируется на основе согласия и миропорядка, ярким примером чего выступает Республика Казахстан.

Закключение. Таким образом, в результате изучения социально-экономических и политических предпосылок, повлиявших на рост полиэтничности Южного Казахстана, выявлена практическая значимость исторических данных для создания наглядной этнической карты региона дореволюционного периода (до 1924 года) и их использования в учебном процессе, в том числе при преподавании курса «Истории Казахстана». Применение в методах преподавания курса «Истории Казахстана» новых исторических фактов по данной теме, повлияет на ценностно-смысловые ориентации, новые знания, исследовательскую и этнокультурную компетентность обучающихся, т.е. готовность изучения многообразия культур с целью мирного сосуществования в полиэтничной среде.

Приведённые в исследовании факты и их анализ могут представлять интерес для историков, политологов и правоведов, изучающих функционирование дореволюционных институтов власти и политику царского правительства в целом. Кроме того, работа имеет значение и в прикладном плане: её результаты могут быть использованы для формирования национального сознания молодёжи. Знание истории и исторического опыта предшествующих поколений необходимо для того, чтобы избежать повторения ошибок прошлого. Исследование также актуально в контексте формирования национального самосознания казахстанской нации в целом, что позволит объективно проводить курс на единое государственное и толерантное развитие полиэтничного общества Казахстана.

Источники

Временные правила о крестьянских переселениях, 1868 – *Временные правила о крестьянских переселениях* в Семиречье. 1868 г. // Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 64. Оп. 1. Д. 14.

Всесоюзная перепись населения, 1928 – *Всесоюзная перепись населения 1926 года*. Т. 8. Казахская АССР. Москва: Статиздат ЦСУ СССР, 1928.

ГА ЮКО – Государственный Архив ЮКО

Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана – *Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана*. 2022-2026 годы. №1014.

О добровольном переселении, 1889 – *О добровольном переселении* сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке причисления лиц, означенных сословий, переселившихся в прежнее время. 1889.

О мерах к образованию, 1874 – *О мерах к образованию* населяющих Россию инородцев. 2 февраля 1870 г. Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. Т. IV. 1865-1870 гг. СПб., 1874. С. 828-846.

Первая всеобщая перепись населения, 1905 – *Первая всеобщая перепись населения* Российской империи, 1897 г. Т. 84. Сыр-Дарьинская область / Под ред. Н.А.Тройницкого. [Губернские итоги]. Т.1-89. СПб.: Издательство. Центр статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903-1905.

Положение об управлении, 1903 – *Положение об управлении* Туркестанским генерал-губернаторством. 1886г. Протоколы заседаний комиссии, учрежденной для составления объединенного Положения об управлении Туркестанской области. СПб., 1903. С. 2.

Литература

Абашинов С.Н., 2008 – *Абашинов С.Н.* Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии: «проблема сартов» в XIX – начале XXI в.: Автореф. дисс... докт.ист.н. Москва, 2008. 54 с.

Абдирашидов З., 2011 – *Абдирашидов З.* Исмаил Гасприинский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения. Ташкент: Akademnashr, 2011. 384 с.

Абрамзон С.М., 1990 – *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и культурные связи. Фрунзе, 1990. 480 с.

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К. Татимов М.Б., 1991 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К. Татимов М.Б.* Новое о коллективизации в Казахстане // История Казахстана: белые пятна. Алматы, 1991. С. 183-217.

Аверьянов, 1888. – *Аверьянов П.* Обзор статистических работ с 1866-го по 1887 год по Сыр-Дарьинской области // Труды Сыр-Дарьинского областного статистического комитета в 1887-1888 гг. Ташкент, 1888.

Айсфельд, 2024 – *Айсфельд А.* Из истории немцев Казахстана. Т. I. 1892-1935 гг. Сборник документов. Гёттинген – Астана, 2024. 784 с.

Алексеев Н.В., 1981 – *Алексеев Н.В.* Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав. 1870-1914 гг. Алма-Ата: Наука. 1981. 111с.

Апполова Н.Г., 1960 – *Апполова Н.Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII начале XIX в. Москва, 1960. 442 с.

Асфендияров С., 1936 – *Асфендияров С.* Национально-свободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата: Казахское краевое издательство, 1936. 149 с.

- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б., 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алматы: Галым, 1991. 185 с.
- Базанова Ф.Н., 1987 – *Базанова Ф.Н.* О фомировании и развитии структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 152 с.
- Балтабаев М.Б., 2021 – *Балтабаев М.Б.* Разработка урока по истории Казахстана на тему «Изменение моноэтнического состава населения Казахстана (XVIII – начало XX века)». для учащихся 11 класса предмета «История Казахстана». 2021. URL: <https://multiurok.ru/files/razrabotka-uroka-po-istorii-kazakhstana-na-temu-13.html>
- Бартольд В.В., 1927 – *Бартольд В.В.* История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927. 256 с.
- Бекмаханова Н.Е., 1972 – *Бекмаханова Н.Е.* История дореволюционного Казахстана в новейшей советской литературе (1968-1971 гг.) // Вопросы истории. 1972. № 1. С. 128-133
- Бекмаханова Н.Е., 1980 – *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии в последней четверти XVIII в. – 60-х годах XIX в. Москва, 1980. С. 176-189.
- Брежнева С.Н., 2005 – *Брежнева С.Н.* Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России: вторая половина XIX в. - начало XXI веков: Автореф. дисс... докт. ист.н. М., 2005. 35 с.
- Броневский, 1830 – *Броневский С.Б.* Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. 1829-1830. № 119; март; № 122, июнь; № 123, июль; № 124, август.
- Валиханов, 2005 – *Валиханов Ч.Ч.* Этнографическое наследие казахов. Сб. работ. Под ред. Арын Е.М., Кузембаева Н.Е., Павлодар, 2005. 290 с.
- Гайсина Л.Р., 2012 – *Гайсина Л.Р.* Этнический состав населения «новых частей» городов Русского Туркестана // Вестник Томского государственного университета. 2012. № 354. Январь. С. 71-73
- Галкин-Враской, 1868 – *Галкин-Враской М.Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. Спб., 1868. 336 с.
- Галузо П.Г., 1965 – *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алматы: Наука, 1965. 347 с.
- Гумилев Л.Н. – *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. Москва. 1989.
- Диваев, 1904 – *Диваев А.* Из области киргизского скотоводческого хозяйства // Туркестанские ведомости, 1904. № 102.
- Диваев, 1910 – *Диваев А.А.* Хозяйственный быт киргизского, сартовского и русского населения юго-восточного населения части Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области. Данные бюджетного исследования. Т. I. Ташкент, 1910.
- Дингельштедт, 1895 – *Дингельштедт Н.А.* Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырдарьинская область. СПб., 1895. Т. 2. Ч. 1.
- Добросмыслов, 1912 – *Добросмыслов А.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент: эл.парт. типо-литография. О.А. Порцева. 1912. 204 с.
- Дулатова Д.И., 1984 – *Дулатова Д.И.* Историография дореволюционного Казахстана (1961-1917 гг.). Алматы, 1984. 273 с.
- Елшибаев С.К., 2013 – *Елшибаев С.К.* Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII – середине XIX веков: Автореф. дисс... канд.ист.н. Душанбе, 2013. 27 с.
- Ержанов М.Е., 1999 – *Ержанов М.Е.* Развитие этнокультурного образования в Казахстане: теоретические основы и практика. 1999: Дисс. докт. пед.н. М., 1999. 429 с.
- Ерофеева И.В., 1990 – *Ерофеева И.В.* Присоединение Казахстана к России как историографическая проблема. Историческая наука Советского Казахстана (1917-1969 гг.) // Очерки становления и развития. Алматы. 1990.
- Закирова М.Х., 2023 – *Закирова М.Х.* Туркестанский отдел Императорского Русского географического общества: создание, структура, деятельность. Конец XIX – начало XX в.: Автореф. дисс... канд.ист.н. Москва, 2023. 30 с.
- Здзеницкий, 1915 – *Здзеницкий С.* Животноводство в Сырдарьинской области. Ташкент, 1915.
- Кабульдинов З.Е., 2007 – *Кабульдинов З.Е.* Народ Казахстана. Алматы, 2007 г. 200 с.
- Кауфман, 1903 – *Кауфман А.А.* К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1903. 205 с.
- Кауфман, 1910 – *Кауфман А.* Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устореля Туркестанского края генерал-адъютанта АА. фон-Кауфмана I-го. Москва, 1910.
- Килевейн, 1861 – *Килевейн Е.Я.* Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид-Мохамед хана, 1856-1860 // Записки Императорского Русского географического общества. Санкт-Петербург, 1861 г.
- Краснобаева Н.Л., 2004. – *Краснобаева Н.Л.* О формировании населения Казахстана в конце XIX - первой четверти XX века: Дисс. ...канд.ист.н. Барнаул, 2004. 233 с.
- Краснов, 1887 – *Краснов А.П.* Очерки быта семиреченских киргиз // Известия РГО. Т. 23. СПб., 1887.
- Красняков Н.И., 2019 – *Красняков Н.И.* Система национально-регионального управления в Российской империи (вторая половина XVII - начала XX века), военно-казахской колонизации, переселения крестьян, перемещения из Восточного Туркестана этнических групп: Дисс.... докт.юр.н. Новосибирск, 2019. 517 с.

- Кун, 1876 – *Кун А.Л.* Вакуфы // Туркестанские губернские ведомости. 1872. № 21; Очерк Кокандского ханства. СПб., 1876 // Известия Русского географического общества. 1876. №1.
- Лавров, 1904 – *Лавров М.* Туркестан. География и история края. Москва: Издание Торгового дома. Думнов Ключков, Луковников и К., 1914. 198 с.
- Лерх, 1870 – *Лерх П.* Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867. Отчет о поездке в Туркестанский край. СПб., 1870. 39 с.
- Маев, 1872 – *Маев Н.А.* Материалы для статистики Туркестанского края. Под общей редакцией Вып. I-II. СПб., 1872. 356 с.
- Макишев, 1871 – *Макишев А.И.* Географическое, этнографическое и статистические материалы о Туркестанском крае // Записки Русского географического общества по отделению статистики. Т. II. 1871.
- Меньковский В.И., 2023 – *Меньковский В.И.* и др., Центральная Азия в системе Нового Шелкового пути.: электронный учебно-методический комплекс для специальности: 7-06-0222-04 «Регионоведение». Профилизации «Страны и регионы Нового Шелкового пути». Исторический факультет. Каф.истории России. Минск: БГУ, 2023. 62 с.
- Муравьев, 1822 – *Муравьев Н.* Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах: Гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров; С картинками с чертежами, и проч. Ч.1-2. Москва: Типография Августа Семенова, 1822. 182 с.
- Наливкин, 1913 – *Наливкин В.П.* Туземцы раньше и теперь. Издательство А.Л. Кренера. Ташкент. Туркестанское товарищество печатного дела, 1913.
- Остроумов, 1896 – *Остроумов Н.В.* Сарты. Этнографические материалы. 2-е издание. Ташкент, 1896. 272 с.
- Остроумов, 1906 – *Остроумов Н.П.* Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Журнал министерства народного просвещения. 1906, февраль. С. 113-116.
- Пантусов, 1876 – *Пантусов Н.Н.* Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. № 17.
- Радлов, 1880 – *Радлов В.В.* Средняя Заравшанская долина. Записки Русского географического общества. Т. VI. СПб., 1880.
- Романовский, 1868 – *Романовский Д.И.* Наши дела в Туркестане. Заметки по среднеазиатскому вопросу. С приложениями и картою Туркестанского края // Вестник Европы. СПб., 1868. С. 770-808.
- Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. Переселенческое управление главного управления землеустройства и земледелия. Санкт-Петербург, 1910. 65 с.
- Северцов, 1873 – *Северцов Н.А.* Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шань. СПб., 1873. 473 с.
- Семенов, 1903 – *Семенов П.П.* Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. П.П. Семенова. Киргизский край. Т. XVIII. СПб., 1903. С. 198-199.
- Смирнов, 1887 – *Смирнов Е.* Обзор Сырдарьинской области. СПб., 1887.
- Смирнов, 1887 – *Смирнов Е.* Обзор Сырдарьинской области. Сырдарьинская область. Описание составленное по официальным источникам. СПб.: Типография М.Стасюлевича. 1887. 356 с.
- Соболев В.Г., 2015 – *Соболев В.Г.* Русско-туземные школы Туркестана: в поисках «обрусительной политики» // Отечественная история. Русско-туземные школы Туркестана: в поисках «обрусительной политики». Клио. 2015. № 2 (98). С. 87-103.
- Сугирбаева Г.Д., 2000 – *Сугирбаева Г.Д.* Узбекское население Казахстана в 20-30-е годы XX века: проблемы истории и культуры. Автореф. дисс... к.и.н. Алматы, 2000. 30 с.
- Тишков В.А. – *Тишков В.А.* Социальное и национальное в историко-антропологической перспективе. Вопросы философии. Москва, 1990. № 12.
- Тризна, 1911 – *Тризна Б.* Несколько данных к естественно-исторической и экономической характеристик Туркестанского участка Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области. Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства, 1911. 23 с.
- Хаитов Ш.А., Туев Ф.Э., 2021 – *Хаитов Ш.А., Туев Ф.Э.* Данные переписи населения Российской империи 1897 года, являющиеся источником изучения населения, социального устройства и занятий Туркестана // Актуальные исследования. 2021. № 24 [51], июнь. С. 1-5.
- Хомутов, 1888 – *Хомутов П.* По поводу «Обзора» Аверьянова // Труды Сыр-Дарьинского областного статистического комитета в 1887-1888 гг. Ташкент, 1888.
- Чермак, 1900 – *Чермак Л.* Оседлые киргизы-земледельцы на р. Чу // Записки западносибирского отдела РГО. Кн. 27. Омск, 1900.
- Шахназаров, 1908 – *Шахназаров А.* Очерк сельского хозяйства Туркестанского края. СПб., 1898; Он же. Сельское хозяйство Туркестанского края. СПб., 1908.
- Юдина Н.П., 2014 – *Юдина Н.Н.* Моделирование в историко-педагогическом исследовании. Методология педагогики: понятийный аспект. Вып. I. Москва, 2014. 210 с. С.60-71.
- Южаков, 1867 – *Южаков Ю.* Наши приобретения в Средней Азии. Т. I. Уратюбе и его округ // Отечественные записки. Туркестанский сборник. Т. 471. № 7. СПб., 1867. С. 584-600.

Sources

GA ĪUKO – *Gosudarstvennyi Arhiv ĪUKO* [State Archives of the South Kazakhstan Region]

O dobrovol'nom pereselenii, 1889 – *O dobrovol'nom pereselenii sel'skikh obyvateley i meshchan na kazennyye zemli i o poryadke prichisleniya lits, oznachennykh sosloviy, pereselivshikhsya v prezhneye vremya* [On the voluntary resettlement of rural inhabitants and townspeople to state lands and on the procedure for including persons of the said classes who resettled in the past]. 1889 g. [in Russian]

O merakh k obrazovaniyu, 1874 – *O merakh k obrazovaniyu naselyayushchikh Rossiyu inorodtsev* [On measures for the education of foreigners living in Russia]. 2 fevralya 1870 g. Sbornik rasporyazheniy po ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. T. IV. 1865-1870 gg., SPb., 1874. Pp. 828-846 [in Russian]

Pervaya vseobshchaya perepis', 1905 – *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g.* T. 84. Syr-Dar'inskaya oblast'. Pod red. N.A.Troynitskogo. Izdatel'stvo. Tsentr statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. 1905; [Gubernskiye itogi] T. 1-89. SPb.: 1903-1905 [The first general population census of the Russian Empire, 1897, vol. 84. Syr-Darya region. Edited by N.A.Troynitsky. Publishing house. The Center of the Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. 1905; [Provincial results] Vol.1-89. St. Petersburg: 1903-1905] [in Russian]

Polozheniye ob upravlenii, 1903 – *Polozheniye ob upravlenii Turkestanskim general-gubernatorstvom.* 1886g. [Regulations on the administration of the Turkestan General Government.1886]. Protokoly zasedaniy komissii, uchrezhdennoy dlya sostavleniya ob'yedinennogo Polozheniya ob upravlenii Turkestanskoy oblasti. Spb., 1903. [in Russian]

Vremennyye pravila, 1868 – *Vremennyye pravila o krest'yanskikh pereseleniyakh v Semirech'ye.* 1868g. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan. F. 64. Op. 1. D. 14 [Temporary rules on peasant resettlement in Semirechye.1868] [in Russian].

Vsesoiuznaia perepis, 1928 – *Vsesoiuznaia perepis naselenia 1926 goda* [All-Union Population Census of 1926]. T. 8. Kazakskaya ASSR. Moskva: Statizdat SSU SSSR, 1928.

References

Abashin, 2008 – *Abashin S.N.* Etnograficheskoe znanie i natsional'noe stroitel'stvo v Srednei Azii: «problema sartov» v XIX – nachale XXI v. [Ethnographic Knowledge and Nation-Building in Central Asia: “The Sart Problem” in the 19th – Early 21st Century]. Avtoref. diss... dokt. ist. n. Moskva, 2008. 54 p. [In Russian]

Abdirashidov, 2011 – *Abdirashidov Z.* Ismail Gasprinskiy i Turkestan v nachale XX veka: svyazi-otnosheniia [Ismail Gasprinskiy and Turkestan at the Beginning of the 20th Century: Relations and Connections]. Tashkent: Akademnashir, 384 p. [In Russian]

Abramzon C.M., 1990 – *Abramzon S.M.* Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i kul'turnye svyazi [The Kyrgyz and Their Ethnogenetic and Cultural Connections]. Frunze, 1990. 480 s. [In Russian]

Abylkhodzhin, Kozybaev, Tatimov, 1991 – *Abylkhodzhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B.* Novoe o kollektivizatsii v Kazakhstane [New Insights on Collectivization in Kazakhstan]. *Istoriia Kazakhstana: belye piatna* [History of Kazakhstan: White Spots]. Almaty, 1991. Pp. 183–217. [In Russian]

Aver'ianov, 1888 – *Aver'ianov P.* Obzor statisticheskikh rabot s 1866-go po 1887 god po Syr-Dar'inskoi oblasti [Review of Statistical Works from 1866 to 1887 on Syr-Darya Region]. *Trudy Syr-Dar'inskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta v 1887–1888 gg.* [Proceedings of the Syr-Darya Regional Statistical Committee, 1887–1888]. Tashkent. 1888 [In Russian]

Aisfel'd, 2024 – *Aisfel'd A.* Iz istorii nemtsev Kazakhstana. T. I. 1892–1935 gg. Sbornik dokumentov [From the History of Germans in Kazakhstan. Vol. I. 1892–1935. Collection of Documents]. Göttingen – Astana, 2024. 784 p. [In Russian, German]

Alekseenko H.B., 1981 – *Alekseenko N.V.* Naselenie dorevoliutsionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav. 1870–1914 gg.) [The Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (Size, Distribution, Composition. 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 111 p. [In Russian]

Appolova H.G., 1960 – *Appolova N.G.* Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII – nachale XIX v. [Economic and Political Relations of Kazakhstan with Russia in the 18th – Early 19th Centuries]. Moskva, 1960. 442 p. [In Russian]

Asfendiiarov C., 1936 – *Asfendiiarov S.* Natsional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 goda v Kazakhstane [The National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhskoe kraevoe izdatel'stvo, 1936. 149 p. [In Russian]

Asylbekov, Galiev, 1991 – *Asylbekov M.Kh., Galiev A.B.* Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Socio-Demographic Processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Galym, 1936. 185 p. [In Russian]

Bazanova, 1987 – *Bazanova F.N.* O formirovani i razviti i struktury naseleniia Kazakhskoi SSR: natsional'nyi aspekt [On the Formation and Development of the Population Structure of the Kazakh SSR: The National Aspect]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 152 p. [In Russian]

- Baltabaev, 2021 – *Baltabaev M.B.* Razrabotka uroka po istorii Kazakhstana na temu «Izmenenie monoetnicheskogo sostava naseleniia Kazakhstana (XVIII – nachalo XX veka)» dlia uchashchikhsia 11 klassa predmeta «Istoriia Kazakhstana» [Lesson Plan on the History of Kazakhstan on the Topic “Changes in the Monoethnic Composition of the Population of Kazakhstan (18th – Early 20th Century)” for 11th Grade Students of the Subject “History of Kazakhstan”]. 2021. URL: <https://multiurok.ru/files/razrabotka-uroka-po-istorii-kazakhstana-na-temu-13.html> [In Russian]
- Bartol'd, 1927 – *Bartol'd V.V.* Istoriia kul'turnoi zhizni Turkestana [The History of Cultural Life of Turkestan]. Leningrad, 1927. 256 p. [In Russian]
- Bekmakhanova, 1972 – *Bekmakhanova N.E.* Istoriia dorevoliutsionnogo Kazakhstana v noveishei sovetskoi literature (1968–1971 gg.) [The History of Pre-Revolutionary Kazakhstan in the Latest Soviet Literature (1968–1971)]. *Voprosy istorii* [Issues of History]. 1972. No. 1. Pp. 128–133. [In Russian]
- Bekmakhanova, 1980 – *Bekmakhanova N.E.* Formirovanie mnogonatsional'nogo naseleniia Kazakhstana i Severnoi Kirgizii v poslednei chetverti XVIII v. – 60-kh godakh XIX v. [Formation of the Multiethnic Population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan in the Last Quarter of the 18th Century – 1860s]. Moscow, 1980. Pp. 176–189. [In Russian]
- Brezhneva, 2005 – *Brezhneva S.N.* Istoriografiia problemy prisoedineniia Turkestanskogo kraia k Rossii: vtoraiia polovina XIX v. – nachalo XXI vekov. Avtoreferat dissertatsii doktora istoricheskikh nauk [Historiography of the Problem of the Incorporation of the Turkestan Region into Russia: Second Half of the 19th – Early 21st Centuries. Abstract of Doctoral Dissertation in History]. Moscow, 2005. 35 p. [In Russian]
- Bronevskii, 1830 – *Bronevskii S.B.* Zapiski general-maiora Bronevskogo o kirgiz-kaisakakh Srednei Ordy [Notes of Major General Bronevskii on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye zapiski* [Fatherland Notes]. 1829–1830. № 119 (March). № 122 (June). № 123 (July). № 124 (August). [In Russian]
- Valikhanov, 2005 – *Valikhanov Ch.Ch.* Etnograficheskoe nasledie kazakhov. Sbornik rabot [The Ethnographic Heritage of the Kazakhs. Collection of Works]. Eds. E.M. Aryn, N.E. Kuzembaev. Pavlodar: Pavlodar State University, 2005. 290 p. [In Russian]
- Gaisina, 2012 – *Gaisina L.R.* Etnicheskii sostav naseleniia «novykh chastei» gorodov Russkogo Turkestana [Ethnic Composition of the Population of the “New Parts” of the Cities of Russian Turkestan]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University]. 2012. № 354 (January). Pp. 71–73. [In Russian]
- Galkin-Vraskoi, 1868 – *Galkin-Vraskoi M.N.* Etnograficheskie i istoricheskie materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu kraiu [Ethnographic and Historical Materials on Central Asia and the Orenburg Region]. St. Petersburg, 1868. 336 p. [In Russian]
- Galuzo, 1965 – *Galuzo P.G.* Agrarnye otnosheniia na iuge Kazakhstana v 1867–1914 gg. [Agrarian Relations in Southern Kazakhstan in 1867–1914]. Almaty: Nauka, 1965. 347 p. [In Russian]
- Gumilev, 1989 – *Gumilev L.N.* Drevniaia Rus' i Velikaia Step' [Ancient Rus and the Great Steppe]. Moscow, 1989. [In Russian]
- Divae, 1904 – *Divae A.* Iz oblasti kirgizskogo skotovodcheskogo khoziaistva [From the Sphere of Kyrgyz Cattle Breeding]. *Turkestanskii vedomosti* [Turkestan Gazette]. 1904. № 102. [In Russian]
- Divae, 1910 – *Divae A.A.* Khoziaistvennyi byt kirgizskogo, sartovskogo i russkogo naseleniia iugo-vostochnoi chasti Chimkentskogo uezda Syr-Dar'inskoi oblasti. Dannye biudzhethnogo issledovaniia. Tom I [Economic Life of the Kyrgyz, Sart, and Russian Population of the Southeastern Part of the Chimkent Uezd of the Syr-Darya Province. Budget Study Data. Vol. I]. Tashkent, 1910. [In Russian]
- Dingel'shtedt, 1895 – *Dingel'shtedt N.A.* Opyt izucheniia irrigatsii Turkestanskogo kraia. Syrdar'inskaia oblast' [A Study of Irrigation in the Turkestan Region. Syr-Darya Province]. St. Petersburg, 1895. Vol. 2. Part 1. [In Russian]
- Dobrosmyslov, 1912 – *Dobrosmyslov A.* Goroda Syrdar'inskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Chimkent [Cities of the Syr-Darya Province. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Chimkent]. Tashkent: O.A. Portsev's Typo-lithography, 1912. 204 p. [In Russian]
- Dulatova, 1984 – *Dulatova D.I.* Istoriografiia dorevoliutsionnogo Kazakhstana (1861–1917 gg.) [Historiography of Pre-revolutionary Kazakhstan (1861–1917)]. Almaty, 1984. 273 p. [In Russian]
- Elshibaev, 2013 – *Elshibaev S.K.* Iuzhnyi Kazakhstan i Kokandskoe khanstvo v XVIII – seredine XIX vekov. Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk [Southern Kazakhstan and the Kokand Khanate in the 18th – Mid-19th Centuries. Abstract of Candidate Dissertation in History]. Dushanbe, 2013. 27 p. [In Russian]
- Yerzhanov, 1999 – *Yerzhanov M.E.* Razvitie etnokul'turnogo obrazovaniia v Kazakhstane: teoreticheskie osnovy i praktika. Dissertatsiia doktora pedagogicheskikh nauk [Development of Ethnocultural Education in Kazakhstan: Theoretical Foundations and Practice. Doctoral Dissertation in Pedagogy]. Moscow, 1999. 429 p. [In Russian]
- Erofeeva, 1990 – *Erofeeva I.V.* Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii kak istoriograficheskaiia problema. Istoriicheskaiia nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1969 gg.) [The Incorporation of Kazakhstan into Russia as a Historiographical Problem. Historical Science of Soviet Kazakhstan (1917–1969)]. In: *Ocherki stanovleniia i razvitiia* [Essays on Formation and Development]. Almaty, 1990. [In Russian]

- Zakirova, 2023 – *Zakirova M.Kh.* Turkestanskii otdel Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva: sozdanie, struktura, deiatel'nost'. Konets XIX – nachalo XX v. Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk [The Turkestan Department of the Imperial Russian Geographical Society: Establishment, Structure, Activities. Late 19th – Early 20th Century. Abstract of Candidate Dissertation in History]. Moscow, 2023. 30 p. [In Russian]
- Zdzenitskii, 1915 – *Zdzenitskii S.* Zhivotnovodstvo v Syrdar'inskoi oblasti [Animal Husbandry in the Syr-Darya Province]. Tashkent, 1915. [In Russian]
- Kabul'dinov, 2007 – *Kabul'dinov Z.E.* Narod Kazakhstana [The People of Kazakhstan]. Almaty: 2007. 200 p. [In Russian]
- Kaufman, 1903 – *Kaufman A.A.* K voprosu o russkoi kolonizatsii Turkestanskogo kraia [On the Issue of Russian Colonization of the Turkestan Region]. St. Petersburg: Tipografiia V.F. Kirshbauma, 1903. 205 p. [In Russian]
- Kaufman, 1910 – *Kaufman A.* Kaufmanskii sbornik, izdannii v pamiat' 25 let, istekshikh so dnia smerti pokoritelia i ustroitelia Turkestanskogo kraia general-ad'iutanta A.A. fon-Kaufmana I-go [The Kaufman Collection Published in Memory of 25 Years Since the Death of the Conqueror and Organizer of the Turkestan Region, General-Adjutant A.A. von Kaufman I]. Moscow, 1910. [In Russian]
- Kilevein, 1861 – *Kilevein E.Ia.* Otryvok iz puteshestviia v Khivu i nekotorye podrobnosti o khanstve vo vremia pravleniia Seid-Mokhamed khana, 1856–1860 [Fragment from a Journey to Khiva and Some Details about the Khanate during the Reign of Seid-Mohammed Khan, 1856–1860]. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva* [Notes of the Imperial Russian Geographical Society]. St. Petersburg, 1861. [In Russian]
- Krasnobaeva, 2004 – *Krasnobaeva N.L.* O formirovanii naseleniia Kazakhstana v kontse XIX – pervoi chetverti XX veka. Dissertatsiia kandidata istoricheskikh nauk [On the Formation of the Population of Kazakhstan in the Late 19th – First Quarter of the 20th Century. Candidate Dissertation in History]. Barnaul, 2004. 233 p. [In Russian]
- Krasnov, 1887 – *Krasnov A.P.* Ocherki byta semirechenskikh kirgiz [Essays on the Life of the Semirechensk Kirgyz]. *Izvestiia RGO* [Proceedings of the Russian Geographical Society], Vol. 23. St. Petersburg, 1887. [In Russian]
- Krasniakov, 2019 – *Krasniakov N.I.* Sistema natsional'no-regional'nogo upravleniia v Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XVII – nachalo XX veka), voenno-kazachei kolonizatsii, pereseleniia krest'ian, peremeshcheniia iz Vostochnogo Turkestana etnicheskikh grupp. Dissertatsiia doktora iuridicheskikh nauk [The System of National-Regional Governance in the Russian Empire (Second Half of the 17th – Early 20th Century), Military-Cossack Colonization, Peasant Resettlement, and Migration of Ethnic Groups from Eastern Turkestan. Doctoral Dissertation in Law]. Novosibirsk, 2019. 517 p. [In Russian]
- Kun, 1876 – *Kun A.L.* Vakufy [Waqfs]. *Turkestanskii gubernskie vedomosti* [Turkestan Provincial Gazette], 1872. № 21; Ocherk Kokandskogo khanstva [Essay on the Kokand Khanate]. St. Petersburg, 1876. *Izvestiia Russkogo geograficheskogo obshchestva* [Proceedings of the Russian Geographical Society]. 1876. № 1. [In Russian]
- Lavrov, 1914 – *Lavrov M.* Turkestan. Geografiia i istoriia kraia [Turkestan. Geography and History of the Region]. Moscow: Izdanie Torgovogo doma Dumnov Klochkov, Lukovnikov i K., 1914. 198 p. [In Russian]
- Lerkh, 1870 – *Lerkh P.* Arkheologicheskaia poezdka v Turkestanskii krai v 1867. Otchet o poezdke v Turkestanskii krai [Archaeological Journey to the Turkestan Region in 1867. Report on the Trip to the Turkestan Region]. St. Petersburg, 1870. 39 p. [In Russian]
- Maev, 1872 – *Maev N.A.* Materialy dlia statistiki Turkestanskogo kraia. Pod obshechei redaktsiei. Vyp. I–II [Materials for the Statistics of the Turkestan Region. Under General Editorship. Issues I–II]. St. Petersburg, 1872. 356 p. [In Russian]
- Makishev, 1871 – *Makishev A.I.* Geograficheskoe, etnograficheskoe i statisticheskie materialy o Turkestanskom krae [Geographical, Ethnographic and Statistical Materials on the Turkestan Region]. *Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniiu statistiki* [Proceedings of the Russian Geographical Society, Department of Statistics]. Vol. II. 1871. [In Russian]
- Menkovskii et al., 2023 – *Menkovskii V.I. et al.* Tsentral'naia Aziia v sisteme Novogo Shelkovogo puti: elektronnyi uchebno-metodicheskii kompleks dlia spetsial'nosti: 7-06-0222-04 «Regionovedenie». Profilizatsiia «Strany i regiony Novogo Shelkovogo puti» [Central Asia in the System of the New Silk Road: Electronic Educational-Methodological Complex for the Specialty: 7-06-0222-04 “Regional Studies.” Profilization “Countries and Regions of the New Silk Road”]. Minsk: Belarusian State University, 2023. 62 p. [In Russian]
- Murav'ev, 1822 – *Murav'ev N.* Puteshestvie v Turkmeniiu i Khivu v 1819 i 1820 godakh: Gvardeiskogo general'nogo shtaba kapitana Nikolaia Murav'eva, poslannogo v sii strany dlia peregovorov; S kartinkami, chertezhami i proch [Journey to Turkmenia and Khiva in 1819 and 1820: By Captain Nikolai Murav'ev of the Guards General Staff, Sent to These Lands for Negotiations; With Illustrations, Drawings, etc.]. Parts 1–2. Moscow: Tipografiia Avgusta Semenova, 1822. 182 p. [In Russian]
- Nalivkin, 1913 – *Nalivkin V.P.* Tuzemtsy ran'she i teper' [Natives Before and Now]. Tashkent: Turkestanskoe tovarishchestvo pechatnogo dela, 1913. [In Russian]
- Ostroumov, 1896 – *Ostroumov N.V.* Sarty. Etnograficheskie materialy [The Sarts. Ethnographic Materials]. 2nd ed. Tashkent, 1896. 272 p. [In Russian]
- Ostroumov, 1906 – *Ostroumov N.P.* Musul'manskii maktaby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae [Muslim Maktabas and Russian-Native Schools in the Turkestan Region]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education]. February 1906. Pp. 113–116. [In Russian]

- Pantusov, 1876 – Pantusov N.N. *Sbory i poshliny v byvshem Kokandskom khanstve* [Taxes and Duties in the Former Kokand Khanate]. *Turkestanские ведомости* [Turkestan Gazette]. 1876. No. 17. [In Russian]
- Radlov, 1880 – Radlov V.V. *Sredniaia Zaravshanskaia dolina* [The Middle Zarafshan Valley]. *Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva* [Proceedings of the Russian Geographical Society]. Vol. VI. St. Petersburg, 1880. [In Russian]
- Romanovskii, 1868 – Romanovskii D.I. *Nashi dela v Turkestane. Zametki po sredneaziatskomu voprosu. S prilozheniiami i kartoii Turkestanского kraia* [Our Affairs in Turkestan. Notes on the Central Asian Question. With Appendices and a Map of the Turkestan Region]. *Vestnik Evropy* [Herald of Europe]. St. Petersburg, 1868. Pp. 770–808. [In Russian]
- Rumiantsev, 1910 – Rumiantsev P.P. *Kirgizskii narod v proshlom i nastoiashchem. Pereselencheskoe upravlenie glavnogo upravleniia zemleustroistva i zemledeliia* [The Kirghiz People in the Past and Present. Resettlement Department of the Main Directorate of Land Management and Agriculture]. St. Petersburg, 1910. 65 p. [In Russian]
- Severtsov, 1873 – Severtsov N.A. *Puteshestvie po Turkestanскому kraiu i issledovanie gornoj strany Tian'-Shan'* [Journey through the Turkestan Region and Study of the Mountainous Country of the Tian Shan]. St. Petersburg, 1873. 473 p. [In Russian]
- Semenov, 1903 – Semenov P.P. *Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Nastol'naia i dorozhnaia kniga dlia russkikh liudei. Pod red. P.P. Semenova. Kirgizskii kraj. T. XVIII* [Complete Geographical Description of Our Fatherland. A Desk and Road Book for the Russian People. Edited by P.P. Semenov. The Kirghiz Region. Vol. XVIII]. St. Petersburg, 1903. Pp. 198–199. [In Russian]
- Smirnov, 1887 – Smirnov E. *Obzor Syrdar'inskoi oblasti* [Review of the Syr-Darya Region]. St. Petersburg, 1887. [In Russian]
- Smirnov, 1887 – Smirnov E. *Obzor Syrdar'inskoi oblasti. Syrdar'inskaia oblast'. Opisanie sostavlennoe po ofitsial'nym istochnikam* [Review of the Syr-Darya Region. Syr-Darya Region. Description Compiled from Official Sources]. St. Petersburg: Tipografiia M. Stasiulevicha, 1887. 356 p. [In Russian]
- Sobolev, 2015 – Sobolev V.G. *Russko-tuzemnye shkoly Turkestana: v poiskakh «obrusitel'noi politiki»* [Russian-Native Schools of Turkestan: In Search of a “Russification Policy”] // *Klio* [Clio]. 2015. No. 2 (98). Pp. 87–103. [In Russian]
- Sugirbaeva, 2000 – Sugirbaeva G.D. *Uzbekskoe naselenie Kazakhstana v 20–30-e gody XX veka: problemy istorii i kul'tury. Avtoref. diss. ... kand. ist. n.* [The Uzbek Population of Kazakhstan in the 1920s–1930s: Problems of History and Culture. Author's Abstract of the PhD Thesis in History]. Almaty, 2000. 30 p. [In Russian]
- Tishkov, 1990 – Tishkov V.A. *Sotsial'noe i natsional'noe v istoriko-antropologicheskoi perspektive* [The Social and the National in a Historical-Anthropological Perspective] // *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy]. Moscow, 1990. No. 12. [In Russian]
- Trizna, 1911 – Trizna B. *Neskol'ko dannykh k estestvenno-istoricheskoi i ekonomicheskoi kharakteristike Turkestanского uchastka Chimkentskogo uezda Syr-Dar'inskoi oblasti* [Some Data on the Natural-Historical and Economic Characteristics of the Turkestan Section of the Chimkent District of the Syr-Darya Region]. Tashkent: Tipografiia pri kantseliarii Turkestanского general-gubernatorstva, 1911. 23 p. [In Russian]
- Khaitov, 2021 – Khaitov Sh.A., Tuv F.E. *Dannye perepisi naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda, iavliaiushchiesia istochnikom izucheniia naseleniia, sotsial'nogo ustroistva i zaniatii Turkestana* [The Data of the 1897 Russian Empire Census as a Source for Studying the Population, Social Structure, and Occupations of Turkestan]. *Aktual'nye issledovaniia* [Topical Research]. 2021. No. 24 (51), June. Pp. 1–5. [In Russian]
- Khomutov, 1888 – Khomutov P. *Po povodu «Obzora» Aver'ianova* [On Averianov's “Review”]. *Trudy Syr-Dar'inskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta v 1887–1888 gg.* [Proceedings of the Syr-Darya Regional Statistical Committee in 1887–1888]. Tashkent, 1888. [In Russian]
- Chermak, 1900 – Chermak L. *Osedlye kirgizy-zemledel'tsy na r. Chu* [Settled Kirghiz Farmers on the Chu River]. *Zapiski zapadnosibirskogo otdela RGO* [Proceedings of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society]. Book 27. Omsk, 1900. [In Russian]
- Shakhnazarov, 1908 – Shakhnazarov A. *Ocherk sel'skogo khoziaistva Turkestanского kraia* [Essay on Agriculture in the Turkestan Region]. St. Petersburg, 1898; idem. *Sel'skoe khoziaistvo Turkestanского kraia* [Agriculture of the Turkestan Region]. St. Petersburg, 1908. [In Russian]
- Iudina, 2014 – Iudina N.P. *Modelirovanie v istoriko-pedagogicheskom issledovanii. Metodologiya pedagogiki: poniatiinyi aspekt. Vyp. I* [Modeling in Historical-Pedagogical Research. Methodology of Pedagogy: Conceptual Aspect. Issue I]. Moscow, 2014. 210 p. Pp. 60–71. [In Russian]
- Iuzhakov, 1867 – Iuzhakov Iu. *Nashi priobreteniiia v Srednei Azii. T. I. Uratiube i ego okrug* [Our Acquisitions in Central Asia. Vol. I. Ura-Tiube and Its District]. *Otechestvennye zapiski. Turkestan'skii sbornik* [Notes of the Fatherland. Turkestan Collection]. Vol. 471. No. 7. St. Petersburg, 1867. Pp. 584–600. [In Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 965-981
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.41.01

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_965-981

«РАДЛОВ АЛЬБОМЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ: МУЗЕЙЛІК АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Эльмира Серікбайқызы Абдукамалова^{1*}, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева², Пердехан Бекмағанбетұлы Мұсырманкүл³

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
(Қазақстан Республикасы, Астана 010000, Тәуелсіздік даңғылы 54)
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-3534-9080>. E-mail: AbdukamalovaE@mail.ru
Автор-корреспондент

²Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
(Қазақстан Республикасы, Астана 010000, Тәуелсіздік даңғылы 54)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: Akmaral1971@mail.ru

³Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
(Қазақстан Республикасы, Астана 010000, Тәуелсіздік даңғылы 54)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі
<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: pmusilmankul@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдукамалова Э.С., Ибраева А.Ғ., Мұсырманкүл П.Б., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* В.В. Радлов есімі Алтай, Сібір және Орталық Азия өңірлерінің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу ісімен тікелей байланысты. Зерттеуші 1861 жылы Алтайға жасаған сапары барысында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған бұйымдардың бейнелері мен сызбаларын қағаз бетіне түсіріп, оларды «Original Skizzen einiger Gegenden in Hoch-Asien. Aufgenommen von Dr. W. Radloff auf seiner Reise durch den Altai. 1861» («Радлов альбомы») атты альбомға топтастырды. Бұл еңбек «Радлов альбомы» деген атаумен де белгілі. Ғалым бұл альбомды өмірінің соңына дейін толықтырып отырды, алайда альбом бүгінгі күнге дейін баспа бетінде жарияланған емес. *Мақсаты мен міндеті.* Зерттеу жұмысының басты мақсаты – «Радлов альбомына» қатысты материалдарды ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: альбомдағы қазақ мәдениетіне тән бейнелерді тарихи-археологиялық деректермен салыстыра отырып, ғылыми тұрғыда атрибуциялау және олардың заманауи музейлік кеңістікте қолдану мүмкіндіктерін анықтау. *Нәтиже.* Зерттеу барысында сипаттамалық әдіс, семиотикалық талдау, атрибуция тәсілі және визуалды деректерді интерпретациялау әдістері арқылы альбом парақтарындағы бірқатар бейнелер (археологиялық қазба ескерткіштері, қару-жарақтар, тұрмыстық заттар) атрибуциялық өлшемдер негізінде талданып, олардың аттрактивтілік, экспрессивтілік, ақпараттылық, репрезентативтілік, ассоциативтілік және коммуникативтілік сипаттары айқындалды.

Сонымен қатар, бейнелердің белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктегі символдық мағыналары нақтыланып, оларды музейлік мәдени мұра ретінде ұсыну жолдары көрсетілді. *Қорытынды.* «Радлов альбомындағы» жекелеген бейнелер қазақтың тарихы мен мәдениетінің, тұрмысы мен дүнетанымының айшықты көріністері бола алады. Альбомды кеңінен қарастыра отырып, болашақ зерттеулерге, музей ісіне бейімдеу қажеттігі, сондай-ақ ғылыми атрибуция нәтижесінде альбомдағы бейнелерді музейлік экспозициялық материал ретінде қолдану мүмкіндігі айқындалды.

Түйін сөздер: Радлов альбомы, археологиялық қазбалар, обалар, қоршаулар, альбом парақтары, бейнелер, қола дәуірі, сақ кезеңі, Шығыс Қазақстан, Қазақ Алтайы, сызбалар, жазбалар, музей, атрибуция, аттрактивтілік, ақпараттылық, репрезентативтілік, ассоциативтілік, коммуникативтілік, семиотика, мәденигенез

Алғыс. Мақала ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Дөңгеленген дүние: қазақ дала өркениетінің мәдени коды» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR22082508).

Дәйексөз үшін: Абдукамалова Э.С., Ибраева А.Г., Мұсырманқұл П.Б. «Радлов альбомындағы қазақ мәдениетінің көрінісі: музейлік атрибуция мәселелері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 965-981-бб. [Қазақ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_965-981

ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В «АЛЬБОМЕ РАДЛОВА»: ВОПРОСЫ МУЗЕЙНОЙ АТРИБУЦИИ

Эльмира Серикбаевна Абдукамалова^{1*}, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева², Пердехан Бекмаганбетұлы Мұсырманқұл³

¹Национальный музей Республики Казахстан (Республика Казахстан, 010000 Астана, проспект Тәуелсіздік 54)

Кандидат филологических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-3534-9080>. E-mail: AbdukamalovaE@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Национальный музей Республики Казахстан (Республика Казахстан, 010000 Астана, проспект Тәуелсіздік 54)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: Akmaral1971@mail.ru

³Национальный музей Республики Казахстан (Республика Казахстан, 010000 Астана, проспект Тәуелсіздік 54)

Магистр гуманитарных наук

<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: pmusilmankul@bk.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдукамалова Э.С., Ибраева А.Г., Мұсырманқұл П.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Имя В.В. Радлова непосредственно связано с исследованием историко-культурного наследия Алтая, Сибири и Центральной Азии. В ходе археологической экспедиции в Алтай в 1861 году учёный задокументировал изображения и чертежи артефактов, найденных при раскопках, и собрал их в альбом под названием «Original Skizzen einiger Gegenden in Hoch-Asien. Aufgenommen von Dr.W. Radloff auf seiner Reise durch den Altai. 1861» (известный как «Альбом Радлова»). Радлов дополнял этот альбом вплоть до конца своей жизни, однако издание альбома до настоящего времени не было осуществлено. *Цель и задачи.* Целью настоящего исследования является введение в научный оборот материалов «Альбома Радлова», относящихся к казахской культуре. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: осуществить научную атрибуцию изображений, отражающих особенности казахской культуры, посредством их сопоставления с историко-археологическими данными, а также определить возможности их использования в современном музейном пространстве. *Результат.* В ходе исследования с применением описательного метода, семиотического анализа, метода атрибуции и интерпретации визуальных данных были проанализированы ряд изображений на страницах альбома (археологические

памятники, вооружение, предметы быта) на основе атрибутивных критериев. В результате были выявлены их характеристики аттрактивности, экспрессивности, информативности, репрезентативности, ассоциативности и коммуникативности. Кроме того, были уточнены символические значения изображений в определённом историко-культурном контексте и обозначены подходы к их представлению в качестве музейного культурного наследия. *Заключение.* Отдельные изображения из «Альбома Радлова» представляют собой наглядные свидетельства истории, культуры, быта и мировоззрения казахского народа. Проведённый анализ альбома показал необходимость его дальнейшего изучения и адаптации для музейной деятельности. Результаты научной атрибуции подтверждают возможность использования изображений альбома в качестве музейных экспонатов.

Ключевые слова: Альбом Радлова, археологические раскопки, курганы, ограды, страницы альбома, изображения, бронзовый век, сакский период, Восточный Казахстан, Казахский Алтай, зарисовки, записи, музей, атрибуция, аттрактивность, информативность, репрезентативность, ассоциативность, коммуникативность, семиотика, культурогенез

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта программно-целевого финансирования Министерства культуры и информации РК на тему: «Жизнь в движении: культурный код казахской степной цивилизации» (индивидуальный регистрационный номер: BR22082508).

Для цитирования: Абдукамалова Э.С., Ибраева А.Г., Мусырманкул П.Б. Отражение казахской культуры в «Альбоме Радлова»: вопросы музейной атрибуции // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 965-981. [на каз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_965-981

REFLECTION OF KAZAKH CULTURE IN “RADLOV'S ALBUM”: ISSUES OF MUSEUM ATTRIBUTION

Elmira S. Abdukamalova^{1*}, Akmaral G. Ibraeva², Perdekhan B. Mussyrmankul³

¹National museum of the Republic of Kazakhstan (54, Tauelsizdik ave., Astana, Republic of Kazakhstan)
candidate of philological sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-3534-9080>. E-mail: AbdukamalovaE@mail.ru

*Corresponding author

²National Museum of the Republic of Kazakhstan (54, Tauelsizdik ave., Astana, Republic of Kazakhstan)
doctor of historical sciences, professor
<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: Akmaral1971@mail.ru

³National Museum of the Republic of Kazakhstan (54, Tauelsizdik ave., Astana, Republic of Kazakhstan)
master of humanities
<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: pmusilmankul@bk.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Abdukamalova E.S., Ibraeva A.G., Mussyrmankul P.B., 2025

Abstract. Introduction. The name of V.V. Radloff is directly associated with the study of the historical and cultural heritage of Altai, Siberia and Central Asia. During an archaeological expedition to Altai in 1861, the scholar documented images and sketches of artifacts uncovered during excavations, compiling them into an album entitled “Original Skizzen einiger Gegenden in Hoch-Asien. Aufgenommen von Dr. W. Radloff auf seiner Reise durch den Altai. 1861” (known as the “Radloff’s Album”). Radloff continued to supplement the album till the end of his life; however, it has never been formally published. *Objectives and tasks.* The aim of this study is to introduce into scholarly circulation the materials from the “Radloff’s Album” relevant to Kazakh culture. To achieve that goal, the following objectives were set: to carry out the academic attribution of images reflecting features of Kazakh culture comparing them with historical and archaeological data, and to explore the possibilities of utilizing these materials within the context of contemporary museum spaces. *Results.* Through the application of descriptive methods, semiotic analysis and methods of attribution and interpretation of visual data, a number of images in the album (including archaeological sites, weaponry and household items) were analyzed according to attributional criteria. As a result, their characteristics in terms

of attractiveness, expressiveness, informativeness, representativeness, associativity and communicability were identified. In addition, the symbolic meanings of these images within a specific historical and cultural context were clarified and approaches to presenting them as part of museum heritage were outlined. *Conclusion.* Certain images from the “Radloff Album” serve as vivid testimonies to the history, culture, daily life and worldview of the Kazakh people. The analysis of the album underscores the need for its further study and adaptation for museum use. The results of the scholarly attribution confirm the possibility of employing the album’s images as museum exhibits.

Keywords: Radloff’s album, archaeological excavations, burial mounds, fortifications, album pages, images, Bronze Age, Saka period, East Kazakhstan, Kazakh Altai, sketches, inscriptions, museum, attribution, attractiveness, informativeness, representativeness, associativity, communicability, semiotics, cultural genesis

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of the implementation of the scientific project of program-targeted financing of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on the theme: “Life in Motion: Cultural Code of Kazakh Steppe Civilisation” (individual registration number: BR22082508).

For citation: Abdukamalova E.S., Ibraeva A.G., Mussyrmankul P.B. Reflection of Kazakh culture in “Radlov’s album”: issues of museum attribution Turks // *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 965-981. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_965-981

Қысқашы. Қазақ халқының мәдени-рухани мұрасын зерттеуде XIX ғасырдағы еуропалық және орыс ориенталистерінің еңбегі айрықша орын алады. Солардың ішінде ғалым, түрколог, археолог, этнограф Василий Васильевич Радловтың (1837–1918) ғылыми мұрасы қазақ мәдениеті мен тарихын зерделеуде ерекше мәнге ие. Ол Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың тіліне, тұрмыс-салтына, діни нанымдары мен фольклорына терең үңіліп, еуропалық ғылыми қауымдастыққа алғашқылардың бірі болып мол мәлімет ұсынды. Ғалымның қалдырған бай мұрасының ішінде тілтаным, фольклортану, археология және этнография салаларына қатысты еңбектері де мол. В.В. Радлов түркі халықтарын тарихи, тілдік, мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеуге арналған «Сибирские древности», «Атлас древностей Монголии», «К вопросу об уйгурах», «Из Сибири», «Опыт словаря тюркских наречий», «Образцы народной литературы тюркских племен» және тағы басқа көптеген еңбектері арқылы түркітанудың негізін қалаушылардың бірі болды.

Осы мақаланың тірек негізі ретінде алынған ерекше еңбек – «Original Skizzen einiger Gegenden in Hoch-Asien. Aufgenommen von Dr. W. Radloff auf seine Reise durch den Altai. 1861» атты суретті альбом. «Радлов альбомы» деген атаумен белгілі бұл еңбек – ғалымның 1861 жылғы Алтай сапары кезінде қағаз бетіне түсірген археологиялық және этнографиялық бейнелер жинағы.

«Радлов альбомы» – жай ғана суреттер жинағы емес, бұл – XIX ғасырдағы қазақтардың өмір салты, киім үлгілері, тұрмыстық заттары мен дәстүрлі ғұрыптарының көрінісі. Осы альбомда бейнеленген деректер бүгінгі таңда музейлік реконструкция мен атрибуция тұрғысынан зерттеуге лайық бірегей материалдар болып табылады.

Радловтың ғылыми еңбектеріне баға берген зерттеушілердің бірі С.И. Вайнштейн оның археологиялық қазба жұмыстарының материалдары бойынша тамаша суреттер атласын дайындағанын, кейіннен бұл суреттер атласының «Сібірдің ежелгі мұралары» («Сибирские древности») атауымен шыққан еңбекте көрініс тапқандығын атап өтеді [Резван, 2016: 672].

Материалдар мен әдістер. «Радлов альбомындағы» бейнелерді зерттеу барысында сипаттау, талдау әдістері, атрибуциялау және визуалды деректерді интерпретациялау тәсілдері негізге алынды. Музейлік атрибуция тәсілі бойынша әрбір бейненің атауы, жасалған материалы, қолдану мақсаты, символдық мәні анықталды.

Зерттеудің теориялық іргетасы семиотикалық модельге сүйенеді. Бұл модель бойынша кез келген этнографиялық зат немесе бейне белгілі бір мағына беретін таңба ретінде қарастырылады. Музейлік контексте бұл таңбалар денотат, десигнат және референттік деңгейлерде мән-мағынаға ие болады. Осы тұрғыдан алғанда, «Радлов альбомындағы» заттар визуалды таңбалар ретінде танылып, олардың мәдени кодтарын анықтауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар, визуалды деректерді музейлік атрибуциялау тәсілі арқылы зерделеу қарастырылды. Бұл тәсіл XIX ғасырдағы қазақ мәдениетінің бейнелік, материалдық болмыстарын қайта жаңғыртуға септігін тигізеді.

Мақаланың жазылуына негіз болған материал – Ресей Ғылым академиясы Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) Халықаралық ислам зерттеу орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы Ефим Анатольевич Резванның «Санкт-Петербургтегі

Кунсткамера коллекцияларындағы Радловтың археологиялық альбомы» атты мақаласы (*Rezvan E. "Radloff's Archaeological Album from the Kunstkamera Collection in St. Petersburg", Manuscripta Orientalia, № 30/2, 2024*) болды. Сондай-ақ Е.А. Резванның «Түркістан. Мой мир ислама» атты кітабынан да альбомға қатысты маңызды мәліметтер алынды. Бұл еңбекте Радловтың археологиялық экспедициялары, альбомның жасалу тарихы, оны баспаға дайындау және жариялау мәселелері кеңінен қозғалған.

Осы тақырып төңірегіндегі маңызды зерттеулер қатарына Д.Н. Лев, Г.Г. Король және О.С. Емелинаның еңбектерін жатқызуға болады. Тас және қола дәуірі ескерткіштері бойынша зерттеуші Д.Н. Лев – В.В. Радловтың аталған альбомын алғаш болып ғылыми айналымға енгізген ғалым. 1935 жылы Д.Н. Лев альбомның тек үш парағына ғана сипаттама берген. Негізінен, альбом Ресей Ғылым академиясының Антропология және этнография музейіне (Кунсткамера) 1918 жылы тапсырылған.

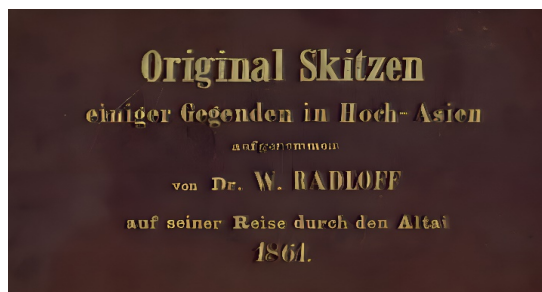
Ресей Ғылым академиясы Археология институтының зерттеушісі Г.Г. Король «Искусство средневековых кочевников Евразии» атты монографиясында альбомның сегіз парағындағы бейнелерге талдау жасаған. Ал Ресей Ғылым академиясы Антропология және этнография музейінің Археология бөлімінің жетекші қор сақтаушысы О.С. Емелина 2025 жылғы «Радлов оқулары» атты ғылыми конференцияда «Атрибуция альбома В.В. Радлова: подход к проблеме, результаты» атты тақырыпта баяндама жасады. Бұл баяндамада ғалым Радлов альбомын атрибуциялау мәселесіне қатысты әдістемелік тәсілдер мен қол жеткізілген нәтижелерді саралаған.

Сонымен қатар мақалада В.В. Радловтың археологиялық экспедициялары нәтижесінде Ресейдегі Императорлық археологиялық комиссияға жолдаған есептері бойынша материалдар пайдаланылды. Бұл комиссияның XIX–XX ғасырдың басындағы Ресейдегі археология ғылымының қалыптасуына елеулі үлес қосқан алғашқы мемлекеттік құрылым болғаны белгілі.

Альбомдағы бейнелерді сипаттау барысында В.В. Радловтың өз авторлығымен жарық көрген «Сибирские древности», «Из Сибири» сынды еңбектеріне сүйендік. Сондай-ақ «Радлов альбомындағы» бейнелерді музейлік атрибуциялау және ғылыми сипаттау барысында отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері де кеңінен пайдаланылды.

Талқылау. В.В. Радловтың ғылыми мұрасы сан қырлы және ауқымды. Ол – кітаптар мен мақалалар авторы, ғылыми экспедицияларды ұйымдастырушы, музейлік коллекциялар мен экспозициялардың негізін қалаушы, сондай-ақ халықаралық ғылыми мектептер жүйесін қалыптастырған көрнекті ғалым. В.В. Радлов есімінсіз Алтай, Сібір және Орталық Азияны зерттеу тарихын толық көзге елестету мүмкін емес. Алайда, өкінішке орай, ғалымға тиесілі барлық материалдар әлі күнге дейін ғылыми айналымға толық енгізілмеген. Осындай аз зерттелген еңбектердің бірі – ірі форматты (46 × 33 см) «*Original Skizzen einiger Gegenden in Hoch-Asien. Aufgenommen von Dr. W. Radloff auf seine Reise durch den Altai. 1861*» («Радлов альбомы») атты альбом (1-сур).

Альбом жекелеген жапсырылған және акварельмен салынған парақтардан құралған. Жалпы саны 75 парақтан тұратын бұл альбомда ғалым жүргізген археологиялық қазбалар мен олжалардың суреттері, сондай-ақ қазба жұмыстарының сызбалық жоспарлары қамтылған. В.В. Радлов бұл материалдарды өзінің өмірінің соңына дейін толықтырып, өңдеп отырған [Резван, 2024: 70].

Сур. 1. «Радлов альбомы» мұқабасы. 1861. 1861-1918. [РГА АЭМ (Кунсткамера). № 5041]

XIX ғасырдың 60-жылдары В.В. Радловтың Алтай, Сібір және Орталық Азияда жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде жасалған альбомындағы сызбалар, акварельдер және жазбалар – XIX ғасырдағы археологиялық зерттеулердің түпнұсқа дәлелдері. Қазіргі таңда ғалымдар

бұл альбомды ғылыми айналымға енгізуді маңызды деп есептейді, себебі ол әлі толық зерттелмеген және көптеген жаңа ашылымдарға жол ашуы мүмкін.

Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің ғалымдары біраз жылдар бойы Радловтың аталған альбомын зерттеумен айналысып келеді. Мәселен, Е.А. Резван «Санкт-Петербургтегі Кунсткамера коллекциясындағы Радловтың археологиялық альбомы» (*Rezvan E. Radloff's Archaeological Album from the Kunstkamera Collection in St. Petersburg.*) атты көлемді мақаласында оны мұқият зерттеу қажеттігін және жариялауға әбден лайық еңбек екендігін айта отырып, альбомдағы бейнелерді атрибуциялаудың маңыздылығын және оның қазіргі уақытта Ресей мен Қазақстанның әртүрлі ғылыми орталықтарында жұмыс істейтін зерттеушілердің бірлескен ұжымы арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін екендігін алға тарта отырып, альбом парақтарындағы бірнеше бейнені талдайды [Резван, 2024].

Альбомның IX кесте деп көрсетілген парағының жоғарғы жағында Радловтың өз қолымен жазылған мынадай жазулар бар: «p. 701. *Curtujack statua muliebris Kirgiso-Mongolica in Oës-Toë et Abacan-Fluviorum campestribus; Berlin (?) d(en) 18 Aug(ustus) 1722*» (2-сур.). Мәтіннің латынша-немісше элементтерін ескере отырып, қазақ тіліне шамамен былайша аударуға тырыстық: «*Oës-Toë(?) және Абакан өзендерінің жазығындағы Куртужак қырғыз-моңғол әйел мүсіні; Берлин, 18 тамыз 1722*». Мұндағы *Curtujack* ежелгі түркі мүсінінің атауы болуы мүмкін. О. Петрученконың «Латынша-орысша сөздігінде» «muliebris» сөзі «касающей женщины, принадлежащей женщине» (әйел адамға тән), «Fluviorum» сөзіне қатысты *flūvius* – «текущая вода, река» (өзен), *campestribus* деген сөздің *campester* тұлғасы «на равнине, на ровном поле» (жазық жерде) деп берілген [Петрученко, 1914: 401]; *Kirgiso-Mongolica* – қырғыз-моңғол (түркі-моңғол) этностарына қатысты болуы мүмкін; *in Oës-Toë et Abacan-Fluviorum campestribus* – Үйсін-Тө мен Абакан өзендерінің жазықтарында. *Berlin (?) d(en) 18 Aug(ustus) 1722* – 1722 жылдың 18 тамызында.

Е. Резванның пікірінше, бұл Д.Г. Мессершмидтің «Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727» шығармасындағы иллюстрация болуы ықтимал. 1722 жылы ол қазіргі хакастардың ата-бабаларының Есь өзені бойындағы тас мүсіндерді үш рет атпен айналып өтіп, содан кейін олардың алдына құрбандық тағамын қойып, тағзым ететініне куә болған. Мессершмидтің бұл оқиғаны бейнелейтін эскиздерінде қола дәуірінің мүсіндері бейнеленген [Резван, 2024].

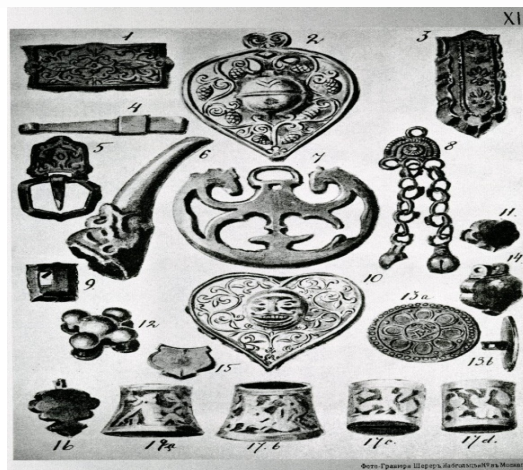

Сур. 2. «Радлов альбомы» парақтарының бірі. 46,0 × 33,0 см. Қарындаш, акварель. 1861 – 1918. [РГА АЭМ (Кунсткамера). № 5041-70]

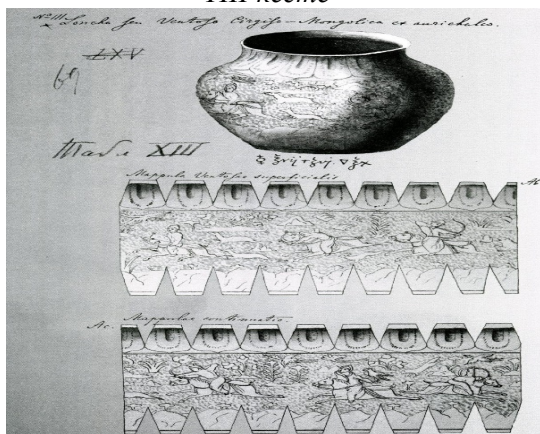
Соңғы жылдары Антропология және этнография музейінің мамандары тарапынан көтерілген «Радлов альбомын» баспадан шығарып, ғылыми айналымға енгізу идеясы басқа да ғылыми мекемелердің зерттеушілерімен ортаға салынып, талқыланып келеді. Мәселен, 2012 жылы РГА Археология институтының зерттеушісі Г.Г. Король өзінің «Искусство средневековых кочевников Евразии» еңбегінің 10-қосымшасында Радлов альбомының 8 парағын, яғни ғалымның Алтайға жасаған сапарларынан алынған бейнелер берілген жеке кестелерді (VIII, XI, XIII, XVI, XXXIX, XL, XLI, XLII кестелер) көрсеткен (3-сур.) [Король, 2008: 332].

VIII кесте

XI кесте

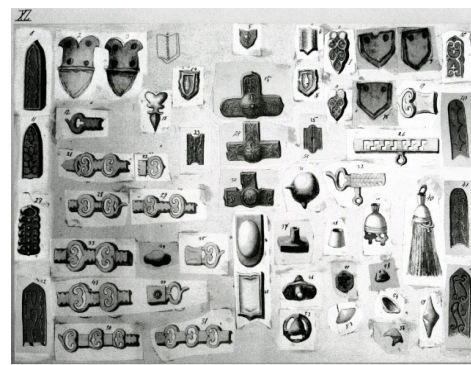
XIII кесте

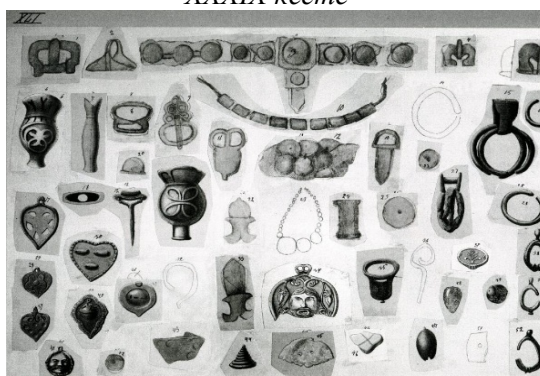
XVI кесте

XXXIX кесте

XL кесте

XLI кесте

XLII кесте

Сур. 3. Радлов альбомының 8 парағы (VIII, XI, XIII, XVI, XXXIX, XL, XLI, XLII кестелер)

Бұл кестелер жайлы Г.Г. Король өзінің кітабында былай деп жазады: «Қосымша ретінде (жеке заттар мен кейбір коллекциялардың сурет кестелерінен бөлек) Санкт-Петербургтегі Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінде (Кунсткамера) сақталған В.В. Радловтың 1861 жылғы қолжазба альбомынан бірнеше кесте келтірілген. Бұл кестелерде XVIII және XIX ғасырларда табылған аз зерттелген заттар, соның ішінде біздің зерттеу нысанымыз болған I мыңжылдықтың соңы мен II мыңжылдықтың басындағы сәндік өнер үлгілері бейнеленген. Бұл материалдар құжатталмағанына қарамастан, құнды дереккөз болып табылады. Заттар Минусин өлкесі мен Алтайдан табылған коллекцияларды талдау барысында олардың арасындағы ұқсастықтарды анықтау үшін қолданылды» [Король, 2008: 332].

Зерттеуші Г.Г. Король жоғарыда берілген кестелердегі заттарды таштық мәдениетіне жақындата отырып, альбомдағы пышақ бейнелерін тағар мәдениеті стиліне жатқызады және ондай бейнелердің альбомда көп болғандығын, алайда олардың нақты қайдан шыққанын анықтау мүмкін еместігін жазған [Резван, 2024: 77].

«Радлов альбомы» жайлы зерттеуші Э.Б. Вадецкая: «Альбомдағы «этнографиялық» заттар музей қорларында кездескен емес. Альбомды жариялау – тамаша идея! Көптеген заттарды нақты ескерткіштермен байланыстыру қиын болса да, мұндай дереккөзді археологтардың білуі өте маңызды» десе, оның ойын РҒА Археология институтының зерттеушісі Е.А. Миклашевич қолдайды: «Бұл керемет альбом, онда өте көп қызықты материалдар бар. Егер Антропология және этнография музейі оны жариялайтын болса, бұл көптеген сібірлік археологтар үшін үлкен қуаныш әрі шынайы сенсация болар еді. Іс жүзінде бұл альбомды көпшілік әлі білмейді. Минусин ойпаты археологиясына қатысты біздің әдебиеттерде ол туралы ешқандай мәліметтер жоқ» [Резван, 2016: 328].

РҒА Антропология және этнография музейінің Археология бөлімінің қызметкері С.В. Бельский РҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының архивінде көптеген қызықты құжаттар бар екенін анықтап, олардың ішінде коллекциялар мен коллекция жинаушылар туралы қолтаңбалары бар акварельдердің де сақталғандығын анықтады. Бұл материалдар Антропология және этнография музейінде сақтаулы тұрған аталмыш альбом бейнелерімен сәйкес келеді.

2021 жылы Антропология және этнография музейі Археология бөлімінің қызметкерлері архивтік материалдарды сұрыптау кезінде жаңа деректердің табылғанын және бұл материалдарды В.В. Радловтың мұрасына жатқызуға болатынын жазды [Ежегодная научная конференция, 2022: 61]. Сондай-ақ Радловтың Императорлық археологиялық комиссияға жолдаған есептерінде де маңызды мәліметтер мен суреттер қамтылған [Резван, 2016: 231].

Императорлық археологиялық комиссия – Ресейдегі алғашқы мемлекеттік археологиялық мекеме. Бұл комиссия Ресей археологиясының ғылым ретінде қалыптасуына, мәдени мұра нысандарын қалпына келтірудің теориясы мен тәжірибесінің дамуына, сондай-ақ XIX-XX ғасыр басындағы мәдени ескерткіштерді қорғау шараларының қалыптасуына маңызды үлес қосқан.

Албомның тарихы В.В. Радловтың археология саласындағы алғашқы дербес зерттеулерінен бастау алады. 1861 жылдың қыркүйегінде В.В. Радлов Барнаул маңында француз ғалымы доктор Г. Менье мен барон Л. де Эйхталь басқарған экспедиция жүргізген бірнеше обаларды қазу жұмыстарына қатысты. Қазба жұмыстары аяқталған соң, В.В. Радлов Императорлық археологиялық комиссияға табылған заттардың суреттерімен бірге зерттеу туралы қысқаша баяндама жолдады. Дәл осы кезеңде ол түркі халықтарының тарихын, этнографиясын, археологиясын және тіл білімін өзара байланыста зерттеу қажеттігіне көз жеткізіп, Алтайда кешенді зерттеу әдісін алғашқылардың бірі болып енгізді.

Археологиялық комиссиямен байланыс орнатқан В.В. Радлов 1862 жылдан бастап Құлынды даласындағы Боровой Форпост ауылына жақын жерде орналасқан екі ортағасырлық обаны, Ертістің сол жағалауындағы бір обаны, Терсакап пикетіне жақын екі обаны және Қарқара өзенінің аңғарындағы бір обаны зерттеді. В.В. Радлов қазақ Алтайы өлкесіндегі зерттеулерімен қоса, қазіргі Қазақстан Республикасының шекарасы маңындағы аймақтарда да зерттеулер жүргізді. Атап айтқанда, *Семей (бұрынғы Семипалатинск) маңындағы обалар, Қарқара өзенінің бойы, Алматы қаласының (бұрынғы Верный бекінісі) маңы, Қапал (бұрынғы Алматы облысындағы Ақсу ауылы) мен Аягөз арасындағы аңғарлар*.

Ғалымның қазақ жерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары жайлы есептерінде мынадай жазбалар бар: «Қапал маңында зерттелген 22 обаның тек біреуі ғана «тоналмаған», ал қалғандарында шашырап жатқан адам сүйектері табылған. Бір баланың бейітінен төрт аяқты жануар пішініндегі алтын қапсырма табылып, оның киім әшекейі болғаны анықталған. Сергиополь маңындағы 14 обаның қазбалары олардың да бұрын тонауға ұшырағанын көрсетті. Тек екеуінен ғана

қарапайым әдіспен жасалған саз балшық ыдыстарының сынықтары табылған [Императорская археологическая комиссия, 2019: 835-836].

Радловтың қазақ жеріндегі келесі зерттеулері 1866 жылы қазіргі *Шығыс Қазақстан* даласында жүргізілді. Ол *Ертіс өзені, Сарыөзек көлі, Көкпекті* (қазіргі ШҚО, Көкпекті ауылы) маңындағы обаларды қазды [Резван, 2016]. Сонымен бірге В.В. Радлов Павлодар қаласы мен Семей өңірінде бірнеше шағын «төбелерді» қазып, зертеу жүргізді. Павлодар маңындағы обаларда қайтыс болғандар ат әбзелдерімен, жылқыларымен қоса жерленген. Семейдегі бір жерлеу орнынан батысқа қарата арқасымен жатқызылған адамның қаңқасы табылды, оның мойнында табиғи тастардан жасалған моншақтар, көкірегінде қытай иероглифтері жазылған мыс айна болған. Аяқ тұсында тұмсығы бар темір қазан орналасқан. Бұл жерлеу ортағасырлық кезеңге жатады [Императорская археологическая комиссия, 2019: 838-840].

Е.А. Резванның айтуынша, В.В. Радлов жүргізген ауқымды археологиялық зерттеулер нәтижесінде афанасьев, андронов, қарасұқ және басқа да мәдениеттердің ескерткіштері, сондай-ақ сақ дәуірінің жерлеу орындары зерттелді. Музей қорлары осы аймақтардан табылған заттық кешендермен толықтырылды [Резван, 2016: 231].

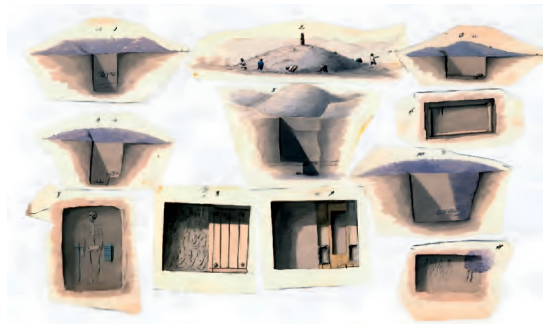
Алтайда болған жылдары Радлов жүзден астам ескерткіш бойынша археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Радловтың ең маңызды жетістіктерінің бірі – Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігіндегі археологиялық ескерткіштердің алғашқы кезеңдемесін жасауы. Бұл археологиялық жұмыстардың нәтижелері «Радлов альбомы» парақтарының едәуір бөлігін құрады.

Қазіргі таңда Мәскеудегі Мемлекеттік тарих музейінде 1862 жылы В.В. Радлов жүргізген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған *36 жәдігер* және 1866 жылғы қазба жұмыстары кезінде табылған *16 зат* сақтаулы. Жәдігерлердің көп бөлігі, өкінішке орай, жоғалып кеткен. Сонымен қатар, Санкт-Петербургтегі РГА Материалдық мәдениет тарихы институтының фотомұрағатында қазіргі таңда жоғалған артефактілердің *5 фотосуреті* сақталған [Резван, 2024].

Археологиялық қазбалардың нәтижелері бүгінде Мемлекеттік Эрмитаж, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Алтай өлкесінің архивтік қорларын сақтау орталығы, РГА Сібір бөлімшесінің Археология және этнография институты, Алтай Республикасы Ұлттық музейі сияқты мекемелерде сақталып, зерттелуде. Ең маңыздысы, Радлов алғаш белгілеген жерлерде бүгінгі күнге дейін археологиялық жұмыстар белсенді түрде жалғасуда. Сондай-ақ альбомда ұсынылған бейнелердің көпшілігі Радловтың күнделік жазбаларымен сәйкес келеді. Ғалымның Берелде жүргізген археологиялық қазбаларының нәтижесінде табылған ерекше жәдігерлердің Санкт-Петербургтегі Мемлекеттік Эрмитажда сақтаулы екені белгілі.

Берел даласында В.В. Радлов 7 обада зерттеу жүргізген. Негізгі обаның диаметрі 28 метр, биіктігі 5 метр болған. Тастан тұрғызылған жер бетіндегі құрылыстың астында тоң басқан топырақпен, құммен және ірі тастармен толтырылған алып шұңқыр орналасқан. Шұңқыр түбіне бір жағы мұқият жонылған тақтайлармен, екінші жағы қайыңтозбен жабылған ағаш қабырғалы құрылым қойылған. Оның ішінде әр қатарда төртеуден, барлығы 16 жылқы жатқызылған. Жылқылардың үстінде ағаштан және қайыңтоздан жасалған әшекейлер мен нәзік өрнекті алтын жапсырмалар болған [Императорская Археологическая Комиссия, 2009: 598].

Берел обаларының жалпы көрінісі (оба үйінділері, жерлеу құралдары) «Радлов альбомы» парақтарының бірінде төмендегіше бейнеленген (4-сур.):

Сур. 4. Шығыс Қазақстанның Катон-Қарағай аймағы. Берел обалары: обаның жалпы көрінісі. «Радлов альбомы» парақтарының бірі. 46,0 × 33,0 см. Қарындаш, акварель, аппликация. 1861 – 1918. [РГА АЭМ (Кунсткамера). № 5041-37]

Альбомдағы Берел обасы бойынша бейнелердің шынайы көрінісі археологиялық қазбалар мен ғылыми зерттеулер нәтижесінде айқындалғаны белгілі. Бұл обаға қатысты археологиялық зерттеулерді белгілі қазақстандық археолог-ғалым З. Самашев бастаған археологтар тобы жалғастырып, көптеген маңызы зор табыстарға жетті. Қазба жұмыстары барысында Берелдің бай тарихи-мәдени мұрасы жан-жақты ашылып, ежелгі сақ мәдениетінің ерекшеліктері мен тұрмыс-салтына қатысты құнды деректер анықталды. Қазіргі таңда Берелде бұл тарихи ескерткіштерді сақтап, насихаттау мақсатында ашық музей құрылып, көпшілік назарына ұсынылды. Музейде обадан табылған археологиялық жәдігерлер мен Радлов альбомындағы бейнелер бірлесіп, көркем түрде экспозицияланған. Бұл келушілерге ежелгі дәуірдің шынайы көрінісін сезінуге мүмкіндік береді.

Альбомдағы Берел обасының суреттері мен археологиялық деректер музейлерде толыққанды экспозиция құруға мүмкіндік береді. Экспозицияда обадан табылған жәдігерлерді, соның ішінде әшекей бұйымдар, қару-жарақтар, тұрмыстық заттар мен киімдер сияқты тарихи маңызы зор материалдарды да көрерменге ұсынуға болады. Сонымен қатар «Радлов альбомындағы» бейнелер арқылы экспозицияға тарихи және мәдени контекст беріледі. Мұндай кешенді көрме келушілерге Берел мәдениетінің ерекшеліктерін жан-жақты таныстырып, оның сақ дәуіріндегі рөлін тереңірек түсінуге жағдай жасайды. Мұндай экспозициялар интерактивті элементтермен толықтырылып, заманауи технологиялар көмегімен жаңғыртылатын болса, музейдің мәдени, ғылыми және білім беру әлеуетін айтарлықтай арттыруға болар еді.

«Радлов альбомындағы» бейнелерді *атрибуциялау* – тарихи-мәдени мұраларды ғылыми тұрғыда дұрыс тануға мүмкіндік беретін, зерттеудің негізгі және аса маңызды бөлігі. Бұл үдеріс нәтижесінде артефактілер мен бейнелердің тарихи құндылығы айқындалып, оларды музейлік және ғылыми айналымға дәл әрі жүйелі түрде енгізуге жол ашылады.

Кимеева Т.И. «Методика атрибуции музейных предметов и возможности внутримuseumной трансляции ее результатов» атты мақаласында музейлік атрибуцияға деген көзқарас әлі күнге дейін көбіне қор жұмысының қолданбалы формаларымен шектелетінін атап өтеді. Оның пікірінше, есепке алу және қор құжаттамаларын сипаттау барысында музейлік заттарды тереңінен зерттеуге жеткілікті назар аударылмай келеді. Шын мәнінде, атрибуция – музейлік нысанның барлық қасиеттерін жан-жақты ашу арқылы толық сипаттама беру үдерісі. Мұнда заттың атауы, жасалған материалы, конструктивтік элементтері, жасалу, безендірілу техникасы, қолданылған, музейге түскен уақыты мен функционалдық мақсаты секілді негізгі белгілері анықталып, оның мазмұны көпқырлы түрде зерделенеді [Кимеева, 2019: 136].

Атрибуция музейлік маңызы бар заттарды іріктеу барысында оларды жинақтаушылар басшылыққа алған жалпы өлшемдер негізінде жүзеге асырылады. Бұл өлшемдерге мыналар жатады: аттрактивтілік, экспрессивтілік, ақпараттылық, репрезентативтілік және ассоциативтілік.

Аттрактивтілік – музей затының көрермен назарын өзіне аударта алу қасиеті.

Экспрессивтілік – музейлік нысанның эмоциялық әсер тудыра алу мүмкіндігі.

Ақпараттылық – музейлік заттың дерек көзі ретінде қызмет ете алу қабілеті.

Репрезентативтілік – тарихи немесе әлеуметтік-мәдени құбылыстарды жан-жақты бейнелеп, соларға ұқсас басқа да нысандар жиынтығын көрсету әлеуеті.

Ассоциативтілік – белгілі бір идеялар мен ұғымдармен байланысты ассоциациялар тудыра алу қабілеті. Бұл қасиет музейлік экспозицияда затты әсерлі әрі мағыналы пайдалануға мүмкіндік береді.

Соңғы уақытта музейтанушылар музейлік заттардың басқа да маңызды сипаттарын бөліп көрсетуге ұмтылуда. Солардың бірі – *коммуникативтілік* өлшемі. Бұл – музейлік заттың өзге нысандармен мағыналық байланыс орнату, мазмұнын толықтыру, түсіндіру және адамға ой мен сезім арқылы әсер ету әлеуеті [Музейное дело, 2010: 125–126].

Музейлік заттарды зерттеу барысында атрибутивтік белгілерді талдау олардың мазмұнын тереңірек ашуға септеседі. Осы ретте *семиотикалық* тәсілді қолдану тиімді саналады. Бұл тәсіл музейлік нысандарды таңба (белгі) ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, мұндай заттар қазақтардың дәстүрлі мәдениеті туралы жинақталған ақпарат көзіне айналады.

Таңба – өзге бір нәрсені білдіретін белгі екені белгілі. Осы тұрғыда музейлік таңба семиотикалық аспектіде бірнеше негізгі құрамдас бөліктен тұрады: *материалдық негізі* – заттың өзі, яғни материалдық мәдениеттің бір бөлігі ретінде ақпарат жеткізу құралы; *денотат* – таңбаның мазмұндық жағы; *десигнат* – таңбаның беретін ақпараты және *интерпретанта* – пайымдау немесе түсіндіру үдерісі. Бұл компоненттердің бірлігі музейлік заттың таңбалылық қасиетін, яғни «бір нәрсенің белгісі болу» сипатын айқындайды.

Музейлік зат – музей семиотикасын зерттеудегі негізгі ұғым. Оның ішкі құрылымы, қасиеттері мен функциялары тек зерттеу нысанының ерекшелігін ғана емес, сондай-ақ интерпретатормен (зерттеуші не көрермен) өзара әрекеттесу қағидаттарын да анықтайды. Бұл өз кезегінде музей кеңістігіндегі коммуникативтік үдерістерді семиотикалық тұрғыда зерделеуге мүмкіндік береді [Мишуrowsкая, 2011: 205].

«Радлов альбомындағы» бейнелерден туындаған музейлік затты семиотикалық әдіс тұрғысынан мағыналық мазмұны бар, жасанды түрде қалыптасқан, археологиялық әрі этнографиялық сипаттағы мәдени объект ретінде қарастыруға болады. Мұндай объект белгілі бір мәдени контексті жеткізуші әрі белгілер жүйесінің бір элементі болып есептеледі.

Музейлік затты *денотат* ретінде қабылдау – оның өмір сүру ортасынан іріктеліп алынуы сәтінде жоғарыда сипатталған өлшемдер (аттрактивтілік, информативтілік, экспрессивтілік, репрезентативтілік) негізінде жүзеге асады. Ал *десигнат* ретіндегі музейлік зат музей қорына қабылданған сәттен бастап, атрибуция үдерісі арқылы семантикалық мазмұнын аша түседі. Бұл жерде семиотикалық тәсілдің рөлі – заттан алынатын ақпаратты пайымдауға мүмкіндік беруінде.

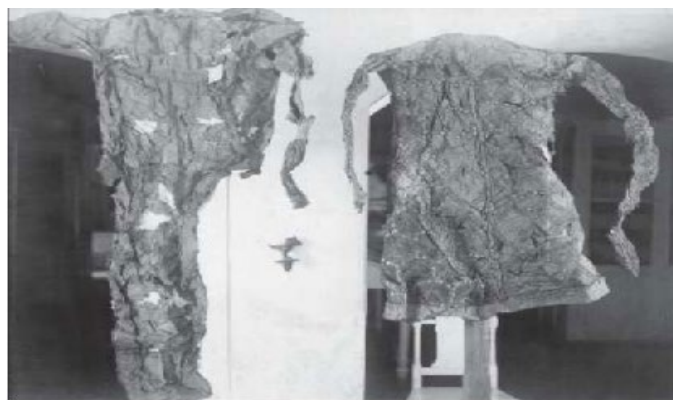
Музейлік затты таңба ретінде қарастырғанда, онда қамтылған ақпарат оның атауы, жасалған материалы, пішіні, жасалу және көркемделу техникасы, декор семантикасы сияқты аспектілер бойынша сипатталып, талданады. Осы талдау нәтижесінде алынған ақпаратты біртұтас семиотикалық мазмұнға біріктіру музейлік заттың тарихи-мәдени құндылығы мен түпнұсқалық ерекшелігін анықтауға жол ашады [Кимеева, 2019: 140]. Мысал ретінде «Радлов альбомындағы» шапан бейнесін (5-сур.) қарастырайық.

Сур. 5. «Радлов альбомы» парақтарының бірі. 46,0 × 33,0 см. Қарындаш, акварель, аппликация. 1861 – 1918. [РГА АЭМ (Кунсткамера). № 5041-1/19]

«Радлов альбомында» бұл суреттің астында: «*Ust-Koksinsky district of the Altai Republic, Russia. Caftan (robe) from Katanda*» деген жазба берілген. Мұндағы «*caftan*» сөзі қазақ мәдени контекстінде «шапан» ұғымына балама ретінде қабылданып отыр.

Альбомдағы осы шапан бейнесі Императорлық археологиялық комиссия құжаттарында да кездеседі (6-сур.). Онда бұл бұйым В.В. Радловтың 1865 жылғы археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған *шапан (халат) қалдықтары* ретінде сипатталады: «*Большой Катандинский курган. Остатки халатов. Раскопки В.В. Радлова 1865 г. (ФА, Q 441/38)*» [Императорская Археологическая Комиссия, 2009: 598].

Сур. 6. Үлкен Қатанды обасы. Халаттардың қалдықтары. В.В. Радловтың 1865 жылғы қазба жұмыстары [ФА, Q 441/38]

«Радлов альбомы» парақтарының бірінде бейнеленген шапанның атрибутивтік белгілерін семиотикалық тәсіл арқылы талдау.

Денотат деңгейі (нақты зат ретіндегі мағынасы). Шапан – қазақ халқының дәстүрлі сырт киімі. Кең, ұзын, жеңді болып келеді, көбінесе жүннен немесе мақтадан дайындалып, сырты барқыт, пүліш, шұғадан тігіледі және ішіне астар салынып, сәндік мақсатта кестеленеді. «Шапан – матадан астарланып, кейде арасына қой мен түйенің жүні салынып, сырып тігілетін сырт киім түрі. Шапан жібек, баршын, күдері, мақпал, шағи, барқыт, шибарқыт, пүліш, шұға сияқты маталардан тігіледі. Қазақы ортада шапанды көбінесе ерлер, ішінара әйелдер мен балалар да киген.

Қазақы шапандардың пошымы мен пішімінде аймақтық ерекшеліктер бар. Атап айтқанда, Жетісу мен Оңтүстік өңірлерінің шапандарының етек-жеңдері ұзын келіп, әшекейлі болады. Сонымен қатар олар көбінесе сырмалы әрі жолақты болып келеді. Ал Сыр өңірі мен Батыс аймақтардың шапандары шалғайлы кең, жеңдері де ұзын келген қайырма жағалы болады. Орталық пен Шығыс өңір шапандарының басты ерекшелігі сирек қабылған, сырусыз болады. Олардың да етек-жеңдері кең әрі ұзын келіп, жағалары шолақ оймалы, кейде түймелі жағалысы да болады» [Қазақтың этнографиялық..., 2017: 633-634].

Десигнат деңгейі (таңбаның білдіретін ұғымы немесе мәні). Шапан – тек тұрмыстық киім емес, сонымен қатар адамның жас ерекшелігін, әлеуметтік мәртебесін және дәстүрлік салттарды бейнелейтін мәдени таңба. «Радлов альбомындағы» шапан бейнесі өз дәуіріндегі қазақ тұрмысының, әлеуметтік жіктелудің және сән үлгісінің көрінісі ретінде қабылданады. Оны музейлік экспонат ретінде қарастырған кезде, нақты бір тарихи-мәдени кеңістікте қолданылған мәдени кодты ашуға болады.

Альбомда шапан Қазақстан мен Ресей шекарасына жақын орналасқан аумаққа тән деп көрсетілген. Бұл аумақ Орталық және Шығыс Қазақстан өңірлерімен мәдени-этнографиялық жағынан жақын, сондықтан шапанның пішімі мен көркемдік белгілері жоғарыда аталған сипаттамаларға сәйкес келеді. Атап айтқанда, сирек қабылған, сырусыз, кең әрі ұзын етек-жеңді, шолақ оймалы жағалы шапан үлгісі – дәл осы өңірге тән ерекшелік. Бұл белгілер Радлов альбомындағы бейнеде нақты көрініс тапқан.

Осы деректерге сүйене отырып, аталған шапан XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ Алтайы өңірін мекендеген қазақтарға тән үлгі болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. В.В. Радловтың Алтайға жасаған этнографиялық экспедициясы барысында жергілікті қазақтардың киім кию дәстүрлері мен тұрмыс-салты дәлдікпен қағаз бетіне түсірілгені белгілі. Демек, альбомдағы шапан бейнесін нақты бір заттың этнографиялық көшірмесі ретінде қарастыруға болады.

Музейлік тұрғыдан бұл бейне – заттық мәдениеттің көрнекті үлгісі. Ол белгілі бір тарихи кеңістікте қолданылған, әлеуметтік және символдық мағынасы бар киім ретінде музейлік нысанның жоғары этнографиялық құндылығын көрсетеді. Шапан арқылы дәуір шындығы, аймақтық ерекшелік, тұрмыс салты мен эстетикалық таным көрініс табады. Сонымен қатар, бұл бейне қазақтардың материалдық мәдениетіне тән қолөнер техникасын, көркемдік талғамын және киімнің әлеуметтік қызметін де айқын сипаттайды.

Символдық мәні. Шапан – тек киім ғана емес, құрмет пен мәртебе белгісі. Қазақта «Шапан жабу» дәстүрі құрмет көрсету, жоғары мәртебе беру белгісі ретінде қолданылған. Сондықтан бұл заттың символдық мәні қоғамдық қарым-қатынасты, дәстүрлік салтты, әлеуметтік танымды сипаттайды. «Дәстүрлі қазақы ортада шапан кәделі киім саналып, белгілі бір жосын-жоралғыларды атқаруда маңызды рөл атқарды. Көнеден бастау алатын сыйлы адамдарға, қонаққа, балуанға, ел басқарған адамдардың халыққа жасаған қызметі үшін қымбат әрі қадірлі сый ретінде «иығына шапан жабу» салты күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді» [Қазақтың этнографиялық..., 2017: 635]. Сонымен бірге, шапан қонақжайлылық пен рухани ілтипат белгісі. Қазақтың үйіне арнайы келген қадірлі қонағын шапан жауып шығарып салуы – қонақ күту мәдениетінің көрінісі. Ел арасындағы бейбітшілік келісімдерін бекіту мақсатында шапан жабу рәсімі болған. Бұл – кешірім мен ымыраға келудің белгісі.

Шапанның оның көркемдік-эстетикалық келбеті, дәстүрлі формасы мен көзге бірден түсетін ерекшеліктері оның аттрактивтілік (тартымдылық белгілері) белгілерін анықтайды. Яғни, түрлі-түсті маталардан тігілетіндігі, қымбат маталар мен сәндік элементтердің (барқыт, зер, алтын жіп) қолданылуы, пішінінің әсерлілігі (кең етек, ұзын жең, ою-өрнек), өз заманындағы сән мен эстетикаға сай көркемдігі.

Шапан қазақ халқының жоғары эстетикалық талғамын, ақпараттық мазмұны арқылы қазақтың қонақжайлылығы мен мәрттігін, салт-дәстүрін еске түсіріп, музейге келушіге, оның эмоциясына әсер етіп, танданыс, мақтаныш, құрмет сияқты сезімдерді тудыра алады. Яғни осындай экспрессивтілік белгілер альбомдағы шапан бейнесін атрибуциялауға негіз бола отырып, көрерменге қазақ мәдениетінің ішкі мазмұнын сезінуге мүмкіндік береді.

Шапанның *репрезентативтілік* белгілері мынадан көрінеді:

«Радлов альбомындағы» шапанды ұзын, кең, жеңі мол, жағасы шолақ оймалы болып келетін конструкциялық ерекшеліктеріне сәйкес Қазақстан мен Ресей шекарасындағы алтай қазақтарының ұлттық киімі ретінде қарайтын болсақ, онда бұл шапан *өңірлік киім үлгісі* ретінде сипатталады.

Суреттегі шапанның стилі, тігіс техникасы, матасы мен формасы арқылы оны XIX ғасырдың киім дәстүріне тән үлгі ретінде тануға болады. Бұл – музейлік экспонат ретінде оның тарихи кезеңін нақтылауға көмектеседі.

Радлов альбомындағы шапан қазақ халқының дәстүрлі киімінің типтік үлгісі ретінде этнографиялық топтар мен уақыт кезеңдеріндегі ортақ белгілерді жинақтап береді, яғни тек жеке зат емес, тұтас бір мәдениеттің белгісі ретінде репрезентативтік сипатқа ие.

Сонымен, «Радлов альбомындағы» шапан бейнесі – музейлік экспонат ретінде семиотикалық тұрғыдан толық талдауға келетін, мәдени, тарихи, көркем, символдық және әлеуметтік ақпаратты бойына сіңірген нысан. Мұндай талдау әдісі музейлік затты тереңірек түсінуге, оның мәндік қабаттарын ашуға көмектеседі және экспозициялық-семиотикалық тәсілдерді тиімді қолдануға жол ашады.

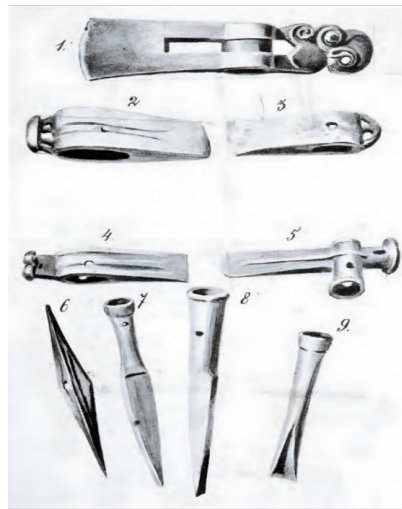
Альбомдағы бейнелер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымын бейнелейтін көптеген құнды деректер болып табылады. Солардың бірі – *қару-жарақ үлгілері*. Бұл бейнелер тек әскери құралдар ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының материалдық мәдениетінің, жауынгерлік рухының және эстетикалық талғамының көрінісі ретінде қарастырылуы тиіс.

«Радлов альбомы» парақтарының бірінде қазақтың шабу қаруына жататын басы балға пішіндес айбалтаға ұқсас қару-жарақ түрі және түйреу қаруына жататын найза ұштарының сызбалық бейнелері берілген. Бұл заттар – қазақтың батырлар институтының, көшпелі өмір салтының және қорғаныс мәдениетінің көрінісі.

Энциклопедиялық еңбектерде ертедегі қазақтардың негізгі деген төрт шабу қаруы болған. Олардың ішінде балтаның жарақаттау қабілеті мен пішіні жағынан айтарлықтай ерекшелігі бар. «Жүзі ай пішіндес әрі енді болып келетін балтаны қазақтар «айбалта» деп атаған. Жүзі сына тәріздес болып келетін қару «шақан» деп аталған. Бірақ қазақ батырлары соғыста балтаның төртінші түрі – жарты айбалтаны көп қолданған. Кәдімгі балта, айбалта мен шақанның қасиеттерін біріктіру арқылы жасалған айбалтаның басы балға пішіндес болады» [Қозыбаев, 1994] делінген.

Альбом парақтарының бірінде бейнеленген төмендегі суреттегі қару-жарақ үлгілеріне назар аударатын болсақ, жоғарыда айтылған балға пішіндес айбалта бейнелерін көруге болады. Қару-жарақ зерттеушісі Қ. Ахметжан бұл жөнінде былай жазады: «Археологиялық материалдар, бейнелеу өнері деректері көшпелілер балталарының негізгі түрлері б.з. дейінгі YII-III ғғ. қалыптаса бастағанын дәлелдейді. Археологиялық, жазба және иконографиялық материалдарға сүйенсек, сақ жауынгерлері басы жарты ай формалы айбалта, екі басты балта – *сагарис* және басы қайла түріндегі тескіш қару түрі – *шақан* қолданған. Шақанның Еуразия даласында пайда болу уақыты – б.з.дейінгі II мыңжылдықтың аяғы. Сақтар шақанның шүйделерін кейде жануарлардың тотемдік бейнелерімен көркемдеген» [Ахметжан, 2006: 26]. Қ. Ахметжан «Жараған темір кигендер» атты кітабында басының формасына қарай айбалталардың негізгі төрт түрін көрсетеді. Солардың бірі жалманы жіңішке сына тәрізді жасалған айбалталар. Бұл балта түрі жарақатты жару арқылы салады [Ахметжан, 1996: 82].

Жоғарыда келтірілген сипаттамалар «Радлов альбомы» парағында бейнеленген айбалталардың пішіндерімен ұқсас болып келеді (7-сур.). Сонымен қатар суретте найза ұштарының бейнелері де көрініс тапқан. Бұл бейнелер қазақ жауынгерлерінің найзаларына тән жебе пішіндерін еске салады. Оған дәлел ретінде мынадай пікірлерді келтіруге болады: «Сауыт бұзуға арналған найза, сүңгілердің жебесі үшкір, жіңішке жасалып, бірнеше қырлы болады» [Ахметжан, 1996: 67].

Сур. 7. «Радлов альбомы» парақтарының бірі. 46,0 × 33,0 см. Қарындаш, акварель, аппликация. 1861–1918. [РГА АЭМ (Кунсткамера). № 5041-67]

Еуразияның көшпелі халықтарының археологиясы, этномәдени тарихы және тарихи қару-жарақтану салаларының маманы, ресейлік тарихшы, профессор Ю.С. Худяковтің «Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии» еңбегінде Катанды қорымынан табылған найза ұштарының ромб және линза тәрізді болып келетіні айтылған: «Ұзартылған ромб тәрізді найза ұштары б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында кеңінен қолданылған. Дегенмен Бірінші қағанат дәуірінің ескерткіштерінен мұндай үлгілер әлі табылған жоқ. Катандыдан табылған белгілі нұсқалардың мерзімі б.з.д. VII ғасырдан ерте емес. Оларға ұқсас пішіндегі қарулар IX-X ғасырларда да қолданыста болған» [Худяков, 1986: 156-157].

Ю.С. Худяковтың найза жебелері туралы сипаттамалары В.В. Радловтың альбомында бейнеленген қазба жұмыстары барысында табылған найза жебелерін еске түсіреді (5-сур.). Бұл ойды В.В. Радловтың археологиялық есептері бойынша жазылған Императорлық археологиялық комиссияның жазбалары дәлелдей түседі: «Қатанды маңында Радлов екі зиратты зерттеді. Біріншісінде ол ең елеулі жәдігерлер ретінде мыналарды атап өтті: қалың шұғадан тігілген шалбар мен жұқа киізден жасалған шұлықпен оралған жылқының жерлеуі; шіріп кеткен бас киім киген әйелдің зираты, онда мыс әшекейлер, сырғалар, күміс жүзік, ұршық тасынан жасалған дөңгелек тас және қайрақ тас, сондай-ақ ер адамның бір бейітінен темір және сүйек *жебе ұштары*, пышақ, найза және садақтың сынықтары табылған.

Екінші зиратта жылқы сүйектері, темірден ширатылып жасалған ауыздықтар мен шығыршықтар, бір жұп үзеңгі мен белдік таспасы, адамның сүйектері табылған, қасында тұзу қылыш пен үш қырлы темір және сүйек *жебелер* болған, ал бас жағына тұтқасы бар күміс құты қойылған. Қабір шұңқырларының құрылымына қарағанда, бұлар шамамен VIII–IX ғасырларға жататын көне түріктердің жерлеу рәсімдері» [Императорская археологическая комиссия, 2019: 836-837].

В.В. Радловтың 1894 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Сибирские древности» деп аталатын кітабының 1-томында мыс және темір пышақтар, қанжар, шоқпар, найза ұштарының, сондай-ақ балға, шапқы, тас қайрақтардың сипаттамалары кеңірек берілген [Радлов, 1894: URL].

Аталған қару-жарақ бейнелерін ғылыми тұрғыда атрибуциялау оларды тарихи-мәдени контексте дұрыс тану үшін аса маңызды болып табылады. Атрибуциялау барысында мынадай тәсілдер қолдануға болады:

- Радлов альбомындағы бейнелерді сол дәуірдегі археологиялық табылымдармен, музей қорларындағы нақты экспонаттармен және басқа этнографиялық альбомдармен салыстыра отырып, этнографиялық топтамалардағы заттармен сәйкестік іздеу;

- қару-жарақ бейнесінің жасалу техникасы мен құрылымдық ерекшеліктері арқылы оның жасалған уақыты мен қолданылған материалы жөнінде тұжырым жасау.

Бұл ретте XIX ғасырдағы жазба деректер, саяхатшылардың күнделіктері, жергілікті шеберлер туралы мәліметтер қару-жарақ үлгілері мен олардың таралу аясын нақтылауға көмектеседі. Осы атрибуциялық жұмыстар арқылы «Радлов альбомындағы» қару-жарақ бейнелері тек бейнелеу

нысаны ғана емес, қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің ажырамас бөлігі екенін айқын көрсетуге болады.

РГА Материалдық мәдениет тарихы институтының архивінде альбомға қатысты көптеген маңызды құжаттар сақталған. Олардың ішінде акварельдер мен қолтаңбалар бар, сондай-ақ коллекциялар мен жинаушылар туралы мәліметтер көрсетілген. Бұл деректер Кунсткамерада сақталған альбомдағы мәліметтермен сәйкес келеді. Маңызды ақпараттар, сондай-ақ, Радловтың Императорлық археологиялық комиссияға жолдаған есептерінде де кездеседі. Мәселен, Императорлық археологиялық комиссия жылнамасында В.В. Радловтың 1865 жылы Үлкен Қатанды обаларын қазғаны туралы мәліметтер бар. Қазақ Алтайының ежелгі тайпаларына тиесілі өнер, киім және тұрмыстық заттардың ерекше жақсы сақталған үлгілері табылған Үлкен Қатанды обалары сол кезеңде Комиссия назарын өзіне ерекше аударған болатын [Императорская археологическая комиссия, 2019: 131].

В.В. Радлов 1877 жылы 31 шілде мен 18 тамыз аралығында Қазанда өткен Ресейдің IV археологиялық съезінің ұйымдастырылуына белсенді түрде қатысқан. Съезд барысында ол екі баяндама жасап қана қоймай, «Сібір обалары туралы» баяндамасын иллюстрациялармен толықтырды. Радловтың ұсынған материалдары съезд қатысушылары тарапынан зор қызығушылық тудырды.

Съезден кейін Археологиялық комиссия бұл материалдарды жариялау ісін өз жауапкершілігіне алды. Нәтижесінде, 1888–1902 жылдар аралығында «Ресей археологиясының материалдары» сериясы аясында «Сібірдің көне жәдігерлері» атты төрт альбом жарық көрді. Бұл басылымдар ғылыми айналымға археологиялық материалдардың ауқымды көлемін, соның ішінде жеке коллекциялардан алынған заттарды да енгізуге мүмкіндік берді.

Бүгінгі күнге дейін өз ғылыми құндылығын жоймаған бұл еңбектер түрлі мұрағаттық және баспа көздерінен алынған құнды деректермен толықтырылған. Санкт-Петербургтегі Антропология және этнография музейінде сақталған «Радлов альбомы» Қазанда өткен көрмеде ұсынылған және кейін «Сібірдің көне жәдігерлері» сериясында жарияланған түпнұсқа материалдардың бір бөлігін ғана емес, 1918 жылға дейін автор жинаған маңызды қосымша материалдарды да қамтығаны анық.

Альбом негізінде музейде «Радлов альбомындағы қазақ мәдениеті» атты *көрме* ұйымдастырып, альбомдағы суреттер арқылы қазақ халқының мәдениеті мен тұрмыс-салтын тарихи-этнографиялық тұрғыда таныстыруды және бейнелерді музейлік экспонатқа айналдыру жолдарын көрсетуді мақсат етіп қоюға болады.

Көрменің негізгі бөлімдері мен мазмұны төмендегіше болмақ:

- *«Радлов экспедициясы» бөлімі:* В.В. Радловтың өмірбаяны мен ғылыми сапарлары жөнінде мәлімет ұсынылады. Сонымен қатар экспедиция бағытын көрсететін карта мен тарихи материалдар қойылады.

- *«Археологиялық жәдігерлер» бөлімі:* қазба жұмыстары нәтижесінде табылған қыш құмыралар, қару-жарақтар, әшекей бұйымдардың суреттері мен түркі ескерткіштерінің (құлпытастар, балбал тастар) сызбалары көрсетіледі.

- *«Этнографиялық бейнелер: қазақ тұрмысы» бөлімі:* киіз үйдің ішкі көрінісі, жиһаздар, тұрмыстық заттар, дәстүрлі киімдер мен олардың сипаттамалары, музыкалық аспаптар, аңшылық пен еңбек құралдарының суреттері ұсынылады.

- *«Мәдениет айнасы: символика мен өрнек» бөлімі:* альбомдағы ою-өрнек үлгілері, олардың қазақ дүниетанымындағы орны, семантикалық мағынасы және қазіргі қолданысы жөніндегі материалдар қамтылады.

- *«Қазақ мәдени мұрасын сақтаудағы Радлов еңбегінің маңызы» бөлімі:* Радлов еңбектерінің негізінде жасалған заманауи реконструкциялар (дәстүрлі киім, үй жиһаздары, т.б.), сондай-ақ этнографтар мен қолөнершілердің жұмыстары таныстырылады.

Көрме аясында ғалым жүріп өткен бағыттар бойынша интерактивті карта, деректі фильмдер, бейнеинтервьюлер сияқты мультимедиялық материалдар ұсынуға болады. Сонымен қатар қазіргі суретшілердің Радлов сызбаларының негізінде жасаған иллюстрациялары қойылады. QR-кодтар арқылы альбом парақтарын цифрлық түрде көруге мүмкіндік беріледі. Мұндай көрме ғылым мен мәдениетті ұштастыра отырып, тарихи сананы қалыптастыруға және ұлттық мұраны тереңірек түсінуге зор үлес қосады.

Радлов альбомындағы бейнелерді ғылыми тұрғыда атрибуциялау – бұл тек өткеннің мәдени-тарихи деректерін тану әрекеті ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің үздіксіз даму үдерісіндегі маңызды қадам. Өткен заманның материалдық және рухани мәдени үлгілерін жүйелеп қана қоймай,

оларды қазіргі заман контекстінде қайта қарастыру мәденигенездің заманауи формасы ретінде сипатталады. Өйткені мәденигенез тек көне кезеңдердегі мәдениеттің пайда болуын ғана емес, оның кейінгі дәуірлердегі қайта жаңғыруы мен жаңаша интерпретациялануын да қамтиды. Бүгінгі атрибуциялау мен ғылыми түсіндіру арқылы өткен дәуір бейнелері жаңа өмірге ие болып, қазіргі қоғамның мәдени санасына еніп, қайта жанданады. Демек, Радлов альбомындағы бейнелер тек тарихи артефакт қана емес, мәдени жадының тірі тасымалдаушылары ретінде қызмет етеді. Оларды ғылыми айналымға енгізу, көрме арқылы көпшілікке ұсыну ұлттық мәдениетіміздің үздіксіз жаңаруына жол ашады.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижесінде В.В. Радловтың ғылыми экспедициялары барысында жүргізген археологиялық қазбалары негізінде қағазға түсірілген бейнелердің қазақ халқының мәдениетін, тұрмысын, салт-дәстүрі мен дүниетанымының айшықты көрінісі бола алатыны нақтыланды. Алайда Радлов сипаттаған артефактілердің қай археологиялық мәдениетке жататынын, бейнеленген заттардың қай дәуірге тиесілі екенін және олардың нақты қай өңірден табылғанын анықтау өзекті мәселе екендігі, ол үшін қазақстандық археологиялық есептер мен экспедициялық материалдарды кешенді түрде зерттеу қажеттігі анықталды.

Альбомдағы бейнелерге негізделген артефактілерді атрибуциялау арқылы олардың тізімін жасау және ғылыми каталогқа енгізу жұмыстары қолға алынуы тиіс. Сонымен қатар, альбомдағы барлық артефакті бейнелерін жоғары сапада сканерлеу өте маңызды. Альбомды дербес тарихи дереккөз ретінде жариялап, ғылыми айналымға енгізу зерттеушілер үшін Радлов материалдарына кеңінен қол жеткізуге жол ашып, бейнелердің біртіндеп атрибуциялануына мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында альбомдағы археологиялық бейнелерді ғылыми тұрғыдан атрибуциялау және оларды заманауи музейлік кеңістікте қолдану жолдарына баса назар аударылды. Атрибуциялау – артефактілердің дәуірін, мәдениетін және қолданылу аясын анықтауға мүмкіндік беретін кешенді ғылыми әдіс. Нәтижесінде артефактінің тарихи құндылығы артып, ғылыми айналымға еніп, мәдени мұра ретінде сақталуына жағдай жасалады.

Мақалада «Радлов альбомындағы» әрбір бейнені атрибуциялау арқылы олардың семантикалық және символдық мағыналары ашылып, археологиялық деректермен бірге музейлік экспозициялар құрудың әлеуеті айқындалды. Сонымен қатар, альбомның мәдени, ғылыми және семиотикалық маңызын айқындау мақсатында бейнелердің музей экспонатына айналу жолдары талданып, бұл үдеріс музейлік нысандардың мазмұнын тереңірек түсінуге, олардың мәндік-мағыналық қырларын ашуға ықпал ететіні көрсетілді.

Қорытынды. В.В. Радловтың 1861 жылғы Алтай сапары нәтижесінде жинақталған суретті альбомы – қазақ халқының XIX ғасырдағы материалдық және рухани мәдениетін бейнелейтін бірегей дереккөз. Альбомда қамтылған археологиялық, этнографиялық бейнелер қазіргі музей ісінде атрибуция және реконструкция жұмыстарына мол мүмкіндік береді. Бұл бейнелер тек көркем сурет қана емес, тарихи-мәдени ақпарат көзі ретінде де құнды.

Зерттеу барысында альбомдағы деректерді ғылыми айналымға енгізудің маңыздылығы, оларды нақты археологиялық артефактілермен сәйкестендіру жолдары қарастырылды. Атап айтқанда, альбомдағы археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған заттардың бейнелену ерекшеліктері, оларды заманауи музейлік экспозицияларға енгізу мүмкіндіктері талданды.

Мұндай материалдарды музейлік атрибуциялау мен заманауи технологиялар арқылы визуалды реконструкция жасау музейдің ғылыми-ағартушылық әлеуетін арттырып қана қоймай, қазақ халқының тарихы мен мәдени мұрасын кеңінен насихаттауға жол ашады. Сондықтан Радлов альбомын кеңірек зерттеу, оның мазмұнын музей ісіне бейімдеу болашақта тың ғылыми жобалар мен мәдени бастамаларға негіз болары анық.

Әдебиеттер

- Ахметжан, 1996 – *Ахметжан Қ.С.* Жараған темір кигендер. Алматы: Дәуір, 1996. 256 б.
- Ахметжан, 2006 – *Ахметжан Қ.С.* Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. Алматы: Алматыкітап, 2006. 215 б.
- Ежегодная научная конференция, 2022 – *Ежегодная научная конференция МАЭ РАН. Радловские чтения.* 24–25 января 2022 г. Тезисы. Санкт-Петербург, 2022. С. 61.
- Императорская Археологическая Комиссия, 2009 – *Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия /* Науч. ред.-сост. А. Е. Мусин. Под общ. ред. Е. Н. Носова. СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. 1192 с.
- Императорская археологическая комиссия, 2019 – *Императорская археологическая комиссия (1859–1917): история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформы.* Т. 1. СПб.: ИИМК РАН, 2019. 1616 с.

- Кимеева, 2019 – *Кимеева Т.И.* Методика атрибуции музейных предметов и возможности внутримuseumной трансляции ее результатов // Вестник КемГУКИ. 2019. № 48. С. 134-142.
- Король, 2008 – *Король Г.Г.* Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. М.-Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. 332 с.
- Қазақтың этнографиялық, 2017 – *Қазақтың* этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. 5-том. 635 б.
- Қозыбаев, 1994 – *Қозыбаев М.* Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.
- Мишуrowsкая, 2011 – *Мишуrowsкая О.С.* Семиотический анализ знаковой специфики музейного предмета // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Языкознание и литературоведение. 2011. С. 205-211.
- Музейное дело, 2010 – *Музейное дело* России. 3-е изд., испр. и доп. / Отв. ред. М.Е. Каулен. М.: ВК, 2010. 676 с.
- Петрученко, 1914 – *Петрученко О.* Латинско-русский словарь. Москва: тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. 810 с.
- Радлов, 1894 – *Радлов В.В.* Сибирские древности. Т. 1. Санкт-Петербург, 1894. URL: <https://elbib.tomsk.ru/purl/1-33731/> (Қараған күні: 22.05.2025).
- Резван, 2016 – *Резван Е.* Туркестан. Мой мир ислама: I. СПб.: КМБХ, 2016. 328 с.
- Худяков, 1986 – *Худяков Ю.С.* Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 268 с.
- Rezvan, 2024 – *Rezvan E.* Radloff's Archaeological Album from the Kunstkamera Collection in St. Petersburg // *Manuscripta Orientalia*. 2024. № 30/2. Pp. 69-79.

References

- Akhmetzhan, 1996 – *Akhmetzhan Q.S.* Zharagan temir kigender [Those Armored in Iron]. Almaty: Dauir, 1996. 256 p. [in Kazakh]
- Akhmetzhan, 2006 – *Akhmetzhan Q.S.* Qazaqhtyn dasturli qaru-zharagynyn etnografiyası [Ethnography of Kazakh Traditional Weapons]. Almaty: Almatykitap, 2006. 215 p. [in Kazakh]
- Ezhegodnaya nauchnaya konferentsiya, 2022 – *Ezhegodnaya* nauchnaya konferentsiya MAE RAN. *Radlovskie chteniya* [Annual Scientific Conference of the MAE RAS. Radlov Readings]. 2022. 24-25 yanvarya 2022 g. Tezisy. Sankt-Peterburg. P. 61. [in Russian]
- Imperatorskaya Arheologicheskaya Komissiya, 2009 – *Imperatorskaya* Arheologicheskaya Komissiya (1859-1917): K 150-letiyu so dnya osnovaniya. U istokov otechestvennoi arheologii I ohrany kulturnogo naslediya. Nauch. red.-sost. A.E. Musin. Pod obshei red. E.N. Nosova [Imperial Archaeological Commission (1859–1917): On the 150th Anniversary of Its Foundation. At the Origins of Russian Archaeology and Cultural Heritage Protection / Academic editor and compiler: A.E. Musin. General editor: E.N. Nosov]. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin. 2009 P. 598 [in Russian]
- Imperatorskaya arheologicheskaya komissiya, 2019 – *Imperatorskaya* arheologicheskaya komissiya (1859-1917): istoriya pervogo gosudarstvennogo uchrezhdeniya rossiskoi arheologii ot osnovaniya do reformy [Imperial Archaeological Commission (1859–1917): The History of the First State Institution of Russian Archaeology from Its Foundation to the Reform]. 2019. T. 1 SPb.: IIMK RAN. 888 (1616) p. [in Russian]
- Kimeeva, 2019 – *Kimeeva T.I.* Metodika atributsii muzeinykh predmetov i vozmozhnosti vnutrimuzeinoi translyatsii eyo rezultatov [Methodology of Attribution of Museum Objects and the Possibilities of Intra-Museum Dissemination of Its Results]. *Vestnik KemGUKI*. 2019. № 48. P. 140 [in Russian].
- Korol, 2008 – *Korol G.G.* Iskustvo srednevekovykh kochevnikov Evrazii. Ocherki [The Art of the Medieval Nomads of Eurasia. Essays]. M.-Kemerovo: Kuzbassvuzdat, 2008. 332 p. [in Russian]
- Qazaqtyn etnografiyalık, 2017 – *Qazaqtyn* etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Entsiklopediya [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms. Encyclopedia]. Almaty: Alem Damu Integratsiya, 2017. 5-tom. 635 p. [in Kazakh]
- Qozybaev, 1994 – *Qozybaev M.* Zhaudy shaptyym tu bailap [Upon the foe I did charge, the banner aloft I bore]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 192 p. [in Kazakh]
- Mishurovskaya, 2011 – *Mishurovskaya O.S.* Semioticheskii analiz znakovoi spetsifiki muzeinogo predmeta [Semiotic Analysis of the Sign Specificity of a Museum Object]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina*. Yazykoznanie I literaturavedenie, 2011. P. 205. [in Russian]
- Muzeinoe delo, 2010 – *Muzeinoe delo* Rossii. 3-e izd., ispr. i dop. Otв. red. M.E. Kaulen [Museum Studies in Russia. 3rd edition, revised and enlarged. Editor-in-chief M. E. Kaulen]. Moskva: VK, 2010. 676 p. [in Russian]
- Petruchenko, 1914 – *Petruchenko O.* Latinsko-russkii slovar [Latin–Russian Dictionary]. Moskva: tip. G. Lissnera I D. Sobko, 2014. 810 p. [in Russian]
- Radlov, 1894 – *Radlov V.V.* Sibirskie drevnosti [Siberian Antiquities]. Tom 1. Sankt-Peterburg, 1894. URL: <https://elbib.tomsk.ru/purl/1-33731/>. [in Russian]
- Rezvan, 2016 – *Rezvan E.* Turkestan. Moi mir islama: I [Turkestan. My World of Islam: I]. SPb.: KMBH, 2016. 328 p. [in Russian]
- Rezvan, 2024 – *Rezvan E.* Radloff's Archaeological Album from the Kunstkamera Collection in St. Petersburg. *Manuscripta Orientalia*. 2024. № 30/2. Pp. 69-79. [in English]
- Hudyakov, 1986 – *Hudyakov Yu. S.* Vooruzhenie srednevekovykh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii [The Armament of Medieval Nomads of Southern Siberia and Central Asia]. Novosibirsk: Nauka, 1986. 268 p. [in Russian]

СОДЕРЖАНИЕ

ОТАН ТАРИХЫ № 28 (3). 2025

Ainur Dauletovna Zhuandykova, Kuanysh Aldabergenovich Iskakov

THE HISTORY OF KAZAKH MIGRATION TO IRAN: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES.....553

Burkitbay Gelmanuly Ayagan

ON THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS" BY S.A. KOZIN.....563

Makhabbat M. Kozybayeva

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF DISENFRANCHISEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S.....573

Nazym Amanzholova, Aliya Oskembay, Kenzhegul Tergembay

YOUTUBE AS A PLATFORM FOR THE REPRESENTATION OF OTYNSHY ALZHANOV: INTERPRETATIONS AND PUBLIC ENGAGEMENT IN DIGITAL MEDIA.....591

Ziyabek E. Kabuldinov, Olzhas B. Kuanbay, Ualikhan S. Ibraev

JAPANESE HISTORIOGRAPHY FROM ANCIENT TIMES TO 1912: EVOLUTION OF HISTORICAL THOUGHT AND SOURCES.....601

Oraz Sapashevich Sapashev, Samat Kairollaevich Samashev

THE TRADITION OF CONTINUITY IN STATE STANDARDS AND WEAPONRY AMONG THE SAKA, XIONGNU, AND TURKS.....617

Toraigyrov Erzhan Muratovich, Bakirova Zhansaya Bazaralyevna

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE PRIIRTYSH REGION FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE 1920S.....638

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova, Tolkynay Kuandykzy Sakabay

FOOD AND FINANCIAL ASSISTANCE MEASURES FOR DESTITUTE CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL KAZAKHSTAN).....650

Абдукаюм Абдукадиров

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА (1917–1924 гг.).....660

Айгүл Молдалиқызы Сманова

ГЕНЕРАЛ В. СИКОРСКИЙДІҢ ЭМИГРАНТТЫҚ ҮКІМЕТІ: САЯСИ КЕЛБЕТІ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ.....669

Айнур Канатовна Кайруллина, Альбина Абеновна Максумова

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТАРШЕГО СУЛТАНА БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА КАЗАНГАПА БИ САТЫБАЛДЫУЛЫ.....681

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп, Сулушаш Рахимжановна Сарманова, Халил Борисович Маслов

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ИМПЕРАТОРЛЫҚ РЕСЕЙ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАТЫС-СІБІР БӨЛІМІ ҚҰРАМЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....690

Ахметова Раушан Дюсенбековна, Қонбай Ерке

1930-ШЫ ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірі мысалында).....705

Болат Сагидоллаұлы Жұмағұлов, Лесқали Базарғалиұлы Бердіғожин, Алдар Сәрсенұлы Сәрсенов

1931 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМДАҒЫ БОСАҒА ШАЙҚАСЫ: ҰРЫС ТАКТИКАСЫ, ӘСКЕР КҮШІ.....719

Гульмира Усенбаевна Орынбаева

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА МЕЖДУ ПРИТЯЖЕНИЕМ «УХОДЯЩЕГО ПОЛЯ» И «КОЛХОЗНОЙ» ПОВЕСТКОЙ (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.).....732

Дидар Бейсенғалиевна Касымова, Болат Кудайбергеноұлы, Алмас Каиргельдинович Кенжеғалин

ПИСЬМО 43 ИЗ КЕНТАУ В ЦК КП КАЗАХСТАНА: ОПЫТ АНАЛИЗА.....749

Динара Кайсаровна Сулейменова, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ТОКТАМЫША В 1380-1395 ГОДАХ.....767

Еңлік Қабыкенқызы Абеуова, Анар Еркенқызы Кәрімова, Гүлфира Елубайқызы Отепова

Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕГІ РЕЦЕНЗИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (1940-1960 жж.).....777

Ерден Ерназарович Ибраев, Гульмира Келдыбаевна Нурушева, Жангельды Арсенович Шаукенов

МЕТОДОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА.....790

Жаксылык Муратович Сабитов

ШЫҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....801

Кенжебаев Габит Капезович, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

СВЕТСКИЕ И МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....812

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы, Абдулина АқсұңқарТұрсынқызы

ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....827

Нұрсан Әлімбай, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТИЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТИГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917).....844

Өтеубай Қожақұлы, Абусад Гафурұлы Асқар

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ.....881

Самал Сағнайқызы, Спатай Алтынбекович Сартаев, Салтанат Адыровна Нусупбаева

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И РЕПРЕССИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XX ВЕКЕ.....895

Сейдехан Нұрмаханұлы Әлібек, Ержан Джаркинбаевич Пазиров, Асан Үсінов

«ҮЛКЕН ТЕРРОР» ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІКТЕ ҚЫЗМЕТ АТҚАРҒАН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ.....907

Тимур Әкімханұлы Әпендиев, Нұржігіт Момынбекұлы Абдуқадыров, Мадина Анатольевна Ермаханова

ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПРОБЛЕМАЛАР (1991-2024 жж.).....920

Токтабай Ахмет Уалханұлы

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИРРИГАЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЖЕТЫСУ И ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ.....936

Шолпан Аширалиевна Торгаутова, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева, Женгиз Буяр

ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX в. - 1924 г.....946

Эльмира Серікбайқызы Абдукамалова, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева, Пердехан Бекмағанбетұлы Мұсырманқұл

«РАДЛОВ АЛЬБОМЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ: МУЗЕЙЛІК АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛІЛЕРІ.....965

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кезегіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.